

АХЪМАДАН 1 МУСА

АХЬМАДАН МУСА

Гулдина йозанаш

5 жайнехъ

1-ра жайна

Дийцарш
Повесташ

Сылта-Гала

«ДОШ»

2005

4208 7404

«Нохчийн литература» серии редколлеги: Абдулаев Л. Ш., Айдамиров А. А., Ахмадов М. М. (председатель), Бексултанов М. Э., Джамбеков О. А., Минкайлов Э. С., Шамсудинов Б. Ш., Юнусов Хь. И. (жоьпаллин секретарь).

Вевзаш волчу яздархочун Ахмадов Мусан гулдина йозанаш дубьхъара арахоьцуш ду. Уьш 5 жайнехъ зорбатаха лерина.

ХЮкху гуларехъ цхъаьнатоьхна дийцарш а, повесташ а. Иттех сов киншка (нохчийн а, оьрсийн а, французийн а меттанашкахъ) арахецначу автора хЮкху тайпана цхъаьнатоьхнарг ян а яц, ала мегар ду. «БочIа», «Деса бIар», «Десачу цIа чохъ буйса», «Денисолта», «Кхаа вешех туьйра», «Кхайкхар», «Хьан шовданан хиш», кхин дуккха а дийцаршкахъ (дерриге 40 ду уьш), «Воккха стаг Очча», «Зингатийн барз а ма бохабелахъ», «Иштта, дIавоьдуш, цу некъах ца туьлуш, чекхвала...», кхин а повесташкахъ нохчийн къоман ерриг бохург санна синмехаллаш, синьоьздангалла карор ю. И мехаллаш говзачу маттаца, исбаьхчу гIирсашца, тайп-тайпанчу басаршца, ойланийн бух боцчу маьIданашца сшархочуьнга кховдо хаар - и ю яздархочун говзалла кхиьна хиларан билгалo.

© Ахмадов Муса, 2005

© Издательство «Дош», 2005

...Тевоглучунна ша а гайта

Шен ерриг а кхолларалла халкъан хазнех, цуьнан културин буха тIехь кхуллчу яздархочух дийца атта хир ду аьлла хета дубхъара, амма хьо цунах, яздархочух, дийца волавелча, хьо халкъах дийца дезаш хуьлу, цо мел бинчу некъах, цу халкъан тахненах а, хIунда аьлча автора, Ахмадов Мусас, дуйцуш терахъаш а, я гойтуш тIемаш а боцуш, шен турпалхойн амалшца и дерриг а хьох чекхдоккху, атаделлачу куьзган чохь соьцу маьлхан зIаьнарш санна, хIора а хьаьрк шен-шен метта дуьллуш, хьан сих са хьарчош, цIеран меттанаш цIарах санна.

Массо а жанрехь къахьогъуш волчу муьлххачу а авторан цIаа жанр коьрта хуьлу, цо ша иштта ца ларахъ а. Борис Пастернакан поэзи ю мехала цунна Нобелан преми делла йолчу прозел а. Иван Бунин дика поэт а, прозаик а ву, дуьнненна прозаик санна вевза, поэт санна а ца вевзаш. Ахмадовс прозехъ а, поэзехъ а, драматургехъ а яздо, амма суна проза нуьцкъала хета цуьнан кхийолчу жанрел а, хIунда аьлча, прозехъ автора дуккхачу а адамийн кхолламаш, цIеран дахар, хиламаш, Iотбаккхамаш, къоман иэс, бIешераш, истори юьйцу.

Суна Ахмадов Муса студент волуш дагавогIу, дагавогIу юха дешна ваьлча а, университетте балха вуьтур ву аьллачуьра, коммунизман идеологаша, кхера а белла, ламанан коьрта хьажийна волу, Соьлжа-гIалина гена воккхуш.

Цо ишкол дашон мидалца чекхийоккху (схьаелла йоцчу), иштта чекхийоккху университет а. Берахъ дуййна яздархо хила шен кхоллаелла ойла цу шерашца чIагIъеш, шина-кхаа накъостаца «Пхьармат» цIе йолу литературни цхьаьнакхетаралла кхуллу цо, ша студент волуш. Накъосташа иза шайн куьйгалхо а хоржу тIаккха. Уш дукха хуьлу, ткъа а, ткъе итт а. Мусас цIаа а ца къахкаво, мелхо а юкъяозаво, тIехваларна кхоьруш санна. Тайп-тайпана нисло цу кхерча богIу нах: цхьаберш моттаргIанаш лелош хуьлу, доцург ду бохурш а, хIума хуьлийла ца луурш а, вуьйш боккъал а литературнезариш хуьлу, «литература» цамгар кхеттарш.

Ахмадов тIаьххьарчех хуьлу ша.

Амма... амма и кхерч а бохабо, цу юкъябогIу уггар а тоьлла яздархой «националисташ» а кхайкхабой, обкоман (хIетахъ яр-кх обком а, КПСС а) карзахечу сацамца. Юьхьарлаьцнарг Ахмадов Мусан «Сай» боху поэмий, «Нохчийчоь» цIе йолу стихотворений хуьлу, хьалха цIе йоккхуш Абдулаев Лечин «Пхьарматхошка» боху стих а йолуш. Студенташна выговорш до, университетехъ кхелъяран гуламаш а беш, хIорамма а шег-шегара (цхьаь вукхул

толаг Iерташ) цхьацца цIераш а кхуллуш. «Пхьарматхошна» Iуналла деш хилла яздархо, Музаев Нурди, шен балхара пенси вохуйту, университетера дIа а воккхуш. «Пхьарматхошка» бистхила баьхьаш кIезиг нах хуьлу, салам далар-м мича дуьйцура; уьш бовзар а бала хилла хуьлу, маццях цаьрга ладегIар а: шен балхах кхьору хIора а, карьерах, ша-шех.

ТIаьхьуо цхьана тобано, «Пхьарматна» юкбайогIучу, Москохарчу Кремле кехат яздо. И кехат, цхьаболчара байракх а йина дийцина долу (Ахмадовс цу буха куьг ца таIор а хьехош), сан дешар а ца хиллера ткъа шо зама яллалц: иза чIогIа балхаме кехат а дара, махках ваьккхина Солженицын а (иза бакъдеш), шайгара баьлла бехк а (цхьа бехк а боццухехь), и бехк шаьш хиьна хиллехь нисбийриг хилар а дуьйцуш, яздина. «Пхьармат» тIаккха «юхаденийра», обкоман тIома кIел а хьош, алапица мах хадийна керла пирсдатал а юттош.

Амма... амма цунах кхин цкъа а хьалхалера «Пхьармат» ца хилира, «Пхьармат» юьйхира, йоьхна аьлла дIакхайкхийна билгалдаккха де а доцуш.

«Пхьармат» ша-шах дIасателира, я телхира, бахкабелла стом ма талхара, декъашхой а азлуш, юкь-юкъяра тоьл-тоьлла, похIма мел дерг дIа а къаьсташ: дагара дийца дог даьллера, чам бовза чам а ца биснера. Цхьабакъду, нохчийн керла, исбаьхьаллин олуш йолу литература «Пхьарматан» декъашхоша йолийра Нохчийчохь, ткъоалгIачу бIешеран десткъалгIачу шерашкахь. Царах цхьаь я коьртатех Ахмадов Муса а вара. Мусан проза, керла хилла ца Iаш, ша къаьсттина, дуьххъара яра, реализмаца цхьаьна гротеск а, Iаьржа забар а, къайлах гайтар а (иносказание), модернизм а, фантазмагори а йолуш шеца.

И дерриг а масех агIо бен йоцчу цхьана дийцарехь а нислора: «Денисолта», «Зама», «Десачу цIа чохь буьйса», «Телефон», «Тиша эчиг гулдар», «Къоьзана-Iам», кхин а. И тайпа дийцарш нохчийн литературехь хьалха хилла а дацара: забаре дерг забаре дара, алхха йолчу цхьана забарца, балхах лаьцна дуьйцучохь, белхан тема ма-хиллара, кхин хьахош хIума а доцуш.

Ахмадовс дийцаран кеп хийцира, яц моьттина таронаш дийцаран хила йиш юй а, уьш юкбайохуш верг, я кхечухьа цкъа хилларш шен къоман литературехь йовзуйтург яздархо вуй а хоуьйтуш. Муьлхха а жанр яздархоcho кхуллуш а, яздархоcho деньеш а ю, и цхьа жанр дешархошна марзийриг а яздархо ву, А. П. Чехов а, Ш. Андерсен а, Г. де Мопассан а, Джек Лондон а, Ю. Акутагава а санна.

Ахмадовс шен кхолларалла дийцаршкара йолийра, юкь-юккьехь стихаш а йолуш, цу дийцаршца чIагI а йира, ахбIе гергга яздинчу, хIораннан а шен-шен кеп а, композици а, тема а йолуш: бер долчохь бер хуьлура, беран дац моьттучу, шен чолхечу дуьненца («Телефон»), жима стаг а вара иштта къаьсташ, уьйриго

Иемина бу, некъан тай санна, нийсса хьалхахь гуш долчунна, элирий-бахарий дерг коьрта хьесап а долуш.

Вайна, нохчашна, коьрта хета яздархой Александр Дюма а, Вальтер Скотт а, Джек Лондон а ву, вайн амалца вогуш хеташ. Амма литература иза яц я иза хилла ца Га, литература Достоевский а, Гоголь а, Маркес а, Фолкнер а, Камю а, Кобо Абэ а, Хуан Рульфо а, Борхес а, Онетти а, Кортасар а ву, цаьрца цхьаьна Ахмадов Муса а волуш.

Дахар чолхе ду, проза санна, цхьана а авторе цкъа а язлур а доцуш, хГора а адам къайле а ю, цхьаъ вукхул йоккха а йолуш.

Мусан тIаьххьара «Буйсане доьдура хи» цIе йолу роман притча ю, ирреальни реализм, хьере хьал кхетамца гар, цу хьолехь волчунна цкъа а ган йиш йоцуш долу.

Массара а, дешархоша, цхьабосса дика, я цхьабосса вон тIеобцуш йолу произведени къаьсттинчу цхьана заманна ю, цхьана хиламна, цундела ю гIийла а, шерашкахь дахар а доцуш.

Бакъволчу яздархочун произведени, шен заманан хилла ца Iаш, тIедоглучу чкъуран а ю, я, ма-дарра дийцича, цу чкъурана язйина. Ахмадовн керл-керла араюьйлучу яккхийчу произведенеша цаххетар а, кхетар а кхуллу, дешархой дIаса а боькьуш. Церан кхиам иза а бу – юкъараллехь гIотту къийсам.

Муьлхха а произведени кхуллучу авторан Iалашо, жанр бен а йоцуш, адамна некъ гайтар ю, цунна ша адам дуйла хаийтар, цу адамна даха гIо дар, цунна ша довзийтар а. Айса маццах, ткъа а, пхийтта а шо хьалха ешна хилла Ахмадовн произведенеш шайн коьртачу хаттаршца тахана а духьал лаьтта суна, цхьа-ши агIо бен йоцчу жимчу дийцарна тIера кхо бIе агIо йолчу романна тIекхаччалц.

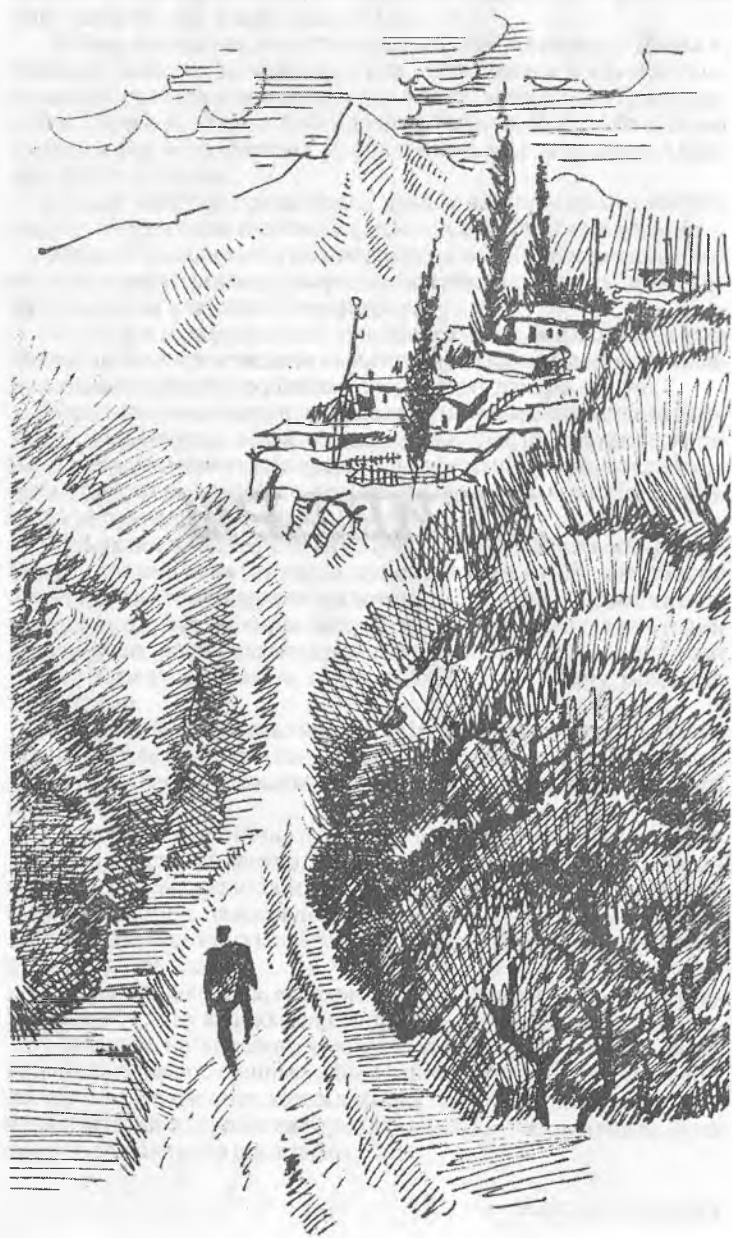
Цу произведенешкахь хилла долу Iаламан сурт а го суна, «Боча-бIарийн дитташа гIовгIа йо» дийцарехь хьекхна мох а хезаш, некъан йистошкахь лаьтгачу коьллийн догIано тIадор а гуш («МаьркIажехь дитташ»).

Суна «Мохк бегийча» повестехь кIантана тIехаьрцина бIов, тахана а иштта херцаш го, денна-денна адамаш а леш. Авторан син хьал, цуьнан деган гIайгIанаш вайн мехкан хьелаш ду, ца Iенаш бузу хIорд санна, ца нислуш лаьтгаш долу. И хьелаш Мусас шен хIора а произведеница кхайкхадю, дийцаршкара повесте вуьйлуш, романера – пьесашка.

Цуьнан тIаьххьара, «Нохчийн гIиллакх-оьздангалла» боху Илманан болх цу кхайкхаман орца а ду.

Суна лаьа, ша каралоцучу киншкин автор мила ву, цю и киншка хьанна язйина хIоранна а вайна хаьйила: цю иза халкъана язйина, кху халкъах изс дита, халкъ дахийта, дан ца дайта, халкъана шен некъ гайта, дагаледамаша бералла санна, хьуна хьуо гайта, суна суо а, тIевогIучунна ша а гайта.

БЕКСУЛТАНОВ МУСА

Шовзткѡа километр гойту спидометро. Юкѡ-юкѡа тохалуш цѡанаѡшшарехѡ йоѡду автобус. ХЮра а, цѡацѡа деш, я хЮмма а цѡ деш, ойланашка ваѡлла, набаран тар туѡйсущ Іѡ.

Меллаша автобус а сацийна, неІарш еллаялийтира шопаро. Чувелира тиллина лекха нохчийн куй а болуш, карахѡ Іаса йолуш волу цѡа воккха стаг. Хѡал-харчу гІенташ тІера масех стаг хѡалайккхира: «Охѡа-хаа, воккха стаг»; «ХЮккхуза, со ирахѡ латталур ву»; «Дѡра хуур ву-кх»; «Схѡавола, кхуза хаа...» – гЮвгІа елира автобус чохѡ. Тѡѡххѡара а воккха стаг охѡа а хиѡна, автобус тІера нах дІатийра. Юха а меттахЮѡттира тийналла.

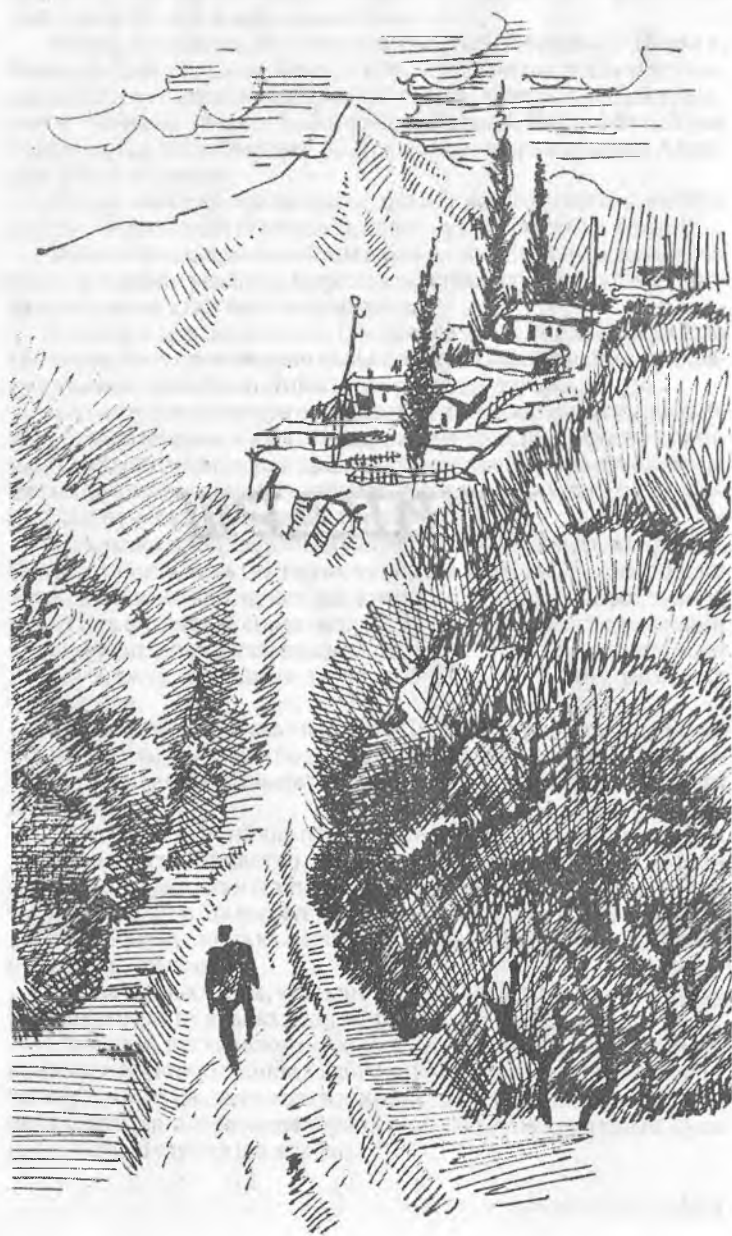
КхоалгІачу гІанта тІехѡ хиѡна Іачу, ткѡеитт сов шо хир долчу цѡана стага шѡна уллорчу накѡосте элира:

– Ас цѡа хЮма дийца хѡуна.

– Дийцахѡа, – ша доѡшуш долу газет портфель чу а кхоѡссина, ладогІа кѡчвелира ваѡа.

– Дика ладогІалахѡ, вай кху чохѡ Іар санна бакѡ дукх иза... Дахана Іа Іаламат шийла деара вайна. Цѡѡа а цѡ хиллачу кѡпара доккха ло диллинѡра, вайн лама-нан районехѡ кѡѡсттина доккха. Цундела, гІалара кхуза йогІучу автобусан маршрут цѡана ханна дІаѡккхинѡра. Некѡаш вон ду кхузахѡ. Іаѡнан заманахѡ ша а хѡокхий, кѡѡсттина шѡра хуѡлу. ТІаккха-а, дІадуѡйцуш ма вара со.

Автобус дІасацийча, боккха ѡттѡ баѡлла хѡйзѡра долахѡ машѡнаш ерш. ХЮра дийнахѡ санна, тІѡтухура цѡра мах. Цѡана шийлачу дийнахѡ, суѡйренца цІа ван

Шовзткъа километр гойту спидометро. Юкъ-юкъа тохалуш цхъанашарехъ йоьду автобус. ХЮра а, цхъацца деш, я хЮмма а ца деш, ойланашка ваьлла, набаран тар туьйсуш Iа.

Меллаша автобус а сацийна, неIарш еллаялийтира шопаро. Чувелира тиллина лекха нохчийн куй а болуш, карахъ Iаса йолуш волу цхъа воккха стаг. Хьалхарчу гIенташ тIера масех стаг хъалаиккхира: «Охъахаа, воккха стаг»; «ХЮккхуза, со ирахъ латталур ву»; «Дера хуур ву-кх»; «Схъавола, кхуза хаа...» – гIовгIа елира автобус чохъ. ТIаьххъара а воккха стаг охъа а хиъна, автобус тIера нах дIатийра. Юха а меттахЮьттира тийналла.

КхоалгIачу гIанта тIехъ хиъна Iачу, ткъеитт сов шо хир долчу цхъана стага шена уллорчу накъосте элира:

– Ас цхъа хЮума дийца хьуна.

– Дийцахъа, – ша доьшуш долу газет портфель чу а кхоьссина, ладогIа кечвелира важа.

– Дика ладогIалахъ, вай кху чохъ Iар санна бакъ дукх иза... Дахана Iа Iаламат шийла деара вайна. Цкъа а ца хиллачу кепара доккха ло диллинера, вайн лама-нан районехъ къаьсттина доккха. Цундела, гIалара кхуза йогIучу автобусан маршрут цхъана ханна дIаяьккхинера. Некъаш вон дукхузахъ. Iаьнан заманахъ ша а хьокхий, къаьсттина шера хуьлу. ТIаккха-а, дIадуьйцуш ма вара со.

Автобус дIасацийча, боккха аьтто баьлла хьийзара долахъ машенаш ерш. ХЮра дийнахъ санна, тIетухура цара мах. Цхъана шийлачу дийнахъ, суьйренца цIа ван

дагахь ваьлла со а ву, со санна дуккха а нах а бу. Эц-цахь еана схьаиккхин, хьуна, цхьа кьона зуда. Тедуйхина, шелонга хьаьжча, ледаро барзакь а ду кхуьнан.

– Шуьйта вьодуш цхьа а вац шух? – хаьттира цо лаьт-тгачу долахь машенаш йолчаьрга.

– Ву со-м, хIун бохура ахь? – вистхилира царех цхьаь, хенаро стаг, дукха варстарна даьтга тIе а даьлла йолчу шен юьхьах куьг а хьокхуш.

– Деллахь, ма цIа кхача дезаш яра со.

– Юьгур ю-кх, ахча лахь.

– Мел дала деза?

– Мел ца мел хаац суна, тхан мах цхьанна тIера 5 сом бу. Хьайца кхин кхо накьост а лахий, схьайола.

– Пхи сом? Соьгахь-м кхо сом бен дан а дац. Церачарна а ца хоуйтуш, тахана больница араяьл-ла со, – гIийло эли зудчо.

– Пхи сом дац?... Пхи сом доцуш, хьо хIунда яьлла Шуьйта яха, дуй? Пхи сом дацахь, хьайн больнице дIа а яхана, дIайижча тоьла хьуна, дуй, тIехьаьжча а ю хьо беса... Вахь-хьа-хьа... – велавелла, ша аьллачух чIогIа там хилла, ирх хьийзина шен мекхаш кхин тIе а хьов-зийра вукхо.

– Деллахь, кьонах, хьо Шуьйта хьалакхьаьчча, аса итт туьма а лур дара хьуна. ЦIахь кегий бераш дара сан, царна сагатделла йьодура со, – хIинцале а шелъялар-на, «гарранцехь» егош, юха а элира зудчо...

Суьйре екхнера, гIоро йолаеллера. Ло «кIанцIехь» цIийзара гIаншлойн когаш кIелахь.

– Э, дIаяла, цунах гIуллакх хир дац, – машенан ба-гажник хьала а йиллина, цу чу корта а боьллина, цхьаь леха хIоьттира важа. – Бераш, дуй, хилар дика ду. Сан а ду бераш. Берашна, дуй, са ма гатде ахь, майра вац хьан цIахь, цо Iалашдийр ду хьуна. Шен сих яьлла хIума, мацах гIалгIачунна а дайна, еза кхоьллина хьу-на... Вахь-хьа-хьа...

Уллорчу нахах цхьаберш шайна ца хезачуха лаьтга-ра; вуьйш кху зудчух кьахеташ, делахь а вукхуьнга хIума

ала ца хѳуѳтуш, лаѳттара. Дуѳххѳара дуѳйна и зуда тергалѳеш лаѳтташ со а вара, иштта, оѳу шопарна тѳера бѳаѳрг дѳа ца боккхуш лаѳттара Гураш-дукѳара бѳаѳрг баѳллачу Сайд-Хѳамидан кѳант Леча. Цунна со ца вевзара, суна иза вевзара. Цо хѳун до техѳа бохуш, и тергалѳеш лаѳттара со. Цуѳнан кхохкийначу юѳхѳе хѳаѳжча, хѳаѳара иза чѳогѳа оѳгѳазвахна хилар.

Тѳаѳххѳара а – кхин сатохаделла хир даѳара цуѳнга, – тѳе а вахна, багажник чу охѳатаѳна воллу шопар хѳала а таѳийна:

– Кху машенан мах хѳун бу хѳан? – хаѳттира цо.

– Муха? Аса-м 9 эзар делла кхунах...

– Аса иза ца боху, Шуѳйта воѳѳург мел ахча деза хѳуна, боху? Цу тѳе хѳуна ша санна шера хаа а хѳаѳа, ас хѳун хоѳту.

– Хѳа-ан, и ду и? Ши туѳма доккху-кх веанна тѳера, дуй, – мекхех куѳг хѳаѳкхѳара шопаро.

– Делахѳ хѳара ши туѳма ду хѳуна, и зуда цѳа кхетаехѳа, – кисана куѳг а дахийтина, шина туѳманан цѳен ши кехат кховдийра Лечас.

Цкѳа хѳалха, масех сикондана цуѳнгарчу ахчане а хѳаѳжна, тѳаккха, мелла а уллорчу нахаѳа шен ѳолчу ѳохѳана, Лечас шегѳа оѳцул эвхѳаза аларна, ла ца делла:

– Ца кхетайо ас, – эѳира цо.

– Хѳунда ца кхетайо ахѳ?

– Иштта, аса ца кхетийча, хѳун дан воллѳра хѳо? – шен иштта а тѳедаѳлла ге кхин тѳе а даѳккхѳина, вуса-велла, борѳгал санна, дѳахѳоѳттира важа.

– Хѳуна дан хѳума а даѳ, амма ахѳа дуу хѳара дуѳне ца дууш саѳѳа дехар гѳоѳи ю хѳуна, ге хѳиларх ца хуѳлу кѳонах.

– Хѳан ворхѳе а дена хуѳлда ворхѳ наѳѳалт! Аса со кѳонах ву-ваѳ хоуѳѳтур ду хѳуна! – аѳлла, багажник чу кхевдина, цу чуѳра монтировка а айбина, чухѳаѳдира гедерг.

Амма иза кхин хѳума дан кхиале, цуѳнан айѳинчу куѳйга кѳел шен аѳрру пхѳарс а тосуш, аѳтѳочуѳнца белш

тІера чІогтІа иза дІататга ка делира Лечин. Когаш тІера галваьлла, машенна юххехула чувуйжира важа.

– Цу тІе даьлча-м, хьан хама а боцуш, аса айса кхетор ю иза Шуьйта. Схьайола, чухаа, – машенан неІаран тІам схьалецира Лечас. Бетах чопаш йина чугІертара важа. ХІинца-м гена дала доллу хІара, аьлла юкъягІоьртира со а, кхин ши стаг а. Царех цхьамма эли:

– Деллахь, кьонах, соьга хьалайигийтахь и зуда, аса юьгур ю иза Шуьйта.

– ХІан-хІа, цуьнан машенца кхетор ю аса...

– Хьашт доцург дуьйцу ахьа, – эли аса. – ХІара девнна тІе а ца доккхуш, ІадІе.

Тхо икьамел дуьйцуш лаьтташ гедолчо:

– Со стаг вац хьуна аса хІара хьуна дитахь, – аьлла, машен чу а хиьна, дІахаьхкира. Массо а цабезамца тІаьхьа хьоьжура цунна, машенийн гуламехь цуьнаниг кьайлялалалц.

– Аса кхетор ю иза Шуьйта дІа, – элира хьалхарчо.

– Деллахь кхетор яц, хІара ши туьма дІа а ца оьцуш-м.

– ХІан-хІа, ца оьшу, – дуьхьалвелира шопар.

– Аса дуй биьний, дІаэцал.

– ВаллахІ ца оьцу-кх, дІавала. ХІара-м доккха хІума дацара, схьаяло, зуда, чухаа, кхин а даккхий хІумнаш делара аса дан дезаш...

– Деллахь, кІант, суна эхь хетийти ахь. Дела реза хуьлда хьуна, баркалла. Хьо мичхьара ву а, хьайн цІе хІун ю а схьадийцахь суна, – элира зудчо Лечига.

– Сан цІарах дан хІума дац ахь. Хьан некъ дика хуьлда, – аьлла, иза хьала а хьажийна, дІавахара хьуна и кІант. Долчуьнгахь ду хьуна гІиллакх а, хьекьал а, эхь-има а, доцчуьнгахь дац...

Лаьмнаш пурх хедош, баьккхинчу, хьийзачу новкъахула йоьду автобус. Бухахь, тІулгІеш бердех егташ, уьду Орга.

Ткьа автобус чохь хІора а, цхьацца деш, я хІумма а ца деш, ойланашка ваьлла, набарна тар туьйсуш Іа.

«Мурай байина корта¹... ХIун дуьйцу цу топонимически цIаро? Хетарехь, цкЪа дукха хьалха цхьа кЪам хилла хир ду-кх, «мурай» бохуш. Хаац. Я тайпа хила а тарло. Бакъ ду-кх топонимика меттан Илма хилла ца Iаш, историн а, этнографин а Илма ду бохург. Цхьа доккха исторически хIума доьзна хила тарло цу цIарца...»

– Хьусайн, схьаволахь, – цIеххьана декначу озо шен ойланех юкЪахваьккхира лекхочу дегIахь волу жима стаг.

– Роберт, ахь хIун леладо? – тIевахара иза, машен а сацийна, цуьнан корах арахьобжучу, багахь узуш цигаьрка а йолуш волчу жимчу стагана.

Машен чохь, тIехьарчу Iойлахь хиьна Iара бен ца хетачу синхаамах дуьзна бIаьргаш долу ши йоI.

«Цкъоцкъам хадош жима муо аьрру агIорчу бIаьрга тIехь... Хьаьрса месаш... Уьш цкЪа а ца хеттачу кепара стенна хета? Хаза-м ю йоI...»

– Хьусайн – вовзал сан доттагI, – шина йоIехьа вирзира Роберт.

ТIаккха хIоранна а тIекуьг хьажош:

– Кхуьнан цIе – Эмиля ю, цуьнан – Зоя, – аьлла, машен чуьра аравелира иза.

– Соьца уьш шиь ю. Сакъоьрур ду вай, валохьа – элира цо.

– Ахь, боккъал... И хьаьрса месаш, цкъоцкъам тIехь жима муо а болуш ерг а ю иштта...

– Цхьаь бара уьш-м, валохьа.

– Ца воггу со... йиш яц... хІан-хІа...
«Дешин месаш, бІаьрга тІера жима муо... Мила те-
шар вара цуьнан хазаллица... Хьуна ца моьттург хуь-
лу-кх.

Кафе а схьакхечи-кх со...

Дикчу динахь аравалахь,
Кхочур тойне я тІам тІе,
Вир тІе хиьна аравалахь –
Вир дежачу бІаьаш тІе,² –

бохучунна а дайна,

Вуьзна волуш аравалахь,
Кхочур кинотеатре.
Меца волуш аравалахь –
Я кафе, я столове.

Цхьана соьмана хІума кхоллур, вукхунах – билет,
кхоалгІачух Дургина кампеташ хьур ю. Ма хазахетар
ду цунна! «Ваша, суна яздан а ма хаьа, хьажал», – эр ду
цо...

Мурай байина корта... ТІом хилла хила тарло ци-
гахь... Тахана-м дика ма ю бифштекс...»

– Хьобца кхин стаг-м вац, охьахаа мегар дуй? – хаь-
ттира цуьнга цхьамма.

– Мегар ду.

– Хьо доьшуш хир ву, я болх беш?

– Доьшуш ву...

– Нохчий дукха буй шуьца?

– Дикка бу.

– Вайн халкъах доьшуш нах хилча, чІогІа хазахета
суна. Со-м виси хьуна, суьрташ дахкар чІогІа дукхаде-
заш вара со...

– ХІунда ца дийшира ахь.

– Иза йоккха истори ю... Цу тIе цомгаш а ву со. Хъажахъ, Н. гIаларчу поликлинике хъажийна со, – шен киснара хъаладаьккхина цхъа кехат кховдийра цо Хъу-сайне.

– ХIара цамгар-м хIинца лобраша дIайоккху...

– Йоккхура хъаха, хIара дIовш ца мийлахъара-м, – шен карара эхханал тIехдоккхуш доьттина чагIар гайтира цо.

– Иза дита деза.

– Дита-м ца ло. Цига дIавахча – дIавахарх дерг хир ца хир-м ца хаъа суна – дита хъожур ву-кх.

– Ваха веза, лобраша гIудий йийр ю.

– Муха воьду, карахъ кепек ахча а ца хилча.

«Н. гIала воьдург мел лахара а 2 сом ахча доккху. Соьгахъ 2 сом 30 кепек ю. Хъажахъ, оццул къона воллушехъ, йовхарийн цамгар кхетта... Цуьнан-м ваха, мехкарий беа, кхоллараллин болх бан дезара...»

– Ахчанца «дика» со а вац, делахъ а хIара ши сом ахъа дIаэцча, хъайна билет эца, суна дика хетар дара.

– ХIан-хIа, дIавала, мелхо а со ма ву хъуна дала дезарг, хъо студент ву.

– ДIаэца, соьгахъ кхин дац хъуна... Хъан цIе хIун ю?

– Казбек.

– Сан цIе – Хъусайн. Эцца Г. урамерчу юкъярIой-лехъ ву хъуна со. Хъуо гIала веанчухула вола. Хъуна Дала маршалла дойла.

* * *

«Тахана цIа вахарх дерг а ца хили. Тховса цхъаьнга-ра сом а даьккхина, кхана Iуьйранна йоьдучу автобус-ца цIа гIур ву-кх. Казбек... хъажахъ, оццул жима воллушехъ... Дика гIуллакх хир ду цунна оцу шина соьмах... Больницера тавелла и цIа воьгIур ву. Къаьркъа а дитина, ваха охъахиъча, со дагавогIур ву цунна. Ма баркаллаш бохур ду цо суна...»

Массо хІума а нисдала ма-деззара ца нисло дахарехь, ахча а хила дезачуьнгахь ца хуьлу. Бакьдерг дий-цича, дерриг а стагана ма-хетгара хилча, хаза а хир дацара ваха. Къийсам, лехам – иза бу дахар исбаьхьа хоьтуьтург...

Ша лелориг цхьа дош ду бохуш лела-кх хІара а, мохь хьоькхуш... Къаьркъа дахарехь коьрта Іалашо хилча, адаман сибатара дІаволу стаг... ЭхІ, и мила вара? Казбек...»

– Казбек, хІей, ахь хІун леладо?

– Хьан хІун б-бала бу-у... Пошол...

– Хьо больнице дІа ца вахара?

– Хьа-хьа-хьа, хьо вара иза... Больницехь ас хІун до? Цигахь чагІар а ца ло...

– Хьо-х цомгаш ву.

– Со?.. Хьа-хьа-хьа. Аса хьо Іехийра... Иза... иза сан вешин направлени яра... Ва-хьа-хьа-хьа-хьа... Делахь а хьо воха ма воха, аса, цкъа мацца делла а, дІалур ду хьуна и сом...

– Воьхна вац со-м. Делахь а... Халахета-кх, ас-м сайн доттагІчунна санна, хьехар динера хьуна, хьо ца кхетта-кх.

– ДоттагІ?.. Сан цхьа а вац доттагІ... О, сан дагтара доттагІ велахьара, хала дацара хІуьу лан а. ДоттагІ боху ахь, доттагІ цхьа а вац... массо а ша-шена ву...

Діахьажахьа хІокху гІалане: массо а шений-шений... ХІаь, массо а... хьо-хьо кхетий... шений-шений хьаьд-да-ведда лелаш ву-кх... Хьоь схьа а хьожур вац цхьа а, хьоьца бала а бац цхьаьннан а... ДоттагІий хилахь а, шайн цхьана абттонна хуьлу...

– Массо стаг а ма вац цхьатера. Хетарехь, хьуна цхьа гІело хиллачух тера ду, цундела...

– ГІело?.. Суна цхьамма а йийр яц хьуна гІело...

«Хьажахь, ма сиха оьгІазваха. Ша-шена везар-м ду гІехьчул а сов. Хетарехь, цхьа бохам хиллачух тера ду кхунна».

– Ас-м иштта ца бохий, хьо ца кхийти сох...

– Со кхета. Хьюо сан доттагI ву ала воллий хьо. Давай, хилахьа сан доттагI... Суна атта ду моьтту хьюна доттагI воцуш ваха... ХIаь, сан даггара доттагIий, суна а, цунна со а везаш йоПий хилча, соьга ца далуш хIумма а хир дацара кху дуьненахь...

ЙоI-м сан яра. Цунна со а везара цкъя... Суна-м и хIинца а еза... ХIун дийр ду иштта хилир-кх: цо со дIакхоьссира...

Жима йолуш дуьйна ма яра суна и езаш... Цкъя тхо цIазамаш лахьо хьюьнха дахча, цунна моьлкъя гинера... Кхераелла, ерриг егайора иза. Ткъя ас катоьхна схьа а лаьцна, лаьттах тоьхна бийра иза... Ма цецъяллера иза, аса моьлкъя схьалаьцча... Хьо сох вела ма велалахь, суна деза хIумнаш ду хьюна уьш... ХIаь, собар... Хьо суна хIинца дуйнаш баа хIуттур ву, хьюо ца воьлу бохуш. Нийса элин аса... Хьа-хьа-хьа. Со-м теша хьох...

Цхьана дийнахь ишколехь Зеламахас – тхан классехь доьшуш цхьа кIант вара иза – кIела ког тесна, охьатуьйхира и. Пулга тIе а кхетта цкьоцкъям хадийра цуьнан. Ций дара кIайчу юьхь тIехула охьаоьхуш. Цунах жима муо бисира цуьнан, цкьоцкъям хадош... ХIетахь тхойша вовшашна дезара.

Цо соьга хIун олура хаьарий хьюна: «Казбек, хьо Казбек-лам санна генахь хилча а кхочур яра со хьюна тIе...» Хийла, суьйранна чувирзича, юх-юха сайн дагахь олура аса и дешнаш...

ХIаь, дера, Хьусайн, дуккха а хIумнаш хийца ма делла хIетахь дуьйна... Со арме ваханчу шина шарахь, дукха хIумнаш хийца ма делла... Элимех – Эмиля хилла, Рамзанах – Роберт... Иза цкъя а цуьнга дIахьажаш а ма яцара... Цунна жима волуш дуьйна суначул а диках ма вевзара иза... ХIинца-м нийсса бIостанехьа хийцаелла цуьнан ойланахь. Аса тхайн безам дагаба-

ийтича: «И бераллин харцахъа леларш дІадевлла», – элира цо соьга...

ХІун тайна Элимина цуьнгахъ?..

Цуьнан ден ахча хилча хІун ду, цуьнан шен машен хилча хІун ду? Шен да велла дисарг, и ахча даккха хала ма дац, вайн заманахъ-м муххале а...

ХІаъ, иза жима йолуш дуьйна ма яра, шена цхъа жимма а совгІат дича, хазахеташ... Оцу шина шарахъ Рамзана шен совгІаташца Іехийна хир ю-кхий иза... Ас-м Элимин бехк а ца бо. ЙоІ – зезаг ма ду, даима шена тІехъ Іуналла латто дезаш: Іуьйранна-суьйранна хи тухуш, догІанах-ткъевнах лардеш... Нийсса шина шарахъ Іуналла ца деш зезаг ярашлахъ дитча, иза царех дІа ма оь. ТІехъ Іуналла доцуш доккху ши шо дукха хан ма ю йоІана, хазчу йоІана-м муххале а...

Иштта ду гІуллакхаш, Хьусайн...

ХІинца со цІа кхетавехъа, М. урамехъ Іаш ву хьуна со...

* * *

Казбек шайн цІа дІа а кхетийна, цхъана тийначу урамехула схъавогІучу Хьусайнна хезира шен цІе йоккхуш.

– Роберт, хьо суна тІаьхъа лелаш-м вац? – элира цо.

– Хьуна тІаьхъа лелаш-м вацара со, вуьшта дика-м ду хьо сох кхетта. Валохъа, машен чу хаахъа... Эцна малар а, закуска а эрна йовш лаьтта-кх. Тховса, цхъаши йоІ а ялийна, сакъоьрур ду вай...

– Ши йоІ?..

– ХІаъ. Цу шинна ца лиира сакъера. Амма вай доьхна-м дац. Уьш, шаьш дохкобевлла, кханнехъ суна къежар бу хьуна. И саннарш хьовха, царел хазаберш вайшинна ткъе иттех сов ца караяхъ, со со вац-кх хьуна, вало, чу хаа...

– ДІавала, ца вогІу со... ван йиш яц... ХІан-хІа... ца вогІу.

«...Шен малар, закусий эрна ца яйчахъана, бен а
ца хета кхунна-м, ша хIуъу лелийча а...

Ма дика ду и шиъ цуьнца «сакъера» реза ца хилла.
Хъажахъа, ма даг чу йижнера и йоI суна...

Ма тамашийна хIума ду цхъана дийнахъ масех сте-
ган кхоллам бовзар...

И сайна мел даг чу йижнехъ а, цуьнан, Казбекан
безам юха меттахIоттор ду сан декхар. Кханнехъ ара-
вала деза и йоI лаха...

Хъажахъ, Рамзане и хатта вицвели-кх со...

Сан топонимиках йолу доклад а йиси...»

Эццахъ, ойланан кийсикийн тай хаьдда, набаран
тар тесира Хъусайнна.

«Дукха хьалха Гуържехара цхьа адамаш летта Цесайн! тайпа дехачу юьртана тӀе. МостагӀий дукха а, кьиза а хилла. Шайн ма-хуьллу дуьхьало йина юьртахоша царна. Амма ницкъаш цхьабосса ца хилла... ТӀаккха тайпанан тхьамдас сацам бина юрт юьтуш бухабовла. Оьшшучул ницкъ а тӀагӀийна, юхабахка, мостагӀ хӀаллакван. Бухабовлуш тайпанан хьал – деши, жовхӀарш, тхьамдас бӀов чохь дӀадехкина. Муьлха бӀов ю, шен кӀанте бен, цхьаьнгта а ца дийцина. «Хьанна хаьа, ас деши мичахь ду массарна а дӀадийича, цхьанна вухаван дагадогӀий а, мостагӀца берта а вахана, цуьнца доькбий а», – ойла йина тхьамдас.

Амма бухабовлуш дагахь доццург хилла. ЦӀесашна тӀелегта мостагӀий: тасадаларехь хӀаллакхилла тхьамда а, цуьнан кӀант а. Дукха хан ялале цӀесаша лаьхкина шайн махкара мостагӀий. Амма тайпанан тхьамдас деши дӀа мичхьа диллина хууш стаг а ца хилла. Цхьац-ца хабарш-м хилла нахалахь, деши бӀаьвна чохь дӀадиллина бохуш, амма и муьлха бӀов ю цхьанна а хууш ца хилла...»

Иштта дуьйцура дукха хьалха. ХӀетахь цунах массо а тешара. ТӀаккха тӀеххьа хан яьлча, кӀезга бара и бакь хетарш. ТӀаьххьара а иза, туьйра санна, дуьйцура наха. Дукхахболчарна диц а деллера иза. Амма оцу дийцарх тешара Губаш а, хӀинца 80 шо кхаьчна волу, цуьнан да Гера а, шен тӀа шо долуш кхелхина волу.

– Цхьаь ца хилча, кхуллур дацара халкъо и дийцар, – чӀагӀдора Герас...

Ойлане девлча санна, лаьтта кІайн баххьаш долу лаьмнаш. Царал лахахь Іохку тІехь хьаннаш евлла аьр-чнаш. Лаьмнийн кІоргера дуьйлу хиш, гола тухучохь малхехь кьегаш, тайп-тайпанчу аьзнашца Іенало. Уьш юккье Іовдуш лаьтта лекха бердаш. Царна тІехь – ма-цах цкЪа дайн тІеман чІагІонаш хилла, хІинца оцу ширчу заманан хІолламаш хилла лаьтташ йолу бІаьвнаш. ЧІогІа хаза меттиг ю хІара!

Кхузахь цхьана ирзу тІехь лаьтта накхармозийн яьш-канаш. Уьш ши бІе гергга ю. Колхозан накхарш ду уьш...

Коьртах сетка а йоьллина, яьшканаш чуьра рама-наш схьайохуш воллу, 80 шо хир долу воккха стаг цІеххьана кийрахь иккхинчу лазаро чІичкьашка вахий-тира.

– Даки, ва Даки, – меллаша кхайкхир а иза.

Ирзу кхачалучу цхьана басах схьадолучу шовданах юьзна кхийра кхаба сихха охьа а хІоттийна, ведда тІевеара Із шо хир долуш, векъано волу кІант. Берриге а бос баьхьна Іуьлтура да.

– Хьуна хІун дина, ва дада? – тІекхийтира иза дена.

– Чу вига со, – элира дас.

Лохочу, тхов тІе латта тесна долчу цІа чу вигира цо шен да. Поднар тІе мотт а табина, охьавиллира.

И де дІаделира дас кІанте кхин цхьаьнгта а ца кхой-кхуйтуш, шена гІоле хиларесатуьйсун. Амма шолгІачу дийнахь кхин а чІогІа кІелвисира иза. Вист а ца хила-лора. ТІаккха цо куьйгаэшарца шен кІанте кьолам, ке-хат дийхира. Цу тІе цо Іарбийн элпашца яздинера: «Со кхин толур вац. Суо леш хьоьга дІадийца дезаш цхьа хІума ду сан. Сан дендас Іо шо хьалха дийцира суна а хІара. Кху чІожах йолчу І8 бІаьвнах цхьанна чохь (муь-лханиг ю ца хаьа), цІенкЪа ахка а аьхкина, лаьттах дІадиллина деши ду. Царах І2 аса аьхкина, йисинарг 6 ю. Уьш Лечанан берда тІера шиь а, ахкал дехьахь Даь-

гначу дукъара 4 а ю. Уыш, ахка а ахкий, деши хъайна схъаэца. Дуьненахъ кхин хIума а оышур дац хъуна. Сан кIант, иза цхъаьнга а ца дуьйцуш, къайлах делахъ. ХIора бIов а 2-3 метр кIорга ахка еза».

Дуьххъара моIа беша а бешна, кехат шен кисана тIийна, воьлхуш, дена тIеветтавала вуьйлира кIант. Дукха хан ялалэ да велира.

КIант ша висира кху Iаннашкахъ, бердашкахъ, хъуьна юккъехъ долчу ирзу тIехъ. Воьлхуш, луларчу юьрта боьдучу новкъа велира иза, шен девеше хилларг хайта. Да, юьрта схъа а веана, дIавоьллира. КIант девашас ша волчу дIавигира.

Масех де даьлча, дас шеге делла кехат дага а деана, чекхдаллалц дийшира цо. Цхъана хIумано вагийча санна (хаац, я казахетарна, я цеваларна, я кхераваларна дарий), ша волччохъ тохавелира иза. ТIаккха цхъанна гарна кхоьруш санна, шен хечин кисана диллира цо кехат.

Масех де делира, иза ша хIун дича хIун хир ду а ца хууш лела. Девеше а ца хоуьйтуш ваьлла вахча, цо ерриге а юрт гIаттийна, тIаьхъа орца доккхур дара. ТIаккха дерриге а духура.

ТIаьххъара а, дас шеге цхъаьнгта а ма хайта аьл-лехъ а, шен шиче ТIахIире ма-дарра гIуллакх дIадийца сацийра кIанта. Цуьнан шича лекхочу дегIахъ, букар сеттина, голашка охъакхочуш деха пхъаьрсаш а долуш, аьрру агIор бесни тIехъ пIелг биллал шуьйра муо а болуш, 26 шарера стаг вара. Шен 26 шо бен дацахъ а, олуш ма-хиллара, «лелла борз» яра ТIахIир.

Дакис дуьххъара иза шеге дийчича, ца тийшира ТIахIир. Амма цо кехат гайгича, хиира цунна и дерриге а бакъ дуйла. ТIаккха цо барт бира Дакица, цхъаьнгта а ца хоуьйтуш, бIаьвнаш ахка волавала.

Кхаа дийнахъ цхъа бIов аьхкира цу шимма. ХIумма а ца карийра. ДоьалгIачу дийнахъ шолгIа бIов 2 метр хиллал кIорга охъа аьхкина, лаьттах лом тоьхча, хара

санна, деса дийкира латта. Хазахетта, ши бѣаьрг къаьрзира ТѣахИран. Даки юьстахо лаьттара. Цѣхана сикондана шена хьалха деши тардалийтира ТѣахИра, тѣаккха дагадаера и дерриге а шен хир доций.

«Делахь а шиь бен вац, тхойшинна тоьур ду... Тоьур ду? ХІун? Деши?.. ХІан-хІа, иза аса сайна схьаоьцур ду».

– Даки, вало, цІа воьду вайша.

– ХІунда, хІинца малх чубуза гергахь а ма бац.

– Тховса дикка са а даьІна, юхавогІур ву вайша.

Іуьйре гІаьттира и шиь.

Эвлах ма белли, некъ ламанан чехкачу хин гІарол хилла лаьтгачу бердан гІад хадощ, чІугъетташ, боьдур. Ул-улло хІоьттина кхо стаг паргІат вахалур воцуш, готта бара и некъ. Малх хІинца кечлуш бара Іаьршашка бала. ДІо геннарчу ломал лакха тІера стигал цІийьеллера. Маьлхан зІаьнарша шан лаьмнийн бахьаш, варкъ диллина уьш долуш санна, къегадора.

Утгаре хьалха цига, лаьмнашка, кхочу маьлхан йовхо. Амма цара иза шайна ца юьгу. Цара и ерриге а йовхо дІало гондІарчу Іаламна, ткъа шаьш шело, дарц ловш, цунна – оцу зазаккхучу Іаламна – даима гІароллехь лаьтта.

Цу кІайчу лаьмнел лахара хьаннаш, хІинца сама а евлла, тхица шен гІаш дуьлуш, къегаш яра. Тийна дара. Наггахь олхазарийн шакарша йохайора и тийналла.

Ул-улло хІоьттина вогІура ТѣахИррий, Дакий. Цѣххьана ТѣахИран белш Дакинчух дІакхийтира, иза некъа тІера бердах чу а тоттуш.

Тѣаккха: «У-у-а-а!» – дерриге а Іаннаш декош, мохь белира.

Юха а ша ма хиллара дІахІоьттира тийналла.

Іадийна, кІоргачу бердах чухьоьжуш, гІеххьа лаьттира ТѣахИр. Адаман лар а яйнера. Бухахь гІовгІа йора чехкачу хіэ. Масех сикондана латта а лаьттина, сихха бѣаьвнаш йолчу агІор дІахьаьдира ТѣахИр. Хьуьхьа а

воьлла, халла садоьлуш, дѣакхечира иза селхана шаьш-
шимма аьхкина бѣов йолчу...

Адам экханах кѣаьста, цо ша дечух, динчух, дийр
долчух лаьцна ойлаеш хиларца. «Хѣун дика болх хир
бу аса хѣара дича, мича ѣалашоне кхочу со?» – бохуш,
хаттар до адамо ша шега, ша цѣа хѣума кхочушдале.

Ткѣ Тѣахѣир адам дацара, цунах экха хиллера. Ста-
гана акхаройх схѣакѣаста эзарнаш шераш эшнехь, юха
экха хила цунна цѣа де а тоьу.

Гонахара цѣа хѣума гуш а доцуш, тѣетаьшина ох-
куш воллур Тѣахѣир. Хѣацаран хѣорд хиллера цунах,
нагтахь шен кѣайчу кучан пхьош юьхьах хьокхуш, жим-
ма са духатоха соцура иза. Цѣана сохьтехь болх бича,
латта дѣа а хаьдда, цѣана тѣулган экѣанна
тѣелоттавелира. И тѣулган экѣа лом гѣортийна
дѣахилийра цо.

Делкѣан хан хиллера, нийсса делкѣан хан. Аьхка
оцу хенахь малх даим а бѣаьвнан цѣаана коран метта-
на даьккхинчу тѣургехула цѣенкѣа кхетара. Маьлхан
зѣаьнарш тахана оцу цѣенкѣа юккѣехь долчу доккхачу
ор чу кхийтира. Цу чохь цѣа хѣума кѣегира.

«Деши!» – ша волчохь тохавелира Тѣахѣир. Корта
хѣаьвзира цуьнан. Хѣаь, хѣара ма дара и деши. Тахана
дуьйна цуьнан кху дуьненчохь мел оьшу хѣума хир ду.
Урана йисте вахана, дѣахѣоьттира иза. Ор 4 метр хил-
лал кѣорга дара. Чувосса цѣа а аьтто бацара, чу ца кхос-
савелча. Тѣахѣир чукхоссавелира. Оццул лакхара, кхин
хѣума ца хуьлуш, урана буха кхачар тамашийна дара.
Амма иза вай-й хѣаланисвелира когаш тѣе: хетарехь,
цо дуьххѣара деш дацара иза. Дерриге а ор серладаьк-
кхинера дешин лепаро. Дешех дина тарраш, шаьлта-
наш, пхьегѣаш, кхин хѣумнаш, барз хилла, тѣохкура.
Масийтта бѣешо хѣалха Цѣесайн тайпанан цѣаана
тхѣамдано дѣадиллина деши тахана юха а адамна кара
кхечира.

ТІахІира бІаьргаш дІахьаббира; дуьхьалтеси-
ра Цесайн лам буьззина лаьтта жа, дешица кхелина шаь-
лтий-доьхкий. «Суна гург гІан-м дац-те?» – кхеравел-
ла бІаьргаш схьадиллира цо. Деши-м хьалха санна
Іуьллура. ЦІеххьана ТІахІиран юьхь кхоьлира.

«Гали? ДІа муха хьур ду деши?» Амма иза воха ца
вуйхира. Цо тІера хеча схьа а яьккхина, шина коган
буьххье шеддаш а дина, чудоьхкира деши. Иза сов кІезга
хийтира цунна. (Эрна аьлла дац-кха халкьо: «Мел
хили а, дукха деза адамна»). Цо шен коч а схьаяьккхи-
ра, иза а хьалаюьзира дешех. Коч а, хеча а вовшах йих-
кина коча теси-ра цо. ХІинца иза дІагІур ву, хІара деши
дІа а диллина, вуха вогІур ву... «ДІагІур ву? – бІагор
хьаьвзира цунна. – Ткьа кху чуьра тІе муха вер ву?» 4
метр сов ор, схьалаца цхьа а хІума йоцуш, шерачу
тІулгех доьттина пенаш. Я лом а, я бел чу а ца кхоьс-
синера цо. ХІинца хІун дийр ду? Вирана мохь санна,
коча тесна деши охьа ца дуьллуш, шен киснара урс схьа
а эцна, цуьнца тІулгаш дуттуш царна юккхьехь йисна
херонаш лаьтта, кегийчу тІулгех цІанъян вуйлира
иза. Цхьаь цІанийира, шолгІаниг а...

Лахарчу херонна юкьа ког а биллина, лакхарчу
тІулгах хьалатасавелира иза. Кочара мохь ца хиллехь,
тІевалалур волу иза, цуьнан йозалла ца лайна тІулг
дІа а иккхина, чукхийтира. (Эрна аьлла ца хилла-кх
халкьо: «Дукха дезаро кІезга долчух а воккху», – боху
дешнаш а). Узар иккхира цуьнга. Чукхеташ, ког цхьа
вуон хьаьвзаш, чІогІа лазийра иза. ГІеххьа Іиллира
ТІахІир, кхин меттах ца хьовш. Ткьа настаран голехь
иккхина лазар хІинца а лагІлуш дацара. Пха хьаьвзи-
на, вай лазийна хир ма ву со, бохучу ойла-но дог жим-
ма меттахь дитинера цуьнан. Амма хила кхин а доьх-
нарг хиллера: ност чуьраяьллера. Цунна иза хи-и-ра шен
голе хьаьжча: иза керчина, агІонгахьа дІайирзинера.
Къиза ойла иккхира цуьнан коьртехь: «Со кху чохь
висахь? Кхуза атта стаг ма ца кхочу...» Оцу ойланах

воьлла, халла садоьлуш, дѣакхечира иза селхана шаьш-шимма аьхкина бѣов йолчу...

Адам эхханах кѣаьста, цо ша дечух, динчух, дийр долчух лаьцна ойлаеш хиларца. «Хѣун дика болх хир бу аса хѣара дича, мича ѣалашоне кхочу со?» – бохуш, хаттар до адамо ша шеге, ша цѣа хѣума кхочушдале.

Тѣа Тѣахѣир адам дацара, цунах эхха хиллера. Стагана акхаройх схѣакѣаста эзарнаш шераш эшнехь, юха эхха хила цунна цѣа де а тоьу.

Гонахара цѣа хѣума гуш а доцуш, тѣетаѣшина охкуш воллура Тѣахѣир. Хѣацаран хѣорд хиллера цунах, нагтахь шен кѣайчу кучан пѣхош юьхѣах хѣокхуш, жимма са духатоха соцура иза. Цѣана сохьтехь болх бича, латта дѣа а хаьдда, цѣана тѣулган эѣанна тѣеѣоттавелира. И тѣулган эѣа лом гѣортийна дѣахилийра цо.

Делкѣан хан хиллера, нийсса делкѣан хан. Аьхка оцу хенахь малх даим а бѣаьвнан цѣана коран меттана даьккхинчу ѣургехула цѣенкѣа кхетара. Маьлхан зѣаьнарш тахана оцу цѣенкѣа юккѣехь долчу доккхачу ор чу кхийтира. Цу чохь цѣа хѣума кѣегира.

«Деши!» – ша волчохь тохавелира Тѣахѣир. Корта хѣаьвзира цуьнан. Хѣаь, хѣара ма дара и деши. Тахана дуьйна цуьнан кху дуьненчохь мел оьшу хѣума хир ду. Урана йисте вахана, дѣахѣоттира иза. Ор 4 метр хиллал кѣорга дара. Чувосса цѣа а аьтто бацара, чу ца кхоссавелча. Тѣахѣир чукхоссавелира. Оццул лакхара, кхин хѣума ца хуьлуш, урана буха кхачар тамашийна дара. Амма иза вай-й хѣаланисвелира когаш тѣе: хетарехь, цо дуьххѣара деш дацара иза. Дерриге а ор серладаьккхинера дешин лепаро. Дешех дина тарраш, шаьлта-наш, пѣеьгѣаш, кхин хѣумнаш, барз хилла, ѣохкура. Масийтта бѣешо хѣалха Цѣесайн тайпанан цѣана тѣамдано дѣадилина деши тахана юха а адамна кара кхечира.

ТІахІира бІаьргаш дІахьаббира; дуьхьалтеси-
Ціесайн лам буьззина лаьтта жа, дешица кхелина шаь-
лтий-добхкий. «Суна гург гІан-м дац-те?» – кхеравел-
ла бІаьргаш схьадиллира цо. Деши-м хьалха санна
Іуьллтура. ЦІеххьана ТІахІиран юьхь кхоьлира.

«Гали? ДІа муха хьур ду деши?» Амма иза воха ца
вуйьхира. Цо тІера хеча схьа а яьккхина, шина коган
буьххье шеддаш а дина, чудобхкира деши. Иза сов кІезга
хийтира цунна. (Эрна аьлла дац-кха халкьо: «Мел
хили а, дукха деза адамна»). Цо шен коч а схьаяьккхи-
ра, иза а хьалаюьзира дешех. Коч а, хеча а вовшах йих-
кина коча тесира цо. ХІинца иза дІагІур ву, хІара деши
дІа а диллина, вуха вогІур ву... «ДІагІур ву? – бІагор
хьаьвзира цунна. – Ткьа кху чуьра тІе муха вер ву?» 4
метр сов ор, схьалаца цхьа а хІума йоцуш, шерачу
тІулгех доьттина пенаш. Я лом а, я бел чу а ца кхоьс-
синера цо. ХІинца хІун дийр ду? Вирана мохь санна,
коча тесна деши охьа ца дуьллуш, шен киснара урс схьа
а эцна, цуьнца тІулгаш дуттуш царна юккьехь йисна
херонаш лаьттах, кегийчу тІулгех цІанъян вуйьлира
иза. Цхьаь цІаньира, шолгІаниг а...

Лахарчу херонна юкьа ког а биллина, лакхарчу
тІулгах хьалатасавелира иза. Кочара мохь ца хиллехь,
тІевалалур волу иза, цуьнан йозалла ца лайна тІулг
дІа а иккхина, чукхийтира. (Эрна аьлла ца хилла-кх
халкьо: «Дукха дезаро кІезга долчух а воккху», – боху
дешнаш а). Узар иккхира цуьнга. Чукхеташ, ког цхьа
вуон хьаьвзаш, чІогІа лазийра иза. ГІеххьа Іиллира
ТІахІир, кхин меттах ца хьовш. Ткьа настаран голехь
иккхина лазар хІинца а лагІлуш дацара. Пха хьаьвзи-
на, вай лазийна хир ма ву со, бохучу ойлану дог жим-
ма меттахь дитинера цуьнан. Амма хила кхин а доьх-
нарг хиллера: ност чуьраяьллера. Цунна иза хиира шен
голе хьаьжча: иза керчина, агІонгахьа дІайирзинера.
Къиза ойла иккхира цуьнан коьртехь: «Со кху чохь
висахь? Кхуза атта стаг ма ца кхочу...» Оцу ойланах

воцург а, кхин цхьаь а садолу хIума яра!.. Кхераваларний, дукха цецваларний хьекъалх тилаза висира ТIахIир. Пеххьа метгавеъча, дагIе цхьа йовхо хьаьдира цунна: «Адам хилахь!» Бодашкара схьакъаьстира шина кога тIехь цхьа гIаларт. Кхерам тосуш аз делира цунна чуьра. Иза эхка дара... «Ча!» – ткъесах коьрте иккхира и хаам. Ча нийсса кхунна тIе йолаелира. ХIинца хIун дийр ду?

«Урс»? – цIе хаьлча санна, болх бора хьекъало. Чохь деши долчу шен хечина тIекхийтира иза. Цунна улохь Iуьллу ден пхьалгIахь ша дина доккха урс схьаийцира.

Ча цунна тIекхохкаелира. Эхканна бухара дIа а хуьлуш, шен ницкъ ма-ббу урс ластийра ТIахIира, цунна даг тIе нислург. Ча шен дегIан дозаллица уьрсана тIекхийтира. Макъарна тIекхаччалц чудахара урс. Оцу мIаьргонехь ча, чIогIа цIогIа хьокхуш, адамна тIеюьйжира. ТIахIиран белшах ций тосуьйтуш, чухара цуьнан мIараш. Амма, шен мостагIчунна дан хIума доцуш, цунна тIехь даиманна а дIатийра эхка.

Сохьтехь гергга ваьлтира ТIахIир ча шена тIера дIахило гIерташ. Эххар а и дан ницкъ кхаьчна, кIадвелла дIатийра иза. Мел хилларг а, дан дага мел лаьцнарг а – дерриге а цхьаьнайина, цхьана тамашийначу суьртехь дехара ахнабкхетачу цуьнан кхетамехь...

Сатоссуш кхетамчу веара ТIахIир. Цуьнан кIорга чуэгна бIаьргаш бIаьвнан буьххье хьаьвссинчохь севцира. Цигахула схьагучу стиглахь гучуделира вертолет. Чехкка детгада дуйлира дог. ТIахIирна хийла гинера вертолет лаьмнашна тIехула хьийзаш. «Цу чохь-м адамаш а хуьлура...» Мохь тоха гIоьртира иза. Амма цунна чуьра цхьа акха, тамашийна, гIийла аз делира. Иза бIаьвнан пенах дIасакхетта, эццахь хIаллакьхилира...

Ткъа оцу хенахь вертолета чохь деш хIара къамелаш дара:

– И схъагун Ёлов йолччу охъадиссича муха хир дара-те? – бохура цхъамма.

– Жимма лакхахъ хъала а девлла, ширчу кешнаш-кахъ вай беш болу талламаш бина, юха кхуза даьхкича муха хир дара ткъа? – хаьттира шолгIачо.

КхоалгIачо элира:

– Вайн талламаш кхуззара дIаболийча бакъхъа ма хета суна-м.

– Делахъ, шуна луьчунна реза ву со-м, – тIетайра шолгIаниг а.

Вертолет охъадосса лахделира.

* * *

...– Суна хIинца а ца хаа цо со хууш кхоьссира, я ца хууш кхоьссира сел кIоргачу бердах: некъ дукха готта ма бу цигахъ, белш хъакхаелчи а бердах гIур волуш. Амма со нийсса Органа юккье (Орга оцу меттехъ кIорга ду) чукхетарна, вала ца леш висира. Хи чу ву-жуш, тIулгах кхетта ност йойна хиллера сан. Цундела нека ца далора. Делахъ а Орга гомха долчухула берда йисте валавелира со.

Ши де даьккхира аса цигахъ. КхоалгIа де долалуш кхетамчуьра велира. Паккха сайна хилларг хIун ду а ца хаа суна. Меттавеача, со тхайн деваша волчохъ вара. Тхайн юьртахойх цхъаь тIе а кхаьчна (ламтIера цIа вогIуш хиллера иза), цо цIа валийна бахара со... Схъайтахъ цигаьрка... ХIм-м... Паккха тхайн деве-ше... сирникаш а лохъа... хIм-м... Тхайн девеше ма-дарра дIадийцира аса. Цо цкъа хъалха, со хъекъалх тилла аьлла, кхин тидаме а ца ийцира аса дуйцург. Паккха, со Ианне ца Иийча, Ёлов йолчу вахара иза. Ёлов чохъ, даьккхинчу ор чохъ велла ТIахIир а, цунна юх-хехъ йийна Iуьллуш ча а карийнера цунна.

– Ткъа деший карийнерий?

– ХIан-хIа... Делахъ а, бакъдерг дийцича, со теша-м ца теша цу чохъ деши ца хилла аьлча.

– ХІунда? Хиллехъ, тІаьхъабаханчарна карор дацара иза?

– Иштга-м хетало иза. Делахъ а со оцу чохъ деши ца хилла бохучух цатешар хІокху бахъанашна ду: цкъа делахъ, цу чохъ деши ца хиллехъ, тІахІир сел кІоргачу ор чу а кхоссалур вацара; шолгІа делахъ, деши ца хиллехъ, цо шена тІера хІумнаш схъа а яьхна, царех тІоьрмигаш а диър дацара; кхоалгІа делахъ, со угтаре а цу чохъ деши ца хилла хиларх цатоьшуйтург, нийсса диъ шо даьлтча со вахча, суна чохъ карийна хІара дашо Іокъа а ю-кх...

– ХІа-хІ? Схъайтал... Цу чохъ карийна хъуна хІара?

– Карийна. ХІинца хьо следовател а ву, и деши мича дахана хаа деза-кх хъуна.

– И мича дахана муха хуур ду суна, хІетахъ дуьйна хийла хан яьлла хилча.

– Нийсса кхойтта шо-м даьлла. Схъайтал цигаьрка...

– Даки, суна хІара цхъанхъа ган-м гина!

– Иза-м ца гина хъуна. Вайшиннан цІе дІайовш ма лаьтта, аса дечиг да?..

– Гина кхунах тераниг-м...

– ДІавалахъ, ца гинера хъуна иза-м... И алу таяй, цІийдарш тІедахкахъ.

– ДІавала, шашлык ечохъ дац хІара. ХІара суна мичахъ гиний? ВаллахІ гина тхайн ненайиша йолчохъ. Тап-п хІара ю-кх: сакІов, тІехъ аьрзонан сурт а долуш... Цо цхъанхъара эцна-м еанера иза. Хъаьнгара эцнера, цуьнга хоттур ду-кх. Валолахъ сихха машена тІе. ХІара цхъана лар тІе долуш лаьтта хъуна. Шашлык ян тІаккхахула вогІур вайша...

* * *

«Муха кхаьчна ча кху чу? Лакха тІера чу-м ца кхоссаелира иза? ХІан-хІа... Ткъа мичара яьлла. Кху чохъ хилла-те иза? Кху чохъ-м яцара я кхин некъ бу-те, кху

ор чу бог-уш? Хила тарло... Дюгахь цхьа Іуьрг ма ду. ХІетахь оцу меттехь чхар ма бара... Хетарехь, иза дІа а хилийна, тІеяьлла хьуна ча, нагахь санна кху уран кхин цхьа бух а беллахь. Мегара араволийла хила...»

ТІахІир шен тІаьххьарчу ницкѣаца хьалха чхар хиллачу, хІинца гуш доккха Іуьрг долчу метте текхира. Юххе кхаьчча, Іуьргах чухьаьжира иза. «ХІаь, хила а хилла-кх уран шолгІа бух. Кху Іуьргах чувоессича, нийсса Орган йисте волу». Амма цу Іуьргах чувосса цуьнгахь ницкѣ бацара. «Жимма садаьІча, воссавала а тарло...» Цундела шен корта лаьтта тІе охьабиллина дІатийра иза. Амма эццахь, адаман лер хезна, корта юха а хьалаайбира цо.

– Ой-ой, деши!

– ДІавалахь, мичахь ду?

– ХІара ду-кх!

– ХІан?... Дан а ма ду... ХІара... ХІара...

– Стоп, меллаша. Профессор ву бІаьвна чохь, цунна хозуьйтур ахьа.

Хийла деношкахь кху шимма сатийсинарг, кху шинна гІенах а дуьхьал тийсинарг, хІара шиь «историкаш-археологаш» хиларан коьрта бахьана хилларг а хІинца хІокхарна гуш дара.

ГІенах санна, и аьзнаш хезаш Іуьллур ТІахІир. Кхунна нийсса тІехьара схьахезаш дара уьш. ТІаьххьара а, ша наб кхетта цахиларх тешча, шег ма-тоххалу мохь туьйхира цо:

– ХІей!

Шиь тІевеара. Халла корта хьалаайбира цо: товш тІе хІума юьйхина кьона ши стаг. Цхьаь векъано, важа верстана.

– ГІо дейша...

И аьлла а валале, цхьа можа хІума хІоьттира цуьнан бІаьргашна хьалха. ТІаккха... Цкѣа тоьхначу мийранах велира ТІахІир... ТІулгаш хилча санна лаьттара важа шиь. ЦІеххьана царах цхьаь, вуха а вирзина, ва-

гийча сання, висира. Ор йисте хЮьттина, хІара дер-
риге а тергалдеш лаьттар 65 шо хир долу воккха стаг.

– Профессор... Вайша ма-варра гучувели... ХІинца
хІун дийр ду?..

Воккха стаг а кхийтира кху шимма лелочух. Сихон-
ца араиккхира иза бІов чуьра. «Ой, ма ца моьттура сан
уггаре а тоьлашха археологаш оццул кьиза хир бу...
Уьш-м акхарой хилла... Цара-м со а вуьйр ву... Вада
веза...» – иштга ойланаш коьрта чу лелхаш, ша ма-вах-
халу юьрта боьдучу новкъа дІахьаьдира воккха стаг.

Амма иза гена валале, тІаьхьакхира важа шиь...

Белшаш тІера схьа а лаьцна, берда йисте такхийра
цу шимма воккха стаг. Корта халла юха а берзийна, цу
шиннан бІаьргаш чу хьажа ницкъ кхечира вукхуьнан.
Уьш, шайна чохь цхьа а синхаам боцуш, даьсса а, ан-
галех долуш сання, цхьана метте хьаьвссинчохь дис-
на а карийра цунна.

– Адамаш дац шу? – ала кхира воккха стаг, ша цара
бердах чукхоссале. Амма цуьнан и дешнаш вукху шин-
нан, кхетамна хьовха, лергашна а ца хезира...

«Бердах вахана, велла профессор», – бартбира цу
шимма.

Кхузахь хуьлуш дерг гуш цхьа а вацара. Масех сахьт
хьалха «археологически группа» охьа а йоссийна,
дІадаханчу вертолетан гІар а яйнера тоххарехь. Сатос-
суш юьстахо тІехболучу новкъахула шен жа лаьллина,
хьала вахана жаІу цІа верза а нийсса ялх сахьт дара...

* * *

Иштга, нийсса кхойтта шо даьлча хиира, масийтта
бІе шо хьалха ЦІесайн тайпанан цхьана тхьамдас
бІаьвна чохь дІадилина деши мича дахана.

Бакьду, и деши шимма-м даьхьна ца хиллера, цхьам-
ма даьхьнера: ка яьллачу минотехь шен накьостана
тешнабехк бинера цо.

ХЬАННИЙН ИРЗОШКАХЬ

Хьаннийн тийналла йохош, егталуш, халла йоггу трактор. Цунна тлаьхьа тесначу аьчгачу салазахь, аннаш а дохкуш, тайинчу мегтигашкахь Ia гIеметта хIитина кегийрхой а, I3-I4 шо кхаьчна кхиазхой а.

Кегийчу наха а, мехкарша а, цкъа дIабулий, мохь бетташ беламе хабарш дуьйцу, тIаккха берриш а шайх цхьамма дийцинчух буьйлу. И кIордийча, вовшийн кар-кара оьцуш, дечиг-пондарца тайп-тайпана эшарш локху: нохчийн маттахь шайна мел хезнарг а, оьрсийн маттахь «Солнце встаёт над горами» боху йиш а. Дерриге а аьзнаш: кIентийн стаммийнаш, йоьIарийн зевненаш, кхиазхойн хIинца гIаргIдола доьлларш – тракторан гIовгIанца цхьаьна а оьй, «шайтIанан озах» геннахь Iаннашкахула дека. ЦIеххьана хелхаран йиш локху, массара а тIараш детта, мехкарех цхьамма вога йолайо, цхьамма эццахь: «Эйт, горалера дика йиш яI!» – олий, мохь туху. Баккхийчарах тарбала, цара леллорг лелон гIерташ, юкъ-юкъа догIучохь а, ца догIучохь а хабарш дуьйцу кхиазхоша. Вовшашна Iитгарш йо, дуьхьара кхайкха Iемачу нIаьна-кIорнийнчарах тера долчу аьзнашца маьхьарий детта, мехкаршца бегаш бан гIерта... Мехкарий-м, хIорш хIинца а цу «гIуллакхашна» бераш хеташ, кхеран хьалхе баккхий хила гIертарх буьйлуш, вовшашца бIаьцаш а еш Ia.

Салазна хьалхахь хиьна Ia вуьрхIийтгалгIачу шаре йирзина, хаза куц-сибат долу йоI. Са мел даьккхи ийалучу цуьнан некхехь, юткъачу гIодаюкьал лахарчу де-гIан, гIеххьа шорлуш, горгдаларехь, къаьсттина цуьнан

цІечу алунах догучу балдашкахъ хаалора цхъа къона ховхалла а, Іаламалла а.

– Оцу тракторе дукха ма хьежа, Асмаъ, бІаьрг хуь-
цуйтур бу ахъа, – хыйзайо иза мехкарша.

Трактор чуьра наг-нагтахъ корта арабоккхий, кхуь-
нга схъахьожий, велахъежа І8 шо хир долу жима стаг.
Малхо Іаржиина цуьнан юьхъ а, къонахалла хаалун
белшаш а, комаьрша велахъажар а дика цхъаьнауьйра,
жимчу стеган товш куц-сибат хІоттош.

Иза иштта корта ара а баьккхина, тІехъахъаьжча,
кегийчу наха шайн накъост хыйзош:

– Баудди, хъалхъахъа хъажа, вай юханехъа доьлхуш
дац хъуна, трактор бердах кхуссур ахъ, – олу.

Кхарна мелла а тІаьхъа йогІу кхин цхъа трактор а.
Цу тІехъ баккхий нах бу. Цхъана маьПехъ, салазна тІе
дІа а дихкина, Іохку мангалш а, шодмаш а.

Хъалха йоьдучу салаз тІера гІовгІа хезча, шайн къо-
налла дагайогІий, юкъ-юкъя: «Ойт, горалера жималла
яІ!» – бохуш, маьхъарий детта баккхийчу наха.

– Кху шарахъ дика-м ю бецаш, – боху цхъамма.

Вукхо:

– Адамаша пайда ца оьцуш, дуккха а шерашкахъ
эрна, хъаха, йов хІорш...

– Дени, дагадогІий хъуна, вайша цхъана Іаьржачу
Іаьнан буса, синкьерам лобхуш, сатассалц ирзошкаху-
ла хъаьддий-веддий лелла? – боху кхарах массарал а
зоьртала хетачу стага юьстахо Іачу, малхехъ, мохехъ
яхчийна юьхъ а, малха дуьхьал хьобжуш санна, тІеха-
бийна бІаьргаш а долчу шен накъосте.

– Дера догІу. ДІогахъ цІа ду олий дІавоьдуш, ло
диллина базе карош; дІогахъ вота етта олий дІахьо-
душ, дІакхъаьчча гІовгІа йийриг Іин чуьра хи карош,
вайша кху варшашкахула лелла буйса-м... Хъа-хъа-хъа!

– Хъа-хъа-хъа! – воьлу хъалхарниг а. – ХІаь, карара
долуш лаятта дуьне. Хъажал хьо цаьрга, – хъалха дІай-

обдучу тракторехъа корта тосу цо, – шайн жималла ю цара лелорг...

Делкъал тІаьхъа дІакхочу тракторш колхозан гІота а, даьхнилелорхой чохъ Іен цІа а долчу метте.

Схъа ма-кхеччинехъ хелхаран бал боккху кегийрхоща. Баккхий нах болх бан буьйлало, мангалш тусуш, царна гІайракхаш хьоккхуш.

– Юкъьелла дІайовлуш лаьтта хІара меттигаш, – боху баккхийчарах цхьамма.

– Адамо дола деш ца хилча, иштта ма хуьлу, – билгалдоккху кхечо.

– Цхъана хенахъ йоккха юрт яра хьуна хІара С... ХІинца...

– Дера яра йоккха юрт-м. ХІора буса цхъанхъа я шинхъа синкъерам а хуьлуш, – боху зюьрталчо.

– ДІо басахъ Іийна МІаьчиг дагавогІий хьуна?

– ХІаь.

– Деллахъ ма ницкъ болуш стаг вара иза, уьстагІан настаран даьІахк кагйора цо атта.

– ХІинца бац хьуна иштта ницкъ болу нах...

– Дера бу, телевизор чохъ схъагойтучу и аьчгаш хъалауьйчара кагийир яра хьуна, уьстагІан хьовха, бежан ност а...

Дукха хан ялале дека долало мангалш. Кесаршка юьллу зезагаша къарзйина ховха буц. Мангалхошна тІаьхъа а хІиттина, буц литтанашка юьллуш бохку кхи-азхой а, мехкарий а. Царна тІеххъа йогІу тракторш. Керла буц салазашна тІе а юттуш, силосни оьрнаш чохъ охъаяссайо.

Бауддин тракторан салаз тІехъ болх беш Асмаь а, кхин цхъа йоІ а, ши кІант а ву. КІенташа, мехкаршка ца кхочуьйтуш, салаз тІе ютту буц.

«Ма хаза ду зезагаш! Ма къа ду церан: мангало цоьстур ду уьш», – ойлайо Асмаа.

– Деллахъ, ма дика буц ю хІара, ерриге а зезаг-патар а хилла дІаяьлла-кх. Дохнна ма дика кхача бу моь-

тту, хьуна, хІара, – боху цхьана мангалхочо шен накъосте.

«Ма хаза курс хир яра оцу зезагех Асмаана яла», – коьрта чу эккха Бауддина. Салаз тІера буц охьяяссочу юкъана трактор чуьра араволій, тайп-тайпанчу зезагех курс йой, Асмаэ дІакховдайо цо иза. Вукхо дІа а оьций, цхьана агІор эхь хетий, вукху агІор хазахетий, цІий а лой, гІийлла:

– Баркалла, – олу.

ТІаккха, бацалхула йодий, юьстахо йолчу цхьана кулла тІе охьяюьллу цо зезагийн курс...

Мангалийн зов, мангалхойн «Іайт-вайт», тракторийн гІовгІа, бригадиран «иза де, кхин ма де» боху мохь – кху хьаннаш юккьерчу ирзу тІехь кхехкаш бу «дохнна токхе Іадоккхийла хилийтарехь» болу белхаш...

Суьйренца бай мела мох хьокху, диттийн генаша, лешаш, «шушшанехь» гІовгІа йо. Ека йолало цаьпцалгаш. Орцаца хьалаевллачу хьаннашлахь бов малх. Ткьа цуьнан хІинца а яза йолчу серлоно можа сиз хьокхий, екхначу стиглан Іомахь схьакъастадо диттийн кортош. Стигал а ю можа – цІен бос болуш.

– Кхана де дика хир ду! – олу, оцу цІийеллачу стиглане а хьожий, цхьана мангалхочо.

ДІадовчу аьхкенан дийнан серло а, керла хьаькхначу бецан хьожа а, цаьпцалгийн гІовгІа а кху ирзу тІехь цхьаьнаэро кІадбалар дойу мангалхойн.

Бода булу. Кхузара хьаннаш санна, тийна серло Іанайо беттасо бацала...

Суьйранна хІума йиьча, баккхийчу нахах цхьаберш божалан тхов тІе агІорбовлу, вуьйш кегийчара латийначу цІера улло а богІий, дечигаш тІе охьаховшу. Туху вота, локху пондар. Бал баккхийчара дІаболабо:

– Волало, хІай, хьо муха ву...

– Чуоча, валол, вало, вало! – юкъавоккху зюьрталниг. Ира а хІуттий, цунна тІараш детта кегийчара.

– Хъовзаелахъ, вайн нанас йина яц хъуна! – махъ-арий дегта цуьнан накъосташа. Цхъамма, ирах а ер-зайой, ший а йолубйтуш, «горров» олий, шалго топ кхуссу.

Чекхболу бал. КИадлой, вехъаш, гонна юкъяра схъа-волий, охъахуу воккха стаг.

Хелхарш дIадевлча, кегийрхойн маршонна баккхий нах, юьстахбовлий, охъаховшу, цхъацца шайна дага-догIурш дубйцуш.

Кегийрхоша эшарш йолайо.

Тийначу Iаннашкахула, эхъ хеташ Iеначу шовданийн озах дIауьйш, масийтта шоб хьалха адамаша дIатийси-на ирзош самадохуш, дека иллеш, эшарш...

Дахарехъ адамашна диц ца луш, шолгIа шеца Iотта-валар хилча я халахетар а, я хазахетар а доцуш, цу шинна юккъяра цхъа тамашийна синхаам даг тIе обкк-хубйтуш, цхъацца хIумнаш хуьлу. И тайпа синхаам хуь-лу стагана шен бераллехъ лелла меттигаш гича, я шира, цкъя хазахетта илии хезча... Хетарехъ, цу тайпана дог-ойла яра кху кегийрхойн эшаршка ладоьгIуш, кху ке-гийрхойн ловзар тергалдеш, бIаьргех хиш а девлла, ойлане вахна Iачу зобьталчу воккхачу стеган.

Ткъа къона аьзнаш-м дека кху байлахъ дисначу ир-зошкахъ, даьржа зезагийн хьожа йогIучу бацалхула, тийначу беттан тийна серло санна. Гобаьккхина, элан холанаш санна, ирхъихна лаьмнаш-м, кху метта юха а адамаш дахкарна хазахеташ, кхеран башхачу иллех цец-девлла, къонделла, кхин а айаделла лаьтта.

– Ахъа лакхахъа, Баудди, – хъаьрса месаш а, даима йоблу юьхъ а йолчу кIанта шегара пондар шен лулахо-чуьнга кховдий.

Баудди, пондар схъа а обций, мехкарий болчу агIор дIахьожу.

– ХIара-м кийча ю хъуна, дIалакха ахъ, – боху Ас-маана уллорчу жерочо.

Пондарх бай пIелг а тухий, Баудди волало:

Со гІаьттича хьалагІоттуш,
Волавелча тІаьхьа оьхуш,
ДІалелхийча дІа ца доьлхуш,
Цхьа полларчий дайра суна.

КІентан гІоргІа аз сецча, жимма пондаран мукъа-
меладьгІуш а Іай, Асмаъ а йолало. ЙоІэхьхеташ, юьхь
цІийъелла хилар цІеран серлонехь а къаьста; цо сих-
сиха доьІу са, цундела мукъам дешнийн чаккхенаш-
кахь хиэдаш хуьлу. Делахь а, цхьа шатайпана цІеналла,
догтах цо и йиш локхуш хилар хаало йоьІан озехь:

ДІалелхийча дІа ца доьлхуш,
Хьуна дайна и полларчий
Безамашлахь алсамбуьйлу
Вайшиннан безам бара хьуна.

Юха кІанта локху:

Со суьйранна чувирзича,
Сирла стогар дІабайъича,
Тхан бий а пен серлабохуш,
Цхьа серлонаш яйра суна.

ЙоІа:

Шун бий а пен серлабохуш,
Хьуна яйна и серлонаш,
Хьан бІаьргашна дуьхьал хьоьжу
Сан бІаьргийн нур дара хьуна.

КІанта:

Буйса юккье яхначу хенахь,
Мерзачу набарха вулучу хенахь
Сенчу стиглахь тІомабаьлла
Цхьа кІайн кхокха байра суна.

ЙоІа:

Сенчу стиглахъ тІомабаълла
Хъуна байна и кІайн кхокха,
Дуьне кхулуш декъалхилла,
Хъо везна со яра хъуна.

ТІаккха шимма а локху:

Вайша вовшийн хила деза,
Бертахъ зама яккха еза,
Безам-марзо алсамйоккхуш,
Вайша цхъаьна даха деза.¹

– Деллахъ, ма дика йиш ю иза, ма дика а лекхи цу шимма и... Хъенан-мила ду-те и шиъ, – хоътту зоьрталчу воккхачу стага шена уллорчу накъосте.

– КІант Іабдурзакъан Іалавди Герниг ву, йоІ Окин Аьстамар Герниг ю...

– Боккъаллий?... Іадин некъийн Аьстамарнигтий?... Хир яц... Ткъа оцу Аьстамаран деден карах ма велла Іалавдин денда Эламирза... И ца хууш ву-те и кІант.. Эхъ ма ду хІара-м. Дов дІадирзинехъ а, Эламирзин валар ца хууш хиллехъ а, гІуллакх ма дац оцу кІанта лелорг... ХІан-хІа, со Іалур вац... тайпана ву бохуш-х вуй Іалавди, дІаала деза цу кІанте... Дан шайна луъур де... Кабийрат!

– ХІо-вай, – дуьхъал мохъ туху Асмаана юххехъ Іачу хенарчу жерочо.

– Схъайоьл цкъа...

– ХІун боху ахъ, Ваши?

– Ахъ хІун дей, оцу Іалавдин кІанте оцу Аьстамаран йоІаца эшарш лекхар дита ала, и лелон ца дезийла ца хаьал жима а вац иза, ялол, хІинццехъ аьл, йоІе а ала, кІанте а... Суна товш дац цаьрга и бахар...

Асмаэ ца Ёбаш хьоьжу Баудди, букъ тІе куьг а тухий, юьстахвоккху Кебийрата. Цо цуьнга дІаолу Чуочас шега ала мел аьлларг.

– Тхойшиннан хІун бала бу масийтта шо хьалха хиллачу гІуллакхца? – вагийна, аз айдеш олу Бауддис.

– Хаац, сайга ала аьлларг дІааьлча йолу со-м.

Нийсса Асмаана тІейоьдий, иза а, Баудди санна юьстахийоккху цо. Асмаъ, цо шега цхьаь аьлча, Іадийча санна юьсу. Цо юьхь тІе ши куьг дуьллу. Кебийрат цуьнга и дІа а олий, йоьдий, шен метте синкьерамехь охьахуу.

Асмаъ-м лаьтта, шен юьхь куьйгашца дІа а хьулуйна. Бауддина ма-ярра го иза. Баудди ойлане вояжна.

«ХІан-хІа, иштта атта-м бохор ма бац тхойшиннан безам... Аса бохабойтур бац!» – олу цо ша-шега.

ЧингІаз яло гІерташ, мел дукха халонаш лайна оцу кІанта. Цо-м Іаьржа-Хожа а эшийна. Маьлх-Аьзни² езаш хиллачу Паччахьан КІанта мел Іазап лайна шен безаман дуьхьа... Ткъа хІара, мацах цкъа хиллачух долчу эладиттанашка ла ца догІар хала хІума а дац: я Іаьржа-Хожех лата а ца деза, я генарчу махкара дашо Іежаш дан а ца деза...

Амма хІокхул а пайдабоцчу хІумано ма бохабо Бештон а, Бусанин³ а безам. Иштта атта хІума а дац хІара. Делахь а и хила тарлуш ма дац хІинца. Кхарна ишколехь а ма Іамийра: «Ширчух бухадисинчарна дуьхьал луьра кьийсам латтабе». ХІетахь и эрна, маьІна доцу дешнаш хетара. ХІинца тІекхечи-кх «ширчух бухадисинчарна дуьхьал луьра кьийсам латтон» беза хан.

Шен ойланаш юкьахйохий, иза Асмаана тІевоьду.

– Асмаъ, цара хІуьу бахахь а, вайшиннан юкьаметтигаш цкъа а юхур яц хьуна. Уьш цхьа хабарш ма ду, вайн хІун бала бу мацах цкъа хиллачу гІуллакхца... Уьш ширчух бухадиснарш ма ду... вайна ишколехь ма Іамийра Іадатех ца теша...

– ХІаъ, Баудди, суна-м хаъара аха цаърга ладугур доцийла, – дуккха а хІумнаш гинчу, дахар девзинчу стага санна олу Асмаа.

Юха а хІумма а ца хилча санна, ека эшарш, до хел-харш, буйлу...

...Тийналла. ЦІа чохъ цхъанаэшшара синош дохуш бийшина Іохку зударий. Ткъа корал арахъ, стиглахъ, хъаннийн кортош анайистах хъакхалуччу кхаъчна боьду бутт.

ЦІийнан тхов тіехъ а Іохку цхъанаэшшара синош дохуш. ХІорш божарий бу.

Бацалахъ цаьпцалг саяна, цІевза цІийнан неІ.

Тхов тіера цхъаъ чукхоссалуш а долу, «гап-п» олий, тата. Ахнабарха валазчу цхъамма тоьхначу йовхарша дойу иза.

Тхи диллина, беттасехъ къега басеш, хІаваъ – ший-ло-тіуьна. Геннахъ, сийно-таьІначу стиглахъ къеста тіехъ ло Іуьллу лаьмнийн кІайн баххъаш. Іаьржа, те-шам боцуш лаьтта хъун. «Ву-у», – геннахъ угІу борз. Хийла кхераме маьІна даккха мегар долу татанаш хеза хъуьнхара схъа.

Амма Бауддина хІумма а дац кхераме. Кхуьнца кхуь-нан ЧингІаз, кхуьнан Маьлх-Аьзни, кхуьнан Бусана – кхуьнан Асмаъ ю. Ткъа и уллохъ хилча, цо эшор ву мел ницкъ болу а Іаьржа-Хожа, бохьур бу – цо аьлча – мел генара а дашо Іежаш... Асмаана-м хаъа иза. Цундела и шиь сатассалц вовшашна ул-улло а хиьна Іийр ду кху-захъ, шовдана йистехъ, генахъ йоццуш гІовгІа еш те-шам боцу хъун а йолуш.

Тамашийна ду-кх хьо, дахар! ХІора дийно керланиг, хьалха хьуна девзаш ца хилларг дохьу. Ишттачу цхьана дийно деара цунна а цо шен дахарехь цкъа а ца лайнарг.

Масех бутт бара иза шайн групперчу цхьана йоІана тІе боьІна бІаьрг дІа ца баккхалуш лела. И ца гича де а ца даккхалора цуьнга, йоІах бІаьрг кхетча, цхьа йовхо хаалора даг тІехь. Цунна ца хаьара оцу синхаамах хІун олу. Ишколехь итт шо доккхуш цунна ца бевзине-ра иза.

«ХІара бу-кх сан дуьххьарлера безам... Иштта хуьлий-те безам?» – хоттура цо ша-шега кест-кеста. Заня-тешкахь, ойланаш ерриге цо дІалоций, цуьнан йистхилар, елакьяжар тергалдеш, Іара иза. Наггахь, шен фамили яьккхича бен дага а ца догІура шена гонах, цхьа иза йоцург, кхин а студенташ хилар. Даима а цунна гергахь нисвала гІертара иза, ткъа улло охьахаа-м ца хІуттура. ЙоІе вист а ца хилалора иза. Нагахь хилча а, цІий а лой дІахІуттура. Вукхунна-м хаалора кхуьнан хийцавалар. Иза а цІийлора кхуьнца къамел деш. Оцу миноташкахь кІантана хетара, шагахь дерг цуьнгахь а ду-кх, олий. ХІетахь цуьнан ойла хуьлура, лечкъа а ца деш: «Суна хьо еза», – ала. Цо дуьхьал «хІан-хІа» эр ду бохург дагахь а дацара цунна. «Оццул догцІенчу, оццул дикчу цо муха йийр яра суна дуьхьало», – ойланаш йора цо...

Безам хІора денна марсаболура, цуьнга иза лечкъа ца лора. Мехкариллахь-м хІинцале а «шуш-ш» деш дара. «Вайна керла Ромеой, Джульеттий¹ даьлла», – дуьй-

цура цара. КІенташна, дукхахболчарна, цо ша дуйцу-
ра. Ткъа цара – мехкаршка. Иштта нахала делира цо,
къуша къола санна, къайлахь латтийнарг.

– Со кхета хъан ойланех, – элира цкъа цуьнан цхъа-
на накъосто. – Аса гІо дийр ду хьуна.

Иза реза хуьлура шена гІо дан гІертачарна. Цо хаьт-
тинчуьнга буьйцура шен безам, шен догу дог: иза жима
бер санна вара. Цхъаберш цунах буьйлура, вуьйш кхе-
тара цунах.

Суьйранна занятеш чекх ма-евлли, йоІ квартире
йобду ларьеш Іара кІант. Дайма йоІ лелачу урамашка-
хула лела гІертара иза. Цунна геннара йоІах бІаьрг кхет-
ча а тоьара. Цо хийла ларйора йза баьццара басар хъаь-
кхначу кех чохъаялалц. Буса чувирзича, кхана лелон
долчун планаш хІиттайора. «Аса кхана-м къамел дийр
ду цуьнца», – оила йора цо масийттазза. Іуьйранна-м
вист а ца хилалора.

Цхъана сарахь цуьнан накъосте телефонан номер
хаьттира кІанта. Цо йийцира. Масех ши кепек а эцна,
ураме велира иза. Угtare а Іаьржачу, къорачу меттехь
лаьтгачу автоматана тІе а вахна, номер ийцира цо. «Ал-
ле, квартира», – дийкира йобІан зевне аз. Ток тоьхча
санна, дегІах зуз деара цунна. Воха а воьхна, ша хІун
эр ду а ца хууш, висира иза. «Ал-ле» декара юха а...
Трубка цІеххъана дІаоблира кІанта. ТІаккха шолІа а
туьйхира телефон. Изза хилира цунах а...

Сарахь хьалха шег а ша гІо дийр ду аьлла волчу шен
накъосте дІадуйцура цо дерриге а.

«Аса цуьнга тахана, вайн хІун урокаш ю, элира. Иза
суна тІаккха елакъежира... мел хаза ю иза! Цо соьга
тхан иностранны йолуш цхъа дош хаьттира. Аса жоп
делира. ТІаккха аса хаьттира цуьнга, сайна хуьушехь.
Сайна а хаалуш, цІийвелира со. Изза хилира цунна
а...»

Иштта, цо дуйцучу къамелашка ла а доьгІуш, ой-
лане ваьлча санна Іара кхуьнан накъост. (Мехкаршца

«лелон дезарг» хууш вара иза). ТIаккха хъехамаш бора: «Побольше жгучих взглядов»², «Хаза нохчийн къамел де, кара хIума еха», «суьйранна кино кхайкха», иштта дIа кхин а, иштта дIа кхин а. Амма цо деш долу хъехарш вукхо нийсса кхоалгIа дакъа а кхочуш ца дора.

Безам – мох болчу буса хъуьнах яьлла цIе ю. Хьалха жимма летта цIе цIехъана хъаькхначу мохо дIаяйъаза юьту. Делахь а, кхин а серлайолий, хъуьнах хъаьрча иза. Иштта безам а шина адамна юккъе лелхачу цхьаццаболчу къовсамаша цабезаме берзоза буьту, амма иза дIа ца бов, иза кхин а чIагIю.

Оцу хенахь кIанте хийламма олура: «Иза дай хъекъал долуш ю, хъайн мах ца хаьа хъуна». И хабарш ца лалора цуьнга. ЙоIа хIуьу дарх, иза массарал цIена а, массарал дика а яра кIантана. Безамо цунах бер динера, безамо иза хъере винера. ЙоьIан бIаьргаш цунна гIенах а дуьхьалтуьйсуре. Цо сатуьйсуре, иза а ялийна, ша ваха хуучу дийне.

«Ирс бохург хIинцалц хIун ду ца хаьара суна. Ирс – иза безам хилла. Со мел ирсе вара, нагахь соьга цо, хьо суна веза, аьлча», – бохура цо.

Цхьана суьйранна йоI шен накъостаца гIаш цIа йоьдуш, царна тIаьхьакхиира иза.

Суьйре шийло елахь а, хаза яра. Уьссазза тIекIелдинчу керлачу цIенойн тхов тIехула схьакхетта бутт гора. ХIинца а дIатен дагахь яцара гIала. Некъаца йолчу гIишлошъечу майданахь шен деха лаг уьйура крано. Баьццаро-сийна басахь серло етталора сварка ечохь. Уллохула дIасалелара хийла машенаш, трамвайш. Царна чохь а, гIаш а цхьанхьа хъаьвдда доьлхура хийла адамаш.

КIантана бала бацара гонахарчу цхьана а хIумнан. Цунна гург цхьа йоI яра. Цо йоIана дуккха а хIумнаш дуьйцура, иза царах йоьлура. КIантана цул доккха хазахетар дацара – цуьнан йоьлу юьхь гарал.

КІанта иза дІакхетийра шен квартире кхаччалц. ТІаккха, хазахетаро вахийна, буйсанна хан яллалц лийлира иза.

ЙоІ Іаш йолчу цІенна уллохула чекхболура аьчганекъ. ХІора минотехъ аьлча санна, цигахула, цІогІанаш детташ, дІасауьдура цІерпошташ. Аьчганекъана тІехула айдина тиллина тІай дара. Цкъа хьалха трамвай лелла, хІинца гІашлошна диснера иза. КІантана даима а хазахетара, цу тІай тІе а вахна, ойланаш еш садаІа, сирлачу хиндолчуьнга сатийса.

Оцу сарахъ а Іийра иза тІай тІехъ дуккха а. Наггахъ уллохула тІехволу гІашлоЙ, кест-кеста цІогІа тухуш тІай бухахула уьду цІерпошташший ца лерича, ша вара иза кхузахъ. Кху тІай тІера, кераюккъехъ санна, схьагора гІалин коьрта район.

«Охашимма цхьаьний чекхйоккхур ю институт, цхьаьний балха гІур ду. ТІаккха даиманна а цхьаьнадузур тхайн дахарш. Ма хир ду тІаккха!

...Іуьйранна малх схьакхеташ хир ду и. Корал арахъ гуш лаьмнаш а долуш долчу тхан цІа чохъ, ах набарха а ваьлла, чухула дІасалелачу цуьнан болар хезаш, вижна Іуьллуш хир ву со.

– Хезий хьуна, – эр ду цо дуьненахъ а доцчу исбаьхьчу озаца, – хьалагІатта, юург кийча ю...

Олхазарш хир ду, бешахъ концерт а хІоттийна, эшарш локкхуш!..»

Иштта сатийсаман ойланаш хийла хьийзара кІентан коьртехъ. Амма цхьана дийнахъ дерриге а хийцаделира. Кхунна хьалха хьехарш дина накъост хІинца даима а хуьлура оцу йоІаца. Занятешкахъ цунна улло хуий, цхьацца къамелаш дуьйцуш Іара иза. Ткъа важа? ЙоІ-м, кхуьнга схьа а ца хьожуш, паргІат йоьлуш Іара, шега дуьйцучуьнга ла а доьгІуш.

КІант чІогІа оьгІазьохура шен накъостана. Хьалха, шех лаьцна цхьаь дуьйцуш хир ву-кх и, бохучу ойлано сецавора иза цуьнца «дан ма деззара» къамел ца

дойтуш. Амма цхъана дийнахь и ойла а ерриге а йоь-хна длаелира. Кхуьнан накъост, и йоI а эцна, шен «Жи-гулица» цхъанхъа вахара. Иза групперчу массарна а хаъара. Оцу дийнахь чIагIо йира цо шен накъостаца къамел дан.

ШолгIачу дийнахь хилира иза. ГIалин паркехь, цIеххъана вовшашна тIеIоттавелира и шиъ.

– Мовлад, сан хьоьца цхъа къамел ду, – элира цо.

– ХIун къамел?

– Хъан оцу йоIаца хIун ду?

– Мила йоI?

– Хъуна ца хаъа?

– Ца хаъа. Уьш-м дукха яра...

– Луизица...

– А-а-а, иза ду и? Сан-м дац, Мовсар, цуьнца цхъа а хIума. Цуьнан соьца ду-кх.

– Цунах муха кхета веза, ткъа?

– Аса цуьнга хъан гIуллакх дIахъахийча, витахь иза, суна хьо веза, элира цо. Ткъа цо шеца вола аьлча, ца вахча товш а дац...

– И муха ду? – оьгIазвахна, эгош лаьтгтара Мовсар.

– Очень просто. ХIинцалерчу мехкарша ахчий, ма-шенний лору, уьш сан долахь ду.

– Мовлад, ахъа иза юьгур ма яц...

– Яц цкъа а-м.

– Ткъа хIунда Iехайо ахь и?

– Ас-м ца Iехайо и, цунна а ма лаъа сакъера. Хъуо ца тешахь, цуьнга шега а хаттахъа.

– Мовлад, йитахь иза.

– Ас-м юьту и, цуьнга со вита алахъа.

– Мовлад, хьо стаг вац! Хьо ямартхо ву.

– ХIаъ, тIаккха кхин хIумма а дуй?

– Ду. ХIара-м, – ластийна, шен накъостана юьхь тIе тIара туьйхира цо.

– ХIара ахь дийр дуйла а хаъара суна, амма ахь хIуьу дарх, хъан тадала хIумма а дац, – шен киснара хъала-

даьккхинчу кIайчу йовлакхца шен мерах даьлла цIий дIадаьккхира Мовлада.

Иза дуьхьал цалатаро кхин а чIогIа дог датIийра Мовсаран. Нагтахь кьовсамхочун собаро чIогIах лаза-во буйнал.

– Мовлад, хьо кьиза стаг ву... У-у-у, – сихха дIавахара иза.

Масех дийнахь лийлира кIант, йоI шен даг чуьра дIаяккха гIерташ. Амма гIуллакх ца хуьлура. Цунна еза-ра иза, цунна бIаьрга схьаян а ца езара иза, юха а еза-ра.

ТIаьххьара ойла сецира кIентан, йоI цхьана метте кхайкхина, цуьнца кьамел дан.

Телефон-автомат тIе а вахна, номер ийцира кIанта.

– Квартира ю, – дийкира аз.

– Луиза чохь юй?

– Ю.

– Трубка цуьнга дIалохьа, хала делахь а.

Масех сиконд елира. Сов йоца, сов еха. Вай Iемина зама деношца, беттанашца, шерашца юста. Цундела хIоранна а йоца хан ю сахьт, минот, сиконд муххале а. Амма цхьана сикондехь масийтга ойла ян йиш ю ада-ман, масийтта синхаам кхоллало цуьнан даг чохь.

– Алле-е...

– Луиза, со Мовсар ву, хьан группера...

– ТIаккха...

– Тховса аса аьлларг дехьа, аса чIогIа доьху хьоь-га...

– ХIун?

– Хьоьца дан цхьа кьамел ду сан, ца дича ца тору.

– Иштта чIогIа кьамел ду и, кхана дан ца мега?..

– ХIан-хIа, хIинца пхий даьлла, кхин цхьа сахьт даь-лча, трамвайни тIай тIе йолахьа, ас доьху хьоьга...

– Хьожур ю со, – цо трубка охьакхоьссира.

«Хьожур ю со... хьожур ю». Ур-атталла йогIур ю а ца эли», – ойланаш йора кIанта.

Діаделира сахът. КІант ах сахът хьалха схьа а веана, йоІе хьоьжуш лаьттара. МаьркІажан бода кьовлалуш бара. Электросерлонехь лепара гІала. Итт минот а елира дІа. Ца ян йоллу теша, аьлла, ойла иккхира кІентан коьрте. «ХІан-хІа, иза ян еза. Оццул чІогІа аьлча, мила а йогІур ма яра».

Оцу хенахь тІехьахь аз дийкира:

– ТІаккха, хІун ду хьан дийца?

КІант схьавирзира. Цунна хьалха лаьттара йоІ. Іаьржа, шайна чу хьаьжча даима цхьа тамашийна йогу йовхо гун бІаьргаш. Нийса мара. Муттане балдаш.

КІант вуьйхира, цуьнан дешнашкахь хьалха ца хила ша-шех тешар а хааделла. Амма безам бахна дог догІанан мархах тера ду. ДогІанах кхоччуш ша юьзна яллалц, тІехула а хьийзий, юха цІеххьана хецалой, йоьлху и лаьтта. Иштта дог беамакх кхоччуш дуьзча, иза цхьаьнга дІа ца балхийча ца мега.

КІанга дукха дийцира йоІе беамакх лаьцна. Цуьнан кьамел хедаш, цкьацкьа маьІна дохош дара. Цуьнан кьамел бІаьстенан юьххьехь хьаьвддачу Іоврех тера дара... Уьш санна, чехка, сацар доцуш Іенара цуьнан дешнаш.

ТІаьххьара и кІант, саца а сецна, йоІе дІахьаьжира. Цуьнан юьхь тІехь, бенцахетар бен, хІумма а ца карийра кІантана. Делахь а цо шен кьамел кхидІа а дира:

– Луиза, хьо кхетий сох... Хьо реза юй сан деган лааме хьажа... Я... Делахь а ас цхьа хІума эр ду хьоьга. И стаг вуон стаг ву хьуна, цуьнан дуккха а бу, хьо саннарш, вига иза... цо хьан ирс дохор...

– Суна сайна а хаьа, айса хІун леладо. Мовлад а хьуначул дика вевза суна...

Иза дІайолаелира.

– Луиза, юхаерзахьа, кхетахьа сох, витахьа и ямарт стаг.

– Хьан хІун бала бу соьца, хьо сан мила ву – хийра стаг!

ТІай бухахула тІехйолучу цІерпошто тоъхна цІогІа а къардеш, дийкира кІентан лергашкахъ йоъІан и тІаьххъара дешнаш.

«Хьо мила ву сан... Хийра стаг», – шабаршца элира кІанта, ша волччохъ охъа а лахлуш.

* * *

Свердловск. Январь.

«Халкъбахаман институтан студентийн юкъар-Іойла» аьлла, тІехъ яздина у кхозучу, тІекІелдинчу цІенойн неІ ийллина, чувахара юккъерчу дегІахъ, коьртахъ месала куй а, тІеюьйхина палту а, карахъ портпел а йолуш, юккъерчу дегІахъ цхъа жима стаг. ХІара шолгІа шо дара Мовсара Свердловскехъ доккхург. Кхузахъ институтехъ доьшуш вара иза.

Стоьл тІехъ дуккхачу а кехаташна юккъехъ шегда ийтина цхъаъ карийра цунна. Иза хъаьнгара ду-техъа, аьлла, эзар ойла иккхира кІентан коьрте. Конверта тІехъ яздинчун адрес дацара. Сихха чувахна, схъадаьстира цо кехат. Дийшира.

«Маршалла ду хьоъ, Мовсар! Яздийриг – хьуна йицъеллехъ а – масех шо хъалха хъан группехъ доьшуш хилла Луиза ю.

Хетарехъ, аса хІара кехат хьоьга яздан ца оьшура: сан хІун бакъо ю хъан синтем бохо, аса оццул халахетарш дина волчу. (Со бахънехъ ма вахара хьо, вайн гІала дІа а тесна, цига дІа а). Делахъ а со даго ца юьту, хІара дерриге а дІа ца дийцича. Цхъанна хала ма ду шен даг чохъ сел боккха бала, къайле а йина, лелон.

Сан цхъа а даггара доттагІа вац, доттагІа яц. Хаац, иза соьца иштта хІунда нисделла... Цундела хьоьга яздо аса хІара.

Мовсар, дагайоГий хьуна и суьйре? Трамвайни тІай тІехъ ахъ соьга къамел дина суьйре? (ЭхІ, и хан юхаерзон йиш хилча...).

ХІетахъ ахъ элира:

– Мовлад вуон стаг ву хьуна, цуьнан дуккха а бу хьуна хьо саннарш.

Аса ойла ца йира оцу дешнийн хIетахь (муха йийр яра аса иза, оцу заманахь со ойла ечохь а яцара). Со тешара Мовладан – наьIалт цунна – хазчу дешнех, цуьнан хIиллане белакъежачу бIаьргех.

Цо суна дешийн гIаланаш юттура, ша со куьйгаш тIе йиллина лелор ю бохура, шега еьча. ЦIа йоьдуш, билет а оьций, автобусна со тIе а хаайой, дIавоьдура. ГIала схайогIуш дуьхьалвогIура машинца. Шецанна сакъера парке, кино юьгура. Со Iехаелира. Iеха ца яла йиш а яцара хIетахь сан хиллачу хьекъалца. ХIаь, автобусан билетех, парках, ахчанах аса боьхкира адаман утгаре а беза хила беза синхаам – безам... Со шех мел тийши а, иза кхин а чуьравуьйлура. Цо со хелхаршка кхуьйлура, эвхьаза сан дегIах куьйгаш дегта вуьйлира. Со дуьхьало ян йоьлча, тIаьххьара а вайшиь вовшийн хила дезаш ма ду, олура цо.

Цхьана сарахь – наьIалт хуьлда цу суьйренна! – цо со ресторане йигира. ЯахIума а, малар а ийцира цо. Со юьхьанца чIогIа дуьхьальелира малар ца молуш. Амма хьесталуш, дехарш деш, цуьнан ницкъ кхечира соьга малийта. Масех минот ялале корта хьийза буьйлира сан... (Кхин дIа ца дийцало, елхаран шодо легашкахь хорам бо).

ТIаккха цо со араьккхина, машин чу а хаийна, цхьанхьа-м йигира...

Мотт а бара биллина. Сайн маларо базбина корта гIайбанах хьакхалушшехь набаран тар тесира суна. Амма дукха хан ялале неI йоьллуш а хезна, бIаьргаш биллира аса. Иза и «боьха хIума» яра. (Цунна кхин йогIу цIе ца карайо суна). Иза гича, мохь белира соьга. Со неIарехьа хьаьдира. Амма цо со нуьцкъаш метта оьхахайра.

Маларо яхийна хилар делахь а, я цуьнан къамелах тешар делахь а, со кIадъелира...

Диаелира и буйса. Сатесча, чохъ аддам а дацара. Хъала а гІаьттина, араелира со. Дегтец йогІуш евла яраш, буц яра кетІахъ. Бешахъ а аддам дацара. Кхузахъ цхъа бутт хъалха а адам деъна аьлча, стаг тешар вацара. Доьхначу дагца кех елира со. Таккха хиира суна суо гІалин йистехъ юйла...

Діаделира масех де. Со, хъалха санна, занятешка оьхура. Мовлад гучу а ца волура. Оцу деношкахъ аса тидам бира, сайн накъостий къайлах сох буйлуш хиларан. Цхъа а соьга вист ца хуьлура... ОхІ-хІай, ма хала дара церан цабашаран бІаьргаш лан.

Ши кІира діаделира Мовлад кхин гучу ца волуш. Институтера а дІаваьккхинера иза.

Таьххъара а, корта а оллийна, со цІа йоьдуш, суна уллохъ сецира машен. ГІеххъа сапаргІатделира сан, Мовлад гича. «Со дІайига веана иза», – ойла йира аса. Амма иза иштта ца хилира. (ХІинца ойла йо аса, цуьнан дог хила а хиллий теша, олий).

– Айса юьгучу со хьо йигна ваьлла, хьо хІинца паргІат ю, – элира цо, вуон вела а къежаш.

– Ахъ сан дохийна дахар, ахъ со дакъаза яккхар?! – цІогІа делира соьга.

– Ас хъан дахар ца дохийна, мелхо а ахъа хъайн накъостел аттох йоккхур ю сискал... Лаахъ, аса сайн накъосташна а йовзуйтур ю хьо, – аьлла, некъан йистехъа куьг тесира цо.

Цигахъ тхан къамел тергалдеш лаьттара цхъа адаман тайпанаш. Вортон къайла а яьхна, белшаш тІе охъаетталуш месаш. Ямарта бІаьргаш. Хенех тесна кхозу шуьйра хечеш. Берзинчу зударийн суьрташ дехкина пхъаьрсаш... Уьш, соьгахъа схъа а хьоьжуш, маьтгаза белаькежара.

– Лаьхъа, боьха хІума! – цІогІа долуш тІекхийтира со цунна. Аса мІараш тийсина, ерриге а юьхъ йоцчу яьккхинера цуьнан. Иза легаш Іаьвдина вуьйр вара аса, кхин со дІаяхъеллехъ. Амма цхъамма белшаш тІера

лабцна, схъаерзийра со... Иза вайн группера – хъуна дага ма йогъу и – Яха яра. Собыа даима дика хуьлура иза.

– Ахь хъун до, Луиза. Хъара нах ца го хъуна хъайга хъуьйсуш.

– Дъайигахь со, – дукха гелъелла, цуьнан кара охъ-аюьйжира со...

Со хъетахь яла хъунда ца елира? Со цъерпошта буха а иккхина, яла ца леш хъунда Ийра? Цунна бехке нана яра. Нана... Иза сан цхъаь бен ма яц. Сан ваша а, йиша а, да а вац. Со сайн ненан цхъаь бен ма яц. Цо со мел хъоме кхийра! Хъаь, хъетахь хиира суна суо оцу тайпанчу ненан йо! хила хъакъ йоцийла...

Шина-кхаа дийнахь Иллира со йоьлхуш. Тъаккха аса сацам бира дерриге а сайца хилларг ненах лачкъо. Суна хаъара, со Iедале яьллехь, суо дъаюьгуйтур яра Мовладе... Хъан-хъа, со Iелур яцара экханца, кийрахь тIулган дог долчу адаман тайпанца. Цул сов, сан вежарий бацахь а, сан шичой ма бу. Тъаккха... Хъуна-х ма девза вайн нохчийн Iедал. Ткъа нанас хъун дийр дара, иза дъахиъча?...

Уьш дерриге а терзана а дехкина, оза а оьзна, аса сацам бира сайн бала айса лан, цхъаьнгта ца хоуьйтуш.

Тъаккха, суо заочно яккхар доьхуш, заявлени яздира аса декане. Цо бакъо елира.

Хъетахь дуьйна цIахь ю со, ишколехь болх а беш. Кху шарахь диплом а схъаоьцур ду аса.

Хъетахь дуьйна масехамма тIе хабар даийтина, масехамма шайн безам бийцина соь. Амма аса цхъаьннан а гIуллакх тIе ца лабцна. Со хъакъ яц цIенчу безамна... Церан Iаьбра муха хъожур яра со...

Хъинца хъун дан дагахь ю со? Хъумма а. Иштта сайн болх а беш, сайн нана а кхобуш, Ийр ю-кх...

Сан кехат кхуззахь чекхдолу. Бехк ма билла тамехь доцу хъумнаш аса кху тIе яздарна.

ХIунда яздира аса хьобга хIара кехат? Стенга сатуьй-суш? Цхьаьнгта а. Иштта дIаяздира-кх. Ткьа стенга сатуьйсур дара аса? ХIинца дерриге а дIа ма даьлла. ХIинца тIаьхьа ду... ХIетахь хьобга ла ца догIарна кхолламо суна дан ма дезара таIзар ди...

Юдика йойла.

Лаахь, кехат язде, адрес хIара ду.

.....
Луиза».

Кехат дешна а ваьлла, иза леррина конверт чу а диллина, портфель чу кхобссира кIанта. ТIаккха чухула цхьаьннан-м ойла еш волавелла лийлира иза. Эххар а: «ХIаь, хIинца тIаьхьа ду», – ах-хозуьйтуш элира цо, коре дIа а хIуттуш. Ткьа корал арахь полларчех оьгура лайн чимаш.

ХIетахьлера шен шераш дагаловцуш, юха а ойлане велира Мовсар. Амма цуьнан ойланаш йохийра, неI а ца тухуш, чулилхинчу кегийчу наха а, мехкарша а. Тахана 12 январь, иза вина де ма дара. Тховса, и де билгалдаккха вовшахкетар бу аьлла, бара кхуьнан накьостий. Иза а дицдинера цунна Луизин кехато...

Цхьана хьарса месаш йолчу тамехьчу йоIа, тIе а еана:

– Мовсарик, ахь стенан ойла йо? – хаьттира цуьнга, цуьнан коча шен кIайн ши пхьарс а тосуш.

– Цхьаьннан а.

– Валю, хелха долу вайша.

ДIайолаелира музыка, синкьераме эшарш, дIадубьладелира хелхарш, тосташ...

«Говзалла лакхайоккху курсаи» тІехь долуш у кхо-
зучу цхьана кьорачу кевнах чохьха со волуш, гуш ад-
дам дацара. Кхузза тІекІелдина цІенош, кхерам тосуьй-
туш, мокха дара. ХІан-хІа, цу чу ваха-м ваьхьар вац.
Гонаха дІасахьаьжира со. КетІахь дина цхьа лоха цІе-
нош дара. Сайн ерриг кьонахалла гуļийна, царах
цхьанна чувахара со. Хаац, оцу кхаа цІийнах иза айса
хІунда кьастийра, хетарехь, цуьнан бахьна и цІа кІайн
кир тоьхна хилар (важа цІенош мокхачу тІулгах доьт-
тина дара), я цуьнан неІ жимма схьайиллина хилар
дара. Чохьхаваьлча, готгачу сени чохь, «тІох-тІох, тІох-
тІох», боху гІовгІа яра суна аьтту агІорчу цІа чуьра схьа-
хезаш. Цу чу ваха а ца хІуттуш, вукху шина неІарна тІе-
вахара со, амма и шиь сан хІуьттаренна санна, кьев-
лина яра.

Масех минотехь латта а лаьттина, цергашца балда
лаьцна, и гІовгІа йолчу неІарна тІеволавелира со.
«ТІох-тІох, тІох-тІох», – тоьпан татанах декара сан
лерехь. Делахь а хирг дІа хир ду-кх, «цкьа ван а вина,
цкьа лийр а ву-кх» аьлла, неІ схьаозийра ас. Чохь Іаш
тайниг санна, жима зуда а, ткьа цунна хьалха лаьтгаш
зорбатуху машинка а яра. Со чохьха ма-велли, зорба
тухучуьра саца а сецна, соьгахьа схьахьаьжира иза.
ТІаккха цецьяьлла, кхераелла, цІийелла:

– Хьуна мила оьшу? – элира дуткьачу озаца (хета-
рехь, и цецьяларан бахьна – сан чувалар дукха сиха,
цІеххьана хилар дара, кхераяларан бахьна – сан юьхь
тІехь бос цахилар, ткьа цІийяларан бахьна... со цунна
везавалар хир дара).

– Со тхайн йишин командировкех долу ахча схъаэ-ца веанера... Суна бухгалтери мичахь ю дийцахьа.

– Дюгахь, кертахь, кхузза тIекIелдинчу цIа чохь ламеш тIехула хьала ма-велли, куьг аьтту агIор чохь ю, – йиснарг а цIийелира йоI.

– Ю?.. Баркалла, баркалла! – аьлла, дIаволавелира со, амма сан даг чохь гIаьттинчу безамо, цкъа-делахь, ара а ца валийтира со, шолгIа-делахь, «Хи мала мегар дуй» а алийтира соьга. Амма, йоIера бакъо а яьккхина, графин чуьра хи стакан чу доьттича, иза ца молуш вухавала дийзира сан; стака цеггех дегталуш, «гарран-цехь» декара. Стака охьа а хIоттийна, со чуьра араволуш, сан ойла хилира: «Мел ницкъ болуш хIума ю-кх безам, дерриге а дегI, шелделча санна, дегадо-кх сан!».

Безамо дайдина сан дегI тIомадаьлча санна делира ламех хьала. ТIе эчиг тоьхна неI яра сан хIинца схъалла езарг.

Схъайиллира ас. Чохь аддам доцуш, бодане човь.

Халла, пенаш тIехула куьйгаш хьекхна, дехьачу йолу неI карийра суна. И схъайиллича... Суна-м моьттура цу хьалхалерчу чохь хилларг санна, цхьа «мас-малик» хир ду кху чохь. Амма... суна гира стоьлаш тIера кехаташ кегош йоллу, центнершкахь бен озалур йоцу масех зудий, царна юьстахо Iаш волу, граммашкахь оза а тарлур долу цхьа кьонах а.

Со чохьха воллушехь, цхьабосса шайн тептарш тIера хьала а таьIна, соьгахьа схъахьаьвсира уьш. Со, воьхна, сайна а халла хезачу озаца, цкъа нохчийн маттахь – «Де дика хуьлда», юха оьрсийн маттахь – «Здрасте», – бохуш, лаьттара.

– Накъост, хьуна хIун оьшу? – элира шех террачу дуткъачу озаца кьонахчо.

Суо оццул халчу хьолехь велахь а, суна къахийтира цунах: «Миска-яI, кху андийчу зударша хьийзаво хир ву-кх хьо!».

– Хьуна хIун оьшура? – юха а хаьттира вукхо.

– Суний? Сан цхьа командировочни ахча...

– ХІа-а, схявола суна тІе, – со юкѣхвоккхуш, йис-
тхилира сонехъ Іаш йолу, кхолха чІениг йолу зуда. –
Муълхачу курсашкахъ хилла хьо?

– Со... со ца хилла, сан йиша хилла.

– А-а, йишин ахча оха дІа ца ло, иза ша схяаййта
я...

– Я цхьа документ дан деза, кхета со, кхета со, бехк
ма билла, бехк ма билла... – араиккхира со.

Сайн Маълх-Аьзнаина зезагаш а эцна, тхайн йишин
паспорт а дохьуш, юха а «Говзалла лакхайоккху кур-
саш» аьлла, тІехъ яздина у кхозучу кьорачу кевнах чь-
хьавелира со. ХІинца-м гІеххьачул майраваьллера со.
БІаьста санна, эсала хьожура малх. Дайн дара хІаваъ,
дайн дара сан болар а, сирла яра сан ойланаш а. Сих-
ха чуиккхира со кІайн кир тоьхначу цІа чу. Сихха схьа-
лецира тІам, амма... догІа тоьхна дара. ХІинца хІун
дан деза? Сайн зезагашка хьаьжира со. «Цо халахетар-
на таІийна церг йоьллира шен балдех», – дагадеара
суна цхьана книги тІера, тІаккха сайн балдех а йоьл-
лира ас церг, цІий тІе а тосуйтуш. «Ахча схьаэца-м
деза!» – бохучу ойлано жимма меттавалийра со. Цу
чуьра араваьлла, аьчган неІ схьайиллира ас.

Со чьхьаваьлча, стаммийчу зударех цхьа а соьга
схьа а ца хьаьжира, вуткѣ кьонах, кІелхьара сан мачех
бІаьрг а тоьхна, «тІах-тІихханехъ» шен чот етта вуьй-
лира. «Соьца хІун бала бу кхеран, со кхарна хьалха
мила ву? Студент, цу тІе 54 кийла бен йозалла а яц,
тІеюьихина хІумнаш а лерича!» – ойла йира ас, стам-
мийчу зударшка а хьожуш. Амма, гергтарчу хьесапехъ,
46 кийла а хир воцуш волу кьонах сан мачашка хьаьж-
на, ІадІер со кхеташ-м дацара. «Сан юьхьал хаза ю-те
сан велветови ботинкаш? Я царах ца веша хьо? Йорах
елахъ а, хІинца модехъ ю хьуна хІорш-м», – ойлайира
ас, вуткѣачу кьонахчун башабеллачу коьрте хьожуш.

Іаламо цхьа башхалла елла суна, цхьа гІиллакх –
эхьхетар. «Эхьхетар – дика гІиллакх ду», – олу массара
а. Амма шайна-м ца хета цхьа цуьрриг а эхь! Столо-

вехъ со массарал а тІехъа роґІе хІоѡттина, дукха мац-
валарна багара хиш а оѡхуш лаѡтташехъ, сол тІаѡхъа
чувеанарг а, юккѡехула чукхийдаш, шена юург схъаѡ-
ций, охъахуу. И ду ткъа эхъхетар?!

«ХІара дуьне эхъ ца хетачунна делла», – олу цхъа-
болчара. И хъаѡа деллехъ а, вуон-м делла иза. Эхъ хе-
тачо хІун дан деза? «Эхъ ца хеташ хилахъ хъо а», – олу.
Ала атта ду, амма хила хала ду иштта. Хъажал хъо,
хІинца а тхан цІахъ лаѡттачу попан ишкапах терачу оцу
зудче тхайн йишин командировочни ахча схъадеха эхъ-
хетта аравелира со. Делахъ а, гена валале, эрна де стен-
на дойу аѡлла, сайна Іаламо делла дерриге эхъцахетар
вовшах а тоѡхна, цу тІе сайн майраллех масех грамм а
тоѡхна, юха а аѡчган неІ йиллина, чѡхъавелира со.
Стаммий зударий схъа а ца хъаѡвсира, вуткъа кѡонах,
мачашка а хъаѡжна, ІадІийра... Амма со хъалха санна
Іадда ца Іийра. Хъалха, тхан цІахъ лаѡттачу ширчу
ишкапах терчу зудчух эхъхетта, со араваѡлла хиллехъ,
хІинца-м тхайн оцу ишкапан неІ схъа а йиллина, цу
чуъра леррина суна тхан нанас бина тІо-берам схъаѡ-
ца воѡдуш санна, нийсса цунна тІе а вахна:

– Со командировочни... – аѡлла а валале:

– ХІа-а, муѡлхачу курсашкахъ хилла хъо?

– Со ца хилла, сан йиша хилла, хІара... цуънан пас-
порт а дохъуш веънера со... – элира ас, цхъана кино-
фильмерчу цхъана артисто санна.

– Паспортаца ца ло оха, доверенность хила деза.

– Муха?.. Со генара веъна ву... Лахъара ахъ, – цхъа а
зІе йоцуш, ахгали хиллал дешнаш охъаІанийра ас.

– Оха паспортаца ахча дІа-ца-ло, – цхъабосса дий-
кира масех зудчун а, вуткъачу боършачу стеган а аѡз-
наш.

Кхеравелла, муха волу а ца хууш, велира со цу чуъ-
ра ара.

Цул тІаѡхъа нийсса кхуза вахара со, «Говзалла лак-
хайоккху курсаш» аѡлла, тІе яздина у кхозучу. КхоалгІа
вахча тІаѡхъара а схъаийцира сел чІогІа сатийсина и

ахча. Хьалха шозза – цкъа доверенность тӀехь мухӀар дац аьлла, шолгӀа и мухӀар дика къаьсташ дац аьлла, – ахча схьа ца луш дӀавахийтира со. Эххар а, и массо хӀума нис а делла, чувелира со. Оцу цхьана кӀиран чохь со дӀаийнера тӀехь у кхозучу кевнах а, мокхачу тӀулгах доьттинчу ценойх а, царна хьалхарчу кӀайн кир тоьх-начарах а, стаммийчу зударех а, вуткъачу стагах-м мух-хале а. Цуьнан йозалла, шу диц ца деллехь, 45,5 кий-лане ца кхоччуш ю. Хьалха соьга схьахьовсуш а ца хилла андий зударий, хӀинца со чу ма-велли – иттех шарахь шайца со Иийча санна, цхьабосса схьа а хьовсий, лога кӀелош кхолха а йохуьйтуш, белакъежара. Сан боьр-шачу тайпанан векал, хӀинца соьга схьа ца хьажахь а, хьалха санна сан мачашка ца хьоьжуш, царал жимма лакха, сан хечин когашка бӀаьрг бетташ Ӏара. Сайн хечин когаш бахьнехь цуьрриг эхь ца хетара суна: уьш тӀаьххьарчу модица догӀуш, 35 сантиметр шуьйра дара. Цундела вуткъачу къонахчун дехкан бӀаьргаш (хетарехь, и бӀаьргаш цо ханна лело эцнера тхан юьртарчу астагӀчу Уддин дуо бухахь нийсса ворхӀ шо, аьлча а, ний-сса бархӀ шо хьалха суна гинчу гуру цӀога хадийначу мукадехкера) сайн хечин когашка хьаьжча, сайна ца хуучуха, хелхарчас санна, ког (дукхахьолахь аьттуниг, нагтахь – аьрруниг а) гӀийлла ловзабора ас.

Иштта гӀийлла сайн ког а ловзош, ас сел хала даьк-кхина доверенность стоммачу зудчуьнга дӀа а делла, хӀинций-хӀинций сан йишин памили схьа а карийна, ахча схьало-кх бохуш, лаьттара со. ТӀаьххьар а, ченех дуьзна масех тептар кегийначул тӀаьхьа, шена хьалха лаьтта чот дуккхазза а дӀасайиттинчул тӀаьхьа, сан йишин фамили а яьккхина:

– Кхузткъе ткъаессана, – аьлла, юха а чот етта хӀоь-ттара и зуда.

Цо кхузткъе ткъаессана аьлча, бӀаьрнегӀар тухучу юкьана ас масийтта ойла йира, и ахча айса муха дой-ур ду бохуш. Йишас соьга и сайна схьаэца ма аьллера. «Шина туьманах Маьлх-Аьзнина совгӀат оьцур ду,

шина туьманах цхьа гИйла банкет йийр ю, платфор-
менни туфлеш оьцур, 96 лист долу масех тетрадь
оьцур, мажйошург а, цергаш цАнъян шотка а, цу тIе
керла фильм а ма ю, цу тIе керла цирк а, цу тIе театр а
ю...» – и ойланаш, кинофильм дIаяьллачул тIаьхьа эк-
ран тIехь хьалауьду йозанаш санна, сан бIаргашна хьал-
хахула чекхлилхира.

– Так, кхузткъе ткъаессана, – чохь мел верг (вукъа
къонах а тIаьхьа) цец а ваьлла, схьахьаьжира. Бакъ-
дерг хIунда ца дуьйцу, цецваьлла со суо а вара, йишас
кхузахь даьккхинчу оцу ворхI денна дийнна кхузткъе
ткъаессана сом муха лур дуаьлла, хетара суна.

Делахь а, и ахча сихха соьга схьалахьара ахь бохуш,
лаьттара со.

– Та-ак, кхузткъе ткъаессана... кепек, кхузахь куьг
таIадел...

Массо а цецваьлла дIатийра, со-м айса хIун леладо
хууш а вацара. Масех сикондехь яхъелира и тийналла.
Таккха шина стоьлан шинна а агIор хевшнна Iен стам-
мий зударий бийлабелин хьуна, маIанийн оркестро
санна гIовгIа а йоккхуш. Цу деларехь, шедаган аз сан-
на, къестара вукъачу къонахчун дуткъа велар.

Стоьл тIехь Iохку Iаьржа кепекаш кисана а хьаькх-
на, суо муха волу ца хууш, аравелира со. КетIахь а, сан
лергашкахь декара церан бийлар, бIаьргаш хьалха лаьт-
тара кхолха чIенигаш йолу андий зударий а, вукъачу
къонахчун башабелла корта а. Уллохула тIехьэкхаш
кIайн кир тоьхначу цIенойн корехьа дIахьаьжира со.
Цу коре а хIоьттина, елакъежаш лаьттара сан Маьлх-
Аьзни. «ХIара а сох йоьлуш ю-кх! Маьлх-Аьзни-м,
Къуръанор, яцара хьо, ешап ду-кх, хьо ма-дарра!» –
дагатесира суна. Таккха дукха дог датIарний, оьгIаз-
вахарний кхин дан хIума а ца хилла, корехьа дIа а вир-
зина, пхьагална тIаьхьа идда кIадделлачу жIаьло сан-
на, боккха баьккхина мотт гайтира ас йоIана. Юха ведда
сайн корта, «Говзалла лакхайоккху курсаш» бохуш, тIе
яздина у долчу лохачу кех дIа а тухуш, ураме велира...

ПОЭЗЕХЪ ДУЪХХЪАРЛЕРА А, ТІАЪХХЪАРЛЕРА А ГІУЛЧАШ

Итт шарахъ колхозехъ завскладан болх а бина, юха
шина шарахъ хІумма ца деш а Іийна, тІаккха деда
Іийначу кІотарахъ бежнаш лелош нийсса итт шо а даь-
ккхина, тІаьххъар а цхъана малх кхеттачу дийнахъ рай-
центре веанчу шовзткъа шо кхаьчначу Къаимна дага-
деара «дахарехъ лар йита». Декхначу дийнахъ тоьхна
ткъес санна, цІеххъана коьрта чу иккхинчу оцу ойлану
векхавалийтира иза.

«Бадугев СаьІида йоккха лар йитина нохчийн лите-
ратурехъ», – хезира цунна тахана радиочухула шайна
гергарчу нахехъ. Хетарехъ, цундела иккхира цуьнан
коьрте и башха ойла.

«Цкъа делахъ, нахана вевзаш хир ву хьо, шолгІа де-
лахъ, хІокху бежнийн кхош-пхъаьжаш даха а ца деза
хъан. Хъайн йовххачу чохъ – ойлаел ахъ: я мохехъ, я
малхехъ, я шелехъ а вац – йовххачу чохъ хъайн сискал
йоккхур ю-кх», – ойла йора цо.

Іаламо цхъа дика амал елла вара Къаим: шена дага-
деьнарг бІаьрнегІар тухучу юкъана кхочушдеш.

Нийсса кхо де а далале иттех стихотворени а, по-
эма а, ткъа иштта дийцарш а, юьйцу а ца хезначу жан-
рашкахъ язйина произведенеш а эцна, районни газе-
тан редактор волчохъ вара иза. Церан хилла къамел,
цхъа а дош тІе а ца тухуш, я дІа а ца доккхуш, кхузахъ
даладо ас.

Цкъа хъалха салам-маршалла хаьттинчул тІаьхъа:
КЪАИМ. Шуна газет тІе тоха хІара произведенеш
йохьуш веьна со...

РЕДАКТОР. Схъалол, ма дукха ю хІорш...

КЪАИМ. О, дукха яц хьуна, дукха... ас язъян дагалаычначаьрга хьаьжча... О, ас яйина хан, оцу жехь-бе-жехь... со санна, хьекъалалла долчу стагана ма кIезиг ю уьш.

РЕДАКТОР. Хьекъалалла? И хIун ду...

КЪАИМ. Керла дош, ас кхоьल्लीна – «талант» бо-хург ду-кх.

РЕДАКТОР. Осто-о-пируллахI, ма тамашийна яккхий таронаш ю-кх адаман коьртехь. Хьажахь оцу даше... Парадоксально, тIаккха-а, бакъдерг дийцалахь, шашлык дика-м хуьлу уьстагIан? Ма хьайн жехь леш, шашлык юуш, дIалеллехьара тоьлура хьуна а!

КЪАИМ. ХIан-хIа, произведенеш язъяр суна, хIа-ваь санна, оьшуш ду.

РЕДАКТОР. Ткъа со а ву-кх, хIаваь санна, уьстагIан шашлык оьшуш, тIаккха...

КЪАИМ. Кхета со, кхета со, хьуна могашаллина, шашлыкал сов, цIенчу хIаваэхь садаIар оьшу, мукъачу дийнахь со волчу кIотара волахьа....

РЕДАКТОР. Это идея... Хьожур ву со. Но к делу... Ас цхьа хьехар дийр ду хьуна. Айхьа язъял язъеш хилча, стихаш язъе. Цкъа-делахь, уьш атта а язлю, шолгIа-делахь, издательствос ахча дика а ло стихех: могланах 70 кепек. ТIаккха, стихаш язъярехь коьртаниг тема ю. ТIаккха, дIаязъел хьайна теманаш.

КЪАИМ. Заглавеш юй уьш?

РЕДАКТОР. Ю. Заглавеш, теманаш, названеш - оцу терминийн цхьа маьIна ду. ТIаккха, дIаязъел заглавеш: «Сан Даймохк», «Шовда», «Сан лаьмнаш», «Орга», «Сан хьоме эвла», «Нана», «Безам, я наб цакхетар», «Iуьйре», «Суьйре», «Делкъе», «Iай», «БIаьста», «Аьх-ка», «Гурахь».

ХIинца цкъачунна тоьар ю хьуна. ТIаккха-а, цхьац-ца стихотворенеш, масала: «Сан Даймохк», «Шовда», «Сан лаьмнаш», «Орга», «Сан хьоме эвла», кхиерш – язъян ишта дIайоло еза:

Хаза бу (ду, ю), хьо, сан Даймохк (шовда лаьмнаш, эвла), я: Хьалха хьо боданехь лаьттина, сан Даймохк (эвла, шовда, лаьмнаш).

Хинца хьо серлонга (баьлла, яьлла, ваьлла, даьлла).

Чаккхе даима муьлххачу стихотворенин иштта хила еза:

Сан накъост (доттагI, йиша, ваша)!

Хьайгарчу ирсан ахь пусар делахь!

Кхетий хьо?

КЪАИМ. Кхета. Дайоло, чекхьяккха-м хуур дара суна. Юккъехь хун яздица бакъахь дара?

РЕДАКТОР. Хьайна дагадогIург...

КЪАИМ. Масала. «Шовда» стихотворени язъеш, иштта яздан мегар дуй?

Шовда молуш лаьтта етт,

Цунна уллохь лаьтта сту.

РЕДАКТОР. Мегар-м ду иштта а. Делахь, иза муьлхачу стихехь дика хир ду хаьий хьуна? «Безам, аьлча а, наб цакхетар» бохучу стихотворенехь. И стихотворени иштта дайоло мегар ду:

Еза суна хьо сайн сил а дукха,

Хьо дагахь ца кхета суна наб.

КЪАИМ. Хинца со дIаваха мегар ду-кх? Со хьоьга хьоьжур ву хьуна...

РЕДАКТОР. Мичахь?

КЪАИМ. Ас хьоьга хьошалгIа кхойкху, суо Iачу кIотара.

РЕДАКТОР. Ван йиш-м яцара сан, делахь а вогIур ву-кх. Бакъдерг дийцича, дика кхеташ ву хьуна хьо...

И кьамел хиллачул тIаьхьа кхин баккхий хийцамаш ца хилира кху маьлхан дуьненахь. Хийцамаш гуш ба-

цара районехъ а. Ткъа редакторан, хІора шоьтан дийнахъ шайн юьртах волий, цхьанхъа эхар а, районни газетехъ керлачу поэтан цІе гучуялар а кхин боккха хийцам а ца лорура кхузарчу наха. Вайна юкъахъ аьлча-м, и ши хІума цхьамма а тидаме а ца оьцура. Масане бара кху юьртах бевлла, цхьаццанхъа оьхурш, шоьтан, кІиран деношкахъ муххале а; иштта масане бара кху районехъ стихаш язъеш, цу тІехула тІе уьш цхьамма еша а ца йоьшура: баккхийчара иза шех «сом схьадолуш болх» боцу дела, кегийчарна стихел диках романаш хетарна.

Бакъдерг дийчича, газетан белхахошна хаадалазам ца дисира шайн редакторан хьалха, къоначу мозгІаран санна, хилла болу беса бос гІеххъа цІийбелла хилар.

Ткъа вайн коьрта турпалхо Къаим? О, Къаим!.. Изам, хьаха, вара тІетаьПина «дахарехъ лар юьтуш...» Произведенеш язъярал сов, цо шен цІийнна юьстахо ор а даьккхира, бахамаллин хьашташна лерина. Иза а ма ю цхъа лар! Хийцавеллий-те, бохий аш иза? Хийцавелла жимма-м. Хьалха бацалхула зезагашна тІе когаш бетташ иза леллехъ, хІинца-м хІора зезагна тІе охьатаьІий: «ЭхІ, хьо исбаьхьалла!» – олий, барт боккхура цо.

Стенна делахъ а, Къаима дахарехъ лар мел юьту, цуьнан уьстагІийн лараш кІотарарчу дежийлехъ кІезга хуьлура. И тосаделлачу Къаима лахбира доттагІчунна-редакторна шашлыкна дІахьоьцучу жижиган барам. Шен рогІехъ иза тосаделира редакторна а. «Ма гІалатваьлла хилла со, хІара «дика кхеташ» ву бохуш, хІинца галволуш лаьтта», – ойлайора цо.

Амма дукха садетта ца дийзира цу шиннан вовшашна. Цхьана шоьтан дийнахъ сарахъ дара иза. ДІаян гергта яханчу цІеран алошна улло хиина хІара ший Іаш, редактора элира:

– Тахана вайшиннан къаста деза.

– Муха? – цецвелира Къаим.

– Иштта, кхечу балха волуш ву со.

Шен доттагІ – редактор кхин а «лакхарчу» балха волуш ву аьлла, дагатесначу Къаима элира:

– Хьо кхечу балха ваьлча, вайша хІунда къаьста?.. Я хьуна хІордийна сан хІусам, ас-м...

Эццахь иза юкъахваьккхира редактора, делахь а, дешархо, хьуна оцу минотехь цуьнан дагахь хилларг дІахайтар сайн декхар лору ас. Цуьнан дагахь дара:

«Ас-м хІинца дуьйна хІора шоьтан дийнахь цхьацца Іахар буьйр бу, вайн доттагІалла хила деззачу хьо-лехь, лаккхарчу тІегІанехь...» Цул тІаьхьа ша хІун эр ду хууш вацара Къаим ша а, цундела ахь суна а бехк буьллург хир бац-кха, дешархо, лакхахь вай ялийна предложени дукха тІадамаш тухуш чекхъялийтарна.

– Мичара, хІан-хІа... Ган-м гур ду вай. Делахь а... хьуна хьан литературни новкъахь дан гІо долуш хир вац со. Колхозехь завскладан болх ло суна...

– Муха? Завсклад, хьайн болх а битиний?..

– ХІаь, суна мел хала ду хаьий хьуна сайн болх дІатаса. У-у,... – шен корта схьа а лаьцна, узар бира редактора. – Делахь а... дахарехь цхьацца хІумнаш хуьлу иштта, муха эр дара иза, иштта... хьо кхетий...

– Кхета, кхета со-м, – элира Къаима, ша иза ала гІертачух сол башха ца кхетташехь. И шех оццул атта: кхетарна сапаргІатдаьллачу редактора, доккха са а даьккхина, шен къамел кхидІа а дира:

– Вайша дІасакъаьшташ ас сайн доттагІчун адрес лур ду хьуна. Иза а редактор ву. Цо гІуллакх дийр ду хьан.

Иштта дІасакъаьстира ши доттагІ. Масех дийнахь лийлира Къаим къастаран вуо лелош. ТІаьхьар а, цкъа дІадолийна гІуллакх чекхдаккха деза аьлла, шен поэма а эцна, гІала таьлира «сийлахь-воккханиг» (иштта олур Къаима шех шен дагахь). Поэма – хІунда лечкъадо иза – редактора еллачу классически хормехь язйина яра: иза дІайолалора хІокху могІанца: «Хаза бу хьо, сан

Даймохъ», ткъа чекхйолура хЮкху дешнашца: «Кегий-рхой, шайгарчу ирсан аш пусар делащ».

Хорма керла яцахъ а, поэмехъ дуккха а дара хъекъа-не хЮмнаш, масала, хЮкху тайпана: «Аьхка мангал хьокху»; «Дѣдаьлларг юха ца догІу»; иштта кхидІа а! Поэмех лаьцна къамел вайн лахахъ а хир ду, цундела иза кхоьллинчух дуьйцур ду вай... Къаим цхъана декхначу дийнахъ гІала кхечира. Шайн кЮтарарчу жоьличу воьдуш санна, кхин оза ца луш, хьаьккхина редакторна тІевахара иза. Могаш-паргІат, зуда-бераш хаьттинчул тІаьхьа, Къаима хаийтира шена хІара дика стаг ву аьлла, районерчу редакторо вийцар а, ткъа иштта ша поэма а йохьуш вар а.

– ХІа, сан доттагІчо дийцира суна хьо дика кхетащ поэт ву, аьлла. Ткъа идея хІун ю хъан поэмин?..

ЭхІ, иза дара Къаим кхийринарг. Цунна ца хаьара шен поэмин идея хьовха, ша иштта идея хІун ю а. Делахъ а вайн хІинцалц билгалъяккхаз аламера цхъа баьхалла яра Къаиман: хЮманна атта вицлуш вацара иза. Цунна хІинца дагадеара районерчу редакторца дуьххьара шен хилла къамел. Цигахъ редактора а элир-кха, шега Къаима: «Мукъачу дийнахъ со волчу вола хьо», – аьлча:

– Это идея.

«Хетарехъ, цхъа шатайпанчу маттахъ соьга «уьстагІий дуй хъан?» бохург хир ду иза. ХІетахъ оцо а ма элира и дош, охашимма шашлыках лаьцна къамел дечу хенахъ», – ойлайира Къаима.

– Ду. Уьш-м хьаха ду дарста а дерстина лелаш. Вола хьо со волчу мукъачу дийнахъ, – элира Къаима. Редактора, цкъа цІеххъана воьхна а висна, тІаккха дерригенах а кхетта, элира:

– ХІи-хІи-хІи! Сан накъост, хьо темина жимма юьстахваьлла. Делахъ, дика-м хир дара ахъ хІара поэма язйинчу меттигашка хьаьжча... Ткъа хІинца хьоьжур вай хъан поэме... ХІаь... ахІа... ахІа... Схьадал хьайн куьг...

Кхузахь гуш ду хьан поэмехь цӀечу теца – ас-м цӀечу тросаца эр дара, – чекхийолу гражданствени пафос денъялар, цо заадаккхарца философски кӀоргаллехула лирически шораллин чолхалле ерзар. Амма, сан доттагӀ, жимма кӀаргъеш, тоян хьажахьа хӀара хьайн поэма. Со вогӀур ву хьуна хьо волчу...

И кьамел хилла кхо де а дацара, цхьана екхначу Ӏуьй-ранна Къаим шен кӀотарахь, хьалха эчиган кхо нуьйда йоллу пиджак а юьйхина, коча шен мекхех терра йолу, полланан суьртахь галстук а йихкина, дукха сагатдаларна цхьана метта саца ца луш, тӀехьа ши куьг а диллина, дӀасахьийзаш. Дерриге кийча дара хьеший тӀезца: малх санна, цӀандинера баттахь а кхелли дӀакхоссаза долу божал а. Оцу хьолехь яра жоьла а. Шен тӀаьххьара иллеш дагаловуш лаьттара, хьокханах дӀабихкина болу цхьана шарера уьстагӀ. Ткъа поэма-м цхьана-шина сохьтехь «кӀаргъеш-тойина» велира «сийлахь-воккханиг», иштта «хьекъалалла» долчунна доккха хӀума а дацара хӀума кӀаргъеш-тояр. Амма, ткьоалгачу бӀешеран шолгӀачу эхан дешархой, шу аьллачух тешийта даима а билгтала масалш хила деза. Уьш ца хилахь, шу-м тешар ма даций. «ХӀан-хӀа, и хила йиш ма яц! Муха? Вайн атомни бӀешараххьий? Вайн кибернетикин бӀешараххьий?» – маьхьарий деттар ду аш. Амма, цкъа-делахь, Къаима шен поэма «кӀаргъеш-тояр» доккха хӀума а дац, юха а боху ас, цуьнан «хьекъалалле» хьаьжча; шолгӀа-делахь, Къаима шен поэма кӀаргъеш-тояр тӀечӀагӀдеш долу билгтала масалш а ду. Хьовсал шу, нагахь хьалха цуьнан поэмехь хӀокху тайпана хьекъале аларш хиллехь: «Аьхка мангал хьокху», «ДӀадахнарг юха ца догӀу», бохуш, ткъа хӀинца уьш кхин а кӀарглуш, тоделлера: «Мангал хьокху аьхка, наггахь гурахь а», «Юха ца догӀу дӀадаьлларг, дан йиш а яц», и. дӀ. кх. А. ТӀаьххьар а схьакхечира гӀалара хьеший. Редактор ша вацара: цуьнца зуда а яра. Зудчо, хӀара ма гиннехь, дӀаса а хьаьжна: «О, природа!»¹ – элира.

Дукха хан ялале, хьешашна шун хЮттийна даьлча, массо шайн-шайн гЮллакхе хьажа дАсакъаьстира: Къаим ша даьккхинчу бахамаллин ор долчу вахара, редактор, кхуьнан шалго топ а эцна, хьуьнхахула волавала, ткъа цуьнан зуда генахь доццуш долчу цИйнан тЕхьарчу бай тЕхь зезагаш лехьош, царах хьожа а йохуш: «Ах, прелесть!»² – бохуш, лелара.

Дукха хан ялале цИйна тЕхьа ваьллачу Къаимна гира шен керлачу доттагIчун зуда. Хьаьккхина тЕе а вахна, цуьнцанна зезагаш лехьо хЮьттира иза а. Цул тIаьхьа дIадаьллачу сохьта Чохь хилларг суна ца хаьа, хIунда аьлча со оцу хенахь хьагвелла, гЕххьа генахь йолчу хьуьнхарчу шовдан тЕе хи мала вахна хилла дела. Хи мала вьодуш редактор а гира суна, топ юьстахо-о охьа а кхоьссина, цхьаь-м язъеш, делахь а кхуо лелочул а хазах вукху шимма лелориг хир ду-кх аьлла, сихха сайн хи а мелла, вухавирзира со. Гучуваларна кхоьруш, халла керта юххе текхча, суна гинарг Къаиммий, редакторан зудий дара. ТЕхьара тЕхьаьжначо «ма хаза куц долуш зуда а ю хьо» эр долуш, хьалхара и гинчо «деллахь, оцу меран дакъа алсам ца кхаьчнехьара, ма хаза зуда а яр-кх хьо», эр долуш, яра хьаша. Iаламо цунна делла юьхь-сибат гуш а дацара: басар, пудар, туш, суна цIерш ца евза кхин тайпа хIумнаш (я Иилманан маттахь аьлча, «химически дозарш») хьекхнера цо шен оцу юьхь тЕе. Делахь а, мерах дерг ас шуьга аьлла, бIаьргаш, цкъоцкъамаш, бIаьрнегIарш, кхийолу цуьнан башхаллаш йовза луург студентийн юкъярIойлехь муьлхха студент дIавуьжучу маьнги лакхахь хьалатоьхначу суьрте хьажа. Мара ца лерича, тап-п цунах тера ю шуна хIара вайниг а.

– Хьо муха Иийна ткъа «без любви». Хьо... хьо, оццул симпатични волу... – бохура зудчо, корта аркъал а туйсуш.

Дешархо, бехк ма биллалахь хIинццалц Къаиман юьхь-сибат ца гайтарна. Айса цуьнан дог-ойла, цо лело

гІуллакхаш гайтичхана, юьхь ахь айхьа а – Къаиман синхаамийн дахарца йогІуш йолу – лохур ю аьлла, Іад-даІара со-м. Делахь а, вайн хьешо Къаимах «симпатични» аьлча, цуьнан сурт-сибат ца довзийтича ца волу-кх. Къаим лоха ву ала а мегар доцуш, амма лекха ву ша хьераваьлла воцчо а эр доцуш стаг вара. Цуьнан когаш дукха боца хетара, вукху дегІе хьаьжча... Верстина совса а севсина вара иза. Цуьнан ши лерг – Къаиман оцу йоккхачу юьхь тІехь бІаьрг тІехь соцург уыш дар-кх, – сацкъарах дан а дина, тІелатийча санна дара.

Хьешо шега и хаттар дича:

– ХІаь, дера Іийна со зударийн ховхалла ца евзаш нийсса шовзткъа шарахь, – аьлла, тезетахь кадам беш санна, тІехьа ши куьг а диллина, корта охьа а бохуй-туш, дІа а хІоьттина, шен къамел дора:

– Цкъа хьалха хІокху бежнашна тІаьхьа а ваьлла лийли. ТІаккха – фаззи...

Іза и дешнаш аьлла а валале, хьешо, Къаиман белш тІе а тевжаш, цхьа куьг хьетІе а дуьллуш, бІаьргаш яла йоьжначу котамаман санна дира:

– ОхІ, – аьлла, доккха са а доккхуш.

– ЭхІ, – Къаима а элира, шен рогІехь.

ТІаккха нохчийн а, оьрсийн а, комин а, кхечу цхьац-цадолчу а меттанашкахь мел долу айдардешнаш бехи-ра шимма а, бакъду, цкъа хьешо: «ОхІ, нахал!»³ а-м элира, юха сихха: «ОхІ, извини»⁴ а олуш.

ТІаккха... (цхьаццаболчу яздархоша шавш ишттачу халчу хьолахь нисбелча, дукха тІадамаш а тухий, дІадоьрзуьйту хІара тайпа гІуллакх. Цундела ас а ишт-та дийр ду-кх, хьайна лаахь иза плагиат а лара, сан хьоме дешархо).

...ДІаихира хийла беттанаш. Хийлазза веара редактор шен кІотарара доттагІ волчу. Хийлазза Къаиман топ а эцна, хьуьнха а вахна, и дІа а кхоьссина, цхьацца хІумнаш яз деш Іийра иза. Масийтгаза редакторан зуда «а-ах, прелесть», бохуш, зезагаш лехьо хІоьттира, тІак-

кха масийттаза цу шимма кху дуьненахь мел болчу а маттахь айдардешнаш а бехира. Цул сов, масийттаза дукха тIадамаш тоха деза меттигаш а Иттаселира тIе. КIотархула хIорш иштта леллашехь, муха йолу а ца хууш, араелира Къаиман поэма а.

Коьртачунна (нийса хир ду «в основном» аьлча), Къаим реза вара араяьллачу шен поэмина. Делахь а цхьа хIума халахеттера Къаимна, аьлча а – ши хIума. Хьалхара – шен памилий, цIей цIечу шекъанца ца язъяр, шолгIа – мужалтал чохьгарчу агIон тIе тоьхна шен сурт оцу мужалтана тIе ца тохар.

Текхечира гонорар схьаоьцу де а. И а схьаййцира, поэма «лийча а йира». ШолгIачу дийнахь, шайшшиь набарх ма-велли, редактора Къаиме элира:

– Рецензи язъяйта еза вай хьан оцу поэмина.

ТIаккха, телефон схьа а эцна, номер ийцира цо:

– Сайдул, хьо вуй и? Со редактор ву. Могаш-мегаш. Нормално. Да, хьажахь, хIинцца дукха хан йоццуш Катаров Къаиман араяьлла-кх «Хъайгарчу кху ирсан...» боху киншка. Цунна рецензи язъян езар-кх. Стенах лаьцна ю, бохий ахь? Цу тIехь авторо уьйурш вайн заманан чIогIа мехала проблемаш ю. Дайн дахар, берийн дахар. Да, проблема «отцов и детей». Чекх муха йолу хаьий хьуна: «ХIай, къонанаш, шайгарчу кху ирсан аш пусар делаш», бохуш. ХIаь. Кхин кIира даьлча хир ю, бохий ахь? Дика ду. Ну, давай, Iудика йойла...

И къамел дина ваьлча, шен дистина, картолаш санна долу бIаьргаш редакторе а хьовсош, Къаима элира!

– Мел хир ю и рецензи?

– Суна хIун хаьа, мелла а хилча а, хIун бен ю иза? Хьан поэма хестош хилчахьана?

Цул тIаьхьа нийсса кIира даьлча гIала веана, газетийн киоска тIехьаьдира иза. Цу хьалха а хIиттина, «Литература а, даьхнилелор а» журнала тIе пIелгаш а хьежош, буййлуш лаьттаху нехан тоба гира Къаимна. ХIорш стенах буййлу теша аьлла, цхьаьннан белша

тІехула журнал тІе хьаьжира иза. «Шайгарчу кху ирсан...» бохучу романах лаьцна» аьлла, дийнна цхьа агІо дІалаьцна, йоккха статья яра оцу наха йоьшург. Къаимна хиира и статья шен поэмех лаьцна язייна юйла. Амма уьш стенах буйлу хІинца а ца хаьара цунна.

– Шу стенах дуьйлу, накьостий? – хаьттира цо, шен огІазвахар лачкъа а деш.

– Хьажал хьо, накьост, хІокху «Литература а, даьхнилелор а» цІе йолчу журнал тІехь «Хьайгарчу кху ирсан...» бохург роман ю, ткъа хІокху «Даьхнилелор литературехь» тІехь поэма ю, тІаккха хІокху хьалхарчунна тІехь...

– Боккъал, доьху, хІара ший а журнал суна лохьа, – аьлла, уьш цуьнгара бІаьрнегІар тухучу юкьана схьа а даьхна, ца оьшу боххушехь вукхунна пхи сом ахча а делла, некъаш хедош, трамвайшкий, автобусашкий тормозаш туьйсуйтуш, царна чохь мёл верг бергал тоххаза вуьтуш, яйчу машенех кхетта, уьш лазоза а йохуш, шений, редакторний вевзаш волу критик вехачу агІорхьа дІахьаьдира Къаим.

Халла са а доьІуш, дукха кІадваларна багара хиш а оьхуш, дІакхечира иза.

Кхуьнан критик, спортивни костюм а юьйхина, кога пошмакхаш а туьйдина, цкъа тІевоьдий, стоьл тІера кофе молуш, тІаккха воедий, ял-ялхийтта кийла йолу герканаш уьйуш, юха охьахуй, масех минотехь яз деш, тем байна хьийзара хІара дІакхачча.

Сихха салам-маршалла хаьттинчул тІаьхьа, хилларг дІадийца дагахь Къаима элира:

– ХІокху журнала тІехь...

Амма цуьнан кхин дІадийца ницкъ ца кхечира. Критико, шен куршка дІа а гойтуш:

– ХІара кофе растворимый ю, – элира.

ТІаккха Къаима вистхила дагахь бага хьалагІаттошехь, юха а:

– ХІара кофе растворимый ю, – элира.

Цул тІаьхьа Къаима:

– ХІокху журналехь... – оллушехь:

– ХІаь... ХІара суна «Столичный» туькан чохь болх бечу грузчико еана, – элира критико.

– Со... со... – юха а цхьаь ала гІоьртира Къаим.

– Іуьйранна хІара мелча со-м, гІеххьа кайф хуьлий, лела сарралц, – аьлла, юкъяхваьккхира иза критико, ша аьллагх чІогІа там жила, шен пха тесна шарбал хьала а узуш.

Эххар а Къаиман ницкъ кхечира ша кхуза деанарг дІадийца.

– Ахь хьайн статья тІехь роман аьлла, ткъа и ша поэма ю, хІокху тІехь ма-бохху.

– ХІу-ун, боккъаллий? Роман яц иза?

– Яц.

– Хьажахь, оцу Аббасовс телефон тоьхча, кхин цуьнга хьажар а ца хуьлуш, айса дош даларна сихвелла ма язйира ас и статья. Хьажахь, кху балхе. Цо схьаала мегаш дацара те, и поэма ю аьлла. «Вайн заманан мехала проблемаш иййо» цо аьлча, роман хир ю хьуна тешна а, аьлла ма язйира ас и статья. Ахь а ца хилла роман язьян мегаш? ХІара-м сенсаци ю. Юй сенсаци? Алахь, юй сенсаци?

Шена цо юьйцург хІун ю а цахаарна, Къаим, бІаьргаш а бетташ, вист а ца хуьлуш Іара.

Ткъа важа-м иштта хІара вита дагахь вацара. Кхо «ю» аьлча, дерриг дІанислуш санна:

– Вистхилахь, юй хІара «сенсаци»? – хоьттуш воллура критик.

Цхьаь хир ду-кх иза, цхьаь ца аьлча-м ца волий со, аьлла, тІаьххьара а:

– Ю, – элира Къаима.

ТІаккха критико, доккха са а даьккхина, хІокхуьнан сатедеш:

– Хъан кхийолчу произведенешна дика языййр ю вайшимма рецензи. ХЮрш-м хъан поэзехъ дуьххьарлера гЮлчаш бен яций...

– Яцара, хъаха. Делахъ а уьш тІаьххьара а хиларна кхоьру-кх!

– ХІунда?

– Аббасов селхана редактор волчуьра дІаваьккхина. Цо схьадийцарехъ, оцу керлачунна со бІаьрга ван а ца веза. Шайл тола воьлларг веза ма ца веза вайна-хана...

– Боккълал, дІаваьккхина Аббасов, ва-хъа-хъа! Иза кхин а дика ду-кх. ХІета, ас хьох лаьцна йоккха монографи языййр ю-кх. «Поэзехъ дуьххьарлера а, тІаьххьарлера а гЮлчаш» аьлла, корта а болуш. Вахъ-хъа-хъа! ТІаккха, цхъанхъа а балха хЮьттиний хІара?

– Цхъанхъа пивбарехъ ву ша-м, бохура цо.

– Боккълал. Кханнехъ гІур ву хьуна со цига... – эц-цахъ шен велар хадийна, ойланашка велира критик...

ДОХКОВАЪЛЧА

Цуьнан юьхь цИйъелла, совса а севсина яра. Сийна бIаьргаш – тамашийна даккхий, кхерамах дуьзна. Коьрта тIе девлла чоьш, зуьнан кIохцалш санна, прахIиттина дара, малхо гиччош юххера маж а дина. Цуьнан гIеххьа яьллачу нилхачу можа юккъехь нагнагтахь къежбелла чо а хаалора. Цунна тIехь беркъа барзакъ дара, я и сов боьха долу дела иштта хеташ хила а тарлора. Волалуш, букар чу а сеттий, ши куьг хьалха охьа а хойций (царах цхьаь, чолакх долуш, вукхул дуткъа дара), уш леста а ца деш, лелара иза. Цуьнан хьаж тIедевлла гучу пхенаша а, бIаьргийн хьажаро а, чичкъашка яханчу юьхьо а хоуйтура тидаме волчунна цуьнан кхетамо цхьа боккха бала лайна хилар.

Иза хIора Iуьйранна аьлча санна, гIалин базаран кертахула волалора:

– Нана, суна кьинтIераяла, нана, суна кьинтIераяла, у-у-уйтI, нана, суна кьинтIераяла! – бохуш, мохь а беттан.

Цуьнан мохь хезначунна хуур дара иза массо а санна волчу стеган мохь боцийла. И мохь сов чIогIа а, хьере а бара. И мохь хезча, базарахь даима а шайн йохка-эцар лелочара: «ХIахI, схьакхечи хьуна хIара а», – олура, ткъа и дуьххьара хезаш берш, цецбуьйлуш, хIун хилла теша кхунна бохуш, маьхьаран дега хьуйсура. Церан цецбовлар а хаалой, и вевзачара олура: «Хьераваьлла стаг ву иза», вукхарах цхьаболчара: «Деллахь, ма къа ду цуьнан» – олура, цхьаберш цунах самукъа-долуш (я иштта шаьш моттийтахь а), цо дуьйцучуьнга ладобгIуш лаьттара, наг-нагтахь: «ХIийт, горалера кIант-яI», – а олуш.

– Сан нана цхъаъ бен ма яц, сан нана дІа хІунда йоџлина? – олура тиларчу ваханчо, шена мохъ бетта кІордийча, цхъанна улло а таџаш.

Ткъавукхо:

– ДІаваџл, ма воџллахъ и хъайн боџха хІумнаш а йохъуш схъа, – олий, ша юхкуш я оџцуш йолу хІума дІалачкъайора, цо бехъярна кхоџруш.

ТІаккха:

– Нехан шишша ю-м ца моџтту хъуна нана, вахъ-хъа-хъа! – олий, велалора, гонах дІасахъожий, ша аџларг хазахеташ цхъа а вац-теша аџлча санна, нагахъ ишттаниг карийча, цуџнга бІаџрг а таІош.

Иштта шен мохъ бетташ, наха шена сагІийна елла хІума а юуш, нагахъ йоџжна-йисна я цхъамма елла цигаџрка хилахъ, оза гІерташ, цуџнан ах юуш, сарралц лелара тиларчу вахнарг. Ткъа сарахъ и, тІапъолий, вовра. Цо буџйса мичахъ йоккху хууш стаг а вацара кху базарахъ. Іуџйранна цо шен «болх» юха а дІаболабора.

Жимчохъ догкІеда а, аџлларг сихха дагах кхеташ а бер дара Чуоча. Цул сов, хІара йоџалгІачу классехъ волуш, ког-салазаш хаџхкина басах чувогІуш, охъакхетта, лазийна пхъарс, кхин та ца луш, чолакх бисаро а кхин тІе а дог эшиџра цуџнан.

Пхъарс чолакх бисаран бехк, коџртачу декъана, Чуочин шен бара. ХІетахъ, шен пхъарс чІогІа лоззушехъ, шеге мел тохалу садетташ Іийра иза. Чуоча кхоџрура шена хилларг дега дІахаийта. Цуџнан да, даккхий мекхаш а долуш, тІе мохъ туххий бен вист а ца хуџлуш, буџрса стаг вара. Наггахъ, цо нанна тІе мохъ тоџхча, чІогІа кхералой: «Ва-а, нана», – олий, ненах хъаџрчара Чуоча.

Дас дихкира цунна салазаш хехкар а, берашца ловзар а... Цхъа болх боцург, дерриге а дихкинера цунна дас. Цундела, цо еттарна кхоџруш, цуџнга хъовха, шен нене дийца а ца хІоџттира Чуоча шех Іоттаделларг. Ткъа кхо, кхин са а ца тохаделла, и дІадийцича, кхуџнан нанас иза юџртахъ, «хІумнаш хууш ву» аџлла, цІе яхан-

чу Ухина тЕвигира. Цо, цкъа хЮтталц пхъарсе а хьоб-
жуш: «Дукха тІаьхъа веана, дукха тІаьхъа...» – бохуш,
корта а лестийна, юха сохътехъ гергта ийза а бина, тЕ
котаман хЮьан буьйрах бина белхъам а биллина, зоб-
пар тухуш, и дІа а бихкина, цІа ваййтира Чуоча. Оцу
дарбанах кІентан пхъарс то а ца белира...

Шена дас кест-кеста егташехъ, Чуоча дІа ца вулура
цу Іазапах, цо иза хЮразза а боккхачу кхерамца, вега а
веш, тЕоьцура. Дас сонехъ лаьтта гІаж схъа а оьций:
«Ког схъабержабел», – аьлча, Чуочас: «Ва, Дела» – олий,
мохъ а хьокхий, сихха ког дІабержабора. Цунна хъара,
нна иза кхочуш ца деш жимма хан ялахъ а, дас шена
корта а, ког а ца лобруш гІаж егтар юйла. Чуочас мохъ
хьекхар, велхар дена дагах ца кхетара, цунна угтаре а
пийса хетара шен бер иштта кхетош-кхиоран некъ.

– Серах ца бича, хЮз хьокханах хир бац, – олура
цо, кІантана ма егтахъара аьлла, лулахоша шех бехк
баьккхича. – Со хЮз беиш ву серах.

Ткъа нагтахъ:

– Хъан хЮн бала бу сан доьзалан, со бер-х даций
ахъ Іамо, кхин хьо велла дІаваллалц ма аьллахъ соьга
и, – мохъ тухий, шегга вистхилларг аьллагх а дохко-
вокхура. Цунна хъара (шена гергахъ) хъаьнга хЮн ала
деза.

Дахарехъ цхъа стаг вукхунах кхоьруш, оцу вукхо
цхъанна тІехъ куьйгалла деш хила деза а, иштта ду а
моьттура Чуочин дена. Иза, шеца цхъа а дов ца оьшу-
чу стагана мохъ туххуш къамел а дина, и стаг кхера-
лахъ кхерош а, и кхера ца велча ша кхералуш а, цул
тІаьхъа цунна хьалха, цхьогало санна, цІога хьийзо эхъ
ца хеташ а стаг вара.

Егташ Чуочина даима а орцахйолуш ерг нана яра.
Иза, кІантана ма тохахъа аьлла, дуьхьалгъяьлча, дас
цунна а егтара, тІаккха – кІантана а. Цул тІаьхъа нана,
шен кІант мара а къовлий, ехха йоблхура, соне а хуий,
шена мел гина халонаш, халахетарш дагадогІий, ло-
гехъ хорам а хуьлий. Цуьнан да-нана а, я цхъа а ваша а,

йиша а дацара. Йиший, вашый цуьнан цкъа а ца хил-
лера, ткъа да-нана тIом болчу хенахь деллера... Кхуь-
нан ден вежарех а ца висира цкъа а. ХIара цкъана юкъ-
ана шен дешича волчохь Iаш яра, тIаккха Чуочин дега
маре еара, цо йола ма элли...

СийнабIаьргана (иза яра цуьнан цIе) шена егта мос-
саза егта дагадогIура, шен тIеяха цкъа а воцу дела, шен
цIахь цIа доцу дела, атта хеташ, хьийзайо-кх ша олий.
Оцу ойлане иза кхин а таIайора, цуьнан бала кхин а
базбора. Делахь а, шена мел чIогIа ницкъ хилахь а,
арадоккхий, нахалахь ца дуьйцура цо шеггахь латториг.
Ламаз тIехь-м даима а доьхура цо ша балеха яккхар,
шайн доьзалан барт чIагIбар. Чуочина а Iамийра цо
ламаз дан, Чуочас а доьхура шен ламазан доIанехь дук-
кха а хIумнаш: шен пхьарс табалийтар, шен цIена вил-
спет хилийтар, шена даима а, цхьаннах а кхера а ца
кхоьруш, ловза йиш хилийтар...

Кхин цкъа бер а дара оцу доьзалехь, Чуочел кхо шо
воккхах волу кIант – Iади. Iади шен амалшца а, лелар-
шца а ватIийна-ваьккхина шен да вара. Цунна бен дIа
а ца хетара шен нанний, Чуочиний еттарх, иза, шен
дена тIаьхьа а хIуттий, иза велавелча велалуш, иза
кхоьлича кхулуш, цо аьллачунна «хIаь, хIаь» бохуш ле-
лара. Наггахь цо, шен дена казахетийла а хууш, дуьй-
цура: «Дада, ахь селхана айина дечиг ма йоккха а яра»,
«Ас селхана, сайна дена хьажийча, шайн кIентан лерг
меллаша хьовзийча, сох лата гIоьртира Аказ». (ТIаккха
дас: «ХIахI, боккьаллий, хIумма а дирий хьуна цо?» –
олура, мохь туххуш). «Ас, цул тIаьхьа, даде дIаэр ду
хьуна аьлча, дIавахар-кх, хIумма а ца олуш».

Цо и тайпа къамелаш деш чIогIа там хуьлий, дас
цкъа хьалха вела а къежий, тIаккха шен юьхь кхола а
йой, буьрса олура:

– Иштта ала ахь, со ца кхоьру хьуна цара хIума дар-
на.

Ши шо хьалха Iади ишколехь доьшуш вара. Доьшуш
вара аьлча а, цхьана классехь шина-кхаа шарахь а Iаш,

иел эшначух леташ, тоьллачунна кьежаш, каяьлларг лачкьош, кхоалгIачу классе хьалавелир-кх, еша хьовха, ура-аттала дерриг элпаш а ца девзаш. КIантана хьехар дахьара аьлла, шен керта ишколера стаг веача, иза, Iаьржаниг кIайн ду бохуш, кьарван гIерташ, лата кеп хIитгош, нахе ша сеца а войтуш, гIовгIа йора Кьурбас (Iадин дас). ТIаккха Iади, иза кхин лартIе ван а ца тигина, ишколера дIаваьккхира.

Чуочиний, шен нанний етташ гIо-м муххале а ца доккхура Iадис цаьргахьа, мелхо а, цкьа цхьана дийнахь йиттина, гIелъелла Iачу СийнабIаьрга ша-шега: «Дала кхиэл йойла хьуна», – ббхуш, Кьурбина кьа доьхуш ден шабарш а хезна, «Дада, хьуна дагахь цхьа хIумнаш дуьйцуш ю хьуна иза», – а аьлла, шолгIа а еттийтира цо шен нанна.

Чуоча пхобалгIачу классе ваьлча, цуьнан кхидIа деша йиш ца хилира ишколехь. Кхуьнан да лам чу, кIотара, жа-дахьни лело дIавахара, шеца шен доьзал а эцна. «Цигахь пхи-ялх шо а даьккхина, цул тIаьхьа машен а эцна, ас гойтур ду кху юьртарчу нахана!» – иза дара цуьнан бахьна. Iедалехьара шега хIума ца алийта, мелла а колхозан жа а Iалашдора цо.

СийнабIаьрга Чуоча эвлахь шен дешар чекхдоккхуш витаьхара аьлча, Кьурбас мохь туьйхира:

– Ца вуьту, парпессар-м хир вац цунах? Цу тIе и киншканаш ца ешча а хуур ду хьуна бежнаш дажо.

КIотарахь а кхин хIумма а хийца ца делира. Амма болх дукха бара кхузахь юьртахьчул а, цхьаьннан а охьахаа йиш ца хуьлура. Балха тIехь кIадлой, гIирвулий, кхин а дера хуьлура кхузахь Кьурба.

ДIаделира пхи шо. Чуочин ялхийтта шо кхаьчнера.

Адамна массо а хIума цхьа тамашийначу, хазчу суьртехь гуш, цуьнан ша-шех тешар, «Со» бохург гучудолуш, цуьнан даг тIехь утаре а цIена, сирла синхаамаш кхоллало зама ю иза. Чуочина а иза иштта хан яра, делахь а бераллехь дуьйна цуьнан дохийначу даго самукьадала ца вуьтура иза. Цхьа минот хьалха цунна

казахеташ долу Іалам, шолгІачу минотехь кхулура, минот хьалха иза ша-шех тешаш а, шегә дуьненахь хІуьу а далур ду аьлла хеташ а хиллехь, минот дІаяьлча, цунна шел гІийла а, де доцуш а стаг вац моьттура лаьттахь. «Ирча а со ву, чолакх а со ву, дешаза а – со, соьга хІун далур ду хІокху дуьненахь?» – ойла йора цо, шен кхачамбацарш долчул а сов, кхин тІе а шен кхетамехь Іарждеш.

Иштачу миноташкахь Чуочина, ша мел чаьмза хетяхь а, уггаре а сийлахь, хьоме хеташ цхьа ойла яра. Цунна даима а казахетара и ойла еш.

Иза иштта яра. Беттаса кхеггачу сирлачу буса хьуьнан юккьехь долчу ирзу тІехула схьавогІу хІара. Оцу хенахь, бетган серлонехь шен кІайн дарин духар а лепш, гучуйолу букъ буззуш охьахецна Іаьржа месаш йолу йоІ. Цунна тІехь гІабали ю, кога туьйдина – пошмакхаш, коьртахь хІумма а яц – иштта дІа месаш юкх охьахецна. Батте а хьоьжуш, цунна ела а кьежаш, хІаваь санна, яйн, тхи диллинчу бацалхула йогІу и, хІара ган а ца гуш. ЦІеххьана хІокхунахь бІаьрг кхетча, цеціолий, юьстахьэккха. ТІаккха хІокхо цхьаь олу (хІун олу цунна шена а ца хаьара). Юха иза, кхуьнга стешхачу бІаьргашца схьа а хьожий, елакьежа. . . ТІаккха жимма хан яьлча (оцу хенахь шаьшшимма хІун дийр ду а ца хаьара цунна), цу шиннан вовшашца барт хуьлу, и шиь вовшех кхета, цундела и шиь, вовшийн куьйгаш а лаьцна, ц и г а дІадаха новкьа долу. Ц и г а хь адамаша даима ловш цхьа казахетар, безам бен, хІумма а хир дац...

И ойла еш, дуьненчуьра массо а хІума диц а лой, ша боккьал а иштгачу хьелашкахь нисвелча санна Іара Чуоча. Ткьа нагахь:

– Чуоча! Чуоча! Хьо хІун деш ву? Схьавоьл, – аьлла, ден аз хезча, иза, ша верзина-цІена, луййчуш гучуваьлча санна, вухура. И шен ойла, цхьанна йовзарна кхоьруш санна, оцу минотехь дагчуьра дІайоккхура цо. КІант кхоьрура и шен сел хьоме, цІена хІума цхьамма, юкьа а гІоьртина, беҳдарна.

Оцу шарахь, Чуочин вуьрхИйтталгIачу шарахь, бIаьстенан юьххьехь, ломара охьахьаьдда йогIучу лайн токхамна бухахь а висна, докьаза вайра хIара дерриг дуьне а жа-даьхни лелор тIехь чекхдолу моьттуш хил-ларг.

Да кхелхина цхьа шо даьлча, Iадис, карахь долу жа-даьхни дIа а доьхкина, СийнабIаьрга юьртахь Iайтахьа боххушехь, гIала охьабигира уьш.

Шен нанний, Чуочиний гIалин йистехь цхьа хIусам-тайпа а лехна, ша цхьа жеро а ялийна, аьлча а, цунна тIе а вахна, хьалхара лаба чукагIина шалап а эцна, мекхаш а дитина, гIеххьа ге дIа а яхийтина, столовехь грузчик балха а вахна, цхьаболчарна кьизжаш, вукхар-на тIечехаш, ваха хиира Iади, ша кьамел деш хIора даша тIехь аьлча санна «дуй хьуна» а олуш. Бакьдерг дий-цича, Iади, жимчохь санна, вон вацара шен ненаца. Иза кест-кеста вогIура и йолчу, цхьацца кега-мерса хIума а йохьуш. Цул сов, жа-даьхни доьхкина долу ахча а, шена цхьа пайда боццу хIума а эцна, нене дIаделлера цо.

ГIала охьавеьча ша-шех доглазар кхин а кIаргделира Чуочин. Цунна гора пхьаьрсаца заьIап хилла ца Iаш, ша шен кхетамца а заьIап хилар. Цо синIийжамца да-галоьцура, ишколехь деша а ца доьшуш, ша лам тIехь даьхна шераш. Доллучул а хала дара цунна, мехкарш-на юххе а бевлла, кегий нах гIалин паркехула лелаш гар. Цунна моьттура, цхьа а йоI а, оцу кIенташна сан-на, шена улло ер яц. Нагахь цхьа йоI ела а кьежна, шег хьаьжча, Чуочина, цкьа хазахетий, кийрахь цIе йолу-ра, тIаккха шен чолакх пхьарс а, ша дешна цахилар а дагадогIий, иза юха а кхулура.

Цунна моьттура и йоI шех кьахетта, кьинхетам беш хьаьжна шег. Ткьа кхунна тIаьххьарчу хенахь уггаре а цадезарг дара наха шех кьинхетам бар. Иза вала а рез а хир вара, нахана ша гIийла хетта, церан кьинхетаме дешнаш хезачул.

Сарралц гIали юккьехула а лелий, сарахь халахе-тарша (уьш-м, иза ша шех цец а вуьйлуш, даима, хилла

хазахеташ долу Іалам, шолгІачу минотехь кхулура, минот хьалха иза ша-шех тешаш а, шегә дуьненахь хІуьу а далур ду аьлла хеташ а хиллехь, минот дІаяьлча, цунна шел гІийла а, де доцуш а стаг вац моьттура лаьттахь. «Ирча а со ву, чолакх а со ву, дешаза а – со, соьга хІун далур ду хІокху дуьненахь?» – ойла йора цо, шен кхачамбацарш долчул а сов, кхин тІе а шен кхетамехь Іарждеш.

Иштачу миноташкахь Чуочина, ша мел чаьмза хеттахь а, уггаре а сийлахь, хьоме хеташ цхьа ойла яра. Цунна даима а хазахетара и ойла еш.

Иза иштта яра. Беттаса кхетгачу сирлачу буса хьуьнан юккьехь долчу ирзу тІехула схьавогІу хІара. Оцу хенахь, беттан серлонехь шен кІайн дарин духар а лепош, гучуйолу букь буззуш охьахецна Іаьржа месаш йолу йоІ. Цунна тІехь гІабали ю, кога туьйдина – пошмакхаш, коьртахь хІумма а яц – иштта дІа месаш юкх охьахецна. Батте а хьоьжуш, цунна ела а кьежаш, хІаваь санна, јйн, тхи диллинчу бацалхула йогІу и, хІара ган а ца гуш. ЦІеххьана хІокхунахь бІаьрг кхетча, цецїолий, юьстахьэккха. ТІаккха хІокхо цхьаь олу (хІун олу цунна шена а ца хаьара). Юха иза, кхуьнга стешхачу бІаьргашца схьа а хьожий, елакьежа... ТІаккха жимма хан яьлча (оцу хенахь шаьшшимма хІун дийр ду а ца хаьара цунна), цу шиннан вовшашца барт хуьлу, и шиь вовшехь кхета, цундела и шиь, вовшийн куьйгаш а лаьцна, ц и г а дІадаха новкьа долу. Ц и г а хь адамаша даима ловш цхьа хазахетар, безам бен, хІумма а хир дац...

И ойла еш, дуьненчуьра массо а хІума диц а лой, ша боккьал а иштгачу хьелашкахь нисвелча санна Іара Чуоча. Ткьа нагахь:

– Чуоча! Чуоча! Хьо хІун деш ву? Схьавоьл, – аьлла, ден аз хезча, иза, ша верзина-цІена, луьйчуш гучуваьлча санна, вухура. И шен ойла, цхьанна йовзарна кхоьруш санна, оцу минотехь дагчуьра дІайоккхура цо. КІант кхоьрура и шен сел хьоме, цІена хІума цхьамма, юкьа а гІоьртина, бехдарна.

Оцу шарахь, Чуочин вуьрхИийтталгIачу шарахь, бIаьстенан юьххьехь, ломара охьахьаьдда йогIучу лайн токхамна бухахь а висна, докъаза вайра хIара дерриг дуьне а жа-даьхни лелор тIехь чекхдолу моьттуш хилларг.

Да кхелхина цхьа шо даьлча, Iадис, карахь долу жа-даьхни дIа а доьхкина, СийнабIаьрга юьртахь Iайтахьа боххушехь, гIала охьабигтира уьш.

Шен нанний, Чуочиний гIалин йистехь цхьа хIусам-тайпа а лехна, ша цхьа жеро а ялийна, аьлча а, цунна тIе а вахна, хьалхара лаба чукагIина шалап а эцна, меххаш а дитина, гIеххьа ге дIа а яхийтина, столовехь грузчик балха а вахна, цхьаболчарна кьизжаш, вукхарна тIечехаш, ваха хиира Iади, ша кьамел деш хIора даша тIехь аьлча санна «дуй хьуна» а олуш. Бакьдерг дий-цича, Iади, жимчохь санна, вон вацара шен ненаца. Иза кест-кеста вогIура и йолчу, цхьацца кега-мерса хIума а йохьуш. Цул сов, жа-даьхни доьхкина долу ахча а, шена цхьа пайда боццу хIума а эцна, нене дIаделлера цо.

ГIала охьавеьча ша-шех доглазар кхин а кIаргделира Чуочин. Цунна гора пхьаьрсаца заьIап хилла ца Iаш, ша шен кхетамца а заьIап хилар. Цо синИийжамца да-галобьцура, ишколехь деша а ца доьшуш, ша лам тIехь даьхна шераш. Доллучул а хала дара цунна, мехкаршна юххе а бевлла, кегий нах гIалин паркехула лелаш гар. Цунна моьттура, цхьа а йоI а, оцу кIенташна санна, шена улло ер яц. Нагахь цхьа йоI ела а кьежна, шег хьаьжча, Чуочина, цкьа хазахетий, кийрахь цIе йолура, тIаккха шен чолакх пхьарс а, ша дешна цахилар а дагадогIий, иза юха а кхулура.

Цунна моьттура и йоI шех кьахетта, кьинхетам беш хьаьжна шег. Ткьа кхунна тIаьххьарчу хенахь угтаре а цадезарг дара наха шех кьинхетам бар. Иза вала а рез хир вара, нахана ша гIийла хетта, церан кьинхетаме дешнаш хезачул.

Сарралц гIали юккьехула а лелий, сарахь халахетарша (уьш-м, иза ша шех цец а вуьйлуш, даима, хилла

хІумма а доццушехь, кара а дора цунна) хорам бой, гІийлла воьлхура и, ненах а лечкъаш. Нанна-м хаьара цо хьогьу бала. Нагтахь СийнабІаьрга:

– Чуоча, хьуна зуда ялае вай, суна накъост а хир яра, – олура.

Шега цхьа а зуда йогІур яц аьлла, дог тешначу Чуочас, ша цунна тІетан кийча воллушехь:

– Суна-м ца оьшу цхьа а зуда, – олура.

Иштта хан дІаоьхуш, Чуочина эххар а карийра накъостий, уьш мала хІума чІогІа дукхаезаш а, цундела кисанахь ахча дерг (цунна лаахь а, ца лаахь а) шайн доттагІ лоруш а кІентий бара, еха месаш а, шуьйра хечеш а лелош. Чуочехь, СийнабІаьрга, иза дукха кхоьлана волу дела, мичча вахна а шен самукъадоккхур дацара теша аьлла, делла ахча хуьлу дела, иза сихха церан «деган доттагІ» хилира, цара кхунна иштта сиха малар а марздира.

Ткъа нанна кхин а базбелира цуьнан бала. Цунна гора шен кІант маларо виснарг а галвоккхуш хилар. Цкъа цхьана дийнахь, Іади ша йолчу веъча, нанас цунна балхийра Чуочин бала. Цо шен дас деш хилларг дира: йиттира Чуочина. Оцу еттарх малар-м муххале а ца дитира цо, цул сов буса чу а ца воьрзура. Цундела нанас, цо хІуьу лелийча а, Іадига дІа ца хьевора иза, цо юха а еттарна кхоьруш.

Масийтта де дІаделира, Чуоча иштта лелаш. Цхьана дийнахь мелла а воцуш, нана цецйоккхуш векха а велла, хьасене а волуш, хеннахь веара иза цІа. Шен дагахь дерг дІа ца алалуш, гІеххьа лийлира иза. Оьшучохь а, ца оьшучохь а эхь хетар цуьнан амалехь долчу дуккхачу а сакхтех цхьаь дара. Эххар а элира цо нене:

– Нана, со зуда яло воллу.

– Ой, дика ду-кх, со къанъелла, кху цІахь лела ца лун хІун хан ю! – хазахетта хьаьвзира нана.

– Делахь... делахь... – юха а вистхила гІертара кІант.

– Хьан делахь, ца делахь ца хаьа суна, сан нус кхан-нехь схьаяло еза-кх!

ЭхI, ма хазахеттера нанна и кхаъ. Масийтта шо дара
иза доггах елакъажаз, хIинца-м къежира: цуьнан уг-
гаре а духавезаш волчу кIанта зуда ятайо, цо кхин цкъа
а къаркъа а мер дац, цо кхин цкъа а и Iаържа ойланаш
а йийр яц, ткъа кхуьнан дика нус хир ю, тIаккха – бе-
рийн бераш а...

– Делахъ а, иза нохчи яц, нана. Эльза ю цуьнан цIе,
– элира Чуочас гIийлла.

Оцу дешнаша ненан хазахетаран хилла меттиг а
ййира. Цуьнан бIаьргех хиш девлира. «Муха мегар ду
кериста зуда яло», – бохура цуьнан ойлано. Амма и
ойла йойуш, кхин цкъа ойла гIаьттира цуьнан коьр-
техъ: «ХIун башха ю и кериста я бусалба хилча, сан
кIентан оццул сапаргIатдаккха цуьнан ницкъ кхаьчча?»

Цундела СийнабIаьрга Чуочина дов ца дира, «Ахъ
иза сан керта ялор яц хьуна» а ца бехира, цо цуьнга
иштта дIа:

– Нохчи ца карайо хьуна, нана яларг? – хаьттира.

ТIаккха Чуочас, и шена дуьхьальярна кхера а вел-
ла:

– Нана, и мел дика ю хаьий хьуна, цо ахъ де аьл-
аьлларг дийр ду хьуна, – элира.

Ткъа нанас оцу дешнашна, цуьнан дог оьцуш:

– Дика ду, реза ю со-м, и дика хилчхьана, хIун бен
ду муьлххачу къомах хилча а, – жоп делира...

Эльза Чуочина цуьнан накъосташа йовзийтира
цхьана аьхкенан суьйранна.

Иза кхуьнан *цхьана ойланехъ* ехарг санна, букъ буз-
зуш охъахецна Iаьржа месаш йолуш а яцара, я цунна
тIехъ еха кIайн гIабали а яцара, я цо хIара ц и г а а ца
вуйгура, синкъераман, хазахетаран махка. Мелхо а цо
чIогIа йоца юбка а, пхьуйшаш доцу ухта а, хадийна
месаш а лелайора. ХIетте а цунна и йоI езаелира. Оцу
йоIа йовзийтира хIинццалц цунна евзаш ца хилла да-
харан керла, тайп-тайпана агIонаш. Чуочина моьтту-
ра хIокху доккхачу дуьненахъ шех ешаш а, я ешар йо-
луш а и цхьа йоI бен яц. Цундела, хIуьу дина а, и шена
яло дагахъ вара кIант.

Ненера бакьо яьккхинчу дийнахь сихха вахара Чуоча Эльза йолчу. Дукха эхь хетарна, царула ций а велла:

– Эльза, соьга йолахь, – элира цо.

Ткъа вукхо, цкъа кхуо аьллачух цецъяьлла, къаьрззина схьа а хьаьжна, юха, хIара бегаш беш воцийла хиъча:

– Кхин хIумма а лаа а лаьий хьуна, Чуче... Со-м хьаха яц хьуна бераш дан дагахь... Со-м кхана Соче дIайоьдуш ю, – элира.

ТIаккха Чуочас цуьнга кхин хIумма а ца элира, иза, ара а ваьлла, дIавахара. Цунна дагабеара шен чолакх пхьарс, ша дешна цахилар, ша хаза цахилар... Ша иштта гIийла, сакхташ долуш хиларна йина моьттура цунна йоIа шена дуьхьало. Амма йоIана-м дага а ца даьхкинера и хIокхуьнан кхачамбацарш. Цо иза дуьхьалдIа ша маре яха дагахь йоцу дела элира. Цу тIе Чуочас, иштта сихха дог а ца дуьллуш, шен гIуллакх кхидIа а дийцинехьара, тIетан а герга яра иза. Амма цо и ца дира. Цунна моьттура, шел декъаза стаг хIокху дуьне-нахь а вац, шехаьчул боккха бала цхьаьнтехь хила а ца хилла, я хила йиш а яц аьлла. ЙоI шег а ян реза цахиларо кхин тIе а чIагIйира цуьнан и Iаьржа ойла. Цунна ца хаьара адамийн шайн когаш дIабаьхча а, бIаьрса, метгахьхар дайна бисча а, – шайна тIе мел хала бохам кхаьчча а, и лан а, шена а, нахана а пайдехь хила а ницкъ кхочийла. Цунна ура-атгалла шен нанас хьалха хьегна а, хIинца шен дуьхьа хьоьгу а бала а ца гора. Цунна гург цхьа ша вара... Цундела цо шен бала байбан хIора дийнахь а, буса а, васта а ца луш, къаьркъа муьйлура. Шехахь ахча ца хилча, воьлхий, дехарш дой, ша базара а вахна, сагIа доьхур ду бохуш, кхерамаш туьйсий, ненера доккхура.

Иштта дIабелира масех бутт. Цкъа цхьана дийнахь, иза дукха къаьркъа муьйлуш бале валарна, кхин цунна ахча ца дала сацам бира нанас.

Воьлхуш, дуйнаш бууш, цергаш хьекхош:

– Хьайн Делан дуьхьа, хьайн устазан дуьхьа эца суна кьаьркьа! – бохуш, адамчух тера доцчу озаца мохь беттара кIанта. Амма нана юха ца йолура шечунна тIера. ТIаккха цо, стоьл тIехь Iуьллу урс схьа а эцна, шена бухара ши ког дахадийча санна, аркьал а кхетта, шен лога тIе урс а хIоттийна, мохь туьйхира:

– Нана, со Делах волийла, ас сайна урс ца хьакхахь, хьо туькана ца йодахь!

Нанна гира кIентан цхьа тамашийна, хIокхунна ца бевза, хIара шех кхоьру синхаам чохь сецна бIаьргаш. Цунах и чIогIа кхера а елира. Цунна цхьана сикондана бIаьрга хьалха хIоьртира, лаг хадийна, верриге а цIех а вуьзна Iуьллу кIант.

– Ой, дIаваьллахь, со хIинцца йоьду хьуна туькана, цуьнга урс охьа а диллийтина, сихха араиккхира нана.

БIаьргех оьхучу дуьрчу хиша бIаьрса артдина, шена тонах хIумма а ца гуш, хьаьдда йоьдура иза. Цунна ца гира ма хахккало хаьхкина йогIу трамвай, цунна ца хезира ша трамвайн некъана улло гIоьртича, и лелош волчо бехха бекийна горгали а. Иза трамвайна хьалха иккхира. ТIаккха... ТIаккха чекхбевлира цуьнан баланац, сатийсамаш, сахьийзамаш – массо хIума а...

Иийна Iуьллу хIокхуьнан нана свзинчу кхеран лулахоcho вахийтира Чуоча сацийна трамвай а, гулбелла дукха нах а болчу. Цигахь цунна гира трамвайно ерриге а йоха а йина, цIеша а юьзна Iуьллу шен нана. Иза Iадийра. Цхьана юкъана цуьнан кхетам, дог цхьа а ойла я синхаам боцуш, деса дара, тIулг санна даз а делла. ТIаккха и шиь хьаладуьзира хецаделла доьду сацийна лаьттина хи санна, коьрта чу хьаьвддачу ойланаша, маьхьарша, аьзнаша, суьрташа, синIийжамаша, дагахьбалламаша, дохковийларша...

«Нана... Муха?.. Ас хIун дийр ду?.. Со иштта ма вацара... Ва-а Дела! Бакъ ма хилийтахьа хIара! Бакъ-ду-кх хIара... Бакъду-кх.... Ас хIун де? Ва-а нана, ва-а

нана!.. Лоъраш... Т!аьхьабисна!.. Муха?.. Со иштта ма
вацара, со,.. ахь... иштта... ас... хьо... ломех хьаьтта
йог!у... нана... Со... Ма еттахь цунна... Суна еттахь...
Нано-ов, во-о нана, ас х!ун де?.. ас хьийзий хьо... ас...
цкьа а дика ца ди... нана... со ца кхий... ас х!ун де?..
со... ас... хьо ас... ахь?..»

И дерриге а хилира сикондан уьтталг!ачу декъехь.
Цул т!аьхьа цуьнан иштта а цомгашчу кхетамехь цхьаь,
кхин цкьа а юха нислур доцург хилира. Юха цуьнга,
х!ара дуьне !адо санна, массо нехан тидам т!е а бо-
хуйтуш, мохь белира:

– Во-о, х!о-х!о-х!о!

Х!етахь дуьйна д!аяхара цуьнан «хьераваьлларг»
аьлла йолу ц!е, х!етахь дуьйна вар-кх иза базархула
волавелла лелаш а...

Аьхкенан !уьйре. Малхаца г!евттина, шайн-шайн
г!уллакхашка девддий-хьаьвддий лелара адамаш. Са-
майолуш яра г!ала, цуьнца цхьаьна базар а. Базаран
майданахь г!опасташ д!алоцуш шайш йохка санарш охьа
а ехкина, «Помидораш, мел дика ю хаьий шуна»,
«!ежаш «Джонатан», чам баккхал аша», «Куп!ите
ап!елсины», – г!овг!анаш йора йохка-эцар лелочара.

Базарахь йолу баккхал юхку кегий туьканаш а,
пхьалг!анаш а саде!а юьйлира.

Мачаш ечу а, уьш тоечу а пхьалг!ахь болх бечу цхьа-
на пхьеро шен накъосте элира:

– И вайн доттаг! ма хьевелла тахана.

– Мила доттаг!

– И хьераваьлла стаг вуьйцура аса-м.

– Х!а, иза-м схьакхочур ву хьуна.

Цуьнан дешнаш бакъдан санна, базаран кех чохь-
авелира юккьерчу дег!ахь, букар а сеттина волу цхьа
стаг, цуьнан некха т!ера коч охьаихинчу туйнаша
т!адийна яра.

– Нана, суна кьинт!ераяла! – мохь туьйхира цо.

Воккха стаг Бочиа шен дехачу дахарехъ (кхузткъе иттех сов шо дара цуьнан) дуьххъара цомгаш хиллера, метта охъа а вуьжуш. Цундела вовза-везачуьнга хъажа вар ца лерича, больницехъ дуьххъара нисвеллера иза.

Ахкаргашкахъ сингаттам болчу Бочиага лоьро апараци ян еза аьллера селхана. Воккха стаг цкъа хьалха, сан хЮкху дуьненахъ яккха йиснарг дукха хан а яц, кхаьрга сайх куьйгаш а ца доьттуьйтуш, Южаллина кьер хилла, дIа кIел сокур ву-кх аьлла, чIагIвелира. Амма делкъехъ хилла, шена гергахъ, тIаьххъара цуьнан и сам, де суьйренга лестича, даг чу лелхачу цхьацца шеконаша («Мегара со тавала...») мелла а гIелбира.

Буйсанна воккхачу стагана тайп-тайпана гIенаш гира: цунна гергахъ вон а, дика а. Вонаш: даьржина хиш, белла нах, цIий. Диканаш: сийна екхна стигал, баьццарчу басахъ ежа кIайн говраш. Цундела Бочиас и гIенаш, хьалха санна, тида а ца туьдуш, Iадда дитира. Цунна хетарехъ, иштта Юостанехъа маьIна дан мега гIенаш гар хЮкхуьнан валар иманца ца хилийтархъама, гонах девллачу шайтIанийн болх бара. Бакъду, хЮкху тIаьххъарчу итт шарахъ цкъа а гIенах гина а воцчу ден сурт набарх шена дуьхьал тасаро иза, шен цамгар йицъяйтина, ойланашка ваьккхира. Макх а велла, цхьа хIума (цуьнан юьхьах хаалора иза хаза хIума доцийла) дагаловьцуш Ийра иза сатаса серлаяьлчхъана дуьххъарлера маьлхан зIаьнарш шен корах чу кхетгалц. ТIаккха цо: «Дада, хьуна дуьхьал ван йиш йолуш-м вац хьуна со. ХIун дийр ду ас, сан ницкъ ца кхечи-кх и схьакаро», – элира, метта кIегар а хууш.

нана!.. Лоъраш... Тпаъхабисна!.. Муха?.. Со иштта ма
вацара, со,.. ахь... иштта... ас... хьо... ломах хьаътта
йог'у... нана... Со... Ма еттахь цунна... Суна еттахь...
Нано-ов, во-о нана, ас х'ун де?.. ас х'ийзий хьо... ас...
цкъа а дика ца ди... нана... со ца кхий... ас х'ун де?..
со... ас... хьо ас... ахь?..»

И дерриге а хилира сикондан уътталг'ачу декъехь.
Цул т'аъхьа цуьнан иштта а цомгашчу кхетамехь цхьаъ,
кхин цкъа а юха нислур доцург хилира. Юха цуьнга,
х'ара дуьне Iадо санна, массо нехан тидам т'е а бо-
хуйтуш, мохь белира:

– Во-о, х'ю-х'ю-х'ю!

Х'еттахь дуьйна д'аяхара цуьнан «хьераваьлларг»
аьлла йолу ц'е, х'еттахь дуьйна вар-кх иза базархула
волавелла лелаш а...

Аьхкенан Iуьйре. Малхаца г'евттина, шайн-шайн
г'уллакхашка девддий-хьаьвддий лелара адамаш. Са-
майолуш яра г'ала, цуьнца цхьаьна базар а. Базаран
майданахь г'юпасташ д'алоцуш шайш йохка санарш охьа
а ехкина, «Помидораш, мел дика ю хабий шуна»,
«Iежаш «Джонатан», чам баккхал аша», «Куп'ите
ап'елсинь», – г'овг'анаш йора йохка-эцар лелочара.

Базарахь йолу баккхал юхку кегий туьканаш а,
пхьалг'анаш а садеIа юьйлира.

Мачаш ечу а, уьш тоечу а пхьалг'ахь болх бечу цхьа-
на пхьеро шен накъосте элира:

– И вайн доттаг'I ма хьевелла тахана.

– Мила доттаг'I?

– И хьераваьлла стаг вуйцура аса-м.

– Х'а, иза-м схьакхочур ву хьуна.

Цуьнан дешнаш бакъдан санна, базаран кех чохь-
авелира юккъерчу дег'ахь, букар а сеттина волу цхьа
стаг, цуьнан некха т'ера коч охьаихинчу туйнаша
т'адийна яра.

– Нана, суна къинт'ераяла! – мохь туьйхира цо.

Воккха стаг БочІа шен дехачу дахарехъ (кхузткъе иттех сов шо дара цуьнан) дуьххъара цомгаш хиллера, метта охъа а вуьжуш. Цундела вовза-везачуьнга хъажа вар ца лерича, больницехъ дуьххъара нисвеллера иза.

Ахкаргашкахъ сингаттам болчу БочІига лоьро апараци ян еза аьллера селхана. Воккха стаг цкъа хьалха, сан хІокху дуьненахъ яккха йиснарг дукха хан а яц, кхаьрга сайх куьйгаш а ца доьттуьйтуш, Іожаллина къера хилла, дІа кІел сокур ву-кх аьлла, чІагІвелира. Амма делкъехъ хилла, шена гергахъ, тІаьххъара цуьнан и сациам, де суьйренга лестича, даг чу лелхачу цхьацца псконаша («Мега со тавала...») мелла а гІелбира.

Буйсанна воккхачу стагана тайп-тайпана гІенаш гира: цунна гергахъ вон а, дика а. Вонаш: даьржина хиш, белла нах, цІий. Диканаш: сийна екхна стигал, баьццарчу басахъ ежа кІайн говраш. Цундела БочІас и гІенаш, хьалха санна, тида а ца туьдуш, Іадда дитира. Цунна хетарехъ, иштта бІостанехъа маьІна дан мега гІенаш гар хІокхуьнан валар иманца ца хилийтархъама, гонах девллачу шайтІанийн болх бара. Бакъду, хІокху тІаьххъарчу итт шарахъ цкъа а гІенах гина а воцчу ден сурт набарх шена дуьхьал тасаро иза, шен цамгар йицъайтина, ойланашка ваьккхира. Макх а велла, цхьа хІума (цуьнан юьхъах хаалора иза хаза хІума доцийла) дагаловцуш Іийра иза сатаса серлаяьлчхъана дуьххъарлера маьлхан зІаьнарш шен корах чу кхетталц. ТІаккха цо: «Дада, хъуна дуьхьал ван йиш йолуш-м вац хъуна со. ХІун дийр ду ас, сан ницкъ ца кхечи-кх и схьакаро», – элира, метта кІегар а хууш.

Ткъа апраци яйтарна тІехъ ойла сецира цуьнан. БочІина хаъара шен дахарехъ яккха йиснарг кІезиг хан юйла. ХІетте а цу «бакъ дуьнен чу», – цигахъ шен да а, шиъ ваша а, кхин дуккха а бевза-безарш боллушехъ, дІаваха-м ца лаъара цунна.

Екхна бІаьстенан стигла гича, цунна дагайоГІура шен кертара зазодоккху Іежийн, кхорийн беш. Царна тІехъ Іуналла дан ма оьшура и. ЧІогІа дІавоьллера БочІа оцу бешах. Цунна наггахъ хеталора дитташ а, адамаш санна, чохъ садолуш ду аьлла. Цу тІе, наггахъ цунна-м оцу дитташна ша шен юьртахошначул а дукхах оьшуш санна а хетара.

Цул сов, дуьххъара ло тесначу дийнахъ, белшах топ а оьллина, хьуьнхахула кІадваллалц экханна талла ваха араваьлча мел хаза хуьлу...

Ткъа доГІа доГІучу, я дарцдолчу буса, кхехкаш кхоьаш я жижиг долуш, шен оза меженаш цІартІехъ йох а еш, къамелаш дечу Секимате (БочІин зуда яра иза) ладоьГІуш Іаш?..

И тайпа хазахета, хІара юх-юха а лан кийча волу, кхуо шайга сатуьйсу хІумнаш дуккха а дара БочІин дахарехъ. Цундела Іуьйранна кІайн халат а юьйхина, даима ма-хиллара, цхъана хІумнан ойла еш волу лор – ткъе итт сов шо долу Хъайд шен палати чу веъча, цо дІахайитира ша апраци яйта реза хилар.

Тпаккха дукха хан ялале, цхъана кхоьлинчу дийнахъ, БочІина апраци йира, стоьл тІе вахвеш охъа а виллина.

ХІара, меттавеача, маьнги тІехъ Іуьллуга, ткъа стигал кхуо синкхетамехъ воцуш яьккхинчу юкъана, цкъа а марха ца гича санна, цІанъяла кхиънера.

Лоьро а, медийжарша а тІехъ хаза-дика Іуналла а деш, сихха товала вуьйлира БочІа. «ХІокху лоьро лелинчу бахъанина Дала дахди-кх сан дахар. Дала мукъ-алахъ, цунна цхъа дика дийр ду-кх ас, вала ца леш ви-сахъ», – бохуш, ойла йора БочІас кест-кеста. И шен ойла

дахарехъ кхочушъярхъама, воккха стаг юх-юха а къамеле вуьйлура шен лъбраца. Цул сов, Бочлас цкъа Секимате цѣра дакъийна уьстаглан жижиг а даийтира цунна. Иза, Бочлина хетарехъ, уггаре а дика совглат, лъоро, цкъа хьалха члогла дуьхьал а ваьлла, юха дархочунна халахетийта а ца лиъна, халла дѣайицира. Дѣэцнехъ а, лъоро йинчу дуьхьалонах Бочлина хиира жижиг цунна кхин башха оьшуш цахилар.

Хѣгте а, хъайна дика динчунна дуьхьал дика дан а, вонна дуьхьал вон дан а ницкъ болуш ца хилча, дош ма дац бохучу кхетамо денна а са дуура Бочлин.

Эххар а воккхачу стагана хаа-м хиира Хъаидна оьшург хIун ю. Иза чен цIока хиллера.

Цхъана дийнахъ меллаша, Iасанна тIе а тѣлаш, больницан паркехула хIара волавелла лѣлаш, кхунна хези- лъоро шен накъостаца деш долу къамел.

Цо бохура:

– Ткъе игт туьма лур дар-кха аса чен цIоканых.

– Ой, хIун дан воллу хьо цунах, оццул боккха мах а белла, эца а эцна?

– Цхъа цIа кечдеш ву со ширчу куьцехъ, цу чу таса езара суна.

Нийсса ши шо хьалха Бочлина Хъаид вевзинехъ, цо цунна лур яра шен чен цIока. Оцу цIоканан да цо шина дийнахъ вийра. Хьалхарчу дийнахъ, топ а тоьхна, иза коьллаш юккъехъ къайлаяьлча, кхин цунна тIаьхъа ваха ца хIуттуш цIа вахара. ШолгIачу дийнахъ шеца накъост а валош, вуха а веана, оцу меттехула толлуш лѣлаш, БочIа юха а тIѣоттавелира ша тIом бинчу чена. Иза, чов хилла, багах цIий а оьхуш, и цIий юха кога тIѣра маттаца хьала а дууш, йоьжна Iуьллуга. Бочлас шозза топ туьйхира цунна, тоьхна ваьллачул тIаьхъа члогIа дохко а волуш. Чено ша леш хьаькхна гIийла, дог лозуьйту мохъ Бочлина хIинца а биц ца беллера.

Цунна тIѣра яьккхина цIока яра Бочлин чохъ кхо- зуш. Иза цо гIалара шайн юьрта веанчу баьшна корта а, гатанан хеча а йолчу жимчу стагана елира.

Иза ткъе шиъ шо хир долуш жима къонах вара, даима шеца лелош суърташ дохку гирсаш а болуш. Цо схъадийцарехъ, кхеран юърта сурташ дахка а, «дохновени» боху цхъа хIума яхъа а веънера иза. И хIума кхузарчу баккхийчу нахана цкъа а гина а яцара, цундела кхузткъе пхийтта шо хир долчу Къарибата ала а элира гIаларчу хъеше:

– КIант, со хIума хаъал хилчхъана, хIокху юъртахъ Ийна а ю, хIетте а суна и ахъ юйцу «дохновени» боху хIума гина а, я юйцу хезна а яц хъуна. Эрна кхузахъ къа а ца хьобгуш, кхечу юъртахъ хIунда ца хьожу хьо?

ГIалара веанчу хъешо, вела а къежаш:

– Суна карор ю хъуна и-м, – аьлла, тесна дитира шена дина хъехар.

БочIас и КIант ша волчу Iен чукхайкхира, цо арахъ баннаш чохъ буййсанаш йоху аьлла а хезна. Цундела цуьнан хIора суьйранна къамел дан стаг хуьлура.

– И кIозарш охъа а хецна, вайн гIиллакхаш а дицдина, лела хIинцалера кегий нах. Баккхий нах ца лору. Ткъа аса даима, кхин тIе а ца болуьйтуш, урс хьоккхий дIабощуьйту сайн корта...

БочIина чIогIа хазахийтира гIалара веъначу хъешо шен корта дайн гIиллакхаш лоруш дIабашийтар. Бакъдерг дийцича, Алмохъмада (иштта ю аьллера цо БочIига шен цIе) цхъа а гIиллакх дагадеъна ца динера и хIума. Корта цо, шен месаш охъаэга йоблча, кIунзал баларна кхера а велла, дIабашийтинера.

Юьхъанца чIогIа дика КIант хеттехъ а, тIаьхъ-тIаьхъа БочIина ца деза хIумнаш а гучудуьйлура хъешан амалехъ. Уьш цо шех лаьцна дукха дийцар а («Со суърташ дехкина ца Iаш, назманаш язъеш а ву», «ас гайгарехъ хьалхара меттиг яьккхира», и. дI. кх.), цул сов, и «чIогIа хьекъал долуш» хилар а дара.

Къамел дечу хенахъ Алмохъмада дош а ца кхочуьйтура БочIига. Ша мел ала дезарг а, ца аьлча мегарг а – дерриге а Алмохъмада олура. Цул сов, халла шена дош

ала аьтто а баьккхина, дукхахьолахь баккхийчу наха деш
ма-хиллара, хьехаран кепехь БочІас кьамел долийча,
кхуьнга «хІаа» бохуш ца Іаш, жима стаг, кьамел шен
кара а оьций, БочІина дагахь мел хилларг а, цуьнан
дагахь ца хилларг а дийца волалора. Нагтахь БочІа цец
а волура, деллахь, ТӀехьаьжча кьона велахь а, сел дук-
ха хуу хІара сол кьена-м вац теша, олий.

Шен хьешана, иштта гальевлла амалш цуьнца елахь
а, БочІас мел хала хиллехь а, цо еха ма-йийххи, цІока
дІаелира. Хьешо ехнарг ца яла йиш ма яц. Иза БочІина,
нанна хьанал хилар санна, деза, кхочушдан дезаш хІума
дара.

Алмохьмадна чІогІа хазахийтира шена и цІока елла,
цо иза сихха ги тосучу тІоьрмиг чу а йиллира. ТІаккха
цо воккхачу стаге дІахаййтира ша и волчу кест-кестта
вогІург хилар, дуьххьара вогІуш кхунна масех пачка
тоьпан молха а, чаччамаш а, брезентан плаш а, масех
мстр гена серло туху панар а, кхин дуккха а БочІина
юьйцу а ца хезна тамашийна цІераш йолу хІумнаш а
йохьуш. БочІа, бокьал а чІогІа уьш схьакхьачна евлча
санна, эхь хетга, шен воккха хиларе ца хьожуш, жима
бер санна, цІий а велла, «хІан-хІа, ца оьшу», – бохуш,
шабарш деш лаьттара. Цунна даима а стага шен дош
кхочуш ца дан йиш яц моьттура. Муха мегар ду и кхо-
чуш ца дан? Дош кхочуш цадар БочІина, верзана эвла
юккье валар санна, акха дара. Цундела цунна дага а
ца деара, Алмохьмад шайн юьртахь кхин цкъа а гучу а
вер вац бохург. Амма иштта хила-м хилира.

И цІока лур яра БочІас ша товинчу лъорана, хІинца
и елахьара. Елларг елла яьлла. Йоцчунна хІун дийр
ду? Ойла йина-а, БочІас сацам бира товелча тІаьххьара
цхьа эхха ден а, цуьнан цІока лъорана яла а. ХІетахь
чено и гІийла мохь хьаькхчахьана, БочІас чІагІо йине-
ра кхин цхьана а эхханна топ ца тоха. Хьуьнха водахь
а, иза иштта дІа белшах топ а тосий, волалой лелара.
ХІинца и чІагІо, ша товелча, цкъа йохо сацам бира цо.
Амма и хила-м ца хилира.

Цкъа цхъана сарахъ БочІина, шен палати чуърчу
накъостаца къамеле ваьлла Іаш, хезира:

– Вайн Хъайдан да а ву кхузахъ Іуьллуш.

– Веца? Муьлхачу палати чохъ ву иза?

– Терапевтически отделенехъ пхийтталгІачу палати чохъ ву.

И къамел хиллачул тІаьхъа БочІа терапевтически отделене вахара, Хъайдан да схъа а лехна, цуьнца къамеле вала, цуьнга Хъайд Іаламат чІогІа дика стаг хиларх дийца, цуьнга «Дала маршалла дойла хьуна», – ала...

ПхийтталгІачу палати чохъ аддам а дацара, хІара дІакхъачча. Сени чохъ лаьттаху цхъана жимчу стага:

– Хьуна мила оьшура? – аьлла, хаьттира цуьнга.

– Суна Хъайдан да везара.

– Хирурган да вуьйций ахъ? Иза хІинцца схъавогІур ву, шен гІуллакхе вахна и.

Оцо и аьлла дукха хан а ялале, халла ши ког а текхош, юьхъ, пен санна кІай а елла, цхъа адам делира гучу. Жимчу стага БочІига, и ву хьуна Хъайдан да, элира. Лекхочу дегІахъ, доккха ши лерг а, яьлла маж а йолуш волу и БочІина цкъа цхъанхъа шена гинчух тера хийтира. Бакъду, БочІина и атта вевзар-м вацара, нагахъ санна цу шиннан бІаьргийн хъажар вовшех ца кхеттехъара. ОхІо-о, и вара БочІас хІокху дехачу шовзткъе итт шарахъ лоьхург. Цундела бос баьхъна, хІара дукха цІеххъана хиларна ша хІун дийр ду а ца хууш, воьхна хъаьвзира иза. Цуьнан лахара балда а, куьйгаш а дего дуьйлира. Ткъа важа, хІара вевзина кхунах къаьхкинехъ а, я вовзаза, цу чохъ цхъа гІуллакх хиллехъ а, шен чу схъа а ца вогІуш, луларчу ейтталгІачу палати чу хъаьвзира.

БочІа, коьрта чохъ ойланех кегари хилла, дан дезарг сихха къасто шен палата йолчу агІор дІавахара, шеца лаьттина жима стаг цецваьллачохъ а вуьтуш.

ХІаъ, и стаг БочІас хІокху шовзткъе итт шарахъ лех-
нарг вара. Цо шен куьйга хІаллак ма винера БочІин да
а, цуьнан воккках волу ши ваша а. Иза иштта хиллера.

БочІина тахана гина стаг (Барзанакъа яра цуьнан
цІе) Варш-юьртахъ тІебаьхкинчу нахах вара. Ша жима
стаг волчу хенахъ цо БочІин шичин Заманан куьг лаь-
цнера, цо асар дечу кха тІе а вахна. И бахънехъ БочІин
воккках волчу шина вашас – Баудиссий, Іаднаний, Бар-
занакъа схъа а лаьцна, цунна тІера хеча якккхинера. И
дов-дацар юккъе бевллачу баккхийчу наха, там-текъ-
ам бина, дІадерзийра.

Амма Барзанакъина дицделла ца хиллера и хІума.
Цо сацам бина хиллера Овтархин доьзална «бекхам»
бан. И цо кхочуш а дира.

Шуьйта-гІаларчу цхъана хъаькимна етт а, пхийтта
гирда ялта а луш, барт а бина, харц цІе кхуллуш
(«Іедална дуьхьал болу обаргаш кхобуш бу»), Овтарха
а, цуьнан ши кІант Бауди а, Іаднан а лацийтира Барза-
накъас.

Шабш кхоьллинарг дерриге а бакъ хилар (тІулг хи
хилар) Барзанакъас а, цуьнан накъосташа а суьдехъ,
біаьрга тІе біаьрг а хІоттийна, чІагІдира. Иштта оцу
лацарх кхин цІа ца воьрзуш, тІепаза вайра БочІин дай,
ши ваший.

БочІин хІетахъ пхийтталгІа шо дара. Цо хІетахъ
чІагІо йира шен ден лаам, хІуьу хилахъ а, кхочушбан –
Барзанакъера чІир эца. Амма Барзанакъа, ша и бохам
бинчул тІаьхъа ах шо а далале, Варш-юьртара
дІавахара. ХІетахъ дуьйна БочІина мел лехарх кара а
ца вира иза. Иттех шо даьлча, цхъаболчара дуьйцура
иза, цо лелийна харцонаш бахънехъ, лаьцна бохуш.
Амма и билгтала чувобллина мичахъ ву хууш стагта а
вацара. Ткъа хІинца...

ХІаъ, хІинца къена-къанвеллачу, цамгарша дегІ лаь-
цначу, меженаш малъеллачу дийнахъ карийра БочІина
шен мостагІ. Маржа, нийсса итт шо хьалха хилла де-

лара хІара. БочІига-м хІинца экханна а топ ма ца тохало.

«ХІа-хІан, кѣонах хила веза, хъайна дика динчунна дика дан а деза, вон динчунна – вон... Иза вала воллуш ву... Хилча хІун ду? Могаш воцуш ма вара Дада а, цо лоцуыйтуш. Цо-м кхо стаг вийний. Царна дуьхьал муха гІур ву, церан чІир ца оьцуш? Ткѣа хІара лор цуьнан кІант хили. Цо ма ваьккхина со лечуьра кІелхъара. Везан Дела, хІара иштта хІунда нисдели-техъа. Цѣа гІуда хир ду-кх хІара. Суо Іожаллех кІелхъараваьккхинчун да вен деза-кх сан. И мегар дуй? Мегар ду. Цуьнан кІанта ца дича а, изза кхечу лоьро а дийр дара. Дала ца товича, стаг товала йиш яц. Сан рицкѣа тІаьхъа хиларна цамгарх кІелхъараваьккхи-кх со Дала. Ткѣа хІокху лоьраша лелораш «бахьнаш» ду. ЧІир эца еза-кх цунах, чІир эца».

Иштта яра БочІин тайп-тайпанчу ойланех коьртанаш.

Амма воккхачу стеган тІаьхъара хиллачу сацамна дуьхьал цуьнан кхетаман кІоргенехъ Іуьллуш долу цѣа аз дара. Оцу *озо* и стаг вен ца веза бохура. Ша бохург бакъ хилар чІагІдан оцу *озан* масийтта бахьна а дара. БочІа кхоьрура оцу *озах*, ша ца кхоьру моттийтахъ а. Цундела цо иза нуьцкѣаша шен кхетаман кІоргенехъ латтадора, и малхе а даьккхина, цо бохучуьнга ла ца дугІуш. Амма и *аз* ондда ницкъ болуш-м дара.

Суьйранна массаьрца а цѣаьна хІума кхалла вахара БочІа, кхин хІумма а ца хиллачуа. Бакъду, БочІа цига хІума кхалларал дукхах шена урс дан вахара. БочІин шегахъ а, я шеца чохъ болчу накѣосташкахъ а ца карийра жимма а *пайде* долу урс. Ткѣа хІокху столови чохъ, юьстахо лаьтгачу стоьл тІехъ гуттар а бепиг хадош Іуьллу урс ира а, гІеххъачул доккха а дара. БочІас, стенна делахъ а, хьалххехъ тидам бинера цуьнан.

Столови хІара дІакхаьчча, масех стаг бен ца виснера хІума юуш. Вуьйш дархой, йиьна а бевлла,

БочІа иштта ойланаш еш Іаш, итт сахът а делира, цомгаш нах дІа а тийра. Эххар а воккхачу стагана цуьнан лаамаза набаран тар тесира. Цунна иштта гІангира.

ІаьнтІехъ ду иза. Арахъ диллина доккха ло а, хьоькхуш шийла мох а бу. Амма кхеран чохъ йовха ю. Паднара тІехъ, баьрччехъ хиьна Іа кхеран да Овтарха. Воккхаволу ши ваша а ву цхьана хІумнах лавцна кьамел деш. БочІин нана хьолтІамаш еш йоллу.

Ткьа оцу хенахъ цІийнан неІ кагло (цуьнца цхьаьна чухьокху шийла дарц, кхерчара цІе а гІельеш). ТІаккха БочІий, жимахйолу йиша Непий, кхеран наний цхьа-на лаьмнаш юккъехъ Іуьллучу есачу арахъ хуьлу. КогашІуьйра бу хІорш массо а. БочІа когаш шеллуш, велха ца велха, халла садетташ лавтта. Карахъ чоьлпа а долуш ю БочІин нана.

Геннахъ, и аре чекхйоллучохъ бодашкара гучудолу кхеран цІа. Кхехкийна жижиг чохъ долу бога а, галнаш чохъ кхехка яй а, ара а боккхий, лай тІе охьахІоттабо Барзанахъас. ТІаккха цо, тІехьара тІе дечиг гІортош, дІакъовлу хІокхеран цІийнан неІ. Цехьхьана цхьа аз а хезий, ирх хьожу БочІа. Кхоьлина стигал, лаьмнаш ду, мархийн, дахкаран йозалла ца лалуш, букар а ситтина, лавтташ. Юха а аз хеза БочІина. Иза хьенан ду? Кхуьнан ден аз дац иза? Ду, кхуьнга кхойкхуш. Геннахъ гун кхеран цІа даго, гІожа буюххьехъ хьарчийначу бехчалгах латийна цІе а оьций, дІаволало Барзанахъа. Оцу цІаро серладаьккхинчу корехъ гучуйовлу Овтархин, Баудин, Іаднанан яхьаш. Уьш корах арабовла гІерта, амма бовла ца ло – кор дукха готта ду. Ткьа Барзанахъа тІекхочу цІийнна, карахъ цІе а йолуш. БочІа ша ма-ваддало дІавада гІурту шайн цІа долчу агІор. Амма ши ког дІалаьцча санна, ша волччохъ, мохъ а болуш, вуюсу и...

Эццахъ, мелчу хьацарх верриг ваша а вешна, гинарг гІенах хиларна чІогІа воккха а веш, самавелира БочІа.

Амма цуьнан воккхавер сихха дайра, гІайби кІелахь
Іуьллу урс а, иза даран бахьна а шена дага ма деъа-
нехь. «Хирг дІа хир ду-кх. Дала къилахь ма лорийла
хьа, Сайн ден чІир ца эцча волий со?..» – маьнги тІера
лаьтта воьссира БочІа.

Оцу хенахь корах чукхеттачу беттасин серлоно
кхаттира чохь. ГІийла, гІовгІа еш, лестара палатин ко-
ран хьалхара лекхачу таьллийн гІаш.

Шен гІайби бухара урс пхьуьйша чу хьала а лаьцна,
мешанна неІ а цІовзош, сени чу велира БочІа. Массо
стаг дІатийнера. Буйсанна кхо сахьт даьлла хан яра.

Хорша еъча санна, сихха хирургически отделене-
хула чекх а ваьлла, лаха маьІехь йолу цхьа неІ схьай-
иштира цо. Кхузахь а аддам а дацара. Цхьанаэшшарехь
цомганчу наха доху синош а, юкъа-кара цара туху йов-
харш а ца лерича, цхьамма а йоха ца йора тийналла.
Вене тийналла.

Кху сени чохь яга езачу, дийнан серло лучу еа лам-
панах йогург цхьаь бен яцара. Цундела гІеххьачул сов
кхотинна яра сени чохь. «Дукха сирла ца хилча дикох
ду», – ойла хилира БочІин.

Къу санна, тебна, гІовгІа ца ян гІерташ, воьду БочІа
эххара дІакхечира пхийтталгІачу палатин неІаре. Ах
тІехь воьккхуйтуш басар хьаькхначу ангалин неІарх,
хьала а айвелла, когийн баххьаш тІе а хІоьттина, чухь-
аьжира иза. Барзана къа кора хьалха лаьттачу маьнги
тІехь Іуьллура, кест-кеста кІажьохуш, йовхарш а еш.
Цуьнан можа, худаелла юьхь серлаяьккхинера корах
чукхеттачу беттасо.

«ХІинца, неІ схьа а йиллина, чуэьккха веза», – ойла
йира БочІас.

Амма цо и кхочуш-м ца дира. Цунна бехке БочІас
пудькъала шен кхетаман кІоргенехь латтош долу цхьа
аз дара. ХІетте а воккхачу стагана хаа-м ца хаьара иза.

«Іза цхьана агІор дІавирзичхьана, чохьхавер ву со»,
– пна хьем бар ойланехь кІелхьарадаьккхира цо.

Амма и бахъна дѣделира сихха: Бочѣа шолгѣа коракх чухъаѣжча, Барзанакъа агѣор а вирзина Іуѣллура. Схъадала гѣрташ санна, детталора дог.

«Лелий вала!» – бохура цуѣнга кхетаман лакхарчу тѣгѣанахъ йолчу ойлано.

Амма кхетаман уггаре а кѣоргенехъ долчу озо къаѣсташ хѣумма а ца бохура, хѣетте а инуѣцкъала дара чѣире кхойкхучу ойланал. Цундела иза хѣинца а сацавелира. Цу тѣе оцу сохътехъ ейтталгѣачу палати чуѣра цхъа дархо, меллаша неѣа йиллина, сени чу велира. Бочѣа, ша ца гайта, неѣарал сов баѣллачу пенна тѣехъа лечкъира. И дархо, кхин хѣара волчу агѣор схъа а ца хъожуш, дѣа а вирзина, шен гѣуллакхе вахара.

«Хѣара къайлаваѣлча, дийр ду ас иза». Амма и къайлаваѣлча а, хѣумма а ца хилира. Юха а кѣелхъаравала бахъна карийра Бочѣина: «Иза юха чу а вахийтина...»

Дархо юха а вирзира, шен чу а вахна, маѣнга а цѣовзош, охъа а вижира. Бочѣа-м ѣадда лаѣттара. Хѣинца цхъа а бахъна дацара цунна карош, ша и сихха кхочуш ца деш хъем бар кѣелхъарадаккха. Меттахъхъовш адам а дацара. Барзанакъа букъ берзийна Іуѣллура, Бочѣин карахъ урс а дара... Хѣун оѣшура кхин шен ден, шина вешин чѣир эца дезачунна?

Бочѣас халла цхъа ког а баѣккхина, пхийтталгѣачу палатин неѣа жимма дѣайиллира. Амма цул тѣаѣхъа, кхехкаш лаѣттачу ѣй тѣера неѣлар схъаѣцча, цу чуѣра гѣуѣттучу ѣаѣнаро дагийча санна, неѣаран тѣам лаѣцна куѣг сихха схъадаѣккхира цо. Оцу юкъана иза коракх чукхеттачу беттасан серло ган а кхиира. (Ткъа сени ахбодашкахъ ѣра).

... – *Муха хета хъуна, воккха стаг, са-м ца гатдо ахъ? Кестта ира а хѣуттур ву. Вала-м кхуѣур ву хъо, валар ма хъеаделахъ. Цкъа собардел, синпхене хъаѣжа вайша, – кхунна юххе охъалахло кѣайн духар дуѣй-хина стаг.*

Коракх чукхеттачу малхо серляѣккхина палата. Дог-ойла а серляѣккхина лоѣран дешнаша.

Баркалла хъуна, Хъаид.

Шен кога тІера цІий хъала а дууш хиъна Іа ча.
Цуънан бІаьргех хин тІадамаш оьху. ГІийлла «ГІам-
Тим» до цо. «Горров!» – евли тоьнаш...

Цхъана сикондехъ и ши сурт чекхъиккхира БочІин
кхетамехула.

Ша неІар тІера, муха волу а ца хууш, цхъа ког вуха-
наьлча, БочІа кхийтира шегга иза цкъеллиг цкъа а да-
пург цахиларх.

Тлаккха цо, йоккха гІовгІа а йоккхуш, охъакхоьссира
шен карара урс. Цуънан бІаьргех даккхий хин тІадамаш
дєвлира, хІара больница а, дерриге а наб кхетга Іалам
а, дуьне а самадоккхуш мохъ тоха дог хилира цуънан.
Халахетар, оьгІазалла, доглазар, кхин дуккха а адамо
цІераш тахказа болу синхаамаш чохъ болуш хир бара и
мохъ. Амма кхетаман кІоргенехъ долчу оцу цхъана *озо*
санцйира иза дуьнене ца болуьйтуш.

Ткъа БочІа, ша лелориг къасталуш а воцуш, хъал-
харчу гІате охъа а воьссина, хиъна Іашшехъ набарна
тар озийначу, тІехъ кІайн халат йолчу зудчунна улло-
хула, неІарна тоьхна догІа юха а хьовзош, больницан
кетІа велира.

Стигла кхевдина, бІаьстенан мелчу мохо къона гІаш
пестош лаьтга таьллаш. Церан деха ІиндагІаш Іохку
кетІахъ. Беттасан серло литгало цІенчу хІаваэхъ, таьл-
нийн генашлахъ, гІашлахъ. Органан гІовгІа хеза.

Ткъа БочІа-м, больницан кех а ваьлла, Варш-юрт
йолчу агІор дІавоьдура, хецца, бер санна, гІагГІанехъ
велха а воьлхуш. Цо наг-наггахъ, велхарна юккъехула,
БочІа ша а воцуш, кхин стаг волуш санна, чІогГІа олу-
рх:

– Хъайх чекх са гайти ахъа а, БочІа. Дера ца хилла
хьо а къонах. Хъайна динчу вонна дуьхъал вон а ца
дадели хьоьга...

Амма БочІин кхетаман кІоргенехъ долчу *озо-м* и ца
бохура, цо *кхин* бохура.

Цунна дуьхьалтесира: Йовза гуьйре. ЦІен-можачу гІах юьзна хьун. Хилла стоьмаиш, хьуьнан бІараиш а охьаэгна. Уьш лехьоиш, дакъаделла гІаиш а хьовьшуш, хьаьдда лела ша (итт шо кхаьчна эсима кІант). Мал-хехь лепа а лепаш, цІарула цІий а делла, Іуьллу цхьа бІар. ХІокхо водий, коьллашка ша цеста а цовьстуьй-туш, когах масех кІохцал а доьдуш, схьаоьцу иза. Шен цергех цхьаннах ах а йоккхуш, халла кагдо... БІар деса ду...

Иза, юккьерчу дегІахь, даим синтем боцуш уьду бІаьргаш а (билгалдаккха деза, уьш хІинца мелла а син-теме даьхкина хилар), дуткъа, юьхьигаиш бетІа юххехула чухьаьвзина мекхаш а долуш, шовзткъа шо хир долу Іабдул-Бакъи, юьртарчу шайн кегийчу цІенойн цхьанна чохь, коре а хиьна, тийна Іара, гІали тІехь йолчу шен кхаа чоьнан хІусамний, банкехь долчу І5 бІе туьманний, «Жигули» машенний тІе хІара цІенош а, кху чохь йолу сал-пал а («Кхарах-м дан хІума дацара»), божли чуьра егт-шинаррий а кхетта. Цул сов, кертахь лаьтгаш мел лаххара а итт туьма лур долуш (хІокху бІаьстенан юьххьехь-м муххале а) элан литта а дара.

Іабдул-Бакъи, уьш шена дагадахкарна ша-шена оьгІаз а вахна, кхечу хІумнан ойла ян вуьйлира, бешахь цхьа шайн кечам беш долу хьозарчий леррина тергал а деш.

Арахь март бетган юьхь яра. Дийнахь, малх кхетий ло дешара, Іовраш юьйлабора, буса гІорадора тІуьна латта.

Нийсса пхийтта шо хьалха хІара Іаиш волу Іабдул-Бакъи шай-кай яккха ваха дуьххьара новкьавелира,

Сибреха агІор йоѡдучу шайн юѡртахойн тобанах а кхетта. ХІетахъ кхуѡнан могапалла а (бахъна хилча а, ца хилча а вела а, мохъ хъекха а дог догІуш), тІехъа хъокхуш хаза хъийкъина ялла кІужал а яра. Ца оѡшу сов ойІанаш чохъ а йоѡуш, дика сирла бара и кІужал тІехъ йолу корта а.

Оѡу шарахъ Іабдул-Бакъи шен накъосташца цІа ца пѡира, бакъду, цІахъ дІало аѡлла, мелла а ахча-м даийтира цо.

«Шен кху юѡртахъ хІумма а ганза волу и, эцца цхъана жерочо цІога ластийча Іеха а велла, цигахъ Іийна», иштта тидира Іабдул-Бакъи цІа цавар, кхеран юѡртарчу цкъа а зуда ялѡзчу, амма цаѡрца долугІуллакхаш цІогІа девзачу Ахъида.

ХІаѡ, мелла а бакъ вара Ахъид цу тІехъ. Іабдул-Бакъина карийра шен къоначу син, дегІан хъагамна жоп лун ерг.

Цуѡнан пхенашкахъ довха цІий кхехка могаш дегІ шен Іаламаллин тамана тІетайра, цунна дуѡхъало ца йира я даго а, я кхетамо а. Бакъду, нагтахъ цІий тийча, шен дегІехъ мерза кІадвалар а хааделла, ойлане ваѡлча, кхуѡнан хІара тайпа ойла-м хуѡлура: «Деллахъ, дикам дац хъуна дадий-наний а...» Эццахъ кхин и ойла дІаян ницкъ а ца кхочий, йоккха бага а гІаттош, шега кестта кхочу долчу (ша хІинцца лайначу) ирсе сатийса волура иза.

Иштта дІаихира хийла беттанаш. ХІокхо хастам бора шна дуѡненчу валарна, ша иштта ирсе хиларна. Цунна я туѡйре а, я Іа а дацара, цуѡнан дахар еккъа цІена бІаѡстѡ яра.

Амма цкъа, цхъана дийнахъ: «Да кІелвисна ву, тІекхача», – бохуш кхаѡчначу зІено мелла а кхолийра цуѡнан дахаран екхна-сийна стигал.

Иза валале тІе ца кхечира шен дена, дІаволлале кхечира. Цо тІаѡхъара бІаѡрг туѡйхира шен ден можобѡсачу, чуѡра дахар дІадаѡллачу юѡхъе.

Цунна дуьхьалтесира: Йоьза гуьйре. ЦІен-можачу гІах юьзна хьун. Хилла стоьмаш, хьуьнан бІараи а охьаэгна. Уьш лехьош, дакъаделла гІаи а хьоьшуш, хьаьдда лела ша (итт шо кхаьчна жима кІант). Мал-хехь лена а ленаш, цІарула цІий а делла, Іуьллу цхьа бІар. ХІокхо водий, коьллашка ша цеста а цоьстуьй-туш, когах масех кІохцал а доьдуш, схьаоьцу иза. Шен цергех цхьаннах ах а йоккхуш, халла кагдо... БІар деса ду...

Иза, юккьерчу дегІахь, даим синтем боцуш уьду бІаьргаш а (билгалдаккха деза, уьш хІинца мелла а синтеме даьхкина хилар), дуткьа, юьхьигаи бета юххехула чухьаьвзина мекхаш а долуш, шовзткьа шо хир долу Іабдул-Бакьи, юьртарчу шайн кегийчу цІенойн цхьанна чохь, коре а хиьна, тийна Іара, гІали тІехь йолчу шен кхаа чоьнан хІусамний, банкехь долчу І5 бІе туьманний, «Жигули» машенний тІе хІара цІенош а, кху чохь йолу сал-пал а («Кхарах-м дан хІума дацара»), божли чуьра етт-шинарий а кхетта. Цул сов, кертахь лаьтгаш меллахара а итт туьма лур долуш (хІокху бІаьстенан юьххьехь-м муххале а) элан литта а дара.

Іабдул-Бакьи, уьш шена дагадахкарна ша-шена оьгІаз а вахна, кхечу хІумнан ойла ян вуьйлира, бешахь цхьа шайн кечам беш долу хьозарчий леррина тергал а деш.

Арахь март бетган юьхь яра. Дийнахь, малх кхетий ло дешара, Іовраш юьйлалора, буса гІорадора тІуьна латта.

Нийсса пхийтта шо хьалха хІара Іаш волу Іабдул-Бакьи шай-кай яккха ваха дуьхьара новкьавелира,

Сибреха агІор йоьдучу шайн юьртахойн тобанах а кхет-
ти. ХІетахь кхуьнан могапалла а (бахьна хилча а, ца
хилча а вела а, мохь хьекха а дог догІуш), тІехьа хьок-
хуш хаза хьийкьина яьлла кІужал а яра. Ца оьшу сов
ойІанаш чохь а йоцуш, дика сирла бара и кІужал тІехь
полу корта а.

Оцу шарахь Іабдул-Бакъи шен накъосташца цІа ца
исара, бакъду, цІахь дІало аьлла, мелла а ахча-м даий-
тира цо.

«Шен кху юьртахь хІумма а ганза волу и, эцца цхьа-
на жерочо цІога ластийча Іеха а велла, цигахь Іийна»,
иштта тидира Іабдул-Бакъи цІа цавар, кхеран юьр-
тарчу цкъа а зуда яюзчу, амма цаьрца долугІуллакхаш
цІогІа девзачу Ахьида.

ХІаь, мелла а бакъ вара Ахьид цу тІехь. Іабдул-Бакъ-
ина карийра шен кьоначу син, дегІан хьагамна жоп
лун ерг.

Цуьнан пхенашкахь довха цІий кхехка могаш дегІ
шен Іаламаллин тамана тІетайра, цунна дуьхьало ца
їира я даго а, я кхетамо а. Бакъду, нагтахь цІий тийча,
шен дегІехь мерза кІадвалар а хааделла, ойлане ваьл-
ча, кхуьнан хІара тайпа ойла-м хуьлура: «Деллахь, дика-
м дац хьуна дадий-наний а...» Эццахь кхин и ойла дІаян
ницкъ а ца кхочий, йоккха бага а гІаттош, шеге кестта
кхочу долчу (ша хІинцца лайначу) ирсе сатийса волу-
ра иза.

Иштта дІаихира хийла беттанаш. ХІокхо хастам бора
ша дуьненчу валарна, ша иштта ирсе хиларна. Цунна
я туьйре а, я Іа а дацара, цуьнан дахар еккъа цІена бІаь-
сте яра.

Амма цкъа, цхьана дийнахь: «Да кІелвисна ву, тІек-
хача», – бохуш кхаьчначу зІено мелла а кхолийра цуь-
нан дахаран екхна-сийна стигал.

Иза валале тІе ца кхечира шен дена, дІаволлале кхе-
чира. Цо тІаьххьара бІаьрг туьйхира шен ден можо-
бесачу, чуьра дахар дІадаьллучу юьхье.

Хинца, шен да дагалаца гюьртича, цунна даима дуьхьал хIутту и юьхь. ХIунда? Кхуьннан итт шо долуш хIара шиь, цхьана бIаьстенан дийнахь хьуьнах вахча, шена олхазарех, диттех лаьцна дуьйцуш хилла юьхь хIунда ца йогIу кхунна дага? Я хIара шена эцна кхо чIург йолу вилспет а хоьхкуш, кхунах воккхавеш, кхуьнга хоьбжуш ден хилла синкьераме дог-дика бIаьргаш? Я... масане дара уьш. ХIетте а цуьннан царах цхьа а, стенна делахь а, бIаьра хьалха ца хIуттура, шен дех лаьцна цо ойла ечу хенахь.

Да дIавоьल्लीна масех бутт баьлча, Iабдул-Бакъига юха а ша мерза хан йиьначу меттиго дIакхайкхира. Иза дIахьаьдира оцу кхайкхаман озана тIаьхьа. И кхайкхаман аз ницкъ болуш хилира кьеначу ненан бIаьрхил а, иштта дIа кхечу хIара цIахь сацо гIертачу бахьнел а.

Амма хIара ша сатийсинчу дIакхьаьчча, кхуьнца мотт, ирс, бIаьсте, ахча декъа резахилларг, шен керла бен кхолла а, оцу бенахь кхечуьнца ша сатуьйсург каро а кхиьнера.

Цундела Iабдул-Бакъин хьалхалера ирс духадерзо хьажарх, буйнара даьлла олхазар юха а юучуьнца, я кхечу кепара Iехийна карадало гюьртича хирг хилира.

Цхьана дийнахь белхалой чохь Iачу баракан коре а хIоьттина, чохчарех чуIена догIа тергалдеш лаьтташ, Iабдул-Бакъин ойла хилира: «ХIун ю хIара маьлхан дуьне? Цхьа тамашийна хIума ю-кх: тахана ю, кхана яц. Цундела маьлхан денош долччуьра, догIанаш дуьйладалале, даа деза-кх, хаза самукъа а доккхуш, тIаьхьа дагахьбалам ца хирриг».

И самукъадаккхар, Iабдул-Бакъина хетарехь, бIаьстенан юьххьехь дуьйна Iаьннан шело тIекхаччалц вала хIоьттина къа а хоьбгуш, схьадаьккхина ахча масех баттахь ресторанехь шолгIачу дийнахь шена йицлун йолчу (цунна ша а санна) масех сахьт хьалха евзинчуьнца дIахахкар а, цул тIаьхьа цуьнца, ахкхетамехь а волуш, буьйсанаш текхар а дара.

Оцу самукъадаккхаро тІаьххъара а больнице а кха-
чийра Іабдул-Бакъи.

– Жимма хъевеллехъара, хьо кІелхъарваккха таро
хир яцара, хІинца хъовсур ду... Шен могашалла ларъ-
ян ма еза, сел атта дакъазвала а ца гІерташ.

– Лор, хъанна хаъара. Со хІинца толахъ-м...

Иштта къамел хилира кхуьнан а, коьрта тІехъ цхъа а
чо боцчу Іаьржачу аматахъ волчу лоьран а аьхкена-
н цхъа довха де суьйренга лестинчу хенахъ.

Больницехъ волуш, Іабдул-Бакъина шен деган
кІоргенехъ, чов санна, лозуш, Іийжаш цхъа тамаший-
на ойла хааелира. Цо бохура: «Дахарца бегаш лело
мегар дац, иза иштта кІезиг хІума а яц. Хъайна (я хъуо)
хьоме хетачеран дегнашка а хьожуш, ваха гІорта. Йиш
яц хъуна хилларг духадерзо... Кху дуьненахъ хоттава-
лар хадаре доьрзу, уьйраш – къастаре, велар – велха-
ре». Амма и аз хаза, оцу ойланан дуьхе кхиа кхуьнан
собар а, хъекъал а ца тоьира.

Эххар а Іаьнан чилла чІагІьеллачу хенахъ, ун дІа а
къаьстина, больницера аравелира иза. Цунна, стенна
делахъ а, чІогІа лиира цІа ваха. Оцу деношкахъ цунна
кест-кеста гІенах гора шайн юрт а, хІара а:

Аьхке. Малх схъа а кхетале, хъалагІаьттина хІара
бежнаш дІалахка. Нана ю етт узуш. Цо куршки чу схъа
а йоккхий, кхуьнга схъакховдайо шура. ХІинца а йовха
йолу шура муьйлуш лаьтта хІара.

ТІаьххъара а цІа ваха сацам бира цо.

Нанас, шена кІант цІа веана мел хазахеттехъ а, цуь-
нан да веллачул тІаьхъа дІавахар дагахъ хиларна, мел-
ла а шийло тІеийцира иза.

– Со кхин цхъанхъа а гІур вац, эцца цхъана машен
тІе балха а вахна, цІахъ Іийр ву, – боху дешнаш Іабдул-
Бакъис аьлча, нана цунах ца тийшира.

Амма цІахъ Іен Іабдул-Бакъис чІогІа сацам бине-
ра. Цунна гора шен хеннара, шеца балха ихна накъос-
тий кибарчиган цІенош а, машенаш а, зуда а, бераш а
долуш, баха хевшина.

Цунна дахарехь керла Іалашо гира: мухха а, хІуа лелийна а, бахам вовшахтохар. ТІаккха гІалахь кира лелочу машен тІе балха а вахна, пачхьалкхан балхахь воцуш, мукъа еьначу хенахь нахана а цхьацца гІуллакхаш деш, йобжнaрг, йиснарг цІа ядош, алапан сом соьма тІе дуьллуш, оцу Іалашоне кхача дІахьаьдира иза.

Масех шо даьлча, шена машен а эцна, иза а дІаюьй-жира цо ахча даккха. Ламанан некъашкахь иза хийлан-на коьртах велира ахчан тІехь сутара, изхь доцуш а, шена пайденна тІахьаьлла а ву, бохуш. Цо машенна бензин а, ша вала а волуш, шен ахчанах ца оьцура. Кара ведар а лоций, велакъажарца корта раз а боккхий, ма-шенца тІех мел волучуьнга бензин деха дІахІуттура Іабдул-Бакъи.

Шопарша бегаш беш, шайлахь: «Дукха бензин доь-хуш къежарний, корта раз бахарний юьхь – къежна-чохь, корта – раз баьккхинчохь бисна цуьнан», – бо-хуш, хьийзабора иза.

ГІенах санна дІаидира и шераш. Цуьнан ткъе дейт-та шо дуьзира. Иза хІинца жимчу машенан а, гІалин йистехь кибарчигах динчу кхаа чобнан цІийнан а да вара. Цунна оьшург хІусамнана яра.

ХІинццалц нанас зуда ялаяхьара бахарх, и ца деш, шен бахам вовшахкхетталц Іийра Іабдул-Бакъи. «Ткъа хІинца, – ойла йора цо, – хІара гІаларнаш Іадда а би-тина (дукха хаьа царна), цхьана кІотарара цхьа къона меь а далийна, цуьнца жимо доьзал: ши кІант, ши йоІ – вовшах а тоьхна, кхидІа а даа деза хІара маьлхан дуь-не».

Дукха хан ялале Іабдул-Бакъина карийра ша лоб-хург. Иза юьртахь хазаллина а, синкъерамашкахь эшарш дика лакхарна а цІеяххана йолу берхІийтта шо кхаьч-на Билкъис яра.

«Зурманаш лекхар а дика дац, цу тІе цІе а хаза яц... Зурманаш лекхар дехка мегар ду. ЦІе? ЦІе-м керланиг тилла а мегар дара. Масала, Луиза аьлла... Схьаяло еза», – сацам бира Іабдул-Бакъис, йоІ шена шолгІа гича.

Іабдул-Бакъин бахам дика бевзаш йолу Билкъисан
нанс тѣх резахилира оцу захалонна. Ткъа Билкъис, ша
нса цхъана классехъ итт шарахъ дешначу кІанте и
оскарера цІа валлац хьобжур ю аьлла делла дош дол-
лунехъ, нанас бохучух Іеха а елла, тІетайра, цхъана-
нна буйсанна елха а йилхина.

Іабдул-Бакъий, Билкъиссий масех шарахъ Іийра
цхъаьна. Бакъду, оцу шерашкахъ цу шиннан Іабдул-
Бакъина лиъна доьзал-м ца кхиира.

Цундела: «Сайл тІаьхъа цхъа а адам а ца дуьтуш кху
дуьненчуьра дІавала-м яц йиш», – ойла йира цо.

Луиза, суна хьо еза-м еза... Делахъ а, сан йиш ма
яц иштта... кхетий хьо... иштта, цхъа а доьзалхо а во-
цуш, дуьненчуьра дІавала.

Билкъис ца кхетара цо дуьйцучух. И гучу Іабдул-
Бакъис, ша ала гІертарг, иза кхетош, дуьхьлара
гІиллакхан кирхъа дІа а озна, гучудаьккхира.

Со доьзалхо а хир волуш йолу зуда ца ялийча вер-
вац... Хъайна лаахъ Іен а Іе, я хъайна лаахъ цІа а гІо.

Билкъиса цунна дуьхьал хІумма а ца элира. Иза елха
полаелира. Оцу буса иза, дехъа чу а яхана, ша
дІайижира. Цо ойла йора, шен хІунда ца хуьлу-техъа
кхечу зударийн санна бер. Иза ехха хьийжира шен
дегІе, цунна тІехъ бер ца хиларан бахъна долу сакхат
каро йиш йолуш санна. Амма цунна и кара-м ца дира.

«Суна ца хууш, цхъаь хир ду-кх и», – иштта ойла
йира цо.

Цуьнан дегІа тІехъ дацара цо лехна сакхат, цунах и
кхийтира, ша мацах цкъа дош деллачу кІанте маре а
яхана, нийсса шо кхочуш шала ши бер: йоШий, кІанттий
дича.

Ткъа Іабдул-Бакъис шолгІа зуда – гІалара цхъа жеро
ялийра. Керлачу зудчо цІенош дІа а дохкийтина, квар-
тира иэцийтира цуьнга.

Цхъа шой, ах шой делира и шиь цхъаьна, цхъа а доь-
залхо а ца хуьлуш, деха. Эххар а цо шен зудчуьнга
элира:

– Суна сайл тІаьхъависа цхъа доьзалхо везара...

– Суна а везара и-м. Цул сов, со кІира хъалха больницехъ а хилла. Цигахъ лъорсо со-м доьзалхо хила декхар долуш ю бохура.

Зудчо и аьлча, цІеххъана даге ан иккхича санна, хийтира Іабдул-Бакъина. Оцу буса мегарг наб а ца йира цо. «Сан бу-техъ доьзалхо цахиларан бехк?» – оцу шеконаша са дуура цуьнан.

Ткъа шолгІачу дийнахъ, бІаьргаш чу а кхетта, бос а баьхъна вара иза больнице воьдуш.

ОхІ-хІай, и де... Оцу дийнахъ кху дуьненахъ сирла мел хеттарг цунна кхуьйлира, хаза мел хеттарг эрчаделира, цуьнан дуьненахъ а чам белира.

– Ахъ текхна цамгарш ду хъан доьзалхо цахиларан бахъна.

И лъоран дешнаш цуьнан лерехъ юх-юха а декара, уьш цунна гІенахъ а хезара, цара цуьнан синтем байинера.

Оцу дийнахъ дуьйна ахча, бахам бицбелла, ойланашна чувуьйлира иза. Цо шен кхетамехъ луьттура шен дахаран денош, юхадендора къоналlexъ ша лелийнарш. ХІинццалц цхъа доккха маьІна долуш а, деза а, сийлахъ а шена хетта гІуллакхаш деса а, лоха а, сий дайна а хийтира цунна.

КхоалгІа де дара кхуьнга лъорсо и аьлла. КхоалгІа де дара хІокхо, балха а ца воьдуш, цкъа араволій, корта а оллабой, урамехула лелаш, юха а чу а вогІий, диван тІе бертал а вужий, ойланаш еш Іуьллуш, хан токху.

Оцу дийнахъ, догІий, лой цхъаьна а ийна, ткъов йолаелира. ЙоьалгІачу гІатерчу шайн квартиран балкон тІехъ, коьртахъ хІума а йоцуш, оцу ткъевнехъ лаьттара Іабдул-Бакъи. Оцу хенахъ кхеран цІенна хъалха сецира цхъа киралелон машен. Оцу чуьра араваьллачу шоферо, балкон тІехъ лаьтта хІара вовза а вевзина, мохъ туьйхира:

– Іабдул-Бакъи, во-о Іабдул-Бакъи!

Амма цуьнан и мохь, ойланашна чувобллачу Абдул-Бакъина ца хезаш, бехха бетта-м дийзира.

Цеххъана Абдул-Бакъина, цхъана геннара Иин чуьра схьахезаш санна, хезира и мохь.

ТIаккха цо ойла йира: «Ванах, Абдул-Бакъи сан цIе а ма ю, елахь, и соьга кхойкхуш а ма ву».

Цул тIаьхъа цо, балконна тIехула чу а кхевдина:

– ХIун боху ахь? Хьо соьга кхойкхий? – аьлла, мохь туьйхира.

– Кхойкху, хъайна тIе хIума юхий, охъавоссахъа, – лира вукхо.

Абдул-Бакъина, дикка хъаьжча, халла вевзира мохь беттарг. Иза кхеран юьртара колхозан машен тIехь болх беш волу ДагIа вара.

Цуьнца веара Абдул-Бакъи юьрта, цо: «Хъан нана кIелйисна цомгуш ю», – аьлла, ирча кхаь а баьккхина.

Нана шолгIачу дийнахь дIаелира. Кхуьнга кадамаш а бина, шайн-шайн цIа бирзира нах.

ХIара ша висира кху яссаеллачу хIусамехь.

Тахана иза коре а хиьна, кIорггера ойланаш еш Iара. Кхуьнан ойланаш юкъах ехира, кара лаьцна ведар а долуш, хитIа боьлхучу мехкарийн а, цаьрца бегаш бечу кегийчу нехан а синкьерамечу аьзнаша. Царах шиь: сов кьона йоПий, кIанттий – чIогIа вовшашка дагара дуьйцуш лаьттара, юкь-кара вовшашна дела а кьежаш.

Абдул-Бакъин ца хиллера хIара шовзткъа шо шен кхочуш цхъа а стаг, оццул кхо цуьнгара, я цо кхуьнгара а марзо оьцуш. Цхъа а ца хиллера, я да а, я нана а, я деган доттагIа а, я доггах еза йоI а.

ГIеххъа хан яьлча иза, доккха са а даьккхина, хъала а гIаьттина, чухула дIасалела велира. Цуьнан бIаьргех, тIаьхь-тIаьхъа луьста а дуьйлуш, хин тIадамаш дуьйладелира. ТIаккха, цIеххъана паднар тIе бертал охъа а кхетта, иза, ийза а ца луш, хецца велха волавелира, тIаьхь-тIаьхъа чIагIа луш.

БIаьрхишна юккьехула цунна юха а дуьхьал тесира:

*Йоьза гуьйре... ЦIен-можачу гIах юьзна хьун...
Малхехь лепа а лепаш Iуьллу бIар...*

Діатийна Іалам. Хьаннийн хотешка суьйренан тІу-
налла йоьссина. ХІара хьаннаш хедош, шайна ирзош
дохуш, цкѣа мацах кхузахь баха хевшина нах.

ХІинца, дуккха а юьртахой лахенга баха охьабахна
дела, мелла а жимѣелла хІара юрт. Хийла цІа дисна
хІокху эвлахь деса. Ткѣа деса цІенош тиш а ло, сиха
доха а духу...

Эвлана юьстахо, гІеххѣа лекха арц дІаболалуччохь,
гуш цхѣа жима цІа а, цунах дІахуттуш дина рагІуй, бож-
лий а дара. ЦІенна тІе йиллина кІайн шипар гора, юкѣ-
юккѣера Іарж а елла, ткѣа божлиний, жимчу рагІуний
тІетоьхна – Іаьржа кехат. ХІора Іуьйранна, оцу божли
чуьра арадолий, лакха орцах дажа хьаладоьдура масех
бежана: цхѣа еттий, ши шинаррий, ши эсий. Царна
тІаьхѣа а хІуттий, кхин цІахь шега дайта хІума ца хил-
ча, вир а доьдура дажа. Иза кху эвлана юьстахо охьа-
догІучу жимчу хи тІехь йинчу хьера чу а хиъна, ял-
хийтта шо кхаьначу, Аьстмар цІе йолчу, кІантаца кѣа-
мел деш Іачу, цхѣа ког боцчу Уцин бахам бара.

Ткѣа аьхкенан де делкѣал тІаьхѣене лестича, кара
Іаса а лочий, цхѣа гІогІа текхош, зІакардохна теба куьй-
ра я цхьогал дІаэккхо, «кху-вай» бохуш, мохь бетташ,
ков-кертахь дезарш деш лела гІеххѣа кѣена зуда Уцин
хІусамнана яра, шен цІе Іабадат а йолуш.

Іабадат ворхІ шо сов йоккха яра Уцел. Уцин генаро
болчу гергарчу наха, хІара дика реза а воццушехь, ялий-
нера иза, тІом дІабаьлла масех шо даьллачул тІаьхѣа.
Іабадат хІетахь хенаро жеро яра, шен долахь ши мотт
а, «Казань» цІе йолу кехат-пондар а болуш...

Дера ца ялийра и Іабадат дукха Уцина еза а езаш-м.
Кхин дан хІума дацар-кха, резахила дийзир-кха оцу
тахалонна а: «Соьга мила йогІур яра, ах бен воцчу».

ХІан-хІа, Іабадат яцара Уцис шега сатийсинарг.
Амма...

ТІамо ца деш хІун дитира?.. Уци ког а боцуш веара
цІа, ткъа кхуьнан безам, ламанан лу санна, экама, къо-
на Белита и тІом бахънехъ хІоьттинчу мацалло хІал-
лакйинера. Уцина цкъа а йицлур яц цуьнца ша дуьх-
хъара къамел дина Іуьйре а, цуьнан ша Іодика йина
суьйре а. И тайпа хІумнаш цкъа а дицдала тарлуш ма
дац, хІунда аьлча, уьш цкъа а юха хила йиш йоцу дела.
Оцу юха хила йиш яцарехъ ю-кх дІадаханчун хазалла
а, шатайпана хилар а...

Ткъа и Іуьйре иштта хилира.

Іаьнан Іуьйре. Ло, мохо лаьтта охъакхача ца дуьтуш,
хьийзош дарц долчу оцу Іуьйранна, шалго топ а эцна,
«Гуди, Гуди», – аьлла, буьнчохъ хІоз хилта Іуьллу жІаьла
шена тІаьхъа а хъехна, шайн цІенна тІеххъара дІабола-
лучу орцаца хъалавахара Уци.

ХІетахъ Уцина ма чІогІа дезара талла эхар. ХІокху
юьргахъ а вацара, иза санна, дика таллархо, цхъа Неж-
дукъ хъалхара Оьрзмик ца лерича. ХІаъ, Оьрзмике хъа-
ха ца кхочура Уци. Оьрзмик вешшехъ топ а карахъ вича
санна вара. Мел могашчу, къоначу стеган ницкъ ца
кхочура, цо санна, хІара Іаннаш талла. Ткъа топ нийса
гохар а, майралла а цуьнгара цхъамма а йоккхур яца-
ра... ОхІ, ма дика стаг вара Оьрзмик, ван-м! Дера вара
догІений, жимчуьнца – жимий, воккхачуьнца вок-
кхий-м...

Оцу Іуьйранна-м Уцина дагахъ а дацара, я дагадан
йиш а яцара Оьрзмикан валар сел генахъ хир ду, я хІокху
маьлхан дуьненахъ сел боккха тІом бер бу, я и оцу тІа-
мера цхъа гІогІа доцуш цІа вогІур ву бохург. Оцу Іуьй-
ранна Уцина дагахъ шен талла вахар дара, кхин цхъа
хІума а дара...

И кхин цхьа хIума хIун ду дIадийца Уцина шена хуур дацара хIетахь. И цхьа экама, ламанан баппа санна, синхаам бара, и цхьа сирла ламанан шовда санна, синхаам бара, и цхьа дог дохден, бIаьстенан малх санна, синхаам бара. . . И синхаам бийца йиш йолуш а, я бийца оьшуш а бац, и синхаам шен даг чохь кхоллабала беза, ша бовзархьама. . .

Эрна веьна ца хиллера Уци шовдан тIе. Белита, шен кIудал юьзна а яьлла, и шовда долчу Иин чуьра хьалаяла гIерташ йоллура. Белша тIе хIоттийна кIудал а йолуш, ша хьаьхначу басах ши кало а шерший, меллаша юха чуюссур а иза. Гучувала ца хIуттуш, шен дагахь, жимчу берах санна, вела а воьлуш, цхьана кегийчу бIаьллинган коьллашна тIехьа лаьттара Уци. Эххар а, тIеяла гIерта кIорда а дина, гIеххьа кIад а елла (цундела беснеш кхин тIе а цIийеллера цуьнан), Белита, шен кIудал охьа а хIоттийна, даккхий синош а дохуш, сецча, ша лахара хьала вогIучуха:

– Иуйре дика хуьлда хьан! – олуш, тIехIоьттира Уци.

– Далла везийла! – элира Белитас.

– Хьо хитIа еьна? – и тайпа цхьацца хеттарш Уцис а деш, Белитас эхь хетарца царна жопаш а луш, лаьттира и шиь.

ТIаккха Белитас, цкъа шен кIудале а хьажна, юха шен лун ши бIаьрг ша хьаьхначу басенга а берзийна:

– Со-м хьелуш лаьтга, -- элира.

И хьалха, цу гух тIеяла гIерташ, холчу хIоттар гинчу Уцина дагатесира и хьовзо:

– ГIуо делахь.

Амма йоьIан бIаьргаш дехаре, «ца хаьа хьуна, аса ца аьлча а, хIун дан деза». . . бохучу маьIнех шега хьаьвсича, ша аьлла дешнаш гIеххьа новкъа а даьхкина:

– Дера, оцу басах-м кIудал йоцуш а валалур ма вац, – аьлла, цхьана куьйга кIудал а лаьцна, цкъа-шозза кхос-савелла басах хьалавелира Уци.

Таккха и, кИудал охъа а хЮттийна, басах шершаш, далла хъалайогIу Белита тергалъян хЮьттира. Ткъа иза, бисе чекхйоллучохъ, мачаш шарша а шершина, шен ницкъ ма-ббу чу ца йосса гЮртарна, аркъал а сеташ, охъакхеттаза юьсуш, сецира. Оцу минотехъ цунна улло дIакхечира Уци. Амма цуьнан бIаьргаша – о, и бIаьргаш!.. – царна чохъ гора-кх Белитин дагахъ дерг – хеташ боцчу, амма кхетачу маттаца: «Сох куьг ма хъакхаданийталахъ, со леш хилахъ а», – аьлла, сацавалийтири иза. Ткъа Белита, ша-шен когаш тIехъ ларъяла ницкъ а кхаьчна, кИудал белш тIе а хЮттийна, дIайолаелира.

Уцис:

– Хьо юха хи тIе маца йогIур ю? – элира, шена иза хЮра Iуьйранна а, хЮра суьйранна а шовдан тIе йогIнилла (хийлазза талла воьдуш, я цигара цIа вогIуш ша гIа коьллаш юккъехула тергалйина дела) хуьушехъ.

– Со-м хЮра дийнахъ Iуьйранна а, суьйранна а йогIу кхуза, хьо ца вогIу-кх, – элира Белитас, юха а йоьрчуш.

Цуьнан къамело, аьлча а «хьо ца вогIу-кх» бохучу пинна дашо чIогIа хазахетийтина, воьхначу Уцис:

– ХIинца-м вогIур ву, деллахъа вогIур ву-кх, – элира.

Ткъа Белита:

– Суна кИудалш тIеяхий? – аьлла, хаттар а дина, кхуьнан жопе ца хьоьжуш, ела а къежна, дIаяхара.

Уцис-м оцу дийнахъ кIезга теллира, цхъа БелитагIарна хъалхахула хъаладоьду, сарралц ша гездина Iин ца лерича...

Ткъа и суьйре, къастаран суьйре?..

ОхI, ма тера яцар-кх иза оцу дуьххьарлерчу Iуьйретлах, хIунда аьлча и Iуьйре дарц долчу Iаьнан яра, ткъа хIара суьйре – хаза яьллачу бIаьстенан. И башхалла килла а ца Iара и шиь къастош, уш дуккха яра. Коьртаниг, цкъа а диц ца лург, иза къастаран суьйре хилар дара.

Оцу сарахь, елхаран кьурдаш а ден, длабуза лахбел-
ла, хьаннашна юккьехь, цхьа хIума яйча санна, шен
злаьнарш ловзо малх а, кхехкаш, мокхазан тIулгах бух-
дуйлту шовда а, кхарна лакхахь гу тIехь, гIийла гIаш а
дегош, лаьтта кIайн ши мах¹ а теш долуш, Белитас эли-
ра:

– ХIан, Уци, хIара сан чIуг ю хьуна, И хьайца лелае.
Со хьоьжур ю хьо цIа варе... ХIора Iуьйранна оцу
БIендукь-ломакх малх схьа мел кхета, со хьоьжур ю, со
тешар ю хьо цIа воьIург хиларх. ЦIа воьллахь...

О-о, хIун дага ца деара Уцина хIетахь, хIун синха-
ам ца кхоллабелира цуьнан даг чохь?.. Цунна хIара
дерриге а дуьне цхьана тамашийначу дахкарлахь гира:
хьаннаш – баьццара, баьццара яра, стигал – лилула-
сийна, сийна, ткьа хIокху шовданах туьйранехь дий-
цина стаг денвен хи хиллера – ялсамане яр-кха дуьне,
я ялсамане...

Амма дукха хан ялале дерриге а Iалам ша ма-дарра
хилира, тIаккха кхуьйлира, Iаржделира: «Къаста деза,
къаста деза, тIом, тIом, тIом, тIом!» – ткьес туьйхира
цуьнан коьртехь.

ЭхI, ма лаьар-кха Уцина хIара Iалам шена хIинца
ма-гарра, цхьа тамашийна, туьйранехь санна гуттар а
гойла. Амма Даймехкан декхар ду-кх угтаре дезаниг,
сийлахьниг. И бахьнехь шен дог а ден деза-кх стага,
изшахь ша вала а кийча хила веза-кх иза.

Масийтта бIешо хьалха дуьйна дехаш схьадогIу кхе-
ран шири тайпа. Хийла мостагIий летта цунна тIе.
Амма царна кьар ца луш, царна тIехь толамаш бохуш
схьадеьна иза. Иштта ца хиллехьара-м, тоххарехь
хIалакьхилла хир дара кхеран тайпа.

Ткьа толам ша-шаха ца хуьлу. Оцу толаман дуьхьа,
цхьаь велла ца Iаш, дуккха а бIаьхIой бала беза, дук-
кханна а чевнаш хила еза, дуккха а бовза-безарех хаь-
дда биса беза...

И дерриге а иштга къастош схъаала ца хаахъ а, Уци дика кхетара и иштга хиларх. Цундела цунна хаъара ша цига, нагахъ и толамна иъшахъ, дахар а дѣадала воьдуш вуйла, хІара тховсалерниг шен Белитица тІаьххъара цхъаьнакхетар хила тарлуш дуй.

Цундела делахъ а, Уцин генна даг чохъ цхъа экама, хІара шех ийзалун, хІокхуьнга цкъа а дешнашца йийцалур йоцу, я йийцаелча а, хІара йийца а хІуттур воцу ойла яра. Лааман ойла.

Уцин дагна лаъара даима хІара шена тІеийзош дерг, амма шех, стенна делахъ а, ша кхоьрург хІинцца, тахана, ламанан лу санна йолчу Белитица довза, дог Іаббалц шовда, цІена хІаваъ мала, маьлхан зІаьнарш, сийна хъаннаш цкъа а ца гинчу кепара ган – безам бовза. Амма цунна луург хир дацара иштгачу хъелашкахъ, я Белитин шовданан хи санна долчу бІаьргаша хуьлуйтур а дацара. Цундела Уци шен даг чохъ кхаьрдира оцу ойланах.

«ХІан-хІа, иза-х и лоханиг, Іаламо хІора са долчу хІуманна делларг даций, иза безам бовзар, хъаннаша цІандина цІена хІаваъ санна цІенаниг дай», – бехказаюьйлура цунна хъалха и ойла.

Нийса а хетара Уцин дагна и бехказлонаш, амма кхуьнан дахарехъ хила-м ца хилира и тамашийна луург, и деза кхоьрург...

Таккха – тІом. Буйцу хезначул а инзарс, ирча бара тІом. Хала, адаме ла ца баллал, хала. Амма лан-м ловра салташа, хІунда аьлча, иза паргІатонехъа, къизчу, акхачу мостагІчунна дуьхьал тІом болу дела.

Уцина оьрсийн мотт а ца хаъара, я «пашисташ» бохучу дешан ма-дарра долу маьІна а ца девзара. Амма и кхетара цхъа дош ца аьлча а, шен накъостех, цунна хаъара «пашисташ» мостагІий буйла. Уцина дика хаъара коьртаниг шен гІуллакх дан ма-деззара кхочушдар дуйла, иштга хила ницкъ кхачахъ, ша а Толам мелла а гергаузийла. Цундела Уцис дан а дора дан ницкъ берг

дерриге а, тийначу дахаран, маършачу, малх кхеттачу дийнан, Белитин ойла яхъ а, цуьнга шен бIаьхаллин декхарш кхочушдарна новкъарло ца яйта стогалла а карош шегахъ.

Хийла денош дIаихира, тIеман денош, гIенах санна, хIорш хьаьвддий-бевддий леллашехъ. Цкъа ишттачу цхьана дийнахъ, Уцина хIара дерриг дуьне сов чехка хьаьвзира, тIаккха жимлуш, бурула мажделира цуьнан бIаьргашна хьалха, тIаккха кхоьлира, Iаржделира.

Шена юххехъ иккхинчу йоккхачу тоьпан хIоьан ницкъо ша, лаьттах схьакъастийна, масех метр хIаваз хьалавоккхуш хааделира Уцина. Юха иза кхетамчуьра велира.

Меттавеъча, гонаха кIарула-Iаьржа буйса а, декъех юьзна тIеман аре а, ша санна, шийла Iа а дара...

Дуккха а Иллира Уци оцу шийлачу арахъ, дегI гIорон доллалц. Аьтту гIогI, бетолах доьттича санна, дазделлера. Хийла хан елира (я цунна и иштта хийтира?). Эххар а цхьа гIовгIанаш хезира Уцина. Адамаш дара. Церан хабарх хиира цунна уьш вайнаш а, лазийнарш дIакхоьхьучу санитарни бригадера а буйла.

– Хе-ей, мой кирепко ранийт, мой надо теплу место положийт, – шен гIори-гIодах мохъ туьйхира Уцис.

Хезира цуьнан аз. Носилкаш тIе а виллина, дахкаро хьулийнчу шийлачу арахула цхьанхьа-м ваьхьира иза...

ТIаккха – дархой, чевнийн лазамаш, белларш, бала бохкурш, цIерпошташ, юха – госпиталш, госпиталш, госпиталш, тIаьххьар а – апрацин стол...

ОхI-хIай, и де. И де дагадеъча, Уцина хIара дерриге а дуьне Iаржлора. Оцу дийнахъ Уци шен аьтту гIогIах велира, цуьнца цхьаьна – дуккхачу хIумнех а (царна юккхехъ дара талла эхар а).

Госпитале охьавуьллуш ши ког болуш хиллехъ, цу чуьра араволуш-м «кхаа кога тIехъ» вара Уци... ТIом

дІабаъллера, амма тІамал хала дара схъа мел хеза ирча кхаънаш лан. Нана елла, Белита кхелхина, доттагІаднан тІамехъ хІаллакьхилла, Оьрзмик дІаваълла... Цхъаъ цхъаннал къиза дара кхаънаш.

Оцу халахетарийн йозалла ца лалой, кест-кестта Уцис боккха узар бора, ах-хозуьйтуш:

– Деллахъа, Уци, ма тоьллера хъуна а хъайн хеннахъ веллехъара, хІара «дика» болх а ца хъоьгуш, тІеман арахъ, хъайн накъостий санна. Петар санна, Реваз санна, Іабдулла санна... Іийт, ма дика кІентий бара уьш! – олуш.

Иштта, гІайгІанаша лаьцна дІаоьхучу деноша Уци хенал хъалха къанвора. Цу тІе цхъацца кара а вора кхуьнан доьхначу даг тІе туьха таса.

ХІун ца до халахетарший, халонаший адамах? Цара адаме шен амал а хуьйцуьйту нагтахъ... Уци маларе марзвелира.

Иштта лийлира иза масех шарахъ. ТІаккха гергарчу наха, цкъа хъалха къаьркъа дуьтуьйтуш дуй а баийтина, шаьш цхъа дика болх бо аьлла, Іабадат ялийра Уцина.

ТІаккха, шен баланаш бицбан а гІерташ, шен бахамна тІевирзира иза. Шена ваха атта хир ду аьлла, цхъаболу юьртахой санна, Теркйисте, гІала, АтагІа, Чуьйрийн-эвла – цхъанххъа а дІа ца вахара иза. Цундела Уцин цІа дасса а ца делира, деса доцу дела, тиш а ца делира. Иза цкъа а дасса а лур дац, я тиш а лур дац, Уци дийна мел ву.

Дика Іашвара Уцикху юьртахъ. Цуьнан дахар маьІне дора, къагадора сирлачу дагалецамаша. Амма тІаьххъарчу хенахъ цуьнан дог Іийжош кхин цхъа халахетар дара.

Ша госпиталшкахула дІасаидош, тІамехъ хилар чІагІдеш долу кехаташ дайинера Уцис. ХІетахъ церан тІе-каре ян хІокхуьнан карах а ца делира. Цундела делахъ а (хаац), Уцина Толаман ткъа шо кхачаран сийнна йолу мидал ца еллера. Иза чІогІа халахийтира Уци-

на. Кестга тІекхочуш Толаман ткѐ итт шо дузу де а дара. Цундела, ша хІинца а, хьалха санна, тидаме ца оьцуш витарна кхоьрура иза.

– «...Цу аьчгех ахь хІун до?» – боху соь ВатІас. Цуна елахь а, суна ма яц уьш аьчгаш. Суна а ма лаьа, нахана санна, айса динарг цхьанна оьшуш, цхьамма лоруш гІуллакх дуйла хаа...

– Ваши, цу хьайн документийн бух хоттуш кетах хІунда ца дохьуйту ахьа?

– Дахьа-м дахьийтина ас цхьа бутт хьалха, гІалийтІехь доьшуш волчу Ахьмин кІанте яз а даийтина. Цхьаь хир ду-кх, доьгІнарг, – шен Іасанашка «закъ-зикъ» а оьккхуйтуш, хьалагІаьттира Уци. – Валю, Аьстмар, чувовду вайша. Вайна гІеххьа хан а яьлла, тховса со волчохь буйса яккха...

Хьеран лоха неІ тІе а тоттуш, аравелира и шиь. Беттасо серладаьхнера хьаннийн аьрцнаш. Бердашна юккъехула охьадогІу хІара ахь а къагийнера цо. Чувра кегийра тІулгаш а гуш, хьаььна дара цуьнан хи.

Цанаш тІе тхи диллинера. Халла хаалучу мохо цигара тІуналла кхоьхура. Аьхна тІуналла.

Тийна дара. Цхьанаэшшарехь хьийзачу цхьалхачу хьеран гІовгІа ца лерича. Ткъа цуьнан гІара гІовгІа йолуш санна а ца хетара. Иза дика йогІура хІокху тийначу Іаламца.

Ахка йистехь, цхьана айинчу меттехь дара Уцин цІа. Цига хІара шиь дІакхаьчча, «гІалх» элира жІаьло. ТІаккха Уцис: «ДІадала, Къуборз», – элира.

Юха, цІийнан неІ а тоьхна:

– Іабадат, – кхайкхир иза.

Чохь паднар цІевзира, тІаккха цу чувра схьахезира:

– Уци, хьо вуй и?

– Ву, дІаеллахьа неІ.

ТІаккха и шиь, Уцис «уьхь-уьхь» аьлла, йовхарш йинчул тІаьхьа, чу вахара. Стогар хьала а ца латош (корах чу кхетгачу беттасо серлаяьккхинера чохь), шашш-

пинна меттанаш тадира Уцис. Чохъ йиппаран² хьожа йогIура.

АгIор ма-велли, набаран тар тесира Уцина. ГIеххъа хан яьлча цо:

– Суна хIунда ца ло мидал?... ХIунда? – аьлла, набарх мохъ туьйхира.

ТIаккха хар дан вуьйлира.

Сатоссуш самавелира Уци. Дукха хьалхе хиларна Аьстмар хьала а ца гIаттош, шен сийсарлерчу сингатамо са а дууш, хьера ваха велира иза.

Уцина ца хаьара сийсара почтальоно районера еанчу почти юккьехъ шегIа Ленинградера тIеман-медицински архивера даийтина кехат дуйла а, цу тIехъ хIара госпиталшкахъ Иллар чIагIдеш а, муьлхачу эскаршкахъ хилла дуьйцуш а дуйла а; юха масех де даьлча ша кхайкхина райцентре а вигна, Толаман де даздечохъ шена юбилейни мидал а, пхьаьрсах доьхку сахът а (шен цIе тIе а язйина) лур дуйла а; тIаккха, и мидал хьалха а оьллина, сахът пхьаьрсах а дихкина, вела а къежаш, цIа воьгуш, ша юьртахоша декъалвийр вуйла а.

Уцина иза тIаьхъа хуур ду. Ткъа хIинца иза хьера воьдура, шен тайп-тайпана ойланаш а еш.

Хьер-м, сацаза, хIинца а хьийзаш яра.

БІАЬСТА ХАЗА ХУЬЛУ-КХ АДАМ А, ІАЛАМ А

Ма таьІна догу гІалин стогарш... Мархаш. Ціеххъана хьаькхначу мохо гулий-кх уьш кху стиглахь... ХІун дийр ду? Эрна олуш ца хилла-кх халкъалахь: «Хьо мел кхаьрдинарг хьуна тІекхочур ду».

Мел йогІу буйса
Кхоьлина йогІу...¹

ЭхІ, тІетоххаза йити-кх цо и машен цунна. ХІаь, цо соьга мел дийцинарг... Дера дийцира.

Мел йогІу буйса...

Цхьаь дан-м ма деза. Стогалла хила еза-кх, кьона-халла. Муха дара и дийцар? «Шен стунваша чу а валавой, хІара хьан йиша аса йити, сайна хьарам а, оцу Іачунна хьанал а еш». Стигал а кхуьйли. Ма хаза де дара тахана. Дара-те. Стигал. Біаьста ма хаза хуьлу и. ХІаь, хІараь ма ю біаьсте. Ю дера. Біаьста хаза хуьлу-кх Іалам а, адам а.

* * *

Біаьста хаза хуьлу-кх Іалам а, адам а. Іалам юха денло, адам а цуьнца цхьаьна, самукьадолий, тохало. Кегийчарна шаьш баккхий хилча санна хета, кьонанаш цхьа шатайпачу башхачу дахарца бежа (царна хІокху дуьненахь цхьа самукьадалар, малх, безам бен, хІумма а доцуш санна хета), кьенанаш юха кьонлуш, сирлачу дагалецамашка бовлу.

Ишттачу Ёаьстенан цхьана дийнахь (оцу дийнахь стигал екхна, нагтахь а марха йоцуш, цена яра) хЮкху Вахас, хЛетахь институтан пхоьалгIачу курсан студента, дерриге а Iаламна елакьежаш, самукьадаьлла лаьт-тачу шеге, дикка ца хьожуш, уллохула тIехвалар а кьи-нахь ма ду аьлла хеттал хазчу йоIе:

– ЙоI, хаза-м хуьлу Ёаьста адам а, Iалам а, – элира.

Иштта дIа элир-кха. Вуоха а воьхна. Цхьаь ца аьлча даго а ца витина. Ткьа цо-м, ела а кьежна:

– АхIа, – элира.

– Хьо мича йоьдуш ю? – юха а элира кIанта.

ХЮкху пхеа шарахь Вахин накьосташна карийнера, массарна а ца карийнехь а, дукхахболчарна, цхьацца йоI-безам. Цхьаболчара-м зударий а балийнера. Царна юкъярЮйлин куьйгалло кьаьсттина цхьацца чохь элира. Цундела церан чохь гуттар а цена хуьлура, мас-со хIума а дIанисдина дара. Ткьа кест-кеста церан чухь-ра схьа кхихкина яьллачу мерзачу чорпин а, баттахь шозза-кхузза кхерзинчу жижиган а хьожа етталора.

Вахина-м ца карийра хЮкху дехачу пхеа шарахь шен деган доттарIа. Ца карийра. Стенна делахь а, ца нис-лора цуьнан и. Кхунна езачунна хIара ца везара, ша везарг кхунна а ца езара. Цундела хIора гурахь, гIа мо-сазза дужу, я хIора Ёаьста зезагаш мосазза денло цуь-нан дог гIийла хьегIа дулура, ткьа цхьана йоьIан горг-делла дегI гича, цуьнан дог тохалора, йоьIан, хилла Iаж санна, муттане долчу балдаша иза тIеийзабора. Цуьнан дог хуьлура, тIе а вахна, йоIаца кьамеле вала. ТIаккха цуьнца мелла а волавелла лела, юха цхьанхьа меттиг йилла, тIаккха Ёаьстенан екхначу суьйренца бешарчу гIантахь, аьлча а (гIантахь-м дика а хир даца-ра) Соьлжа йистехь, хезаш машенийн, нехан гIовгIанаш а йолуш, йоIаца волавелла лела, юха... Хий-ла дара кIентан кхетамехь и «юхий», «тIаккхий». Амма шарахь цхьа а, хиламе ца доьрзуш, цуьнан коьрта чохь дуьсура.

ХIетте а хЮкху дуьненахь цхьа накьост, аьлча а хIу-сампана лаха-м ма деза, бохучу ойлано иза юх-юха а

БІАЪСТА ХАЗА ХУЪЛУ-КХ АДАМ А, ІАЛАМ А

Ма таьІна догу гІалин стогарш... Мархаш. Цеххъана хъаькхначу мохо гулйи-кх уьш кху стиглахь... ХІун дийр ду? Эрна олуш ца хилла-кх халкъалахь: «Хьо мел кхаь-рдинарг хьуна тІекхочур ду».

Мел йогІу буьйса
Кхоьлина йогІу...¹

ЭхІ, тІетоххаза йити-кх цо и машен цунна. ХІаь, цо соьга мел дийцинарг... Дера дийцира.

Мел йогІу буьйса...

Цхъаь дан-м ма деза. Стогалла хила еза-кх, къона-халла. Муха дара и дийцар? «Шен стунваша чу а вала-вой, хІара хъан йиша аса йити, сайна хъарам а, оцу Іачунна хъанал а еш». Стигал а кхуьйли. Ма хаза де дара тахана. Дара-те. Стигал. Біаьста ма хаза хуьлу и. ХІаь, хІараь ма ю біаьсте. Ю дера. Біаьста хаза хуьлу-кх Іалам а, адам а.

* * *

Біаьста хаза хуьлу-кх Іалам а, адам а. Іалам юха ден-ло, адам а цуьнца цхъаьна, самукъадолий, тохало. Кегийчарна шаьш баккхий хилча санна хета, къонанаш цхъа шатайпачу башхачу дахарца бежа (царна хІокху дуьненахь цхъа самукъадалар, малх, безам бен, хІумма а доцуш санна хета), къенанаш юха къонлуш, сирлачу дагалецамашка бовлу.

Ишттачу б'аьстенан цхьана дийнахь (оцу дийнахь стигал екхна, нагтахь а марха йоцуш, ц'ена яра) х'Юкху Вахас, х'Етахь институтан пхьалг'ачу курсан студента, дерриге а 'адамна елак'ежаш, самук'адаьлла лаьтгачу шег, дикка ца хьожуш, уллохула т'ехвалар а к'и-нахь ма ду аьлла хеттал хазчу йо'е:

– Йо'! хаза-м хуьлу б'аьста адам а, 'адам а, – элира.

Иштта д'а элир-кха. Вуоха а воьхна. Цхьаь ца аьлча даго а ца витина. Тк'а цо-м, ела а к'ежна:

– Ах'а, – элира.

– Хьо мича йоьдуш ю? – юха а элира к'анта.

Х'Юкху пхеа шарахь Вахин нак'осташна карийнера, массарна а ца карийнехь а, дукхахболчарна, цхьацца йо'!-безам. Цхьаболчара-м зударий а балийнера. Царна юк'бар'Юйлин куьйгалло к'аьсттина цхьацца чох'еира. Цундела церан чохь гуттар а ц'ена хуьлура, мас-со х'ума а д'анисдина дара. Тк'а кест-кеста церан чух'ра схьа кхихкина яьлгачу мерзачу чорпин а, баттахь шозза-кхузза кхерзинчу жижиган а хьожа еггалора.

Вахина-м ца карийра х'Юкху дехачу пхеа шарахь шен деган доттаг'а. Ца карийра. Стенна делахь а, ца нис-лора цуьнан и. Кхунна езачунна х'ара ца везара, ша везарг кхунна а ца езара. Цундела х'ора гурахь, г'а мо-сазза дужу, я х'ора б'аьста зезагаш мосазза денло цуь-нан дог г'ийла хьег'а дулура, тк'а цхьана йо'ан горг-делла дег' гича, цуьнан дог тохалора, йо'ан, хилла 'аж санна, муттане долчу балдаша иза т'еийзавора. Цуьнан дог хуьлура, т'е а вахна, йо'аца к'амеле вала. Т'аккха цуьнца мелла а волавелла лела, юха цхьанхьа меттиг йилла, т'аккха б'аьстенан екхначу суьйренца бенарчу г'антахь, аьлча а (г'антахь-м дика а хир даца-ра) Соьлжа йистехь, хезаш машенийн, нехан т'ов'анаш а йолуш, йо'аца волавелла лела, юха... Хий-на дара к'ентан кхетамехь и «юхий», «т'аккхий». Амма царах цхьа а, хиламе ца доьрзуш, цуьнан коьрта чохь дуьсура.

Х'егте а х'Юкху дуьненахь цхьа нак'ост, аьлча а х'у-сам'ана лаха-м ма деза, бохучу ойлано иза юх-юха а

зудаберашца кѣмеле вуѣлуйтура. Хіоразза и кѣмел мосазза до, и цѣарула цѣйлора, цуѣнан хѣаж тѣе а, мера тѣе а хѣацар тухура.

Ткѣа хІинца оцу йоІаца кѣмеле валаран бахѣна-м цуѣнан тахана юѣртара гІала веѣначу цхѣана жимчу стагаца хилла кѣмел а дара. Цо элѣра Вахе: «Сих а ма ло зуда яло, хІетте а юѣртахъ карор ю алий, кхузахъ хІинцехъ хѣайна цхѣа гІайгІа ца беш а ма Іе»...

ЙоІ-м тера а яцара (иштта кІантана хетахъ а) Вахи-ца кѣмел дан дукха тѣера йолчух. Цо кІентан шолгІачу хаттарна иштта жоп делира:

– Цхѣанхѣа а йоѣдуш яц.

– Ткѣа хѣан цѣе хІун ю?

– Ян а яц сан цѣе.

– Мичахъ Іаш ю хѣо?

– Цхѣанхѣа а.

– Ва, ма тамашийна йоІ ю хѣо, ахѣа хІунда ца юѣй-цу хѣайн цѣе? Ас-м ма юѣйцу и... Сан цѣе Ваха ю, со дІогарчу юкѣарІойлехъ Іаш ву... Хѣуна лаахъ, ас-м фамили а юѣйцур ю...

– Боккѣал а, йийцахѣа ткѣа.

– Йийцича, Адамов ю-кх сан фамилии... Хѣан цѣе хІун ю ткѣа?

– Суна хІинца а цхѣамма а тилла а ца тиллина цѣе, – аѣлла, елакѣажарца кІентан бІаѣргаш чу а хѣаѣжна, йоѣттѣна йолчу троллейбус чу а гІортаелла, дІаяхара иза.

КІентан дог хѣлира, цуѣнца троллейбус чу а хѣѣна, дІаваха. Амма хІара шен дагчохъ «гІо – ма гІо» боху терза оѣзна валале, троллейбус дІайолаелла, генна елѣра. Таккха цунна дагадеара цхѣа такси а лаѣдна, цу троллейбусан шолгІачу социйлехъ йоІана гІаѣхѣакхѣа. Иза-м хѣр долуш хІума дацара. Иза-м Вахас шен даг чуѣрчу терзан тѣе а ца дѣллира. И хІума кхочушдѣлла гІаѣхѣаѣлла хѣлар я «Довдалѣлла» Іаламо цунна яла а ца еллѣра. Цу тѣе цуѣнан яѣѣан еѣаш конс-пекташ а, Іамо еѣаш занѣтеш а, дан дезаш кхѣн дуккха а, дуккха а хІумнаш а ма дара. Цундѣла иза цѣа вахара.

И йоІ цунна оцу буса гІенах а гина, шолгІачу дийнахь
гІицІелира. Амма йоІана-м вицвелла ца хиллера Ваха.

Цхьана суьйранна, исс сахът доллучу хенахь, гІали
юккъехула волавелла лелла, гІеххьа кІад а велла, кни-
га а карахь дІатевжина Іа Ваха, телефоне кхойкху аьл-
ла цхьа накъост веача, коьрта чохь хаттарийн вай
Іаьттина («Мила ву соьга телефон тоха? ХІинццалц
тоьхна ма яцара? ЦІахь цхьа сингаттам иккхина
тена?...»), сихха хьалхарчу гІате воьссира.

– Алло, – элира цо, трубка лере а хьош.

– Алло, хьо Адамов Ваха вуй? – йоьІан аз хезна,
цецвала а ца кхуьуш, воьхна, цІарула цІийвелира Ваха.

– Ву. Хьо мила ю? – элира цо.

– Сой, со евзар яц хьуна?

– Евзар ю хьуна, алахь?

– Сой? Со «бІаьста хаза хуьлу-кх адам а, Іалам а»
ю-кх...

– Боккьала... мичахь ю хьо?..

Амма цунна дуьхьал, жобпан метта, телефонан
іоца-хеда эшарш хезира.

Цул тІаьхьа масийттаза а дира йоІа изза. Дукхачь-
олахь цо: «Хьо Адамов Ваха вуй?» – олий, хатта а хот-
тий, кІанта ву аьлча:

– БІаьста хаза-м хуьлу адам а, Іалам а, хуьлий? –
оьура.

ТІаккха, кІант кхин вист хилла а валале, трубка охь-
моьшура.

Иштта дуккхаза кІант хьийзийнчул тІаьхьа, йоІа эх-
хар а дийцира шен адарс. Иза гурахь дара. ГІа мажлу-
чу хсенахь. Ткьа и гІа дожар а, тІаккха гуьйренан кхоь-
нна, дерзе денош а, цул тІаьхьа лайна дукха кьен долу
Іа а Вахассий, Зарассий цхьаьна даьккхира. Оцу юкь-
ана и шиь масийттаза юьрта а дахара. («Кхузахь Іаш
полу массо стаг поэт хІунда ца хуьлу техьа?», «Иштта
хилча, бажа бажо стаг а вуьсур вац»...).

Ткьа тахана нийсса шо кхаьчнера кІанта йоІе
«БІаьста хаза-м хуьлу адам а, Іалам а» аьлла. Цундела
Іара деза де билгалдаккха, Зарина совгІат а дохьуш,

даг чохь дийца дуккха а хIума а IаьIна, балхара хьалх-
хехь ваьлла, цIехьа хьаьдда воьIура и. Ткьа хIинца...

* * *

Ма кхоьлина догу гIалин стогарш... Дохк ду теша
вайна?.. «Сол ирсе стаг хила а хиллий теша?» – элира
цо сийсара.

Вай делча денлур дац,
Къанделча къонлур дац...²

Соб цхьаь дуьйцуш, дагахь кхин хилла-кх цуьнан.
«Аьшпаш буьттучун бIаьрг болу», – элира дас. ЭхI, ма
хаза дара хIетахь... ХIан-хIа, цо-м ца боьттина аьш-
паш. И ирс долуш хилла а ма хилла: со Iеха а веш, кхе-
чуьнца са а къоьруш... Дера, хIетахь хаза-м дара, мас-
со хIума а керла, тамашийна дара, бецан хелиг а тIехь.

Цо-м дийнера шен зудий, доттагIий, ишштта
тIекхаьчча... ХIаь, бецан хелиг а тIехь тамашийна дара
массо а хIума... Пхийтта шо делира цунна...

Вай делча денлур...
Мел йогIу буьйса...

«Адам даха кхоьллина ду», – элира цхьана воккхачу
стага. Шен сий а, нехан сий а лардеш, хIунда ца деха
адам? ХIетахь со бер ма дара, массо хIума а хаза а, ис-
баьхьа а ду моьттуш... Сий ма ду уггар дезаниг, сий.
Сийл дорах хетта-кх дахар а. Сан дуьххьарлера ойла
тасаелла йоI а яра цхьа тамашийна, цхьа хаза, туьйра-
нахь юьйцучу ЧингIазал а хаза. Кхунна ца хетта сий
кепекан а меха, я сайниг а, я шениг а. Эцца сквери-
кехь Iа иза... ГIантахь... Сан куьг кьийлинчу куьйга-
ца кхечуьнниг а къуьйлуш...

И шиь дуьххьара тIелоталуш мар-мара кхийтира...

ГIийла догу стогарш... ХIаь, оцу еха чIаба йолчу
йобIан кора кIел хIоьттина ас сирла са тийсира цхьана
буса. Ма хаза яра и буьйса. БIаьстенан буьйса... Ап-

рель. Цкъа догланца йилхина, яссаелла мархаш, чекх хьабжча са а гуш, Iохкура малхбалехь...

«Собар хила деза-кх массо хIуман тIехь а, собар». «Сихалло са даьккхина, собаро лам баьккхина».

XIетахь и йоI-м сихъелира. XIетахь суна и цхьац-цадолу хIумнаш дага а дахкале, и маре яхара.

XIинца хIара... XIаь, безам ма бу и царна гергахь. Хьан сий хIаллакхуьлда, хьо а хIаллакхуьлда, мел долу овзда гIиллакх а хIаллакхуьлда, кхеран безам кхочуш-хилчхьана. XIаь, иза сол лекхах ву, зьортала дегI – куц долуш а ву... Цу тIе американски джинсаш ю цунна тIехь... Оцу цхьамма-м шен зудий, доттагIий дийнера... Ткъа вукхо-м шен зудчун ваша схьа а валийна, и Iаш йолу хьан йиша сайна хьарам а еш, дIога Iачунна (цуьнан везарна) хьанал а еш, йити ас...

Хьажахь, со тIекхачарна а ца кхоьруш, кхузахь шен везарца Iаш ю. XIа-а, со цIа ван нийсса ши сахьт ма ду... Со тахана балхара хьалхехь ма велира.

Оцу стага-м Iехийнера шен зуда: масех денна лела воьду ша а аьлла, вуха а веана. Майрачунна цкъа а деш доцу чIепалгаш шен везарна а дина, Iаш хилла Iаза-м...

XIаь, со нийсса ши сахьт хьалха ма велира. XIара хIун ю сан буйнарниг. Зезагаш, совгIат, цунна хьош, суо цуьнга дуьххьара вистхилла де билгалдаккха... XIорш хIинца оьшуш дац. XIорш аса Соьлжана лур ду. «Чхоп-п». Иштта «чхоп-п» олуьйтуш, чукхоссавелчхьана, чекхдолу-кх массо хIума а...

Мел йогIу буййса кхоьлина йогIу...

Кхуьнан нана ма яц кхузара генахь Iаш. Цунах а ца кхоьру. Нийса хилла-кх нийсса бутт хьалха Махьмас суна бина тIехтохам... Кьонах хила веза-кх, хала кир-тиглан... Суна моьттура цо шен догъIаьржаллина дуьйцу и...

«Вайша газа нийсса кхо шо дар-кха», – суна санна, епаксьежаш элира цо. Иза нийсса кхо шо хьалха а хил-

ла цуьнца безам бууш. «Побольше наслаждений»³, – элира-кха оцу хьаьрса месаш йолчу лохачо а. Иза дух кх кхо лелориг.

Вай делча денлур дац... Дац-те.
Мел йогIу буйса кхоьлина йогIу... ЙогIу-те.

Цкъа а бакъ хетар дацар-кха суна, хIара сайн бIаьргашна ца гича. ХIаь, шена тIекхаьчнарг бакъ ма хилахьара аьлла, хета массарна а. Цхьаццаболчара и шайна ца гучуха сурт хIоттадо. Къонахий боцчара. Къонахий-м бохамашна юьхь-дуьхьал хьуйсу.

Хийла шо хьалха хилла-кх и, Дадас дийцир-кха суна. «ГIобин некъаша шайн йоIаца лелларг, вен а вийна, шайн йоI ца юьйш йитинера. ХIетахь дуьйна нахана нах а ца хетара уьш, наха царна наьIалт элира». Со кхузахула ойланаш еш лела, цхьаь дан ма деза...

Мел йогIу буйса кхоьлина йогIу...

И накъост дIа ма вахна.

Вай делча...

Ма хаза яра хIетахь апрелан буйса. ШIа Iаш ю. Ю-те. Дагна там а хилла.

Со гин цунна.

«– О, хьо ма хьалхе вогIу цIа».

ХIумма а ца хилча санна дека цуьнан аз-м.

ОхI-вай, со хIинца теша-кх оцу цхьана мекхаш долчо дийцинчух.

«– Иштта вогIу со, яло, вайша шун нана йолчу доьду».

Оцу мекхаш долчо а дийцир-кх хIара тайпа цхьа хIума.

«– Цкъа чу а гIой, гIо вайша. Мовлад а веьна цIа».

Мовлад хIокхуьнан ваша ву. КАМАЗехь вара и, я БАМехь⁴ вара и? Дика ду-кх и цIа веьна а. Цунна а евзар ю-кх шен йиша.

«— ХІан-хІа, хІинцца гІур ду вайша».

Сапехъатан ду-кх къа. Ма хъакъ яцара хъуна хІара тайпа йоІ. Ма юхур ю и. Цуънан корта кхин а къежлур бу. Цо дийца а дийцина, халла ма яьккхира тхойшин-на квартира а. Шен йоІана дика болх хилийта хІуъу дийр долуш ю.

У-у... Мархаш. Ма кхоълина догу гІалин стогарш.

Хъан эр дара, кхуънан куьце хъаьжча, хІара иштта ю. Ткъа цо соьга мел дийцинарг. Суна чу садиллина яра и-м. Суна-м моьтттура цо шен деган буххера доху и депинаш. Ткъа кхуънан деган ши бух хилла-кх, дІо нар-котикаш кхоъхъучийн чамданийн санна.

ХІа-хІ, хІара ду-кх Сапехъат чохъ Іен цІа а... Хета-рехъ, со сиха воьдучух тера ду. И гІеххъа тІаьхъайисна. И цецъяьлла, кхераелла а хир ю... Хилийтахъа, сан хІун бала бу.

Къа ду Сапехъатан, хІара ю-кх цуънан неІ. Хийла синкъераме хан дІаяьхъира оха кхаамма. Сапехъатий, асий, хІокхой. Делахъ а, Сапехъат, вайна ямарт яьлла хІара. Хъуначул а хала ду хъуна суна хъоьга хІара дий-ца. ЭхІ, куьйгаш а ду сан дегош, хІара нуйда тІе а ца тІалалуш. «Зр-рр», — ма ирча бека. НеІ еллаели.

Мел йогІу. Вай делча... буйса кхоълина...

«— Вай, ма дика ду шуьша деъна», — гутгар а санна дека Сапехъатан аз. Амма ас деънарг дац хъалха аса кху хІусамекхехънарг. Ирча кхаь бу.

Ткъа хІара... хІара... И... и... кхеран чохъ муха ву и?

Кхуьнца гІантахъ Іийнарг?

«— Мовлади цІа а веъна йоллуш ю со».

«— Муха?» — муха долу а ца хууш, ша-шах дели багах и.

«— Муха, иштта схъавеъна-кх, кхаа шарахъ лелча-м тоьар ма ду».

БІаьста хаза хуьлу-кх адам а, Іалам а, бІаьста!..

Кочахь кхозуш цІен галстук яра цуьнан, цигаьркех боккха кІур а боккхуш иза вола мосазза ло, дІаса а лес-таш. Игалстук кхуьнан лаг мукъадоккхуш мелла а маль-елча, цо юха а шина пІелгаца шад а лоций, дІанисйора. ТІаккха цо, стоьла тІехь лаьттаху куьзган чохь ша-шен тергал а веш, яй йовхарш тухура. Дийнахь хилча-м, кхуо кхин а чІогІа тухур яра и йовхарш, амма хІинца буйса юккье яханчул тІаьхьа масех сахьт даьлла хан яра.

Дехьа чохь гІийлла синош дохуш, набьеш Іуьллуш хІокхуьнан зудий, йоПий яра. Зудчо, шозза-кхузза са-маяьлча, хІара меттахь а ца карийна: «Хьо тховса дІавуьжур волуш ван а вуй», – элира, шен резаяцар лечкьа а ца деш. Ткьа хІокхо, зудчунна луур-м муххале а ца дира, ура-атталла, цунна дуьхьал вистхилла а, ша еш йолу кІоргера ойланаш юкьах а ца ехира.

Иштта гІехьа леллачул тІаьхьа, иза вахна охьахи-ра. ТІаккха кехат тІе сихха цхьацца йозанаш а деш, уьш дІадойуш, юха яз деш, хан а яйина, эххар а ша яздинарг уллохь лаьттаху машинки тІехь зорбатоха волавелира иза, цуьнан кьорачу татанашка и чоь гат а йойтуш.

Иштта жимма хан яьлча, иза, ша Іачу кресли чу ар-кьал а сеттина, дІатийра; тІаккха ши бІаьрг дІа а хьаб-бина, ахшабаршца ша-шега кьамел дан велира:

– ХІаь, Вадуд Вахаевич, бехк-м хьан хьайн, хьаха, бара... Стокха хьуо Москва воьдуш цо хьайга я аьлла фински туфлеш ахьа єьнехьара, ца карийра аьлла, доцу бахьна а ца хІоттош. Я оцу ГІезе а ца кхочуьйтуш, те-атрера арадовлуш, хьо цуьнан палту, сихха схьа а эцна,

теюха гюьртинехъара. Спектакль чекхъала цхъа пхи-
ялх минот хъалха, цхъана хъайн гюллакхе вьдучуха,
ила чуьра ара а ваьлла, вешалкаш йолчохъ латта а
мегар ма дара... ВорхIалгIачу мартехъ цуьнан зудчун-
на французски духIи деллехъара... АхI, дуьтур вай! Ца
динарг ца дина даьлла. ХIинца катоьхна хIара чекх-
лаккха деза ахъ, Вадуд Вахаевич, велла дIаваллалц оцу
хъайн «закъ-зикъ» дечу гIантахъ Iен ца лаахъ. АхIа,
хIара дика хир ду, хIара дIаяздан деза...

Сихха ручка хъала а эцна, шена дагадеана маьIна
кехат тIе дIаяздан вуьлира иза. ТIаккха мосуьйттаза
дIадоьуш, юха яздеш а ваьллина, эххар а машинки тIехъ
юрбатуьйхира цо оцу шена дагадеанчунна. ТIаккха юха
а гIийлла ша-шеца къамеле велира иза:

– Бакъдерг дийцича, Вадуд Вахаевич, хьо вара оцу
мерте хIотта везарг-м. Шун секторехъ угтаре а дукха
Iилманан белхаш хъенан бу? Хъан бу. Хъалха диссер-
таци язйина мила велира? Хьо велира. Амма нийсо,
дукха хьолахъ, миска юьсу-кх. Мила вахийтира ста-
жировке кхо шо хъалха Москва? ГIаз яхийтира-кх, ГIаз.
Ткъа мила вахийта везара, нийсо ларйинехъ? Хьо,
Вадуд Вахаевич, хьо. Хъан ГIезана лела хаьа: къажа
пзачохъ къажа а, ворта сатто езачохъ ворта сатто а.
Нахаца йолу юкъаметтигаш дика латто-м хъуна а хуур
дара, уьйраш тийса а хуур дара хъуна-м, Вадуд Вахае-
вич. Амма оцу хIуманна хьо тIаьхъаваьлча, цуьнан
сийлалла Iилма тIаьхъа дита деза-кх. Ткъа оцу ГIезо
муха леладо ший а хIума? Цо Iилманехъ болх а ма ца
бо. Хъа-хъа! Iилманан белхахо Iилманехъ хIумма а деш
а вац! Ма беламе а ду. Амма и дан-м ду иштта. Оцу
ГIезан диссертаци ю? Дера яц. Тайп-тайпанчу бел-
хийн дакъойн конспект ю-кх. ГIурт. ХIинца иза, и ГIаз
хир ю-кх суна тIехъ куьйгалла деш. Хир яц хъуна иза,
сан ницкъ а кхочуш-м.

Ша кхин вон Iилманча а ма вац хъуна и Мараберг.
Со масийттаза хаста а ма вина хъуна цо шен къаме-

лехъ. Делахъ а, оцу Гезе озабезам дукхах хир бу цуънан, цо цунна аса ца еана фински туфлеш а еара Москвара, цул сов, шег аян а ца аьллашехъ, дашо кIур биллина запонкаш а. Театрехъ, сол хьалха а иккхина, шозза-кхузза палту тIеюхийтира цуьнга... Цу тIе нийсса доьазза изий, цуьнан зудий шайга чу а кхайкхина цо суьйранна сакъера, шампански а дуттуш, дезачунна. Иштта Газзий, цуьнан зудий хилла Мараболчун хIу-самехъ. Пуллакхаш иштта хилча, сатуьйсийла юй хьан, Вадуд Вахаевич, Мараболчо, шех институтан директор вича, шен метта Газ а ца вещь, хьо секторан заведующин балха рекомандоват вийр ву бохучуьнга? Ца хаьа. Тахана къаста-м дийр ду аса иза... Са хили-кх вайна.

Иза хьала а гIаьттина, ванни чу а ваьлла, шен юьхъ тIе хи а тоьхна, схьавсара. ТIаккха цо шен галсток нисйира, шозза-кхузза яйн йовхарш а тухуш. Набкхетта Iуьллу шен зудий, йоШий самаяларна кхоьруш, меллаша хIумнаш тIеюха вуьйтира иза. Уьш тIеюьихина ваьлча, иза гIеххьа лаьттира, «хIума яа ша, я ца юуш балха дIагIо ша» бохуш, ойла еш. Эххар а цо сацам бира, кухни чу а вахна, цхьа пела кофе мала. И динчул тIаьхьа, стоьла тIе схьа а веьна, ша хIара еха буьйса чекхъял-лалц бинчу балхе хьежа хIоьттира: цунна хьалха Iохкуш хIокху ехачу буса кхуьнан синтем бохийна ойла-наш ю – зорбатоьхна долу шийтта кехат. Масех минотехъ уьш дIасалуьстуш лаьттира иза... ТIаккха гIийла велакъежира – ша бинчу балхах воккхавер дара иза.

Эххар а кехаташ шен Iаьржачу папки юккье а дехкина, меллаша ког а боккхуш, ураме велира иза. Шийло яра гуьйренан хьалхарчу беттан Iуьйре. ХIинцца самайолуш яра гIала. Нагтахъ бен стаг ца гуш, деса дара гIалин урамаш.

«ГIаш дIаваха веза, нийсса болх дIаболалуш дIа а кхочур ву, физзарядка яр а хир ду», – ойла йира Вадуд Вахаевича.

Цо хьесап ма-дарра, шен хеннахь дІакхечира иза институте. Институтан учахь лаьттара ши стаг, чІогІа самукъадаьлла, кьамел деш: цхьаь – лекхий, важа – лохий. Царах лекхачух шен бІаьрг кхетча, Вадуд Вахаевичан бос баьхьира, шен дагахь: «ГІаз ву, ГІаз!» – элира цо, цу шинна пе а тоьхна, уллохула тІехвала дагахь дІа а волалуш. Амма эццахь:

– ЭхІ, Вадуд Вахаевич, хьо вац и! – аьлла, кхунна нийсса дуьхьал веана, куьг кховдийра Гезо.

– Бу-те, со ву, – дог ца догІуш цуьнан куьг лецира Вадуд Вахаевича.

– Хьо ма дог ца догІуш ву, билггала сийсара наб ца йина-кх ахь. Хьо-м чІогІа чу воьлла оцу Гилманна. Хьажал, хІара портфель а ю хьан хІора дийнахь шорлуш.

Цо портпел тІе куьг даьхьча, «цхьап-п» аьлла кхосса а велла, бос баьхьира Вадуд Вахаевичан. ТІаккха сикхха метта а веана, портпел шена тІехьа а лачкьийна, цо элира:

– Кхин юткьа-м хьан портпел а яц хьуна.

– Сан портпел юккьехь цІена кехаташ ду, хьайчун юккьехь – яздинарш... – кхидІа а бегаш а беш, шен кабинета чу вахара важа.

Кабинетан неІ схьайиллина валале, шегга кхойкху хезира цунна. «Марабург» – цуьнан озах вевзира Вадуд Вахаевична шегга кхойкхург.

Шаьшшиь салам-маршалла хаьттина ваьлча, Вадуд Вахаевиче вукхо ша волчу кабинета чу кхайкхира. «Самукъадаьлла ву хІара, хІун кхаь боккху теша кхуо?» – ойла йира Вадуд Вахаевича.

– Схьада хьайн биши, – кхуьнан куьг лецира, вела а велла, – хьан доттагІ селхана директор хІоттийна.

– Ткьа со? – муха олу а ца хууш, кир санна кІай а велла, элира Вадуд Вахаевича.

Ткьа вукхо, вела а велла:

– Хьа-хьа-хьа! Со, тов! Дукха декъал а вой? Хаза бегаш болуш-м хьаха ву хьо, – аьлла, кхуьнан дешнаш бегаш лерира.

– Декъалво ас-м хьо, – аьлла, велакъежира Вадуд Вахаевич.

– Иштта алал ахьа, иштта... ХІинца хьуна кхин цхьа кхаъ бу сан-м.

– ХІун кхаъ? – бІаьргаш чохь стогарш летира Вадуд Вахаевичан.

– И кхаъ иштта дІаала йиш йолуш бац. Ахь цхьа меттиг ян тІе ца лацахь...

– Меттиг ян-м хала дац...

– Делахь, дика ду. Ас хьо сайн меттана секторан заведующи хІотто рекомандоват вина-кх... Ас декъалво хьо.

– Баркалла, баркалла, – Вадуд Вахаевичан бІаьргаш чуьра стогарш дІа а дайна, электрически лампанаш летира.

Вехха Іийра и шиь, шаьшшиннан хазахетар билгал муха доккхур ду дуьйцуш.

Дика сирла, самукъане яра Вадуд Вахаевичан дог-ойла и де чекхдаллалц, цкъа хІара чІогІа кхеравелла масех сиконд ца лерича.

Ткъа кхуьнан кхеравалар иштта хилира. ХІара шиь тайп-тайпана къамелаш дуьйцуш Іаш, керлачу директора хІокхуьнан портпел иштта дІа куьйга кІел нисьяларна каралецира. ТІаккха шен накъостан вохар тергал а ца деш:

– Кху чохь хІун ю хьан? – аьлла, дІаяьстира цо иза. Амма эццахь Вадуд Вахаевича:

– Цу чохь-м хІумма а яцара, – аьлла, катоьхна схьа а яьккхина, и де чекхдаллалц карара охьа а ца йиллира шен портпел.

Суьйранна, и портпел а йохьуш, ша цІа кхаьчча, гІеххьа сапаргІатделира цуьнан. Ша сийсара сатассалц яздинарг, ша тахана оццул хала лардинарг, портпел чуьра схьа а эцна, юкъ-юкъара деша волавелира иза, цигаьрканах гІийла кІур а боккхуш.

«...Хууш ма-хиллара, вайн юкъаралла ницкъ болуш ю хІора стаг лаккхара кхетам болуш хиларца. Вайн за-

минан, вайн социалистически юкъяраллехъ кхиъна
стаг тІехвала йиш яц шена гуш лаьтташехъ хуьлучу зу-
амна, я кечдечу зуламна. Цуьнан угтар хьалхара дек-
хар ду, ша социалистически мехкан бакъволу гражда-
нин хиларе терра, карьеристаш, шайн дегнаш вуон
дерш, царах терранаш ма-барра бовзийтар, уьш Іора-
бахар.

І Цундела хІара лахарниг шуьга яздар сайн озда дек-
хар а лору ас».

АхІа, ахІа, бахъна-м диканиг карийна, мотиви-
ровка дика ю, – шен дешар юкъах а даьккхина, мелла-
ша олира Вадуд Вахаевича, ТІаккха жимма цигаьрка
учуш а Іийна, юха а шен кехаташ деша вуьйлира иза.

«Іачаевн белхаш, дикка тидам а беш, анализ ца
пича, кІорггера Іилманан чулацам болуш хета тарло.
Дукхахьолахъ, иза иштта хета а хета юккъерчу дешар-
хочунна. Амма хьо дикка ойла а йина, кІорге кхевди-
ча, цуьнан терминех дуьзначу хабарна тІехъа есалла
юрайю. Оцу гІуллакхна-м біаьргаш хьаббина Іен а ме-
тар дара («Къона ву, цхьацца сакхташ доцуш мила ву?»),
имма оцу белхийн идейни агІо ехка хиларна бендо-
цунш хила цхьаьннан а бакъо яц.

Масала, схьаоьцур вай цуьнан «Нохчийн литера-
тура а, вайн зама а» боху болх. Цу тІехъ иза цкъа ма-
цах, халкъан цІий а муьйлуш, баьхначу молланийн
лаьтта тІера дахар емалдеш долу, «хьайн валарна ке-
чим бе» боху яздарш исбаьхьаллин литературах дІато-
хн гІерта меттигаш ю. Ткъа вайна ма-хаьара, дин а,
динан дай а адамаллин исторехъ гуттар а реакцина
гІуллакхдеш хилла. Цу тІе Нохчийчуьра молланаш,
Іаьрбийн элпаш вовшахтасий бен, кхин хІума хууш а
ца хилла, ура-атталла Къуръан тІехъ яздинарг нохчийн
матте даккха а.

Кхузахъ хаттар хІутту: и дерриге а ца хууш ву-те
Дачаев ша а? Дера вац. Я хуьлийла а ма дац. Ткъа хІунда
мидина цо иза иштта?

Цунна вайна жоп дала аьтто бийр бу этимологис. Мичара схьаяьлла Дачаевна шен Дачаев боху памили? Хетарехь, цуьнан деда ДачIа цIе йолуш хилла хир ву. Хилча хIун ду? ХIумма а хьаха дацара, нагахь накъост Дачаевс шен деден цIеран шолгIа дакъа лачкъа ца динехъара.

Сайн Илманан гIуллакхашна ярташка эхар кест-кеста хуьлу сан. Иштта, цкъа Х. юьрта вахар нисделира сан. Хууш ма-хиллара, Дачаев оцу юьртара ву. Цигахь баккхийчу нахаца сан къамел мосазза хуьлу, цара кест-кеста хьахавора ДачIа-хьаьжа: «Дюгахь, ДачIа-хьаьжин туйка хиллачохь... Дюгахь, ДачIа-хьаьжин хьераш хиллачохь...», – цу тайпана кхидIа а.

– Мила ву и ДачIа-хьаьжа? – хаьттира аса цхьана воккхачу стаге.

Цуьнгара хиира суна иза ХьаьжцIа а вахна, хьажо а, Iаьрбийн дешар дешна молла а, ткъа иштта, шен долахь туйканаш а, хьераш а йолуш, хьолада а хилла хилар. Цуьнан тIаьхьенах дерг аса хаьттича, суна хиира, хIара вайн Дачаев оцу ДачIа-хьаьжин кIентан кIант хилар.

И гIуллакх тидаме эцча, комментарий ца оьшуш, кхеташ ду, Дачаев шен лакхахь вай хьахийначу балха тIехь молланех литераторш бан стенна гIерта».

– АхIа, ахIа, – шен дешар юха а юкъахдаьккхира Вадуд Вахаевича. Юха шийло вела а къежна, ша хиьна Iачуьра хьала а гIаьттина, дIасаволавелла лийлира иза. ГIеххьа хан яьлча, иза шен ойланаш аьзнашкахь денъян волавелира.

– Бакъдерг дийцича, цуьнан балха тIехь цо молланийн яздарийн хадийна мах диалектически материализмо ма лобххура нийса а ма бу. Бакъдерг дийцича, цуьнан деда Макка вахна а ма хилла, амма ас цу тIехь ма-яздарра, моллалла лелош а ма ца хилла, я цуьнан долахь туйканаш, хьераш а ма ца хилла, хи тIехь цо шен куйга йина цхьа хьера ца лерича; оцу хьерахь лучу

болах кхобуш ма хилла цо шен доьзал а, баккхийчу наха дийцарехь; ткъа оцу Дача-хъаьжин кIант, хIокху Мараболчун да, Чахкарахь, Деникинца бинчу тIамехь кIаллаакхилла а ма ву... Делахь а, эрна ца кхоьल्लीна-кх халкъо: «Куьпчичо кхабина тIам шена луьучохь латабо», – боху кица.

– Хъа-хъа-хъа! – юха а велавала гIоьртира Вадуд Вахаевич, амма цуьнан велавалар-м ца хилира.

ТIаккха иза вахна, шен кресли чу охъа а хиьна: «Кхин цхъа хаза хIума ма дара сан кху тIехь», – аьлла, шен кехаташ тIера «хаза хIумнаш леа велира. Эххар а ика кара а дина, деша вуьйлира Вадуд Вахаевич: «Институт санна йолчу учрежденийн куьйгалла дан Дачасви моральни бакъо цахилар гойтуш кхин цхъа хIума а ду. Хууш ма-хиллара, Дачаев зуда а, шиь бер а долуш ву. ХIетте а, н. Дачаев, бакъволчу вайзаманхочун нравственни принципаш а йицйина, шен секретаршица «безам» (бехке ма волда со оцу дашо, ца догIучохь ша хъахадарна) дIакхоьхьуш ву».

Шен «хаза» меттиг ешна ваьллачул тIаьхъа Вадуд Вахаевича элира:

– СандоттагI Мараберг, цхъа минот ца яьлlexь хьох директор-м ца хуьлура хьуна, дера ца хуьлура...

ТIаккха иза хъала а гIаьттина, самукьадаьлча гуттар а ила локхучу «Вай деций, вай деций, вай кIентий деций», бохучу иллин мукъам бан волавелира. Амма и мукъам, хьалха санна, дика синъайамца ца хуьлура цуьнан. Мел самукьадаьлла ву моттийтарх, цуьнан кхоччуш самукъа ца долура. Стенна? И цунна буса, наб ца кхеташ, Iуьллуш хиира. Иза кхо сийсара наб а ца еш борбатюхна, хIинца кхуьнан стоьлан гIутахк чохь Iуьллуш шийтга кехат дара. Вадуд Вахаевича и сингаттам шен амалехь йолу ца оьшу кIадалла лерира. «Бераллин амал ю-кх, оьший эрна сахьийзо?» – элира цо шашета. ТIаккха иза, букъ а берзийна, хар дан вуьйлира.

...Шен Іаьржа портпел гІома кІел а лавцна, гІали юккъехула схавогІу хІара. ЦІеххъана кхуьнан карара портпел охъаюжу, чуьра кехаташ дІаса а даьржаш. ХІара гІехьоду оцу кехаташна. ХІун дийр ду цо, уьш цхьама дешахь? Амма эццахь мох болиь, хІара гІе ца кхо-чуьйтуш, дІасадовдадо и кехаташ. Ткьа хІара мила ву? ХІара и Мараберг ву-кх, хІокхо сийсара шена яздинарг доьшуш. Иза ма лекха ву, хьалахъаьжча бохь а ца гуш... ХІара ма жима ву. Кхо хІун дийр ду? Ва-а-а!

Эццахь, мохь а болуш, самаиккхина Вадуд Вахавич цхьана юкъана, ша мичахь ву а ца хууш, висира. «И хІун дара?» – метта кІегар а хиъна, когашца шен кІеда пошмакхаш лехира цо. Хьала а гІаьттина, цигаьрка лато гІерташ, цуьнан тидам хилира шен куьйгаш дегош хиларан. Ца леташ, ши сирник кагъелира. «Цхьа минот ца яьл्लехь, цхьа минот ца яьл्लехь, цхьа минот ца яьл्लехь...» – шабарш дора балдаша, иза чухула дІасаволавелла лелаш. ЦІеххъана саца а сецна, ах-хозуйтуш элира цо:

– ХІун хир дара, цхьа минот ца яьл्लехь? – гІеххъа хан елира иза, цІенкъа юккъе дІа а хІоьттина, гІорийча санна, меттах а ца хьовш, лавтташ. ТІаккха меллаша къамел дан волавелира иза: – Цхьа минот ца яьл्लехь, дийна воллушехь леш хилла-кх со. Дера хилла. Цхьа Делан сагІа тоьлла, вели-кх хьо оцу зуламахь», – эр дара дас, ша схьахилча. Ткьа зулам хилла Іарий иза? Эхь. ЮьхьІаьржо. Велла дІаваллалц. Сайн цІе хьовха, ден цІе а бехйора. Сох Вадуд аьлла ма ца Іа, Вахавич а тІегуху. «Цхьа а ца хилла Нажин некъех мотт бетташ, тешнабехк лелаш, харцо юьйцуш», – кест-кеста олура цо. Со-м хуьлура, цхьа минот ца яьл्लехь. Велла вала со делаІ, ма гІаддайна а хилла. Баккхийчарна а дайна, цхьа сагІа тоьлла вели-кх со оцу балех...

Ша хьалхарчу буса кечдина кехаташ, кегий цуьргаш еш, этІийна, нехаш чу кхуьйсучу ведар чу тесча, гира цхьа боккха мохь охьабиллича санна, сапаргІатделира цуьнан...

Дукха хан йоццуш юьртахь кхин цхьа цІа а дасса-деллера. Цуьнан бахьна дара цу чуьра бахархой: воккха стаггий, цуьнан зудий – кхалхар. Воккха стаг, цуьнан цІе Мада яра, шен десткье кхоалгІа шо долалуш кхелхира, ехха цамгар лелийнчул тІаьхьа. Ткьа ЖуьхІирт шен майрачух кьаьстина нийсса баттахь а ца схира. Иза атта елира.

– Хазу, ва-а Хазу, схьайолахьа сихха, – аьлла, шайн пулахочуьнга а кхайкхина, чухьна, метта охьа а йижи-на, гутгаренна а дІатийнера иза. Хьаьдда яхна Хазу а, са далале, тІе ца кхаьчнера цунна. ХІетахь дуьйна цхьа шой ах шой даьллера.

ХІинца бІаьстенан шолгІа бутт бара боьдуш. Мадни, ЖуьхІиртан кертахь гІеххьа бай баьллера. ХІетахь дуьйна церан кетІа, лоха зІар схьа а диллина, цхьа а стаг ца ваьллера. Цу шиннан хиллачу пхеа доьзалхо-чух дийна йисна йоІ Жарадат лахенцарчу цхьана юьр-тахь, шен доьзал а болуш, Іаш яра. Цо цхьана дийнахь, шен майрачуьнца хьала а еана, тІе жІара йолуьйтуш гІожмаш а тухуш, неІарш а, кораш а дІачІагІдира. ХІетахь дуьйна Жарадат цкьа а ца еанера кху керта, ша наг-наггахь юьрта ягІахь а, иза эвла йистерчу кеш-нашка а йоьдий, юхайоьрзура.

Буйсанна хан яьллачу хенахь лоха зІар а диллина, дассаделлачу цІийнан кетІа цхьаь велира. Иза юккь-срчу дегІахь вара, тІеюьйхина гоьлел лаха йолуш па-ланш а йолуш. Шен карара портпел охьа а хІоттийна, кетІахь динчу гІанта охьахира иза. ХІетахь, пхийтта шо хьалха, кхунна кест-кеста гора Мада, хІокху гІанта

а хуй, чубузу малх а, суьйранна цIа боьду юьртара
бажа а тергалбеш Iаш. Ишта-м, хIокхунна хIара гIант
Мадас дина а дагадогIура. ХIара хIетахь жима вара.
Итт шо бен хир дацара кхуьнан. ХIара Мадина уллохь
лаьттара, цунна оьшу гIирс: хьостам, жIов я диг дIа а
кховдош. И дина ваьлча, хIара шиь цхьаьний гIанта
охьа а хиьна Ийра, шимма а дIабузу малх а, цIа богIу
юьртан бажа а тергалбеш. Мадас кхунна оцу дийнахь
боккха цIен Iаж а белира.

Амма Мадас цкъа а, шен йоI Жарадат санна, кара а
хаавой, хьаста ца хьостура хIара. Цундела кхуьнан, мел
лаахь а, Мадин кIайчу можах куьг хьакхарх дерг а ца
хуьлура. Жарадата, сларца гIад а оьхуш, и деш, хIара
юьстах а волий, боккхачу хьегамца цу шинга хьобжуш
Iара.

ХIарий, Жарадаттий цхьана хенара ду ала мегар
дара: хIара ялх бутт бен воккха вацара цул. Цундела
ишколеэха а цхьаьний доладелира и шиь. ХIокхуьнан
да вацара. Цундела Жарадатан да Мада шениг ца хе-
тийла хIеттехь тосаделира кIантана. Мада, Жарадат
хIокхаьрга еанчохь, я хитIа яханчохь хьеелча, кхойкху-
ра:

– Жарадат, во Жарадат! Схьайоьллахь сихха дади-
на! – олий.

Амма хIокхуьнга ца кхойкхура иза цкъа а:

– Эдал, во-о Эдал, – олий.

Мадас кхуьнан цIе ца йоккхура цкъа а, иштта дIа
«Схьавоьл кхуза», я «КIант, схьавоьл», олура, шена
хIара эшча. Кхуьнан цIе ЖуьхIирта а ца йоккхура.

ХIетахь иза ца кхетара ЖуьхIирт а, Мада а шеца
иштта тамашийна стенна ду бохучух. Цунах и тIаьхьа
кхийтира, ишкол чекхьяьккхина кхиаран аттестаташ
схьаделлачу шолгIачу дийнахь. Бакьду, хIетахь а ма-
дарра ган-м ца гора цунна и бахьна, хIинца санна.

И бахьна кхуьнан воккхахволу деваша хиллера. На-
нас кхунна цкъа а ца вуьйцура и кхуьнан хилла волу

деваша, я и кхунна хилла ца хилла а ца хаъара. Кхуьнананас да вуьйцура. Иза ламчу колхозан дохнна докъяр эсна воьдуш, машен бердах а яхна, веллера. ХIетахь Эдалан цхьа шо кхаьчна хиллера.

Тховса шен дIаяханчу бераллех лаьцна ойланаш еш, кхунна дагаохура хIетахь ша тидаме оьцуш а ца хилла цхьацца кегий (хIетахь, шена гергахь, пайдабоцу) хIумнаш. Масала, цхьана а воккхачу стага кхуьнга, хIара хьенан ву хийча, цкъа а ца олура, кхечу дай боцчу беранка санна, «Деллахь, ма дика стаг вар-кха хьан да. Ма хеназа хили-кх цуьнан валар а...» Ца олура. «ХIун деш ю Совдат? Ларайой хIара?», – олий, нана хоттура. Иза а деваша бахьнехь хиллера. Мила хилла иза? Дуьххьара цунах лаьцна мелла а хIума ша аттестат скъаьцначу шолгIачу дийнахь хиира кхунна... И де даганаца гIоьртича, бIаьргашна хьалха хIутту кхин цул хьалхалера цхьа де.

Иза май батгахь дара. Сенъеллера басеш, тогIеш, цхьадолчу дитташа гIа даьккхинера. ХIокхеран цIенпошна уллора дIайолалуш яра хьун. Оцу хьуьнха даьжа дIалохкура бежнаш а, уьстагIий а. Кхунна хIинца и дика дагадогIу шайн цхьа етт, эсий хилла, ЖарадатгIеран оццул бежнаш а, ялх уьстагI а, ши Iахар а бара. Гутгар а уьстагIий дажо Мада воьдура, догIа догIуш хилча, шена тIе брезентан палаш а кхуллий. ЦIнтахь, Мада цхьанхьа вахча, я могаш воцуш хилча, Жарадат йоьдура уьстагIий дажо.

Оцу дийнахь а Мада цхьана бахьнина цIахь а Iийна, Жарадат яхара уьстагIий дажо. Цунна тIехь цIен болонан куртук яра. ГIеххьа геннара и тергалъеш лаьттар «Эдал. Цунна чIогIа хазахетара, иза куртук кисана ши куьг а дуьллий, корта аркъал а буьллий, гIийла лелачу догIане шен юьхь яшайойгуш, лелаш. TIаккха цо юьхь тIера хиш, куьг хьокхий дIа а дохий, юха а иза догIана кIел лоцура. И лело кIордийча: «Сан цIинцIолиг, цIинцIолиг», – олий, шайн Iахарх цхьаь

хьостура. Тпаккха йоьлура цIена, догтах. Цуьнан елар, догIанан Iаннашкахула уьдучу Iоврийн гIовгIаных ой, бIаьстенан самукъанечу, сирлачу эшаре доьрзура. ХIара меллаша тIевахара цунна.

– Бов-в!

Шабьшиь жима долуш ма-аллара элира цо. ХIетахь чIогIа нийса догIуш а дара и «бов-в». Жарадат ша йолччохь, кхера а лой, тохалора. Ткьа хIара цуьнан кхера-яларх кIажьоьхуш велалора... Эххар а, кхин са а ца тохалой, Жарадат а елалора.

ХIинца и «бов-в» цхьа ца догIуш дийкира. Я Жарадат цунах кхера а ца елира, я хIара вела а ца велира. ЙоI, Iахар дIа а хецна, схьайирзира. ХIара вист а ца хуьлура. Эдална шена а ца хаьара шена хIун хилла. Кхуьнан дегIехула яьржира цхьа таме, аьхна йовхо. (ХIинца а, пхийтта шо дIадаьлча а, бIаьргашна хьалха лаьтта Жарадатан хIетахьлера амат. Цуьнан юккьера дегI дара, бераллин иралла йовш горгдала доладелла. Дуткьачу цкьоцкъамашна бухара Iаьржа бIаьргаш – гуттар чохь тайп-тайпана синхаамаш беа човнаш, – оцу дийнахь цхьа тамашийна севццера. Деса дацара уьш. Амма даима синхаамашца кхехкаш хилла уьш, стенна делахь а, дIатийнера. ХIетахь дуьйна, иштта сецна, хьагаме бIаьргаш масийгтаза гинера цунна зударийн. Уьш мосазза го дуьхьал хIуттура хIетахьлера бIаьстенан де. Цул тIаьхьа цунна оцу я кхечу зудчуьнгахь ша сатийсина синхаам, шен сина там ца карабора, дагалецамаша са бIарздора, мерза хеттарг кьахьлора).

– Хьо ву иза? – халла хезачу озаца элира Жарадата.

– ХIаь, со ву, хьо хIун деш ю?

– УьстагIий дажош ю-кх, – стенна делахь а, елакьежира иза.

– Тахана хаза де-м ду.

– Маьлхан догIа а ду.

– ХIаь, ду, маьлхан догIа а... – иза а велакежира.

Доґа дІасецира. Мархашна юккъехула гучубелира малх. Біаьндукъ-лома тІехъара хъалагІаьттинера стелаІад.

– Хьо стенна веъна?

– Иштта дІа. Аьлча а, хьоь цхъа хІума ала...

– Алахъа, ткъа.

– Жарадат, суна вайшиь даима а цхъаьна хила де-
кан санна хета.

Иза гІадъяхна елаелира. ХІара кхин а чІоґа вуь-
хира. Йоьлучуьра саца а сецна, цо хаьттира:

– ТІаккха?

– ТІаккхий? ТІаккха хьо... со эскарера цІа валлац,
Іийр ярий хьо?..

Иза жоп а ца луш лаьтгара. Эххар а цо хазийра:

– Со-м Іийр яра... Ткъа хьо? – маьлхан зІаьнарш
севицера цуьнан біаьргаш чохь..

– Муха, со? – (ХІара хІетахь ца кхийтира йоьІан оцу
хаттарх. ХІинца хІара кхета цунах: безамехь шиннах
гІийланиг йоІ ю, хІунда аьлча, шен даго лохург кхо-
чушдан цуьнан таро яц, кІентан санна; я йоІа шен де-
ган неІарш схайиллича, вукхо шечун ерш тІекъовлахь,
кхуьнан мера хьалхха, зов-в аьлла тата а доккхуш? Оцу
кхерамо кхоьллира Жарадатан и хаттар).

– Иштта, хьо хийца-м лур вац?

– Муха? Дера вац. Цкъа а-м. Хьо ца теша сох? Хьу-
на лаахь, ас дуй а буур бу.

– Стенах?

– ДІогарчу дашочу малхах а, сийначу стигланах а...
(Мадагахь дацара кхунна оцу сохьтешь ша и чІагІо ний-
сса бутт балале йохор ю бохург. ХІетахь-м хІара мал-
хах, лаьтта, дуьненна тІехь мел долчу дезачух, сий-
лахьчух дуй баа кийча вара...).

– ХІан-хІа, ца оьшу. Со теша хьох. Ткъа хьо сох те-
ший?

– Теша со-м.

Цул тІаьхьа цу шимма оцу хьокъехь кхин хІумма а ца дийцира. И шиь цкъа дІасоцучу, юха долалучу маьлхан догІанехула лийлира, шаьшшиь цхьаьна хиларан марзо а, хьаннаша литгина хІаваь а муьйлуш, «Жарадат, ва-а Жарадат», – боху Мадин аз хаззалц.

Мада гІеххьа генахь, гу тІе а ваьлла, лаьттара.

– ХІун боху? – цунна гуччу а яьлла, дуьхьал мохь туьйхира Жарадата.

Эдал а цунна тІаьхьа дІа гучувелира. Мада, кхин дуьхьал вист а ца хуьлуш, и шиь долчу агІор схьаволавелира. Эдал, стенна делахь а, вуьйхира. ХІинццалц ца хиллера кхуьнца иза. ХІара кхин дуьххьара хуьлуш а вацара Жарадатца. ХІетте а, тахана цунна цхьа новкъа деара ша Мадина кхузахь гар. Иза Мадина дуьхьал волавелира. Нийсса дІа ца вахалора, цхьа тамашийна галвуьйлура, когбаккхаран мукъам а боьхна.

– Суьйре дика хуьлда хьан, Мада.

(Малх чубуза лам тІе лахбеллера).

– Диканца вехийла, – хезаш а, ца хезаш а элира Мадас. ТІаккха кхуьнга схьа а ца хьожуш, уллохула тІех а ваьлла, шен йоІана тІе дІавахара.

Цул тІаьхьа масех кІира даьлча ЖуьхІирта шен йоІе элира:

– Оцу вайн лулахочуьнца долу гергарло Іаддадита деза ахьа, Жара.

– Иза, хьаха, дац дита йиш йолуш, – елакъежира Жарадат.

– Дита йиш йоцуш хІумма а дац, сан Жара. Ткъа иза ца дигча, ца долу.

– Стенна, нана?

И хаттар а, цул тІаьхьа цу шиннан хилла къамел а Эдална шера хезира. Иза церан серий дуцуш йинчу керта юххехь лаьттара, ткъа важа шиь оцу кертал чохьа, кхунна букъ а тоьхна, хиьна Іара.

– Иштта. Хьан мах кхочуш вац и кІант.

– И хІун ду, нана? Иштта вон ву иза, я со оццул тоьлаш ю?

— Аса-м иза иштта дІа элира, йоІ. Я оцу кІантана а, я цуьнан нанна а ала хІума а ма дац сан-м, ша диканиг ца алахъ. ХІетте а...

— Стенна, «ХІетте а?.. — цуьнан къамелехъ елхаран ишарш хаалора.

— Хъан да реза вац, йоІ, оцу гІуллакхна.

— Стенна вац, цо хІун дина, нана?

— Цо-м хІумма а ца динера, йоІ. Цуьнан девашас...

— Хъенан девашас...

— Оцу кІентан девашас, хъуна дагавогІур вац иза. Оцу кІентан дел воккха вара иза иттех шо. Кху юьртрчу наха неІалт аьлла стаг вара иза.

— Цо хІун динера?..

— Цой? Цо харц меттанаш детташ, харц тоьшаллаш и денц, масех стаг хІаллаквира. Ву аьлла, мел хета къонах. Шен цабезам мел берг цо а, цуьнан накъосташа а, цхьацца цІераш кхуллуш, чубохкийтира, царах цхьаберш тІепаза байра. Царна юккъехъ вара хъан деда а. Вайн ламанан махкахъ лоруш къонах вара иза. ДІа ца доьрзуш, мел эрчадаьлла мостагІалла а, цо говза дош аьлча, гергарлоне доьрзура. Иза а оцу кІентан девашас а, цуьнан накъосташа а лацийтира. Кхунна цкъа а бІаьрга ганза йолу пхобазза йолу топ кхуьнан цІийнан тховх дІа а йиллина, цу тІе Іедал а далийна...

— Суна хІинца а бІаьра хьалха лаьтта и сатосу хан. Духк а долуш, тІуьна, бІаьстенан юьхъан Іуьйре. «Дала бекхам бийрбу-кх хІара тешнабехк суна бинчунна, Дала бекхам»... — бохуш, ши куьг тІехъа а дихкина, цхьана хуранпаш йолчу нахана хьалха а ваьлла, дІавахна хъан денц. Когаш кІелахъ хатто «цкъашт, цкъишт» а деш. Бакъду, цул тІаьхъа дукха хан ялале, оцу кІентан и девана а, цуьнан накъостий а Іедало ша лийцира. ХІетахъ лийцрх, кхин цІа ваза вайна иза а...

— Эдал кхидІа цара деш долу къамел хезаш вацара. Цуьна дерриге дахар цхьана хІинцалц свзаш ца хиллачу агІор гира. Оцу дахарехъ малх а иштта сирла ца лийтира, хъаннаш а иштта баьццара яцара, я олхазарийн

эшарш иштта тамехь ца екара. Оцу дахарерчу массо а цийнан корашкара стогарш, милташ чу а оьзна, гийла догура. Иза Iадийра шена хIинцца гинчу дахаро, цуьнан бес-бесара доцуш, Iаьржий-кIайн хиларо. «Ванах, суна хIинццалц гинарг гIан хилла-кх. Иштта дуй-те хIара?» – хи чу воьдучу стагах аз доцу мохь элира цуьнан даго. Иза хьаьдда, ша ма ваххалу чехка чу вахара.

– Нана, мила хилла сан деваша? – элира цо, хIицца асарара чу а еана, садоIуш Iачу нене.

– Мила? ХIун? Хьуна хIун дина? – кхераелла хьаь-взира иза.

– Суна хIумма а ца хилла. Сан деваша мила хилла дийцахьа суна. ХIокху юьрто неIалт аьлларг хиллий иза, нахана тешнабехкаш, зуламаш динарг, харцонаш лелийнарг? Мила хилла иза?

ХIетахь ма йоьхнера миска нана. Цуьнан дегаден, пхенаш тIедевлла даккхий куьйгаш хIинца а бIаьра хьалха лаьтта. ЧIогIа йохийнера нана хIетахь цу хаттаро, хIокхуьнан девашас лелийначунна бехке ша йо-луш санна. «Суна-м ца хаьа, кIант, и бакь ду я харц ду, наха дийца-м дуьйцу иштта. Хьан да цунна тIера сагIа даккха тохавелча, баккхийчу наха цунна и дан бакьо-м ца елира», – и дешнаш элира цо хIетахь халла. Кхин хIумма а элирий? ХIа-ан, элира: «Хьуна стенна дага-веана иза? Хьан хIун бала бу цо лелийначуьнца? Ахь стенна сагатдо?»

Нанас аьллачу оцу дешнашна дуьхьал хIетахь хIумма а ца элира кхуо. Амма хIеттехь хаа-м хаьара, нана нийса йоцийла. Ша иштта бахахь а, нанна шена а хаьара иза иштта доцийла. И иштта хиллехь, хIара воьIур вариий хIинца хIокху юьрта?.. ХIан-хIа, жоп ло кIанта шен дас, шен дедас, вашас, девашас, ворхIе дас а лелийначунна. Суьдана хьалхахь ца лахь а, шен сийнна, шен дагна хьалха. И дерриге а беза мохь хилла дазло цуьнан белшаш тIехь, и мохь охьатаса йиш яц, я вада йиш яц цунах. И мохь дIакхехьа беза, мел хала хилча а, йиш яц

цхьаьннан а дІадахнарғ куьг ластийна Іаддадита, я ца хилча санна Іен. Хила йиш юй цхьа а дечиг, дитт шен орам боцуш? Иштта ву стаг а. Иза карарчунна хьалха декхарийлахь хилла ца Іа, иза дІадаханчунна, хиндолчунна хьалхахь а декхарийлахь ву. И тидаме ца оьцуш, ша шена ваха гІоьртича, шена атто лобхуш, стаг галволу, цунах зулам долу, кхуьнан девешех санна.

Эдал, кхин нене вист а ца хуьлуш, ара а ваьлла, дІавахара. Вехха лийлира иза хьуьнхахула волавелла, ша хІун леладо а ца хууш. Цуьнан коьртехь яцара цхьа а дийна, чекхъяьлла ойла, цуьнан корта ойланийн, маьІнийн, синхаамийн кийсигаша сийсабен барз бара. Цеххьана цунна чІогІа кьахийтира шех. Ша цхьа ницкь боцуш, миска хийтира. Иза цхьана попана юххе бертал а воьжна, вехха вилхира. Ша-шех цец а вуьйлуш, чІоггІа, цхьанна хазарна а ца кхоьруш.

Цул тІаьхьа Жарадат кхунна масийгтаза гира, генара хьаьжча. Амма тІе а вахна, цуьнга вист ца хилира хІара цкьа а. Даго тІе-м ийзавора цунна, амма кхуодог а сацийра шен лааман дуьрстанца. ТІаккха Советски Эскарехь гІуллакхдан вахара. Цхьа шо дІадаьллачу хенахь АтагІарчу кхуьнан ненахошкара, Совдат Келейисна ю, сихха тІекхача, аьлла телеграмма еара. ХІара шен нана дІайоьллінчу шолгІачу дийнахь кхечира. Иза могаш йоцуш хилча, и лело кхин стаг а ца хилла, цуьнан вежарша шайга охьяалийна хиллера...

Эдална, нана дІаяьллачул тІаьхьа, ша цхьана есачу арахь висча санна хийтира. Оцу арахь догІа деача, я дарц хьовзийча, кхунна чу лачкьа цхьа а хІусам а яцара, чохь, кхерчахь йогуш цІе а йолуш, я хІокхуьнца цу арсенан шело, цхьалла, хорам, бала нийсса бокьтуш цхьа а стаг а вацара.

Оцу есачу арахула – кьилбехьа я кьилбаседехьа, малхбалехьа я малхбузехьа – мичча агІор буйса-де ца лоруш дІаэхарх, Іаьнан еха буйса чекхъяллалц хІара варе хьобжуш, цхьана а корехь йогуш сирла-можа сер-

ло а яцара; цхьа а вацара оцу шийлачу арахь гІорорна кхуьнан кийрахь бина гІайгІанийн ша, ца бийцича а ган а гина, башо ницкъ кхочур болуш. Цундела бен а дацара оцу есачу арахула мичча вахча а, я ца воьдуш мохехь, дорцехь Іадда лаьттича а. И иштта долу дела, эскарера ваьлча цІа а ца воьлуш, Россехарчу цхьана гІала, юьртабахаман институте деша вахара хІара, цигара – Сибреха, керла юьллучу совхозе балха.

ГІеххьа шераш дІаихира, Эдал иштта волавелла лелаш. Цхьа а де дІа ца долура цунна юрт дага ца йогІуш. Масийттаза тоха а велира, цІа ваха дагахь. Амма даго ца витира и кхочушдан.

«Хьанна оьшу со? Мила ву соьга хьоьжуш? Ткъа нагахь иза хилахь? Хир яц. Я хилча а, цуьнан дас, на нас юьтур а яцара иза шен лаам кхочушбан. ХІун гергарло хир дара цунах? Ткъа цкъа а юьрта а ца воьдуш Іен деза те? ХІан-хІа, хІара юьрта гІур ву, уггаре а тоьллачу машин тІе а хиьна, тІе тоьлла хІума а юьйхина. Ахчанца ларош а, нахана вевзаш а хилча, хуур ду юьртахошна кхунах стаг хиллийла. ТІаккха лаахь а, ца лаахь а, цара лорур а ву. Ахчанна тІе Іилманча ву боху цІе тоьхча а новкъа дацара».

Иштта ойланаш хьийзара коьртехь. Ша дага ма лаццара, дукха хан ялале, хила а хилира цунах юьртбахаман институтан аспирант.

– Ма хазахета-кх суна хьо гина, Хьамзат. Кхин хІун ду юьртахь? Болххий, болх-м, хьаха, хир бара хьуна беззарг. Кху совхозехь болчух уггаре а тоьлашха берг. И дан сан ницкъ бу хьуна. Тхан лулахой хІун деш бу? Іаш дуй доккха ши стат? Церан йоІ марехь ю? Маца дуьйна? Пхи-ялх шо а хир ду? Дика ду, кхин хІун ду цигахь керла?..

И къамел хилира цуьнан кхуза ахча даккха веанчу шайн юьртахочуьнца, цІера араваьлла нийсса исс шо даьлча.

Хьамзата дийцарехь, Жарадат хІара эскарера цІа всана шо даьлча бен маре ца яхнера. ХІинца кест-кес-

та кхунна хьалха хІуьттү и хеттарш. Бакьо ярий теша кхуьнан хІетахь Жарадатна гучу а ца волуш Іен? Нийса дарий-те кхуо динарг? Ткьа нагахь иза схьаялий-пехь? Кху шиннан безамо, кхеран гергарлоно йойур яцара ткьа баккхийчу нехан дегнашкара цабезаман хьу? Цхьана юьххехь уьш чІогІа оьгІаз гІур бара йоІана, иза тІе ца йита а тарлора, амма тІаьхь-тІаьхьа басталуш, басталур бара. ТІаккха... Я кхечу кепара нисдала а тарлора. Хьанна хаьа? Ткьа хІинца кхунна и хеттарш цкьа а ца доьрзу, гуттар а хьегІа дагна хилла даьІнаш дара.

Цул тІаьхьа масех шо даьлтча, цІеххьана кхуьнан ойла хІлира: «Ванах, боккьал а иштга боьха стаг хилла теша сан деваша? ХІун хаьа, иза бехк боцуш бехкала вахний? ХІетахь и тайпа хІумнаш хуьлуш ма хилла. Бакь-дерг а, харцдерг а, Іаьржа а, кІайн а кегаделла хилла? И бехке вацахь, цунна реабилитаци яхьара аьлла, кехат яздича хІун дара техьа?»

Аьхкенан довха де дара хІара юьрта веанарг. Урамаш деса дара. Вехха лийлира ураме ваьлла стаг гаре сагуйсуш. Эххар некьа йистерчу толлан ІиндагІехь жима гІант а хІоттийна, цу тІехь хиьна Іачу стагана тІехІоьттира хІара, де дика а деш. Вукхо кхунна дуьхьал корта таІийра, тІаккха суьлханийн буьртигаш сихха «моллина» тІе а кхачийна, уьш хьарчош кисана а дешкина, хьала а гІаьттина:

– Диканца вехийла хьо, марша а вогІийла! – аьлла вистхилира. – Вало, чохьхавер ву вайша, со-м сагатделла, кху чохь вижна Іилла кІорда а дина, цхьа а стаг гур вацара теша аьлла, араваьллера. ХІара зуда диканг а нисьелла, хІокхо кху ткьа шарахь дика кхобу со. Нагтахь-м дов до, нехан санна зуда яло дезаш кІант а ву хьан, дІанисьян езаш йоІ а ю, кху цІенна пайда тІебогІу агІо с бохуш. Аса ма хьийзавехьа со, зуда, сан дуккха а «ахча» дара-кх олу. Соьгахь туьманал сов ахча доцийла хуу и цец ма йолу: «Мичахь ду хьан ахча? ХІун

ду ахь юйцург?» Банкехь ду-кх шортта, Једало ледара а ца дуьтуш, лардеш Јуьллуш. Аса болх бина схьэцчхь-ана. Вахь-хьа-хьа! – воккхачу стага шен бегаш а беш, кертал чохьа а ваьккхина, рагІу кІел вигира иза.

– Ахь суна бехк ма биллалахь, жима кьонах, и сайн Јовдал бегаш ца бича ца Іало со... ТІаккха, суна ма ца вевза хьо, – элира цо, шаьшшиь чохьаваьлла охьа-хиъча.

ХІокхо ша вовзийтира.

– Хьажахьа, воккха стаг хила хилла-кх хьох, ма йоккхайийна а ер яцара Совдат-миска, схьаелхьара...

ХІокхо ша деьнарг дийцира воккхачу стагана.

– Хьан деваший? Махьмий? Вевзара, хьаха, дукха дика-м, – элира стага, – цунна Іабдулла а ма вевзара хьуна, – шена тІе пІелг хьажийра цо. ТІаккха гІадваххана велавелира. – Бехк ма биллалахь, цхьа хІу-ма дагадеанера суна. Мухха делахь а, хаза-м дара-кхи иза, со цо чу воллийтина кхо бутт а балале, со волчу чу ма кхоьсси и цун деваша Махьма. «Марша вогІий-ла хьо, – элира аса цуьнга, – хьо а схьакхечи. Хьобга-м айхьа лобхург кхаьчнера, со вон воьлли-кх ахьа кху чу...» Хаза самукъне бегаш болуш стаг ма вара хьуна иза. ШайтІано хьекъалх талхийнера-кх оцу цхьана юкьана. Сан хІун бехк бара, бохий ахьа? Тхойшиннан а безам болчу йоІа со къастор бара-кх. ЧІогІа дохко а ма ваьллера, хьуна, иза ша лелийначунна. Хаддаза Деле воьлхуш, шена гечдар доьхуш хуьлура. Хьалха ламаз деш, я и дечех вешаш а хилла воцу иза, набахтехь чІогІа суьпаваьллера. Со-м кьинтераваьлла цунна. ХІет-техь ваьлла. Оцу чохь велира и миска. Соьга шена кьинтІера валар а дехна. Суна дагахь еса а ца хаьара, сайна хуу аяташ а доьшуш, цунна коьртехь Іийра со, и леш. Ахьа боххучу кехата тІекуьг а таІор ду. Аса тоххарехь дІаяьккхина сайн цуьнца йолу хьагІ-гамо. Дера яьккхина. Махьма бакъ-дуьненчу дІавахна, цигахь Веза-Сийлахчунна хьалха жоп дала деза хІораннан а ша хІокху дуьнен тІехь лелийначунна...

Оцу дийнахь кхин цхьана керта а хЮьттира Эдал. Оцу кертарчу воккхачу стага чЮгIа велавелла, векхавелла тIейцира хIара.

– Бехккий? Цхьа а тайпа, хьаха, бацара. Цхьа а тайпа. Дера вара хьан деваша дика стаг. Кхузарчу нахана стенна ца везарий? Шайл тоьлаш верг цхьа а ма ца веза нахана. Цундела харц цIе кхоьлпир-кха Махьмина... ХIинца хьажал хьо, хIинца хЮкху сайн доьзалца саьрамсекхаш лелош ву со. Уьш Аштаркхне бохка а кхоьхуш, цхьа да воккха ца воь хIума а йоккху ас. И пун керт а ю хьуна ас лелош. Вай мелла а гергара а ма ду. Ца лало-кх нахе, со жимма а ларош. Иштта ма бу нах. Я уьш вайшинга кхета а лур ма бац хьуна. Аса, хьуна лаахь, миччахь а чIагI а дийр ма ду Махьма дика стаг хилар. ДIаваха воллу хьо? Iехьа цхьажимма. ХIинца чай лур ду вайшинна. Шайн керта-м ца вахна хьо? Ас стенна бохурий? Оцу цIийнна тIера кибарчиг, хьо реза велахь, аса дIаIалашийир яра. Бераша а, наха а тхов тIе хIумнаш егташ кегIо уьш. ДIавала, суна муха лур ю ахьа уьш? Ца оьшу. Делахь, Дала сагIа йойла хьан уьш. ДIавало ткъа. Iийнехь дика дара. Юдика Дала йойла.

Цул тIаьхьа ши шо гергта зама елира хЮкхо ша яздина кехат дахьийта деззачу дIа ца дохьуйтуш. Масийттаза тохавелира иза, и кехат конверта чу а диллина, почтан яьшки чу кхосса. Амма хЮразза а кханенга югтура. Муьлхха елахь а, кхуьнан кхетаман кIоргенехь цхьа ойла яра, и гIуллакх чекхдаккхарна новкъярло еш. Эххар а, цунна хиира и хIун ойла ю: «Iедало сан деваша реабилитироват вича а, сан юьртахошна цул тIаьхьа а ша хьалхалерниг ма ву иза...»

Эдал чамданаш вовшахтоха волавелира...

ХIара иштта хЮкху кетIарчу гIанта а хьина Iаш, тIаьхьара нIаьнеш кхайкха юьйлира. Сатаса гергадахнера. Мела бIаьстенан мох бара дIо аьрцнашкарчу дигтаншка гIийла узам бойтуш. ГIад стамделла догIучу ах-

ду ахь юьйцург?» Банкехь ду-кх шортта, Једало ледара а ца дуьтуш, лардеш Јуьллуш. Аса болх бина схьаэцхь-ана. Вахь-хьа-хьа! – воккхачу стага шен бегаш а беш, кертал чохьха а ваьккхина, рагIу кIел вигира иза.

– Ахь суна бехк ма биллалахь, жима кьолах, и сайн Јовдал бегаш ца бича ца Јало со... ТIаккха, суна ма ца вевза хьо, – элира цо, шаьшшиь чохьхаваьлла охьа-хитча.

ХIокхо ша вовзийтира.

– Хьажахьа, воккха стаг хила хилла-кх хьох, ма йок-ххайийна а ер яцара Совдат-миска, схьаелхьара...

ХIокхо ша деьнарг дийцира воккхачу стагана.

– Хьан деваший? Махьмий? Вевзара, хьаха, дукха дика-м, – элира стага, – цунна Јабдулла а ма вевзара хьуна, – шена тIе пIелг хьажийра цо. ТIаккха гIадваххана велавелира. – Бехк ма биллалахь, цхьа хIу-ма дагадеанера суна. Мухха делахь а, хаза-м дара-кхи иза, со цо чу воллийтина кхо бутт а балале, со волчу чу ма кхоьсси и шун деваша Махьма. «Марша вогIий-ла хьо, – элира аса цуьнга, – хьо а схьакхечи. Хьогга-м айхьа лохьург кхаьчнера, со вон воьлли-кх ахьа кху чу...» Хаза самукъне бегаш болуш стаг ма вара хьуна иза. ШайтIано хьекъалх талхийнера-кх оцу цхьана юкъа-на. Сан хIун бехк бара, бохий ахьа? Тхойшиннан а безам болчу йоIа со къастор бара-кх. ЧIогIа дохко а ма ваьллера, хьуна, иза ша лелийначунна. Хаддаза Деле воьлхуш, шена гечдар доьхуш хуьлура. Хьалха ламаз деш, я и дечех вешаш а хилла воцу иза, набахтехь чIогIа суьпаваьллера. Со-м кьинтераваьлла цунна. ХIет-техь ваьлла. Оцу чохь велира и миска. Соьга шена кьинтIера валар а дехна. Суна дагахь еса а ца хьаара, сайна хуу аяташ а доьшуш, цунна коьртехь Iийра со, и леш. Ахьа боххучу кехата тIе куьг а таIор ду. Аса тохха-рехь дIаяьккхина сайн цуьнца йолу хьагI-гамо. Дера яьккхина. Махьма бакъ-дуьненчу дIавахна, цигахь Веза-Сийлахчунна хьалха жоп дала деза хIораннан а ша хIокху дуьнен тIехь лелийначунна...

Оцу дийнахь кхин цхъана керта а хЮьттира Эдал. Оцу кертарчу воккхачу стага чЮгIа велавелла, векхавелла тIеййцира хIара.

– Бехккий? Цхъа а тайпа, хъаха, бацара. Цхъа а тайпа. Дера вара хъан деваша дика стаг. Кхузарчу нахана стенна ца везарий? Шайл тоьлаш верг цхъа а ма ца веза нахана. Цундела харц цIе кхоьллитр-кха Махьмина... ХIинца хъажал хьо, хIинца хЮкху сайн доьзалца саьрамсекхаш лелош ву со. Уьш Аштаркхне бохка а кхоьхьуш, цхъа да воккха ца воь хIума а йоккху ас. И шун керт а ю хьуна ас лелош. Вай мелла а гергара а ма ду. Ца лало-кх нахе, со жимма а ларош. Иштга ма бу нах. Я уьш вайшинга кхета а лур ма бац хьуна. Аса, хьуна лаахь, миччахь а чIагI а дийр ма ду Махьма дика стаг хилар. ДIаваха воллу хьо? Iехъа цхъажимма. ХIинца чай лур ду вайшинна. Шайн керта-м ца вахна хьо? Ас стенна бохурий? Оцу цIийнна тIера кибарчиг, хьо реза веллахь, аса дIаIалашийир яра. Бераша а, наха а тхов тIе хIумнаш егташ кегIо уьш. ДIавала, суна муха лур ю ахъа уьш? Ца оьшу. Делахь, Дала сагIа йойла хъан уьш. ДIавало ткъа. Iийнехь дика дара. Iодика Дала йойла.

Цул тIаьхъа ши шо гергта зама елира хЮкхо ша яздина кехат дахьийта деззачу дIа ца дохьуйтуш. Масийттаза тохавелира иза, и кехат конверта чу а диллина, почтан яьшки чу кхосса. Амма хЮразза а кханенга тогтура. Муьлхха елахь а, кхуьнан кхетаман кЮргенехь цхъа ойла яра, и гIуллакх чекхдаккхарна новкъарло еш. Эххар а, цунна хиира и хIун ойла ю: «Iедало сан деваша реабилитироват вича а, сан юьртахошна цул тIаьхъа а ша хьалхалерниг ма ву иза...»

Эдал чамданаш вовшахтоха волавелира...

ХIара иштга хЮкху кетIарчу гIанта а хиьна Iаш, тIаьхъара нIаьнеш кхайкха юьйлира. Сатаса гергадахнера. Мела бIаьстенан мох бара дЮ аьрцнашкарчу диташка гIийла узам бойтуш. ГIад стамделла догIучу ах-

кан г'овг'а а, пхьидийн хаддаза екар а, юкъя-кара ч'ов-
бан йехар цхьа хьоме, дагна гергара, б'аьргех хиш дал-
лал мерза а, къяхьа а хетара. Кхунна хорам хилира,
велхаран шад х'овттира логехь.

Иза хьала а г'аьттина, волавелла шайн ц'енош хил-
лачу вахара. Саьрамсекхаш лелош волчу кхуьнан гер-
гарчу стага, кибарчиг хьовха, кху ц'ийнан ерриге г'иш-
лон дечиг а д'а'алашийнчух тера дара. Ц'енош хилла-
чохь, цхьа чхо йовттина т'улг бен, х'лумма а ца йисне-
ра. Х'ара хьавззина юха а шайн лулахойн кертта веа-
ра. Нел ч'ог'а д'ачаг'ийнера, масех хьостам а тухуш.
Кораш т'е ж'аран хьесапехь шишша п'ендаг'а а тоьх-
на дитинера.

«За-а-кь», – г'овг'а йира хьостамо, кхуо г'аж схьао-
зийча. «За-акь», – шоллаг'а а. Геняхь доцуш ж'аьла
летира. Ши г'аж схьа а яьккхина, ша мукъадаьккхина
кор меллаша схьадиллира цо. Чуьра схьа йаждарбецан
хьожа кхийтира.

...«Цкьашт-цкьишт», «Цкьашт-цкьишт».

– Х'ей, мангалхо, маьлхе хуьлда хьан!

– Далла езийла.

– Хьо ма йуьйре г'аьттина?

– Иштта ма ву со. Хьо стенна г'аьттина сел йуьй-
ранна?

– Со бежнаш лахка а яхна, юхайог'уш ю-кх.

– Нах х'инцца лахка боьлхуш бу, хьо д'а а лаьхкина,
юхайог'ушю.

– Иштта ма ю со.

– Иштта-м яра хьо...

– Йаждарбецан чай дац кхузахь?

– Ду, д'огахь-м. Чай мала соь чукхайкхалахь.

Мор буьззина йаждарбецан ц'ов а эчна, д'айоьду
иза. Ткъя зезагаш? Х'юкхо, са ма-тесси схьа а веана, ша
мангал хьакха волавалале даьхна. Х'инцца а т'ера тхи
дакъя а далаза, кхунна юххехь юхку уьш. Х'инцца х'юкхо
мохь туху цуьнга, х'инцца... Х'ара дог ма ч'ог'а детта-
ло. Х'юкхо жимма юхаозахьара... Жарадат, гул т'ехьа

къайла а яълла, дАяхара. Зезагаш Іахка дисира. Уыш маіхехъ дакъаделира, дакъаделира зезагаш, дІадалаза диснарш...

Эдал корах чоьхъавелира. Сонехъ лаьтта аьчган маьннин гІовланаш тІехъ йина паднар къаьстира цуьнан бІаьргашна. Оцу тІехъ Іуьллур Іаждарбуц. И схъаэцна, ехха цунах хьожа йохуш лаьттира иза.

ТІаккха когара мачаш дІа а яьхна, паднар тІе хъала а ваьлла, дІатевжира...

ХІорш диъ ду сискаллий, тІо-бераммий, етшурий дууш. Берам хІокхарна юккъехъ лаьттачу кеда чохъ бу. Угтар хъалха берам чу шен сискал Мадас Іутту, тІаккха ЖуьхІирта, тІаккха... гІеххъа хан йолу Жарадатий, кхой вовшашка рагІ кхийдош. Эххар а, кхо шен сискаллан юьхк Іутту берамала. Иштта рогІ-рогІана шура а молу кхара цхъана кедара.

ЦІеххъана кхунна тосало шена гонах цхъа а цахидар. ХІара ша ву-кх сискал а, берам а, шура а юуш. Вуйш мичахъ бу. Хъалахьожу хІара. Юьстахо лаьтташ цхъа нах бу. Уыш цхъа тамашийна белакъежа, кхуьнга а хьуьйсуш. Царна юккъехъ ву Мада. Иза, кхунна тІе пІелгн хьежош, цхъаь-м дуьйцуш ву. Цавашаран велакъажар сецна цуьнан юьхъа тІехъ.

ХІокхуьнан логал чоьхъа ца йолуш юьсу юург. ОьгІ-нзашло, шен гІелалло, мискалло бІаьргех хиш доху кІантана. ХІара хъалаэккха, кхуьнан ког кхетий, берам а Іена. ХІокхуьнга мохъ болу.

– Сан хІун бехк бу, сан хІун бехк бу?! Дог ца Іеба хъан сох, Мада?

Эццахъ велхаран къурдаш а деш, самаиккхира Эдал. Хъала а гІаьттина, чухула дІаса а лелаш, къилаваххана велха хІоьттира иза. Цунна дагаеара дахарехъ шена мел хилла гІело, шен цхъалла, шен кхелхина нана, шена цкъа а ганза, дуьненах ваьлла да, шен кхочушъязз йи-сина бераллин мерза ойланаш, сатийсамаш...

Эххар са духа а хъаькхна, цигаьрка а латийна, пеша хъалхахъ когаш тІе охъалахвелира иза.

Пешан неІ схайиллира цо. Кхерчан чов, цІе хьалалато бен ца езаш, буха декъа чІийшаш докхуш, тІе дуткъа деха дечиг дуьллуш кечийнера. Оцу дийнахь, ша лечу дийнахь, чохь мелла а шийла а хетта, цІе лато тохаелла хир ю ЖуьхІирт. Амма ца кхиъна иза. Ца кхиъна цІе хьалалато а, цуьнан йовхо хааяла а. Ца кхиъна.

Иштта дІадолу-кх дахар. Стаг ца кхуьу цІе лато, латта аха, етт оза... Иза юкъахвусу.

Эдална цхьа чІогІа халахийтира, цуьнан бІаьргех хин тІадамаш девлира. Цо шен киснара яьккхина сирник, латийна, пешарчу чІийшашна тІе яьхьира. Кхерчахь хьалалетгачу цІеран серло цІенкъа кхийтира.

Йогу цІе. «Пах-тІихханехь» лелха декъа дечиг. Йогу, масийтта шарахь санна. Йогу, цхьа шой ах шой хьалха латоза йисина, кхуо хІинцца латийна цІе. Кхуьнан юьхьа тІе етталo цІеран йовхо...

Эдала, вахна, кора хьалтха ша охьахІоттийна лаьтта портпел, хьала а эцна, дІайиллира. Цу чуьра цхьа кехат схайицира цо.

Иза девешин гІуллакх дуьйцуш яздина дара. Пеша хьалха а лахвелла, вехха цу тІе хьоьжуш а Іийна, иза хьарчийна кхе кхоьссира цо. ЦІе кхин а серлаелира.

Эдал, коракх ара а ваьлла, новккъа басах чу волавелира. Вухахьаьжира иза. Сатоссуш серлайолучу стиглахь къаьстара Мадин, ЖуьхІиртан цІийнан туьнкалгах арабуьйлу кІайн-сийна кІур. ХІара Мадин шовдан тІе (иштта йоккхура наха оцу шовдан цІе, Мадас иза Іалашдо дела) воьдура.

Шовдана тІера Іаь гІуьттура, дохк санна. ТІуьна а, шийла а яра кхузахь. Шовда, шина биргІанна чухула а долиь, тІулгаш тІе детталуш духуш, юха массо а цинц цхьаьна а кхетий, жима ахк хуьлий дІадоьдий, бердаш юккъехь довра.

Эдала, когаш тІе оха а лахвелла, канашца эцна, шовданан хи мелира. Кхин а, кхин а, кхин а. Ца Іебаш муьйлура цо шовда.

Юорта юккѣхъ долчу цхъана кІайн кир тоьхначу
цІа чохъ ю зІенан отделени. Цу цІийнан корехъ йит-
тина эчиган гІожмаш ю: стаг чу ца валийта. КетІахъ
баьлла бай бу. Аьхкенан довха де делкѣ даьллачу хе-
нахъ, кхузахъ аддам а ца хуьлу. Оццу хенахъ хІинца пхи
шо долу кІант – Зеламха вогІу кхуза хІора денна аьлча
санна. Цуьнан хъаьрса месаш а, сийна ши бІаьрг а бу.
Иза юьстахо бай тІе охъа а хуий, корехъ лаьттаху теле-
фоне бІаьрг бетташ вехха Іа. Тайп-тайпана ойланаш
кхоллало кІентан оцу телефоне хьоьжуш. ЧогІа цуь-
нан тидам бо цо, и чохъ са долуш йолуш санна хета
кІантана.

Цунна телефон цхъа шо хьалха евзира, шен диъ шо
долуш. Иштта хІетахъ цунна БаІа а евзира. БаІа-м цунна
шенананас дуьйцучу туьйранашкахъ а гинера. Амма
иштта бакъдолчу дахарехъ цкъа а ца гинера цунна БаІа.
БаІа бохучу аьзнийн цхъаьнакхетаро кІентан коьрта
чохъ кхуллур цхъана ирчачу, вочу, кхерамечу, цхъа а
хорма а, я кеп а йоцчу хІумнах ойланаш.

БаІа тоххара, дагар а долуш хІара цомгаш хилча а
сара кхунна, хІокхуьнга шеца хьуьнха дІавола бохуш.
ХІетахъ дуьйна БаІа кхин гучу а ца яьллера, иза лечкъ-
инера нахах. Мичахъ? Дуккха а хан елира, Зеламхина
и ца хууш. Ткъа цхъана дийнахъ цунна хиира и БаІа,
ша гучу ца ялийта адамийн сибате а йирзина, нахана
вонаш а деш, шайн эвлахъ ехаш юйла.

Оцу дийнахъ Зеламха шайн учахъ Іара. И аьхкенан
довха де дара. Малх дІабуза баьццарчу орца тІе лах-
беллера. Масех сахът хьалха деанчу догІанан тІадамаш
къегара бай тІехъ, кетІарчу диттийн патарш тІехъ.

Гийла хьаькхначу мохехь техкара Іежийн, кхорийн дитташ. Цеххьана царах цхьанна тІера охьа а боьжна, маьлхан зІаьнаришлахь масех бос хуьйцуш лепарца, керчина дІабахара цхьа агІо цІарула цІий а елла боккха Іаж. И хийла тергалбина Зеламахас, цо хийла сатийсинера и охьабожаре. Цундела, казахетарца ведда тІе а вахна, схьаййцира цо Іаж. ХІан-хІа, цо и берриге а буур бац. Цо, жимма баа а биина, важа нанина дІабуьллу бу. Иза больницехь ю. Ши кІира ду Зеламаха Дадица дІавуьжу. Хьалха и Наница вуьжура, цо кхунна хаза туьйранаш а дуьйцура. Дадас а дуьйцу кхунна туьйранаш-м, амма нанас дуьйцуруш иштта дацара.

Селхана веана кхуьнан да Денисолта больнице шен зудчунна тІаьхьа ваханчуьра цІа, цунна дика ГІоле яьлча санна а хетта. Цу тІе цо ша: «ГІоле яьлла суна-м, кестта араер ю со, хетарехь», – боху дешнаш аьлча, гІеххьа сапарІат а делира Денисолтин.

– Вайн нана кестта цІа йогІур ю, хьажал цо хьуна яйитина кампеташ, – элира Денисолтас Зеламахе сийсара ша больницера цІавецьча, иза шен кара а лоцуш.

Зеламахина чІогІа лаьара шен нана тховса цІа йогІийла. Ков а диллина, и чохьа ер ю. ХІара, ведда тІе а вахна, цунна мара кхетар ву. ТІаккха хІара нанас, генна хьала а кхоьссина, схьалоцур ву. ХІара воьлуш хир ву, нана йоьлуш хир ю, малх а... ТІаккха кхуо эр ду:

– Нана, ас хьуна Іаж а битина.

– Битина? ХІий, хьо ваха дукха. Ткьа ас хьуна хІун еьна хаьий хьуна! – эр ду нанас. ТІаккха цо гучуйохур ю ша санарш: кампеташ, пирянгаш, коч, батинкаш.

Иштта и сурт дуьхьал а хІуьттуш Іара Зеламаха. Эццахь, ков а диллина, доккхачу белхарца кетІа иккхира лулара Іабадат:

– Ва-а, вайга хІун деа, нанас ца йинарг яла хьан!..

Цуьнан белхам а хезна, арахьаьдда вогІу Денисолта, дерригенах а кхетта, настарш чуьра са дІадаьлча санна, вега а луш, неІар тІехь сацавелира. Цуьнан юьхь тІехь сецнера кхеравалар. (ХІан-хІа, оцу цхьана дашо

ца гойгура ма-дарра цуьнан юьхь тIера хьал. Кхераваларал сов, цхьана доккхачу воне шен сирла сатийсам, шен утгаре а дезаниг, сийлахьниг хIаллак ца дайта шен ницкъ цахиларан а, оцу воно ша, цхьана а хьесапе ца лоруш, пайдабоцчу ваккхаран а кхетам, цецвалар, доглазар, кьинхетаме болу сатийсам, цуьнца цхьаьна оцу кьинхетамах цатешар – и берриге а синхаамаш цхьаьнайнера цуьнан юьхь тIехь).

Цул тIаьхьа кхеран керт адамех хьалаюза юьйлира. Зелахмина ца хаьара билгтад хилларг хIун ду, амма нехан яххьех, зударийн белхамех, кьаьсттина Дадин нега хьежарх цунна тоса-м делира цхьа доккха вон хилла хилар. Иза хIокхуьнан нана гуттаренна а дIаяхар дара.

И бохам баьллачу шолгIачу дийнахь Iабадата:
– Схьавола, вай, со яларг, хьайн ненах тIаьххьара бIаьрг тоха, – аьлла, пхьарс а лаьцна, чувигира иза.

– «ТIаьххьара... ХIунда тIаьххьара?... ХIунда!..» Цуьнга шийла мохь белира, шен ненан сецна юьхь гича. И, цунна тIе а кхетта, велха вуьйлира.

Шина зудчо халла араваьккхира Зелахма цу чуьра. ТIаккха иза, кетIарчу ото чу а вахна, цу чуьрчу тIелхигашна тIе бертал а воьжна, гIийлла велха вуьйлира. Иза дуккха а вилхира. И воьлхуш кертара гIовгIанаш мелла а дIа а тийра, ото чохь Iарж а елира. Ткьа иза, вухаверза а ца туьгуш, воьлхура.

Эххар а меллаша неI а йиллина, цхьаь велира чохьа. Иза Денисолта вара. Иза тIе а веана, кхуьнан коьртах масехазза куьг хьаькхна, кхунна юххе охьахийра. Ша хьаьстича, кхин а кьилавахна велха вуьйлира кIант. Денисолта вехха Iийра, цунна велха новкьарло а ца еш. ТIаккха цо, куьг лаьцна хьалагIаттийра Зелахма.

– Вало, чу воьду вайша.

Цо, Зелахма чу а вигна, паднар тIе охьахайра. ТIаккха Денисолтас цунна бепиган цастар а, куршки чохь шура а еара.

– Яа.

Зеламха, шурех масех кърд а бина, сецира.

– Яа, ахь тахана хлума а ма ца йиъна.

– Ца еза суна, – длахилира клант.

Дукха хан ялале дас шайшшинна мотт охьакарчий-
ра. Тпаккха и шиъ, лампа дла а яйина, метта а ваьлла,
длатийра. Хийла хан елира цу шинна наб ца кхеташ.
Эххар а Зеламха гийлла кхайкхир:

– Дада!

– Хлун боху ахь?

– Нана кхин цкъа а схьайоглур яц?

Геххъа хан елира дас цунна дуьхьал жоп ца луш.
Тпаккха цо, доккха са а даьккхина, элира:

– Яц.

Хлан-хла, цо ца элира: «Йоглур ю, са ма гатде». Цо
цуьнга бакъдерг элира. Иштта аттахо ду, хлора денна
иза лехош, цуьнга сагатдойтучул.

– Хлунда?

– Елла нана.

– Тпаккха иза ден хлунда ца йина, и тамашийна хи а
хьаькхна.

– И тайпа хи дан ма дац, туьйранашкахь бен.

Зеламха длатийра. Корах чу стелахьштиган серло
кхийтира. Тпаккха ткъес туьйхира. Ангалин пхьегла
санна, йоьхна длаелира тийналла. Доладелира аьхке-
нан мела догла.

– Дада, – тийналла меттахлоьттича, юха а гийлла
кхайкхир Зеламха.

– Хла-хл?

– Ша кхин цкъа а юхайоглург ца хилча, соьга хлумма
а ца олуш хлунда яхна и.

– Вайша цлахь ма вара и леш. Телефон-м еттийтина
хиллера цо.

– И хлун ю?

– Иза мел генахь хилча а, стагаца къамел дан йиш
йолуш хлума ю.

– Ткъа цу тилипоно члогла мохь хлунда ца тоьхна,
кхуза схьахезарг?

– Телефон чохъ са долуш хІума ма яц. И хІун юй? Вайн приемник санна, жима а йолуш, хІума ю. Цхьамма кхечу меттехъ и санначу хІуманца хІокхуьнан номер хьовзайо, ткъа кхузахъ и ека. Таккха цуьнан трубка, цхьамма схъа а эчна, лере яхъа еза. Цу чухула схъа хеза деш долу къамел... Ткъа вайн кхузара телефон цу дийнахъ ехха екна бохура, цхьамма а хъала а ца оьцуш.

– Дада, ткъа мичахъ ю вайн тилипон?

– Эцца, эвла юккъехъ, почтехъ.

– Ткъа хъала хІунда ца эчна и?

– Цу чохъ болх беш йолу Зайнаъ селхана, екаш телефон йолчу хенахъ, араьлла, цхьанхъа яхна хиллера.

ХІетахъ дуьйна Зеламахас ойла йора: «Оццул еза, оццул нахана оьшуш йолу хІума оцу БаІех хІунда тешийна, кхин дика стаг ца карийна теша кху эвлахъ. И бахънехъ ма ца хилла соьга нана йист».

Массах бутт дІабелира хІетахъ дуьйна. Амма Зеламахина даг чуьра дІа ца йолура шен ненах, телефонах, БаІех йолу ойланаш. Таккха, баІасте а яьлла, арахъ якъ делча, иза хІора дийнахъ зІенан отделени йолчу воьдура... Цу чохъ БаІа хилча, иза юьстах а волий, геннара телефоне баІьрг а бетташ Іара. Ткъа иза делкъана хІума яа я кхечу гІуллакхна араьлча, кІант керта а погІий, бай тІе охъахуура, виллина телефоне хъежарца шен ойланаш а еш.

Нагтахъ Зайнаъ, хІара кІант а гой, кхуьнга йистхуьнура, хІара хъаста а дагахъ. Амма кІант, цунах къаьхкий, юьстахволура. Таккха Зайнаъ, дІа а йирзина, дІайолаелча, цо шен дагахъ масийттаза: «БаІа, хьуо ма-ярра БаІа», – олура.

Тахана, стенна делахъ а, гучу ца яьлла БаІа. Цундела хІара Іуьйранна дуьйна Іа телефоне хьобжуш. ІЦеххъана ека йолало иза. Сеци. Юха а ека. Юха а ека. Цхъа тамашийна деттадала долало кІентан дог. ХІинца цхъа доккха хІума хила дезаш санна ю цуьнан ойла. ІІза хъалаиккхи лаьтгара. ХІунда ека? И хъалаэца ма ека. Иштта екка хир ю-кх и хІетахъ а, кхуьнан нана цомгаш йолуш. Ткъа хІинца? ХІаа, Шарпудин нана а ю

больницехь. Шарпуди кхарна гена воцуш Iаш ву. ХIара шиь хIора дийнахь го. ХIинца цIахь ву и. Масех де ду Шарпуди кхуьнца ловза ца вогу: цIахь дан дезаш дук-кха а хIумнаш ду. Нагахь и Шарпудин нана хилахь? Иза, кхуьнан нана санна, йистхила лууш хилахь? Нагахь и тахана, хIокхуьнан нана санна, гуттаренна а дIайодахь?.. Телефон хьалаайа-м ма еза. Ткьа муха? Кор ма ду. Ткьа иза хIинца леш хилахь?.. Хьалаайа ма еза телефон. ТIаккха Шарпудин нана йистхир ю. Ткьа кор... Эцца добхначу ангалин гIовгIа елира. Зеламхас, си-хонца корах чу кхевдда, схьайици телефон.

Оцу минотехь гIовгIа а хезна, луларчу цIа чуьра схьахьаьди Зайнаь (цу чохь Iаш яра иза), цуьнца цхьаь-на кхин масех зуда а. Зайнаан, хIара кIант а гина, зIенан отделенин корехь телефон карахь лаьтташ, цецьяьлла, ши бIаьрг кьаьрзи. Амма кIант цхьа а хIума тергалдеш а воцуш, телефон чу мохь бетташ ву:

– Хьо Шарпудин нана ю? Ас хIинцца схьавалаво хьуна...

Ткьа телефон чуьра схьахезнарг-м оьгIазе боьрша-чу стеган аз дара:

– Мила ву хьо? Ахь хIун юьйцу? Кто у телефона?

КIант кхийти ша галваьлла хиларх. ТIекхоччушехь Зайнаа кIант, ши пхьарс а лаьцна, кхоьссина дIавахийти.

– Хулиган, вон хулиган! Эхь дацара хьан хотIана, иштта ца хилча?

БIаьргаш чу хи а хIоьттина лаьттачу кIанта, чIоггIа ши буй а бина, цунна дуьхьал а вирзина, массеран а гIовгIанаш а кьарьеш, мохь туьйхи:

– Ткьа хьо БаIа ю! Ахь тилипон хьала а ца оьцуш, соь йистхила йиш йоцуш, гуттаренна а дIаяхна сан нана... ХIинца Шарпудин нана а ю больницехь....

Дехха дуьйцу Зеламхас, велха а воьлхуш, хIокху де-хачу шарахь шен дагчохь мел IаьIнарг, юх-юха Зайнаа-на гIе пIелг хьажорца: «Хьо БаIа ю!» – а олуш.

Ткьа зударий, цецбевлла, Iадийча санна лаьтта цун-на гонаха.

МАССО А ДІАТИЙНАЧУ ХЕНАХЬ

Діадоладелира дешаран керла шо. Иза хаалора студентийн юкъяр Іойлехь а. Хьалхарчу деношкахь студенташ шайн мотт-Гайба схаоьцуш, дІатарлуш, комедантаца къяуйсуш, ГІар эккхийтина, хьявддий-бевддий лелара. Кху шарахь дуьххьара, студенташ а хилла, кхуза Іен баьхкинарш мелла а ийзалуш, керлачу хьелех дІа ца булуш лелара, къяьсттина юьртахой. Ткъя хІара юкъяр Іойла хІокху масех шарахь шайн хьоме цІа хилла Іаш болу студенташ, шаьш кху йоккхачу хІусамехь дай хеташ, майрра буьйлабелла лелара, шайн керлачу накъостийн, уьш музей чуьра XVI бІешарахьлерчу бІаьхойн мунданаш йолуш санна, лоррий тидам а беш.

ХІорш иштта бІаьра хьявсича, цхьаберш, дІа а боьрзий, дІабоьлхура; вуьйш мелхо а эхь а ца хеташ, я ийза а ца луш, шайн баккхийчу накъостийн бІаьргаш чу хьежа хІуьттура, тІаккха и баккхийнаш, къярлой, уллохула тІехбовлура; кхоалг Іачара ах хозуьйтуш а, ца хозуьйтуш а, «салам Іалайкум» олий, салам-маршалла хоттура. «Баккхийчара» цаьргара салам-маршалла сха а оьцура, тІекара а бовлура, царна хьехарш деш, дан дезарг а, муха лела веза а дуьйцура. Амма шаьш иштта деха, бала кхаьчна къямел деш а, церан озехь мелла а хаалора, «хІинца а кегий ду шу, Іама деза, дуккха а къяхьега деза шун, тхо санна хилархьама», бохучу маьІнехь кхета мегар йолу эшарш.

«Баккхийчарна» уггаре дезаш дерг хІокху муьрехь керла баьхкинчу мехкаршка хьийсар дара, церан башкаллаш а, сакхташ а (шайна хетарехь) билгал а дохуш.

Цхьацца бахьнашна занятешка шайн хеннахь бахка
ницкъ ца кхьаьчна бисинчара, шаьш богӀуш лаьтташехь
бухарчу шайн накъосташка хоттура: «Хаза мехкарий
баьхкиний вайна?» Бухарчара «хӀаь» я «хӀан-хӀа» ца
олуш, хӀора йоӀах аьлча санна (хоьттучарна уьш хӀин-
цца гур боллушехь) дийца хӀуттура, цара тӀеюьйхина
лелочу хӀумнаш тӀера церан боларна тӀекхаччалц.

ТӀаьхьабисинчарна юккъехь наггахь бен вист а ца
хуьлуш, амма цкъа лен волавелча сацо хала а долуш,
цхьа накъост вара, кхоалгӀачу курсан студент, шен ве-
лавалар миччахь хилча а (хуьлда и аудитори чохь, я
гӀалин юккъехь), хьуьнхахь волуш санна, чӀогӀа а до-
луш. ЦӀе Муслим яра цуьнан. Цо:

— Мила ю иза? — аьлла, хаьттира шен накъосте, цо
цхьана керлачу йоӀах лаьцна хӀара дийцича:

— О, цхьа йоӀ сана вайна — еккъа цӀена Мона Лиза.
Цуьнан хьажар, корта раз а бокхий, цуьнан дегӀ! Ме-
саш ю букъ бузуш охьахецна, тӀехь готта джинсаш а,
цӀен кофта а яра цунна. Мел хаза йоӀ ю хаьий хьуна,
хӀинцале а вайн курсера массо а кӀант ву и езаелла.

Ткъа Муслиман хаттарна жоп луш цо элира:

— Ца хаьа, цхьа ламаро ю-кх.

— Боккъал?! Джинсаш а лелайо кхуо?

— Хьо ма цецвуйлу, уьш-м цо дуьххьара лелош яца-
ра...

— Делахь *цара*х ю хьуна.

— Хаац, хӀун хаьа, ца хуьлий а...

И кӀамел хиллачул тӀаьхьа Муслимна гира шен
накъосто хестийна йоӀ, цул сов бегаш бан а гӀоьртира
хӀара-м цуьнца. Иза, кхуьнга схьа а хьаьжна, корта аг-
Ӏора баьккхина, елакьежира.

Юха кхо де а далале, масийттаза и йоӀ ган а (аьр
вай цунах Марем), цуьнга забар еш масех дош кхосса а
кхиира Муслим.

Иштта иза лелаш, эххар а цуьнан ницкъ кхечира йоӀе
цӀе (шена хуьушехь) хатта а, кхин цхьацца тайп-тай-

панчу хІумнех лаьцна («Шун хІун дисциплинаш ю?»; «И хьохуш мила ву?»; «Са-м ца гатло хьан?»; иштта дІа кхин а), ца дийчича а, я дийчича а галдала а, я тІекхета а хІума доцу кьамелаш дан а. Оцу кьамелехь клантана хиира иза цІера мичхьара ю, и кхуза яле мичахь балхахь хилла а, цул сов, иза чІогІа литература, кьаьсттина поэзи езаш, цу тІе ша стихаш язьеш а, царна тІехь кхидІа а болх бан дагахь юйла а.

Суьйранна и кьамел а хилла ша цІа веьча, Муслима шен чуьрчу накьосташка элира:

– Вайн нус-м хьаха ю поэтесса а йолуш.

– Боккьал?! ДІавала, и йоІ еккьа цІена романтика ю, – хазийра, маьнги тІехь агІор а ваьлла, киншка йобьшуш Іуьллуш волчу цуьнан накьосто.

– Романтика хир яра хьуна, кхуо со цунна тІехьовийтинехьара. ХІара ша хІумма а лелор долуш а вац, – элира вукхо.

– Сих ма ло, Іаббаз, сих ма ло! Сиха дахна хи хІордах ца кхетта, – элира Муслима, шен накьостана керла, «Іаббаз» аьлла, цІе а туьллуш. (Иза цуьнан хьанна а олуш, «накьост», «доттагІ» бохучу маьІнехь лелош дош дара).

Кестта Мареман стихаш университетан дукхатиражни газета тІе а евлира, хІетахь дуьйна студенташна юкьахь цуьнан «поэтесса» аьлла цІе дІа а яхара. Цхьаболчара и цІе иштта дІа бегаш беш йоккхура, вукхара – хІокхунах боккьал а цхьаь хила а тарлора олий, дага а догІий, кхоалгІачара (бу-кх и тайпанаш а студенташна юкьахь: мухха а, хІуьа дина а диплом даккха баьхкинарш; царна хІуьа делахь а – хІунда, царна шайна а ца хаьа билггала – ца беза «и стихаш язиййраш, «Іилманчаш»...) – кхоалгІачара Іоттар еш олура Маремна и дош.

Марем хІоранна а, и дош аьллагунна – мухха аьлча а – слакьежара. И цо дича, цхьаболчара: «Ма догІІена а, хаза а ю иза», – олура. Вукхара иза ца алахь а, цунах

терраниг олура, ткъа вай оцу лакхахъ бийцинчу кхоалгачара хIара олура: «Ша боккълла чIогIа цхъа хIума ю а моьтту хIокхунна-м, ма чIогIа елакъежаш ю хIара... Билтал *царах* ю хъуна иза».

Муслим-м вацара оцу кхоалгачарах. Муслим, юккъера деша а доьшуш, я дика дешарца а, я вуон леларца а цхъанна а коьртах ца волуш, даккхий гIуллакхаш дан я сан корта а, я тIех хъуьнар а дац, гIийла сайн са а къоьруш, сайн балха а вахна, зуда а ялийна, хIора аьхка, хIуьа таро йина а, Iаьржачу хIорда йисте зудчуьнца садаIа а вoьдуш, вехар ву-кх со, боху ойланаш кхобучу студентех вара.

ХIан-хIа, Муслим вацара оцу кхоалгачарах. Амма перан гонехъ вехаш-м вара иза. Цул сов, *оцу* гIуллакхех лаьцна царначул шена «Кезга хIумнаш довзарх» эхъ хеташ а вара Муслим. Цундела иза воккха а воьра, цо куралла а йора шена и Марем йовзарх а, цуьнца шен гIуллакхаш дика дIадоьлхуш хиларх а. Цул сов, цуьнан «массо хIума хуучу» накъосташа: «Хъажал, кIант Iемаш воьгу», – олий, дагна даьтта а хьокхура цунна.

Муслима хIора дийнахъ ша цхъа висча, шен ойланехъ йоIах шен синхьагам оьцура. Амма йоIана хьалхахъ шина маьIнехъ кхета мегар долу дош-м муххале ца олура цо, ура-атталла и тайпа ойла ян а ца хIуттура иза. Делахъ а цуьнан кхетамо хIара-м чIагIдора юх-юха а: «И хила-м деза гергтарчу деношкахъ, и хила-м деза гергтарчу деношкахъ...»

Ткъа йоI кхуо и ойланаш ечу хенахъ, шен дагахъ хIара догцIена, боккъл чIогIа поэзи езаш, литературехъ диканиг, ледарниг къасталуш ву а, ша сел чIогIа литература езаш йолу дела а, цул сов, цхъана кхечу бахънина а ша йолчу хIара воьгу а, шегIа кхуо ладобьгу а моьттуш яра. Бакъду, и кхин бахъна Муслима сатуьйсург-м дацара. Делахъ а кIантана мотта-м моьттура йоI шеца иштта тIекара ялар а, студенташа кечамбечу цIа (холл) чу а хиьна, шеца хена-хан яллалц Iен и резахи-

лар а цуьнан *царах* хиларан билгалонаш ю. Цундела кIентан коьртехь IaьIaш дика сирла йоцу ойланаш а яра. Уьш синтем боцуш арайовла гIертара. Делахь а коьрта чуьра схьа матта тIе кхаччалц болу некъ цара сикондан уьтталгIачу декъехь кхочушбахь а, оцу меттан буюхьехь тасалой, матто а, озан тIилдигаша а уьш мукъаме ерзош шайна ницкъ бан ца гIурту дела, нахала ца йовлуш юьсура уьш.

Амма и ойланаш, шаьш озахь деньелча дуьненна а мехала цхьа хIума хир долуш санна, кIентан синтем бойуш, цуьнан наб тайп-тайпанчу босболчу гIенашца къарзъеш, арайовла гIертара. ТIаьххьара а оцу ойланнийн ницкъ а кхечира: «Сан музыка а, кхалла хIума а ю... эцца... тховса цхьаьна Iе вайшиь», – бохучу хормехь шайн лаам кхочушбан. Иза хилира буйсанна, холл чохь, юкъярIойлехь мел долу адам дIатийначу хенахь. Амма и хилале хьалха кхин цхьа хIума а хилира, аьлча а оцу тIаьххьарчун юьхь яр-кха иза.

Шоьтан де дара. Делкъахенахь цIа баха тохабелла студенташ шайн тIоьрмигаш а карахь юкъярIойлин неIарехь а совцош, догIа доладелира, гуттара а бIаьста ма хуьллур (доьдург май беттан ялхийтталгIа де дара), хецаделла. Оцу догIанах ведда, массо а гIалахо тхов кIел, шайна тIехула куьйра хьаьвзича баца юкъя уьду котаман кIорнеш санна, хьаьвдда боьлхучу хенахь, юкъярIойлин неIарх араелира ши ког а, корта а Iуьйра, цхьалхачу кучаца цхьа йоI. Иза Марем яра.

Май беттан денош кху шарахь догIане а, довха а, мела мох хьоькхуш а даьхкинера. Таханлера де а и кхоьа башхалла шеца йолуш дара: чохчари санна чукхуьйсу догIа мелчу мохо раздеттара.

Оцу мохо ловзайо йоIана тIера йоца, юткъа коч догIано тIадийна, гIодаюкъял лакхахь а, лахахь голашна а тIе а легта, цуьнан дахарх кхехка, ширчу заманийн скульпторша кхоьллинчарах тера долу дегI, дерзина долуш санна, къаьстара.

Иза иштта т'екхевсина дог'учу дог'анехула ара а
яьлла д'айолаелча, юк'яр'ойлин массо а корехь сан-
на, ца кхеташ хьоьжу б'аьргаш гучудевлира. Цара мас-
сара а хоьттура: «Цо х'ун леладо?» Оцу дуккxачу б'аьр-
гех шиннан дас, корах корта ара а баьккxина, мохь туьй-
хира:

«Х'ей, ахь х'ун до, йиц'елла йоьдуш-х яций хьо, я
хьо наб кхетта ю?!» Амма йо'I, цо и мохь тоьхча а (и
г'еххьа ч'ог'la боллушехь), шена ца хезначуха, схьа а ца
хьоьжуш, д'айоьдура.

«И мохь тоьхнарг Iарби ву хьуна», – оила йира, кхо-
алг'ачу г'атехь цхьана чоьнан коре а х'оьттина, Марем
тергал'еш лаьттаху Муслима.

Iарби йоьалг'ачу курсан студент вара, юкк'ерчу
дег'лахь, век'ано, шен кечваларца а, к'ужална ехь хьоь-
кхуш йой'учу хенаца а цхьаццаболчу мехкарел т'ех а
волуш. Цо к'амел наггахь бен дан а ца дора, деш я
велак'ежаш (зударшца к'амел деш), я юьхь, ша бокк'ъ-
алла ч'ог'la мехала х'ума дийца воллуш санна а йой
(божаршца к'амел деш), х'ора дош оззош олуш, нис-
деш, дечигпхьеро аннаш санна, охьа а дуьллуш дора.

Йо'I юк'яр'ойлина хьалхара г'еххьа йоккxа майда а
хадийна, уьссазза т'ек'елдинчу, хьалхарчу г'атан доза
шолг'ачух схьак'аьсттаху т'ехула тоьхна «Продоволь-
ственные товары» йоза долчу ц'енна т'екхаччалц д'ла
а яхна, юха а йирзина, г'ашлойн нек'аца доьг'начу
цхьана толлах бук' д'ла а тоьхна д'лах'оьттича, йоьалг'-
ачу г'атера: «Х'ий-й, горалера дег' Iа, дег' I ду и, дег' I,
дег' I», – аьллий; «Йовхо ю цуьнан дег' Iехь, йовхо!» –
аьллий, ши мохь бийкира.

Цу хьалхарчу маьхаран да г'уьнжар ши б'аьрг а
болуш, шен тк'е ворх'I шо бен доццушехь, г'еххьа гай
д'аяхийта а, зуда яло а, шина беран да хила а кхи'на
волу Вах'ид вара, цк'а мацах жима волуш силам т'е
ох'акхетарна мара а лазийна, и бах'нехь вижинчу хе-
нахь даима «хур-т'ур» деш волу. «Философи», «Психо-

логи», «Педагогика», иштта дла кхин а тамашийна церш йолу Илманаш Iамийнехь а (кху шарахь диплом схьазца дезаш вара и), цунна хIинца а ца хаьара догIанехь лелачу йоIе хIун ала деза а, я хIумма а ца аьлча мегар дуйла а.

ШолгIа мохь тоьхнарг цуьнан доттагI Iаьмар вара, цкъа хьалха сара санна векъана а хилла, юха цIеххьана варста а верстина, цкъа мухха а Вахьидца кафе чохь а нисвелла, цуьнца цъаьна «Ркацители» а мелла, хIетахь дуйна цуьнан доттагI хилла волу. Цул тIаьхьа Iаьмаррий, Вахьиддий кест-кеста воьдура шаьшшиь вовзаран бехке меттиг йолчу. Iаьмара Вахьидца гIиллакх а леладора (Вахьидал цхьа курс лахахь а, масех шю жима а вара иза), цул сов, шена а ца хууш ша хIун леладор, шен доттагIчух тарвала а гIертара иза. Вахьидца чIоргIа хазахетара Iаьмаран амалехь и ши башхалла йолуш, къаьсттина хьалхарниг, ткъа хIара шиь, яахIума схьа а эцна, касси хьалха нисвелча, цунна даима аьлча санна шеначул сиха ахча схьакарийча (ткъа кхунна-м – да ватIарг! – гуттар а диц ма лорий ша ахча чудиллина киса муьлханиг ду), Вахьидан дог, сарралц мангал а хьаькхна, шийлачу хих а ваьлла, тийначу IиндагIехь агIорваьллачу стеган санна, паргIатдолура.

Муслимна, хьалхарниг санна, бевзира хIара ши мохь а. Мелла а шен дагна цара лелориг хьакхалахь а, ша дечу хIуманан, и дале, уьттаза я цул сов ойла ечу Муслима хIумма а ца элира цу шинга а.

Ткъа йоIана-м бала бацара (я цо иштта моттийтахь а) цара маьхьарий дегтарх. Иза, цкъа тротуар тIехула хьалий-охий оьхуш, и кIордийча, толлах букь тухуш дла а хIуттуш, маьI-маьIпехь хIиттинчу догIанийн айманаш чохь шең когаш ловзош, церан хазалла тергалъярца, тIадийна месаш, кур аркъал тосуш, бIаьстенан юьххьехь тIера ло охьадоьжча техкачу Южан гаьннех тарйолуьйтуш, дIаса а лестош, йолаелла лийлира, догIа дIате доллалц.

Дуккха а ойланаш лилхира Муслиман коьрте, Мареме а хьобжуш, кхетамо иза иштта леларан бахьна лобхучу хенахь. Амма массарал нийсахуо массарал а харцахьарниг хийтира цунна: «Ша гойтуш ю-кх нахана». И оила йинчул тIаьхьа кIанта ах-хозуьйтуш элира:

– Тховса, хьо цIа ца йоьдуш йисахь, хуьлу хьуна иза.

Оцу хиндолчун бух кечбийр бу ша аьлла, ерриг тIа-дийна, елакьежаш, екъа йолчул а товш чуйогIучу Маремна дуьхьал велира иза. Цо, ела а кьежаш, кIанта сел хала кечдина дешнаш юкбах а дуьтуш, элира:

– Хьо тахана цIа-м ца воьду? Ца водахь, тховса холл чу дIаволахь.

«АхIа, хIара-м ша-шах дIанислуш ду», – оила йира Муслима, йоI шена уллохула а яьлла, чу яхча. ТIаккха цо, кхо накъост цIа вахарна шенна йисина чоь цIаний-ира, хьаьдда вахна цхьана шена вевзачу студентера магнитофон а, туьканара мала а, кхалла а хIума а еара.

Цо садаллалц, цкъа дIавулий тховса аьндолчун, лелодолчун оила йора, тIаккха и шолгIаниг (лелондерг) шен кхетамехь суьрташкахь юхадендора, ша-шаха хила тарлун а, оила ца йича дикох долу а хIума а тIаьхьа.

Эххар а дукха сатийсина суьйре тIе а кхаьчна, 1-чу Майн параде воьдуш санна, кеч а велла, йоI йолчу вахара Муслим.

ЙоI шен студенташна, къаьсттина кIенташна юкбахь, чIогIа цIе яхана долу духар: джинсови хеча, цIен кофта – юьйхина еара.

Марема дуккха а хIумнаш дуьйцура, дукхахдерш поэзех лаьцна а долуш, юкба-кара шен юьхь нанас хьаьстинчу жимчу беран санна а йой, шен стих а йоьшуш. Дукхяхьолахь кIанта къамел а ца дора, «хIаь», «хIан-хIа», «дика-м язйина ахьа», «кхин цхьаь ешахьа» боху дешнаш а, дешнийн цхьаьнакхетарш а ца лерича. Цуьнан къамел дан йиш а яцара, хIунда аьлча цуьнан кхетам кхечу хIумнан бала кхаьчна болу дела, ткъа стеган кхетамний, цуьнан къамелний юккьера зIе ца хилча

ца терг юйла, вай кхузахь дийца а ца оьшуш, Илмано чIагIдина ду.

И шиь иштта (йоIа кьамел а деш, кIанта ойла а еш) Iаш, буйса юкьал тIехьелира, юкьарIойлехь массо а дIатийра, дIатеза, хIара шиь санна набцакхетарш, шицIа цхьаьна цхьаццанхьа дIатебна Iара.

«ХIинца шен хан ю, хIинца дIахьахо деза», – ойла йира кIанта. Цо и ойла ечу хенахь йоI хIара дуьйцуш яра:

– Ма тамашийна а бу кхузара вайн цхьаццаболу кIентий. Тахана со эцца догIанехула йолаелла лелаш – мел хаза хуьлу хаьий хьуна догIанехь лаьтташ! – маьхьарий детташ бара уьш ша...

Эццахь, йоI шен кьамелах юкьах а йоккхуш, дуьххьара стихотворени а язйина, иза шена гергахь Iаламат доккхачу маьIнех юьзна а, цхьамма а ца язйинчу кепара ю а моьттуш, дог детта а луш, и шен кхолларалла цхьана редакторе гайта, чIогIа ког боккхуш кора тIе летта мозий меттах даьхна а, цуьнан синтем байа кхьоруш, оцу редакторан кабинета чу ваьллучу, вуьрхIийтIа шо долчу кьоначу поэтан санначу, ша-шех ца тешачу озаца Муслима элира:

– Марем, сан музыка а, кхалла хIума а ю, эцца... тховса цхьаьна Iе вайша?

ЙоI дуьххьара ца кхийтира оцу дешнех, амма кIентан юьхь тIе хьаьжча, цуьнан бIаьргаша а, амато а мадарра дийца-м дийцира йоIана шена хезнарг муьлхачу маьIнехь аьлла. ТIаккха Мареман кхетам кхин цхьа а тайпа ойла ян а ца кхиира, цуьнан аьтту пхьарс генна тIехьа а бахна, есачу сени чохь, «зов-в» аьлла, гIовIа а йоккхуш, кIентан лерга юххе тIара кхеташ.

Шеца хуьлург Iенах долуш санна хеташ, ша хIун дан деза ца хууш, Iадийна Iара кIант. Ткьа йоI дукха оьгIагъяхарна ега а еш:

– Хьанах тешош хилла аса сайн уггаре а еза ойла-наш!.. – аьлла, сихха шен чу яхара.

Дуккха а ойланаш лилхира Муслиман коьрте, Маре-
реме а хьобжуш, кхетамо иза иштта леларан бахьна
лоьхучу хенахь. Амма массарал нийсахуо массарал а
харцахьарниг хийтира цунна: «Ша гойтуш ю-кх наха-
на». И ойла йинчул тIаьхьа кIанта ах-хозуьйтуш элира:

– Тховса, хьо цIа ца йобдуш йисахь, хуьлу хьуна иза.

Оцу хиндолчун бух кечбийр бу ша аьлла, ерриг тIа-
дийна, елакъежаш, екъа йолчул а товш чуйогIучу Ма-
ремна дуьхьал велира иза. Цо, ела а къежаш, кIанта
сел хала кечдина дешнаш юкъах а дуьтуш, элира:

– Хьо тахана цIа-м ца воьду? Ца водахь, тховса холл
чу дIаволахь.

«АхIа, хIара-м ша-шах дIанислуш ду», – ойла йира
Муслима, йоI шена уллохула а яьлла, чу яхча. ТIаккха
цо, кхо накъост цIа вахарна шенна йисина чов цIанй-
ира, хьаьдда вахна цхьана шена вевзачу студентера
магнитофон а, туьканара мала а, кхалла а хIума а сара.

Цо садаллалц, цкъа дIавулий тховса аьндолчун, ле-
лодолчун ойла йора, тIаккха и шолгIаниг (лелондерг)
шен кхетамехь суьрташкахь юхадендора, ша-шаха хила
тарлун а, ойла ца йича дикох долу а хIума а тIаьхьа.

Эххар а дукха сатийсина суьйре тIе а кхаьчна, 1-чу
Майн параде воьдуш санна, кеч а велла, йоI йолчу
вахара Муслим.

ЙоI шен студенташна, къаьсттина кIенташна юкъ-
ахь, чIогIа цIе яхана долу духар: джинсови хеча, цIен
кофта – юьйхина сара.

Марема дуккха а хIумнаш дуьйцура, дукхахдерш
поззех лаьцна а долуш, юкъа-кара шен юьхь нанас
хьаьстинчу жимчу беран санна а йой, шен стих а йоб-
шуш. Дукхахьолахь кIанта къамел а ца дора, «хIаь»,
«хIан-хIа», «дика-м язйина ахьа», «кхин цхьаь ешахьа»
боху дешнаш а, дешнийн цхьаьнакхетарш а ца лерича.
Цуьнан къамел дан йиш а яцара, хIунда аьлча цуьнан
кхетам кхечу хIумнан бала кхаьчна болу дела, ткъа сте-
ган кхетамний, цуьнан къамелний юккъера зIе ца хилча

ца терг юйла, вай кхузахь дийца а ца оьшуш, Илмано чIагIдина ду.

И шиь иштта (йоIа кьамел а деш, кIанта ойла а еш) Iаш, буйса юкьал тIехьелира, юкьарIойлехь массо а дIатийра, дIатеца, хIара шиь санна набцакхетарш, шиш-ша цхьаьна цхьаццанхьа дIатебна Iара.

«ХIинца шен хан ю, хIинца дIахьахо деза», – ойла йира кIанта. Цо и ойла ечу хенахь йоI хIара дуьйцуш яра:

– Ма тамашийна а бу кхузара вайн цхьаццаболу кIентий. Тахана со эцца догIанехула йолаелла лелаш – мел хаза хуьлу хаьий хьуна догIанехь лаьтташ! – маьхьарий детташ бара уьш ша...

Эццахь, йоI шен кьамелах юкьах а йоккхуш, дуьххьара стихотворени а язйина, иза шена гергахь Iаламат доккхачу маьIнех юьзна а, цхьамма а ца язйинчу кепара ю а моьттуш, дог детта а луш, и шен кхолларалла цхьана редакторе гайта, чIогIа ког боккхуш кора тIе детта мозий меттах даьхна а, цуьнан синтем байа кхоьруш, оцу редакторан кабинета чу ваьллачу, вуьрхIийтта шо долчу кьоначу поэтан санначу, ша-шех ца тешачу озаца Муслима элира:

– Марем, сан музыка а, кхалла хIума а ю, эцца... тховса цхьаьна Iе вайша?

ЙоI дуьххьара ца кхийтира оцу дешнех, амма кIентан юьхь тIе хьаьжча, цуьнан бIаьргаша а, амато а мадарра дийца-м дийцира йоIана шена хезнарг муьлхачу маьIнехь аьлла. TIаккха Мареман кхетам кхин цхьа а тайпа ойла ян а ца кхиира, цуьнан аьтту пхьарс генна тIехьа а бахна, есачу сени чохь, «зов-в» аьлла, гIовIа а йоккхуш, кIентан лерга юухе тIара кхеташ.

Шеца хуьлург гIенах долуш санна хеташ, ша хIун дан деза ца хууш, Iадийна Iара кIант. Ткьа йоI дукха оьгI-азьяхарна ега а еш:

– Хьанах тешош хилла аса сайн уггаре а еза ойла-наш!.. – аьлла, сихха шен чу яхара.

— ХІара хІун ду? — ХІара хъаха ду, Іаббаз, хъуна лер-
га юххе тІара кхетар. — Царах ца хилла-кх иза. — Хил-
ла хъуна тІара тухучарах-м. — Хъажахъа, хІара юхъІаь-
ржо. — Дера ю йоккха юхъІаьржо-м. Цунна-м со дог-
цІена, дика ву моьттуш хилла. — ХІинца-м моьттур
дац», — иштта, цхъана гІийлачу драматурго «хаттар-
жог» бохучу бустамца язйинчу пьесех ловзучу шина
актерах terra, Муслиман коьртех хыйзара ши ойла.

Ша хІокху иттех дийнахъ мел лелийначух а, ша мел
йинчу ойланах а, къона зуда ялийна кхузткъа шо кхаь-
чна воккха стаг санна, дохко а ваьлла, дІавижа вахара
иза.

Муслим, цунна диканна, иштта цунна вуонна а,
халахетар дагна чІогІа Іаьткъаш, мел пайдабоцуш бу
аьлла хета бохам а кІиранах лелош, нагахъ ша бахъ-
нехъ цхъанна бохам хилча, иза оцу дийннахъехъ къин-
тІера ца ваьккхича, буса наб а ца кхеташ долчу ада-
мийн дукха доцчу тайпанах цхъаь вара. Цуьнан ама-
лехъ и башхалла хилар бахъна долуш, цо шен ойла-
нийн некъ, дахарх болу кхетам кест-кеста, шена а ца
хаалуш, хуьйцура, ша нисвеллачу гоне а, хъелашка а,
шех Іитталучу гІуллакхашка а хъожжий...

Варш-юъртахъ хуьлуш цхъа тамашийна хІумнаш дара. Юъртахойн маттана юкъадогІура дуккха а керла дѣшнаш. Масех шо хъалха кху юъртара дІа а вахна, хуьнхэхъ Іийнарг кхетар а вацара шайн юъртахоша дуьй-цучух.

Иза цхъана юкъана Іадор вара, тІаккха цуьнан: «Со ваьлла теша хъера, я хІорш бевлла теша? Оццул дукха нах хъер а муха бовлу?.. Сой?» – боху ойла хир яра. ТІаккха «Іа-а-а» аьлла, мохъ а хъаькхна, ма-кхуььу сиха ша схъавеьначу хуьнхъа юха хьодур вара...

– Со, эцца *курэжоске рептици* яханчуьра йогІура...

– Со а ю-кх *избачтальни* йоьдуш. *Избач* чохъ варий теша?

– Хаац. И хъан чуьрниг *ТОЗе* дІаязвеллий?

– ХІаъа. Селхана *сельсполкомера депутат* веана цо аьлча, дІаязвелир-кх.

– Тхо долчохъ а вара сийсара буьйса йоккхуш *тинагент*.

– Вара? И *галтеш* йолу хеча ерг варий иза? Стома-ра *налоговой агент* веьнера тхобга, *апрати* чекхъаккха еза бохура цо. *Калош* яра цуьнан кога юьйхина...

– Хъажахъ, хуьна хезний БаІдуллин кІангах БахІех *селкор* хилла бохуш? Сийсара цо ирзерчу Шамшакъех даьцна газет тІехъ язйина «Іораваккха ямартхо!» боху *пилитон* йийшира кху чуьрчо. Цуьнан ваша а ву боху *комсолол*...

– Хилча хІун дара иза, нехан берш *НКВДехъ* а бу.

Оцу тайпана къамелаш дара юьртан массо а маьПехъ хезаш. Юьртара нах кхаа декъе бекъабелира: кулакаш, сириднякаш, биднякаш.

«Кулак» бохучух чІогІа кхоьрура нах. Дош-м кхин вон а дацара, хазчу аьзнех лаьтташ дара. Амма и цІе йолчеран кхолламаш стаг хьобгур волчух тера бацара. Кестта и дош юьртара цхьаболчу нахана тІекхета кечьеллачу барзах тарделира. «Бидняк» боху дош шена дуьххьара хезча, Денисолтина цхьа боьха хийтира. Амма иза уггаре а тоьлуш дош хиллера: биднякийн гІо дора керлачу Іедало. Ткьа кхуьнан доттагІчо, кхузткьа шо хир долчу Хьамас кест-кеста олура: «ХІара дуьне биднякийн кара доьдуш ду».

Денисолта а вара «бидняк», цу тІе «едноличник» а волуш. Кхуьнан долахь йиь газа яра.

Ткье итт шо кхочу кхуьнан, кхин бархІ бутт баьлча, зуда ялон хан шозза тІехъяьлла. Зуда ца йогІу цуьнга, шен доттагІ Хьама санна, зуда а ца ялош, кьанлур ву бохуш, хабарш а ду наха дуьйцуш. Зуда-м кхо шена лаахь тховса а ялор яра. Делахь а, мил-милла а яло реза вац хІара: кхунна Келисат еза. ХІинца цунна хитІа вогІуш ву хІара. ДІо эвла йисттехь коьллаш юккьехь ду шовда. Аьтто баьлла кхуьнан: цу шовдан тІе кІезиг оьху нах, Келисат-м йоьду цига, иза шайн цІенна уллохь долу дела.

Коьллаш юккьера схьа багахь беш хелхаран эшаран мукьам хеза Денисолтина. ТІаккха, коьллаш дІа а хилийна, шовданан йист гучуяьккхича, кхунна го хелха сетташ йоло Келисат.

— Ой, ахь хІун до, хьокханна гонаха хелхавийлина РоІса санна?

— Ли-ла-ли-ли-ла-лила-ла-ла... — кхуьнга йист а ца хуьлуш, шен хелхар чекхдохкху Келисата. — *Со рептици* еш ю.

— Оцу Завалу бохучу заббарис массо а хьерваьккхина кху эвлахь...

Цхьа кІира хьалха Завалуна хІума аьлча, ловр дацара Келисата, иза а ма вара кхунна тІехьйзаш, кхо шех

ойланаш еш а. ХІинца бен а ца хета. КІира хьалха кхун-
на хиира Завалун гІали тІехь зуда хилар. Цул сов...

Кху юьртарчу нахе Завалус гуттар а олу: «Со шу
боданера серлонга даха веана». Пхи-ялх де хьалха реп-
тици еш, шайн Къарибатан пхьарс лаьцна аьлла, цуь-
нан вежарша, тІера хеча а яьккхина, «серлонга» вак-
кхаза витинера Завалу ша а, дуй а баййтина, баккхий-
чу наха маслаІат а дина. Цундела хІинца Келисатна
бен а ца хетара Завалуна хІуьа аьлча а. И воцург кхун-
на тІехьийзаш, хІара Денисолта а тІехь, кхин а кхаа
юьртара ялх кІантстаг ву, зударий балийнарш ца ле-
рича а.

– Хьо хІунда веана кхуза?..

– Сой? Хьоьга цхьа хІума ала веана-кх.

– Схьаалахьа, ткъа.

– Келисат, хьо дагаеьча, Гуьржеха вахна, рема лал-
ла дага а догІий, ламанца хьалаволало со. Юха сайн
йиь газа дага а йогІий, там бара со царах а вала олий,
пухавоьрзу, – ша дийцинарг чІогІа хазахетий, велало
Денисолта. Ткъа Келисат ша оьгІазъяханчуха:

– Делахь, дІаІехьа, хьайн йиь газа а лелош, – олий,
дІаяха тохало.

Амма эццахь дуьхьал эьккхий, сацайо иза Денисол-
тас:

– Со лолда хьан, гІон елахь.

– ХІун боху ахьа ткъа соьга? – ела а кьежий, шен
кІудал охьаІоттайо Келисата.

– Кху сан даге ладогІахь.

– Кхин эшарш локкхуш-м дац хьан дог?

– Ду, безаман эшарш ю цо локкхурш, – олий, шен
даг тІе куьг дуьллий, ши бІаьрг хьаббой, дІатоь Дени-
солта.

– Уьш-м кІордийнера суна...

– Ма аьллахь... Келисат, хи лохьа хьагвеллачунна,
индагІ лохьа малхо вотгучунна, дарба лохьа цомгаш-
чунна...

– Хи эцца охъаохуш ду хъуна, ИндагІ – коьллаш юккѣ ма веллинехъ; хъуна дарба дан со лор а яц, хъайх цамгар кхеттехъ, жинашца тайначу Перина тІе гІо, цо, кІур а тоьхна, тавийр ву хъо.

– ХІан-хІа, хъан дарба бен дац суна хиндерг. Йола-хъа соьга, Келисат.

– Со – хъобгий? Ликбез чекх а яьккхина, кехат-пондар а локхуш йолу со, куьг яздан дезадохъ пІелг теІош лелачу хъобга, коьрта тІехъ цхъа мас а йоцчу, къелла «къикъ» бохучу хъобга, со, кхаа вешин йиша, шайн долахъ берхІийтта бежана а, шиъ говр а йолчу кхаа вешин йиша, со – цІарна цІе а яхана йолу, кхаа эвлара ялх кІант тІехъийзаш йолу со?! Ма ца хуьлу дара иза!

– Ма аьллахъ, Келисат... Сан да ваханчу кашор, Келисат, хъо соьга еача, ахъ бийр болу болх беша кІелара гІа дІахъакхар мабу...

– КхидІа суна а хаьа ... «Аса оьгІазвахча хъуна туху дерг чІепалган доьалгІа дакъа ма ду, хъуна тІахъакхуссу берг – шекаран бІелиг...»

Моз санна мерза йолуш,
Адамашна езаш йоцуш,
И цхъа хІума йита аьлча,
И йиталур ярий шуьга?
Стим санна къаьхъа йолуш,
Адамашна езаш йолуш,
И цхъа хІума яа аьлча,
И яалур ярий шуьга?..

Ииш а сацайой, Келисата хотту:

– И яалур ярий хъобга?

Келисата юьйцу «стим санна къаьхъаниг» шен гІуллакх дуйла хуучу Денисолтас хаддош олу:

– Дера, яалур яра.

– Яра? Елахъ, и баахъа, – хатта тІе пІелг хъажабо Келисата.

Вукхо, жимма хатт схъа а оьций, дІакхоллу:

– ЭхI, ма мерза а бу.

– Ватта, хьо хьера-м ца ваьлла. Хьо-м бегаш беш а ца хилла, ахьа-м цхьаь дан тарло.

– Келисат...

Цхьаь дийца гIерта Денисолта юкьахвоккху йоIа:

– Ткьа суна томана яла хьан хIумма а ма яц.

– Цунна гIайгIа соьга байтахьа.

– Делахь, дешица кхелина шаьлтий-дотьхий, туьма ахчий...

– Боккьалий? Аса тховса схьадахьахь?..

– Хьайна лаахь, хIинцца а...

– Моз даа хьан бето, соьга-м хатт баййти ахь.

Келисат дIаяйра, Денисолта хазахетаро Iадийнчохь а витина. ТIаккха, мелла а хан яьлча, иза эгIийча санна, шовкье а оьхуш, хелха хьаьвза, багахь: «Хьо хилла аьтто, хьо хилла аьтто»... – бохуш, мукьам а беш. ЦIехьхана саца а соций, цо ша-шега олу:

– Хьай, даьдиса хьан, Денисолта, ма мотт-гIайбий Iуьллу хьан багахь! Аьтто-м хиллера, хIинцца и шаьлтий-дотьхий, туьма ахчий мичара дер дара? Йиь газа? Царах-м хIун хир яра. Цкьа Хьама волчу ваха веза. Цунна догIур-кха, шайтIанна санна, цхьацца хIума дан а.

Учахь керт йоцчу тишачу, лохачу цIеношна хьалхахь, малхбасе а хиьна Iа, тIехь цхарйоьлла¹ гIовтал а йоьлуш, когашIуьйра цхьа воккха стаг. Иза Хьама ву. Цхьа-болчара дийцарехь, иза хIинцца а зудчух кхетаза ву, вукхара дийцарехь... Доцца аьлча, билггала бакьдерг хууш стаг а вац, цундела оцу декьехула болу талламаш хад-дава дIахьош бу Хьамин юьртахой.

Хьамина хьалха Iохку дохийначу сийначу шишанийн дакьош. Царах цхьаь схьа а оьций, вехха цхьаннах чекх хьоьжуш Iа иза. ТIаккха корта а ластабой, гIехьхьа чIогIа олу:

– Эйт, маржа-яI. ХIокху аьнгалех чекххьаьжча санна делхьара хьо дуьне... Сийна-сийна а долуш... Цкьа

цхъана хенахь-м дара хъуна хьо иштта. ДӀасвли-кх и хенаш... Ма сиха а евли.

Юха а ангалин декъах чекххьежа хӀутту иза, хадда-за багахь мукъам а беш:

Малх бу сирла кхетта,
УьстагӀий дажа даьхкина,
Хи мала гӀур ду уьш...

И йиш нийсса ткъе пхийтта шо хьалха Хьамас ша яьккхина яра. Оцу дийнахь хьуьнхара цӀа вогӀучу кхунна хи тӀе еана Садакъин йоӀ Пезилат гира, кхо цуьнца хаза къамел а дира, иза кхунна, малх санна, ела а къежира. И дӀаяханчул тӀаьхьа ша-шех йиш лакха велира хӀара:

Малх бу сирла кхетта,
УьстагӀий дажа даьхкина,
Хи мала гӀур ду уьш...

ХӀетахь дуьйна и йиш Хьамас ца локхуш цхьа де а дӀа ца долура, оцу эшаро хӀокхуьнан гӀайгӀанаш яййора, хӀара мерзачу дагалецамашка воккхура.

– Де дика дойла хьан, Хьама, – цӀеххьана шена тӀехьа хеза Хьамина. Цунна дуьхьал жоп а луш, схьавирзича, шена гург ткъе пхий шо хьалхалерчу Пезилатах тарло Хьамина...

– Хьо араваьлла Ia...

– Ахь хӀун до, Пезил... аьлча а, Ке... Келисат?

Важа елало:

– Куржоке йоьду-кх.

Катоьхна ангалин дакъа схьа а оций, хенаш техкош дӀайоьдучу Келисатна тӀаьхьахьежа хӀутту Хьама, хаддаза шен йиш а локкхуш.

– Хьама-а, ма къа ду хьан, зуда а ца ялош, къанвелла-кх хьо, – иза Iaха ву, Келисатан вежарех жимахверг.

Мехкарийн эшарш члогла локхуш ву. Цхьана а синкьерамехь мехкарша шайн эшарш дла ца йолайо, тлаьхьара ин лаха ца хилча. Лаха а ву жигархо, репетицешка а охуш. Хьамина кJордийна цуьнан Jовдал бегаш. Иза сара санна, вуткьа-лекха, цхьана когана таьлаш а ву.

– Ас зуда ца ялийна аьлла, хир ву хьо стаг ца хила перташ.

– Хи-хи-хи! – воьлу лаха. Тлаккха йиш лакха во-
лало:

Баттал хаза ю вайн колхоз,
Малхал хаза ю вайн колхоз,
Заздоккхуш кхуьуш ю вайн колхоз,
Массо дJазло колхозе...

– Хьо стаг слахьара, эшарш а локхур яцара ахьа.

– Уьш-м ширчух бухадисна лаьржа ладаташ дара.

И дJавахна дукха хан ялале, Хьамина го шен цJеношна юххехула тJехболучу новкьа схьавоглу, йоккха гай а, даккхий мекхаш а долу «дурс» аьлла кьонах. Иза ву кху юьртахь Хьамина уггаре а ца безачу нахах цхьаь. Келисатан воккхахволу ваша Jовтла ву иза. Цуьнан зуда ламчуьра ю, шен цJе Шайлаглаз а йолуш. «Боьха хлу даьржа боху, хлу бехдан воллу со» – аьлла, ялийна иза Jовтлас, ламчу а вахна. Шайлаглаз-м, шен майра бен, кхин дуьне гуш йолчух тера а дац. Цо гуттар а кьамел: «Якхуо сийсара бахура...» – олий, дJадоладо. JовтJина уггаре а дукхабеза кхача бу етташурина чу кагJина сискал.

Хьама иза тJекхачале кьайлаваьлча бакъахьа вара, амма хJинца тлаьхьависи. Цунна ги хJара.

– Во-хьо-хьо-хьо! Хьами-миска! Хьами-миска! Хьо хJун деш ла кху ара хиьна?

– Со-м иштта дJа Jара. ХJорш хJун ю хьан?

– ХJорш хьаха ю дешица кхелина шаьлтанаш-доьхкарчий. Дохка дохьуш. Ахьа-м ца оьцу хJорш, Хьами-

миска. Во-хьо-хьо! Ма зуда а ялор яра-кх ахьа, Хьами-миска. Хьа-хьа-хьа! Бидняк! Це-м шайна йогург тил-линера шуна. Хьа-а, дьавала, Хьами-миска, дьавоьду со. Оцу шишан чухула хаддаза хьежалахь, хьун хаьа хьуна цхьа кьайленаш гой а. Дуьненан кьайленаш. Хьо-хьо-хьо! Хьами-миска... Тяхьаьллачо дуьне дуу, важа бьаьра хьоьжу, хьо санна. Вохь-хьо-хьо, Хьами-миска, Хьами-миска! Кхин цхьа а кьайле ян а яц хьуна.

Урамехь кьайлаваьлча а хезаш ду Бовтлин: «Вохь-хьо-хьо». И дьадайча, новкьа а хьоьжуш лаьтта Хьама, цеххьана куьйгаш а лестош, кьамел дан волало:

– Хьо ма чьогьа гьадвахна. «Хьами-миска, Хьами-миска». Хьох ма чьогьа эла хилла, иттех бежана а лаьйна. Вала везарг массо а ву хьуна миска. Цхьадика, валаза висна а, я вуьсур волуш а стаг а вац. Цу тье, хьара дуьне биднякийн кара доьдуш ма лаьтта. Ткьа со бидняк а ву-кх, едноличник велахь а, сайна тьера хеча бен, кхин долахь хьума а доцуш...

Иштта яппарш а еш, шен са метта а далийна, Хьама юха а шен аьнгадох чекхьхьежа хьутту, багахь бай-й мукьам а беш.

Цеххьана шена тьехьа, ша тергалвеш, цхьаь тосало цунна.

Вухаверза а ца кхивойтуш:

– Оссо-олом лалайку-у-м! – олий, тьекхетий, мара а вуллий, хьовзава Денисолтас иза.

– Ахь хьун до, лазава ахь, охьавилла! – шьаг делла салам схьаэца а вицвелла, мохь хьоькху Хьамас.

– Хьо ма кура стаг ву, Хьама, салам дьаэца а ца вешаш... – кхин а лекха хьалаойу иза Денисолтас.

– Охьавилла ахь, тьаккха цхьаь дийр ду вайшимма... Иштта... Ва лалайкум солом... Хьо ма гьадвахна?..

– Цхьа хьума алахьа цулла а, Хьама. Оцу аьнгади чухула стенна хьоьжу хьо, хьара дуьне иштта а хаза ма ду.

– Хьуна-м хазделлачух тера ду хIара. Дийцахь, хIун хилла?

Цунна жоп ца луш, Денисолта бохь богIа хIутту:

– Хьо хилла аьтто,

Хьо хилла аьтто.

Цеххьана соцу иза. ТIаккха:

– Зуда ялош ву хьан доттагI, – олий, юха а кхин а чхьа хелхахьаьвза:

Хьо хилла аьтто,

Хьо хилла аьтто»...

Кхано иза сецча, Хьамас олу:

– Велахь, катобхна схаяло еза, катобхна. Со, гой хьуна, кханий, кханий боххушехь виси хьуна. Со санна, велла дIаваллалц, едноличник а хилла лела ца лаахь...

Маржа Пезилат-яI! Ас мила юйцу хаьий хьуна? ДIо лакхахь, БIагина цхайтта бер дина, Iаш ерг. ИийтI, ма хаза яр-кх иза оцу дийнахь. Шуьрах, бедах йича санна. Мерза дара хIетахь дуьне, ма чоме, ма аьхна. Ону дийнахь ша-шех эшарш лекха делира сан дог. Соьга ян реза яц моьттура хьуна иза? Дера яра. Со лелла ца велир-кха. «Зуда муха ялайо, цIен тIехь етт а ца хилла?» Со етт эца шай-кай вовшахтоха волавелира. Шо тIехделира, кхин и вовшах ца кхеташ. Эххар а, догIуш догIа а долчу цхьана дийнахь Шуьйта-гIала базара а пахна, етт а балюш дIавеанчу суна тхан лулахочо баьккхина кхаь ма хаза цхьанна а стагана, сан мостагIчунна а: «Пезилат сийсара маре яхана ца боху лакха юккь-ерчу БIагига?..»

Со Iадийча санна, вехха лаьттира догIанехь. Меттавеьча, соьга и кхаь баьккхина йоккха стаг а, я сан етт а бацара гуш. Етт кертахь лаьттара, гIодмаш дууш.

Со дуккха а лаьттина хиллера догӀанехь – гӀодмех йоккха мерцхаг яьккхинера атто.

Цул тӀаьхьа Хуланда а вахна, цхьана ламарочуьнца захало дийцира аса. Амма сан дакъазаллина вайн юртахь дохнан ун даьржира. Сан етт белира. ТӀаккха, юха а... Иштта дӀадевлир-кха и шераш. Ювдал хиллера со, зуда схьа а ялийна, эца мегарг а ма хиллера и етт.

– ДӀадаьлларг дӀадаьлла, Хьама. ХӀинца хьайн доттагӀа иштта висийта ца лаахь, дешица кхелина шайлтий-доьхкий, туьма ахчий мичара дер ду дийца-хьа.

– Уффай, – куьйгашца корта лоцу Хьамас. – Мила ю и кхаа ден вахар доккхуш йолу Маьлх-Аьзни?

– Келисат.

– БӀовтӀин йиший? Ликбез чекх а яьккхина, кехат-пондар а локхуш йолу Келисаттий?

– ХӀаа. Хьо ма цецвели, со ледара кӀант хета хьуна?

– Цунах дукха дац, кхин уьттаза сов делча а, Пезилат санна хаза ю иза а.

– Пезилат санна, тов! Итт Пезилатах лур яцара аса...

– Ма аьллахь.

– Дика ду, хилийтахь и шиь цхьабосса хаза. Томана хӀун до вайша?

Хьама шен аьнгагин декъех чекх а хьобжуш, ойла ян вулу, синтем байна цунна гонахула хьийза Денисолта...

– Духалург деха а вац вайшиннан-м стаг!

– Деха-м вара, дехча дала вац-кх.

Юха а дӀатий ший а. Эххар Хьамас эли:

– Суна дагадеа, хьо дан вахьахь. Схьавоьл хьо суна юххе. ЧӀогӀа дийца йиш йолуш хӀума дац иза.

Хьамас Денисолтин лерга чохь шабарш до. Цецволий, Денисолтин ши бӀаьрг къаьрза:

– ДӀавала, ахь хӀун дуьйцу, иза мегар ма дац.

– Дича ца мегаш хӀумма а дац хьуна хӀокху маьлхан дуьнен чохь.

– Ткѡа дІа муха дерзор ду иза?

– НаІа-м ас сайна тІелоцура, цунна сол воккха Ісламстаг хета а ца хета.

– НаІига кхочуйтур хѡаха дац иза.

– Молланаш бахийтича?..

– ДІаваьллахь, цаьрга мича ладугІур дара БІовтІас, цомгаш хилчий бен, ламаз а ма ца до цо. «ХІ-м-м», – ойла йо Хѡамас.

– Комсомол вац-кх хѡо, цара дора хІуѡа а. А-а, вайн юьртда Азман ма яра буьрса стаг, наха «бисмилла» олучохь «революци» а олуш.

– Дера, суна иза Азманах кхьору бохуш ма хезна. Деллахь а...

– Цо и гІуллакх дІа дерзор ду-кх хѡуна, хѡо ТОЗе язлахь..

– ТОЗе² боху ахь, ЦОзе а-м язлур вара... ХІа, гІуо со, сайн хІун хуьлу хѡажа. Кхунах гІуллакх хилахь, ас цхѡа ворда дечиг а, цхѡа ворда йол а йохьур ю хѡуна.

– Дика ду, Солта, Іаьзина а шена диллинарг деза хѡуна...

– Хѡа-хѡа-хѡа!..

– Кхяхь-кхяхь-кхяхь!

ГІадьобхуш воьлу и шиѡ, юкѡа-кара Денисолтас: «Іаьзина а тов», – а олуш.

Майра а велла, йисина Іачу Тоънис дечиг даккхий-тина хилла дикка тоѡаш воцчу Іаьзига, ша шен йоІ Зелимат йоуйтур ю хѡьга аьлла. Дечиг даьккхина ваьлча Іаьзас аьлла:

– Схѡаяийта хѡайн йоІ.

Тоънис, ела а елла, шеха аьлла:

– Вададай, Іаьза, ахѡа хІун дуьйцу, ас бегаш ма бора.

– Цунах, хѡаха, хир дацара гІуллакх, Іаьзина а шена диллинарг деза, – аьлла, вахна, хи тІера чуйогІучу Зелиматна тІекхетга Іаьза. Охѡакхеттачу кІудал чуьра хи Іаьнна дІадахнера...

«Дика доттагІ ву сан. Шен хазахетар а, гІайгІа а цѡѡа а ца хѡуйо сох. Ша мел лачкѡийна котам а, со волчу а

вогІий, соьца юу. ХІун дийр дара аса, иза ца хилча?» – ойланаш йо Хьамас, Денисолта кьайлаваьлча.

Паднара тІехь, чучча когаш а бехкина, етгашуьри чу кагїина сискал юуш Іа БІовтІа, наггахь чІогІа там хуьлий «Іахь-хь» а олуш, шуьрех юьзна шен мекхан юьхьигаши, пхьош хьокхий, цІан а еш. Соне а хиьна, ши бІаьрг хьаббина, багахь цхьацца шабар-шибар деш, корта дІаса а лестош, Іа НаІа. Цуьнан коьртахь гуттар а хуьлуш болу, лергаш долу тиша куй бу. Цхьа лерг – хьарччийна чудиллина, важа – кьийган тІам санна лес-таш.

ЦІеххьана тийналла йохайо арахь чуьрадевлла летачу жІаьлеша.

– ХІей, хезий хьуна! – мохь болу БІовтІига.

– ХІун баху ахь?

– Хьажа арахь мила ву.

– ХІанза хьажу.

Араяьлладу ШайлагІазна го жІаьлеша юкьаверзийна воллу Денисолта.

– ДІадалу, хІай, дІадалу! – жІаьлеш дІадоху ШайлагІаза. – Вагга, хьо вац ази, ва кІанат. Йокхо сийсара бахура, шена цхьа гІо гІанаш гойна...

– Со вогІу аьлла гур дац хьуна вон гІенаш, ша диканаш ца гахь.

– Аз-м иштти ца баху...

ТІаьхьа ШайлагІаз а йолуш, БІовтІий, НаІий волчу чуволу Денисолта.

– Во-хьо-хьо! – гІадвоьдий, велало БІовтІа.

ТІаккха шен веларна юккьехула олу:

– Хьо муха кхаьчна, ва кІунзал, ва бидняк – цІе-м шайна йоггІург тиллинера шуна, – хьо-хьо-хьо! – хьо муха кхаьчна хІокху сан акхарочо ког а баккхаза, олхазаро мас а тасаза болчу махка, ва Денисолти-миска!

– Со хІунда веанерий? ХІокху варшахойн махкахь, аьлча а, хІокху ерриге ДерІастанахь а комаьрша, оьзда,

Гиллакхе, кхин цкъа а комаърша стаг мила ву аьлла охьахиънера сой, Лакха Варшера сан шича Хьаьмбий. Хьаьмби зуда ца ялийча ца волю. Дешица кхелина шаьлтий-доьхкий, туьма ахчий да аьлла хинйолчу несо. И духалург дала...

– Ас лур ду аьлла-м ца хета хьуна?

– Ахь ца делча, хьан лур ду иза, кху вайн берриге варшахойн махкахь, ерриге Нохчийчохь, ламчохь а, аренгахь а цё йоккхуш хьо хилча, комаърша а, оьзда а, Гиллакхе а, хьекъале а, кхин цкъа а комаърша а ву бохуш?

– Во-хьо-хьо! – цо дуйцуцух там хуьлий, Гайг а буьгий, кад хьала а ойбий, шура молу БовтIас. – Iахь-хь, лур ду ас хьоьга ахь доьхург, дуй...

– Ас дукха хьедолуйтур дац хьуна, кестта аса юхадерзор ду хьуна иза.

– Цо юха муха дерзор ду иза, ша бидняк хилча, цё-м диканиг-ю, Iи-Iи-Iий! – велар эkkха HаIе.

– БовтIин декхар схьалур ду хьуна. Кхуьнан ца хилахь, кхуьнан тайпанера схьадоккхур ду ас. ХIей, хезий хьуна, схьадал цу чуьра шаьлтий-доьхкий. И схьадаккхал со къонах ца хилча, сан цё БовтIа а хир яцара.

Шаьлтий-доьхкий, туьма ахчий кара кхаьчна Денисолта, малх кхетгачу дийнахь куй дIабаьккхича, шен кIунзал баьлла корта санна, къега.

– Аскестта схьатухур ду хьуна хIара декхар, кхиахь, тховса а, я кхана...

– Во-хьо-хьо, цхьаь дийр ду ахь, Денисолти-миска, цхьаь дийр ду ахь. Етташура молий ахь?..

ШолгIачу дийнахь Iуьйранна исс долу хан ю. БовтIина хьалха лаьтташ боккха кад бу, чохь етташури чу кагIина сискалш а йолуш: цунна хиъна Iаччохь наб кхетта. Цо дечу «хур-тIуро» юьзна ерриге чохь. Садоьлуш ницкъ хиларна, цуьнан бага гIаьттина. Корах чухьаьжначу маьлхан зIаьнарш ловзу БовтIин багахь.

вогІий, соьца юу. ХІун дийр дара аса, иза ца хилча?» – ойланаш йо Хьамас, Денисолта кьайлаваьлча.

Паднара тІехь, чучча когаш а бехкина, етташуьри чу кагїйна сискал юуш Іа БІовтІа, наггахь чІогІа там хуьлий «Іахь-хь» а олуш, шуьрех юьзна шен мекхан юьхьигаш, пхьош хьокхий, цІан а еш. Соне а хиьна, ши бІаьрг хьаббина, багахь цхьацца шабар-шибар деш, корта дІаса алестош, Іа НаІа. Цуьнан коьртахь гутгар а хуьлуш болу, лергаш долу тиша куй бу. Цхьа лерг – хьарччийна чудиллина, важа – кьийган тІам санна лес-таш.

ЦІеххьана тийналла йохайо арахь чуьрадевлла лещачу жІаьлеша.

– ХІей, хезий хьуна! – мохь болу БІовтІига.

– ХІун баху ахь?

– Хьажа арахь мила ву.

– ХІанза хьажу.

Араяьлладу ШайлагІазна го жІаьлеша юкьаверзийна воллу Денисолта.

– ДІадалу, хІай, дІадалу! – жІаьлеш дІадоху ШайлагІаза. – Ватта, хьо вац ази, ва кІанат. Йокхо сийсара бахура, шена цхьа гІо гІанаш гойна...

– Со вогІу аьлла гур дац хьуна вон гІенаш, ша диканаш ца гахь.

– Аз-м иштти ца баху...

ТІаьхьа ШайлагІаз а йолуш, БІовтІий, НаІий волчу чуволу Денисолта.

– Во-хьо-хьо! – гІадвоьдий, велало БІовтІа.

ТІаккха шен веларна юккьехула олу:

– Хьо муха кхаьчна, ва кІунзал, ва бидняк – цІе-м шайна йоггІург тиллинера шуна, – хьо-хьо-хьо! – хьо муха кхаьчна хІокху сан акхарочо ког а баккхаза, олхазаро мас а тасаза болчу махка, ва Денисолти-миска!

– Со хІунда веанерий? ХІокху варшахойн махкахь, аьлча а, хІокху ерриге ДегІастанахь а комаьрша, оьзда,

гИллакхе, кхин цкъа а комаърша стаг мила ву аьлла охьахиънера сой, Лакха Варшера сан шича Хьаьмбий. Хьаьмби зуда ца ялийча ца волу. Дешица кхелина шаьлтий-доьхкий, туьма ахчий да аьлла хинийолчу несо. И духалург дала...

– Ас лур ду аьлла-м ца хета хьуна?

– Ахь ца делча, хьан лур ду иза, кху вайн берриге варшахойн махкахь, ерриге Нохчийчохь, ламчохь а, аренгахь а цIе йоккхуш хьо хилча, комаърша а, овзда а, гИллакхе а, хьекъале а, кхин цкъа а комаърша а ву бохуш?

– Во-хьо-хьо! – цо дуйщучух там хуьлий, Iайг а буйтий, кад хьала а ойбий, шура молу БIовтIас. – Iахь-хь, лур ду ас хьоьга ахь доьхург, дуй...

– Ас дукха хьедолуйтур дац хьуна, кестта аса юхадерзор ду хьуна иза.

– Цо юха муха дерзор ду иза, ша бидняк хилча, цIем диканиг-ю, Iи-Iи-Iий! – велар эkkха HаIе.

– БIовтIин декхар схьалур ду хьуна. Кхуьнан ца хилахь, кхуьнан тайпанера схьадоккхур ду ас. ХIей, хезий хьуна, схьадал цу чуьра шаьлтий-доьхкий. И схьадаккхал со къонах ца хилча, сан цIе БIовтIа а хир яцара.

Шаьлтий-доьхкий, туьма ахчий кара кхаьчна Денисолта, малх кхетгачу дийнахь куй дIабаьккхича, шен кIунзал баьлла корта санна, къега.

– Ас кестта схьатухур ду хьуна хIара декхар, кхиахь, тховса а, я кхана...

– Во-хьо-хьо, цхьаь дийр ду ахьа, Денисолти-миска, цхьаь дийр ду ахь. Егташура молий ахь?..

ШолгIачу дийнахь Iуьйранна исс долу хан ю. БIовтIина хьалха лаьтташ боккха кад бу, чохь егташури чу кагйина сискалш а йолуш: цунна хиьна Iаччохь набкхетта. Цо дечу «хур-тIуро» юьзна ерриге чоб. Садоьлуш ницкъ хиларна, цуьнан бага гIаьттина. Корах чухьаьжначу маьлхан зIаьнарш ловзу БIовтIин багахь.

Цеххана чІогІа мохь болу дехъачуьрчу ШайлагІазе:
– Ва-а, вайги хІун кхачи, ва-а, вайги хІун кхачи...
– Во-о-о! – мохь болуш хьалаоьккху БІовтІа. – ХІун хилла? ХІун хилла? Етташура Іаний ахь?

– Ца Іанайна, ца Іанайна, со ялли, со ялли...
– Ва хІун хилла, хІун хилла?
– Хази йоІ яхан, сийсара, марай оцу кІанате...
– Хьаьнга-а?
– Селхана кху чу веначуьнга...
– ХІа-хІ? Денисолтигий, оцу пас-пасей, вайн Келисаттий, ликбез чекх а яьккхина, кехат-пондар а локхуш йолу вайн Келисаттий?!

– ХІаь. Йоршу яли тамуна.
– ХІа-хІ, хІорш! ХІара ас духалург делла шаьлтий-дотьхий дац? ХІара туьма а сайниг ду. НаІа-а! Кхузахь юххера йист а яьлла. Во-хІо-хІо!

ВогІий, схьаьккха НаІа:
– ХІун боху, хІун боху?
– Вайн Келисат Денисолте яхана, хьуна...
– Цуьнгий? Вайн ликбез чекхъаьккхина...
– ХІаь, вайн кехат-пондар локхуш йолу Келисат. ХІорш вайна юха а елла...

Шаьлтий-дотьхий, туьма ахчий девзинчу НаІин ши бІаьрг къаьрза, тІаккха цуьнан аьрру бІаьрнегІар деттадала долало, цуьнца цхьаьна лестадала долало НаІин чудиллаза дисина куйнан лерг а.

– Во-о! – тийналла йохайо БІовтІас. – Схьая сан тапча, схьая шаьлта, топ... БІовтІа хьаха вац шех чекх са гойтур долуш.

Вовдуш лаьтташехь герз дІа а доьхкуш, аратуьлу БІовтІа.

– ...Хьама-а, дийцахь хІокху дуьненчохь харц некъ дІакхехьначарна муха Іазап дийр ду: жоьжахати чохь иштта дІа цІерга а кхийсина багор бу уьш, я ялгІу чохь кхорзур бу?..

– Уьш хьаха бу, НаІа, боккхачу яй чохь, цІийдинчу даьттан чу а кхуьйсуш, кхехкор.

– ХІийтІ, маржа дуьне-яІ! – шен тІунбелла мара Ыовталан пхьош хьокхий цІанбо НаІас.

– ЛадогІал ахь, НаІа, – гІийлла кьамел доладо Ыаьргаш а хьаббина Іачу Хьамас. – Делан лаамца бен цхьа а хІума хила йиш яц дуьнен чохь, цундела боху ас...

– Со-м реза ву, Хьама. ЫовтІас хІун дийр ду ца хаькх, – юха а шен мерах пхьош хьокху НаІас.

Оцу хенахь арахь гІовгІанаш йовлу. Хезаш ду ЫовтІиназ:

– Чохь дац бІиж, дедда. Амма сан карара-м дер дац! Дела вазлор дац...

Йоккхачу гІовгІанца чукхаьчначу ЫовтІина го Хьама.

– ХІахІ, хьо хІунда веана кху чу? Яхийталахь, яхийталахь, дукха сихонца. Яхийта! – цІеххьана мохь болу ЫовтІига.

– ХІинцца, и сан куй...

– ХІара бу хьуна хьан куй, – мийра тухий, куй цунна тІаьхьабохуьйту ЫовтІас.

ОьгІазвахна ЫовтІа НаІина чукхосавала кечвелла-чохь вуьтуш, чоьхьаволу воккха ши стаг. Царах цхьаь лоха ву, хІинцца кьежъяла йолаелла, тукарца лергина маж а йолуш, важа – вуткьа-лекха ву, цуьнан маж ерриге а кьежъяла ю. И шиь гІеххьа дешна а, коьрта болх нехан дикане-воне эхар а болуш ву. Салам деллачул тІаьхьа кхин хІумма а ца олуш, цу шимма лерга юххе куьйгаш а дохкий назма олу:

Топ-тапчий йиттича, шура ма ца йогІу,
Зуламал тоьлаш ду гергарло, Делан лай.
Хилла дерг тІеэца, ца хиндерг дуьйцуш,
Нахала ма вала, хІай Делан миска лай...

– Іа-а-а, – олий, назма чекхйоккху чувеанчу шима.

– ТІаккха, кхин хІумма а дуй? – БІовтІас шен оьгІазвахар хьулдо.

– Тхо цхьа гІуллакх дохьуш...

– А-а, гІуллакх... Могаш Іай шу, ларадой. Етташура молий аша?

– ХІан-хІа.

– Мерза-м хуьлу шуна, чу сискал кагйича. Сискал яша а еший...

– ГІоза юийла, тхо и гІуллакх дІадерзаде, аьлла...

– ХІа-а, и диталаш, шуна лаахь, ас латта охкур ду шуна.

– Ахьа латта ахка, тхан дІаволлаза висина стаг а вац.

– Иза дика ду, шу массо а могаш волуш. Етташура яийша, сискалца мерза-м ю шуна, ас гуттар юу.

– Тхо-м дІадоьлху, ахь тхайн иштта юьхь...

– ДІадоьлху шу? Шайн Іан йиш яцахь, дІагІо. Кхехкийна дакъийна жижиг дезий шуна? Мерза-м хуьлу шуна иза, тІе чорпа а молуш, ахьаран галнашца. Ца Іийча хІун дийр ду шуна? Іодика йойла.

Хьеший новкъа а бохий, чувогІу БІовтІа.

– НаІа, хІара вайна тІекхаьчнарг шолгІа юьхьІаьржо ю. Иттеш шо хьалха вайн девашас Пхьарас, шен зудчунна дугІу аьлла, чурт цхьана нехан стеган коша хьалха а доьгІна, юха иза лачкъийна бохуш, гІовгІа а йина, нахала девлира вай. ХІинца хІара... Цундела вай кхамма: асий, ахьий, Іахассий – вайна тІера хІара юьхьІаьржо дІаяккха еза.

– ХІара ду-кх иза сингаттам шен беа пена юккъехь буюсубохург.

– ХІаь. Ткъа Іаха мича вахна! Іаха-а!

– ХІо-вай! – учара неІ а йоьллий, чохьхаволу Іаха.

– Хьо мичахь лелаш ву?

– Со куржоке вахнера.

– Ва вайна хилларг хаьий хьуна, эшарш локхучохь дуй вайн гIуллакх?

– Цхьаьнга маре яха дезаш яцара иза а? Ткьа мах-там Завалус, лелон ца оьшуш, ширчух бухадисна ду бохура.

– Хьий, хьо вахка оцу Завалуна! – Iайг кхуссу БIовтIас Iахина тIаьхьа. – И хеча а ю хьуна ширчух бухайисна, иза охьа стенна ца юьллу ахьа? Хьо....

Эццахь бага гIаттийнчохь вуйсу БIовтIа, чуйьлла шайн юьртда Бачин Азман а гой. Бачин цхьаь бен воцу доьзалхо – Азман хьахийча наха гуттар а кица даладо: «Дика йоI тоьлу вочу итт кIантал». Азмана божарийн хорма а лелайо, хаьн тIе оьллина тапча а, цу тIе, хьаьжкIийн локдгех йина чIогIачу томкин цигаьрка а узу хаддаза. Иза зокьрталчу дегIахь, ерстина, Iаьржачу аматехь, «дурс» аьлла, гIе-метта хIовттина кьона зуда ю.

Iадийча санна Iен НаIий, БIовтIий тергал а ца веш, цIенкьа юккьехь дIа а хIуттий, цигаьркех боккха кIур а боккхий, чIогтIа шена угтаре а дукхадеза дош олу Азмана:

– Р-ре-во-лю-ци!..

– У-у, – узар болу БIовтIига.

Кхин цкьа а цигаьрканах кIур а боккхий, Азман кьа-мел дан йолало:

– БIовтIа, хьоу мила ву хаьий хьуна?

– Сиридняк. Кулак-м вац...

– Нийсса ши бежана хьан цIен тIехь хиллехь, хьох кулак хир вара, хIинца хьо сиридняк ву. Ткьа сиридняк мох хьаькх-хьаькхначу агIор теIаш, дIасалесташ йолу элемент ю.

– Со-м вац, Iаха ву хьуна иза, шен астагI а волуш, дIасалесташ.

– Хьо а ву. Цундела... Ткьа Денисолта бидняк ву, селхана дуйна ТОЗехь юкьарчу бажана Iуналла деш а ву, иза оха хьийза а войгур вац.

- ХІан-хІа, Азман, цунах гІуллакх...
- Р-ре-во-лю-ци! Хьожуш хилалахь, БІовтІа...
- ОьгІаз ма гІохьа, оьгІаз, нах буьйлур ма бу тхох, – даьтга хьаькхна мача хуьлу БІовтІех.
- Стенна буьйлуш бу нах, йоІ маре яхча?
- Цо тхуна делла...
- ХІа-а, нахе ма дийца ахь, и декхар хьайгара духа-лург даьхьна дара бохуш...
- Иза-м хІинцале а дийцина аса.
- Ас ахь иза хьайгара долийна хиллера, эр ду хьу-на. Хьайга хаттахь, ахьа а изза ала.
- Тийналла хІутту. «Зузз» до етташурина гонаха хьий-зачу мозано.
- Іахас йохайо и тийналла:
- Там-мах балар ширчух бухадисна Іаьржа Іадат...
- Эццахь БІовтІин хьажаро батт дІакъовлу Іахин.
- Нийса ду. БІовтІа, оцу хьайн вешичул хьан хьекъ-ал делхьара...
- Азман, цкъа мацах, – къамел дан волато хІинцалц вист ца хуьлуш Іийна НаІа, – цкъа мацах ТІуха бохуш цхьа стаг хилла-кх жІаьлеш доІуш. Сарралц и болх бина ша даьккхичу эппазах саба а оьций, цуьнца куьйгаш дуьлуш хилла боху-кх цо. Іи-Іи-Іи! Оцу ТІухин хилла мах бу-кх тхан хилларг а. Іи-Іи-Іи!
- ХІи-хІи-хІи! – вольу Іаха а.
- Ах-ха-ха! – гІад йоьду Азман ша а.
- ТІаккха:
- НаІа, ахьа далийна кица кхуза догІуш дац, кхечу-хьа далор ахь. Келисаттий, Денисолтий вовшахкхетар истори тІехь дІаяздина хир ду. Р-ре-во-лю-ци!
- Истори хІун ю?
- Историй? Цхьа хІума ю-кх, вайн нохчийн хьалха заманахь тайпанан цІерш дІаязьеш цхьа яй хилла боху-кх. Цунах терра, кху дуьненчохь хуьлу даккхий хІумнаш тІе дІаяздеш цхьа боккха яй бу-кх.

-- Цхъабарш цу яй тIе дIаязбахъ а, вуьйш цу чохъ кхех-ка а бийр бу хьуна. Ии-Ии-Ии! -- боху НаIас, тахана Хьамас шена дийцинарг дага а деана.

-- Ткъа тхан Келисат маре яхар а хир ду цу тIе дIаяздина? -- хоьтту Iахас.

-- Дера ду. Иза а ма ду доккха хIума: тахана дуйна дIадолало нохчашна юккъехъ, там-мах ца луш, шайн лаамехъ маре бахар -- зударий балор. Тховса избачтал-нехъ ерриге а юьрто хIоттор ду цIен ловзар. Р-ре-волю-ци!

Екхна аьхкенап буйса юккъе яьлла. Хеза синкъераме эшарш, етта жиргIа, кхуьйсу герзаш, «хIорстоъ, хьовзае», -- боху маьхъарий.

Юьртан цхъана маьПехъ:

-- И хIун къапкъарс ду?

-- Денисолтас зуда а ялийна, деш цIен ловзар ду боху избачталнехъ.

-- ЦIен ловзар? ЦIен коч йоцург чувоуьйтий цига?

-- Хьаьжча, хуур ду-кх.

Юьртан вукху маьПехъ:

-- Денисолтас зуда ялийна, тов!

-- Дера дина дан дезарг!

-- Хьа-хьа-хьа!..

-- У-у-хIу-хIу-хIу!..

-- Кхи-кхи-кхи!..

-- Вахъ-вахъ-вахъ!..

Буйлу нах. «Шшшшш» деш, дIаса а техкаш, юьйлу юьртана гобаьккхина Iохкучу аьрцнашна тIеевлла баьццара хьаннаш.

«Чхар-рр, чхар-р», -- тIулгаш тIе а детгалуш, кхий-салуш, доьлуш, охьаIена шовданаш. «Булкъ-булкъ-булкъ», -- иштга доьлу юьрта юккъехула охьадоьду ахк.

ЖIаьлеш а, боргIалш а, цаьпцалгаш а, пхьидаш а. Ткъа беттаса, цкъа а ца даьллачу кепара, самукъадаьлла, дерриге а лелина дIадахна екхначу стиглахъ.

Эскарера отпуске воГура жима стаг Говда, белша тЕхъ сержантан погонаш а йолуш. Январь беттан тІаьххъара денош дара доьлхурш. Саццаза ло оьхура. Генарчу ламанан кІоштара ерриге лайла а яхана Іуьллу Говдин юрт, автобус лелачу некъана бархІ километр юьстах яра, цига йоьдуш – Іаьнан заманахъ-м муххале а – машин хир ю аьлла, сатуьйсийла а яцара. Цу тІе хІинца автостанцехъ ши ког, шелбаларна, ловзабеш лаьтгачу Говдина райцентре рожаца тІаьххъара яха еза автобус гІур ю-яц ца хаьара, иза автостанцерчу диспетчерна а ца хаьа дела. ХІетте а цхьанхъа бевза-безарш болчу буйса яккха дІа ца воьдуш, тховса со цІа кхаьчча цІерачарна ма хазахетар ду бохуш, лаьтгара иза.

Эххар а чамдий, тІоьрмиггий эцна, диспетчере шен хьалхалерра хаттар дан воьдуш, кхунна репродуктор чухула хезира: «ХІинца дІайоьдучу автобуса ІІІ. юьрта ваха луучо билеташ эца кассехула».

ТІаккха, боккъал чІогІа ша цІа кхаьчна ваьлча санна хаза а хетта, сихха шена билет эца вахара иза. Автобус, дукха хье ца луш, дІайолаелира.

ГІорийначу, лайно къайлабаьккхинчу новкъахула автобус сохьтал сов яхча, шен чамда а, тІоьрмиг а такхийна, тІехьарчу Іойлера хьалхавелира Говда, охьавосса дагахъ. Хьалхарчу гІантахъ Іачу воккхачу стага элира:

– КІант, тховца хьала волахъа, тховса буйса а яккхина, кхана гІур ву хьо шайн юьрта.

– ХІан-хІа, воккха стаг, дика мел дерш догІийла, охъавуссур ву со, – аьлла, жоп делира ГІовдас, тІаккха вела а луш тІетуьхира:

– Со цІа кхаьчча, мел хазахетар ду хаьий хьуна цІе-рарчарна.

– Дера хаьа, хІетте а вайна дукха буьрса йолу дела бохура ас-м, – шен можах куьг хьаькхира воккхачу стага. Цунна юехехь Іачу хенарчу стага элира:

– ДІавалахьа, Къахьим, цуьнан хенахь вай хийла лелла хьуна, кхин а буьрсачу буьйсанашкахь хІара лаьмнаш толлуш...

Шопаро Варш-юьрта боьду некъ чухъаьвззачу кхаьчча, сацийра автобус. ГІовда:

– Шун некъ дика хуьлда, – аьлла, охъавоьссира.

Хьоькхучу дарцо шен марахьарчийра иза. Буьйса Іаьржа елахь а, арахь диллина ло долу дела, Органах баьлла, лам хадощ ирх боьдучу некъан тача мелла а къасталора.

Шен чета куьг а дахийтина, цигаьрка а яьккхина, иза хьалалатийра ГІовдас. Цигаьрках баьккхина кІурчу а тоьхна, чамда кара а лаьцна, дІаволалушшехь, дарц санна шийла, цхьа угІар хезира цунна. Кхин а, кхин а, кхин а.

– Берзалой...

«ЦІе хала хьо белхан! ХІинца хІун дийр ду? Вухаверза йиш а ма яц. Хетарехь, Органал дехьа ма велли, цара суна го а бийр ма бу, – ойланаш йора ГІовдас. – Вухавирзича а хІун дийр ду? ХІинца хьала я охъа йобдуш машен а кхетар яц».

Иштта шина дагтахь волу иза, меллаша юьрта боьдучу новкъахула дІаволавелира.

Йовха аькхе. Можса полларчий хьийза. Уьшал. Текхаргана бага йобду, гІаггІаннехь Іеха а Йохуш, пхьид.

Стенна делахь а, мацах цкъа ша жима бер долуш шена гина и сурт дуьхьал хІоьттира ГІовдина.

«Ванах, и хIунда дагатесира суна?» – саца а сецна, ша-шега хаьттира цо.

Цул тIаьхьа, шен кхерам бойуш, ах-хозуьйтуш элира: «И берзалой-м генахь хила а тарлой, мохо церан аз суна иштта улло схьакхехьарх».

ЯахIума йиьна а бевлла, дIабийша кечбелла Iаш бу доьзал: гIеххьа хенаро дай-наний, пхийтта-ялхийтта шо кхаьчна йоI, ворхI-бархI шо кхаьчна кIант. ЙоI меттанаш охьадежкина яьлла, дас кхерча, буьйсанна чоь шел ца ялийта, йоккха гуьйриг туьллу. ХIинца нанас, уча а яьлла, чIуг дIатосур ю, тIаккха уьш дIабуйьшур бу. Оцу заманчохь учара неI а цIевза, тIаккха тIера лош охьаэгош лаьттах еттаху мачийн гIовгIа а хеза. Уча ара-лилхинчу чуьрачара маравуллий, чувуьгу шайн арме вахна хилларг. Массо а цецваьлла, хазахетта ву. Нана сиххьа цIе хьалакъаго йолало, йишас ша охьадежкина меттанаш хьалаоьцу. Жимахволу ваша ву кхуьнан хьалчара значокаш схьайохуш, шен куча тIе летош.

Ткъа дас, дикка талой, баьрчехь охьа а хуйй, олу:

– Схьадийцал, кIант, айхьа идийна некъаш...

Цхьана юкъана и хила тарлу сурт дага а тесна, берзалойн угIар а дицделла, Органах а баьлла, чIуг етташ ирх боьдучу новкъа гIеххьа (цхьаь-ах километр хил-лал) хьалавахара иза. Берзалой ца угIуш мелла а хан елира. «Уьш-м адамех кхоьрура, адамаш шайхчул а чIогIа». И ойла а йина, дикка сапаргIат а даьлла, шен болар сихдира ГIовдас. Амма некъ ирх тIе а баьлла, гIеххьа нийсачу меттехула дIаболабелча, берзалойн угIар сел уллохь а, сел чIогIа а хезира, ГIовдас, дукха кхера-велла, шен карара чамда «гIоп» аьлла, лайла охьа а йожош. ТIаккха иза, шен чамда а эцна, ма хьаддалу сиха новкъа хьалахьаьдира. Амма дукха гена валале, хьалххьахь цхьана берзан йиш-маIаш а, цо вовшахьет-тачу цергийн гIовгIа а хезна, вухаверза дийзира, тIак-кха нийсса тIехьа а хезначу берзан угIаро ша волччохь сацийра. «Го беш бу-кх суна!» – кхерам иккхира даг

тле. Амма цунна оцу хаамах теша-м ца лиира. ХIетте а дийзира. Гобаьккхина бIаьрг тоьхча, кIайчу лайлахь дикка къаьстара масех берзан гIаларт. Боданехь хаа-луш къегара церан бIаьргаш. «КIегий санна, догу-кх церан уьш», – дагатеси́ра, ша тийналлехь Iохку хьан-нийн хотеш екош:

– Во-о-о! – аьлла, мохь тохале.

Амма цунна сел чIогIа хетта и мохь, адамаш дехачу дIа ца кхочуш, дуьхьал хьобкхучу мохой, дарцой нийс-са бIостанехьа дIа а баьхьна, Органан гIовгIанах а тоь-хна, байира. «Мегара со кхузахь кхара хIаллакван», – ойла хилира цуьнан кхетаман кIоргенехь. «Цхьаь дан ма деза, орца даккха деза», – хьалхарчуьнца цхьаьний сара иза а.

– Во-о, орца дала, орца дала...

Ткъа берзалой-м шек яцара хIокхо мохь хьекхарх. Кху арданго хIума яза масийтта де даьллера, диь де хьалха гоьллец догIучу лайлахула чехка дада ца делла лу, цхьацца дакъа а йоккхуш, хIаллакдар ца лерича. Мацалло берзалошна бицбинера хIинццалц шайна адамашкара хетта кхерам. Царна хьалхарниг адам («шина кога тIехь лела буьрса экха») дацара, кхача бара. Цундела уьш и шайн кхача, хьем ца беш, чекхбаккха дагахь а яра, цо шайн мецачу чуошна мелла а хьаам баре са а туьйсуш.

ГIовда, шена тIекхаьчначух теша ца лууш, амма хьалхалера Iадор дIа а даьлла, дан дезачух, цIе хаьлча санна, ойла еш вара.

«Ванах, кхузахь хIокхара ваа мегара со. Делахь, иш-тта, со санна арахь а висна, цхьа кIант, этташ чуьра ши ност бен ца юьтуш, виьна бохург бакь хилла-кх. Хьал-ха и цхьа туьйра ду моьттура. «Мичара, кхузахь муха хир ду берзалоша стаг вууш?! Хила йиш яц!» Цу кIен-тан ши ност дIайоьल्लीна бохур-кх, докъан метта, кеш-нашка а яьхьна... Уьш-м хIинцца тIекхочур ю – эхI, йоцу ахтомат... ХIийтI, ма цаца бийр бара аса. Го гат-

луш бу, хІун дийр ду... Ура-атталла дечиг а яц, тІева-
ла».

Дечиг-м яра, генахь яр-кха, цхьа бІе ах бІе метр хил-
лал. Цигахь боккхха хьуьнан кхор бара, цул дехьа-м
хьун дІайолалора. Повдина дага а ца деара, дуьххьара
борз хаа ма елли, цу агІор дІа а ведда, цу кхура тІе вала.
Ткъа хІинца тІаьхьа дара, кхор берзалоша бинчу гонна
арахь биснера.

«ХІун дийр ду? – «Гарранехь» вовшахьетталора
цергаш. – ЦІе лато еза-кх! Стенах? ХІокху чамди чуьр-
чу хІумнех!.. Уьш яьгна евлча хІун хир ду? Цхьаь дийр
ду-кх. ХІун цхьаь? ХІун бен ду, хІуьу хилча а, тІекхаь-
ччахьана хуур ду-кх. Дан и цхьаь ца хилахь? Дан и
цхьаь ца хилахь?.. Ца хилахь, хІун хир ду?.. ХІумма
а?.. Мохь хьоккхуш, велхарх даций тІекхета хІумма а.
Цхьа некъ лаха беза-кх... цкъа хьалха хІокхарах цІе таса
еза».

Чамда дІа а йиллина, цІетухургца цу чуьрчу хІум-
нех цІе тесира цо. Кхо шен вешина эцна, некха тІехь
охъатохарх леташ воллуш ши турпал волчу кучах хьа-
лалетта цІе хьоккхучу мохо цкъа дІаяйаза йисира, амма
цІе цу моха кІел ца соцуш, кхин а серлаяьлла, чамди
чуьрчу кхечу хІумнех а дІайира. ЦІаро серлаяьккхинчу
меттигна дехьа – Іаьржа бода, шена юккъера схьакъе-
гаш берзалойн масийтта бІаьрг а болуш. Уьш-м дІаяха
дагахь а яцара. Бакъду, цІаро уьш совцийра шайн «кха-
ча» сихха дІа ца кхоллуьйтуш. «Амма цІе даим а лаьт-
тар ма яц, иза дІаер ю, тІаккха...» Иштта кхета мегар
дара боданера схьакъедачу бІаьргийн хьежарх, нагахь
царна чохь цхьа а синхаам бан а беллахь.

Повда цІарна улло а хІоьттина лаьттара, кест-кеста
и кьега бІаьргаш долчу а хьожуш. «Маржа яІ, йоцу ах-
томат, ма чан туьйсуйтур яра шуьга тІаккха... Топ мукъ-
на а елара...»

*Меттахь хьацарх вуьзна Іуьллу хІара, дагар шовз-
ткъа градусна герга а гІоьртина. Дуьхьалтуьйсу*

тайп-тайпана хІумнаш. Ма тамашийна дара и
гІенаш... Цхъа боккха-боккха налха, и боккха хуьлуш,
и боккха хуьлуш, и боккха... И боккха мел хили, кхуь-
нан садукьлора. Эххар а цу налхах хили кхуьнан кор-
та, кхуьнан корта бу-кх боккха, боккха. Дайл боккха.
(Цкъа мацах лайткъадаран буса цхъана зудчо шен
кІентан дукха жима болу корта боккха хилийта аьл-
ла боху-кха. Тпаккха и боккха хилла боху дайл а...) Кхуьнан корта а бара хІетахъ дайл, шина дайл, кхаа
дайл а боккха... ХІара пІелггал бен вацара. Ткъа кор-
та дуьнненал боккха хуьлуш лаьттара. Иишта хила
иши-м яц.

– Нана! На-а-на! – гІеххъа меттавеара. Коьрта
тІе куьг а диллина лаьттара нана. Цо кхуьнан йов-
хачу беснеи тІехула бІаьргех оьху хили, шен йовлак-
хан тІам а хьоькхуш, дІадохура.

– Нана. Ва-а, на-а-на, – и цхъа геннахъ хеталой,
мохъ туху кхуо.

– ХІун боху ахъ, со кхузахъ ма ю, – олу вукхо.

– Нана, цхъа хІума ю-кх со вуьйш...

– ХІун хІума ю и? – хойтту нанас юха а.

– Цхъа йоккха, йоккха хІума...

– Хъажал, Гповда, – иза дадас боху, иза а хилла
кхузахъ лаьтташ. – Хъажал, аса ягайо хъуна и хІума.

Цо боккъал цІе а тосу цхъана хІумнах. Иза кхунна
боккхахволчу вешех Махъмудах тарло.

– Ма вагаве, – цІогІа долу кхуьнга.

– Мила? – хойтту цхъамма. И хъенан аз дара?

– Махъмуд ма вагаве!

– Махъмуд ма вац хІара, БІоба ма ю хІара...

– И йоккха хІумий?

– ХІаь...

– Иза ягае...

Йогуш ю йоккха хІума. ГІеллуш дІайов цуьнан цІе...

«ХІара сан цІе а ю дІайовш... Берзалой а ю шайн
кхачане сатуьйсуш. И ду хаза, со, Варш-юьртара Іабин

луш бу, хІун дийр ду... Ура-атталла дечиг а яц, тІева-
ла».

Дечиг-м яра, генахь яр-кха, цхьа біе ах біе метр хил-
лал. Цигахь боккхха хьуьнан кхор бара, цул дехьа-м
хьун дІайолалора. Говдина дага а ца деара, дуьххьара
борз хаа ма елли, цу агІор дІа а ведда, цу кхура тІе вала.
Ткъа хІинца тІаьхьа дара, кхор берзалоша бинчу гонна
арахь биснера.

«ХІун дийр ду? – «Гарранехь» вовшахъетталора
цергаш. – Ціе лато еза-кх! Стенах? ХІокху чамди чуьр-
чу хІумнех!.. Уьш яьгна евлча хІун хир ду? Цхьаь дийр
ду-кх. ХІун цхьаь? ХІун бен ду, хІуьу хилча а, тІекхаь-
ччахьана хуур ду-кх. Дан и цхьаь ца хилахь? Дан и
цхьаь ца хилахь?.. Ца хилахь, хІун хир ду?.. ХІумма
а?.. Мохь хьоькхуш, велхарх даций тІекхета хІумма а.
Цхьа некъ лаха беза-кх... цкъа хьалха хІокхарах ціе таса
еза».

Чамда дІа а йиллина, ціетухургца цу чуьрчу хІум-
нех ціе тесира цо. Кхо шен вешина эцна, некха тІехь
охъатохарх леташ воллуш ши турпал волчу кучах хьа-
лалетта ціе хьоькхучу мохо цкъа дІаяйаза йисира, амма
ціе цу моха кІел ца соцуш, кхин а серлаяьлла, чамди
чуьрчу кхечу хІумнех а дІайира. ЦІаро серлаяьккхинчу
меттигна дехьа – Іаьржа бода, шена юккъера схьакъе-
гаш берзалойн масийтта біаьрг а болуш. Уьш-м дІаяха
дагахь а яцара. Бакъду, цІаро уьш совцийра шайн «кха-
ча» сихха дІа ца кхоллуйтуш. «Амма ціе даим а лаьт-
тар ма яц, иза дІаер ю, тІаккха...» Иштта кхета мегар
дара боданера схьакъедачу біаьргийн хьежарх, нагахь
царна чохь цхьа а синхаам бан а беллахь.

Говда цІарна улло а хІоьттина лаьттара, кест-кеста
и кьега біаьргаш долчу а хьожуш. «Маржа яІ, йоцу ах-
томат, ма чан туьйсуйтур яра шуьга тІаккха... Топ мукъ-
на а елара...»

*Меттахь хьацарх вуьзна Іуьллу хІара, дагар шовз-
ткъа градусна герга а гІоьртина. Дуьхьалтуьйсу*

тайп-тайпана хІумнаш. Ма тамашийна дара и
Ленаш... Цхъа боккха-боккха налха, и боккха хуьлуш,
и боккха хуьлуш, и боккха... И боккха мел хили, кхуь-
нан садукълора. Эххар а цу налхах хили кхуьнан кор-
та, кхуьнан корта бу-кх боккха, боккха. Дайл боккха.
(Цкъа мацах лайткъадаран буса цхъана зудчо шен
кІентан дукха эсима болу корта боккха хилийта аьл-
ла боху-кха. ТІаккха и боккха хилла боху дайл а...) Кхуьнан корта а бара хІетахъ дайл, шина дайл, кхаа
дайл а боккха... ХІара пІелггал бен вацара. Ткъа кор-
та дуьнненал боккха хуьлуш лаьттара. Иштта хила
йиш-м яц.

– Нана! На-а-на! – гІеххъа меттавеара. Коьрта
тІе куьг а диллина лаьттара нана. Цо кхуьнан йов-
хачу беснеш тІехула бІаьргех оьху хиш, шен йовлак-
хан тІам а хьокхуш, дІадохура.

– Нана. Ва-а, на-а-на, – и цхъа геннахъ хеталой,
мохъ туху кхуо.

– ХІун боху ахъ, со кхузахъ ма ю, – олу вукхо.

– Нана, цхъа хІума ю-кх со вуьйш...

– ХІун хІума ю и? – хьотту нанас юха а.

– Цхъа йоккха, йоккха хІума...

– Хъажал, ГІовда, – иза дадас боху, иза а хилла
кхузахъ лаьтташ. – Хъажал, аса ягайо хъуна и хІума.

Цо боккъл цІе а тосу цхъана хІумнаш. Иза кхунна
поккхахволчу вешех Махъмудах тарло.

– Ма вагаве, – цІогІа долу кхуьнга.

– Мила? – хьотту цхъамма. И хьенан аз дара?

– Махъмуд ма вагаве!

– Махъмуд ма вац хІара, БІоба ма ю хІара...

– И йоккха хІумий?

– ХІаь...

– Иза ягае...

Йогуш ю йоккха хІума. ПІеллуш дІайов цуьнан цІе...

«ХІара сан цІе а ю дІайовш... Берзалой а ю шайн
кхачане сатуьйсун. И ду хаза, со, Варш-юьртара Іабин

СоИдуллин кІант ГПовда, танкийн эскаран сержант, хІокху берзалойн – цхъана акхачу акхаройн кхача хила безаш хилла-кх. ХІунда?.. И хила йиш ма яц! Яц? Иза хуьлуш ду, я латкъам бан меттиг а ма яц. Кхузахь дерриге цхъа башха кхеташ ду: мецачо, ницкъболчо гІийланиг вуу».

Сирла классаш. КІайн кир тоьхначу ишколан сирла классаш. Керла хъаькхначу басаран хъоьжа йогІу парташ. Хъехархо:

– ХІара А ду, иза Б ду. Иза парта ю, хІара пен бу...

Дика ду. Оцу хъалхарчу парти тІехь Іачунна ма дика а хаьа иза парта юйла, важса пен буйла а... Бант ма хаза а ду цуьнан. И ца хууш Іаш-м со а вац хъуна. ХІетте а, цхъа хаза-м ю и. Сан санна, мачаш а ю цуьнан.

Экскурсе доьлхуш дутхо. Схъаял и горн. Ца ло ахь? Лур ю ахь-м. Диках лекхначунна лур ю боху хъехархо-чо. Диках-м ас локху. Лакха а лекхи. Со хъалхавели, сайн горн а локххуш. Эшарика яьлла ека хъун. Зезагаш ду шортта, хъайна ма дезза. Тхо тайп-тайпанчу ловзарех ловзу. Тхо «Маьлх-Аьзних» ловзу. «Маьлх-Аьзни» и хаза бант долу, дика хуу йоІ къастий массара а. Цунна зезагаш дан деза массара а (кІенташа). Ткъа иза цхъаьнга йистхила еза, цо цхъаь къасто веза. ТІаккха Маьлх-Аьзниний, цо къастийнчунний гондІа хелхарш а дец, эшарш а локххуш, царна шаьш гулдина зезагаш кхуьйсур ду массара.

«ХІетахь оцу йоІа а-м къастийра массарна а юкъ-ахь. ХІинца хІокху берзалоша санна. Ас тховса гІалахь буйса яьккхинехь, хІун дийр дара аша? Мацалла лийр яра? Я со Ш. юьрта хъалавахнехь? Иштта-м цхъа а хІу ма а хир дацара, цул хъалха кхин цхъа хІума ца хилча

ХІетахь дадас и йоккха хІума ягийча-м, моьттура кхин цхъа а къиза хІума дуьненчохь хир а дац. ТІаккха со, и дагара дІа а даьлла, самалха а даьлла, товелира. ХІинца хІара берзалой...»

ХIумнех латийна цIе цкЪа гIеллуш, юха серлайо-
луш, йогура. И гIелъелча, я мохо дIаяйа хьовзийча, ха-
хехетий кЪегара цIарна а, цунна уллохъ лаьттаху ста-
гана а тIехъажийна масийтта бIаьрг, церан дайша гIигI
доладора, меллаша тIе а таьIаш. Амма эццахъ, и цIе
кхин а серла а йолий, шаьш хьалха хиллачу юхатаьIара
берзалой.

Говдина шен дахарехъ хиллачу мехалчу гIуллакхаш-
ца цхьаьна дагаохура мел жима, пайдабоцуш хета а
хIума. Иштта, цо велла воккхаволу ваша дагалоьццу-
пехъ, цунна дуьхьалтесира цкЪа ша жима волуш, хIот-
ташц буьрканах а левзина, хьагвелла, вохвелла ведда
погIуш лаьтташехъ, ахка тIе бертал а воьжна, хи малар
а, оцу хин хилла уьшалан чам а.

«Махьмуд... ХIиннца сол вар-кха хьо леш. Теша ца
лаьара хьо велла бохучух. Мел дика доьшура ахьа иш-
коlexъ а, тIаккха институтехъ а, корта лозуш хуьлура-
кха гуттар а. ТкЪа нанас гуттар: «Махьмуд, дукха ма
синахьа... киншкаш, цундела ма лозу хьан корта», –
огура. Махьмуд, хIара суна-м бен а ца хета хьуна.
Цсрачарах кЪахета-кх. Хье чу цIий хьадар бахьнехъ
велла», – иштта аьллера лоьраша...

*БархI класс чекхъяьккхина, экзаменашина кечам беш
дуьтхо. Литературин хьехархочо (эхI, и гIарагIулеи,
гIарагIулеи... сенчу стиглахула бIаьста а, гурахъ а...) тIедиллира
массарна а, «мила хила лаьа суна» боху
сочинени язье, аьлла. Язйира ас: «Суна гIишлошъярхо
хила лаьа, лекха цIенош дан. Уьш дина девлча,
хIоранна чу а воьдуш, хIора доьзалан дега хIорш хьан
цIынаш ю, ирс-аьтто болуш дехийла шу ала»...*

*Оцу йоIа-м яздинера: «Суна киноактриса хила
лаьа». Яздарх ма ца тоьа, хила веза. Цунах-м ца хи-
тира цхьа актриса а, со Ш. юьртахъ уьтталгIачу
классехъ доьшуш волуш и маре яхара. Ас-м цунна бехк
ца биллира. Ас цуьнга сайн дог-ойланех лаьцна хIумма
а ма ца элира. ТкЪа йоIана тIекхаьчча, цIий а велла*

дIаваларх ма ца тоѳу. Цхьаь ала деза, боккьал а, гIенахь а ца олуш.

Ткьа хIетахь – О-о, и бIаьстенан буйса... хьобкху мох... догIа а деъна, серлаяьлла анаюх... – суна-м и маре яхар иштта чIогIа хала а ца хийтира. ХIунда аьлча, уьтталгIачу классехь а ма яра йоца ши чIаба а лелош, сийна ши бIаьрг болуш йоI. Иза хIинца цхьана институтехь ю. Со а гIур ву...

ГIур ву! Хьо берзалойн «кхача ма бу.

Хийлазза ала-м олура нанас хIетахь интернатехь волуш а:

«Кхин ма воьллахь буйсанна цIа, экха тIеIотталур ду хьуна». ХIетте а ван-м вогIура. «Гурт-гурт», «гурт-гурттанехь» детталуш дог а долуш. Экханах-м кхоьрура, хIетте а и цхьана геннахь, ворхI ломал дехьа долуш санна хетара. Ткьа иза-м кхузахула лелаш хилла.

«Вайнах» дохьур ду, аьллера аса... Со тахний, тахний цIа кхочу бохуш, Ийна хир бу цIеранаш.

Шуьйра аре ю Iуьллуш. Танкийн Iамораш. Сан да-харехь дуьххьарлера. ХIетахь-м ас тIехдика туьйхира сайн снарядаш. Цхьа а «мостагI» кIелхьара ца велира сох. Дуьне кхоьлличхьана адамаш «мостагIий» байа гIерташ, девддий, хьаьвддий лела. ХIетте а кхачалуш-м бац уьш. ЧIогIа нуьцкьала Хиросими́на тIетоьхна бомба хилла. *Аьхка бежнаш дажсо оьхуш... ма екхна яра хIетахь стигла... Хьуьнхахь бIаьста цIазамаш хуьлура дуккха а. ХIинца-м бIозза сов ницкь болуш ю боху. Нах хIаллакбина ца Iаш, дерриге а дуьне хIаллакдан ницкь болуш. ТIаккха хIун хир ду? Цхьа а адам доцуш, латта а доцуш? Хьуьнхахь аьхка мангал-комарш а хуьлура. Ма шийла дара и хи, цергаш а лахош... ХIун хилла теша адамал хьалха, латтанал хьалха? ЭхI, и гIарагIулеш. гIарагIулеш... сенчу стиглахь, бIаьста а, гурахь а...*

«Хьанна дагадогIур дара со иштта лийр ву бохург. Оцу наьрт-аьрстхоша-м, наха ниха молучохь, цIаста

молуш хилла. Со иштта онда велахъара хуур дар-кха. Ас и хІора борз, цІоган тІера а лоцуш, кхуссуш, дІо лам буьхъе йоккхур яра. Таккха хуур дара хьуна адамах лата еза ца еза. И куй хилча дика хир дара. И дІа а тиллина, дІагІур вар-кха. Таккха лелар яра хьуна хІорш. Церганш хьекхош. ХІан-хІа, тІаккха-м царна хьожа кхетар яра сох. Цулла лакха и зурма елахъара, хІокхарна массарна а наб кхетийта... Везан Дела, воккхан Дела, кІелхъаравакксахъ со хІокху балех. Шен хан ца кхаьчча, стаг ца ле ма бохура оцу йоккха маж йолчо. Ткъа нагахъ сан хан кхаьчнехъ? ХІай веза хилла волу Дела, ма кхачийтахъ сан хан. Ас хІинцца мел а лур бу эвлаяашна, Деле сайна гІодар доьхуш. Суна-м диц ца делла, нана, ахъа Іамийна къулхъанаш, бисмилла а, аяташ а...

...Султанна йохъуш йолу коч а еги. Дера еги. *Гурахъ, дохк долчу дийнахъ, хъаьмцаш баха оьхуш.* Йиситина дохъуш долу нейлонан йовлакх а деги. Иза оьцуш ма елакъежира и йохкархо. Ас йишина оьцуш доцуш, кхечунна оьцуш ду моьттурса цунна. Кхечунна дохъуш долу совгІат а деги. Кхана цуьнга шовдана йисттехъ ког хьекхийта дагахъ ма вара хьуна кІант-м.

И кхиерг стохка бархІ класс чекхъяьккхина яьлла, хІинцца вуьрхІийтта шо кхаьчна йолу Эниса яра. Говдас ша арме ваха цхъа кІира дисча бен тидам а ца бира цуьнан. Эвлана юьстахо, хьун дІайолалуччохъ Іаш бара ЭнисагІар. Цига цкъа керт ян серий даха вахча, шайн кетІахъ йиттина хІумнаш хъалаухкуш йоллуш гира цунна иза цхъа тамашийна, хьалха санна а ца гуш. ХІара волчу агІор букъ а берзийна лаьттара иза. Карара йиттина коч я кхин хІума сера тІе дІаолла хъалакхевдича, цуьнан дегІ шен хазалла кхин а бІаьрла йоккхуш озалора. Ишта а юткъа гІодаюкъ кхин а готта а хеталора, ткъа месаш хІораза а, хІума дІаоьллина а яьлла, юха и охъанислуш, бай-й хьоькхучу мохехъ мах-дечган патарш санна, лестара.

Говдина иза цхъанхъара сана хъаша ю моъттура. Амма и схъайирзича евзира, йоІана хІара а вевзира. Иза, кхуо ша тергал йинийла а хиъна, охъатаьІна, цийелла чужахара. Говда а вахара оцу суьйранна цІа. Амма шен эскаре дІаваха дисинчу кІиранчохъ тІахъаьлла хъавзира иза: цо йоІера дош даьккхира, цІа валлац шегә хъежа аьлла.

«ХІинца со цІа валлац хъежахъ-м, ехха хъежа дезар ду хъан. Кехаташ кест-кеста хІунда ца яздо бохура. Дера, кІиранах цхъаь-м яздора. И сан кехаташ дагада-хъара цо. Кхечуьнга а ца гойтуш.

Туьйранахъ санна хІунда дац-те хІара дахар. ХІокхара тховса со хІаллаквича а – даьІахкаш-м тІаьхъаюьтур ма яра – кхана стаг денвеш долу хи а хъаькхна, юха денвийр ма вара со. «ЭхІ, ма дукха вижина Илли со», – аьлла, хъалагІоттур вара. ГондІа лаьтташ дадий, наний, Йиситий, Султанний... хІаь, иза а хир яра.

Туьйранах теша воьлла-кх со. Ма хаза а ду. Вахъ-хъа-хъа. *ЭхІ, и гІарагІулеш, сенчу стиглахъ... гурахъ а, бІаьста а...*

Со хІунда вац наьрт-аьрстхо? Со хІунда вац турпал? Иштта воцу дела вац-кх. И берзалой уьстагІий хІунда дац?!»

Эццахъ гІала боьдучу новкъахула охъайоьдучу машенан серло кхийтира Говда лаьттачу метте.

– ХІей, со а вигахъ! – цІогІа туьйхира Говдас.

Амма серло, некъо голатухучохъ машен дІа а хъавзина, кхуьнан мохъ а бале, дІаяйра. Оцу серлоно кхин а марсаяьккхира дуьнене йолу марзо. Цунна дахар тІе ца кхачалу, амма ша цуьнга чІогІа сатуьйсу меттиг санна (кІад а велла, хи чу воьдучунна гена йоццуш го хІорда юккъера тІехъ дитташ а, стоьмаш а, цІазамаш а долу гІайре муха хета? – Ишта) хетара. Иза цунна хІинца дан а дара ишта.

– Шу юзур ма яц сох, суна ваха ма лаа, ваха лаа...

Це гЕльелла, дАян гергаяхара. ТПаккха цо шен тЮьрмиг дАа а баьстина, цу чуьра кетар схьайицира. Иза дена йохьуш яра, цо тАьхьа ахча а тесна. Вехха лаьттира ПОВда, иза ягае, я ма ягае ша бохуш. Иза ягийча, цуьнан хан мелла а яхлур яра. Ца ягийча, кхана кхуза баьхкинчарна тЮьрмиг чохь кетар карор яра. Эххар а ойла хьалхарчунна тЕхь сецира: «ХЮн хаа, хЮрш ягочу хенахь цхьаь хуьлий...»

«Энисаца малхбалехьа долчу цАа чохь хан йоккхур ю бохуш ма вара. Иза а дАадели хИНца... Гучуволуш лаьтта хьо, ПОВда, тАьхь-тАьхьа. Ва-хьа-хьа. Хийла халонаш лайна дадас, нанас. Ас-м хЮмма а ца лайна. Мацалла лайна цара. Теман хала шераш. Эшийна цара и халонаш. Ас хЮмма а ца эшийна. ХИНца чаккхе... хИНца чаккхе... ХЮн бен ду, мухха хилча а, цхьа чаккхе ю-кх и. ЭХ, и гАрагЮлеи... гАрагЮлеи... сенчу стиглахь... гурахь а, бАьста а... Дера ду бен. ХЮкху пкхачу акхарошка а ца воуйтуш, цхьанхьа цхьа сийлахь-доккха хЮма кьуйсуш валар ловзар ду. Кхузахь шигта дАа, берзалойн кхача а хилла, хАллакьхилар... я кани а, я дакьа а доцуш, ши ког бен биса а ца буьсуш. ТЕхьхьа гЮллакх ду и-м! Эниса... цуьнга кехат дитча хЮн дара техьа?»

Тов хьийзо аьхке. Хьун. ХАра хьуьнахула схьавогЮ, ли топ а тесна. Генахь доцуш ду ЭнисагАеран цАа, хИНца хАра хьун кхача ма елти, гучудер ду иза. Цкьа хьалха хи мелча бакьахь ма дара. Эцца ахка тАера, чакхчари йолчуьра.

Хи чакхчари хилла бердах чукхийсалуш, шерачу тЮлгаш тЕе детталуш цинцашихахь духучохь луйчуш йоллу иза. Диттийн гаьннаш юккьехула чукхеттачу маьлхан зАьнариша кьегадо цуьнан дегАан айналарикахь севица хин тАадамаш. Малхехь кьега духучу хин цинцаш а. Шен лийчаран теи хАра бердаш, царна тЕеевла хьаннаш, гАаш юккьехула чукьеда малх

бен бац моътту. Иза кест-кеста чахчари буха хІутту, шен дерриге а долчуьнца йолу йовхо оцу хиз яйийта гІерташ санна.

Іабржачу буса набарх ма велли, нуьцкъала электрически стогар хъалалатийча санна хийти, и цхъал-ха хазалла гича. Когаша ла ца догІахъ а, иза ша шел тулуш, сихха дІавовьду цигара.

«ХІунда дуьту цуьнга кехат? Цуьнга суо дагалеций-тий? Соь хІун кхочу, цо эрна сингаттам лелабарх. Шен ирс лаха деза-кх цо... ХІетте а со воцуш, цуьнан ирс... муха хир ду? Иштта дІа хир ду-кх... кхин хьо хийца ца тарлуш-х вацый?..»

«КхоалгІа дуьненан тІом баккха гІерта Пекин». ЭхІ, и гІарагІулеи, гІарагІулеи... сенчу стиглахъ... гурахъ а, бІаьста а... «Буьйсанна а, дийнахъ а, гуттар а машина хехъ лаьтта вайн салтий!..» Ткъа нагахъ, термоядеран тІом баьлча? Массо хІума а хІаллакдеш... ХІун хир дара тІаккха?.. ХІумма а хир дацара. ХІумма доцуш муха хуьлу?.. Нагахъ иштта тІом баьлча, хІорш, хІара берзалой а лийр яра. Со а. Кхин сан ши ност схъа а эцна, барми тІе а йиллина, дакъа санна кешнашка а яхъна, дІайолла стаг а хир вацара. Я суна тезет хІотто, назма ала стаг а хир вацара. И Ахьмин Іаднан машенца бердах а вахна велча, цуьнан чурта тІе машин йиллира. Сан чурта тІе хІун юьллур ю теша? Борз юьллур ю-кх... Вахъ-хъа-хъа. ХІан-хІа, хаза-м дукхи, хІара дерриге а Іалам лардан эскаре вахна со, І метр 85 сантиметр локхалла а, 72 кийла йозалла а йолуш волу со, хІокхеран, хъекъал хІун ю а ца хуучу акхачу акхаройн кхача хир бу бохург. Шайш акха елахъ а, «кхача» муха баа беза хаьа бохий аш?.. Иза-м суна а хаьа, шуна хаьий? Шайн тайпана нах оха а буу боху аш? Иза а бакъ ма ду. Шайл тхо акха ду боху аш? И бакъ дац. Адамо цІенош до, хъаьжкІаш йоь, ткъа аша хІума йохор, яар бен, деш хІумма а дац. ХІетте а шайш Іаламна доккха зен ца до боху аш, дуьне а, дерриге Іалам а

хлаллақдан герташ а тхо ду боху аша... Иза а бакъ дац.
Бакъ дац. Уыш тхан тайпана бац, уыш шун тайпана бу.
Шина кога тлехъ белыхъ а. Бу, бу... Аш-м цкъа а ойла ма
ца йо. Оха йо боху аша ойла, ойла а йой, эзарнаш-
гзарнаш адамаш хлаллақдо боху аш? Миллионаш ада-
маш? Уыш шух ма бу. Бац? Бу. Бац? Бу.

*Лилула сийна стигал. Иза аьрцнех хъакхалуччохъ
масех кІайн марха. ЦІе-можсачу гІаиша лепайо хъун.
Мохехъ хъийзаш, царна тІера охъаоьгу гІаиш санна,
сингаттаме аьзнаш Іеңош дІайоьлху гІарагІулеш.*

– КІорда ца до техъа царна гууттар евлла лела?

– ХІан-хІа, евлла лелар церан ирс ма ду.

*ЭхІ, и гІарагІулеш, гІарагІулеш, сенчу стиглахула
олаьста а, гурахъ а...*

– ХІумма а дойтур дац! – дарц, мох къарбеш мохъ
туьйхира Говдас.

«Хъераволуш лаьтта-кх со. Хъаьнца къамел деш ву?
Берзалошца... нанига кехат яздица хІун дара теша. Яз
а дина, сайн этки чу дуьллур дар-кха. Сан цІе ГІовда
хІунда ю, БІовтІа а йоцуш? ХІан-хІа, ца оьшу. Кехат ца
яздица а, шайна а хуур ду царна соьгара хъал.

Тамашийна ду-кх дахар. Жимчохъ иза цхъа шуьйра
аре санна хетара. Ловза, лела, кхерста, и кІордийча
болх бан, даккхий гІуллакхаш лело, хъуьнарш къийса
поргта хана, меттиг а хирю моьттурса. Ткъа дахар цхъа
готта коридор хилла. Хиэ ядийна чемхалг сайна, за-
мано вадавой чекхвоккху оцу коридора чухула, я ах а
валлаге, цхъана неІар тІехъ Іачу хІоуху тайпанчу цхъана
берзалоша хадю а тарло и некъ... ХІетте а... Сан цІе
ГІовда хІунда ю, БІовтІа а йоцуш? ТІетаьІаш ю берза-
лой-м, массарна а кхочур вуй-теша со шуна. Оцу дІо-
гарчу шайх гІийлачунна а делаш дакъа, шайн да хъак-
хийца валларш. ХІара урс жимма доккха делхъара
бакъхъа дара. ХІумма а дац, карахъ ерг тоьхнарг лери-
на-кх майра.

Сан цѣ, Говда а йоцуш, БловтІа хІунда яц те? Гов-
да бохург хІун ду? Со ву? Со муха хуьлу ГІ-х, О-х, В-х,
Д-х, А-х. Вахь-хъа-хъа. Хьераволуш ву-кх со. Ваьлча
хІун ду? Яккха йиснарг дукха хан а яц. Берзалошна хІун
бен ду, со хьерваьлла хилча а, ца хилча а. Царна со,
мухха хилча а, кхача бу. Вахь-хъа-хъа. Вахь-хъа-хъа.
Вахь-хъа-хъа. Ма вагаве... *ЭхІ, и гІарагІулеш,
гІарагІулеш... сенчу стиглахь гурахь а, бІаьста а...*
Эниса... ахь хъайна луьург де... Султан, хъан коч а еги...
Со наьрт-аьрстхо... Хъаьмцаш баха оьхуш... хІунда ва...
Хиросимана... коньяк... «Вайнах». Цу йоккхачу хІума-
но вуьйш ву со... Ва-а-а. Сан цѣ Говда...»

Буйкъачу боданехь дІаяй цѣ. ТІаьххъара суй.
ДІахецабели чІогтІа озийна ворхІ пха – ворхІ берзан
дегІ лаьттах дІакъаьсти.

Говдина хаало берзалойн багошкара схъаетта Іаь.
Иза тІомавала гІерташ санна, берзалойн гонна юккъе-
ра хъалаозало, ши куьг ирх а дохуйтуш. Цуьнан бага
гІаьттинчохь юьсу, чуьра цхъа а аз а ца долуш.
ХІинцца...

Оцу хенахь юьртара охъабогІучу некъо голатухху-
чохь гучуэккха тІулг кхоьхьу йоккха машен, цуьнан нуь-
цкъалчу серлоно шайн кхоссаяларехь совцайоьлуйту
берзалой. Амма мацалло хьерьяхначу берзалойн кха-
чане болу сатийсам онда бара... Онда яра серло а...
Иза хІора мІаьргонехь гергакхочуш а яра... Цу шинна
юккъехь лаьтгара Говда.

– Серло! Серло! Серло-о-о! – дарц а, Органан гІов-
гІа а, берзалойн гІигІа къардеш, мохь хъаькхира цо.

ПОЛЛАРЧИЙ

Тахана Іуьйранна, малх схьакхетачу хенахь, Сирла-Можаниг цІе йолу цхьа полла белира дуьненчу. Цунна массо а хІума цхьа тамашийна а, сирла а дара. ЧІогІа самукъадаьлла, ловзуш, кхийсалуш, цхьана зезагна тІера вукху зезагна тІе хуьйшуш, бешахула хьаьдда лелара иза, цІеххьана шена дагаеьна йиш а локхуш:

Ма хаза ду хІара дуьне,
Со дуьненчу баьлча дуьйна.
Ма хаза ду хІара дуьне,
Малх стигла баьлча дуьйна.

Иштта тІомабаьлла лелаш, цхьана кІайчу зезагна тІе хиьна Іаш кхин полла гира цунна. Вовшашна бевзира и шиь. Цуьнан цІе Сирла-ЦІениг хиллера. Иза кхул цхьа буйса хьалха дуьненчу баьллера, селхана малх чубу-зучу хенахь.

Сирла-ЦІечо дийцира кхунна:

– Вайна юккъехь утгаре а боккха полла Хьекъалча цІе йолуш бу. Цуьнан кхо де хан ю. Цо хІора сохьтехь полларчий бешахь схьа а гулдеш, хьехарш до. ХІинца тІекхаьчна роґІера гулам хила беза хан. Схьа тІаьхьахІотта суна.

ХІара шиь дІакхаьчча, заадаьккхинчу беша юккъехь даьллачу доккхачу можачу зезагна тІе хиьна Іара Хьекъалча цІе йолу кІайн-сийна полла. Цу зезагна гонах хевшина, Хьекъалче ладоьґуш дара бес-бесара полларчий: можанаш, цІенаш, Іаьржанаш, кьорзанаш, кхидерш, кхидерш.

Хьекъалча къамел деш бара:

– ЧЮгIа баланехъ ду адамаш. Масийтга декъе декъаделла. Вовшах лата кечделла. «Атоман бомба» олуш цхьа хIума ю цара йина. Иза царах цхьамма тохахъ, дерриге а дуьне доха тарлуш ду.

– Церан дуьне доьхча-м хIумма а дацара, – элира цхьана Iаьржачу поллано.

– Э-э, жиманиг, хьо дика ца кхета... Церан дуьне доьхча, вайн дуьне а ма духу, – элира Хьекъалчас. – Цундела хIун хуьлу хууш а дац, дIаса а ца довлуш, мас-со а кху бешахъ Iиз!

– Дуьне доьхча муха хуьлу? – хаьттира Сирла-Можачо.

Хьекъалчас жоп делира:

– Дуьне доьхча, хIара беш а хир яц, и дIора малх а, зезагаш а, вай а – хIумма а хир дац.

Сирла-Можачунна ца лиира цуьнга кхидIа ладогIа. Иза, тIомабаьлла, мелчу мохехула, оцу бешара арабаьлла, лекха буц яьллачу басешкахула лела бахара. Цигахъ иштта, ша санна, хьийзаш кхин цхьа полла а гира цунна, Iаьржа-ЦIениг. Иза кхуьннан хеннара хиллера. ДоттаIалла тасаделира цу шиннан.

Бецийн тайп-тайпана хьожанаш муьйлуш, хаз-хазачу зезагашна тIе охьалахлуш, ловзуш, хьалхабаларех кьийсалуш, шовданийн хих тIемаш детташ, малх чубуза лахбаллалц лийлира и шиь. TIаккха юхабирзира шайн беша, Хьекъалчас гулам беш хиллачу беша.

Цу бешахъ гинчо Iадийра и шиь. Дитташ кIелахъ, дала а делла, Iохкура дуккха а тайп-тайпана полларчий. Сирла-Можачунна девзира уш: Хьекъалча, Сирла-ЦIениг, KIайн-Къорзаниг, кхин а, кхин а... Iуьйранна кхунна мел гинарш...

Эццахъ, хорам хилла, са дIалаьцна, ша лаьтта божале Сирла-Можаниг кхийтира: полларчийн дуьне дохон-м цхьа а атоман бомба оьшуш а ца хилла. Полларчийн дуьне дохон, цхьана стага беша а веьна, стоьмийн дитташна молханаш тоьхча а тоьаш хилла...

Ша-шега а луйш, ахтобусан тЕхьарчу Йойлехь Іен Ахьамсолта ша воьдучу юьрта дІакхечира. Социйлехь охьа ма-воьссинехь хиира цунна, мича агІор ваха веза: кхузахь а схьахезара ловзаран гІовгІанаш.

Гучуваларх а ца тешаш, вадийна, бешахь хІоттийнчу стоьла хьалха хаййра хІара. Цунна гонах Іаш яккхий геш йолу пхи-ялх стаг вара. Царах цхьамма кхуьнан дикка самукьадаьллачу хенахь хаьттира:

– Диссертацин тема хІун ю хьан?

Кхуо, жоп ца луш, лимонадах кьурд а бина, тІаккха «Іахь-хь» аьлла, жоп делира:

– Кандидатскин тема «Хьаьмцийн, кхорийн гибридийн хьокъехь...» яра. Ткьа докторски диссертацин тема: «Якийн, бежанийн гибридийн хьокъехь».

ТІаккха милк санна ворта а, цІийбелла балг санна мара а болчу цхьамма, шен гай гІортийна, стол харцоза а йоккхуш:

– Ахьа бийриг-м, кьонах, гибридийн гІурт ма бу, – олира, «вахь-хьа-хьа» аьлла, вела а луш.

Цунна дукха оьгІазвахна, тоха дагахь, шишанан бертиг схьалецира Ахьамсолтас. Амма, ша Іилманча хилар дага а деана, ІаддаІийра.

Эццахь тЕвеара цхьа лоха стаг, карахь тептар а, ручка а йолуш.

Массо кисана кхевдича, хиира Ахьамсолтина, хІинца ахча дала деза хан тІекхаьчнийла.

Эццахь, ша хІун леладо билгал шена а ца хууш, стоьла хьалхара хьала а гІаьттина, йоккха уьйтІе а хадийна, кеберте вахара иза.

Цигахь цхьана нахаца лаьтташ вара кхуьнан доттагI, зуда ялийначу кIентан да.

– Бахьмад, схьахилахь цкъа, – и сехьаваьккхира Ахьамсолтас. – Делахь, со дIавоьду. Шун нус Дала декъ-алийойла... Ас оцу лохчу стаге итт туьма дIа-м делла шуна, цо дIаяздина ца яздина-м ца хаь суна. Дан шайна луьург де-кха, сан зуда ялон кIант-м вац шуна.

Бахьмад, цецваьлла цкъа кхуьнга а хьаьжна, тIаккха воьхна дIаса а хьаьжна:

– Бакарбика, хезий хьуна, – аьлла, шен зудчуьнга кхайкхира.

Иза тIееьча, Бахьмада элира:

– Ахьамсолтас итт туьма делла хилла, и дIадала деза.

– Лур ду-кх, итт боху ахь, ткъе итт а, – чета кхевдина, йоккха цIен-кьорза бумаьштиг схьа а яьккхина, ахча дагардан хIоьттира Бакарбика.

– ВаллахIи лур дац-кха суна-м, – ша волччохь хьа-лакхоссавелира Ахьамсолта.

– Лур ду, Ахьамсолта, лур ду, – элира Бахьмада.

– ВаллахIи, лур дац-кха суна...

– ВаллахIи, лур ду-кх...

– ВаллахIи, лур дац-кха... туьма шайна а ца дуь-туш-м, – аьлла, Бакарбикера схьазначу иттаннах цхьа туьма Бахьмадан кисана а диллина, важа исс шен кисана а тесна: – Шун нус декъалийойла! Шуна Дала иманца собар лойла, – аьлла, дайчу боларехь ахтобусан социйла йолчу агIор дIавахара Ахьамсолта.

«Бакарбика, тов! ЦIаре хьажа хьо... ХIокху исс туь-манах-м, хьаха, яц ас хьуна йина харжаш меттахIуьттур. ГIала моццаза вогIу буьйсанах йохуш... хьуна гости-ница а йиллина... Ша волчу вола олу. Со хIунда вогIу кху къаххашка. Со Грознехь, столицехь Iаш ву. «БIе сом ма хилийта, бIе доттагI хилийта», тов! ВаллахIи, ма хилийта-кх ас-м. Со мича рема лалла ваха воллу, хIорш тIаьхьа а хIиттийна. ХIинца кхин зама ма ю». – иш-тта ойланаш а еш, ахтобусе ца хьоьжуш, такси а лаьц-на, цIехьа таьIира Ахьамсолта.

БОЧА-БІАРИЙН ДИТТАША ГІОВГІА ЙО

ВорхІ шо кхаьчна Лайса ехха Іуьллу Біаьргаш схьа ца боьллуш, шена хезнарг боккъалина, я гІенах ду а ца хууш. Эххар а кхета иза гІан цахиларх: гІан делхъара, цунна и хезна ца Іаш, гуш а хир ма дара. Таккха шен юьхьа тІехь маьлхан зІаьнарш а хаалой, Біаьргаш схьа-доьллу цо. Иза елакъежа маьлхан зІаьнаршна. Амма снхха дов цуьнан и хазахетар. ХІара цхьа кІира ду-кх Лайсин дагчохь и сингаттам беа.

Ши бутт ах бутт хьалха, дуьххъара Баба йолчу Іен схьаеанчу дийнахь а яра иштта дог ца догІуш. ХІетахь иза ехха хьийжира юьртана малхбузехьа болчу орцах, штгалуш, халла ирах йоьдучу сирла-можа басар хьаькхначу тракторе, иза, орца тІе хьала а яьлла, къайлаял-лалц. Цу чохь дІаяхара кхуьнан нана, хІара кхузахь, шен нана йолчохь а йитина, аьхке дІаялалц. Лайса Біаьргаш чу хиш а хІоьттина лаьттара, цунна дагаоху-ра шен Дада а, жимахволу ваша Куьйра а. Нана дІакхочучу хенахь Дада хир ву, Куьйра кара а лаьцна, кегІа а ваьлла лаьтташ.

– Схьайоьл, Лайса, схьайоьл Бабина. Бабас хІун дийр дара хьо дІаяхча, хьан нана цхьанхьа а гІур яц. Кхузахь хазох ма ду шун юьртахьчул а, нах а дукхох бу. Кхузара гІали тІе а вахало... Шу долчу трактор бен, хІумма а яха а ца йоьду... Схьайоьл Бабина, – марай-оьллира хІара ненанас. Таккха яхна уче йисте охь-ахнира.

– Тю-тю, ма хаза бу ког, ма жима а бу...

Ког, ког, коган ког,
Хоттала бахана бехбина ког,

Бай тІе хъаькхна цІанбина ког,
Даьтта делла хъанбина ког,
ХІоа делла хъаьстина ког,
Іахарашна тебина ког,
Мехкарашна шершина ког.
Ког, ког, коган ког...

Шен ког, кара а лаьцна, лестабеш, Бабас и йиш лек-
хча, Лайса ша-шех елаелира. Цуьнан сингаттам а бай-
белла, дІабелира, ца хилча санна. Де суьйренга дала-
ле, кхунна вевзира шайн лулахойн ша санна хъалхарчу
классе ваха везаш волу кІант. Цуьнан цІе Асхъад хил-
лера.

ХІинца-м кІира а ду кхуьнан сингаттам дІа ца болу.
Лайса, шен меттахъ хьирчина йоца хадийна месаш
цхъана куьйга дІахьокхий, уча йолу. Іуьйренан мох
шийло бу. Мохо лестадо даккхийчу, кху уьйтІенна го-
баьккхина доьгІначу боча-бІарийн кортош. «ГІо-в-вв»,
– гІовгІа йо цара. РагІу долчу дІахъаьжча, Лайсина го
шена меттахъ Іуьллуш хезнарг: Баба ю котамашка луьйш
йоллуш.

– Хъада дІайовла, рагІу кІелахъ Іе, шайна цхьогале
яийта ца лаахъ, куьш-куьш, куьш! Хьий, Дала хайра де
шух... ДІаяло, чу а гІой, хъайна тІе коч юха.

ХІара чу ца йоьду тІе коч юха, когаш тІе охъа а лах-
лой, шелонах хаба а хебий, ладоьгІуш Іа. «ГІо-ов-вв»,
– до боча-бІарийн дитташа. Кхузахъ дуьххъара буьйса
яьккхича, сатоссуш самаелира, и гІовгІа а хезна. Кхун-
на моьттура иза сихачу мохо лаьल्लीна богІуш догІанагІ
кІур бу. Иза схъакхаьчча, мегара цо хІара тиша цІа
тІекІелкхосса.

– Хъо самаяьлла, Лайса?..

– Баба, догІа ду-кх вайна догІуш.

– Муха догІа? Дера дац-кха, – коре а яхана, арахъаь-
жира Баба. – ДогІа муха догІу, стиглахъ марха а ца хил-
ча.

– ГовгІа-м ма ю.

– ХІа-а, уьш бІараш ду мохехь лешаш...

«ГІов-в-в», – гІовгІа йо бІарийн дитташа.

– Хьада дІаяло, юьхь-куьг дилий, хьайна хІума кхалла, – кхуьнгахьа йоьрзу Баба, карахь котамашна йоухуш повшах хьекхош ши хьаьжкІа а йолуш. Лайса чу йоьду. І цо, шозза саба хьокхуш, юьхь юьлу, гата а хьокху, тІаккхашен месех екх хьокху. «ГІов-в», – кху чу а схьахеза бІарийн дитташа ен гІовгІа. Уьш Бабин дас доьгІна ду. СагІина аьлла. Шортта бІараш латадо царна тІехь. Баббагеран ден цхьа а кІант ца хилла, хІорш ялх йоІ хилла цуьнан. Иза говза стаг хилла боху Бабас. Аьчган непаш а еш, черманашна уй а дохуш. Шортта жижиг хуьлура бохура Бабас шайн. ХІорш кегий болуш хьаьмцаш баха оьхуш хилла, стерчий дІа а дужий, салаз тІе серах бина дуо а хІоттабой. Цхьа а хІума оьшуьйтуш ца хилла кхарна кхеран дас. Бабин йижарех цхьаь ю дІогахь, ломал тІехьа а ваьлла дІавахча, Шела бохучу юьртахь Іаш. Цуьнан, Бабин санна, багара цергаш дІа ца свлла (Бабин кхо церг бен ца йисна), куьйгаш, Бабинпаш санна, Іаржделла, пхенаш тІедевлла а дац, цо мотт Бабас санна ца буьйцу, радиочухула кьамел дечу зудчо санна буьйцу. Бабии йишица цхьа стаг а веара, мекхаш а долуш. Иза цуьнан кІант хиллера. Цара шина сетки чохь тайп-тайпана хІумнаш а еара: жижиг, чкьургаш, кампеташ. И шиь сарралц Іен а Іийна, сарахь дІадахара. Церан шайн машен ю. Сийна жима машен. І цуьнца деанера и шиь. Цу шимма бІараш а даьхьира цхьа ведар, кертара баьхна сийна хохаш а. Бабас, ца оьшу боххушехь, цу шинна банки чу даьтта а, ши кІалдмижарг а биллира. Церан машен, некъ басах чу а бирзина кьайлаяьлча, Бабина бІаьргех хи делира. Цо шен бІаьргех йовлакхан тІам хьаькхира.

Елха-м Баба кест-кеста йоьлхура. Цкьа цхьана дийнахь, хІара ЖовжангІаьрга а яхана, церан кІантаца довза а левзина, цІа йогІуш, кхунна хезира Бабин елхар. Баба учахь ши ког дІа а хецна, хиьна Іара, шен куьйгаш голаш тІе а детташ, корта а лестош, чІоггІа

йоьлхуш, наггахь «У-у-хІу-хІу», – олий, узар а беш. Лайса цкъа а ца кхераеллачу кепара кхераелира, ша хІун дийр ду а ца хууш. Эххар а цо, ега а еш, бІаьргаш чу хиш а хІоьттина:

– Ма елхяхь, Баба, ма елхяхь, – элира, шен куьг цуьнан юьхьа тІе а хьокхуш.

Баба шен кІантана йоьлхуш хиллера. Бабин кхуьнан наний, и кІанттий – ши бер хилла. Иза мотоциклаца бердах а вахна велла, берхІийтта шо кхаьчначу дийнахь. И веллачу дийнахь Іуьйранна догІуш дерз хилла, делкъа хан хуьллуш дохделла дуьне. Хьеш кхехко санна, тІеІаьткъина хилла малх. Бабин хье-м кхехкийна цо. ХІинца а бу Бабин хье лелина, эчиг санна. Цундела Бабин корта кест-кеста лозу, цунна буса наб а ца кхета, цундела цо набарх узарш до, сих-сиха кІентан цІе а йоккхуш: «Рамзан... Рамзан.. Маржа Рамзан!..» – наггахь иза елхаран къурдашца самайоьлу, тІаккха йоьлху хІара а, йоьлху, Бабех къахеташ, гІийлла, гІайба а тІадош.

«Уф-фай», – ма чІогІа йохьелла хилла хІара куршка. Стакан чу схьайотта еза шура, цул тІаьхьа иштта: «ХІу-у-п», – олуш, шел а еш, хьаламер ю. Цулла а чу бепиг кагдича дикох хир ду, тІаккха жимчу Іайгаца юур ю. Бабас а до иза.

– Хьийт, маржа, Лайса я! Хьан санна цергаш елхьара!..

Шен цергаш елахь а, Лайсина-м мерзох хета иштта бепиг дууш. Цул сов, Бабас ахьарх еш йолу тоьпаш а хета Лайсина чІогІа мерза. Уьш кху шимма тІо-берам чу а Іуьттущ юу. Бабас-м наггахь туьхала а Іуттуш юу, тІе хох а кхоллуш. Иштта мерза хета шена боху. Туьхий, хоххий муха хуьлу мерза тІо-берамал? Тамашийна стаг ю Баба...

Лайса, шуьрица бепиган цхьа цастар диьна, шена тІе сийна-къорза басмин коч а юьйхина, араелира.

– ХІума йирий ахь?

– ХІаь. Со Іеха баккха йоллу.

– Собарде тхи дІадаллалц.

– ХІумма а дац, тхи хилча а.

Иза хъаьжкІаш йолчу агІор дІайоьду. «ГІов-в», – гІовгІа йо боча-бІарийн дитташа. Лайсин месаш, коч ловзайо мохо. Цо кхуьнан юьхъ хъоьсту. «Бабин кІант пу-кх, мох а хилла, со хъоьстуш», – гІийлла елакъежа иза. ТІаккха, шен тхиша тІадаен кучан юх тергал а ца еш, Іеха баккха йолало. Кхо и Іеха Мимшина боккхуш бу. Мимшел сов, Бабин цхъа етт а бу – Деба, кхаарг а ду ЧІама. ЧІама Бабас Іуьйранна дІалоллу юьртан бажаца. Дебий, Мимший цІахъ дуьсу. Деба Бабас кхобу, кхуо Мимшина Іеха боккху дийнахъ шозза а, кхузза а. Дебина Бабас буц а до, маьрсаца яккха а йоккхий, сийна хъаьжкІаш а, бешара лахъа а бой, Іежаш а. ХІокхо Іеха кхоьхъуш долу Мимша цуьнан йоІю. Шена буц ца луш хъелахъ, мохъ хъоькху. Бабас: «Гай яьтІа хъуна цуьнан, сихха Іеха баккха гІолахъ», – олу. Гай яьтІча, Іеха стенна оьшу цунна?

Дебин ненан цІе а хилла Деба. Иза кІайн етт хилла. Шортта шура а луш. Иза, бажа а бахна, цІа богІуш, дистинчу Эрко баьхъна. Оцу дийнахъ, стиглара хІорд лаьтта бала гІерташ санна, догІа деьна. «ГІов-в», – бохучу Іоврийн гІовгІано дуьзна хилла дерриге хІаваь. Куршка хи а ца хуьлу Іаннаш саьрмикех тарделла хилла. Ткъа Эрк массо а Іин шех дІа а кхетта, массарал а боккха Саьрмик хилла. Цо дІакхаьल्लीна Деба. ШолгІачу дийнахъ Іуьйранна, малх схьакхеттачу хенахъ, дІо лакхахъ цхъана стеган хъера хиллачохъ карийна иза. ГІамарлахъ гуш, ирх бахна цхъа ког бен, хІумма а ца хилла.

«Бабин кІантана хазахетар ду шена тІера сагІа даьккхича», – боху Бабас. Цундела кхобуш бу Деба. Цунна-м ца хаь ша стенна кхобу... ХІара схъаеьча, кхузахъ Бабица Іаш Турпал а дара. Доккха кІайн жІаьла. Лайса чІогІа кхоьрура цунах, цкъа хъалха, тІаккха хІара шиь доккха ши доттагІ хилира. Шена доьша эцна яхча, цо шен тІеда муцІар Іуьттура кхуьнан настарх. Цхъана Іуьйранна кхунний, Бабиний дІогахъ, маьлхан басахъ Іуьллуш гира иза. Наггахъ кьїла доьдий угІа а угІуш.

йоълхуш, наггахь «У-у-хІу-хІу», – олий, узар а беш. Лайса цкъа а ца кхераеллачу кепара кхераелира, ша хІун дийр ду а ца хууш. Эххар а цо, ега а еш, бІаьргаш чу хиш а хІоьттина:

– Ма елхахьа, Баба, ма елхахьа, – элира, шен куьг цуьнан юьхьа тІе а хьокхуш.

Баба шен кІантана йоълхуш хиллера. Бабин кхуьнан наний, и кІанттий – ши бер хилла. Иза мотоциклаца бердах а вахна велла, берхІийтта шо кхаьчначу дийнахь. И веллачу дийнахь Іуьйранна догІуш дерз хилла, делкъа хан хуьллуш дохделла дуьне. Хьеш кхехко санна, тІеІаьткъина хилла малх. Бабин хье-м кхехкийна цо. ХІинца а бу Бабин хье лелина, эчиг санна. Цундела Бабин корта кест-кеста лозу, цунна буса наб а ца кхета, цундела цо набарх узарш до, сих-сиха кІентан цІе а йоккхуш: «Рамзан... Рамзан.. Маржа Рамзан!..» – наггахь иза елхаран къурдашца самайолу, тІаккха йоьлху хІара а, йоьлху, Бабех къахеташ, гІийлла, гІайба а тІадош.

«Уф-фай», – ма чІогІа йохьелла хилла хІара куршка. Стакан чу схьайотта еза шура, цул тІаьхьа иштта: «ХІу-у-п», – олуш, шел а еш, хьаламер ю. Цулла а чу бепиг кагдича дикох хир ду, тІаккха жимчу Іайгаца юур ю. Бабас а до иза.

– Хьийт, маржа, Лайса яІ! Хьан санна цергаш елхьара!..

Шен цергаш елахь а, Лайсина-м мерзох хета иштта бепиг дууш. Цул сов, Бабас ахьарх еш йолу тоьпаш а хета Лайсина чІогІа мерза. Уьш кху шимма тІо-берам чу а Іуьттуш юу. Бабас-м наггахь туьхала а Іуттуш юу, тІе хох а кхоллуш. Иштта мерза хета шена боху. Туьхий, хоххий муха хуьлу мерза тІо-берамал? Тамашийна стаг ю Баба...

Лайса, шуьрица бепиган цхьа цастар диьна, шена тІе сийна-къорза басмин коч а юьйхина, араелира.

– ХІума йирий ахь?

– ХІаь. Со Іеха баккха йоллу.

– Собарде тхи дІадаллалц.

— ХІумма а дац, тхи хилча а.

Иза хъаьжкІаш йолчу агІор дІайоьду. «ГІов-в», — гІовгІа йо боча-бІарийн дитташа. Лайсин месаш, коч повзайо мохо. Цо кхуьнан юьхъ хьоьсту. «Бабин кІант пу-кх, мох а хилла, со хьоьстуш», — гІийлла елакьежа иза. ТІаккха, шен тхиша тІадаен кучан юх тергал а ца ен, Іеха баккха йолало. Кхо и Іеха Мимшина боккхуш бу. Мимшел сов, Бабин цхъа етт а бу — Деба, кхаарг а ду Чіама. Чіама Бабас Іуьйранна дІалоллу юьртан бажаца. Дебий, Мимший цІахъ дуьсу. Деба Бабас кхобу, кхуо Мимшина Іеха боккху дийнахъ шозза а, кхузза а. Дебина Бабас буц а до, маьрсаца яккха а йоккхий, сийна хъаьжкІаш а, бешара лахъа а бой, Іежаш а. ХІокхо Іеха кхоьхуш долу Мимша цуьнан йоІю. Шена буц ца луш хъелахъ, мохъ хьоькху. Бабас: «Гай яьтгІа хьуна цуьнан, сикха Іеха баккха гІолахъ», — олу. Гай яьтгІа, Іеха стенна оьшу цунна?

Дебин ненан цІе а хилла Деба. Иза кІайн етт хилла. Шортта шура а луш. Иза, бажа а бахна, цІа богІуш, дистинчу Эрко баьхьна. Оцу дийнахъ, стиглара хІорд лаьтта бала гІерташ санна, догІа деьна. «ГІов-в», — бохучу Іоврийн гІовгІано дуьзна хилла дерриге хІаваь. Куршка хи а ца хуьлу Іаннаш саьрмикех тарделла хилла. Ткъа Эрк массо а Іин шех дІа а кхетта, массарал а боккха Саьрмик хилла. Цо дІакхаьллина Деба. ШолгІачу дийнахъ Іуьйранна, малх схьакхетгачу хенахъ, дІо лакхахъ цхъана стеган хьера хиллачохъ карийна иза. ГІамарлахъ гуш, ирх бахна цхъа ког бен, хІумма а ца хилла.

«Бабин кІантана хазахетар ду шена тІера сагІа даьккхича», — боху Бабас. Цундела кхобуш бу Деба. Цунна-м ца хаьа ша стенна кхобу... ХІара схьасьча, кхузахъ Бабица Іаш Турпал а дара. Доккха кІайн жІаьла. Лайса чІогІа кхоьрура цунах, цкъа хьалха, тІаккха ХІара шиь доккха ши доттагІ хилира. Шена доьша эцна яхча, цо шен тІеда муцІар Іуьттура кхуьнан настарх. Цхъана Іуьйранна кхунний, Бабиний дІогахъ, маьлхан басахъ Іуьллуш гира иза. Наггахъ кьила доьдий угІа а угІуш.

ХІара шиъ тІеяхара. Гай ятІийна, чуо-куо араяьлла, Іуьллура иза. Ехха лаьттира Баба цуьнга хьожуш. Эх-хар а:

– Нело кІомсар тесна... Ас дІа ца хецнехьара буса... ХІаъ, иштта яздина хилла. Ма дика жІаьла дар-кха хьо, – Бабас шен чуьйраш хьалалаьцча, Турпала кхуьнан куьйгах катуьйхира. ГІийлла, халла хаа а луш. Бабас чуьйраш чу а ехкина, цІера кхуьнга шен тишчу кучан юх а яйитина, чуо-кІело дІайихкира.

Оцу буса делира Турпал. ХІинца хІара а дІайодахь, мила Гийр ву Бабица? Бежан-дийнахь охьайогІур ю аьлла нанас, хІара хьалайига. Ишколе йоьду хан а тІекхочуш лаьтта. Стожка хІара кечамбаран классе ихира. Кхеран классехь, хІара а цхьаьна, ворхІ бер бен дацара. Кхунна массарначул дика Іемира абат еша, яз-дан а кхунна дика хаьара. Уггар дика-м ца хаьара. Уг-гар дика Асланна хаьара. ХІара кхуза охьаьсчахьана, шозза Дада веьна. Бабас цкЪа Куьйрина тІеюха хІумнаш а яхьийтира, шоззе а банкеш чохь даьтта а, кІалд а, йийна котам а яхьийтира царна.

ЦкЪа Бабас, шен лулахочуьнга Самарте дуйцуш хезира Лайсина:

– Даха хуур долуш дац ший а. Майра ву бохург къаь-ркЪа муьйлуш ву...

– Деллахь, хьо-м ер ма яц и шиъ лелийна.

– Ас-м хІун дора царна, лелийна...

Лайсина ца тайра и къамел. Кхеран дадас иштта къаьркЪа а ма ца молу, малахь а, наггахь бен.

ХІара Іеха тоьар бу цкъачунна. Ховха буц Мимши-на хьалха а юьллий, арайолу Лайса. Поппар беш йол-лучу Бабина тІейоьду. Бун хьаха йоллучух тера ду иза. Бабас цхьаццанхьара дечиг, уьнан юьхьиг йохьуш, вов-шахтуьйхира гІирс. Бун хьалаш, дІогахь тхов тІе эчиг тоьхначу цІа чохь Іаш волчу воккхачу стага а гІо дира.

Кучан юх хьала а лаьцна, поппар хьуьйш йоллу Баба, цІеххьана саца а соций, кхуьнга хьожу.

– Іеха баьккхина ели хьо?

– ХІаъ. Соьга а байтахьа поппар..

– Ца оышу. Хьо жима ю. Цулла а, яха а гЮй, бІараш схьалахьаде, куьйранна «кху-вай» а олуш.

Иза, сийна маьІан ведар а оыций, бІараш лахьо йоьду.

Кхуьнан вешех Куьйра стенна аьлла? Иза цунах жимма а тера а ма вац. Иза мокха ду, вон а ду, кІорнеш а лечкьош. Ткьа кхеран Куьйра жима, цхьацуьрг ши куьг, ши ког долуш, гаки ду... Бежан-дийнахь нанас хІара дІаюьгур ю цига, жимчу юьрта. ТІаккха ишколе шур ю. Кхеран хьехархо Тоита Хамидовна хир ю:

– ХІара пен бу, иза пеш, хІара ручка...

ХІи-хІи-хІи. Иза хьанна ца хаьа, цо ца дийцича а? Ишта-м кхунна деша а хаьа. Цкьа Нанас Бабига яздина кехат дийшира кхуо. Цхьа жима кехат. Иза цигара цхьанна трактористе дайитинера нанас. Иза-м дагахь Іемира кхунна:

«Мерзачу маршаллица кехат яздо ас. Баба, муха Іаш ю шуьшиь? Лайсас са-м ца гатдо. Баба, суна яйита курпа – 2 кийла, цІормаІа – 2, колготка – 3, делахь жимма даьтта а, туьканара эций, чай молу стаканаш а. Муха ю хьан могашалла? Тхо дика Іаш ду. Махьмуда кьаьркьа ца молуш ши кІира даьлла. Куьйрас маршалла доуьйту шуьшинга. ХІара цуьнан куьг ду».

Кехат чекхдаьлча, бухахь Куьйрин куьйгана гонах ручка а хьокхуш, диллина сурт дара. Лайсас шен куьг дуьстира цуьнца. Кхуьнниг доккхох дара. ЦІа ма-яхха, Куьйра мара а хаййна, цуьнан ког а ластош, кхуо йиш локхур ю:

Ког, ког, коганког,
Хотгала бахна бехбина ког...

ХІара цІа яхча, мила Іийр ву Бабица? Хьан эр ду цуьнга: «Ма елхахьа?» И дукха йилхича, цуьнан хье кхехка болалур бу. ТІаккха...

Дадий, наний, Куьйрий кхуза схьадеьча, хІорш цхьаьна Іийр бара. Нанина-м лаьара иза, Дада реза ца хІилир-кха:

– ХІахІ, Махъмуд маре вахна бахийтий? – элира цо.

ХІи-хІи-хІи, стаг муха вoьду маре? Бежан-де тІекхача маса де дисна техъа? Бабига хаьттича хуур ду-кх. Бабас кхунна, гІаличу яхна, тІеюха хІумнаш эцна: ал шолан коч, кІайн партук, папка, киншкаш, цІен кІархаша.

– Бабин йоІ массарал а хаза хир ю...

Иштта дІадовлу кхузахъ денош. Сарралц цхъацца деш хуьлу хІарий, Бабий. ХІинца кхоьаш а ю схъаяха езап.

– Болх ца беш Іийча, со мегар а яцара, – элира Ба-бас.

Болх ца бича, хІара-м мегар яра, ловзийтичхъана. Делахъ а, кхузахъ ловза бер а дац, цхъа Асхъад воцург. Кхуьнан хенара воллушехъ, цунна деша а ца хаьа. Цу тІе иза Іовдал кІант а хета кхунна, цо Іовдал хІумнаш дуьйцу дела. Цуьнан ден цІийбелла боккха мара а, тІеюхуш Іаьржа боксин куртка а ю. Цо хІара хьалха а йолуш, шайга веанчу цхъана стагана Іовдал хІумнаш дийцийтира Асхъаде:

– ДІааьл цунна, Асхъад, – бохуш.

ХІинца кхин ши кана тІейоьхкича, хьаладузур ду ведар. ТІаккха кхин а лахьo деза. Дийнахъ диь ведар бІараш лахьo деза.

...Малх таьІна-сийначу орца тІе лахбелча, мелла а шелло хІаваь. Юьртара цІа оьхучу бежнийн Іехарш хеза. Пхьидийн ловзар дІадолало. Лайса пхьидех тера Іеха гІерта: «къвэкъ», «къвикъ», «къвакъ».

– Хьада, дІаяла, гІовгІа а ца еш. ЧІама цІа богІийла хьажа.

ХІара бежнаш схъаоьхучу новкъа йолу.

– ЧІама, ЧІама, – кхойкху иза.

– Тьфу, тьфу, бІаьрг ма хила хьуна! Дукха йоІ хир йоцуш юй, – мараюллу хІара тІехьахула тІеанчу Са-марта. – Шун ЧІама а дІо схъадогІуш ду хьуна...

ЧІама а эккхадой, дІайоьду Лайса. Догучу деман хьoжа кхета цунна: «ЧІепалгаш деш ю-кх Баба».

– Схъайола, иза керта чу а лаллий. СагІина хІара чІепалгаш эций гІо.

Тховса пІераскан буйса хилла-кх. Бабас пІераскан буса гуттар а чІепалгаш до. Бабин кІантана дукхаде-шип хилла уыш. ХІара АсхъадгІеран керта йоьду, бош-хепа чохъ чІепалгаш а оьций.

– Мелимат! – кхойкху.

Гучуйолу ерстина, лохачу дегІахъ зуда. Цуьнан мера тІехъ, гуттар а санна, хъацар ду тоьхна.

ХІара, чІепалгаш дІа а лой, сихха юхайоьрзу. «Цара дуьхал хІума яларе а ца хъоьжуш, сихха схъайоьллахъ», – аьлла Бабас.

– Собардел цкъа, – хІара-м дІайоьду. – Лайса, со-барде ца боху ас.

ХІара соцу. Мелимат чу а йоьдий, буйнахъ цхъа хІума а йолуш, арайолу.

– Схъайола кхуза.

Эццахъ, велха а ийзалуш, араьккха Асхъад. Цуьнан цхъана агІор охъаеана марш ю.

– Мама, суна а лохъа! Суна а лохъа.

– Ва, дІавала, хІай. ДІавала, хІан, хІара ю хъуна.

– Кхин цхъаъ лохъа, кхин цхъаъ лохъа! – ненан ку-чан юх ийзайо Асхъада.

– Хъий, хъуна ма гуо хІума бІаьрга! Кампет яза ву хъо? ХІа-а, дІадала, жІаьла!

Йиъ кампет ю. Асхъада шиъ дІа ца яьккхинехъ, ялх хир яра. Ма йовдал а ву иза. СагІина луш йолу хІума шена йоьхуш ма ца хуьлу. Иза церан дас гІали тІе а шпІа, муха дара цигахъ аьлча, дуккха а нах а бара боху-кх. Иза хъанна ца хаьа? Бабас хІара а юьгур ю аьллера гІалитІе. Делахъ а... Нана ю бежан-дийнахъ охъайогІуш...

ХІара чукхъаьча, Баба чІепалгаш дуьлуш йоллу. Кхо царна тІе даьтта хъокху.

– Баба, – цІеххъана хотту кхуо, – бежан-де маца ду?

– ХІу-у?

– Бежан-де.

– Хьи-хьи-хьи, – жимма елало Баба. – Бежан-де ма дац иза, иза шинари де ду. Шинари де. Дукха хан ца йисна хьан нана охьаян. Са ма гатде.

Ишиь чІепалгаш даа охьахуу. ХІара, Лайса, дІаяхча, мила Іийр ву Бабица?.. ЧІама чудало ваха стаг хир вац... Буйсанна Бабига ма елха ала... Ша хир ю. Боча-бІарийн диттийн гІовгІане ла а доьгІуш, ша Іийр ю. Ша...

Лайсас хьалакхаьल्लीна чІепалг, кърд ца балуш, цуьнан багахь дуьсу. Цуьнан бІаьргех хиш довлу. Бабина тосало Лайсас чІепалгаш дууш цахилар.

ЙоІе дІахьаьжча, цуьнан бІаьрхиш а гой, цецъял-лачохь юьсу йоккха стаг. Амма иза хаттар дала а ца кхиайо.

Лайсас елхарна юккъехула олу:

– Хьо хьаьнца Іийр ю, со дІаяхча, Баба?

ТІаккха ишиь ший а йоьлху, шаьшшинна кІорддолц, вовшах а хьаьрчий. «ГІов-вв», – деш, царна тІаьхьара тийжа боча-бІарийн дитташ. Эххар а йоккхачу стага олу:

– Бабас хьо цкъа а дІайохуьйтур яц. Вайшиь цхьаьна Іийр ю. Кест-кеста шун юьрта а йоьдуш. Цул тІаьхьа уьш массо а кхуза Іен охьабогІур бу...

ТІаккха йоккхачу стага, Лайсин ког кара а лоцуш, йиш локху:

Ког, ког, коганког,

Хоттала бахна бехбина ког...

– ХІи-хІи-хІи, – зов хилла Лайсех.

– Хьа-хьа-хьа, – йоьлу Баба а.

– ХІи-хІи-хІи...

– Хьа-хьа-хьа...

И шиь ехха йоьлу, кху масийтта шарахь ишта син-кьерам газа долу хІара тиша цІа а дегош. Боча-бІарийн дитташ а доьлу цу шинна тІаьхьа.

Кхунна хаалора ша біаьргаш діа ма хьабби, иза шена тіхь лаьтгаш, олла а елла, гІийла. Біаьргаш діа ма билли иза, Кьелла, чухула діасаяьржара, кора юххехула чухьобкху мох а, яссаелла лаьтга чохь ахьар лело чара а, этгІа тиша кетар а хуьлий.

Иза яра хІокху масийтта шарахь кхуьнца хилларг, вонехь а, диканехь а – цу шинна дика девзара вовшийн.

– Кьелла, хьо а ю-кх сох кьехкаш. Иштга кхераме, прча хилла-кх хІара тіаьххьара де... Со кхоьру, кьелла, со кхоьру кху дийнах. Со воьлху. ХІинццалц сан накьост хьо яра, хІинца хьо а йоцуш виса воллу.

Кьелла, суна хьо дукха жима волуш евзира. Да а, пана а делла, суо цхьалха висначу шолгІачу дийнахь. Иза біаьста дара. Баьццарчу гу тіхь лаьтгара хьой, Хьаллий. Хьо ела а кьежаш, дахарх йоккхаеш хьобжура сан біаьргаш чу. Важа тіедуьйхина деза духарш долуш лаьтгара.

Арахь йовха хиларна, хьацарш обхура цуьнан юьхь тіехула охьа, цо хьаькхначу басар тіехула хершнаш а деп. Иза куро лаьтгара, массарна тіехула а хьобжуш. ХІан-хІа, суна дага а ца деара иза кьасто. Цунна тісбоьду некъ дукха хьаьвзина бара – уьшалшкахула, Іаннашкахула, хийла цхьаболчарна кьажа, хьаставала, вукхарна аьшпаш богта дезара цунна тіекхачархьама. Массо а хІума дицдан дезара: малх кхетар, и чубузар, Іуьйренан тхи, бегаш... Ткьа хьо куьг кхочехь яра. Біаьца ма йиннехь, суна юххе а хІоьттина дІаян кийча. Аса иза дира. ХІетахь дуьйна вайшиь цхьаьна дара. Хьан кхарда дог дац-кха, со хьуна тешаме висира гут-

тар а. Вайшимма цхъаьний тергалдора буц ялар, дит-таша гІа даккхар, стоьмаш кхиар... Амма суна гора оцу кхиарехь хІаллакьхилар. Гурахь гІа дужуш со церан кьина воьлхура. Нахах лечкьаш. Сан цхъа а бІаьрхи ца гина цхъана а стагана. Ткьа со вийлинчул дукха вил-хина. Къаьсттина буьйсанашкахь. Дийнахь со араволура, вела а кьежаш. Со гучуваьлча а тоьара нахана бийлабала. Ас цхъацца бегаш лелийча-м муххале а. Со воккхавера церан иштта самукьадолуш: ас гІо дора царна дуьненчохь баха. Ткьа дахар иштта атта хІума а ма яц. Амма царна цкьа а хуур дац, бегаш, велар – уьш сан дагна, гуттар а цІий доьлхучу дагна оьллина кир-хъа дуй. Иза царна хуур дац, Кьелла...

Иза дІатоть, ши бІаьрг а хьаббой.

Вега, вехха истангах хьерчаш, шогачу паднара тІехь Іуьллу. ДІаса моссаза керча, цІийза паднаран аннаш, чохь шийла ю. Кхуо меллаша бІаьрг кхарстабо – пеша бухе еса ю. Кхачаделла, селхана Іуьйранна гонах йина ах керт а йохийна, даьккхина дечиг.

Цо корта истанга буха буллу. Амма вега ца Іуьллу иза иштта.

– Сийсара и етшура ца меллехьара... – ша-шена лов иза.

ТІаккха неІ дІа а йоьллий, керт яза йолчу уча волу. Цхъаь бен йоцу неІар-мачаш а эцна, цхъанхъа-м яхана хІара, чуьрниг.

– ХІей, – мохь бетта цо, учи йисте а хІуттий.

Когаш хІинцале а цІарула цІийбелла шелонна.

– ХІей, дакьаза ма яларг, мичахь ю хьо?

– Кхузахь ю, етт Іалашбеш.

– Схъая мачаш.

– Суна а оьшу.

– Цхъажимма йол мукьна а я ткьа.

– Йолаттана оьшу.

– Ткьа соьга учахь охьалахло боху ахь... Схъая йол, юха хьалалахьор ахь, дакьаза ма яларг.

Йол а карахь, гучуйолу лекхачу деглахь йолу тоьлла
зуда.

Вега, дла бокх-боккхучу кога кIел йол а туьйсуш,
хьаштагIна тIебоьдучу новкъа волу, мера чохь цхьана
иллин мукъам а беш: и илли цхьана курчу йоIах ду.
Масех де хьалха кхуо Iамийна. ЙоIа ца ешаш къамел
дича, цхьана къонахчо, кхунах терра хилчух тера ду иза
а, цуьнга аьлларг чIогIа хазахета Вегина. Цунах и ойла
а еш, паргIатваьлла Iачу цунна, аннийн херонехула
дIахьаьжча, алах ша бина некъ бууш, хьаштагIан неIар
тIе кхачна догIуш лулахойн шинара го.

– ХIей, дакъаза ма яларг, со юха а когаш берзина
виси хьуна, схайола, керла йол а йохуш.

Божал чуьра араькхий, шинара лоллу зудчо:

– Хьо даа жIаьлеша, хьуйц, хьуйц!

– Йол ялахь суна, дакъаза ма яларг.

– Ас и яллац, цу чохь Iаш велахьара хьо.

Вега вехха Iа, шен керлачу иллин мукъам а беш:
масийттаза мохь а туху цо: «ХIей-й, дакъаза ма яларг!»
Амма дуьхьал жоп хазац. Эххар а дог а дуьллий, аьтту
куьйга гIуммагIа лоций, лайлахула водий, цIенна чу-
ркъха иза.

Суьйранна – пешахь йогуш цIе ю йоккха. Луьйш зуда
а

– Суна ца хаьа, хьо муха ваха воллу. Деш-дуьтуш
дац. Селхана ах керт ягий, тахана – тIаьхьайиснарг.
ТIаьхьара нIаьна а ейти ахьа. Йол а яц, хIун дийр ду
аттана?

Вегас схьаоьцу пондар:

Сирчу динна юткъа шед етташ,

Луна теба борз санна, вогIуш со вайрий хьуна?

– Экханах къаьхкина сира сай санна,

Хи тIе хьаьдда йогIуш муха хийтира хьуна со?

КетIа дуьхьал догIуш дуьшана кха хьан делахь,

Лам тIехь жа хьан делахь, жа тIехь жамотт хьан белахь,

Со йогIур хьобга, дацахь соьца ахь ма дийца,

Дакъаза ма валарг...

– Эвла юккъера кхор санна, хьо юкъара езар,
Кхор тІера заза санна, хъан коьртара хинжий,
Кхор тІера кхораш санна, хъан коьртара мезий...
Ва-а лай-ла я-ла-лай, лайлахІ ялалай...
КетІа дуьхьал догІуш дуьшана кха хилча,
ЛамтІехъ жа хилча, жа тІехъ жамотт ва хилча,
Хъан да стенна лелара гехъ чІана оьхуш,
Хъан дас тІе етт лахъ, ас юьгур хьо,
Ва-а дакъаза ма яларг.

Бехха тІаьхъа пондар а балабой:

– Хъахъ-хъахъ-хъа, – воьлу Вега. – Иштта захало а дийцина, ялийр-кха ас хьо.

– Ялийра... Цул а айхъа ягийнчу кертан ойлае.

– Керт-м бІаьста юха а ян мегар дара.

– Ткъа йол? Аттана хІун дийр ду ас?

– Деле дехахъа, вайна йол ло алий.

– Ас-м доьхур ду. Доьхур дац аьлла хета хьуна?

Оцу хенахъ цхьамма кор детта.

– Чувола!

– Со сиха ву, аравалахъ, Вега, – хеза арахъара.

Вега, ара а волий, жимма хан яьлча чувогІу.

– Ици ву. Шен ваша Умха, Іаьржа бІаьрг а яьлла цомгуш ву, цунна пондар лакха вола боху.

– Ткъа Іаьржа бІаьрг мел яьллагІунна, пондар лекх-на вер вуй хьо?

– Ву.

– ХІума а яий, гІо.

– ХІан-хІа.

Вега араволу.

ДІакхаьчча, паднара тІехъ вижна Іуьллуш цомгуш жима стаг ву, халла узарш деш. Вега леррина хьоьжу цомгашчу настаре – голел лакхара ерриге а йистина, цІийьелла, соьла дІакъаста гІерга дегІах.

Вега пондар каралоцу. Цуьнан йиш цкъа бацалху-ла доьдучу хих тера хуьлу, тІаккха – тІулгаш тІехъ духу-

чу аьхкенап догІанах, тІаккха – Органан боларх, юха – аьрзонан хьийзарх...

Ехха локху цо йиш, синхьаам беш. Цомгашчунна эххар а наб кхета. Цуьнан настара тІехула таьІна-цІен соьлан тача хецало.

Вега меллаша дарц долчу ураме волу. ЦІа ца воьду иза. Кхин цхьа Іаьржа бІаьрг а ю юьртахь. Иза воккхачу стеган Эгашна яьлла, цхьаь бен воцу кІант а велла. Иза дегІа тІехь яц, сина яьлла. Ницкъ кхочур буй техьа цуьнан шен пондарца Эгашан сингаттам байбан? Ца хаьа. Кхуьнан декхар шегга далург дар ду-кх.

Буйса юкьал тІехьяьлчІа, волу иза Эгаш волчуьра ара.

Іаьржа томмагІа а хилла, ирах воьду иза ломан ба-сахула. Цуьнан лараш йойу сихха догІучу лайно. Вега воьлу гІадьохуш, Іаннаш а декош. Тийналло сихха дІакхоллу цуьнан велар.

Іуьйранна Іабадата самавоккху Вега:

– ХІей стаг, хІей. Вайн божалан тхов тІехь йол ма ю. Цхьа литта...

– Ю-ю, и мичара яьлла?

– Хаац.

– Делахь, Дала хьан доІина жоп делла хьуна.

Цец а йолий, цІенкьа а хьохуш, ехха хІуттий лаьтга Іабадат. Эххар а:

– ХІаь, хІаь, иштга хир а ду. Дела, хьуна бу хастам, – олий, арайолу.

Вега, бат гІайби тІе а юьллий, вехха воьлу. ХІан-хІа, кхо цкьа а эр дац Іабадате и элан литта лакха ба-сахь Іаш волчу Аудан кертара, бІаьстенга а даьккхина, нахера кхоь мах а боккхуш дохкуьйтучул, ас яор хІара аьлла, ши гІуркх бухахула чекх а баьккхина, такхийна пна охьадар.

Вега с юха а схьадоьллу бІаьргаш, дІадовлу хилла-чийн суьргаш. Мохо локкхуш чоь ю, Кьеллех юьззина.

Кьелла, нийсса кхаа шарахь Іийра Іабадат соьца. ТІаккха кьастам хІоттийра: я – хьо, я – ша. Кьелла, суна

иза чІогІа хьашт яра. Со кхоьрура цхьаллех, и бахьнехь гІертара со нахана тІе а, сайн цхьалла а, нехан цхьалла а бегашца, забаршца, иллешца эккхо гІерташ. Іабадат мел чІогІа эшнехь а, хьох, кьелла, сан кьаста ницкь бацара, хьо сан цІийх йоьллера, вайшиннах цхьаь хиллера хІетахь. Іабадате ца лалора хьо, иза дІаяхара... ХІинца-м дац вайшиь цхьаьна. Стаг ша вуйсуш хилла, дуьнненал болчу кхерамна дуьхьал...

– Вега, айххьа лахахь иза. Суна ма ца хаьа хьуна, иза мичахь ю, – худаелла йоккха стаг мекара елакьежа.
– Кху чохь буйса йоккхуш а яц-кх иза.

– Ой, ткьа мичахь йоккху цо?

– Ца хаьа. Хьуна хаа деза-кх.

Шен, Іабадатан ненан хилла и кьамел дага а оьхуш, кху гу буйххьехь евллачу коьллашна бухахь хиьна Іа Вега. Кьамел Іуьйранна хиллера, хІинца маьркІажа бода а булуш лаьтта. Шийла бІаьстенан юьхь. ГІорош лаьттара, лулахочуьнгара эцначу йоьхначу неІар-мачашна чохь бохку когаш шелло. Кест-кеста мерах пхьош хІокху Вегас, «Іийтт, дакьаза ма яларг», – а олуш.

Эххар а цунна го, карахь дечган мор а болуш, малх-балехьа цхьа хьех йолчу агІор дІайоьдуш Іабадат. Гу тІера водий, кІела а эккхий, цунна дуьхьалволу Вега.

Кхуьнга хьаьвссинчохь дуьсу Іабадатан бІаьргаш. Вегина царна чохь лам санна йоккха гІайгІа го. Цунна кьахета цунах: «Стенна хьийзайо ас хІара», – оила хуьлу цуьнан. ХІетте а вольу:

– Іабадат, дІаян еза хьо...

– ХІан-хІа, Вега, суна кІордийна хьан кьелла.

– Вай дика ма Іара. Яй а болуш цІийзаш. Ас илли а олуш: «КхортІера кхораш санна...»

– Хьа-хьа-хьа... – шен карара дечиган мор охьа а хоьций, йоьлу Іабадат.

– Иштта Іийр ма ду вай...

– Гуттар а забарш, бегаш лелош, ваьхна а ма ца волу.

– Стенна?

– Цхьа чаккхе хила ма еза.

– Чаккхе йоцуш-м хІумма а дац. Бегаш ца бича а хуьлу чаккхе. Ахь вийцал шен хьал а, бахам а эцна, оцу чаккхенах чекхваьлларг – вац.

– Нахана дош хетарг лело деза. Ткьа хьо дуьнено а вуьйцуш ву...

– Вонна вуьйцу со?

– И хьан Іовдал бегаш бахьнехь.

– Іовдал стенна бу уьш, массо а буьйлуш хилча? Нехан самукьадалар дика дац?

– Дика хилча, массара а лелор дара иза.

– Массарга а ца лелало иза. Тхо масех бен вац хІокху Нохчийчохь.

– Дика ду... – Вегина юха а го Іабадатан бІаьргаш чохь хьалхалера гІайгІа.

ТІаккха цо: «Со нехан зуда ю хьуна, со Іалдайиталахь», – боххушехь: «Цхьа оба а ца олуш-м юьтур яц», – олий, тІекхетий, юьхь тІе барт ло Іабадатна.

Цуьнан бесни тІехула цІийн тача долало.

– Ахь хІун до, яа-м ца воллу хьо?

Зуда дІа а хобций, гІадьохуш, воьлу Вега:

– Хьахь-хьахь-хьахь, Вегах ца ешаш яьлла зуда тІехь цхьа билгало а йолуш хила ма еза.

Цул тІаьхьа Вега дІавоьду. Шен учарчу пеша хьалха льяьтгачу паднар тІе охьавуьжу. Нагтахь, шен гІуллакх хилча бен, кхин хьала ца гІоттуш, цу тІехь Іуьллу иза масийтга дийнахь, ша Іуьллучуьра хьала а кхийдаш, схьайохуш, цІийнан тхов тІе тоьхна ковст кхе а туьллуш, цІе а ягош. Арахь, йохьелча, Вегин цІийнан тхов берриге берзина баьлла хуьлу, цхьа хІара тІехь вижина Іуьллучу паднара тІераниг боцург.

Цул тІаьхьа хІара де тІекхаччалц ас сайца лелийра хьо, кьелла. Цхьаллех уьдуш, со нехан синкьерамашкахула лелара. ХІан-хІа, ца хилла хьох, цІийнах, суна хьоме хІусам. Хьан дола дора цхьалло а, бодано а.

Іабадат єъча, цхъаъ хила доллу моъттуш воккхавийра. ТІаъхъа... Ца, хъан цхъа а бехк бац. Бехк сан хир бу, хьох хІусам йина охъа ца хиъначу. ХІетте а атта-м да-цара хъуна хІусам ца хиларан шело хІокху дехачу ма-сийгта шарахъ кху кийрахъ лело.

ЭхІ, са а ца даккхало. Леш ву-кх со. ХІей-й, цхъа а вац суна тІехІотта? Нах, мича дахна шу. Шу-х сан бе-гашех даккхийдеш хуьлура. Шун самукъадаккха гІертан дайи ас сайн дерриге дахар. Цхъаъ мукъна чуволий-ша. Атта ма дац хІара шенна лан. Уллохъ стаг а воцуш, дог оьцуш...

Къелла, Къелла, хьо ю бехке. Хьох къаьхкина уьш.

Э-э, шело. Шело иккхина сан кийрахъ. Дерриге а дегІехула яьржаш ю. Нах, нах, нах...

Вега дІаоть, верриге а оза а лой, кхин а чехкадаьл-лачу дарцо чукагдо кор. Лайн хІуро кІаййо чоь.

Ши біешо хьалха ваьхна хьо, Вега. ХІун дисна хьох тІаъхъа? «Вега ваьхначу» олуш меттиг а йисна. Хъан забарш а йисна. Царах хІинца а буьйлу нах. Иза а док-кха хІума ду, Вега. ХІокху дерриге дицдечу дуьненахъ оццул лар йитар.

Со хьо Іийначу меттигашкахула волавелла лела. Хъан цІийнан чхо хилла тІулгаш ду кхузахъ ярашлахъ Іохкуш.

Со кхузахула хІара аьхкенан де буьйсане дерззалц лелар ву. МаьркІаже хуьлуш суна хаалур бугуттар а ахъ хъайца лелийна лазам. ХІалакъхила кхоьллинчу хІокху Іаламах, адамех болу лазам. И лазам кхузахъ беа. Дий-нахъ болалой а лелий, маьркІаже юлуш хъан цІа хил-лачу бухабогІу. Иза сох дІаоь, цо дІалоцу сан кхетам. Сан бІаьргаш чу хиш хІуьтту.

ХІан-хІа, тІаьхье йоцуш ца вайна хьо а, Вега. ТІаьхье йоцуш бац Чора а, Мази а, Молнесарт а, царах терра кхиберш а. Церан дог-ойла, церан синкъерам, бала, гІайгІа шайна кхаьчна адамаш а лела кху дуьненчухула дуьйладелла.

– Алина Ивановна! – баьцарчу гу тІехула ведда вогІу жима кІант. – Ас зезагаш даьхна.

– Хьо дика кІант ву, – зудчо маравуллу иза. Садукъ-до цуьнан тайп-тайпанчу хьожанаша. Цо бІаьргаш хьабдо. Мерза дуьне.

Ша марара дІатеттича, меттавогІу. Иза лоррий хьожу зудчуьнга. Когашка, дегІе, корта аркъал а буьллий, юьхьа тІе.

Цунна шайн юьртарчу массо а зударел хазахета иза. Иза санна кечлуш цхьа а яц эвлахь. Хадийна хьаьрса месаш, йоца коч. Цуьнга хьожуш Іа иза, хьалхарчу парти тІе а хуй. Меттах а ца хьовш, ши куьг нисдой, охьа а дуьллий. Массарал хьалха математикан хьесанаш дина волу. Массарчул цІена яздо.

Массанхьа а хьалха хила лаьа. «ДІахІитта, могІа бай, массо. Вай экскурсе доьлху». «Ца хІутту хьо?» «Дера хІуттур ву».

Иза циги санна, кхоссалой, коча воьду шел зорьтала долчу берашна. Майра, тІахьаьлла, кайолуш хуьлу цуьнан латар.

– Хамиев! – цунна тоьа и аз. Иза эхь хета кеп хІоттайой, корта а оллабой, дІахІутту. ТІаккха цо, дов даран метта, кхуьнан коьртах куьг хьокху, кхуьнан месаш дІаса а яржош.

Хаза бу вайн даймохк,
Хаза бу хьо.
Хаза ду вайн дуьне,
Хаза ду хьо...

Ла-ла-ла,
Ла-ла-ла,
Ла-а-ла-ла...

БІаьстенан хІаваэхула дІадоьлху, тІома а девлла.
ПургІезаш. Хьалхяхь – Нана-ПургІаз – Алина Иванов-
на. ПургІезаш, цкѣа-шозза хІаваэхь го а боккхий, охь-
аюьссу баьццарчу гу тІе.

Хамиев, суна дагавеа хьо. Тахана, кѣаналле кхаьч-
начу дийнахь, юхахьаьжча, стомма ангалеш долу куьз-
ганаш а доьхкина, леррина хьаьжча, гин суна хьо сайн
изсан чолхехь. Хьо дика бер дара. Хьо вон а ца лела-
ра. Хьо суна хьалха хьоу дикчу агІор гайта гІертара.
Суна ган ма гора иза. Со, йоккхаеш, кѣайлах йоьлура.
Хьан йозанан белхашна аса лакхара терахь дуьллура
гуттар а, даьлла гІалат сийначу шекѣанца юха нис а
дой.

ХІун хилла хьох? Мичахь ву хьо? Со-м хІинца а
берашна хьохуш лела. ХІан-хІа, дац уьш шух тера. Шух
теранаш сан цкѣа а ца хилла.

Вайн ах лаьттах йоллуш хилла бодане классан чоь.
И санна сирла чоь суна гина а яц. Вайн хилла тиша
горгали. И мичахь бу-те? Болуш буй-те иза? Цуьнан аз
хазаре сатуьйсуш, ас ладийгІи дуьненчохь мел болчу
горгалешка, со ихи массо а оркестран концерташка.
Амма цуьнчух тера аз ца хеза. Суна дагадогІу, вай
гІурагІезаш а хилла, баьццарчу гу тІе диссина де.
ХІетахь дуьйна цкѣа а гІурагІаз а ца хилла сох. Цкѣа
хила гІоьртича, котам хиллаза елира со.

Оцу дийнахь вай «ГІезаш, гІезаш, га-га-га» левзи-
ра. Хьан дагара хууш, ас хьох сира борз хилийтира.
Хьо дера уьдура гІезашна тІаьхьа, царах цхьа а ца ялий-
та гІерташ.

Хьо цІийвеллера, хьуна хьацар даьллера. ХІетте а
хьуна ца лаьара гІаз хила, хьуна Сира Борз хилла виса
лаьара.

Цул т!аьхьа... Хамиев, хьо суна кьинт!ера ца ва-
лахь... Х!инца а дагахьбаллам бу суна. И вон дира ас
х!етахь. Суна гира, и кегий нах т!е а баьхкина, кьаме-
де ма-бевлли, кхоьлира хьан юьхь. Ца лаьара хьуна со
д!айоьдийла. Хьан б!аьргаш чохь хиш х!иттинера.
Х!етте а ас:

Бераш, шу шаьш ловза. К!ордийча ц!а г!олаш,
диканаш.

Со д!аяхара. Юха а ца хьожуш. Со дохкоелира
т!аьхьа. Амма х!инца а айса иза дийр дацара аьлла ца
хета суна. И де дисна сан изсехь гуттар а лепаш. Кхи-
долу денош цуьнан лепарехь кьайладевлла. Х!аь, сан
йиш яцара ца яха цига. Кхехкачу синхаамийн дуьнен
т!е, б!агоре эшарш хезара цигара сьха.

Цу дийнахь яйна хиллера сан г!ург!аз хила йиш йолу
говзалла. И суна хиира шолг!ачу дийнахь хьан б!аьргаш
чу ма хьаьжжи. Х!етте а де-дийне мел долу ахь диц-
дора иза. Эххар а со хьалха санна хетаелира хьуна.
Цьхана дийнахь шу тиша эчиг гулдан дахара. Х!етахь
дуьйна ца гина суна хьо цкьа а...

Б!аьсте ю яьлла. Малх. Зезагаш. Сирла ойланаш.
Массо а х!ума дика ду дуьненахь, массо а х!ума, «А»
класс «Б» классал тиша эчиг гулдеш хьалхаяьлчхьана.
Цул т!аьхьа дерриге а ша хила ма-деззара д!ах!утту.
Цундела х!ара воьду эвла йистерчу Инчу. Цу чохь
!уьллуш ю тракторан йоккха чкьург. Накьост а ца оьшу,
ша сьхайохьур ю. Х!окхеран класс хьалхаер ю. Алина
Ивановна хир ю елакьежаш.

Мох, мох, мела мох. Хьекха хьо, иштта месаш лов-
зош. Буц, сийна буц, хьо к!еда ю. Малх, малх, малх...
Хьан серлонан чахчари. Цунна бухахь лийчар цкьа а
к!ордор дацара. Малх. Малх. Малх. Малх.

Д!акхечи. Иза к!оргачу Инчу воьсси. Инан к!оргехь
!уьллучу аьчган чкьурга т!е х!оьттина лаьтта х!ара.
Т!аккха тасало. Вортан т!ера пхенаш т!едевлла цуь-
нан. Хоттех чу оьху когаш, мачаш, хечий бехьеш.
Х!умма а дац. Шийтта киртиг йолу йоккха чкьург ба-

сах хъалакарчайо цо. Иза чугІерта, хІара дуьхьал гІурту. ДІакарчайо чкьург. Кхин а, кхин а. Эццахь раз оьккхий, хецалой чуйоьду чкьург. ХІара тІаьхьа хьоьжуш лаьтта. КІоргачу Іинахь цуьнан тата хаззалц. ХІара малхе хьоьжу. Малх делкье болуш лаьтта.

Юха а Іин чу а вуссий, чкьург ницкьах басах керчош хъалаволало. Хьацаран хІорд хилла цунах. Чкьург юха а чугІерта, цхьамма муш а тесна чуийзош санна. Амма кхо шен дегІ дуьхьалтуьйсун, сецайо иза. Ах басах хъалайоккху цо чкьург. Иза айгІарх дІакхоссало, схьакхоссало. Ницкь мел бу ша сацо гІерта хІара бертал а тухуш, чухьоду. ХІара охьа а хуий, цунна тІаьхьа а хьоьжуш, воьлху вехха. Иза Іадда а йитина, цІа ваха дагадогІу. Амма цо сихха хуьйцу шен ойла. Иза чухьоду юха а Іинах, юха а тасало иза чкьургах. Юха а керчайо цо иза басах. Ах хъалаваьлча, хІара малхе хьоьжу. Хьалха санна делкьенга кхоччуш лаьтта. ХІинца а дуккха хан ю, цхьадика, садан. Кхуьнан тидам лах а балийтина, юха а чухьоду чкьург. ХІара юха а чувуссу Іаьржачу Іин чу. Юха а, юха а, юха а... ХІоразза малх ша хиллачохь лаьтташ го цунна. Кхунна тІера оьгучу хьацаро хатт баьккхина басахь. Эххар а, ткье шолгІа Іин чу воьссича, тІеяккхало цуьнга чкьург. ХІинца-м хала дацара. Нийсса бай бу хьалха Іуьллуш. Шен гІори-гІоддах дІахожкху цо чкьург.

– ХІе-хІей, «Б» классахой, тІаьхьадиси шу!

ЧІогтІа мохь а бетташ, ведда воьгІу хІара. ЦІеххьана соцу. ХІара хІун ду? Кхеран ишкол хиллачохь еха керла гІишло лаьтта. Цунна хьалха ловзуш лела цхьа бераш. Уьш мичара девлла? ХІара ши ког гІюрийча санна лаьтта.

– Хьовсийша, оцу кьанвеллачу стаге, – бераш дуьйлу, шаьш долччохь ирах а кхийсалуш.

Мила ву воккха стаг? ХІара охьахьоьжу шега. Кхунна тІера хеча яцъелла гоьллец бен охьа ца кхочу. ХІара хІун ду? Когийн пІелгаш ду, кегий мачаш йохош, ара а девлла. ТІаккха иза ша волччохь сацало. Цунна го шен карара яьлла шийтта киртиг йолу чкьург, бераш кьах-

коп, ишколанкет!ахула а йолий, юьртан вукху маьПехь долчу кЮргачу Инчу йоьдуш.

Иза ца хьоду. Иза ведда воьду, мохь а хьоькхуш.

– Цо стенна мохь хьоькху, гай яьтІча санна?

Новкъахь хЮьттинчу Юма чохь маж а яьлла, гІаттийна бага а йолуш цхьаь го цунна. И мила вара? Иза керта кхочу. Ца девза цунна шайн цІа. Сел тиш-дешла, дакъаздаьлла, логтец ярашла а дахна лаьтта.

– Нана, мича яхна хьо?

Жоп дац.

– Мича яхна шу, Іуьйренаш?

Жоп дац.

– Мича вахна хьо, маьлхан зІаьнаршна вийлинарг?

Жоп дац.

– Суьйренаш? Пешарчу цІаре хьоьжуш дІаяхнарш? Вай-х бертахь Іара. Аш еттинчу хьаьжкІийн хьожа а муьйлуш.

– Мархийн етшуьрин стигал, мича яхна хьо?

Жоп дац.

– Мича даха: «Воккхахилча, ас шуна цІен гІаланаш пшїр ю»?

– Мича вахна шу массо а, со а витина?

– ХІей, бІаьстенан буйса, мича яха хьо, дага ца догІу хьуна, со хьайга Іуьйккъехь корак дІахьежна. ХІаь, хІетахь кора хьалхарчу паднара тІехь, тІе цІен юргІа а тесна, со Іуьллуш. Суна хьо хазахийтира, седарчий а долуш къегащ...

– Малх, мича бахна хьо? ХІетахьлерниг? Хьо бац пта, иза иштта бацара... Иза соьца ловзура, догІанан Іаьмнаш чохь а лечкъаш...

Жоп дац, жоп дац, жоп дац.

– Со а вогІу шуьца!

Иза дІавада тохало. Амма ког цхьана дечгах а тасалой, бертал кхета.

«Къа-а-къ», – хеза цунна тата. Юха а. И хІун ду? Кетлуш дукьош ду-кх.

– Ца, собардехъа ахъа мукъна а. Суна дуьненчохъ дуьххъара гинарг хъан тхов бара. Уггар хьалха ког ас хъан цѣнкъа левзинера. Боданах кхеравелча ахъ тево-ра; догІанах, дорцах ахъ ларвора... ХІун хилла хъу-на?... Цхьаллин шелонах цомгаш хилла хьо? Ас хІинцца цѣ латор ю.

«Къа-а-къ», – кагло кхин цхъа дукъо. ЦІийнан ах чудоду. Иза, водий, цІийнан вукху агІонах тасало, и чу ца дожийта. ЦІийнан ах чуюжу, иза дІа а хуьлвеш.

Ченан, матарйоьлладу дечгийн чам. Иза дара цун-на дуьххъара кхетамчу вогІуш хааделларг. ТІаккха цун-на хезира иза. Дуткъа, къинхетаме кхойкху цициган Іехар.

– Пису, пису, пису... Со хІинцца, со хІинцца... Ма дика ду хьо дисна...

Иза цІийнан коьчалш юккъехула хьалагІерта. Мов-лкъа, тІулгаш юккъехула, дегІ сеттош, ирх богІу. Иза схьаволу оцу чалха юккъера. Малхо корта багголц Іуьллу иза бертал. ТІаккха аркъал воьрзу. Цунна тІе а догІий, Іоьху цициг.

– Пису, пису, хьо цхъаъ дисна. Пису, пису. Ас хІинцца юттур яц цѣн гІаланах. Хъанна оьшу уьш. Ахъ царах дан хІума а дац. Хъуна шура еза. Шура а мичара хир ю, етт а ца хилча. Ас дехкий а лобцуш, гІо дийр ду хъуна. Со тІеталла гІур ву, хьо бухахъ сокур ду. Дика дуй?

Иза хъала а эккхий, цІийнан чолха юккъехъ дехкийн баннах леа волало. Карабо. ДІаоьккху дахка. ГІаж туху. Ца кхета. Цициго схьалоцу иза, тІе а кхетий. Юха а лелхадо цо дехкий.

Алина Ивановна... Тахана, стенна делахъ а, дагаеа хьо суна. Таллар ледаро дара тахана. КІадвелла, хІоьттина. Кху ченашла хиъна Іа со. Сих-сиха уьш чу а уьйзуш. Кху юккъера дІа а ваьлла, цѣнчу хІаваах къурд бан а карах ца долуш.

Сох хІун хилла бохий ахъ? Дехкийн таллархо. Со гуттар а тІеотлуш ву. Пису кІелонехъ хуьлу. Цкъа хьалха

дика дІадоьдурa тхойшиннан гІуллакх – дехкий шорт-та дара. ТІаьхь-тІаьхьa кІезга хуьлу уьш – телхаш лаьт-та зама.

Алина Ивановна, хІетахь, хьo тхан хьехархо йолуш санна ирсе хан ца хилла сан. И цхьa де, тхо тиша эчиг гІулдан дахна де – иза дагахь дисна суна. Оцу дийнахь массо a хІума дІанисделлера. Массo a ирсе вара. Мас-санхьa a яра бІаьсте. Цхьa тиша эчиг дара тІеобьшуш – массо a кхоччуш ирсе хилийтарна.

Ткьa хІинца генна тІехьa дисна и де. Оцу дийнахь дерриге a дІанисдан араваьллера со – тиша эчиг дан. Масийттаза воьссира Іин чу – со хІоразза чу мел вуссу цхьацца шо дІадолуш хиллера...

Сан нийсархой тоххарехь баккхий хилла. Церан бераш хиллера сох дийлинарш, со эххар чкьург кар-чийна, ишкола хьалха кхаьчча.

Со бераллера кьаналле кхечи, кьоналла юкьахь a юьгуш. Цхьана дийнахь. Дика чехкалла-м ю сан. Юй?

Сан нийсархой хьаькимаш хилла лела. Яккхий гайш дІа a яхийтина. Кест-кеста бийла a буьйлуш. Со цец-вуьйлу – дахар хІун ю хиьна стаг иштта дукха муха воьлур ву.

Со дехкашна толлуш лела. Иза a ма бу цхьамма кхо-чушбан безаш болх.

ІаьнтІехь хІун дийр ду?.. Со хьеха чохь Іийр ву. Сайн и ирсе де a, кху кертахь екна гергарчийн гІовгІанаш a, хьo a дага a лобьшуш.

БІаьсте яьлча... БІаьсте яьлча, догІанаш оьхур ду. Буц ер ю. Олхазарша эшарш лобькхур ю. Со вухавогІур ву хІокху керта. Бешана доладан. Сан гІуллакх гур ду оцу Іожана a, оцу кхурана a, оцу хьочана a. ХІокху лаьтта-на a гур ду. Ас охкур ду иза a. Юьйр ю цунна тІе хьаьжкІаш... ХІаь, со дага ма воьгу хьуна. Суо цхьана дикачу агІор гайта гІерташ ма хуьлура со даим. ХІетахь хьуна гайта... ХІинца хІокхарна... бешана, лаьттана.

ХІаь, бІаьсте яьлча... ХІинца гуьйре ю. БІаьсте яьл-ча, хийцалур ду дерриге a!

БІаьсте яра шен баьццарчу цІарца марсаюьйлуш. БІаьстенан басахь йолчу машенара воьссина жима стаг, Іин хадощ дехьа а ваьлла, ширчу бешо хьулдина лаьттачу тишчу цІийнан кетІа ваьлча, цу кетІахь лаьттачу дукха хьалха, ша жима бер долуш гинчу (я гІенахь дуьхьал тесначу) дахаран хІавао ша волчохь сацавалійтира.

Керт йоцу учи йолу цІа а, кетІахь кхалу бухахь йина хьаьжкІаш кхорзу куьрк а, букь а берзийна, гам тусуш, лохчу гІантахь хиьна Іен эгІаза воккха стаг а... – дерриге а дукха хьалха дІадаьлладчу, амма дагадеьча мерза, лазама ойланаш кхоллайолуьйтучу ширчу дахарера дара. Кхуьнан дедайн а, ненананойн а дахарера.

Ахьарх йинчу сискалан а, кхорзучу йоьхьийн а, хьакхийначу ниттийн а хьожа етало оцу дахарера схьа. Воккханиг хьалхахь а волуш охьа ца хууш лаьттачу жимхин, шовдана йистехь мет-меттара дош олуш кьамел дечу кхечу жимхин а, цунна дуьхьал жоп дала сих ца луш оздангаллица дуьненан а меха йолчу йоьІан а, суьйренца маьІ-маьІпера схьахезачу мехкарийн эшарийн зов лаьттачу екхначу стигланан а суьрташ а дохьу оцу шираллера схьайогІучу хьожано.

ХІинца и дерриге а дІадаьлла. ХІинца сискалан метта кІайчу деман бепиг ду, тІехуучу говран метта – машен, синкьераман метта – хьайн карахдерриг...

Гуттаренна а дІадаьлла аьлла хетачу оцу дахаран жима гІайре ю хІара керт. Дерриге а хуьйцучу керладчу дахаран хІордо хІинца а хи буха яхьаза. ДІо, кьилбаседехь, шаш юккьехь карийна мамонтан чарх санна.

ХЮкху кертахь хИинца а куьркахь хьаьжкIаш кхорзу-
ра, цух бина даьттагIа а буура, уллохула тIехволу некъа-
хо, «чувагIахьара хьо» олий, хьаша вой, тIе а оьцура,
учахь йолчу нохчийн пешахь цIе а йогура, цу чохь кеч-
динчу пхьуйре берриг доьзал – доккха ши стаг а, цхьа
кIант а, йоI а – охьа а хуура, туьйсинчу гаьмнашца
хьаьжкIашна асарш а дора, тIаккха дIо дехьарчу уьрда
тIехь мангалш а хьокхура.

Вовшашка оьгIазе дош олуш цхьа а вист а ца хуьлу-
ра, воккханиг – воккха, жиманиг – жима а вара,
сигIийна хIума ца луш цхьа а пIераскан буьйса тIех а
ца йолуьйтура, белларш а ца бицбора, массо а малх
кхегале хьала а гIоттура.

Кхин цхьа хIума а дара хЮкху тIе стевн коьллаш
свилачу басахь лаьттаху цIийнан кертахь – иза синтем
бара. Синтеме а, тийна а, аьхна-шийла а хуьлура аьх-
кенан довхачу деношкахь цIийнан чобнашкахь, иштта
хуьлура Iай, пеша тIехь кIеж туьйсуш яй хилча, дIа а
тевжина, вижна Iилла дог доуьйтуш.

ХIора Iуьйранна Органна тиллинчу тIайх а яьлла,
Юоккхачу, буьйцучу маттаца а, тIедухучу духарца а, юучу
хIуманца а гIалахойх цуьрриг а къаьсташ боцу нах бе-
хачу юьрта балха йоьдучу хЮкху доккхачу шина стеган
ноьIан амал а оцу синтемах яра. Цхьаьннан а – вок-
кхачуьн стенна дуьйцу, я ура-атталла жимчун а некъ
ца хадощ, гIиллакхе хилар а, балхах оза ца луш, дерри-
ге ша дан гIертар а, шен нийсархой санна, хьаьдда доь-
дучу дахарна тIаьхьа цаидар а дара оцу синтемах, оцу
ширделлачу цуьнан ден-ненан дахарх.

ЙоIана хаалора оцу синтемо ша дахарна мелла а
юьстах тоьттуш, цунна гора оьздангаллех болу кхетам
шен а, шен нийсархойн а Iаламат тайп-тайпана хи-
нар. Кхунна ша нийса хетара, хIетте а тола уьш тулура.
Царах дуккахберш маре а бахна, шайн доьзалш а бо-
луш Iара. Ткъа кхуьнан ткье итт шо а кхаьчнера. ХIара
тоххарехь тешнера, мацах шайн нана йолчу санна, ша

йолчу хин коърте ву аьлла кьонах хІуттур цахиларх. Иза цуьнан мерза сатийсам бара, цкъа а кхочушхила ца боьгІна. ХІинца, охьатаьІна лелча, хІумма ца хуьлура. ХІинца массо хІума а гайга дезара: Ёаьргаш а, пхьаьрсаш а, ела а кьежна, кІайн цергаш а, йоца коч а юьйхина...

Кхо емал а ца бора ишттанаш. Мелхо а хІара хьогура царах. Амма иштта, мел лаарх а, хила-м лур яцара. ХІара кхечу заманера яра. Цундела сарралц – болх, тІаккха суьйранна бежнаш Іалашдой, етт а узий, кхалла хІума а йой, шен чу а йоьдий, дІатоьра. Нанас олура: «Маха баккха а хаьа, ала хІума долуш а яц, балхана тІера а ю, са а ма гатде ахь...» ХІара цунна дуьхьал хІумма а ца олуш, гІийла елакьежара.

Иштта деций-ненаций Іаш вара цуьнан шовзткъа шаре лестина ваша а. Да реза вацара цунна. Цуьнан хенахь кхуо дикчу агІор цІе яккхийтина, тІееьна юьхьІаьржо дІанисьеш хьалхаваьлла а лелла, изаь, изаь, изаь дина. (Дерриге а дагардина вер вац).

«Дада, дада, хІинца кхин зама ма ю». – «Хилча хІун ду?» – «Иза ду-кх».

КІант, юха а чувоьдий, шен киншкаш тІе а воьІалой Іара, юха балха воьдура, юха цІа воьІура. Да а вицлора. Иза а, нана а тІетайнера, шаьшшимма и дойла а ца хууш, шайн бераш даккхий а ца хуьлуш, гуттаренна а кегий дисарна. Иштта атта а, таме а дара цу шинна. Амма иштта латта йиш ма яцара. ХІора дІадаьллачу дийно гергауьйзура церан хІораннан а догдохар, иштта хІора дийно а генадохура церан хила тарло ирс. ХІора дийно а. ХІетте а уьш массо, хІумма а цадаран Синтемо йийсаре бина, цо набаран тар тасийтина, хиндолчун ойла ца ян а гІерташ, бехара.

Цу дерригенах а кхийтира баьццарчу машенара воьссина, кху керта ваьлла жима стаг.

Цуьнан мохь тоха дог хилира: «ХІей, дада, нана, ма Іе иштта, дахар дІадолуш лаьтта шуна. Шуьшиннан ши

бер а тоххарехъ шайнна пеш лато хан тІехъяьлла ма ду.
ХІокху кертахъ шуьшиннан берийн бераша эккхийти-
на гІовгІа хила еза хан а тІех ма яьлла. Мел цІена хи а,
хІоьттина лаьттича, телха шуна. Иштта – дахар а. Хьа-
ланисье хІара разъяьлла лаьтта керт, гонах еттина ки-
барчиг а ютгуш, таде шира цІа а, лалла кху кертара
снигем. Иза гезган маша бу шуна, массо а паргІатонах
воккхуш, шух хьаьрчина. Арахъ муттанех юьзна, дахарх
кхехка бІаьсте. Ма гІельялийта шайн дахаран бІаьсте.
Кхана-лама, цІеххана, «тхуна ца хьара» аш бахахъ а,
цІе хилла, кІур боцуш дІадер ду шуна хІара таханлер-
ниг. Таккха кхин бІюзза хала хир ду шуна шуьшиннан
берашна цхьа а гІортор а, цхьа а тхов а боцчу дуьне-
нан арахъ диса, шаьш шуьца даьккхина дахар даьгна-
чохъ мохо дІасакхуйсу овкъарш а гуш, доладелла
лела...

Амма оцу жимчу стага хІумма а ца элира. Я цуьнан
хІумма а ала бакъо а яцара. Цунна хааделларг дешнашца
апатур доцуш, чолхе а, лазама а, церан шайн а дара.
Иза шена тІедиллина пайдабоццу хабар хІокху
хІусамдега дІа а тоьхна, цара мел чІогІа дехарх чува-
на церан ялтех а ца кхеташ (и бахънехъ воккха стаг кхун-
на чІогІа реза воцчух тера а дара), шен баьццарчу ма-
ннена а хиьна, керлачу дахарца ястайла юьзна кхехкачу
бІаьстенехула а ваьлла, шен гІала дІавахара, дагчохъ,
цкѳа а ца бицбан, шена тахана гинчо кхоьллина син-
хаамаш а хьош.

– Чама. Чама... – дохк долчу маъркажехъ кьорра дека юйцинчу керта йисте а хЮьттина кхойкхучу зудчун аз.

Кхин а, кхин а кхойкху. ТПаккха хеза цунна цІенна генахъ доцчу Іин чуьра: «МІо-о-о». Дукха хан ялале гучуболу ша етга.

– Хьо бист стенна ца хуьлу, Чама, хьайна хезашехъ... Хьуьйц, хьуьйц, бало чу. Собар, ас неІ схьаеллалц. ХІинца бало. Ма лестабе и корта. ХІинцца... Ас гІабакх аьтга хьуна. Яа, ех корта бетташ, Іена а ца еш. Мичахъ хотгала бахна хьо? Чуц-кІела кхаччалц? Собар, хІинцца. Ас иштга алах горгам а йина, дІацІанбо хьо. Схьа а ца хьоьжуш, хьайн гІабакх яа. И цІога а ма лестаде... ХІаь, ели со, ели. Яа хьайн гІабакх. Ас меттиг тайина, буха йол а тосуш... – божал чуьра ара а йолий, цІенна тІе йоьду зуда.

Дикка Іаржъелла. Хиллачу хьайбанийн хьожа етало бешара схьа. ТІуьна а, шийла а ю суьиренаш...

Юха а тІекхечи гуьйре. Везандела, кхин цхьа гуьйре ган а доьгІна хилла-кх. ХІара муьста хан. Дохк а долуш. Массо а даьІахкана а хаало тІуналла. Ара а яьлла, дІо кертах, чІийш даха деза. Ма Іаьржа а ю, цкьа а са а тосур дуй теша? Хийла хили-кх и ойла, хІокху дешачу масийтга шарахъ. Са а теси, малх а кхийти. Юха а Іарж а ели... Кхунна хІумма а ца хили. Хьер а ца ели, яла а ца ели. Муха ца хили. Дерриг дахар дІа-м даха. ХІун дисна цунах тІаьхьа?

Ехха, керт йоцчу учи йисте а хІуттий, лаьтта иза, тишчу корталех а хьерчаш.

– И дуо мичара баьлла? Кху кертахь дуо боцу хIун хан ю? – шабарш до цо. БIаьргаш а хьакхадой, юха а хьожу иза уьйтIенан маьIе, хIумма а яц, сурт хIоьтти-на хилла-кх.

Лаьтта-а-ш, кхунна юха а го дуо. ТIаккха аьзнаш хеза. Боьршачу стеган велхар. Кхунна девза воккхахчу ве-шин Даччин велхар.

– Маржа, Дачча яI, хIокху ткье берхIийтта шарахь ингтта лаьтта-кх хьо, саццаза воьлхуш. Хьан бIаьргех дийнна ахк хилла, – шабарш до зудчо.

ТIаккха иза дIатоь, когаш тIе охьа а лахлой. Елхаран кьурдаш а деш. Юха д хеза аьзнаш. Дайх куьг а гIор-тийна, воьлхуш лаьтта Дачча.

– ХIун хилла вайна? – иза ден аз ду.

– Вайн... вайн... Салахь вийна бах.

Дада, дада... Муха лайра ахь иза? Иккхина дIа стен-на ца дахара хIара латта? Хьо-м Iадда лаьттара, тIул-гах волуш санна.

– Собар хила деза-кх, нах кхаьрдар бу вайх...

– Иза суна хьалхара вахна ма хилла. Ша со ву а аьл-ла...

– Мухха делахь а...

ДIадов аьзнаш... ТIе хьаьрдаш тоьхна дуо а дIабов. Массо а дIавов... Цхьа бода буьсу.

– Маржа, Дачча, маржа... Шу массо а дIавоьду. Со тоьсу кху боданца, – шабарш до зудчо юха а.

Учи тIера охьа а юссий, уьйтIе а хадош, юьйцина керг йолчу агIор йоьду иза. ГIаж а луьйзуш. Хатто дIа-иккхина кало ловху цо куьйгаца, цхьана кога тIе а хIут-тий. Эххар а карайо. ТIаккха юха а йоьрзий, цIийне бIаьрг бетташ лаьтта.

Тишделла цIа, кир тохаза шо а тIехдаьлла, ладарш оьху тховх чу. Жимма лаьттах чудахча санна а хета. Коранш раздевлла, хIинццалц цIена латтадора цIа, хIо-ра бIаьста кир а тухуш. Даханчу шеран бIаьсте тIекхач-чалц хIара тешара, цхьаь милла а веьна а цIа воьгIур ву

бохучух. Амма шераш дІаоьхура, цхьана а хьешо кхуьнан неІ ца тухуш. Кхуьнан тешам жим-жима шелбала буьйлира. ХІетге а цІенна шех и дІа ца ходуьйтуш, ехха лийлира иза а. Цунна хаьара и тешам цІенна дІабаьлча, шен дерриге а дахар бода хилла дІахІуттур дуйла, Іаьржа бода хилла. ХІинццалц а дара иза-м бода. Делахь а иза сира бода бара, дохк санна, оцу дахкархула, маьлхан серло санна, гІийлла хаалора кхетаман кІоргенехь болчу кхуьнан тешаман кьегар. Кхо сатуьйсура оцу кьегаро эххар а цхьана дийнахь шен дахарх хьерча дохк дерриге а, эшийна, дІадаккхаре. Оцу дийнахь и кхуьй а керта вер ву. Вела а кьежаш.

– Тхан йиша, оха са дии хьан, кьинтІераяла, Іаламат хала дара тхуна...

ХІаь. Салахь а хир ву. ХІун ду и вийна аьлла, кехат деьча? Хийла цІа баьхкина уьш цул тІаьхьа а. Хьуьлла эвла йистера Іуспа, тезет хІоттийна ши шо даьлча, цІа веара...

Стохккалц иштта хетара, стохка бІаьста хІаллакьхилира кхуьнан тешам. Карара яьлла чкьург санна, хахкабелла бахна, дІо Іин чу а кхетта, боьхна дІабелира. Иза дуккха а йилхира, цуьнан коша улло а хиьна. Цунна тІе леккха буц яьлалц.

Тлаккха чуеара, бІаьргара хиш а кхачийна. ХІинца хІара ца йоьлхура. Елхаялар а хиллера-кх цхьа ирс. ХІинца хІара меллаша, хахкаелла цу йисте йоьдура, дахаран йисте, шена а хууш ша йоьдийла...

– Со ара стенна яьллера?.. – бодашкахь чІогтІа декаш санна хета зудчунна ша шабаршца аьлларг. Тлаккха лаьттий:

– ХІаь, чІийш даха... – тІетуху цо кхин а меллаша.

Кало хатге дІа ца лацийта, ког охьа моцца боккху дІаса а хьовзош, эххар а дІакхочу иза керта йисте. Цхар-доьллачу серийн кегдаларан татанаш сих-сиха лелхатийналлехь, тІаккха сих-сиха дов.

– Маржа, дуьне яІ! Маржа... Тховса тІаьхьара дІаели хьан куралла а, Сану. Хьайн гонахара керт яго юьй-

ли хьо а. Хьалха хьо ца ешара и дечех, хьоу цхьаь бен
поццушехь, хьан гуттар а хуьлура хьалххехь Іалашди-
на лавтгаш дечиг. Кху шарралц... ХІинца... – ша шег а
пуйиш, пешахь цде хьалалато гІерта йоккха стаг.

Эххар а ценкъахь ловза юьйлало цІеран серлонаш.
«Дувв» до пешо, йовхо яьржа чухула. Зуда, паднар йи-
сте а хуйи, ценкъа бІаьрг а бетгаш Іа. Дуккха а Іа иза.

Хийла хан яьлча, цунна хеза беран, бархІ-исс шо
кхаьчначу йоьІан елар. ТІаккха аз:

– Ваша... Ваща... боккха хиллий и саьрмик?

Хилла боккха-боккха. Бузуш а ца хилла, мел хІума
пгьча а, – и Даччин аз ду. Иза кхузахь, паднаран баь-
рччехь хиьна Іа. Цуьнан когашкахь Іийриг мила ю?
Жима йоІ, Іаьржа, даккхий бІаьргаш а, хьийзина кІу-
жалаш а йолуш. ХІара ю-кх, шовзткъе пхиь шо хьалха-
пера Сану.

Зудчо тІе куьг кховдадо цунна. Амма иза, ца хилча
санна, дІайолу. Еса ю чов, цхьана пешан гІовгІа бен,
хІумма а ца хеза.

– Со ІадІа шуна, дІа ма гІойша.

Зуда ша йолччохь дІахеба. Цунна юха а хаза долало
аьзнаш. ЧувогІу Шидий, Салаххьий. Охьаховшу вежа-
рий.

– Дечиг даьккхиний аша? – хоьтту Даччас.

– Даьккхина.

– Делахь, со говр хитІа эцна воьду.

– Говр хитІа а йигна, дІа а Іалашийна, бежнашна
хІума а тесна...

– Массо хІума а дина ашшимма-м, со Іашшехь...

Салахь, Салахь... Боккъал а хьо воцуш деха техьа
хІара маьлхан дуьне?

Кху Іаннашкахула декка хьан пондаран аз кхин хе-
тар дац-те цхьанна а? Цхьанна а гур дац-те хьан хел-
хар – стиглахь детта ткьес?..

Аьзнаш дІадов, зудчунна шен чов серлаяьлча санна
хета. Самукьадолу цуьнан. ХІара хІун ду техьа? Иза

ехха Іа, хиллачух ца кхеташи. Тпаккха оила кхуьу: и марзо ю-кх кхуьнан вежаршна юккъехь мацах хилла, тховса кхуза єна. БІаьстенан зезагийн хьожа ю цу марзонан, цуьнан серлоно латтош дара кхеран цІа гуттар а къегина. Иза даима а дуьхьал лаьттара арада чугІертачу бохамийн боданна.

ЦІхьацца шо юккъе а дулуш, дуьненчу бевллера кхуьнан вежарий, хІара массарал а жимах яра, цунна тІе вина масех доьзалхо кхелхинера, жима волуш. Иза кхуьура вежарийн безамехь.

Зудчо доккха садоккху, тІаккха когаш Іуьйра лаьтта юосу. Аннаш цІийза. Ша йолччохь хІуттий лаьтта иза, ладобгІуш. Тхов тІера чуобхучу догІанан тІадамийн тата хеза.

– ГІодмаш дІадотта а ца кхии йочана хилале, – шабарш до цо.

Тпаккха дІайовш лаьтта цІе марсайоккху, тІе чІийш тохкий. Корта морзах карахь болчу куьйгашна тІе а буьллий, дІаса а техкаш, Іа иза, цІаре а хьобжуш. Аьз-наш хеза цунна юха а.

– ТІом баьлла, Герман тІелетта боху, – олу хІетта Шуйта-гІалара цІа кхаьчначу дас.

МоггІара хІиттина лаьтта, ойлане а бевлла, вежарий, цхьа а вист а ца хуьлуш.

– Дада, Герман и Саьрмик буй? – хойтту жимчу йоІа.

Амма да вист а ца хуьлу. Тпаккха вежаршка хойтту. Цара тергал а ца йо хІара. Кхо юха а хойтту. Эххар а Даччас каралоцу жима йоІ.

– ХІаь, Саьрмик бу, бийна дІабаккха безаш, – олу цо, кхуьнан коьртах куьг а хьокхуш.

Зудчунна хорам хуьлу. Садукьло цуьнан. Шен ницкь маббу кьурд бан гІерта иза легашкахь лаьттачу дагахь-баллабийн шодах. Эххар а мукьадовлу легаш, шад пхенашкахула баьржий, ира йовхо а хуьлий, дІабов.

– Ваша, ваша... Хьо лата гІур вуй цу саьрмиках?

– ХІаь.

– Тіаккха Шида гІур вуй?

ХІаъ.

– Тіаккха Салахъ тІаъхъавогІур ву, дадин шаълта а похъуш. Вуй? Юха Саърмико дІакхаъллича Іуьрг а даьккхина, цуьнан букъа тІе вер ву. Вуй? Юха буьйр бу Саърмик, хъеюккъе шаълта а тоьхна. Буьйр буй? Буй...

Шовданан хи санна, зов хилла дека йоьІан аз. Тіаккха дов.

ХІетахъ боккъал а иштта хир ду а моьттура. Делахъ а угтаре жимахниг угтаре а хьалха Саърмиках лата вахар нийса ца догІура хетачуьнца. И иштта хила дезаш а ца хиллера. Дачче тІае кхойкху кехат шег даийти-на аьлла, юьртсоветан белхахочуьнца барт а бина, дІа-пахнера Салахъ. Даччас хІетахъ Салахъе ала а элира, сел жима волчу хьобга стенна кхойкху, ша а витина. Цо иштта хила дезаш ду, элира, хьобга тІаъхъа кхайкха а мега. Тіаккха и вийна аьлла кехат деъча, юьртсоветан секретаро дийцинера Даччина ма-дарра.

– Маржа, Дачча яІ. Хьо дуо юххе хІоьттина воьлхуш гІича а, со ца кхетара хиллачух. Суна моьттура, дерри-ге а ахъ сайна дийцинчу туьйранехъ санна хир ду. Хьо белха а ца воьлхуш, сихха шаълта а эцна, Саърмиках лата стенна ца воьду бохуш, ойла яра сан. Салахъна тезег хІоттийна кІира даьлча, хьо вахара... ХІетахъ дуьйна ваза ву...

Цхьа татанаш а хезий, зудчо сацадо шен шабарш. ЛадугІу цо. «Къарш-къарш», – хеза тхов тІера схьа.

– Дехкий а тІетаьІна цІенна... Дехкий, неций, мох а, шело а... Чаккхе ю-кх кху цІийнан а, сайниг санна. ХІан-хІа, со ца кхоьру шуна, дада, нана, со ца кхоьру шуна, Дачча, Шида, Салахъ, оцу чаккхенах, кхерахъ а, ас довр ю шуна иза, нахала а ца йолуш. Суна ма хаьа мина а иза иштта лайний. Аш лайна лазам лар боккха снпхъаам бу. Вон хъаха дара и дан ца дезахъара... Де-лахъ а шух цхьаъ цІа варе сатийсинера ас, Дачча. Сан пахаца яхъ ма ю. Суна лаьара Нажин доьзалх хІу дуь-

ненахь дуьсийла... Лиьча, буй пайда?.. Ахь суна бий-цинчул а боккха хилла хилла-кх, Дачча, шу лата дахна Саьрмик...

«Къарш, къарш, къарш», – тхов буучу дехкийн татанаша къардо зудчун шабарш. Иза, хъала а гIоттий, аннаш а цIийзош, паднара тIе йоьду. ДIакхачале шозза соцу иза, аннийн цIийзаре ла а доьгIуш. ТIаккха паднара йисте охьахуу, бIаьргаш кора тIе а дугIий.

– Хьо цхьаь бен вацара сан висна, хьо ца вахча ца мега тIаме... – ненан къурдаша хъалаюзу чоь.

– Массо а воьдуш хилча, со ца вахча стенна мега? – гIийлла дека Шидин аз. Дечган лоха зIар тIе а къовлий, кех волу иза. И сирла-баьццара буц, и кIайн-къорза зезагаш мохехь листина, кхин ца девлла кетIахь хIетахь дуьйна. Уьш Шидица дIадахна, тIепаза дай.

– Маржа, Шида яI! Хьо вара угтаре а тIаьхъа вахнарг. Хьо вара и, Саьрмик а эшийна, важа шиь а валош, цIа ван везарг. Хьан шаьлта аьрта хили техъа, я оцу Саьрмикан чкъор чIогIа хили техъа? Хъала ца валалуш, виси техъа хьо цу Саьрмикан кийрахь... Маржа, Шида яI! Хьо дIавоьдуш, зазанийн патарш хыйзара хIаваэхь, дитташ техкара мохехь. ТIаккха кестта къаьстира нанех, дадех. Кху кертахь шиь дисира: сой, бодий, – догIанах а ийна, Iенало зудчун гIийла шабарш.

Ша сецча, чоь кхин а еса хета цунна. Цхьаь тIеоьшуш санна. ХIун? ХIа-а, пешан гIовгIа дIаяьлла. Даьгна девлла чIийш. Чоь шеллур елахь а, кхин араяла догм ца догIу. Сатухур-кха сатассалц.

Иза метга а йолий, тIе юргIа а тосий, дIатаьIа. Мичара – наб. Хаддаза лардо цо кор. Кестта кхайкха юьйлалур ю тIаьххъара нIаьнеш. ТIаккха зарзлур бу бода.

Оцу боданехь Iуьллу некъ. Иза кхуьнан дахар ду. Шида дIавахначу дийнахь хилла цунах дахкарлахь хыйIза, шен юьхь лаьцнарг цхьанхъа а ца вуьгу некъан тача. Бакъду, масех де-м деара кхунна, дохк дIа а айна-

делла, хьалхахь зезагаша кьарзыйна сирла анайист а гуш.

Цу тайпанчу деношкахь кхуьнан кхетамехь гIергIара гIелий, Iовраш уьдура, хьаннаш цIинлора, йолалора бIабстенан юьхьан кIуркIамани. Кхунна ши ког а Iуьй-ра тIуьна Iаь гIуьтгучу, бIабстенан малхехь дохлучу лавтгахула дIаяха лабара, цхьалха коч мохе ловза а йой-гуш, массо а хIума а кхуллучу Iаламца йолу зIе а хаа-пунш. Дерриге дицдеш, хьагаме дара иза. Амма хIара ца йоьдура цига. Муха? Я Даччина а, я Шадина а, я Салахьна а ца евзина марзо йовзий? ХIан-хIа. Кхунна кхин а хала хир дара яха. Жир дарий техьа? Хаац. Амма хIара юхайоьрзура шен дагалетцамех дуьззина лавтга-чу, денна тишлучу цIа чу, шена тIаьхьахьуьйссучохь хийла сатийсамийн бIаьргаш а дуьтий. ХIан-хIа, цун-на ца лабара и денош духадогIийла. Ура-атталла кхе-тамехь царах дисна суьрташ юхадендар а вежарех бол-чу безамна хьанал цайисар хетара. Hаьнеш кхойкху. Юда чIагIю. Эххар а серладала долало кор.

– Кхин цхьа буйса а чекхьели, – цIенкъя юссу зуда.

ДогIанан дерз дIасецна. Дохк дIаайаделла, малхба-де серлайолуш ю.

Зуда, калош а тудий, кетIа йолу. Юьрте бIаьрг туху цо. Кхеран цIа хилла ца Iа дассаделла. Шовзткъя ду. ЧIогIа боккха хилла и Саьрмик. Ца Iебаш. Цхьаццан-хьа цхьалха лавтташ къена бошмаш го, букар ситтина. Тиша цIенош а дац цигахь-м, стагга а ца висна уьш метгахь латто. Нажин цIа-м лавтташ ду тахана, кхана хIуьу хилахь а.

– Буйса дIаелин, Сану...

Юхайирзинчу зудчунна шен лулахо го, керта йисте а хIоьттина, шег хьоьжуш.

– ДIаели, Михаил... Хьо араваьлла?..

И шиь дехха лавтта, вовшийн тергалдеш.

Зудчунна хеза шен кхетаман кIоргенехь гIела гIерг-Iанш. Цхьа мерза-лазаме Iаьвжа дог. ХIаь, иза ву и.

Кхуьнга тIуьна Iаь гIуьттучу бIаьстенан довхачу лаьт-
тахула когаш Iуьйра шеца дIайола аьллагх цхьаь. Ит-
тех шо хьалха дара иза. ХIинца цуьнан зуда а ю – Iай-
наь, бераш а...

Эххар а кьолах:

– Чувоьду со-м, – олий, йовхарш а еш, шен кетIа
воьду.

Зуда а йоьду божал долчу. НеI схьайиллича, докъя-
ран, кхеллин йовха хьожа кхета юьхьа тIе. Цхьацаэш-
шарехь нох дохуш Iуьлду етт. ХIара цунна хьалха хьаь-
вди тIе охьалахло.

Чама, сийсара а баьхкинера уьш. Даччас туьйра а
дийци, кхаа вешех туьйра. Сатассалц кхуьнца а Iийна,
дIабаха. Массо а хьалха санна вара. Бакъду, Салахь
мелла а ондаваьлча санна хета. Гутгаренна а схьа маца
богIур бу, бохий ахь? Хаац, Чама. Цхьаь мукъна а ва-
гIахьара. Ца вагIахь, хIун дер – хIара дIагIур ю-кх уьш
болчу. Иштта хилла-кх хIара дахар. Чама, хьан хьайн
ирс ду. Бай тIе бажа лаьлличхьана, кхочушхуьлу хьан
сатийсам... Я иштта дац те иза? Хьан а ю те хьайн
гIайгIа, адаман санна яцахь а, хьайниг – бежанниг. Я
тарлора ахь кхуьнан, Санун, гIайгIа лелош хуьлий а.
Хьанна хаьа? Ахь дакъялоцу дела, ницкъ кхочуш хила
а ма тарло Санун, оцу гIайгIане ша ерриг хьаьшна дIа
ца йоккхуьйтуш, яха а... Чама, Чама, Чама...

Зуда ойланашка а яхна Iашшехь, де доккха хуьлу.
Эххар а, кIоргта са а доккхий, олу цо:

– Ванах, цхьа а хIума доцуш, эрна хир ду-техьа аса
мел лелийнарг, хIара сан гIайгIанаш а, хIара сан бала-
наш а.

ТIаккха сихха хьала а гIюгтий, етт дIабосту цо.

– ХIан-хIа, Чама, вайшиннан йиш-м хьаха яц хье-
дала, хьелахь, наха хIун эр ду? Уггар хьалха Iайнаа а
олуш... «Къанъелла Сану, – эр ду-кх. – етт дIалалла
хьалагIатта а карах ца долу». Хьуьйц, хьуьйц. Эр дац
Сануна-м, – ша шега а лубьш, етт а лоллий, эвлайисте
боьдучу новкъа йолу зуда.

ЗАЗА ДАЬККХИНЧУ БЕША ЮККЪЕХЪ ЖИМА ЦІА

1

Хилла вонаш дицдала-м йиш яцара, шир а делла, доьзалхой а кхиьна, уьш бехарбу-кх ирсехь бохуш, царах йоккхаеш хьийзара, иштта и стаг а вара. Иза колхозан трактора тІехь волуш, алапа кІезиг хилахь а, цхьанна дечиг цІа дохьуш, вукхуьнан – йол, кхечунна гота охуш, жимма хІума хуьлура. Ткьа аса кертахь хьаьжкІа а, кхоьаш а, етт-эса а леладора. Дерриге а и цІенош долиьча хилир-кха. ВаллахІ, оцу дийнахь цу йоІа, ша газете кехат яздийр ду аьлча, «хах» аьлла, кийра ша биллира. Ша боданехь латтайо, серло а ца гойтуш... Хьовсийша, хезна хІума дуй иза? Ша сарахь ишколе хелхайийла ца яхийтича... Хелхарш хилча-м, цхьа хІума а дара. Вовшашна мар-мара а бахна. ЭхІ, хІара корта. Цкьа паргІатъериг хир ю-кх, хІара эккха а иккхина. Оцу дийнахь а ма белира хІара сан чІогІа лаза, мерах цІий а оьхуш. Таккха-м гонаха хьаьвзира и йоІ: «Хьуна хІун хилла? Хьуна мерах цІий оьху?» – «Эхийтахьа, цІий дац иза, сингаттам бу».

ХІаь, оцу дийнахь шек хилира со оцу кІантах а. Цигаьркийн хьожа етталора схьа. – «Узучарна юххехь Іийна со». «Хьан йиш ма яц волавелла лела, цІенош деш ма ду вай», – элира ас.

«ЦІенош, гуттар а цІенош... Суна кІордийна уьш», – ирх кхосавелира. «Уьш шуна деш ма ду. Хьуна а, Адамна а. Шу нахах тера хилахьара аьлла хеташ». – «Тхуна-м хІара тишанаш а тоьар дара». «Шун дена дикуо хаьа,

цуынга ладогIа», – ден сий-ларам цаьрга байга гIерта-
ра со.

Амма и цуьнан дагах кхетачух тера дацара. ТIаккха
хьехар а ма дира ас: «Схьавола, суна улло, нана яларг.
Схьайола хьо а, суна улло, нана яларг. Иштга охьалах-
ло. Кхуьур ду шуьшиь шайна луьург лело а. Жимма
собарде. ДIадаьлча бен дага ца догIу шуна дай-наний.
Массо хенахь шайн ойла ма е. Тхан а е. АвгIан тIамехь
волу шайн ваша а дагалаца. Маржа, Адам я! ХIун ле-
лош дела-те хьо? Кехат а ма хьедели. Табарке деаний
техьа? Яло, Падам, оцу пеша тIера чIепалгаш хьоу лу-
лахошна. СагIано ларво олур-кха стаг... Салахь, ахьа а
яа хьайна хIума»...

Амма эццахь со юкьахьяьккхира чIогтIа еттаху не-
Iаро – и стаг тIулг а бохьуш цIа кхаьчнера: «Арадовла,
арадовла»...

ИштгIа дIасауьдуш, вовшашна оьгIазьохуш, дIадов-
лура денош. Деккъя цхьа Адамера кехат кхачар дара
хазахетар.

Чубузучу маьлхан зIаьнарша серладаьккхинчу цIа
чохь гулбелла доьзал: да Ахьмадукъя паднара тIехь гIай-
бех дIа а тевжина Iа, нана Совдат – лохачу гIантахь,
кIант неIарехь ирахь лаьтта.

ЙоIа кехат доьшу: «...Кхузахь кхин хала хIумма а
дац, хьайл лакхарчунна честь делчхьана. Са ма гат-
де».

– ИйтI, нана яла хьан! – бIаьргех хи даьлла ненан.
Хала хилча а, хоуьйтур долуш ма вац.

– «Наха цхьацца хабарш дуьйцу хир ду, кхузахь хад-
даза тIом бу, бандиташа тешнабехкаца салтий бойу
бохуш. Цаьрга ла а доьгIуш, суна са ма гатделаш. Дада,
хьан могошалла муха ю? ЦIенош долийна бохуш, яздо
аш. Дукха шайна ницкъ ма белаш, со цIа веачхьана дийр
ду вай...»

– Ницкъ бийр болуш бац хьуна хІорш-м, ахь ца аьлча а, – олий, йовхарш туху Ахьмадукъас. ЙоІа юха а дІадоьшу кехат:

– «Нана, хьо муха Іа? Корта-м ца лозу хьан? Гуттар и корта лозуш хуьлур-кха хьо. Со цІа веачхьана, Москох лобраш тІе йигна а, цхьа дарба лохур ду вай».

– Нана яла хьан, нана! Хьо цІа веъна де гур а дуй тхьа, – Совдата бІаьргех йовлакхан тІам хьокху.

– «Салахь, Падам, шайга аьлларг делаш, дика а дешкІаш».

– Дика муха доьшу, ишколе вохуьйтуш а ца хилча? – корах арахожу Салахь.

– «...Ас дІавоьдуш доьгІна Іежийн синтарш даккхий хиллий? Падам, уьш бежнашка даа ма дайиталахь».

– Уьш-м тоххарехь дІахедийнера, – юха а корах арахожу Салахь, вела а къежаш.

– Ценош деш хилча, дІа ца хадо йиш ма яцара уьш. Керланаш дугІур ду-кх, – паднара тІера цІенкъа вуссу Ахьмадукъа. – ХІан, дуьло, болх бан деза.

– Тховсенна битахьа и болх, – тІунделлачу бІаьргех куьйгаш хьокхуш, хьалаг Іотту Совдат. – Садайна вайна. ЙоІ хитІа яха а деза. Дечиг а ду даккха дезаш.

Оцу сарахь со а, хІара стаг а дехха Іийра къамелаш дуйцуш. Ши бер дукха балхана тІе ма теІаде, бехира ас, даго цхьаь хьоху суна. «ХІун ду цара дийриг? – Дага ца догІу хьуна, вай кегий долуш, Казахстанехь, паха дІакхийсинчу нехаш юккъехь яахІума лохуш лелла?.. Ткъа вайшимма вовшахкхеттачу шина шарахь хьегна къа?» – элира цо.

– ДогІу дера, – элира ас, – суна я поппар хьаха а, я мижарг бан а ца хууш... «Цундела, цаьрга и хало ца хьегийта гІерташ воллу-кх со... Адам ву кестта, зуда а ялийна, охьахао везаш. Ши пІелг санна, шиъ бен ван а вац...».

ОхI-хIай, сан корта... Ва-а стаг... Схъаволахъ, со лени
йолту хъуна... ОхI, охI...

2

Афганистанехъ тIам тIехъ волуш кест-кеста гIенах
айса доьгIна Iежийн дитташ гора, заадаьккхина лаьт-
таш, царна юккъехъ кIайн кир тоьхна жима цIа а.

Амма ши шо дIа а даьлла, со цIа кхаьчча, дитташ
дIахедийна карийра, ткъа жимчу цIенна кIайн кир то-
хаза шо а тIехдаьллачух тера дара.

Малх кхетта, гуьйренан декхна де дара иза. Со зIа-
ра юххе а хIоьттина лаьттара, тIулг буттуш бохкучу сайн
уггаре а гергарчу нахе а хьоьжуш. Дуьххъара Дадина
гира, карара цементан, гIамаран берам лелабен аьш-
кал охъабуьйжира цуьнан. ТIаккха вуьйш а схъахъаьв-
сира. «Нана яла хъан! Хьо ган доьгIна хилла-кх суна, –
бIаьргех хи делира нанина. «Схъавала, кIант, сехъа», –
йовхарш етташ лаьттара дада. Падам, Салахъ, доккха
хиларал совнаха, хийцаделча санна а хийтира. Иза
бакъ а хиллера – тIаьхъа гучуделира дерриге а.

ТIеволавелча, со астагI хилар а гина, нене мохъ
белира: «Нана яла хъан, Адам... Даго хьоьхур-кха
суна»... Дадас човхийра иза: «ДIаяла, зуда, кху кертахъ,
тезет а ца хIоттош. Нехан ойлае, декъий цIа кхехъна-
черан»..

Дан а дацара, цаьрга хъаьжча, тхуна тIекхаьчнарI
хIумма а. Амма тIаьхъа, дукха хан ялале, сан ойла-м
хилира, цигахъ вала стенна ца велира теша со, аьлла.

«Бух ма боккха болийна аша?» – элира аса. Дена
хазахийтира аса гIишлонан тидам бина. «ЦIийнан уг-
гаре коьртаниг бух ма бу, кIант, – дуьйцура цо. – Бух
онда хилча, цIенош а лаьттар ду дуккха а. Хъажал хьо,
хIокху агIор йиъ чоь, кху агIор кхин йиъ – бархI чоь а,
юккъехъ сени а йолуш гIишло хир ю».

Хіетахь тидам хилира, аса боьгІна ши Іаж хиллачу-хула дІа а йобттинчу бетонан. «Пишлонна новкѣа бара и шиѣ... Цийна тІехѣа бугІур бу ахѣ...» – бохура дас. Халахийтира суна.

Падам Табарке кхаѣ баккха яхара. Оьшуш-м ца хиллера. Цунна ца тайра сан астагІалла – и кхечуьнга маре яхара.

Дадиний, наниний мотта-м моьттура со и бахьнехь кѣаьркѣа мийла волавелла. ХІан-хІа, суна халахетарг кхин дара: тхан жимчу цІа чохь хилла барт, марзо, бомба тоьхча санна, йобхна дІаялар. Хьенан я стенан бехкенна хиллера иза: сан, я дадин, я ненан, я заманан, я керла динчу цІийнан. Ца хаѣа, мухха делахь а, цѣхѣа шайтІа хѣавзинера тхуна юкѣа. Цунах со цѣхѣана дийнахь кхийтира.

Сингаттаме тийналла лаьтта чохь.

– Доккха хІума ду-кх, цу кІанта сан дуу са. Мича вахна тѣхѣа иза? – боху нанас.

Адам, дуьхѣал вист ца хуьлуш, паднара тІехѣ хіѣна Іа, бІаьргаш цІенкѣа а доьгІна.

ЦІеххѣана неІ еллало.

– Хьо мичхула лелаш ву, нана яларг? – хѣалаэккхий, Совдат чуваьллачу Салахѣна тІехьоду.

Важа, вист а ца хуьлуш, неІарехь лаьтта.

– Хьо мичахь вара? ХІа-хІ? Мотт сецна хѣан, – чукхоссало Адам.

– Арахь.

– Мичахь?

– Арахь. С кентами. Кайф лоцуш. Хѣа-хѣа-хѣа, – гІадьобхуш, аркѣал а сетташ воьлу.

– ОстопируллахІ, остопируллахІ. Вай, нана яла хѣан, хІара дара хѣуна суна тІекхачаза диснарг... Телхина-кх.

– Суна хаѣа хѣуна кхунна хІун хилла-м, – Адама, тІе а воьдий, Салахѣна буй туху. Кхин а, кхин а. – Боьха

хІума! Суна дукха гина хьуна хІара тайпа хІумнаш.
КІомал оьзна жІаьла!

– ДІавала! ХІун дан гІерта хьо? Воь ахьа, – юкъя
кхийссало Совдат. – ЭхІ, сан корта.

Адама гІо до цунна паднара тІе дІаяха:

– Хьайн корта ма лазабехьа хІара боьхьа хІума бахь-
нехь. Иштта дІатовжахьа.

– Кхин ма тохалахь цунна. Хьо цІа вале хьан дас а
йитгина. Толуш хІума дац, ша гал ца далахь.

– Кхуза, дехьа чу а ялий, дІатовжахьа, сан кхуьнца
къамел ду, – нана дехьа чу юьгу Адама.

Салахь, неІарца охьа а вахна, воьлхуш Іа, кІеза сан-
на цІийза а цІийзаш. Сехьа чуваьлла Адам, цуьнга
хьобжуш лаьтта.

– Айхьа лелориг хІун ду хайий хьуна? – эххар а олу
цо. – Хьо саца ца сацахь, хьаьжа юккье топ ца тохажь,
хьуна дан хІума дац хьуна.

– Топ тохажьа суна! Тохажьа! – кхин а чІогІа велха
водало Салахь.

– Сацийта! Зудабер! Стаг хила гІорта, стаг! Вайша
шиь бен ма вац. Вайшиннах стаг хилахьара бохуш, са
бага а кхаьчна хьийзаш ма ву вайн да а. Ткъа хьо?

– Адам, Адам... Иштта чІогІа дов ма дехьа. Хьалха
мел дика дара, Адам. ДагадогІий хьуна, вай кегий до-
луш? Дадас вайна жижиг доькьуш, Падам тІехьа а ер-
зайой: «ХІара хьенан ду?» – олуш...

– ДагадогІу, – корта теІабо Адама. – ДаьІахка тІе
пІелг хьажийча, Падама хьан цІе а яьккхина, хьо вил-
хина а.

Салахь бІаьрхишна юккьехула велакъежа.

– ХІаь, хІаь. Со велха а воьлхуш. Мел хаза дара
хІетахь. ХІинца хІунда дац? ХІетахь вайша гуттар а
цхьаьна вуьжура... Ахь суна туьйранаш а дуьйцура...
– велхар марсадоккху Салахьа.

– Велхарх хІумма а толур дац. И хьан Іамийна хьу-
на? – боху Адама, паднара йисте охьа а хууш.

– Цхъана дийнахь... эвлаистехь Іара. Кино вахна нылла, дадас етта а йиттина, воьлхуш... цхъамма... цхъамма елира. Массо хІума диц а деш, самукъадер ду хъан – оза.

– Самукъаделирий?

– Корта хыйзара, Іетта а вира, тІаьхъа дІавуьйлира.

– Ткъа хІинца хІун дан дагахь ву хьо? – Адам Салахъна улло охъалахло.

– Юьтур ю аса, – марш хъалауьйзу Салахъа.

– Йита еза, кхийтирий хьо? – цунна белша тІе куьг дуьллу Адама. – Ахь и кхин бага лацахь мегар дац хьуна. Хъайн ден, хъайн ворхІе ден сий даьа гІерта хьо? ХІун ду Дадас йиттича? Хьо ца везаш ца йиттина хьуна. Хьо кхаба гІерташ, хьо нахах тарван гІерташ, лелаш ма ву иза. Кхийтирий хьо? Хьуна хала хир ду хьуна и йита. ХІумма а дац. Атта суна а дацара хьуна, пакъостийн буха а бовлийтина, мостагІашца тІом беш, кІастарх чов а хилла, малхо егтинчу арахула, хьогаллила бага вовшаш а летта, текхаш воьдуш. ХІетте а со цІа псеьна – гой хьуна? – цу арахь а ца вуьсуш. Хьо а цІа вола, мел хала делахь а. Вай цІахь оьшу вайн дена а, канна а, юьртана а... Кхийтирий хьо?

– Кхетта, кхетта, – Салахъан велхар маьхъаре долу.

– Цу арахула схъавогІуш, – цуьнан велхар а кър-деш, чІогІа дуьйцу Адама, – кхетамчуьра моссаса волу, дуьхьал хІуьттура и ахь дийцинарг, кегий долуш дадас вайна жижиг декъар. Мел чІогІа сагатделлера шу ган. Кест-кеста гІенах гора суна хІара вайн цІа, заза даьккхинчу беша юккъехь кІайн кир тоьхна цІа.

– ХІинца хир дац иза. Вай тІулгех цІа деш ду. Беш а хь дІаяьккхина, – велхар лагІдо Салахъа.

– ХІумма а дац. Беш а керланиг югІур ю. Вайшин-цах стаг хилчхъана, массо хІума а хир ду. Кхийтирий хьо?

– Кхетта. Кхетта.

Мича кхийтира иза. И сан къамел лергах ца хъакхаделира. Бутт а балале, ша санначех а кхетта, гIалахI цхъана нехан хIусама чу а ваьлла, таШийна чуволлийтира. Иза кхин доккха хIума а ца хиллера, оцу йоIа динчуьнга хъаьжча. Иза-м кху лаьтта тIехь елахь, карор ю. БАМ-е яхна аьлла хезна, цу сенчу Сибрехула лийли. Ца карий. Амма кара-м йийр ю, кху дуьненчохь елахь. ТIаккха цуьнан бIаьра хьожур ву: хIун ду техьа йишех хиллачу гIеман бIаьргаш чохь. ТIаккха и цкъа а хьожур яц цхъаьнгта а, цул тIаьхьа – со а. ХIан-хIа, ас хIара мийларх, со цкъа а хир вац бич, хир вац. Иштта сий ца дойуш сайн, сайн дайн, дIавер ву... Цкъа и гIам схьа а карийна.

3

Доккха хIума дан а дар-кха, хIара дерриге а дуьне дуьхьалдаьллер-кха суна, хIара цIенош бахьнехь, кху чуьра бераш а цхъаьна, ткъа ас уьш царна деш ма дара. Хьалта хIун ю а ца хуучу, шайн кхоалгIачу ден цIераш а ца евзачу нехан гIаланах гуш Iен ца велир-кха. ХIара бераш а хилахьара иштта, нах санна, бохуш, воллура. Амма уьш ца кхийтира сох, тешнабехк бира цу шимма, сий а дайи.

ХIаь, массо а дуьхьалваьллера. Пхи сом ца делча, исправка ца луш, юьртда ву бохуш, доладелла лела и диларийн тIекха Мовла гин велара шуна. Веана-кх цхъана дийнахь: «Айхьа хIун леладо хаьий хьуна? Оцу Орган чохь хьозанна кхосса а тIулг ца битна-кх ахь». ЛадогIа ахь къамеле. Ой, шена луьучо пайдаэца йиш йолуш бац и тIулг? Бац боху-кх.

Хийистош сацкъаре йоьрзу, хи жимло, – Iаламна зен до. Iаламна пайда беш ву-кх хIара, нахера соьмаш а гулдеш. Хаза деззарг-м хезира хьуна цунна оцу дийнахь! Кхуьнанчул бIозза сов бакьо ма ю сан хIокху юьртана а, оцу Органна а. Сан воьалгIачу дас Товбо-

лата йиллина ма ю хІара юрт, ткѡа кхуьнан деда Махь-
ма кху юьртахь беже веьанчохь висина ву. Наха кѡа а
хетта, астагІ Сеґират а яхийтина.

Оцу тайпанчу нехан берел хІорш ца эшийта гІер-
таш, кхечеран санна цІа а, цІе а хилла, хІорш охьахов-
нахьара аьлла, ма хьийзара со. Хьийза оьшуш-м ца
хиллера. ХІара цІенош долийчахьана, лартІехь де ца
деа-кх. Цѡьана бохамна тІаьхьа – важа, цунна тІаьхьа
– кхин, иштта дІадахар-кха. Ткѡа цу йоІах гІам хилар...
Доккха хІума ду-кх иза: хьан сих, цІийх схьадаьлладчу
адамах гІам хилар. Тхан дайх, я хІокху зудчун – пекъар,
дуьне диьна ца ели хьуна иза а – дайх ледара стаг а ма
ца хиллера. Доккха хІума дар-кха цу дийнахь суна тІек-
хаьчнарг.

Паднара тІе дІатевжина Іа Ахьмадукѡа, пеша хьал-
хахь – Совдат, Адам – лохачу гІантахь. Массеран са-
дуург чувобллина Салахь ву. НеІ етташ а хезий, корак
арахьожу Ахьмадукѡа.

– Мовла... Кхунна хІун оьшу техьа хІинца, – олу цо.

Араваьлла Адам, Мовла а, цуьнца кхин цѡьа вев-
заш воцу стаг а валош, чувогІу.

Салам-маршалла хьаттинчул тІаьхьа шен накъост
вовзуйту Мовлас:

– ГІалара веана корреспондент ву.

– Тамбиева Падам шун йоІ юй? Елахь, схьакхайк-
хал цуьнга.

Кхайкхина арада чуялийна Падам, йоьхна, амма
майрра лаьтта.

– ХІара кехат ахьа яздиний? – хьотту цуьнга кор-
респонденто. Вукхо корта талабо.

– Ва-а, Дела, хьо юьхьІаьржо! – мохь бели Совда-
те.

– Ма е, зуда, гІовгІа! – тІечевха цунна Ахьмадукѡа.

– Кху кехата тІехь, – гоьл тІе ког боккху корреспон-
денто, – шун йоІа Падама яздо, ша аша ишколе а ца

йохуьйту, дискотеке хелха яла а ца йохуьйту бохуш. А-а... етта а етта бохуш. Бакъ дуй иза?

– Хьан дижа хьайн дакъа! – юха а мохь бели Совда-те. – ЮьхьIаьржа хIоттий-кх со цо.

– Бакъ дуй иза? – корреспонденто гоьл тIера ког лестабо.

– Бакъду хьуна! – Падам хьеший болчухьа йолу. – ХIорш со Iаьржачу Iадатийн боданехь латто лууш бу. Ткъа суна серло еза, светомузыка а. Цкъа дискотекехь хелха йийлина аьлла, суна йиттира.

– Хелха овзда яла. Мар-мара а бахна деш дерг хелхар ду? Зудабер эвхье ма ду. Хьо юьхьIаьржо, юьхьIаьржо, – елха йолало Совдат.

– Э-э, хIусамнана, ишта мегар дац, ишта, – аз чIаг-Iдо хьешо. – Хьо хIокху заманан гIиллакхашна дუьхь-альяла гIерташ ю.

– Ю хьуна, ю хьуна, – мохь болу Падаме.

– ГIам! Ас дуьйр ду хьо, – хьалаэккха Ахьмадукъа, амма Падам хьешана тIехьа а лечкьий, цунна тIекха-чазавуьсу.

– ГIам! – мохь хьоькху цо. – ТIаьхьара зама ю-кх! Хьан-хьайн доьзалхочух гIам хилча, тIаьхьара зама муха ца хуьлу?!

– Э-э, хIусамда, – боху корреспонденто. – Хьо ний-са вац. Падамах цIеяххана артистка хир ю, вайн мах-кана а, юкъараллина а пайдехь а йолуш. Эсамбаев Махьмуд санна. Кхуо кехата тIехь яздо, шена артистка хила лаьа бохуш. Ас кхуза ван новкъа валале дийцииа Падаман гIуллакх культурно-серлонан училищен ди-ректорца. ХIара оха тхайца дIаюьгур ю.

– И хIун къамел ду? Хьайниг йига ахь хьайна луьу-чу, – ирхкхоссало Ахьмадукъа.

– Сайниг а юьгур ю, йига езахь. ХIара а юьгур ю, – болатан озаца хаддош боху хьешо.

– Сан доьзалхо соьгара ваккха гIерта шу?

– ПовгІа ма ехѡа, Ахѡмадукѡа, – юкѡаволу вист а ца хуѡлуш Іийна Мовла. – Хѡан йоІ деша юѡгуш ю. Деша. Хѡо мел дуѡхѡал вийлахѡ а, Іедало хѡан хама а ца беш, юѡгур а ю. Эшахѡ, хѡо а вуѡгур ву, со а... Кхийтирий хѡо?

– Сан доѡзал юкѡа а волий, со кхето ма гІертахѡа, Мовла, – мохѡ болу Ахѡмадукѡе.

– Хѡаштдоѡург дуѡйцу ахѡ, Ахѡмадукѡа. Иштта хѡо санначара хѡаштдоѡург а дуѡйций, халкѡана а, махканна а зулам до, – дуѡхѡал мохѡ хѡокху Мовлас.

Цу шиннан а аѡзнаш кѡардеш, юха а дека болатан шийла аз:

– Накѡостий, шун йоІ цхѡана а харцахѡачу метте юѡгуш яц, деша юѡгуш ю. Яло, вовшахтоха хѡайн хІумнаш.

– Уѡш-м сан кийчча ю, – боху Падама. – РагІу кІелахѡ дІахІиттийна.

Халла ара а баѡхна, дІахѡовсийра ас уѡш, кхана охѡ-аялор ю шуна аѡлла. Оцу сарахѡ хІокху кІанта, Адама, йиттина хиллера цунна. ШолгІачу дийнахѡ иза едир а цІера. ХІетахѡ дуѡйна кароза ю. Юѡртда ву боху и кІилло а хѡийзийра ас, цу карреспондент ву баѡхначуѡнга а барт хаѡттира. Цхѡанна а ца хаѡара, и мича яхана.

Гуѡйрено чІанадаѡхна Ахѡмадукѡин кертара дІахедоза дисина дитташ. Иза ша ботта болийнчу керлачу цІийнан буха тІе а хиѡна Іа, некѡехѡа бІаѡрг а бетташ. Цхѡана лергаш лаккхахула хедийна гиччош долчу жимчу стага, керта уллохѡ саца а соций:

– Ахѡмадукѡа, во-о Ахѡмадукѡа, – бохуш, мохѡ бетта.

– ХІун боху ахѡ? – кетІа волу Ахѡмадукѡа, цуѡнан кѡорзачу духарх цец а волуш.

– Де дика дойла хѡан!

– Далла везийла! Хьо ву и Сапарбек? Оцу бІаьрга-на хІун дина хьуна?

– ХІара лазийна-м ши шо а ду, – бІаьргах куьг хьокху Сапарбека. – Тюменерчу ресторанехь дов даьлча, урс кхетга... Чам боцуш белахь а, баьлла бац хьуна хІара, ткье итт процентана са гуш бу.

– Ткьа оцу куьйгана хІун дина хьуна?

– Цхьа дика бич вара сан стохка, мала шмурдяк а, яа хІума а хилчхьана болх беш. Цхьана дийнахь, дайваший хьакхица валларо, ластийна диг тоьхна, чолакх ди-кх хІара сан куьг. ТІаккха шена хилларг цунна а хаькх, жІаьлина, – шен заьІапчу аьрручунна тІехула аьтту куьг хьокху Сапарбека. – Чу ца воьІу. Хьобга дІало аьлла, Адама делла цхьа ахча дара. ХІинца мичахь ву-м ца хаьа, ши бутт хьалха Барнаулахь вокзалехь гира-кх суна иза. Хьобга дІало аьлла, хІара ши бІе туьма делира. ЦІа маца воьІий? Билггала маца ца элира, бІаьста я Іай ван мега ша бохура. Дагарде ахь. ХІан-хІа, чу ца воьІу. Іодика йойла, – астагІа а теІаш, дІаволало Сапарбек.

– Сапарбек, оцу когана мукъна а хІун дина хьан? – тІаьхьа мохь бетта Ахьмадукъас.

– Омскехь, гостиницехь лата а летта, милицех ведда воьдуш, корах чу а кхоссавелла, хІинца а меттабаза бу-кх... – воьдуш лаьтташехь жоп ло Сапарбека.

– Ша билггала цІа маца воьІур ву ца элира оцу кІанта? – и сацо гІерта Ахьмадукъа. Амма важа ца соцу.

– Ца элира, Іай я бІаьста ван мега элира, – бохуш, дІавоьду иза.

«Ван мега, ван мега, – шабарш до Ахьмадукъас. – Маржа, Адам яІ! Хьо ма яра сан ерриге а дегайовхо. Со кхузахь охьа а кхоьссина, лела воллу-те хьо? Ас хІун до кху ахчанах, ас хІун до?»

Эццахь машен соцу кетІахь. Цу чуьра арахьожучу жимчу стага мохь бетта:

– Со ца вевза хьуна? Со хьуна цемент, тІулг, гІум кхехьнарг ма ву. Ахча-м кІезиг дац хьобгахь. И хьобгахь дуйла а хууш, цемент йохьуш веъна-кх со. Муха ца оьшу? Ценош чекхдаха дезаш вац хьо? Хьалха-м со гучуваларх а ца тешаш, охьа ма яссайора ахьа.

– Ца оьшу... Ценош дан цемент оьшуш а ца хиллера.

– Ткьа хІун оьшуш хиллера, – оьгІазьобху машен чуьрниг.

– Ца хаьа суна-м.

– Ца хаахь, дІаІе. ХІара дІазца нах-м дуккха а бу хьуна, багош а гІовттийна Іаш, – машен, говр санна, кхосса а йолубьтуш, дІа а оьккхубьтий, хохкий, кьайлаво-лу иза.

Ткьа Ахмадукьа тІаккха а Іа ша хиллачохь. Шийла дерз доладелча а, Іа. МаьркІажа хан хилча, боданах дІаоь иза.

Тіекіелдинчу ціенойн кораша тіедехкина набарна дазделла біаьрнегіарш. Дукхахдерш. Вукхарна чохь хіинца а серло йогу. Стенна ца буййшу царна чохь іийраш? Цхьа синкьерам, я...

Наггахь тийналли тіехь гіовгіанан аса юьтуш, урамехула, хахкалой, чекхэккха цхьалха машен. Иза вех-ха хьобжу оцу асане, иза цунна лай тіехь говран сала-зо йитинчух тера хета. Ло диллинчу хенахь ціена хуь-лу, тіаккха цунна тіехь лараш, хьобкхнаш, томмагіаш гучудовлу.

Жималлехь хіоранна хьалха Іуьллу ло диллина арс – дахар. Тіаккха иза цу тіехь лараш йита волало. Лараш. Кхунна го шен лараш. Цаьрца ведда вуха а вахна, вухаволавала йиш хилча... Тіаккха хир бацара дагахь-баллам.

«Вахь-хьа-хьа». Иза Іадаво оцу деларо. Тіекіелдина ціенош ду кхунах доьлуш. Шинна а агіорнаш. Корийн біаьргаш а дегош.

И дан йиш ма яц. Хьо кхузахь лаьтташехь, зама дІайоьду хьуна...

Хьалхахьаьжначу цунна го ціеношна лакхахула, буййсанах де а деш, лепа а лепаш, дІайоьду зама.

– Зама, зама, зама... – дехарца кхойкху иза.

Амма иза дІайоьду, кхуьнан тидам а ца беш. ДІайоьду, анайистте кхаьчна.

Элімарза, хьо тховса а лаьтта дІаяханчу заманан мар-зо дагалоьцуш. Хьан лерехь дека хіинцца, масех сахьт хьалха, ахьа чукхайкхина хиллачийн аьзнаш. Уьш кхоь

пара. Хъан жималлин доттагИий. ХIетахъ шу цхъаьна лсара. ХIетахъ аш къамелаш дора, шу вовшех даккхий-
ден дара.

Шу дагахъ дара йоккха стоьмийн беш кхио. ХIора бIаьста заза а доккхуш, гурахъ стоьмаш а луш и лат-
тийта. Стоьмех цхъа а бохка а ца хьош, нахана дIаба-
на. Аш дIадийгIира синтарш. ТIаккха цунна тIехъ дола
ца деш, цхъацца волуш, массо юьстахвелира. Беш хьу-
на йисира. Ахъ хIун дора бешах? Важа кхоъ а ца хил-
ча.

Элмарза, дагайогIий хьуна бIаьстенан муьста юьхъ?
Дой-хаттий цхъаьнаийна юьртан урамаш.

Малх дIабуьзна, шеллучу хенахъ веара иза юьрта.
Хатт боц-боцчу вала гIерташ, некъаца дIаса а кхийса-
луш, вогIура иза басах. Хьуна чIогIа хазахийтира иза
вогIуш гича.

Стенна делахъ а, сахьийзара хъан. Солса гучуваьл-
ча, дерриге а дицделла, сапаргIат делира.

Цо шен мачаш цIанийнчул тIаьхъа шуьшиь чуваха-
ра. Аннаш цIийзара когаш кIелахъ.

– ХIара ю шун клуб?

– ХIаъ.

ТIаккха шуьшиь тIехьарчу гIанта а хиъна Ийра,
шелонах хаба а хебна. ГIийлачу эшаре ла а доьгIуш:

Дуьне, дуьне, маьлхан дуьне,

Зезагашлахъ Iуьллу хьо...

И йиш локхучу зудаберийн куьйгаш цIийделлера,
хIетте а аз шийла дацара церан.

Шуьшиь, цу чурь ара а ваьлла, булучу боданехула
вогIура, хIинцца хезначу эшаран шакарца мукъам а беш.

– И йиш хезча, маьлхан догIа дагадеара суна, – эли-
ра Солсас. ТIаккха: – И сайна схьахезча, «гIагI» аьлла,
воьлхур вара со.

– Муха?

– Хьо ца хилча.

Тпаккха масех бутт баылча, иза ша а цецвуйлура: стенна дагадсара и дешнаш. Цхьа синхьехам хилла-кх.

Оцу кхаа батта чохь яьгна дIаелира хьан сийна бIаьсте, Элмарза. Дуьне ца Iуьллура зезагашлахь, иза баланийн дахкарлахь хьийзара. Аьзнаша ца кхойкхура сенчу даккьашка. Хьо верриге а вегира. Цхьа дегIан бот йисира, чохь – овкьарш. Бераллехь хьуна хеттарш дIадайра, Элмарза. Дахар атта а, мерза а ца хиллера. Дахар кьиза а, хаза а хиллера.

Цундела хьуна лиира, Элмарза, хьайн бIаьсте юха а денъян. Хьалхалерниг-м хир яцара. ХIетте а... ХIетахь хьан ойла хилира: «Дуьненчу адамаш девлла, шайх цхьанна тIе бохам кхаьчча, цунна и ловш гIо-нактосталла дан. Лаьтта тIера баланаш алсам мел буьйлу, алсамдолу адам. Царна дуьхьал латтархьама».

ДогIанаш Iаьбна беш. ХIетте а саац оьхучуьра. Цо нуьцкьах мийладо шен хи дитташна. «Ца деза», – бохуш, цара коргош дIасалестощехь. И ницкь а ца лалой, буьххьера чухахкало цхьа стом. Иза цхьанна тIе а кхетий, важа – вукхунна, буха кхочуш – дийнна Iежийн дарц.

Хилла Iежаш луьйчу догIанан Iаьмнаш чохь. Сихха лела уьш схьалехьош куьйгаш. Ведарх дегталучу Iежийн татанаш хеза. ДогIанехь лаьтта иза, лулахойн беша а хьоьжуш. Ведар дуьзна яьлча, йоI хьаланисло. Аймичу а хьокхуш, Iаж а цIанбеш. «Кьарш», – кхоллу цо иза. Цхьана юкьана цуьнан бIаьргаш кхунна тIехь совцу. Иза сатийсамца хьоьжу. Цуьнан ницкь кхочур бара яьгна, овкьаршлахь Iуьллу бIаьсте юха денъян. Иза тIейогIу, хьожу и кхуьнан дахаре – овкьаршлахь Iуьллучу бIаьстене. Цкьоцкъамаш ирах дохуьйтий хьожу. Стигал кьекьа – шовкье а яхна, йоьлу цуьнан хазалех, догIа хьерча цунах, юткъа-лекхачу, хьажар куротийна долчу цунах.

– Іаж безий хьуна?

– ХІан-хІа, бІаьсте...

Цо когаша дІасакегайо даьгначу зезагех, бешах хилла юкъ. Амма цо хІумма а ца до, ша гучудаьхна кІегий дІа ца дайта. Охьа а ца лахло, «хІу-у-п» ца олу. ТІеобхучу догІано дІадоуу уш а.

Дахар къиза а, хаза а ду.

Иза кхетаман кІоргенехь йисна, Іуьйккъехь, ткъес тохале хьалха, корох чусегна серло а хилла.

ТІаккха цунна дагасара шаьш йоьгІна доттагІаллин беш. Цунна чІогІа оьшура оцу бешан хІаваь. Иза дІогарчу гул тІехьа ю. ХІара новкъа волу цига ваха.

ДІакхаьчча, беш хиллачу меттехь дуьйладелла лелаш бежнаш ду. Цара баххьаш дитна диттийн. Цхьа-дерш орамаш а цхьаьна, хьала а дохуш, дІадаьхьна, уш хиллачохь Іаьржа оьрнаш го. Бежнаша уьшал хІоттийн беш хиллачохь.

– ХІей, цхьа а вуй кхузахь?

– Со-м ву.

Цунна го орамаш а цхьаьна синтар белша тІе а дилла, воьгуш ен накъостех цхьаь.

Резавоцуш стенна хьоьжу хьо? Суна кху бешах цхьаьна хІумма а дац хьуна. ХІара цхьа синтар доцург. ХІокху бешана гонахара керт, цІа а кхоьхьуш, хьан ягийна? Кхузара дитташ а кхоьхьуш, цІахь бошмаш хьан йоьгІна? Аш, аш, аш!

– Ас-м ца йоьгІна.

– Ахь ца йоьгІнехь а, вукхара йоьгІна-кх... – иза, оьгІаз куьг а лестош, дІавоьду.

Маржа, Къахьарма яІ! И беш-х шерелат дан хьуна хьайн дех йисна яцарий. Иза-х нахана пайденна аьлла, йоьгІнера. Ахьа оьгІазвахна кеп а ма хІиттае. Дуькхьара керт а йохийна, бежнаш кху беша лаьхкинарг хьо ву аьлла, хета: дукха хьох тера ду и бежнаш леларна, хьажарца а... Лелар дац деха-м. Хьуьйц, хьуьйц!

Цо лъыху бежнаш. Амма уш цхьанхьахула кьайла-
даьхча, вукхузхьахула гучудовлу. Хьацаран хIорд хуьлу
цунах. Иза, кIад а лой, бертал вужу.

– Беш, беш, беш! Ма ца моьттура хьо иштта дIаер
ю. Хьо дIаюгIуш хиш уьдура бацалхула, зезагаш деба-
ра. Дашо Iежаш кхио безаш яра хьо. Хьуна тIехь-м муь-
ста Iежаш а ца кхии. Хьо хиллачохь Iоттабаккхамийн
эра лаьтта. Беш, жималлин, сатийсамийн беш.

ТIаккха иза Солса лаха вахара. ГIалин урамашкаху-
ла хьаьддий-веддий лелаш карийра цунна иза.

– Солса, оцу бешара синтарш ахьа-м ца кхехьна?

– ХIун? Ас хIун до царах? Валолахь сиха, – иза дIа-
хьаьдира, хIара а такхийна. – Хьуна тIулг ботта хьий?

И хаттар масийттанга дира цо оцу дийнахь.

– ХIун дан воллу хьо?

– ЦIенош дан.

Сарралц идда, кIад а велла, и шиь урамехь лаьтта-
ра.

– ДIавахча, дагчохь цхьа хьу хир ю-кх суна.

– ХIун хьу?

– Цхьа суо сайна реза ца хуьлуш.

– Муха?

– Хьалха санна мерза ца хуьлу-кх цхьаьнакхетарш,
кьаьхьа...

– Цунна бехке зама ю.

Иза а аьлла, дIахьаьжначу Элмарзина дуьххьара гира
гIалин лекхачу цIеношна тIехула бIаьргал а сиха хьаь-
дда йоьду зама. Иза тIаьхьаведира цунна. Урамаш,
некьаш хедош. Ерриге а гIала хьоьжура цуьнга, цец а
яьлла.

– Зама, зама, зама... – иза велха а воьлхуш, мохь а
бетташ, кхойкхура цуьнга. Амма иза дIайоьдура, кхин
а маса а йолуш. ХIара цкъа а дан йиш йоцург дан гIер-
тара – иза схьалаца. Кхин а чехка ведира иза. ХIинц-
ца, хIинцца... Амма зама, кхунна юьхьа тIе ши тIам
тоьхна, хебарш а юьтуш, леккха стиглан Iаьршашкахь
кьайлаелира.

Элмарза. Тпаккха, дукха хан ялале, карийра Солси-
на тлулг ботта хуург. Цо тлулгех цла дина ца лаш, йоккха
керг а йира цунна гонаха. Дло лекханаш ду и ценош,
ццран корашкахь хинца а серло йогу.

Хан-хла, хьо глур вац цига, Элмарза. Ахь тухур яц
цлогтла неI, кагъян воллуш санна.

Тпаккха и неI схьаелла хьевелча, оыгIазе бегаш бийр
банд.

Ма цлогла чулечкыина хьо.

Ахь эр дац:

Дерриге а хазахетар хьайна а дитина стенна ла
хьо? Схьада цхьа дакъя.

Тпаккха-м цо, хорбаз санна, шен хазахетар декъя а
декъна, дог хьуна дладала а мегара.

Аылча. Ткъя вуышта?..

Хьо хинца чугIур ву. НеI цлевзар ю, гуло лавцна
дизка санна. Хьуна хезар ду кьаналло наб ца кхоьтуь-
гущ, метгахь керчачу йоккхачу стеган резайоцу «тIам-
тIим». Тпаккха хьуна юха адагайогIур ю масех шо хьалха
бандцарчу тхих а, цIийеллачу Iуьйренех а самукъадо-
лучу хенахь хьайн хилла ойла. КIайчу аматехь йолчу
полаца хьуьнха Iен дIаваха, ханнех динчу цла чохь. Ахь
хьайн болх а беш, цо цIе а латош пешахь. Жижиг кхех-
коч. Нагтахь гIала а вогуш. ЮкъярIойлашкахь дIаяхь-
нчу заманах болу дагахьбаллам бара иза.

Хинца хьо велакъежа оцу ойланна. Иза мерза а,
станхьа а ю. Хьуна кест-кеста дагайогIу и ойла а, гIай-
ракх хьокхучу мангалийн зов а. Тпаккха хьуна дагадо-
гIу аькха хьуо доганехула лелар а, юха тIадийна хIум-
наш схьа а яьхна, мелчу Iоврех хиллачу чохар буха а
Iовгтина, Iаба ца туьгуш, лийчар а, тIаккха малхехь
наставалар а. Хьуна дагадогIу малх хьаннашлахь бов-
чу хенахь хьуьна юккьерчу ирзу тIехь, мацах-мацах
цхьана хьенеха боьгIначу кхура тIера лавтах а бетта-
лущ, доьхна хилла стоьмаш а. Дуккха а хIумнаш дага-
догIу хьуна. Хьо цецвуьйлу: «ХIетахь дуккха а хьалдо-

луш хилла-кх со, ойланашца, синхаамашца. ХІинца кыйвелла».

– Пхи туьма делча а йиш яц-те сайна луьучу хенахь чуваха а, аравала а, – ах-хозуьйтуш олу ахь.

Тлаккха ладугІу: хаза-м ца хезна теша цунна. Ца хезна, цхьадика.

Чохь пхьегІаш ю стол юьззина лаьтташ. Хьо чІогІа кечвелира кху суьйренна. Беш хьахо воллура хьо цаьрца.

Уьш охьахевшира юург, мерг тІехь лаьттачу стоьла гонаха.

Къахьармас бегаш бора. Амма церан беламе хилар чуьрачарна къайле хилла дуьсура. И ша-м воьлура, гІадьохуш.

Жаьммирза корак дІа а хьохьжуш Іара, вела а къежаш.

Солса жижиг дууш вара, кест-кеста:

– Ахь лелочух кхетар вац, – олуш.

Хьо хьалагІаьттира, къамел дан. Воьхна хьаьвзира хьо: хьенан цІе хьалха йоккхур ю ца хууш. Цхьаьннап яккхяхь, вукхунна халахетар ду.

Массеран цІе цхьаьна яккха а воьлла, ахь гІурт бира:

– СоКъахьЖаьм, – аьлла.

– Китайхойн мотт буьйцуш-м вац хьо? – элира Солсас.

Къахьарма велавелира, гІадвахна.

Жаьммирза:

– ХІаь, ахІа, – бохуш Іара.

Тийналла хІоьттича, ахь кхин дІа а дира къамел:

– Со бешах лаьцна дийца воллура. ДагадогІий шуна, вай дІайоьгІначу хенахь мел хаза яра иза. Цхьа серлю хуьлура цигахь лепаш гуттар а. Чубузуку маьлхан серло.

– Охьахай, хІума кхаллахь, беш-меш йитий, юкьахваьккхира хьо Солсас.

– ХІаь, ахІа, – корта таІийра Жаьммирзас.

— Беш-м оышуш хьаха ю. Бешо х'аваъ ц'андо. Стоымийн мах а дика бу. Бешлелорхойн юк'баралле д'а стена ца язло хьо...

— Х'аъ, ах'а...

И беш ма яц ас юьйцург. Доттаг'аллин беш...

Кхета со. Оцу юк'бараллин ц'е а ю-кх «Доттаг'ал-ли». Эцца г'али йистехь, итт кепек автобусна елчахьа-на...

— Х'аъ, ах'а...

Хьо оьг'азвахара Жаьммирзина: «Мотт ца хууш сан-ш, «Х'аъ, ах'а» бохуш, кхуо х'ун до?»

Паккха хьо кхийтира, лаьтта т'ехь оццул дукха малхо еггина еса аренаш стена ю: Сахара, Каракумаш, кхи-ерш... Уьш юк'баметтигийн бошмаш яьгначохь кхолла-бина. Х'инца уьш кхин цхьаъ а еак'ов чаккхарма якк-хий хилла. Царна т'ехь бошмаш денлур яц, мел ч'ог'а дог'анаш делхарх.

Х'инца хьо кхагаран хьожа йог'учу есаллин маь'Пе р'х'овттина лаьтта, б'аьрхиш а йенош. Царах, лаьтта х'ичале, лаь хуьлу. Х'ун дийр ду ахь?

Х'умма а. Иштта пхьег'аш д'а а хилийна, охьахуур ду. Хьуна хьалха йуьллу ло диллина аре — ц'ена кехат. Ахь цу т'ехь яздийр ду оцу маьрк'ажех лаьцна.

И маьрк'аже синхьаам бохьуш йоьссинера аьрцнаш т'е. Б'аьстенан дийнахь кхихкина лалам шен мерза к'ад-ашир ловш д'атийнера. Хьо тишчу раг'ун б'ог'амах а х'ижина, кет'а а хьоьжуш, лаьттара. Иза — оцу кет'ахь дог'аначу лежашна бухахь, малхбузехь а хьоьжуш, ка-рахь доккха сирдиллина ведар а долуш. Цигахь, анай-истехь, х'инца а яза яра дийнан серло. Иза б'аьргаш а х'абдина, ца лебаш хьоьжура цуьнга, и ца яйта г'ер-ши сина. Амма серло, жим-жима йовш, эххар а к'ай-лашира. Иза х'егте а лаьттара, малхбузехь а вирзина. Иш, дезг'ке кхоалг'ачу шаре вирзина вутк'а-лекха доккха стаг, раг'ун тхов т'ехь як'аелла маззак'йоьлла-чу дечигах тера хийтира. Хьуна дагадеара цо масех шо

хьалха дийцинарш. ХIетахь хьуна хиира иза жима стаг волуш тIахъаьлла, цхьана куьйга хьалха дIа а лаьцна, пхобазза йолу топ юла а, и нийса тоха а ницкъ кхочуш, онда а хиллийла, шайн дена цкъа къола динчарна цо иза кхузза дIадинийла, ткъа: «Ас гIайгIа лелийна. Ткъе кхоъ стаг лаьтта верзийна ас», – цо аьлча, хьуна дага-деара: «ДIавоьлла хир ву-кх хьо оцу къастарех хьайн дехачу дахарехь», – аьлла, амма тIаьхьа, Эла Хасех лаьцна илли дагардечу хенахь, Хасина цуьнан вежарша тешнабехк бинчу кхаьчча, цуьнан бIаьргех хиш девл-ча, хьо дохковелира и ойла хьайн кхоллаяларна. ХIан-хIа, цо атта ца лайнера цхьа а къастар, уш цуьнан сих кескаш а йохуш дIаихнера. ХIинца иза шийтта вешех а, пхеа йишех а, дех-ненах а, доьзалхойх а къаьстина, ши бутт хьалха шийтта шарахь ша меттахь лелийна, цIе ца йоккху цамгар текхна зуда а кхелхина, дерриге дуьнен чохь ша цхьалха виснера.

Хьуна моьттурса хIетахь, Элмарза, иза замано эххар а кIелвитна. Амма хьуна гира малх кхеттачу бIаьсте-Онан дийнахь, салазна говр а йоьжна, шен лаьтта тIе кхелли дIасаяржош воллу иза, Шида цIе йолу воккха стаг. Хьуна иза хазахийтира, жимчохь маьлхан догIа деьча санна. Кестта цо эхира латта, дIадийра ялта.

Воккхавеш хьоьжура хьо цуьнга. Мел тIаьхьа а ша оьшур вуйла хуучу, хIетте а къера хилла ца соцуш, заманца къуьйсусх сьавогIучу цуьнга. Иза берд бара, сихчу хиэ денна бууш болу. Иштта летара цунах зама.

Ткъа маьркIаже йовш лаьттара, бодане йоьрзуш. Пхьидийн гIовгIанех, бIаьстенан хьожанех юьзнIа маьркIаже. Кхин цкъа а юха ца ерза.

Зама, зама, хьо хIун ю теша? Маца дIаболабелла хьан некъ, маца хедар бу иза? Стенга хьаьдда хьо, зама?

Ойланашна чувобьлла, хьо вехха Iийра. Меттавеь-ча, воккха стаг лаьттинчохь хьуна бода гира. Цуьнан метта хьуна хезира, сирдиллинчу ведарх еггалуш, екачу шуьрин гIовгIа. Воккха стаг хьелий узуш вара.

САТОССУШ, СЕДАРЧИЙ ДОВШ

Наб, хЮкху тІаьххьарчу масийтта баттахь санна, тем
поцуш а, гІенех юьззина а яра. ГІенаш – тайп-тайпа-
ни: кыза а, ирча а. Царах, садукълой, самаволура кест-
кеста.

Буйса юкъл тІехъялча, кІеза лета дуьйлира. Цкъа
пІенна гена долуш, юха – кора кІел догІий: «Юв-Юв-
Юв».

Оцу дийнахь дуьйна кхунна массо а хІума: жІаьлин
птар а, нІаьнеш кхайкхар а, шен синхІотгам а – цхьа
маьІна долуш а, боккхачу бохаман билгалонаш а хета-
ра.

Иза царах кхоьрура. Шега шолгІа а и догІа лалур доцу
дела.

И Іаьржа баланийн догІа, дийнахь а, буса а ца со-
цуш, хаддаза ихира масех баттахь. ХІара, водий, тхов
кІел хІуттура.

Иза, тхевнах чекхдолий, кхунна тІедоьлхура, Іаьржа,
сикъар санна, дуькъа, деза догІа. Цо садукъдора. Цу-
нах вала меттиг а бацара. И дІасацо кхуьнан бен йиш
шара. Амма кхуьнан и дан ницкъ ца тоьара, цул сов,
оьний-те и сацо, боху хаттар а дара. Иштта тІаьххьара
дотІекхаччалц оцу догІанехула волавелла лелча, хІун
дара-теша? Иштта сихха чекхвала мегара. Цкъа а бар-
цкъа а ца хуьйцуш, цхарйоьлчачу кучах чекхдуьйлучу
догІанан муьста тІуналла а хаалуш. Когаш гоьллец хат-
тах чу а оьхуш. ТІаккха – гІодаюккѐец. ТІаккха – лог-
гѐец. Эххар а верриге а дІакъайлавер ву, Ювраша тІе гІум
а тоьхна.

XIette a...

Оцу догІанехъ хІара волавелла лелаш наггахъ стаг гучуволура. «Яхъ хила ма еза, яхъ!» ХІаъ, атта ду иза, екъачухула, малх кхетгачухула волавелла лелаш. «Тхох муьлххачо а лайна и догІа». «Дуьненчу а ваьлла, суна тІе хІума ма кхачахъара бохург – хи чу а хІоьттина, со тІада ма вахъара бохург». Уьш дІабоьлхура шайн малх кхетгачу новкъахула. Я иштта хетара техъа иза?

Иштта волавелла лелаш, цхъана дийнахъ кхунна хааделира шена тІеоху и деза догІа мелла а соцуш хилар. Иза кхуьнан собаран пардоно сацийнера. Иза кхийтира ваха везаш хиларх. Амма дуткъачу пардоно сацийна лаьтгачу цу догІанан йозалла кхунна гуттар а хаалуш яра. Оцу юькъачу тІуналлехула малх кхунна гІийлла бен ца гора.

...Иза схъавогІу, вела а къежаш, баьццарчу ирзу тІе-хула шурула кІайн уьстагІий хьалха а лаьхкина. Иза, кхуьнан ваьна, бехкала а вахна велакъежа. Кхунна хаьна шена гушдерг гІан дуй, иза а, баьццара ирзу а, кІайн уьстагІий а, хи чохъ гІум санна, синкхетамехъ довр дуй. И минот сацо, мелла а яхъян гІертан, хІара охьалахлю когаш тІе, ши куьг некха хьалха хьала а лоций.

Амма цунах гІуллакх ца хуьлу – самаволу. «Іуь-Іа-ре-е-Іуь-уь...» НІаьнеш кхойкху. Юккъе масех минот бен ца йолуьйтуш, кхеран буьна чуьрниг а. ХІан-хІа, цара вуьтур вац тар таса. ХІинца хІара а тІекхийти. «Іов-Іов-Іов». Кора кІел а деана бен летар а дац. Аравьлча...

Иза, бІаьргаш схъа а доьллий, бодане хьобжуш Іуьллу. КІеза юха а лета. Иза меллаша метта хьалахуу. «За-а-къ». ЦІийза маьнга. КІеза а цІийза долало, юкъа-кара угІа а угІуш. Иза, шена тІе хІума а юхий, уча араволу. «За-а-къ, зи-и-къ». Неларш цІийза. Стоьла тІе куьйган хьокху цо. «Гор-гор-горов», – лаьттах кхетий, хахкалой, дІадоьду шун. ЖІаьлин угІарх йоблху тийналла, цІийза, шуьно яьккхинчу гІовгІано гатте хьовзийна.

Хьокхаман дакъа а оьций, араволу иза. Екхна гуьй-
рстан шийла буйса. Ангали санна ду хлаваъ. Бетгаса.
Иаржа хьаннаш. Бешахь ИндагIаш Юхку, юьйцина керт
анна, чучча а дийлла.

Гоци! Гоци! — кIеза цIийзачуьра соцу. — Лета хIунда
лета хьо, Гоци, лета хIунда лета хьо? ХIа-ан, баа, — цо
хьокхам тосу цунна. «КъанцI-къанцIехь», цергаш а
отташ, дIакхоллу вукхо иза. ТIаккха юха а угIу.

— Гоци, Гоци, суна хаъа, хьо хIунда угIу. Куьйгаш
арарчу тIома тIе легачу Iаьнан дийнахь цо ма далийра
хьо, шелонах, мацаллех гIел а делла, дала доллуш. Ле-
пIира, «ца оьшура вайна и жIаьIа» боххушехь. ТIаккха
бун иира, чу йол а юьллуш. Хьо наг-нагтахь легара,
хIинца санна, гIийла а ца леташ, майрра, чIоггIа. «Дук-
а жIаьлех тера доцуш дуй?»

...Хи. Мокха хи. Йист йоцу хи. Адамаш — гIайреш.
Иза царна тIе кхийда, цо куьйгаш кхийдадо. Царна ца
го иза (цхьаболчара мотгуйту). Иза чуийзаво хиэ,
чIишланан тешца куьйгаш-когаш дихкина. «ХIе-хIе-
хIей!» Орцане мохь болу цуьнга. Наха лергаш чу пIел-
шиш духку. Нах, хазийтийша и мохь. Иза-х шуна дика
дан гIертара. Ца хеза. ТIаьххьара цуьнан бIаьргашна
го чубуза цIийбелла малх. Малх боьлху цуьнан къина,
шен бIаьрхиш-алу а Iенош. Алу яц иза — маьлхан цIий
ду. БIаьрхиш тоххарехь кхачийна маьлхан. ЦIийх дузу
и дерриге а мокха хи...

Гоци, Гоци... Вайшинна хезира и мохь, оццул ге-
нахь — дуьненан вукху маьлехь боллушехь. Вайша дIа-
хандира. Амма дIо баьццарчу лам тIе а далале, дIае-
тира цунна гIо оьшу хан. Гоци, Гоци, Гоци...

Иза воьлху. Цуьнан когех а хьекхалуш, цIийза кIеза.

Иза цIеххьана дIагоь. Иза стигал хьобжу. Седарчий.
Пившиа. Цхьа а йист а, юьхь а йоцуш. Цо мелла а сина
хьанам бо. Цо кхуллу дегайовхо.

Иза чувовду. Юха а цIийза неIарш. ЦIийза маьнга.
Юха а — нIаьнеш.

Дехъа чохъ нанас синош дохуш хеза. Иза меттахъ дласакерча. Цунна а къахъбелла мотт. Цо шен лозу корта гайби буха биллина хир бу. На-а-на, на-а-на, нана...

И вежа ца Иллира набаран тар тесна. Самавалча, чохъ Иаржа яра – беттаса чудуызнера. Сатаса гергадахнера.

Цо лампа латийра. Пеш. Маынга. Ишкап. Боданехъ цхъаъ дуыйцуш санна хета цара. Хинца длатийна. Цо стоыл тIера куызга схъаоыцу. БIаьргийн гонаш дисти-на, Iарж а делла. Хебарш го бIаьргаш юххехъ. Iодика йойла, жималла. Иштта хьалхеххый? Хьалхе дуй ткъа? Стеган хан цуьнан шераш дац, – цо лайнарш.

Мерза хан. МаьркIажехъ бешан дитташ мохехъ а лешаш, пондаран аьзнаш хезаш. Суьйранна цIа оьху бежнаш Iоьхуш. Бераш а долущ, эвла йистехъ гIовгIа-наш еш... Мича яха хьо, хан? ДIаяхара со-м.

ХIетахъ, бераллехъ, и шиъ – хIарий, жимахволу ва-ший – кест-кеста ловзура бешахъ. Иза бIаьргаш дIахъ-абдеш хуьлура, хIара – лечкъаш.

– Хьо дIогахъ ву-кх, – пIелг хьажабора цо.

– Вац со-м.

– Ву.

– Велахъ, тIе а волий, схъагайтал.

Иза тIевогIура. ХIара, водий, цул дуккха а хьалха дIакхочура бIаьргаш хьабдечу. Иза, вела а воьлуш, кхуи-на тIаьхъаведда вогIура, чубуза лахбеллачу маьлхан серлонехула хьаьдда. Хьанна хаьара хIетахъ, иттех шю даьлча и чубуза лахбелла малх цуьнан къина боьлхур буй, хьанна хаьара цуьнга иштта орцане мохъ бер буй, и мохъ массо а къевлинчу неIарех бетталуш, дуьненан массо а маьIе кхочур буй?..

Хьанна хаьара...

Иштта сиха хилла-кх дахар. Бералла. ХIетахъ и стен-на дагадеара. Дакъазаллина я декъалхиларна. Ойла-наш кехата тIе яха гIертар. Сатаса гергакхаччалц Iара. Тайп-тайпана Iалашонаш – тайп-тайпанчу хенашкахъ.

Хѣстахъ, цхъа маълхан догІа догІучу дийнахъ, тхов тІе
хѣхѣссина Іад хІинца а кхунна тІаьхъара дІа ца долу.
«ХІа-а, дІалаца», – бохуш, Іодо кхунна кегий тІулгаш
летта букъах. ЦІийн томмагІаш хІиттина дегІа тІехъ.
ХІумма а дац, бІаьрга ца кхетчахъана.

Іад, хъо цхъаь хилла Іахъара реза доцуш...

«Хъо дукха стиглахула лела». ХІаь, хъо бакъ хилле-
ра. Со иштта лелаш хиллера, хъо – вуьшта, лаьттахула.
Хъуна накъост карийра. Шуьшиь хІинца дІанисделла
хир ду: нийсса лелаш хилла хъо, цунах дІатарлуш, бу-
каръяхна хир ю, иза мелла а хъалаайавелла...

Ас ца боху суо нийса ваьхъа. Делахъ а... БІаьсте-
нан буса дуккха а кехаташ яздина, уьйтІара ков а цІов-
юш, араваьллий хъо, догІа а дилхина, тІадийнчу лаь-
тташ хъожа а муьйлуш, хъайн къинхъегамах воккха а
веш? Иза а диллалахъ оцу терзан тІе, харцций, ний-
сий некъаш къасточу терзан тІе.

Стенна дистина бІаьргаш? Иштта, жим-жима тел-
хаш, телха син хІусам.

Муьлхха хан а майрра тІеэца еза. Суна къоналла
сара бохуш, мохъ хъекхарца нах а ца кхардош.

ХІегахъ мерза дара йозанаш, мерза яра Іалашонаш,
уьш гергахъ хетара. ХІинца уьш дІаевлла. ХІинца хІун
ду? ДІакхѣхъур бу-кх и некъ. Къаьхъа белахъ а, беза
белахъ а.

Сан жима тептар «Сатассалц дийкира чІоб», сан
гуггаренна а севцца ойланаш. Ма дукха сатийсинера
хъѣбга. Цунна ма чІогІа лаьара хъо ган.

Оцу буса, дигташ тІехъ кІайчу лайн бамбеш Іохкучу
буса, Іуьйккъехъ, иза къолам бан вахара, кхуьнаниг кха-
чабелча, дІогарчу, ворхІ ломал дехъарчу серлонашна
юккъехъ Іуьллуцу гІала.

Ма чІогІа лаьара цунна хъо ган, тептар. Арадаьл-
ча... ТІаккха тІаьхъа дара. ХІетте а, деза а, хъоме а хета.
Цу тІехъ деха-кх дІаихначу денѣйн синош...

Иза охъалахвелира пеша хъалха. Цѣ дѣа-м ца яйна теша? «Буйсанаш шийла хуьлу»... Нана, нана, ахь мас-серан а гѣайгѣа бо, ткъа оха хъан дог ѣийжадо.

Цо схъайоьллу пешан неѣ. Цо дѣасакегайо овкъарш. Кегий кѣгий Юхку. Ма дика ду хѣорш мукъна а дисна. Тѣе чѣийш туьллу цо. «Хѣу-у-уп, хѣу-у-уп, хѣу-у-уп».

Иза цѣ лато гѣрта. Овкъарш дѣасагга цо. Овкъарш бѣаьргаш чу хъийзайо. Цѣран гѣйла меттанаш хъерча декъачу дечигех. Тоьар ду, оццул хъалалегча. Мохо марсайоккхур ю.

Иза хъалагѣатга гѣурту. Амма ца гѣаттало. Белшаш тѣе язъеллачу дошан ѣозалло юха а охъахааво иза. И хѣун дара? Дукъачу догѣанан ѣозалла лан хѣара хъалх-хехъ ѣеминера. Цу тѣе кхин керла ѣозалла кхетга. Кхин цхъа лазам тѣекхетга.

Цхъа тѣадам хилча а, сов ма хуьлу оццул ѣозалла ловчунна. И хѣун лазам бу? Хѣаь, стомара буса кхуьнан корох детгаделла Баьѣашан велар ду-кх. Цо шиь куьзган бѣаьрг а кагбира. Дѣо генарчу махкахъ, хуьна юк-кѣе а вахна, вийлира иза кхунах, ша къайлаваьлла моьттуш. Амма цуьнан и велар, сел генара деьна, кхуьнан корох кхийтира ѣуьйккѣехъ, хѣара набарха а воккхуш. Вахъ-вахъ-вахъ! Кхардаме велар.

Цкъа хъалха цунах Баьѣаш олура. Иза гуттар а, яраш юккѣехъ дѣа а хѣуттий, уллохула тѣех мел волучунна баьѣаш детташ лаьттара, дийнахъ а, буса а. Шега дѣа-хъаьжначунна, боккхий, боккха мотт а гойтуш. Хуьл-хуьлуш, цунах шех а Баѣ хилира.

— И хѣунда леладо ахъ?

— Ткъа хѣун дийр ду?

— Иштга, со санна, лелар ву-кх.

— Мегар дуй ткъа?

— Хѣунда ца мега, схъавало.

И шиь цхъаьна волавелла лелара кест-кеста, бетта-са кхеттачу буйсанашкахъ. Баьѣашна баьшпаьмнаш лек-ха дуйла а, цѣран кортош кѣайн дуйла а хиира. Гѣаргѣ-

ушеш гурахь дйаюьлхийла а, олхазарша эшарш лок-
хилла а. Тлаккха цо шен коча галсток йихкира, тје цје-
на коч а юьйхина. Нахана дидделира и баI хилар, цу-
нах хьалха санна, шаьш Iамарна, БаьIаш алахь а. ХIара
лтийшира... Галваьлла хиллера. Хетарехь, иза кхоч-
чуш адам ца хилийтинарг и цхьа ши дош дара. *Тен-
денция. Резюме.* И шиь ца Iеминехьара, цо ца дан а
метара иза. Делахь а, хьанна хаьа? Дагахьбаллам бу-кх
цуьнца яйина хан. Иза кхечунна я цунна, жимчу ве-
чинна, дIаеллехьара. И шиь лелар вара беттаса кхетта-
чу буса волавелла. Кхуо цуьнан куьг а лаьцна. И мел
жима хиллехь а, кхетар варь кхунах.

ХIумма а дац. ХIун ду БаьIашан велар, кхуо ловчу
дуькьачу догIане хьаьжча? Иза хIумма а дац, кест-кес-
та буйсанна кхетамехь меттахьхьовчу дагахьбалламе
хьаьжча. Дагахьбаллам – иза ПирIуна яйтина тIулгийн
гIала ю. Иштта беза бу иза.

Иза шолгIа а тохало хьалагIатта. ХьалагIотту. Ара-
наьлча, бода зарзлуш го цунна. Лулахо ву, кетIа а ваьл-
ла, цигаьрка узуш.

– Iуьхь-Iуьхь, Iахк-тьфу, – чIогIа шетап йохо цо.

«Фу-фу», – жоп ло хьаннийн хотеша. Тлаккха кхуьн-
га вистхуьлу иза:

– ХьалагIаьттиний хьо? Кечло. Ас машен хьалала-
гайо хьуна.

ХIара кечло. И шиь машен чу хуу. ДIаволало. Ло
санна кIац йиллина басешкахь.

Эвлах валале, цхьана воккхачу стага куьг лоцу. Иза
цу шинга вист а ца хуьлуш, чухуу. Багахь цхьацца ша-
бар-шибарш до цо. Масех минот яьлча, куьйгаш хьала
а лоций, доIа до.

Некь ломах чубоьрзу. Дукха гена довлале, ма-хуьл-
цу сихха ког а боккхуш, карахь Iаьржа тIоьрмиг а бо-
луш, воьдучу жимчу стагана тIаьхьакхуьу хIорш, ма-
шениан гIовгIа ца хазахь а, я хеззашехь водахь а, иза
кхаьрга схьа а ца хьожу. Шопаро хIетте а машен са-

цайо. Иза чухуу. Тийналлехула мох цоьстуш йоьду ма-
шен. ХИнца а дІабалазчу боданах лиета цуьнан сер-
ло.

– Суна гуьйре утгаре а хаза хан хета. Гурахь можа
гІаш а, хьамцаш а, кхораш а хуьлу... – цІеххьана кьа-
мел дан волало жима стаг.

– Хьоь хьан боху и дийца, – шен шабарш сацадой,
олу воккхачу стага.

Жима стаг дІасоцу. Кхунна иза шена цхьанхьахь гича
санна хета. Мичахь?

Некь аренга болу. Стиглан Іомахь басадовлуш, гІий-
лла довш седарчий го цунна.

ЦІеххьана цхьана машенан серло эккха гучу. Иза
сихха кхарна дуьхьал йогІу. Амма гола тухучохь, цхьа-
на агІорчу чкьургаш тІе а хІуттий, тІекІел йолу. ТІул-
гах хьакхаделлачу аьчган цІовзар.

– Ва дела, – узар болу воккхачу стаге.

Шопаро сихха машен а сацадой, хІорш охьалелха.
Руль хьалха Іийнарг велла, важа дийна ву. Бета юххе-
хула цІий оьху цунна.

– Нанас хІун дийр... хІун дийр ду нанас?.. Со цхьаь
бен ма вац... – шабарш до цо.

– Делан цІе яккха, – боху воккхачу стага.

– ХІаь... хІаь...

Иза бай тІе охьавуьллу.

– Нанас хІун дийр, нанас?.. – шабарш до цо.

Воккха стаг цунна еса деша хуу.

Кхуо, хьой, жимчу стеган тІоьрмиг буьллу цунна
коьрта кІел.

Вукхо, тІе а вoьдий, меллаша схьабоккху.

– Со сиха ву. Хьо ма чІогІа хьоьжу соьга. Со ца вев-
за хьуна? Со хьоьца беттаса долчу буьйсанашкахь во-
лавелла лелларг ма ву.

– БаьІаш...

– ХІаь, со сиха ву.

Иза, салти санна, вогІа а лой, сихха, нисбеш ког а
божкхуш, серлайолучу малхбалехъа дІавовду. Воккха-
перан велақъажаро хадийна цуьнан юьхъ.

«ХІе-хІе-хІей..» Бека орцанан мохъ. Нах, лергаш чу
пелгаш а дохкий, дІабоврзу.

ХІара, настарш а лехий, охъалахло. Цунна го тІаьх-
хара сахуьлу седа стиглахъ дІабовш. ТІаккха, цул лак-
хара, Іаьршаш кІелара, шен собаран пардох Іуьрг а даь-
кхана, чухахкаделла догІу хаттах дуьзна дуькъа бала-
нийн догІа го.

ХІан-хІа. Саца йиш яц, цунна къера а хилла. ХІин-
ца йиш яц.

Иза хъала а эккхий, водий, дуьнен тІехъ утгаре а лекха
долчу, стигланех бохъ хъекхалучу дитта тІеволу. ТІера
схъа а йоккхий, шен коч лоцу цо яьттІачу стиглана дуь-
хьал. Иштта тІетегча, дика хир дара.

Схъада махий, тай! – мохъ туху цо.

ХІинцца, хІинцца, хІинцца, – и мохъ беттарг еса-
чу арахула едда йогІу, карахъ махий, тай а долуш. Цун-
на тІехъ сийна басмин коч ю, хъаьрса месаш мохехъ
ловзу... И мила ю? Иза кхуьнан кхечу лулахочун йоІ ю-
кх. И маца кхиьна иштта йоккха хила?

– ХІинцца, хІинцца, хІинцца, – юха а шена орцах
погІучун аз а хезаш, тІаьххьарчу ницкъаца догІа саций-
ца лаьтта иза.

Генах Къобзана-Іам а гина, сатоссуш самаваълча, хиира ша дуьненахь дан кхин цхьа хІума а дуйла – цига вахар. Кхин дІа ца вуьжуш, сатаса доллалц Іийра иза, шен тайп-тайпанчу хенашкахь хилла сатийсамаш дага а лобцуш. ХІинца царах цхьа а бацара, дог а, синкхетам а деса дара, гурахь учара чІегІардигийн баннаш санна.

Дуккха а хьалха, шен кхетамехь кхиьна, дуьнен чохь угтаре а цІена безам а, угтаре тешаме доттагІий а лобххушехь, угтаре а кІорга чулацам болуш сурт дилла гІертташехь, зама дІа а яьлла, цхьа а тайпа безам а, доттагІий а, диллина сурт а доцуш, ша юьстах вуьсур хиларан шеко хІинца, шен ткъе дейтга шо кхаьчча, эрна ца хиллий хиира цунна.

Боданах цІанлуш, коран бІаьргаш серладевлира, дилина шишанаш санна, нІаьнеш кхойкхура юкь-кара, лулахойн кертахь татанаш а хезара.

Латта самса а доккхуш йоьду дІам. Дийнна шарахь, лаьттах леттачохь воллу воккха стаг, стоьмаш а, хас-стоьмаш а кхиош...

Хийла йоІ а евзи, хийла доттагІий а, хийла сурт а дилли, амма царах цхьа а ма луьу ца хили. Я кхуьнан бехк бу-техьа иза, я цкъа а хила йиш йоцуруш ду техьа уьш?

Шен дахар-м ца хилла даьллера, гергарчарна, цера берашна, доттагІашна, юьртахошна диканаш а деш, вехар ву-кх аьлла, дІаволавелира иза цкъа догІанс бІаьсте йовхачу аьхкене йоьрзучу хенахь, амма юьр-

тахь мангал-хан чекх а ялале кхийтира, ша массарна а
 г'ордийна хиларх а, угтаре дика болх уьш ладдабитар
 буйла а. Тлаккха иза хьуьна йистехь долчу цла чу дла-
 вахара, деккъя цхьа лаламан суьрташ а дохкуш (адамаш
 стенна ца дохку ахьа аьлча, х'ораннан шен-шен некъ
 ма бу олтура, амма кхунна шена-м ма хаьарий и бакъ-
 доцийла: ца дахкалора, къаьсттина когаш, цундела кхуо
 иллиничу стеган когаш т'улгаш т'ехьа я бацалахь хуь-
 дура), жижигах, даьттанах йина х'ума а ца юуш, ора-
 матех, стоьмех тоамбеш, лаьршийн серло-ницкъ дег'а-
 х худийта г'ерташ, малхана дуьхьал а х'уттий – и
 охьакхетачу я чубузучу хенахь, масех минотехь лаьт-
 тини, тлаккха цхьана диттаца хьала ши ког а бохуйтуш,
 коьрта т'е х'уьттуш, бецийн, дийнатийн дахар тергал
 и ден, ойланаш ярца дерриге а долчух кхета а г'ерташ,
 лан г'ортарх г'уллакх хир доцийла хиира цунна, гуьй-
 ре шельяла а йобьла, чоь, латийнчу пеше а ца йохлуш,
 херонашкахула чухьокхучу мохо лекха яьккхича, цу т'е
 астина схьах'уьттучу вашас а ца вуьтура: «хьо наха тел-
 кина боху, цла вола хьуо ца телхинехь».

Х'ара цла вахара, шен дахка долийна суьрташ тиш-
 чу цийнан цленкъя охьа а кхийсина – деса дара уьш,
 чоьхь ц'е йоцуш; цаьргахь мичара хуьлу ц'е, кийрахь а
 ца хилча?

Ткъа стенна ю есалла, стенна? Жоп ца карийча, вала
 дог хилира цуьнан, х'ан-х'а, сауьйзуш, хала валар ца
 дьара, цхьа хаза, диттах г'а санна, мохехь д'аса а тех-
 кина, лаьтта воссар. Амма и аьтто хьен-хьенан ца хуь-
 нийла а хаьара, цундела кхин х'ума ца дахь а, еккъя
 цхьа ойланаш еш хан йойура цо. Эххар а карийра цун-
 на шен хаттарна жоп: есалла кхултург гонаха массара
 а буйтту аьшпаш бу-кх. Массо кхуьнга нислур а вацара,
 ша нисвала г'оьртира иза: х'инццалц схьа лелийна-
 чуьнга вухахьаьжча, дерриге а ц'ена карийра цунна,
 цхьаь доцург...

И цхьаь нисдан эвла юккье велира иза.

Дуьххъара тІекхъачначу жимчу стаге:

– Суна сурт дилла ма ца хаъа, – элира цо.

– Бегаш бо хир бу ахь? Суна ма гина ахь дехкина суьрташ.

– Адамаш дахка ца хаъа суна.

– ХІа-а, – велавелира иза. – Хаъа хъуна-м, со Іехо гІерташ ву-кх.

Юьртахошна хъалха, дохко а волуш, цІанвала гІортарх гІуллакх ца хилира: уьш кхуьнца бала болуш а, я шайш дохкобовла дагахь а бацара, хІор дийнахь кесмерса аьшпаш буьттуш, хьийзара, баккхий аьшпаш лаьхенца бара. ГІала охъавеара иза.

Худфондан гуламе вахара. И дІахьош электросварщикийн, токарийн, фрезеровщикийн суьрташ дахкарца гІараваьлла волу Калуев вара, гуттар а баьшна корта а, даккхий мекхаш а долуш. Иза юха а кхайкхира художникашка вайн турпалчу заманан хъакъдоллу суртсисбат кхолларе, оцу Іалашонца заводийн, фабрикийн цехашка а бахна.

И къамел дина ма велли, аьшпаша садукъдина Іанн волу Орца, тоьпара баьлла хІоь санна, сиха вахара трибуни хъалха. «Накъостий, – элира цо. – Вай дукха аьшпаш буьтту. Цундела вайн дахар хІаллакхуьлуш лаьтта, аьшпаша ерриге а садоІийлаш дІа а юькъна. Цундела вайх хІора дохковала веза... Со дохковолу, ас хІинццалц аьшпаш биттина. Суна сурт дилла ца хаъа...»

«Муха ца хаъа? – стол тІекІел а тухуш, хъалаикхира Калуев. – Хъан пейзажаш ткъа?» – «Пейзажаш жимма яхка хаъа суна... Адамаш дахка ца хаъа, къаьсттина когаш»... «И хІун ю ахь юьйцург? – чуьравелира Калуев. – Когаш бахка ца хууш цхъа а дешархо а вац. ХІун хала ду иза: ши хьолтІам йиллахъа, буьххьехь пІелгийн метта пхи гІаж а хьокхуш... Хьо корта лозуш ву моьтту суна, валo, ара а валий, волало, айхъа-хъайна тІе харц цІе кхолла а ца гІерташ...»

Коърта тIе куьг диллича, шен корта богуш а хетга, боккъал а лозуш хилла-кх хIара аьлла, худфонда чуьра аравелира Орца.

ХIан-хIа, кхуьнан бала кхаьчна ца хьийзара Калуев, кхуо ша-шен лахара мах хадор товра цунна, иза кхуьнан ун кхечарна а кхетарна кхоьрура. ТIаккха... О, хьена а ма делахь, массо бакъдерг дийца валахь, доха ма духу дерриге, Калуевн синпаргIато а, генпаргIато а.

ГIалин урамехула схьавогIучу Орцина, хIинца дуьххьара гора наха вовшашна буьттучу аьшпех хилла ГIаланаш, уьш денна совйовлуш яра. Цхьа нагтахь йолу кьона яххьаш лепара цIеналлица. Цунна юха а лиира, иштта цхьа бахьна а хIоьттина (ша-шена а тоьхна, тIекхуьучу тIаьхьенна – шен яцахь а, гергарчийн тIаьхьенна – тIехтоха хIума дита ца лаьара, цу тIе и шеца товш йолу стешхалла а хетара), дуьненчуьра дIавала, я цIеналлица лепаш юьхь йолу цхьа йоI езаяла. Амма и шолГIаниг хир ду аьлла ца хетара, ша Iаьршийн серлоникъо ГIо ца дахь: масехазза вагийнера сина хьаам ца бечу декъазчу безамо.

Юьрта цIа ца воьдуш, гергарчу нахе а вахна дIавижча, дуьхьалтесира цунна Къоьзана-Iам.

Гина а боццушехь, цуьнан сурт диллинера Орцас масех шо хьалха: аппаратца даьхначу босболчу суьрташка а хьоьжуш, Веданахь Iачу яздархочун Камаевн «Къоьзана-Iома тIехь чIерий лецар» боху дийцар а дешна.

Камаевн дийцарш а, стихаш а цхьа шайн кьайле йолуш хетара цунна, цундела уьш юх-юха еша дог догIура. Амма шех тера стаг лахарх ца карийра цунна, цхьана яздархочо: «Камаевна-м ша хIун юьйцу а ца хаьара», – элира, лерга улло пIелг а хьовзош, и телхина бохург дара иза. Амма кхунна «телхинчу» Камаевн произведенеш дуккха а хьекъале хетара талхазчара язйинчарал.

Са ма тесси, бай-й ког а боккхуш, гергарчу нехан чуьра ара а ваьлла, гIалин йистерчу автостанце вахара иза. Социйлин хьаькиме:

– Ахтобус схаяийтахьа, – элира цо.

– СхьайогIур ю, хан тIекхьччахьана, – жоп делира вукхо. Ведана хIара дIакхьчча, некъа йистехь гIантахь хиъна Iара Камаев.

– Схьакхечин хьо? – элира цо, ша кхуьнга хьобжун Iийча санна.

ТIаккха Камаев хьалха а ваьлла, машин лаха волавелира и шиъ, нехан, организацийн неIаршка а хIуьттуш. ДIакхьч-кхьчначохь цхьацца хIума дуьхьал долура: цхьана машинан цхьа чкъург яцара, вукхуьнан шиъ, кхоалг Iачо шен чуо лозу элира, – цхьа подшипник кийрахь кагъеллера цуьнан, вукхуьнан дог лозура – мотор гальяьллера...

– Суна леррина дуьхьалбевлла уьш, – элира Камаевс.

– Муьлш уьш?

– Ас даийтинчу догIано кхиинчу ялтех буьзнарш. 170 миллиард доллар декхар ду сан царах – схьадала тигац. КIиллошца тасаделла гIуллакх ишта хуьлу хуьна.

Эххар а дуьненах йоккхаш, самукъадаьлла биъ бIаьрга къаьрзина, къоналlex кхехкачу, цIога белша тIе а диллина, дIаэккха кечъеллачу «Жигулина» тIеIотгавелира и шиъ.

Цуьнаан дас, бага юьззина дашо цергаш йолчу Iаьржачу аматарчу жимчу стага, дика тIейцира и шиъ, хаддаза вела а воьлуш. Шена гергахь, массо хIума нисделлера цуьнан: бахам, зуда, бераш, могапалла... Цунна тIеобшург цхьаъ дара – истори юкъавахар. Цига, кху шинна тIаьхьа а тасавела, ваха дагадаара цунна, вуьшта ша ваххал хуьнар шегяхь доцийла-м хаьара.

ХIокху шиннах а башха тешаш а вацара иза, амма дуьненна а гIарабевлла яздархой – Эдгар По, Кафка,

Достоевский, Гаршин... – Камаевнчух тера цамгар
полуш хиллийла хиъча, мелла а дегайовхо йоъссира,
ша гуттаренна нехан кхетамехъ вуйсур ву аьлла.

– Ас вуйгу шуъшиъ, Къоьзана-Юма йистехъ вайга
аш суьрташ дохуйтур делахъ, – элира цо.

Камаев оила еш дІатийра: *цара* еш диверси-м яц
техъа? Орца сихха резахилира.

Машен базар уллохъ саца а яйтина, цу юкъа ваьр-
жинчу Камаевс динчух цецвелира Орца: иттех кийла
жигиг, хохаш, пхи-ялх бепиган булка, хорбазаш, пас-
ганаш.

– Хьо хІун дан гІерта? Ялур ма яц уьш.

– ХІорш яа-м стаг карор ву хьуна.

Некъ, хыйзаш, ломах ирх бирзира: Хорача тІеран
юкъ санна схьагора.

– Маса шарахъ обарг лелла Хорачойн Зеламха? –
хаьттира Орцас.

– Шийгта шарахъ, – жоп делира жимчу стага.

– Дика лелла иза-м.

– Дика ца лелла. Дика, шен долахъ вертолет хил-
лехъ, лелар вара иза, – элира Камаевс, гІели бага а
юллуш.

– Вахъа-хъа-хъа, вахъ-хъа-хъа, – руль дІа а хецна, ши
куьг вовшах а детташ вела хІоьттира жима стаг. – Вер-
толет тов, хъа-хъа-хъа.

Машен некъа йисте а гІоьртина, Орцина гира дук-
ха кІорга басе: цигахула чухецалахъ, лаца доь а дуьсур
дан, машено, чхернашла юккъехъ дІаса еттаелла, ет-
таелла, эххар а хІорш чуьра аракхуйсур бу, тІаккха хІо-
рамма ша-ша бийр бу чунехъа некъ, кортош – «тІох-
тІах» – тІулгаш тІе а детталуш...

Корта куьйганца схъа а лоцуш, мохъ белира Орци-
на:

– Руль, руль...

Шопаро сихха некъа юккъе яьккхира машен.

– Машенна са ма гатде ахь. И лелош со ву хьуна, хІара ву моттахь а, – кхуьнга вухахьаьжира шопарна юххехь Іен Камаев.

Милла велахь а, кхунна ца лаьара, кхузахь иштга бердах а вахна, корта тІулгаш тІе а бегтаболуьйтуш, меженаш а кегйойтуш вала, кхунна Лермонтовна санна лаьара – «Я б хотел забыться и заснуть. Но...»¹

Шена ижу лобхуш хІаваэхула гонаш доху куьйра санна, ламанца дІасахьийзара машен. Цхьа а вист ца хуьлуш, дикка хан яьлча, шопарна бага а хьаьжна:

– И деши мичара даьлла хьуна? – хаьттира Камаевс.

– Магаданера деана-кх. ХІунда бохура ахь?

– Кху лаьмнашкахь-м ца карийна хьуна иза?

– Кху лаьмнашкахь дуй ткъа деши?

– Масех тонна, вайн дайша дІадиллина.

– Боккъаллий?! – цецваьлла, шен карара руль дІахийцира шопара, амма машен бердах чуайаялалел юхахьовзо кхиира иза. – Со кханнехь аравер ву-кх и лаха.

– Эрна къа ма хьега, – элира Камаевс. – Хьуна карор дац иза. Дукха кІорга дІадиллииа ду.

Некъ ах а балале, хиира Орцина ша диллинчу суьрта тІера Іалам кхунах жимма а тера доцийла. Кхуьнан суьрта тІераниг дукха хаза а, кІеда а дара. Ткъа хІара – сина деза, буьрса. Хазалла, елахь а, кхечу кепара яра.

Іам гучубаьлча, кхин а язъелира син йозалла. Гонахара лаьмнаш, гІайракхах а доцуш, гІайгІанех-м дац теша?

Машенан кор охьа а оьзна, корта арабаьккхича, шийлачу мохо юьхь мерцира, амма хІара, и тергал а ца деш, Іоме хьобжура, цхьана дикане я вуоне тІегулделлачу лаьмнийн когех хьаьрчина Іуьллучу. ХІан-хІа, иза ца кхоллабелла, наха ма дийццара, хьаша тІе ца эцарна юрт хІаллакьеш, иза дукха хьалта кхоллабелла. Латта, шен юьхь-сибат кхуллуш, кхехкаш, кеглуш, лаьмнаш

хИттош, юха уш чукегдеш, хьере хилла хыйзачу кый-
ачу хенахь, миллионаш шераш хьалха, сецна хIара
стигланыйн кыйнхетаман бIаьрхи хIокху тIулгашна
юккьехь.

Камаевн шен дара Iам кхоллабаларх долу дийцар:

— Цхьана кIанта шена езаеллачу йобIан сийнна кхов-
шнна.

Цу кIантана хIара кхолла хи мичара даьлла, Кама-
евс ца дуьйцура. Я и йоI ша кхечуьнга луш, бердах
пккхина яла а елла, цунна воьлхуш, хIокху лаьмнех
цхьаьннан буьххье а хиъна масех шарахь Iийча (бIаьр-
хини Iоврашца кху кIоргачу боьра а оьхуш), кхоллабел-
ла техьа иза?

Шен машин саца а йина, хIара шиъ Iома йистехь
дIа а хIоттийна, аппарат юьйлира шопаро. Таккха иза
ведда кху шинна улло дIахIуттушехь сурт делира,
«икъашт» аьлла, тата а долуш.

Жимма Iоме бIаьрг бетташ а лаьттиа, Макажа боь-
дучу новкъа дIа а бахна, юьстахо севцира уш.

Шопаро машинан неI схьа а йиллина, магнитофон
пгийра.

Горбачевс бакьо еллачуьра аьлла, тIетаьIнера кхар-
на вевзаш воцу илланча, гитарица шайх Мансурах,
пмам Шемалх, БойсагIарх, Хорачойн Зеламхех, халкъ
цIера даккхарх лаьцна иллеш бохуш.

Нохчийн баланах оьрсийн маттахь дуьйцура цо. Иза
а ду-кх хIокху заманан амат аьлла хийтира Орцина.

Кхидолу иллеш къар а деш, халкъ махках даккхарх
долчун мукъамо берриге кхетам дIалаьцнера цуьнан,
ткъа масех байт аьллачул тIаьхьа, илланчас: «ОхIо-хIо-
хIо-хIо, хIо-хIо», – шозза далийча, са легашкахь лаца-
лора, гонахарчу лаьмнаша юкъаIуьйду а хеташ.

Амма илланчас «...их выгоняли, как скот»², – цкъа
а аьлча, шозза а, кхузза а, доьазза а аьлча, ца дезадел-
ла, бIаьргаш хьабдича, цунна дуьхьалтесира кху лаьм-
нех а баьхна буьгучу нехан моьIанаш. ЭттIа кетарш,

чоэш, нелар-мачаш, доьлху бераш, цхьалхачу кучамаш-ца, корталеш а техкина, Іаьнан шелонал чІогІа шайна тІебоьссина буйцу а ца хезна бала Іеткьаш боьлху зударий, бераш, баккхий нах, яххьаш, яххьаш, цхьаь цхьаннах тера йоцу, хІорангахь дуьненан кьайленаш, эзарнаш шераш хьалхалерчу шайн дайн аматаш гуь яххьаш, яххьаш, яххьаш, тешнабехкечу кьизаллю хьаьшна...

– Ма! Ма! Ма-а!.. – дуьхьал хьаьжира Орца оцу яххьашна. Амма хІара тІекхачале уьш дІаййра, гонаха дІасахьаьжча – мотт боцу тІулгаш а, седарчаша кьарзыйна Іаьржа буйса а, генахь йоццуш йогу цІе а.

– Ахь хІун до? – бохура жимчу стага.

– Эрна ма ида, – элира кхуьнга Камаевс. – ДІадаьллачунна тІаьхьакхиалур вац хьо. Иза дукха гена даьлла – вайн метагалактикел а дехьа.

Жижиг, даккхий дакьош а дохуш, алу тІе кхуьйсуре Камаевс, жимчу стага, цІийдарш тІе а дохкуш, шаш-лык яйгахьа бахар тидаме а ца оьцуш.

Нохчийчохь уггаре ширчу заманахьлерчу дахаран лараш карийна меттиг ю хІара, дагадсара Орцина, 50-60 эзар шо хьалхалера нах Іийна лараш...

Іштга алуш тІехь жижиг а доттуш, баьхкина хир бу-кх уьш, шаш экхе³ а бахна, цІа бирзича.

– Ас хІокху аьхка хІун дийр ду хаьий хьуна? И деши схьалохур ду-кх, – гІожаца жижиг дІасакерчадора Камаевс. – ТІаккха хьайна цхьа цІа а эцна, паргІат суьрташ дохкуш Іийр ву хьо.

– ТІаккха ас хьан сурт дуьллур ду, тІехьахь Кьоьзана-Іам а болуш, – элира Орцас.

– Іаламан суьрташ дика хуьлу хьан.

– ХІинца дуьйна адамийнаш дохкур ду ас.

Жижиг дет-деттинарг юьстахтогтура Камаевс, иза минот ялале дІадолура. Камаев ша хІума юуш а вацара – цо молура. Сахьт далале оццул долчу жижигах а, хорбазех а, пастанех а, бепигах а хІума ца йисира. Тама-

ни бара кхаа стага оццул хIума яар, кхеран пхьуьйрехь кхин а «белхий» хиллачух тера дара. «ХIорш яа-м стаг карор ву хьуна», – дагадеара Орцина Камаевн деш-наш.

ХIума йиъна бовллушехь дIаяйра цIе. Вуьзча, дIа-товжа дог хилира, амма латта шийла дара. ХIорш ма-шен чу хевшира. Шопара дIайолаялийтира иза.

– Ас ламанан юьртан синкьерам а гойтур бу шуь-пинна. Марсабаьллачу хенахь, чиркх дIа а бойий, «Дурдалайта!» – олуш болу синкьерам, – элира жим-чу стага, чIоггIа вела а луш.

Геххьа дIабахча, хIорш цхьана юьрта кхечира. Хе-занш я жIаьлеш а, я нехан аьзнаш а дацара, гуш чирк-хийн серлонаш а яцара. Эххар а цхьа кор серладаьлла а гина, цига дIагIоьртира хIорш. Тишчу цIийнан пена тIехула дIатоьхначу кIади тIера: «Кхелли дIаюьллуш, хIайттараллин шовкъ йоссийта» – боху дешнаш дий-шира кхара, машенан стогарш тIе а хьовсийна. Чуьра охьа а биссина, цIийна тIе бахча, неI чухулара дIакь-свлла яра. Коре хIиттира хIорш. Чохь вейтта стаг Iара: зуда а, боьрша а. Царна дуьхьал хIоьттина, аьтту куьг-гепна дIа а дахийтина, цхьаь дуьйцуш лаьттара сетти-на мара а, лергаш тIехула дIадехкина мекхаш а долуш цхьа стаг. Хьалхара ши церг дIаяьлла хиларна кьамел «пишиш» бохучугIовгIанца хуьлура цуьнан:

– Накъоштий! Кхелли дIайилларца, гена долушиш вай кхошур ду коммунишме. Тахана вай дIайиллина 30 стершийн шалаз, кхана...

– ХIара хIунгулам бу? – хаьттира Орцас кора хьалха нисьеллачу йоIе. Чуьрачех уггаре а кьона яра иза.

– ОхI, хIора буса хуьлуш бу, кхоь даллалц. Дийнахь сарралц кхелли ю тIулгаш тIе дIасаяржайойтуш... – шабарш дира йоIа. Чуьрчу кIур туьйсучу мехкдаьттан стогаран серлонехь а кьаьстара цуьнан хазалла.

– Шу стенна кьастийна кхуо? Вуьйш нах мичахь бу?

– Кхин биса а ца бисна, кхунах бевдда аренца охьабевлла. Тхьогьа а олу: шашь реза дацахь, дIагIо. Тхан баха меттиг а яц, – Орцина гира йоьIан юьхьа тIехь, гIайгIано боданехь латтош дуьненах йоккхаер. Амма иза дерриге а дIадер ду, хIокху хьолехь иза дукха йисахь.

– ХIун шабарш ду ахь дийраш? – мохь хьаькхира ши церг йоцчо.

– ХIара нах стенна хьийзабо ахь, эрна хабарш дуьйцуш?! – корах чу мохь туьйхира Орцас.

Массо а, цецваьлла, корехьа хьаьжира.

ГIехьа хан елира цхьа а вист ца хуьлуш, эххар а ши церг йоцчун бага гIаьттира:

– Хьо мила ву? Мичара ваьлла? Барбош! Шулбарш!

И цуьнан багара доллушехь боданара схьахьавддачу жIаьлеша ятIийна, кийсигаш йина, дIаяьккхира тийналла, хIорш сихха машен чу ца лилхинехь, кхарах а изза дийр дара.

Машен, хьала а латийна, юханехьа хьаькхира жимчу стага. Къоьзана-Iома тIе кхачча, охьа а диссина, юха а цуьнга хьоьжуш лаьттира. Хи чохь седарчий луьйчура. Охьа а хиьна, чу куьг хьекха хIоьттира хIара – куьг а дахьош, шийла дара хи. Камаев, цхьацца шабарш а деш, Iома тIехула дIахьоьжура.

Буйса юккье йоьдуш хан яра хIорш, лома буьххьс хьала а бевлла, чубирзича. Машен а сацийна:

– Доккха хIума ду-кх, хIара цкъа а хилла дацар-кха суна. Наб оьхуш дIа ца вахало-кх, – элира жимчу стага. Камаев наб еш вара, серло дIайойъушехь набаран тар тесира шопарна а.

Цхьана вуочу синхьехамо садууш Iачу Орцина дукха хан ялале цхьа деза татанаш хезира, тIаккха машенна хьалха дIахIоьттира ши стаг тIекIел хIоттийча санна лекха, дерриге а дала а даьлла, цхьа Iаламат. И машенна тIекхевддашехь: – Ia-a-a! – мохь белира Орцига.

Эццахь самаиккхинчу шопаро серло латийра, Іаламат тІапъаьлла дайра.

ХІун хилла хьуна? ХІахІ? – хоьттура кхеравеллачу шопаро. Камаев, сама а ваьлла, бІаьргаш детташ Іара.

Цхьа хІума, цхьа йоккха, йоккха, вайн машен хьал а айина, бердах, чІешалг санна ластийна бердах кхосса гІерташ.

Хьуна тарделла и, бисмилла деша, – машен йолаьнийтира шопара.

Тар ца делла. Суна вевза иза, – элира Камаевс. – ШайтІамахьма ву. Ас тІаьххьара а, цо нехан машенаш санна, хьала а айина, бертал тухур волуш а ву тІулгаш тІе.

– Цхьа хІума-м ду. И хІуьу хиллехь а, масех машен бердах яхна, лар а йоцуш, бухахь Іуьллуш-м карийна кху новкъахь... – элира шопаро.

Пхийттех минотехь некъ бича, юха а изза хилира: Камаев хар дан велира, шопар ша кхидІа ца вахало пьлла сецира, машенан серло дІа а йойуш. ТІаккха, пунна набарна тар тоссушехь, деана схьакхечира и Іаламат.

Орца мохь хьакха кхиале, жимма хьала айира цо машен. Амма эццахь:

– Іа-а-а! – аьлла, Орцас мохь а хьаькхна, самаиккхинчу шопаро серло а елла, кхин дІа хІумма а дан ца кхиира иза.

Ткъа Орца кхиира цуьнан юьхь ган. Сеттина мара, хьалхара дІаяьлла ши церг.

Кхин наб ца кхеташ, юьрта охьабиссира уьш.

Орцас шаьш дІабуьйшуш:

– Серло латийна йитча новкъа-м хир яц? – аьлла, хаьгтира.

– Хир яц суна-м, ахь кху чохь малх латабахь а, – элира Камаевс, пенехь а воьрзуш.

Дукха хан ялале царна массарна а набарш кхийтира. Орцина цхьа сирла малх кхетта де а, Къоьзана-Іам

а гира г'енах. Јома йистехъ, хи чохъ шен когаш ловзош лаьтгара и корехъ хилла йоI, ела а къежаш. ХIара цунан когашка хьоьжура – кIайчу, ангалех терачу... Энцихъ: «ОхIо-хIо-хIо-хIо, хIо-хIо», – дерриге дIаделира мархаш, дохк...

Самаваьлча а, Орцин лергашкахъ декара и «охIо-хIо-хIо-хIо, хIо-хIо». Серло дIа а яйина, кетIа велира иза.

Сатаса гергадахнера. Екхначу стиглара седарчий нилхадовлуш дара. Къилбехъа хьаьжира иза. Цигара лаьмнийн кортош дахкарлахъ юхкура. ШайтIамахьма вара шен болх беш. Орца хIинца кхийтира цо лелочух: халкъ цIера даьккхича, дIалаьцнера цо и мохк. ТIаккха и цIа дирзича, колхозан бригадир а вахна, цхьацца бахьнашца нахана шайн дайн латта къахьден ву. Юха а цунна тIехъ дуьззина олалла дан. Амма цунна моьттурш хир дац. ХIара тахханехъ юха гIур ву цига.

ГIур ву, шен дагчохъ кхерам кхоллабеллехъ а, и энци а беш. Кхуо эьккхо веза цигара ШайтIамахьма. Муха? Стенца? Кхуо кIелхъара йоккхур ю и корехъ хиьна йийна йоI а ШайтIамахьмин балех. ТIаккха цо цуьнан сурт дуьллур ду, Къоьзана-Јоман хи чохъ когаш ловзош лаьтгаш, ела а къежаш. Угтар а хьалха, ангали санна, кIайн когаш бохкур бу – чIогтIа лиьча, ца далуш хIумма а ма дац.

Буйсанна бетассин серло корах чукхетта карийра Денина, генахь доццуш даьллачу цхьана ирachu татано ша самаваьккхича, дехъачохь беран гийла делхар а хезира. И хIун тата ду хиира, тийналла юха а герзан Гергаро мерцича, ша маршабаьллачу махкахь вехаш хилар дагадеара, и бахънехь ша'ирс доццуш хила йиш поцийла а.

Бер юха дилхича, дехъа чу ваьлла «ошхIада» дийшира цо, аган тIера хIума дIа а тосуш: иза гIенах доьлхуш дара. Бер маликаша делхадо, хьан дай-наний делла хьуна бохуш, дагатесира цунна мацах цкъа нанас олуш хезнарг. Ма къиза бегаш бу-кх уьш, дай-наний бен, кхин хIума доццуш цхьанхьара, Азаллера хIокху шийлачу, Iаьржачу, кхерамечу лаьтта деанчу, цхьана а хIуманна охIла доцчу жимчу адамна. Я маликаша бийраш бегаш бац техъа? Цара и жима адам хIокху къизачу дахарна кечдеш ду техъа, хьалххехь цунна бохаман чам бовзуйтуш?

Ша тайпа жовжахати ю-кх Латта а, адамийн синош сен кхоьллина. Бер дуьненчу ма делли, дIадолало зер. Дахар – сингаттам, дахар – лазам, наггахь итт шарахь цкъа – самаьршадалар а. Самаяьлла нана бехкалайовду:

– Набаран тар тесна хилла-кх суна.

Цуьнан куйга кIелахь цхьанаэшшарехь дIасатехка доладеллачу агано, цацано ахьар санна, луйсу беран делхар, дуьненчухула дIасакхуйсуш даржадо, эххар а иза дов.

Сехъа чу а волий, стоъла хьалха охъахуу иза. Стоъла тIера кхуо дечигах даьхна суьрташ бегтасин серлонехъ, цхъана тамашийначу, адам тIе ца кхочучу хьуьнан кIоргехъ дехачу садолчу хIумнийн гIаларташ хета.

Жима волуш дас ша ламчу жа дажо вигча, цигахъ, карадирзира цунна и гIуллакх – дечигех нехан суьрташ дахар. Дас ца тадира: пайда шех схьабер болуш хIума дац, тIе адамийн суьрташ дахар бусулба дино магийна а дац. Амма уьрсаца дечигах цестар цIийх доьллачу цо аьттехъа а ца йитира и ойла, ткъа шен «лаьнтIехъ ламанан юьртахъ» боху кегийчу скульптурийн сурт – оцу метр деха а, ахметр шуьйра а долчу уьн тIехъ юьртахъ хуьлу коьрта хиламаш а, гIишлош а гайтинера цо: сонехъ лаьттара лекха бIов, маьI-маьI-ехъ – цIенош, цхъанхъахъ гу тIера салазаш хохкуш бераш, вукхузхъа – пхьоьхана хIиттина нах; царна ушлюхула тIехваьлла, салазна ши сту а боьжна дечиге, я йол цIаян воьду воккха стаг; юьстахо долчу шовданан коьртехъ лаьтта захало дуйцуш кIант, йоI, кегийрхой; хи мало а дигна, жа цIа далош воьгу жима кIант, цунна юххехъ доккха месала жIаьла – хIаь, и сурт Москвахъ хиллачу гайтамехъ тидаме эцча, цуьнан цхъа а шкьо ца йисира ша юьхьарлаьцна некъ нийса бац аьлла.

ТIаккха церан ерриге а хIусам якккхира дечиган суьрташа, уьш алсам мел девли а, ден резавацар алсам-долура, «ткъе итт шо кхаьчча а тайнигех ловзуш ву сай-ниг, неханаш тоххарехъ баха хевшина», – дов дора цо, ткъа цхъана ло диллинчу Iуьйранна, цIе лато гIерташ, и ца леташ йоккха стаг хьеелча, дас шен суьртех утарс а доккханиг доха а дина, чIийш а даьхна, царах нанас латийнчу цIаре а хьоьжуш Iийра иза шен йогучу кхоллараллина дагчохъ гIийла воьлхуш, вист а ца хуьлуш. Дена а ша динарг кIантана иштта халахетта гича, хорам хиллачух тера дара: «Хьо ма чIорIа оллавелла, вала ца везарг велла тезет хIоьттича санна, и тайнигаш-м шортта йохур яра ахъ, эцца арахъ ас деанчу ургIалех

хъайна беззарг: безий – пхонан, безий – махан ургIал
дIагIаца, уыш чекхдевлча, хъуьнхыхъ а ду-кх хъуна». ХIа-
ргIа дуьхъал вист ца хилира, ша хIетгахъ дена кыинтIера
ваьлIашехъ, вист ца хилира хIума кхоллуш Iаш цо
пхъагIаца бегаш бича а (луьушехъ, шайтIано ца витир-
кха вистхила), юха и салазна говр а йоьжна, керла дил-
пичу лайлахула лар а юьтуш, хъуьна юккьерчу ирзу
тIера йол цIаян ваха новкъа ваьлча а.

Оцу дийнахъ и цIа ван хъевелча, салазан лорах ша
игохъа а визъаш, са бага а кхаьчна, дена тIаьхъавоь-
душ цуьнан кийрахъ кхоллабелла дагахъбаллам, шо-
шаре мел дели, дагчохъ базлуш, деган дегтадалар ден-
на а гIелдеш, гIелдеш, гIелдеш, боьккха хуьлура, бакъду,
хIетгахъ лайла дахна Iуьллучу ирзу юккьехъ тIе йол а
йобгIтина лаьтгачу салаза тIехъ, гел хъовзо тасавелла-
чохъ садалар хилгачу ден шелъелгачу юьхъа тIе махо
ушорчу бIаьллингIан коьллаш тIера схъахъаькхна лайн
хIур гича, и кыиза дагахъбаллам, дог ангалин бIаьрг
синна дакъошка а доькъуш, цуьнан кийрара арабаьл-
ла, Iаьргачу Iаьршашка, кхечу адамийн сингаттамаш
а, баланаш а кхерстачу шийгачу есалле дIабаха гIоьр-
тира. Цуьнан кхетам цкъа реза а хилира иштгачу жамI-
ана, амма шен нанна а, жимахдолчу йишина-вешина
а хъалха долу декхар дагадаро сацийра, лалийна даш
хилла цуьнан кийрара арагIерта и дагахъбаллам.

Шо шаре мел дели гIеллора цуьнан кийрахъ жим-
чохъ летта кхоллараллин цIе, амма оцу некъах вуха ца
волуш, дIагIертара иза, дийнахъ а, буса а къахъоьгуш,
пахъа: «ХIокху юьрта гонахара ерриге хъун хIаллакьи-
на волуш лаьтгIа-кх хьо, кIант», – бохуш, бегаш а беш.
ИнгIтта дIаихира денош, денош, денош; цкъа Iа дулуш,
юха бIаьсте йолуш, тIаккха – аьхке, юха – гуьйре, цул
тIаьхъа дерриге юхадолалора, кегийнаш баккхий хуь-
лура, баккхийнаш къанлора, къенанаш Делан эхарта
дIакхелхара, гIелделгачу бIаьргашца шайх дуьсучу маь-
лхан дуьнене а хуьйсуш. Цхъа хIара вара хIоьттина

лаьтташ, я воккха а ца хуьлуш, я хийца а ца луш, — мух-
ха делахь а, цунна хаа-м ца лора и хийцам.

Хийцам цIеххьана хилира, кхул иттех шо жима йишна
хьажа-хIотта цIа еача, цуьнан йоIаций, кIантаций оцу
йишел а ши шо жимахволчу вешин ши кIант ловза а
волавелла, ловзу-уш, церан дов а даьлла, «хIусамдайх»
цхьамма хьешех йоI а елхийна, хIара царна маслалат
дан вахча. «Ванах, ас лелориг хIун ду техьа, нехан-м
добзалш а бу, церан цхьацца Iалашонаш а ю, цIенош
дар, машен эцар, бераш деша дахийтар, царна тIеюху,
когаюху, кхин, кхин, кхин, кхуьнан цхьа а дезар а дан
ишта, кхуьнан гIуллакх — дечигех тайнигаш яхар, амма
уьш мел чIогIа лерина кечъярх, цхьа а ела ца кьежа, я
йист а ца хуьлу, я елха а ца йоьлху, вешин я йишин
бераш санна, — уьш шийла ю, и шело кхуьнан дагах
чекхийолу, юха буйсанна, болх ца балуш, куьйгаш охьа
а хецна Iа иза, Iуьйкье Iуьйренга ластталц, тIаккха екь-
ачу паднара тIе, кхин гоь а ца яржош, дIатевжа, тIе
юртIа а тосуш, амма наб ца кхета сатаса гергадаххалш.

Сама а ваьлла, бIаьргаш схьадиличи, аьхкенан маь-
лхан комаьрна серло яра корах чу Iенаш, уьйтIахь лов-
зуш лелара бераш, екара котамаш. ХIара хьалагIаьтти-
на хаавелча, рагIу кIеларчу пеша хьалхахь цхьацца де-
зарш деш хийзачу нанас кхайкхира цуьнга, хьайна хIу-
ма яа аьлла.

Лохачу горгачу стоьла тIехь хьокхамца тIо-берам
бууш, тIе шекарца марздина чай а молуш, цIеххьана
ойла кхоллаелира: гIала дIаваха веза, цигахь мах ха-
дор бу кхуьнан кхоллараллин, дерригенна а бехке юрт
ю, гIалахь кхуьнан тидам бийр бу.

Юьртах тIаьххьара чам белира цуьнан, цхьана гуьй-
ренан дохк долчу дийнахь эвла йистерчу Бекисат йол-
чу а яхна, хIокхо ма гIо боххушехь, цуьнан кIентан йо-
Iаца захало хьахо, вукхо цхьа гIиллакх доцуш, вуо тIе а
эцна, кху дуьнен тIехь мел болу сардам цунна буллуш,
цIа еанчу нанас шен коьртара кортали схьа а даьккхи-

на, кхоьссина паднара тIе дахийтича: «Бехк-м сан бара, цых боцчу нахана тIеяхначу», – олуш; нанна халахет-гирг шена Бекисата дуьхьало яр а дацара, цо шен кIан-нана аьлла: «И тайнигийн мар ма вара хьуна тхуна кха-чига виснарг!» – боху дешнаш дара.

Уьш чIогIа Денина а Iаьткьира, ша сел лерина, бу-саьба стага ламаз санна, лелочу гIуллакхах стаг цава-шар йоккха кьизалла хийтира цунна, амма шена и цIе тIилинарг цхьа Бекисат йоцийла а хиира цунна, хIе-тахь дуьйна ирделлачу лерасица юьртахошка ладегIа ваьлгча.

Цхьана дийнахь нанас кхоьаш йоьхкина вовшахтоь-хна иттех туьма а эцна, са ма тесна йоьдучу автобуса цовкьаваьлла, гIала вахна масех бутт баьлча, цунна ша юьртахьчул а чIогIа декъаза хийтира. ГIали йистехь ваьлгначу цIа чохь шийла а, цхьалха а дара. Юьртахь-м, цкьа мацца а гIала а вахна, цигахь ша вовза а вов-шийтина, гIуллакхаш талур ду шен бохучу ойлано вох-нора, хIинца иза а дIадаьллера.

ХIетте а, хораме шело легашка мел гIерта, аз доцуш повлхуш, дечигаш цоьстура цо. Тайнигаш хьалхачул цика хуьлуш санна а хетара: кхуьнан синIаткъам дечи-ге болура, цундела шийлачу дечигах даьхначу суьртийн гIаьргашкахь гуттаренна а сецнера кхуьнан гIайгIа а, кхуьнан сатийсам а.

Цо хIора шен дечган «бер» дуьненчу ма делли, да-дадой, хьой, художникийн туькана дIахIоттадора, амма мах кхин лакхара а боццушехь, кхин оьцуш стаг ца болура.

ХIара хIора дийнахь воьдура туькана, йохкархой кIанхетаме белакъежара цунна хIоразза а:

Мел хаза ду хьан суьрташ! Делахь а цхьамма а дIа-м ца оьцу...

Амма цхьана дийнахь, цхьа йоI лаьттара кхуьнан «Iаьлан де юьртахь» бохучу суьрта хьалхахь. Ехха хьий-жира иза, тIаккха касси тIе а яхна, мах дIа а белла,

схъаййцира цо сурт. Ши йохкархо, вовшашка а хъаьжна, цхъа тамашийна елакъежира.

– Кхин цхъаь стенна ца оьцу ахь? – хаьттира царах цхъамма, кора хъалта лаьттаху кхуьнга Ёаьрг а таӀош.

– ТӀаккхахула оьцур ас... – элира йоӀа.

Иза араяьлча, хӀара цунна тӀаьххье аравелира, букъа тӀехъа шина йохкархочун елар а хезаш.

Масех де далале, туька дӀацӀанъелира кхуьнан суьртех: цхъадерш цу йоӀа схъаййцира, цхъадерш кхуо цунна дӀаделира. ТӀаккха цу шимма цхъаьна тергалдира гӀалин урамашкарчу дитташ тӀера гӀаш, мажлуш, цӀийлуш, лаьтта изгар. ТӀаккха и гӀаш санна, лайн чимаш дуьйладелира хӀаваэхь хьийза. И шиь а хьийзара, ши лайн чим санна, дахаран мохехь, безамо айина, чӀагӀлуш лаьтта шело а ца хаалуш. И денош, и суьйренаш, и буьйсанаш мерза а, тамашийна а яра, амма цхъа суьйре – ло а догӀлуш, мох а хьобкхуш хилларг къаьстира царах тера цахиларца. ХӀара шиь аьчган некъа йнстехь динчу цхъана лекхачу чардакха бухахь лаьттара, мохо дӀасалесточу цуьнан дечган коьчалийн цӀийзар а хаалуш. ЯӀаьнан шело сов а яьлла, и яшон кху шиннан кхолладеллачу гергарлонан йовхо ца тоьъна дарий а хаац, я кхуьнга кхолламо беш хаам барий хаац, стенна делахь а, кхунна шен дерриге а дахар – хӀинццалц схъа хилларг а, кхул тӀаьхъа хиндерг а – и дорцехь лаьтта чардакх хийтира. ХӀан-хӀа, ницкъ кхочур бац Мармин оцу чардакхах цӀа дан, кхуьнан акхадаьлла са чу дерзо. Кхочур бац техъа? Цуьнан а ца кхаьчча, хьенан кхочур бу и? Кхунна лиира Ӏехавала: хӀун хаьа оцу йоӀа ларвой а иза кхуьнан дегӀах, цацанах хи санна, чекх-буьйлучу цхъаллин мохах.

ГӀовгӀа йоцуш тийна, масех машенахь (кхунна-м нехан тидам кӀезиг мел хили а дика хетара, Мармин на иштта хеташ ца хиллера, цо зевнечу эшарийн ловзаре сатийсинера – тӀаьхъа, ахшо дӀадаьлча бийцира цо шен дагахьбаллам), Ӏаьнан чилла чӀагӀъеллачу хе-

пхкх, кхуо Марима ша баттахь мах а луш лаьцначу хIу-
симе а ялийна, ваха хигьча, дийнера де мел дели дек-
хариин мохь базлуш, базлуш, базлуш, оцу йозаллина
буха ца ваха Гергаш, Iуьйкъана самаваьлча а шен бел-
хан стоьлана хьалха хууш, дечигаш цоьстуш, сахуьлун-
га волура; нагтахь Маримас къада-м дора меллаша,
пхьа хьалха мухха даьккхина а ахча а даьккхина, цхьа
пелиг а эцна, чохь-арахь оьшург а нисдина, тIаккха
паргIат бийр бара кхоллараллин болх. И хьехамаш
кхуо, говро корта лестош мозий санна, шех дIачехабо-
ра, цкъа цхьана буса накьосташца молуш, дууш Iийна,
пеххьа хьийзаш корта а болуш, чувеьча, кхо мохь а
хьийкхира: «Я великий художник!¹ Со вешаш вац хьу-
на тIелхигаш юхкуш бахам гулбечех. Сан цIе гуттарен-
на ехар ю хьуна!.. Мила ву со саннарг? ХIахI?»

Марима дуьхьал йист а ца хилира цу буса: иза угта-
ре а хала а дара. Кхунна моьттура ша мохь хьекха дIа-
нолалуш, зудчо шена дуьхьал доккхур ду цIентIехь мел
оьшург, дан дезарг, ткъа уьш пайдабоцуш хIумнаш хи-
лар хоуьйтуш, кхуо шениг дуьйцур ду... Амма хIумма а
лийца ца оьшуш, кхуо атта толам баьккхира, амма цо
хьахетар ца деара, мелхо и атталла къаьхьа чам а хил-
ла легашкахь лаьттара, масех стака хи мелча а дIаяла
ца туьгуш, ткъа Iуьйранна бепигца деккъа чай молуш
Iаш, цуьнан ойла хилира: «Великий художник-м вара
со, велахь а миччара даьккхина а, ахча даккха-м деза».

ТIаккха и жима хьаша еара, шийла тIуьна бIаьсте
йисте йолучу хенахь. Иза ши бутт кхочуш, шен деней,
паниий бехкала а йоьдуш елакъяжа Iемира. «Тхо кIан-
те хьоьжуш ма дара, цунна тилла цIераш а кечийна,
ноI хила йиш йоцуш санна, хIара шегь хьоьжуш цхьа а
воццухеь еьна схьакхечи, цундела ша тхан сатийсам
бохийна дела, бехкала яхна-кх», – ойла хилира ден.
ТIаккха цунна и шен ойла Iеса а, берана кхераме а хий-
тира: цхьа а ца вогIу кху дуьненчу кхечунна хьалхара,
хIора а шен-шен маьIна, шен-шен некъ бохьуш вогIу

Делан лаамца, цундела дагадаийта а мегар дац, бега-
шийна а...

Декхарийн мохь кхин тIе а базбелира, иза хIинца
дIо некъ буьллуш силамна тIе карчо горга йозалла санна
бара. Оцу йозалло хIара шен кхоллараллица цхьаьна
дIацIапвина, некъах дIаизвира, амма силам а хадий-
на, малхе кхийда бецан хелиг санна, цхьа дегайовхо-
м гIертара дахаре. И дегайовхо кхуо тIаьххьара доккха-
чу текха тIехь дечигах кхолла лерина сурт дара. И сурт
кхунна кест-кеста гIенах гора.

Доккхачу текха гонаха хевшина, ахьаран хьолтIамаши-
ца дакъийна жижиг дууш Iа доьзал. Церан гIуллакхе
хьожуш, тIехь лаьтта цу хIусаман нус. Йоккхачу стага
кест-кеста олу цуьнга: «Охьахаахьа, Аянт, охьахаахьа.
Жимма садаIа». «Хуур ю, нана», – олу несо дубьхал,
амма шен гIиллакх ца хуьйцу. Доьзалхочух ю иза, цун-
дела сагатдо марнанас. Дагна токх кхача, хьанала хьег-
начу кьина жоп луш лаьтто схьаделла Делан деза бер-
кат. ДIадоьрзу пхьор. Несо дIалуьсту пхьегIаш, тIаккха
дечиган доккха текх, тIера галнаш кеда а йохкуш, цIан-
дина а яьлла, дIахIотто каралоцушехь, наьIарш а, ко-
раш а кегдеш, кхеран хIусаме кхочу хийра мох. Оцу мохо
тIегоргбеш, бертал бетташ, синош шелдеш, шайн хIу-
самашкара арабаьхна нах, лаьмнийн кIотарш яссон,
Нашха гулбеш бу, цигара дIо гена, пана махка (мича?
мича? мича? – кхойкху балано лаьцна яххьаш, амма
цунна жоп луш цхьа а вац), къемата дийне, жоьжаха-
те кхийса. Маржа нохчийн нана-Нашха яI! Муха ловр
бу техьа ахьа, кху беркатечу Хьайбаха богIучу наха бо-
хьу и беда баланаши? Латта датIа а даьттIа, дIа стенна
ца доьду техьа? Оццул беда бу-кх иза – хIораннан сина
тIе язьелла гIайгIанаш вовшах а кхетта хилла Боккха
Бала.

Текх а дохьуш йогIу Аянт, Хьайбаха юьрта йисге
кхочучу хенахь хьовзий лазарша. Зударша го бо цунна.
Го шорло, го тIегоргло, стамло. Цу гонна юккьехь, кIай-

чу лайла тесначу Іаържачу вертана тІехъ Іуьллу Аянт,
гІерташца балда а лобыуш, узар ца бан гІерташ, шена
хуьлу ницкъ хІокху балано лаьцначу, шайгахъ хилла
курхилла, майралла, кьонахалла хьаьшначу адамашна ца
хьийгта гІерта иза. «Аянт, хьайна ницкъ ма бе! Узарш а
де, мохъ а хьакха», – боху марнана. Ткъа гонаха лаьт-
тачу зударша цуьнан узарш Іора ца довлийта зикар
доладо:

ЛаилахІа иллаллахІу,

ЛаилахІа иллаллахІ.

Сатаса гергадаххалц ца хеда зударийн зикар. Сато-
гуш, хІара дерриге а дуьне шелонца, кьизаллица, ба-
ланица шена дуьхьал даьллашехъ, лаьтта тІе догІу адам,
шиьлачу маьхьарца, шийлачу, дакъазбаьллачу Махка.

«ЙоІ ю! ЙоІ... Миска я! Ма зама яц-кха хьуна кхаь-
ччарг!.. ЙоІ иштта а ма яра декъаза, хІара кхин тІе а
дакъаза ца яьлলেখъ а... Дала декъал е хьо... Амин!..» –
шибарш даьржа гонаха.

Цуьнан цІе ПетІамат ю, Элчанан йоьІан цІе, –
боху марнана.

Іуо кхин тІе а горгло, кху шийлачу лайла деана эка-
ма адам дарцах, мохах, лайх, баланах лардан болчу
лаьмца, амма и го бина лаьттачу зударех хІоранна а
кхьирахъ йолчу гІайгІано шело кхуллу, цу берана сел
чогІа оьшу йовхо а ца кхуллуш. Хетте а зударий тІе-
гуьло, шайн синошкахъ мелла а йогучу царца, багара
получу Іаьнарца и дахар лардан, цунна сел хьашт йолу
йовхо яла гІерташ. Амма оцу гонна хІоз бина лаьтта
кхин цхьа гуо – карахъ герз долчу хийрачу адамийн
гуо, Кхеран мохк дакъазбаккха, хІаллакбан даьхкинчу
шамийн гуо. Царал а лакхахъ го бина лаьмнаш лаьтта.
Ткъа лаьмнел а лакхахъ – дахкаро, мархаша бина го,
цул лакхахъ – стигланан, седарчийн, есаллин, шело-
нан, боданан гонаш...

Делан лаамца, цундела дагадайта а мегар дац, бега-
шийна а...

Декхарийн мохь кхин тIе а базбелира, иза хIинца
дIо некъ буыллуш силамна тIе карчо горга йозалла санна
бара. Оцу йозалло хIара шен кхоллараллица цхъаьна
дIачIапвина, некъах дIаиэвира, амма силам а хадий-
на, малхе кхийда бецан хелиг санна, цхъа дегайовхо-
м гIертара дахаре. И дегайовхо кхуо тIаьххъара доккха-
чу текха тIехъ дечигах кхолла лерина сурт дара. И сурт
кхунна кест-кеста гIенах гора.

Доккхачу текха гонаха хевшина, ахъаран хьолтIамап-
ца дакъийна жижиг дууш Iа доьзал. Церан гIуллакхе
хьожуш, тIехъ лаьтта цу хIусаман нус. Йоккхачу стага
кест-кеста олу цуьнга: «Охъахаахъа, Аянт, охъахаахъа.
Жимма садаIа». «Хуур ю, нана», – олу несо дуьхъал,
амма шен гIиллакх ца хуьйцу. Доьзалхочух ю иза, цун-
дела сагатдо марнанас. Дагна токх кхача, хъанала хьег-
начу къина жоп луш лаьтто схьаделла Делан деза бер-
кат. ДIадоьрзу пхьор. Несо дIалуьсту пхьегIаш, тIаккха
дечиган доккха текх, тIера галнаш кеда а йохкуш, цIап-
дина а яьлла, дIахIотто каралоццухсехъ, наьIарш а, ко-
раш а кегдеш, кхеран хIусаме кхочу хийра мох. Оцу мохо
тIегоргбеш, бертал бетташ, синош шелдеш, шайн хIу-
самашкара арабаьхна нах, лаьмнийн кIотарш яссон,
Нашха гулбеш бу, цигара дIо гена, пана махка (мича?
мича? мича? – кхойкху балано лавцна яххъаш, амма
цунна жоп луш цхъа а вац), къемата дийне, жоьжаха-
те кхийса. Маржа нохчийн нана-Нашха яI! Муха ловр
бу техъа ахъа, кху беркатечу Хъайбаха богIучу наха бо-
хъу и беда баланах? Латта датIа а даьтIа, дIа стенна
ца доьду техъа? Оццул беда бу-кх иза – хIораннан сина
тIе язъелла гIайгIанаш вовшах а кхетта хилла Боккха
Бала.

Текх а дохъуш йогIу Аянт, Хъайбаха юьрта йисте
кхочучу хенахъ хьовзий лазарша. Зударша го бо цунна.
Го шорло, го тIегоргло, стамло. Цу гонна юккъехъ, кIай-

чу лайла тесначу Іаьржачу вертана тІехъ Іуьллу Аянт,
пІерташца балда а лъѡцуш, узар ца бан гІерташ, шена
хуьлу ницкъ хІокху балано лаьцначу, шайгахъ хилла
куралла, майралла, къонахалла хъаьшначу адамашна ца
хьийтга гІерта иза. «Аянт, хъайна ницкъ ма бе! Узарш а
де, мохъ а хъакха», – боху марнана. Ткъа гонаха лаьт-
гачу зударша цуьнан узарш Іора ца довлийта зикар
долло:

ЛаилахІа иллаллахІу,

ЛаилахІа иллаллахІ.

Сатаса гергадаххалц ца хеда зударийн зикар. Сато-
сун, хІара дерриге а дуьне шелонца, къизаллица, ба-
ланица шена дуьхъал даьллашехъ, лаьтта тІе догІу адам,
шиьлачу маьхъарца, шийлачу, дакъазбаьллачу Махка.

«ЙоІ ю! ЙоІ... Миска яІ! Ма зама яц-кха хъуна кхаь-
чнар!.. ЙоІ иштта а ма яра декъаза, хІара кхин тІе а
дакъаза ца яьлলেখъ а... Дала декъал е хьо... Амин!...» –
шабарш даьржа гонаха.

Цуьнан цІе ПетІамат ю, Элчанан йоьІан цІе, –
боху марнана.

Іуо кхин тІе а горгло, кху шийлачу лайла деана эка-
ма адам дарцах, мохах, лайх, баланах лардан болчу
адамца, амма и го бина лаьтгачу зударех хІоранна а
шиьрахъ йолчу гІайгІано шело кхуллу, цу берана сел
чогІа оьшу йовхо а ца кхулгуш. ХІетте а зударий тІе-
гулло, шайн синошкахъ мелла а йогучу царца, багара
йолучу Іаьнарца и дахар лардан, цунна сел хъашт йолу
йовхо яла гІерташ. Амма оцу гонна хІоз бина лаьтта
кхин цхъа гуо – карахъ герз долчу хийрачу адамиин
гуо. Кхеран мохк дакъазбаккха, хІаллакбан даьхкинчу
адамиин гуо. Царал а лакхахъ го бина лаьмнаш лаьтта.
Ткъа лаьмнел а лакхахъ – дахкаро, мархаша бина го,
цул лакхахъ – стигланан, седарчийн, есаллин, шело-
нан, боданан гонаш...

И дерриге гонаш ловш, церан йозалла хаалуш даха деза-кх хЮкху жимчу адаман. Ткъа царах кІелхъарвалар хир а дац валлалц, велча сино хадор ду гонаш, и баланийн, гІайгІанийн, декхарийн хІазарш.

Садаържаш, хабар а даържа, ша гІаш валур воцург, говрийн божли чу гІуо, кеманца гІаьхъавалор ву... Мича? Мича? Мича? Цунна жоп луш цхъа а вац.

«Шайна дІатовжа йол а хъуо божли чу воьдучо». Дукха кІеда-мерза уьш хиларо шек якккххинчу Аянта шен марнене олу, ма сацийтахъа вайишиь гІаьхъа, йоІана хІуьу хилахъ а, вайн нахаца дІаяхийтахъа. Амма марнана реза ца хуьлу. Хьо а, йоІ а жимма метта а яйитина дІагІур... ХІара шиь кІел сецча, кхарах къаста ца луш, дегахъара а, ненехъара а кхин ткъаессана стаг а воьду божли чу, шолгІачу дийнахъ оцу даккхийчу кхерех² динчу, пурх дечигаш а тосуш, царна тІе шера тІулгийн экъанаш а йохкуш, царна тІе можа латта а духкуш бина тхов болчу божли чохъ кІуьро садукъдеш, цІаро дууш, шайна жовжахати хІуттур ю бохург дагахъ а доцуш.

И хЮьттича, бІарзделла, сина дарделла адамаш, нуьцкъалчу тулгІенашца пенойх дІасадеттадаларх уьш херца а ца делла, цІенкъахула лаьттан буха даха гІертарх гІуллакх а ца хилла, тхевнах Іуьрг а доккхуш стигал довла а ницкъ а ца кхаьчна (гІаьхъа догІмийн чархаш яьгна евлча, синош гІур ду оцу тхевнах чекх а девлла, Іаьржачу Іаьршашка дІа), наьІаршна гІедетталур ду, цара уьш кег а йийр ю, пхи-ялх стаг аравада а кхиор ву, амма маьІарго ялале даьндаргаша вожор ву. Таккха арататтаделлачу адамех декъийн сал йийр ю наьІара бертехъ, тІаккха кхин цу чуьра арадовла гечо ца карош, орцахвала стаг воцуш, даьгна дІадевр ду ворхІ бІе гергга адам; ткъа церан синош дехха хъийзар ду Гих-хин тогІехъ, шайн догІмех йисина яьгна даьІахкаш халкъах къаьстина лаьмнашкахула бевлла лелачу наха лаьттах дІахьульялалалц.

Ма доккха хІума ду-кх оцу жимчу адаме, ши дей ши буйийсий даккха дуьненчу деанчу адаме хІобьттинарг, кху мийлхан дуьненахь йоккхург оццул бен хан а ца хилча, оцу хеначохь а сенчу цIарах йогу жовжахати лан дез-ш-кх цуьнан.

Дечигех гайталур дуй и кьемате, дуьненчу даьлла шиде бен допчу беран мохь, цо Деле кховдийна куьй-танш, цо Деле ден дешнаш доцу доIа... Оцу дийнахь Хьайбахахь хилларг гайта мукьам а, дешнаш а, басарш а оьшу. Ткьа хIара охIла верг цхьа дечиг а, урс а ду, гIеметте а хIара теша шен карахь дечиг мукьаме ериг хил-ларх, дешнаш ца алахь а, цо дуккха а нахана дуьйцург мийларх... Делахь а, ма дика хир дара кхуьнан тайнигаш иштхуьлуш а, мукьамбеш а хилча. Цул тIаьхьа ма дар-ра гайталур дара хIетахьлера ирча сурт.

Дени вехха лийлира оцу кьизачу суьртах хIун дакьа кхуьлуш ду ца хууш... Эххар а цуьнан ойла хилира, цар-на тIехIобьтина жовжахати гайта стенна оьшу, иза йий-цина а тоьаш ду: цулла а ша оцу зударша шийлачу, декь-иричу суьйранна дуьненчу даьллачу адамана бина йов-жонан, кьинхетаман гуо гойтур бу. Цкьа хьалха кхуо тIоккх дийр ду, Аянтан цу дийнахь карахь хилла тIэкх. Теша оцу тIэккха юккьехь Iаьржачу вертано ах хьулий-на Iуьллу Аянт, юххехь шен бер а долуш. Ткьа зуда-рийн дечиган аматаш, цу шинна го беш, тIэккхан йис-тина лаьтта. И гуо – адамийн гуо, лаьмнийн гуо, дохк-мирхо а, царал а лакхахь – седарчаша а бина гуо...

Кхунна муьтIахь дац басарш, аьзнаш, беснаш, мукь-ам, кхунна муьтIахь цхьа дечиг а, урс а ду. Амма хIара теша: шен дечиган суьрташка хьовжуш, нехан кхета-мехь денлур ду цу хенахьлера суьрташ, беснаш, аьз-наш, мукьамаш, хьожанаш...

Дехьачохь юха а беран делхар хезча, кхунна дагаде-ира, цуьнан цергаш йовлуш хан хилар, цхьана ловьро оцу хенахь берана хуьлу хало гIеметта хIобьттинчу ста-те дан а лур яцара алар. Иштта лазама ю-кх дахаран юьхь, тIаккха...

И дерриге гонаш ловш, церан йозалла хаалуш даха деза-кх хЮкху жимчу адаман. Ткъа царах кІелхъарвалар хир а дац валлалц, велча сино хадор ду гонаш, и баланийн, гІайгІанийн, декхарийн хІазарш.

Садаържаш, хабар а даържа, ша гІаш валур воцург, говрийн божли чу гІуо, кеманца тІаьхъавалор ву... Мича? Мича? Мича? Цунна жоп луш цхъа а вац.

«Шайна дІатовжа йол а хъуо божли чу воьдучо». Дукха кІеда-мерза уьш хиларо шек якккхинчу Аянта шен марнене олу, ма сацийтахъа вайшиь тІаьхъа, йоІана хІуьу хилахъ а, вайн нахаца дІаяхийтахъа. Амма марнана реза ца хуьлу. Хьо а, йоІа жимма метта а ийитина дІагІур... ХІара шиь кІел сецча, кхарах къаста ца луш, дегахъара а, ненехъара а кхин ткъаессана стаг а воьду божли чу, шолгІачу дийнахъ оцу даккхийчу кхерех² динчу, пурх дечигаш а тосуш, царна тІе шера тІулгийн экъанаш а йохкуш, царна тІе можа латта а духкуш бина тхов болчу божли чохъ кІуьро садукъдеш, цІаро дууш, шайна жожжахати хІуттур ю бохург дагахъ а доцуш.

И хІоьтгича, бІарзделла, сина дарделла адамаш, нуьцкІалчу тулгІенашца пенойх дІасадеттадаларх уьш херца а ца делла, цІенкъахула лаьттан буха даха гІертарх гІуллакх а ца хилла, тхевнах Іуьрг а доккхуш стигал довла а ницкъ а ца кхаьчна (тІаьхъа догІмийн чархаш яьгна евлча, синош гІур ду оцу тхевнах чекх а делла, Іаьржачу Іаьршашка дІа), наьІаршна тІедетталур ду, цара уьш кег а ийир ю, пхи-ялх стаг аравада а кхиор ву, амма маьІарго ялале даьндаргаша вожор ву. ТІаккха арататтаделлачу адамех декъийн сал ийир ю наьІара бертехъ, тІаккха кхин цу чуьра арадовла гечо ца карош, орцахвала стаг воцуш, даьгна дІадевр ду ворхІ бІе гергга адам; ткъа церан синош дехха хьийзар ду Гих-хин тогІехъ, шайн догІмех йисина яьгна даьІахкаш халкъах къаьстина лаьмнашкахула бевлла лелачу наха лаьттах дІахьульялалц.

Ма доккха хIума ду-кх оцу жимчу адаме, ши дей ши
буийсий даккха дуьненчу деанчу адаме хIоьттинарг, кху
милхан дуьненахь йоккхург оцул бен хан а ца хилча,
оцу хсначохь а сенчу цIарах йогу жоьжахати лан дез-
на-кх цуьнан.

Дечигех гайталур дуй и кьемате, дуьненчу даьлла
ши де бен доьчу беран мохь, цо Деле кховдийна куьй-
ганш, цо Деле ден дешнаш доцу доIа... Оцу дийнахь
ХIайбахахь хилларг гайта мукьам а, дешнаш а, басарш
а оьшу. Ткьа хIара охIла верг цхьа дечиг а, урс а ду,
хIетте а хIара теша шен карахь дечиг мукьаме ериг хи-
ларх, дешнаш ца алахь а, цо дуккха а нахана дуьйцург
хиларх... Делакх а, ма дика хир дара кхуьнан тайниганш
ийстхуьлуш а, мукьамбеш а хилча. Цул тIаьхьа ма дар-
ра гайталур дара хIетахьлера ирча сурт.

Дени вехха лийлира оцу кьизачу суьртах хIун дакьа
кхуштур ду ца хууш... Эххар а цуьнан ойла хилира, цар-
на тIехIоьттина жоьжахати гайта стенна оьшу, иза йий-
нича а тоьаш ду: цулла а ша оцу зударша шийлачу, декь-
иьчу суьйранна дуьненчу даьллачу адамана бина йов-
хонан, кьинхетаман гуо гойтур бу. Цкьа хьалха кхуо
иоккх дийр ду, Аянтан цу дийнахь карахь хилла тизкх.
Ткьа оцу тизкха юккьехь Iаьржачу вертано ах хьулийи-
на Iуьллу Аянт, юххехь шен бер а долуш. Ткьа зуда-
рийн дечиган аматаш, цу шинна го беш, тизкхан йис-
ица лаьтта. И гуо – адамийн гуо, лаьмнийн гуо, дохк-
мархо а, царал а лакхахь – седарчаша а бина гуо...

Кхунна муьтIахь дац басарш, аьзнаш, беснаш, мукь-
ам, кхунна муьтIахь цхьа дечиг а, урс а ду. Амма хIара
теша: шен дечиган суьрташка хьоьжуш, нехан кхета-
мехь денлур ду цу хенахьлера суьрташ, беснаш, аьз-
наш, мукьамаш, хьожанаш...

Дехьачохь юха а беран делхар хезча, кхунна дагаде-
ара, цуьнан цергаш йовлуш хан хилар, цхьана лоьро
оцу хенахь берана хуьлу хало гIеметта хIоьттинчу ста-
га лан а лур яцара алар. Иштта лазама ю-кх дахаран
юьхь, тIаккха...

Кхунна дагатесира бІаьстенан юьххьехь дитташна йовлу чІенигаш, уьш юсалой «тІохханехь» лелха, генаш тІехула охьаоьху диттийн бІаьрхиш, уьш доьлху кхоллалучу керлачу гІа-патарийн лазамах. Иштта беран доьлаш лойлхуьйтуш, уьш хедош, гучудуьйлу кІайн буьртигаш-цергаш.

Дени хьала а гІаьттина, дехьачу йолучу наьІаран гура юккьехь лаьтта.

Эсет, хьо ког а боккхуш, йоккха хилча, хьан дас хьо юьрта юьгур ю, хьайн денана йолчу. Цо хьуна дуьйцур ду, муха хилла хьан денана. Масийтта юьртахь шен оздангаллица цІе йоккхуш хилла жима йолуш. ТІаккха – хьан денана хьан дас ялорах. Гуьйре чуерзийна а бевлла, кхаш а, керташ а наха нораш а хьокхуш, цІаньина хан хилла хьуна иза. Буьйса юккье йоьдучу хенахь араьйлла хьан денана, хьан дедега ян. Новкьа йоккхучо: «Дала декьалйойла хьо а», – аьлла хьуна. Ловзар дІадирзича хьан дедейиша цІеста кІудал а, чилхьесан бухка а бохьуш еана хьуна хьан денана декьалъян. Хьан дедега еана кхо бутт балале кхе йиллинчохь кІайчу ахьарх йина мохь тоьхна сискал а юьсуш («Кхера схьаяккха стаг воцуш яьгначу оцу сискалан кьа сайна хиларна кхоьру-кх со», – олура цо кест-кеста), цІера яьккхина, хийрачу махка кхоьссина оцу кьизачу Мохо. Ткьа хьол исс бутт жима йолу Нашхара ПетІамат ца йитина хьуна цергаш йовллалц а...

ХІаь, хьуна денана юьйцур ю хьан дас, хьо кога а яхчахьана, хьуна мотт а Іемичхьана... Шуьшиь цкьа, наха, шайн керташ охкуш, охуш ялта дІадуьйчу хенахь, хьаннашна, аьрцнашна юккьехь Іуьллучу юьрта доьдуш, хьан дас дуьйцур ду вейтта доьзалхо дуьненчу ваьккхинчу, царах нийсса ах лаьтте верзийнчу, Делан кьинхетамца баха бисина вуьйш, хІумма а ца оьшуьйтуш, оздангалла Іамош, хьан дедас а, денанас а хьалакхиорах лаьцна... ТІаккха цо хьуна дуьйцур ду кхойтта шо а даьккхина, юха цІа дирзича, хьан денанна хІестахь цІера дохучу Іуьйранна сискалца кхе йиллина экьа

карор. Тпаккха хъан дененайиша генара, СоІди-КІота-
рара гІаш хъаннашкахула, Іаннашкахула боккха цІен ет
а балош хьошалгІа яр а. Цу аттах дахнийн хІу а до-
шійна, яраш а евлла акхадаьлла лаьттаху кха тІе хъа-
жкІаш а йийна, юха а, хІинца кхоалгІа яха хиира хъуна
хъан денана... ХІаь, хъан дадас дуккха а хІумнаш дуьй-
нур ду хъуна, Эсет, хьо йоккха хилтахъана.

НаьІара тІехь даьллачу татано кхерийна бер кхин а
чІогІа делха доладелира. Дукха хан ялале цхьамма чІог-
Іа неІ туьйхира.

– Мила ву цигахь? – хаьттира Денис, наьІаре хьо-
душ.

НаьІара тІехь узар а, «хи, хи... лойша», – боху деш-
наш а хезира. «Стаг лазийна, орцахвала веза», – неІ
йиштира цо, йишлина валале дохко а волуш, амма тІаь-
хъа дара, оцу мІаьргонехь къизаллин бода хъаьдира
цубнан экамчу, вуонна дуьхьало ян ницкъ боцчу хІу-
саме.

Бодано, чохъа а баьлла, неІ дІачІегІира чухула –
арара чу орца ца кхачийта. Чохь бода кхаа декъе бекъ-
абешира: Уьш кхоъ вара – мукадехкийн санна догуш
бІаьргаш а долуш, цхъаьнгахь – автомат, вукхаьргахь –
тапчанааш, хаьнтІе оьхкина даккхий арсааш а долуш, тІе-
пояьхина – Советан эскарх йисина тІелхигааш.

– Хьо мила ву? – мохь хьокху цхьамма.

– Шу муьлш ду?

– Тхо ца го хъуна?

– Го... Цундела хоьтту ас.

– Национальни гвардин бІаьхой!

– Хан йоцчу хенахь нехан чу гІерта хъан бакъо елла
шуна?

– И хІун дара цо аьлларг? Бакъо? Хъуна хІун бакъо
си?

– Революцина дуьхьал волчух тера ду хІара.

– И цхъа хІума ду моьттуш, шу санначарна кхайкха-
манш язбеш-м лийтира со хІетахь...

– ХІа-а... ХІара гІурт баржорна бехке хьо а ву-кх ткъа. Тхо оппозицера ду.

– Со-м сихха кхийтира.

– ХІа-а, кхетта хьо? Іедална дуьхьалвала а дагахь ву хьо?

– НаьІалт хуьлда шун Іедална!

– Хьажал! ХІинца гучувели. Тхо оппозицера дац!

– Шу миччара делахь а, яхийта кху чуьра! – мохь, хьокху Денис, дукхах долчунна, дехьа чуьрчу зудчунна хазийта.

Масех кІира хьалха, нехан хІусамашна чубуьйлуш, нах бойуш, хІумнаш кхоьхьуш талорхой бу аьлла шена хезча, кхуо бегаш бечуха элира: «Нагахь и тайпа берзалай кху чу йовлахь, сов цІа чуьра кор а деллий, лулахошка хьадалахь, – Ахьмсолта овзда кьонах ву, цуьнан герз а ду, иза орцахвер ву».

Мохь тоьхна ваьлча, хІоьттинчу йоццачу тийналілехь кхунна хеза схьадоьллуш цІевзинчу коран тата.

Иза вукхарна ца хазийта, кхуо юха а мохь хьокху:

– Арайовла кху чуьра, боьха хІумнаш!

Амма кхуьнан тІаьххьара дош, легашкахь сацош, біаьрга чу мІара а тосуш, кхуьнан бага дІаюкью доккхачу куьйго, тІаккха оццу куьйго кхин мукъа ца волуьйтуш, ластавой, соне чутуху.

– Ахь стенна мохь хьокху?! Хьо хІун ю хаьий хьуна тхуна? Хьо, хьо, хІумма а яц хьуна... – иза чухула дІасахьоьжу, хІара вуста пайдабоцу хІума лобхуш, эхар стоьла тІе біаьрг тухий:

– Хьо тхуна хьалха дечиган тайниг ю хьуна.

– Вай массо а ю Далла хьалха тайнигаш, ткъа шу – Дала наьІалт аьлларш ю.

– Хьо-м ю суна хьалха тайниг, – мохь хьокху мажйолчо, стоьла тІера кхуьнан ерриге тайнигаш, шаьш тІехі лаьтгачу текхаца цхьаьна лаьтта охьа а кхуьйсуш.

ТІаккха царах цхьаь – хІинцца Хьайбахахь, лай тІехь, зударша бинчу гонна юккьехь дуьненчу яьллачу ПетІаматан сурт – схьа а оьций:

Тхайна лаахь оха, иштта, корта дIа а боккхур бу-кх хан, – олуш, шен хаьнтIера урс схьа а доккхий, тай-нигна хьокху – цуьнан корта кхоссалой чухула дIабоь-ду.

Стенна? Стенна? Цкъа дуьненчу яьлча, де-буйса а дилале ягий, хIинца, шолгIа а, уьрсаца корта баьккхи... Шозза а. Стенна? ХIун къа хьаьрчина хилла цунах, мотт на жуучу маликах, шоззе а и сел йоккха къизалла лан?

Оцу хаттарша кийрахь жоьжахатин цIе латийна, иза маж йолчун легашна тIекхийтира, билггала ша хIун деладо а ца хууш. Дуьненан дерриге а воу цуьнгахь гина жимчу беран корта баьккхинчуьнгахь ца хилла, хьаь-нгахь хир ду иза? – иза хIаллакдан болчу лаамца. ХIа-ра, Дени, шен Iалашоне кхача а тарлора, хIетталц цу чубра хIумнаш тIекIельетташ, кхеран доцу ахчий, де-ний лобхуш, коьртах зударийн пазаташ йоьхкина шиь пн хиллехьара. «Кхана-лама уьш охьа а яьхна, дика ши стаг хила дагахь хир ву хIара шиь, мажйолчо ца лачкъ-нина шен юьхь-сибат, цунна бен а дац нахана шех хIуьу хетча а, я цуьнан маж а тIелатийна ю техьа? – хIаь, нохчийн шалхалла, нохчийн дакъазалла, нохчийн са-декъадалар: гуш – цхьаь, къайлах – кхин; багахь – цхьаь, дагахь – кхин», – ойла хилира Денин и шиь шен пинна пхьаьрсах тасавелча.

Амма цаьрга дIаса ца баккхабелира кхуьнан ши пхьарс.

Мажьберг бухахь а волуш, хIара шиь цIенкъа вуьй-жира – иштта дикахо а Iовдалора легаш.

– Кхунна хIун дийр дара? Вуьйш ма лаьтта кхуо иза?

– Суна хаьа хьуна кхунна хIун дан деза-м...

И аьлла а валале, кхунна шен лера уллохь цхьа шело ханю.

«Везандела...» – амма и ойла кхин дIа ян ца кхуьу пна. Дерриге а – кхетам а, бIаьрса а, лерса а – хеда цхьана юкъяна.

ТIаккха, цхьа хан яьлча, цунна хеза тайп-тайпанчу ошхазарийн эшарш цхьаьнайина мукъам. И ма хеззи,

цуьнан синхъехам хуьлу: хІан-хІа, бац иза кхунна дез-
зинчу дуьненчуьра мукъам; делахъ, вийна-кх со цо...
ХІун хили техъа цу берах а, зудчух а?..

Эххар а цуьнан біаьрса юха догІу. КІайчу, кегийчу,
урсо хедийча санна нийса сенаш долчу лаьмнашна
юккъехъ стигал басахъ Іаьмнаш Юхку. Царна юккъеху-
ла а баьлла, цхъанхъа кІайчу серлонехъ Іуьллучу анай-
исте боьду сирла-баьццара некъ.

– И хъан некъ бу. ХІинца дуьйна дІа цу новкъа гІур
ву хьо. Лаьттара некъ хъан чекхбаьлла, – аз хеза цунна.

«ХІун хили техъа цу шиннах?» – ойла хуьлу цуьнан.

– Охъахъаж, гур ду хьуна...

Охъахъаьжча, цунна го Марима йоІаца Эсетца Ахь-
мсолтаг Іеран неІарх етталуш, тІаккха Ахьмсолта а,
цуьнан виь кІант а герзашца шайн керта хьовдуш а,
цара талорхой бихкина охъабохкуш а; тІаккха кхунна
шайн юрт а, цигахъ шена хІоттийна тезет а го, нана а,
вежарий а, йижарий а, шен дакъа дІадуллуш а – дуьх-
хъара малх тІекхетачу хазчу меттехъ нисло кхуьнан канп.

– ХІинца вало... – хеза цунна аз, лаьтта тІера суьр-
таш дІадовлу, хІара генаволу лаьттана. Цигара седар-
чашна юккъера охъахъаьжча, цунна го буькьачу бода-
но дІалаьцна Латта. Оцу боданехъ юкъа-юккъехъ сер-
лонаш а хаало, гІийлла етталуш.

– Нагахъ и серлонаш бодано къайлаяхахъ, Латта хан-
зама, буьйса-де доцчу, «лекха-лоха», «еха-йоца»,
«жима-йоккха», «къона-къена» боху бустам боцчу, бух
боцчу Іаьржачу Іинчу дужур ду; цунах хІумма а дуьсур
дац, цхъа дагалецам а.

«Уьш хІун серлонаш ю? Оццул кІезга стенна ю?»

– Уьш Далла догІена Іамал ечу нехан серлонаш
ю... Хъайн серло ган лаьий хьуна. ДІогахъ дечигах ла-
тийнчу цІарах тера ерг гой хьуна?.. Иза ю... ХІаь, хІаь...
Хаьа суна хъан дагахъ дерг а... Хьуо Іамал ян ца кхиъ-
на боху ахъ... Ахъ дечигех деш хилла суьрташ а дара
Деле ден доІанаш... Хъан догдикалла, адамех – генар-

чех, гергарчех болу кынхетам а бара хъан тайнигаш-ца...

Дени юха а хьожу, мацах кегий бераш долчу хенахъ зудабераша члешалг тлехлел а юल्लीй еш хиллачу тайнигна гонаха хьерчийна кладаин цуьргаш санна, боданан асанаша масех гуо беш юкъяхьарчийнчу Лавтте. Евза цунна и бода мелла а зарзбеш летта серлонаш. Цхъаь – цхъанхъа а цла-цле а доцуш, ваьлла лела илланча; важа – лаламах лаьцна догдика байташ языйи-риг; кхоалгганиг – хлара дерриге а дуьне Деле доьхуш, ламазашна тлехъ доланаш деш, юьртахъ еха цхъалха йоккха стаг; йоьалгганиг...

Сирла-баьццарчу новкъя а ваьлла, уьрсо хедийча санна нийса сенаш долчу клайчу лаьмнашна юккъехула, стигал басахьчу лаьмнаш йистехъ сеца а соьцуш, перан хих кьурдаш а деш, длаэха волало хлара. Лаахъ, оцу клайчу лаьмнех адамийн, дийнатиин суьрташ а хедор ду... Уьш лаьттахъ кхуо дечигех хедийна тайнигаш санна йоцуш, шайн аз а, бос а, болар а долуш а хир ду. Хлетте а кхунна ца лаьа иза – лаьтта тлехъ айхъа лелийнарг, кхузахъ иштта мехала а ца хета. Кхунна иштта длаэха лаьа клайчу лаьмнашна юккъехула серлонехъ йуьллучу анайисте, цигахъ, лаьттахъ, бисинчу гергарчу нахана са а гатдеш, уьш Деле а боьхуш...

Мичахъ бу-техъа кхул хъалха кхуза схьабаьхкина кхуьнан сина гергара нах? И ойла кхоллаяларца цхъаьна кхунна хъалха хлутту цхъа кьона йол. Ерриге а цленаллех кхоьллиина ю иза, цундела – Башламан ша санна, клайн, месаш – бурула можа. И шена цхъанхъа гича санна хета кхунна. «Хлаь, хлаь, со ю иза, ахъ дечигах суртдина, Хьайбахахъ ягийна Петламат». – «Хъан масех де бен ма дацара. Кхузахъ хьо йоккха ю!..» – «Хлаь, кхузахъ гуттар а цхъа хан хуьлу синойн...» – «Ткъа вуьйш? Сан да, вежарий, йижарий?» – «Оцу новкъя длагло хьо», – кьайлайолу йол.

Иза сирла-баьццарчу новкъя волу...

Буйса юкъял тІехъяллера Іамага, наб ца кхеташи, арахь йоккхачу гІовгІанца догІучу догІане ла а догІуи Іуьллуш. Хьалха, хІара бер долуш, ца оьхура иштта чІогІа догІанаш. ХІетахь меллаша а, кІеда а догІанаш догІура, сихха дІа а совцуш, юха малх а кхеташи. ХІинца догІа мосазза догІу, ойла кхоллало: «Ванах, дуьне доха доллу техьа?» Иза догІа дар хилла ца Іа, догІанца цхьаьна – бода, мох, гІовгІа, Органе дІагІурттуш яккхий Іовраш. Оцу Іовраша, кІоргга хершнаш а дохуш, цоьсту Лаьттан юьхь, керла Іаннаш а кхуллуш.

Кхунна а, воккхачунна, иштта хала хилча хІара догІа лан, кегийчу бераша хІун дийр ду: уьттазза сов хир букх церан сингаттам. И сингаттам цунна хаалора цхьа шой ах шой кхаьчначу шен кІанте хьаьжча. Иза догІанна стигал къекъа йоьлча, велха воалора, корах ара пІели а хьежош: «Бу-уду», – бохуш. ХІокхо кІант кьовллий маравуллура: «Ма кхера, цо хІумма а дийр ма дац, ма кхера». Амма кІентан бІаьргаш чуьра кхерам цул тІаьхьа а кхоччуш дІа ца болура.

ХІинца хІара догІа кІант дІавижначул тІаьхьа доладели, цхьадика. «Доккха хІума ду-кх, – ойла хьаьвза цуьнан, – тІаьхь-тІаьхьа дуьне а, Іалам а адамна кхераме доьрзуш ду-кх, берийн ду-кх къа...».

Цуьнан ойла морцу цІийнан тхов тІехь йоккхачу тоьпан хІоь иккхича санна даьллачу татано, цунах коран бІаьргаш, зовьолий, дегало, вуьжуш латийна гІийла серло лун стогар дІа а бой, Іаьржа бода хІутту чохь. КІант велхарца самаэккха:

– Нана! Дада! – кхойкху иза.

Ма кхайккхи и кара ца оьцуш, «хИинцца, сирникаш а карийна, чІурам а латийна, тІаккха...», – бохуш, амма сирникаш ца карош, чухула дІасахьийзаш хІара гІеххьа хьсвелча, кІант шолгІа а кхайкхира, кхин а чІогІа а, кхеравелла а:

– Дада!

– Јела! Со кхузахь ву хьуна. Кхера ма лолахь, – сих-хн тІе а ведда, карайцира цо кІант.

ТІаккха иза марахь а волуш, боданехь юха а сирникаш лежа велира иза. Амма уьш цхьанххьа а карош яцара: ишкапа чохь, стоьла тІехь, кисанашкахь. ТІаккха кухни чу вахара иза; цу чохь сирникаш ца хилахь, латийна цІе мукьна а хир яц техьа? Амма я иза а, я важа а ца карийра...

ДогІа-м корал арахьа цкъа чІагІлуш, юха гІеллуш догІура, я дІасаца дагахь а дацара.

КІант а карахь чухула дІасахьийзачу кхунна дагаса-ра цхьа дохк долу тІуьна суьйре. Гуьйренан тІаьхьарчу беттан бешара хьайбанийн хьожа етталуш суьйре. Кхуьнан жимахволу ваьша шен накъосташца дІавоьдура, карахь локкхуш дечиг-пондар а болуш. ХІара масийтгазза кхайкхира цуьнга, амма иза, дуьхьал вист ца хуьлуш, дІавоьдура, пондарх пІелг а туьйсуш; цунна ца хезара вешин аз, лерехь декачу накъостийн хабарша, пондаро, тІуьначу дахкаро а къарвора иза. ХІара юха а, юха а кхойкхура, амма иза къайлавелира дахкарлахь, булучу маьркІажан боданехь. ХІара тІаьхьахьаьдира цунна, амма хІара чехка мелволу иза гена волура, кхунна даго цхьаь хьоьхура, цхьа бохам, цундела бІаьргех оьхуш хиш а долуш, кхайкха а кхойкхуш, вехха тІаьхьаидира цунна. Эвлайисте кхаьчча, саца а сецна, Орган тогІи чохь Іуьллучу бамба санна кІайчу дахкаре а хьоьжуш лаьттира. Дохк сийса а сийсан Іуьллуга, булучу боданехь а къаьстара цуьнан кІайлла. Цо мелла а синхьаам а бина, хІара чувирзира шен шийлачу хІусаме.

Кхуьнан ваша Іалаш кхул диъ шо жима вара. Цунна дай, наний халла бен дага а ца догІура, ткъа кхунна шен деций-ненаций яьккхина хан яра гуттар а кхетамехъ лепаш, тайп-тайпана беснаш хуьйцуш, кхунна ваха ницкъ луш. И хан дІаяьлча, Іаьнан шийла де дара, шийла кхаъ а бохуш: гІалитІа кху шинна хІумнанн ян новкъа яьлла кхеран машен бердах яхна, дай-наний а долуш чохъ... ХІара цу шинга хъажа а ца хъажийтира: дукха дохийна бохура и шиъ.

Цунна гуттаренна а иштта дагахъ дисна и шиъ: да машен чу а хиъна, схъа а хьоьжуш, нана а: «Једара ма хилалахъ, Іамага!» – бохуш, машенна уллохъ лаьттанн.

Дай-наний кхуьнан кхетамехъ дисна, ткъа и шиъ Іожалли тІе дигна машен хІинца а Органан йистехъ Іуьллу, цхъа вуон хьерчийна горгам а хилла... Наггахъ кхуьнан ойла хуьлу: сан дахар а ду-кх изза машен – вуонийн бердашна юккъехъ дІасадеттаделла, горгам а хилла Іуьллуш.

И ойла кхуьнан кхин тІе а чІагІъелира, оцу дохк долчу суьйранна дІавахарх, кхин цІа ца вогІуш, кхуьнан ваша – хІара шен дуьхъа вехаш хилла адам, дерриге а цунна лерина деш: дІабоккху ког а, дІатуху куьг а, – хи чу тесна цун кана санна, тІапъаьлла дІавайча.

Илоьхуш, вижар-гІаттар а доцуш, кхуо хийла некъаш дира, шен голаш, тІе хьеран тІулгаш оьхкича санна, язъяллалц – цул тІаьхъа охъа ца хиъча а ца велира. Иштта хІара хиъна Іаш, кхунна юххе охъалахвелира цхъа къоьжа милцо: «КІант, хьо цхъаъ вац хьуна Нохчийчоь хІара тайпа вуо тІекхаьчна. Дуккха а бу. Эвла-яаша йийцина зама ю хІара, хьалха дог теша-м ца тешара, даьхнел башха ца хеташ, адамаш дойуш, чІир эца стаг а воцуш, цхъа зама йогІур ю аьлча... ХІинца тІекхечи-кх иза. Хьан вешина-м, Дала мукъалахъ, хІумма а хилла хир дац... Эцца ша санначарах а кхетта, тахана-кхана цІа гІур ву ша бохуш, волавелла лелаш хир ву»...

Дика стаг хиллера милцо: кхуьнан дог кхин тIе а цоха ца деш, сатийсам а кхоьल्लीна дIавахара. Оцу сатийсамца вехара хIара а, амма иза дийнера де мел долу нислора. «Сан ваша докъза, доьза вайна», – боху къиза ойла денна а йоккха хуьлура.

Оцул вуонаш лайначу юьрта ваха ца лууш, гIалахь сецира хIара, утгаре а йоккхачу библиотеки чу балха а нахна. Жима волуш марзделла дара цунна киншкаш шар, къаьсттина – туьйранаш. ХIинца и шен лаам Iабо таро хилира цуьнан, цу тIе, кIезиг делахь а, алапа а лора. Иза кхоош дайичхана тоьара хIусамах дала а, юучунна а; тIеюхург эца ца тоьара, – цунна-м цхьаь дийр дара, цкъадолчунна шира чкъор а, мегар ду.

Оцу библиотекехь болх беш а шен ваша лехар ца шитира цо, гIалахь бевлла лела нах вовшах мел кхетгачу воьдуш, церан къамелашка ладоьгIуш, цаьрца хабаре вуьйлуш, шена бакъхьа хетавеллачуьнга (ткъа и тайпанаш нагтахь бен ца нислора царна юкъахь) шен баша буьйцуш; цара дукха хьолахь хIумма а ца олура, ура-атгалла кхечу наха олу дешнаш а: «Дала тIаьхьа кхуьуьйтийла хьо цунна», – уьш шайн къамелаш дийца буьйталора, хIара шайца ван а воцуш санна. Оцу хIумано кхуьнан шеконаш алсамйохура: «Шайна цхьаь ца хууш хилча, и тайпа кеп хIоттор яцара, хаьа – схьа-аа ца хIутту, я ца лаьа». И шитта хиларх хIара тийши-ра цкъа тIара хьийзочарна юккъехь волчу цхьана кIанта негга хIара къамел дича: «Хьайн вешех хиллачунна тIаьхьакхиа лаьий хьуна – ахча хила деза дуккха а, ахча ца хилча, хьуна цхьамма а гIо дийр дац».

Цул тIаьхьа шен сингаттаман шелонах хебаш, киншкаш юккъехь дIа а тебий, царах цхьанна тIехьоьжуш Iаш, хийла де чекхдолура, тIаккха иза, сингаттам а бо-хьуш, ша лаьцначу тишчу хIусаме воьIура, сатассалц вешница а, деца-ненаца а хила шена хаддаза гучу гIенашкахь. Амма цхьана дийнахь кхуьнан дахаран раж йохийра ткъе ворхI шарал тIехьиккхинчу цхьана йоIстага. Бан ма буй уьш вайн гIалин тайп-тайпанчу

учрежденешкахъ, киншкаш я кехаташ дІанисден
Іаишхехъ хан дІа а яьлла, нехан цІентІе бахна охъахов-
ша хъебелла, кхин хазаллина «эхІ» аьлла а боцу дела,
кегийчу нехан ойла тІехъ ца соцуш болу мехкарий.

Царах цхъаъ яра Луиза а, хетарехъ, ша ойланаш а
еш, ІаддаІерах гІуллакх хир дац, кхоллам ша биннари
хуьлу аьлла, араяьлла. Адаман дегайовхо ца евзаш ма-
сех шо даьлла волу Іамага дукха резакхилла
тІаьхъахІоьттира Луизин лаамна. Иза резакхилира цуь-
нга шег а йола ала а, яло а, тІаккха йий духкуш йолчу
цуьнан нанас шена генахъ доцуш цхъа цІелиг эцча,
цу чу Іен дІаваха а; тІаккха цо кест-кеста шайна ден
гІо тІелаца а... ХІара дерригенна а резакхилира, ша шен
сингаттамца (вешех болчу), сатийсамца (и ваша цІа
варе болчу) витчахъана.

Цхъана шаре дахделира и цхъанаэшшара дІадоьлу
дахар, оцу шарахъ Іела а велира дуьненчу. Амма шолгІа
шо доладелча, хийцаделира дерриге а. Берриш а, хъекъ-
ал дІаэцча санна, са бага а кхаьчна, хъаьвддий-бевд-
дий лелара, цхъа хІума хъаьхна, цхъанхъа кхача сих-
белла, цара тайп-тайпана хабарш дуьйцура, майданаш-
кахъ а гуллуш, хІара дуьне хилчахъана адаманша кхоьл-
лина деза, сийлахъ мел долу дешнаш бохуш; амма
хъекъал дІаэцаза волчунна шерра гора и дешнаш, чу-
лацамах хІума ца юьтуш, туьтмІаьжгаш йина,
хІаллакдина хилар. Цара эккхийтинчу оцу гІовгІанан
бахъна, кІорге волуш теллича, гучудолура: дегІан хъан-
таш; и дІаала гІоьртинар, бІаьргаш чу цІий а доьсси-
на, маьхъарехъ шовкъ еьначара, тІе когаш бетташ, лаь-
ттаца дІаэвора.

Зудчо а, цуьнан нанас а, наха дийрриг де бохуш,
дуьненан хІумане шовкъ йоьссинчарна тІаьхъа
дІаийзавора хІара, амма кхунна шовкъ ян ца туьгура,
хІара мелхуо а кхин а чІогІа ойлане волура, хІинццали
схъа хилла дахар – мел бохамаш хиллехъ а, – мерза гІан
санна хетара, долуш долчуьнга хъаьжча. Массаьрга
йоьссинера синкарзахалла, дуьненан хІума дадо, лач-

кьо, схьадаккха, яцара хьалхалера марзонаш, дагадов-
ларш, тӀекеренаш.

Амма Іамагина ца лаӀара оцу кызачу синкарзахал-
дин хи чу эккха, хӀокхунна ца хаӀара харц-бакъ ца кьа-
стош долу нека, я цунна и Іамо а ца лаӀара...

— Хьенеха кхозлагІа «Вольво» ялийна... Минеха
кхузза тӀекӀел, итальянски кибарчигех цӀенош дайти-
на... КхозлагІчо, «хӀаваъ» чу а тоьхна, миллиард ахча
хьаладаьккхина. Дера яц хьуна цуьнан зуда сох тера...
Бриллианташ оьхкина лелаш ю, норкови шуба а юьй-
хина... — зудчун кӀамел дийнера де мел дели хьаьхаш,
кхуьнан кийрахь ІаӀара, йоккха айма а хуьлуш. Эххар
и айма йоккха хилла, кхуьнан кхетаман бердел лакха а
ялла, чехкачу хин тачанашца дуьненчу хьаьдира: кхуо
шена а билгтала хӀун дуьйцу а ца хууш, эха сохьтехь
гергта мохь хьийкхира зудчунна тӀе:

— ХӀунда вуйцу соьца и хьенех, и минех? Со хир
вац хьуна иштта! Суна кӀордийна хьо а, хьан нана а!
Аш тӀехбетта нехан бахам хьех-мерах чехкбаьлла суна!
Ва сох хир вац, я хила а лур вац йохкархо! ГӀур вац со
Турце! Я хьо а гӀур яц, сан цӀара тӀехь а йолуш! Ву-кх
со Іовдал ламаро! Ван а ву, хир а ву! Хьо вуо еар-кха
соьга, со колхозник вуйла хуьушехь! Ас ядийна ялий-
на хьо? Хьо реза яцахь, цӀа гӀо! Ма гӀо! Кху чохь Іе!
ХӀара хьайн ненан цӀа а дӀаэца! Со сайн юьрта дӀагӀур
ву! Сайн кӀант а эцна...

Зуда Іадийча санна хьобжура Іамаге, цунна цкӀа а
гина вацара иза иштта оьгӀазвахна. Цуьнан балдаш эго
долийра, тӀаккха иза, мохь а баьлла, чуьра ара а икк-
хира, чӀогІа неІ тӀе а тухуш:

— Делахь дӀа Іийр ву-кх хьо, — дешнаш хазош, шен
ненан хӀусаме хьаьдира, арахь булуш лаьтта маьркӀажан
бода кху хӀусамехь кхин тӀе Іарж а беш.

Шийлачу маьхьарца цунна тӀаьхьаведда Іела,
неІсагӀех ког тасабелла бертал а кхетта, кхин а чӀогІа
велха волавелира. Дас дикка хан яйира и теван
гӀерташ, шена мел хуу туьйранаш дуьйцуш, каьмпеташ,
довзоргаш оьхьуш.

КІант эххар а, йиш а хаьлла, дІатийра, амма юучу хІумнах ца кхеташ, пенехъа дІа а вирзина, даккхийі синош а дохуш, дІавижира. Іамага вехха Іийра кІантана юххе хиьна, цунах болчу кІинхетамо хорам бина. Эххар а набаран тар тесира Іамагина. Амма дукха ца яхъелира цуьнан наб: гІенах коре а веана, кор детташ, чу ваййта бохуш, шен ваша а гина, хъалаиккхина, коре хъаьдира хІара. Юххехъ тоьхначу стелахаьштиго къагийра кор, куьзганан бІаьргаш тІе луьстга догІанан тІадамаш а тухуш. Амма иза ваша вацара, иза цуьнан кхетамехъ хІоьттина сурт хиллера. Дуьрачу дагахъбалламо юха а дІалецира легаш.

Арахъ шолгІа ткъес тоьхча, кІант сама а ваьлла, кхуьнга а, нене а кхайкхира.

ХІинца кхуьнан карахъ воллура иза, боданах кхеравелла, хаба а хебна.

– ХІинцца, хІинцца сирникаш схъакарор ю, – бохуш, кІант теван гІерташ, чухула дІасахьийзара иза. Стоьла тІехъ а, стоьлан гІутакахаш чохъ а, ишкапа чохъ а, кисанашкахъ а, массанхъа уьш хуьлучохъ лехира цо сирникаш – яцара. ХІара хІун ду? ТІаккха дагадаера цунна, тахана ша гІали юккъе воьдуш зудчо шегга сирникаш эца алар. Кхунна уьш дага а ца яьхкира. Ваьлла, кІант а марахъ, кухни чу вахара Іамага: цу чохъ латийна йитина газ мукъна яц техъа? Яцара. Цу чохъ а Іаьржа бода бара, нагтахъ ткъесал хъалха кхетачу серлоно човха а беш. И серло кхетча, кІентан велхар гІеллора, амма цунна тІаьххье йоккхачу гІовгІанца стигал къевкъича, кхералой, кхин а чІогІа мохъ болура цуьнан.

– Іела! Іела! Сатохахъа, ас хІинцца, ... – ша хІун дийр ду ца хууш, дІасахьийзара да, воьхна.

Ткъа кІентан велхар кхин а кІарглуш хиларо шело хъадийтира цуьнан даге: мегара кхунна а цхъаь хила? Оцу шеконо кхуьнан хІусамехъ, цІенкъа эккха а эккхийтина, доккха Іин хІоттийра, чу хъаьжча бух а ца гуш. Кхунна девзира иза. Дуьххъара дех-ненах къаьстича детІира кхуьнан когаш кІелахъ латта. Я и дог дара

техъа даѣтгIарг, латта а доцуш? ТIаккха ваша вайча, керла дотIана хIоѣттира. Иза хIоѣттина даѣлла а дацара хIинца а, иза дийнера де мел долу шорлуш дIадоѣдура, ваша шена цкъа а гур вац боху ойла чIагI мел ло. Оцу дотIано кхуьнан дог а, хIара верриге а шина декъе воькъур ву эххар а, тIаккха кхуьнан ши дакъа дуьненан шина маьIне: цхъаъ – Малхбале, важа – Малхбузе дIахьодур ю, «Iала-аш!» бохучу шийлачу маьхьарехъ тIаттийначу беган ах а хьош хIораммо а. Кхуьнца шина декъе даѣтгIа дIагIур ду дерриге дуьне а, Iаьржачу, есачу паналлехула... ХIан-хIа, гIур дац, дуьне хьалха ма дIарра лаьттар ду, кхунна ша доьхнехъ а.

Iела дуьненчу ваьлча, дотIана жимлуш, жимлуш, эххар муоне дирзира, гуттар а хьегIачу муоне. ХIинца иза, кхуьнан дахар маьIне динарг, кхуьнан дог а, са а шина декъе доькъуш, эккхийтина дIаса а дохуьйтуш, бодано, кхерамо Iадийначохъ, массо пха а озийна, шагатIулг хуьлуш дIадала гIертара.

Са бIарзделира цуьнан; ламчохъ, бIаьстенан юьххьехъ, йогIучу лайн хьаьттан гIовгIа а хезаш, ша цхьанхьа ведда кIелхьара ца валахъ, и кегдеш схьахеза дитташ санна, кагвина, хьаьшна, докъаза войур вуйла а хууш, воьхна, ирчачу бердах пурх хадош доьдучу некъан тачи тIехула дIасауьду стаг санна, хьаьвзира иза.

– Ма доккха хIума ду-кх хIара, я АллахI-Дела, шен берана серло яла ницкъ боцуш да хилар! – мохъ белира цуьнга, стелахаьштиган серлонаш егталучу корехъа а таьIаш, царах шен кIантана жимма а гIоле хиларе дог дохуш. Амма иза кIажьохуш, юкъ-юкъа са а сеццош, воьлхура. Iамага шена жима волуш нанас Iамийна «бисмилла» деша хIоѣттира, халла, ах дицделла дешнаш дага а доуьйтуш.

Иштга кхуо аят доьшуш, масех минот елира, кIентан велхар гIеллуш, гIеллуш, цIенна дIадайра. Цецваьлла, шен карарчу кIанте охьахьаьжира хIара. Иза корехъа хьобжура, ткъа кор цхьана тамашийначу серлоно къагийнера.

«ХІинцца, стигал къевкъина, дІаер ю и серло», – оила хилира Іамагин. Амма иза дІа ца йолуш, масех минот а елира, тІаккха – кхин а, кхин а миноташ.

«Везандела, хьуна бу-кх хастам, ма доккха хІума ду-кх хІара», – ойланаш йора дас, цкъа серлаяьллачу шен кІентан юьхье хьожуш, тІаккха иштта къегинчу коре хьожуш.

Эххар а кІанта элира:

– Дада, неІ етта.

ЛадуьйГира дас, ян а яра неІ етташ. КІант а марахь, неІаре а вахна, догІа дІадаьккхира цо, ша гуттар а деш долу: «Мила ву?» – боху хаттар дан а вицвелла.

– Тахана кху чуьра сирникаш кхачаелла хилар дага а деана, уьш йохьуш еа-кх со, хІара кІант а вац серло ца хилча мегаш, – бохуш, бежкала а яхна, ша чу ца йи-тарна кхоьруш санна, ийзалуш, неІарехь лаьттара Лу-иза.

Хьалхара дІа а ваьлла, цунна некъ битира Іамагас. Зуда чохьа а яьлла, сирникаш летош; чІурам леха хІоьттира. НеІ дІа а къевлина, цунна тІаьххье чу веап-чу Іамагина серладаьлла лаьттина кор боданехь гира. Амма эццахь зудчо чІурам а латийна, къегира чохь.

Сахьта тІе хьаьжча, сатосу хан яра. «Ма харц хила-кх со, суо кхайкха, сайна орцахвала стаг вац моьт-туш», – ойланаш а еш, юьхь-куьг дуьлучу цІа чу вахара иза. Куьйгаш дуьлуш а, юьхь а, кхийолу меженап юьлуш а «шахІадат» дийшира цо, билггала деша деза доІанаш шена ца хуу дела. Іуьйра ламаз кхуо доьхкуш, бода дикка зарзбелла, арахь гІеххьа серлаяьллера. «Ат-тахьиййату» доьшучу меттана ламазан «бисмилла» дийшира цо: кхунна дагахь хууш и цхьа аят бен дацара. Ламаз дина ваьлча, вехха Іийра иза, куьйгаш юьхьа тІе хьала а лаьцна, дешнаш доцуш, ойланца Деле кхой-кхуш, шен мел болу синхьийзам цуьнга дІабуйьцуш.

Цецъяьлла хьобжура цуьнга Луиза. ХІокхерап хІусамехь хІинццалц цкъа а ца динера ламаз...

Вевзий шуна поэт Буркъушев? Муха ца вевза? 1944 шеран январь баттахь «Дада Сталин» поэма языйнарг вац? Тпаккха кхойтта шарахь хIумма а ца язъеш Ийра гза, «дадас» оьгIазло а йина. Тпаккха 1957 шарахь «Дада Ильич» языйра цо. ХIаъ, хIаъ, и ву шуна. Юха – «Дада Хуршов», и дIаваьккхича – «Дада Ильич-II». ХIаъ, хIаъ, и тIаьххьарниг генеральни волуш заадаьккхира цуьнан кхолларалло. Стихаш язъярал сов, цо кест-кеста махкахь хуьлучу даккхийчу гIуллакхехь лаьцна отзываш а язйора. Масала, нахана дагахь йисира. А. Солженицын махкахь ваьккхича цо языйнарг. Цу юккъехь шитта кIорге могIанаш дара: «Бакъ! Хила деззарг хили! Хир дацарий IаддаIийнехь. Яздархо хилла ца Iийча, гражданин хилла мукъна а. Тхо дукхе-дукха реза ду пирдател махкахь ваккхарна. Же ямалаш! Генаваккхалаш!»

Буркъушеви кхолларалла, селитра тесча Нажин-Юьртан районехь томка санна, кхиа йолаелира Дада Ильичан-II сийлахь-яккхий произведенеш араевлча. «Малая земля» араялча, Буркъушевс цхьана партийно-хозяйственни активехь элира:

– И «Мали земля» яц шуна. Цуьнан чулацаме хьаьжча, цуьнан философски кIоргалле хьаьжча, иза «Большой, большой земля» ю шуна. Ешалаш, йовзалаш, дагахь Iамаелаш, дIадуйшуш гIевланга а йиллалаш Дада Ильичан хIара «Мали земля», аьлча а «Большой земля» цIе йолу книга. Тпаккха дика ешалур ю шуьга лекци, дика ахалур ду шуьга латта, дика смазка ялур ю

шуьга тракторан меженашна, сихха Йоравакхалур ву шуьга ламазаш ден мракобес. Же ямалаш! Ледара ма хилалаш! Коммунизм хЮттаяй довлалаш! Аш иза дос- рочно хЮттаяхь, ас шорта стихаш йохур ю шуна!

Оцу къамело дог-ойла гИаттийна, партин а, баха- мийн а хьаькимащ, буса а, дийнахь а ца ца боьрзуш, белхаш беш, акхабевлла лийлира бехха, Горбачев хьаь- ким хЮтталц.

Къаьстгина йоккха кхоллараллин шовкъ йоьссира Буркъушевга Ильичан-П «Возрождение» книга, аьлча а цу тIера «По заводскому гудку» боху корта бешча. Цунах лаьчна цо къоначу яздархойн совещаьнехь дий- цира оьрсийн маттахь:

– Выдающщи кинишка написал наш дорогой и ве- ликий отец Леонид Ильич. Особенно понравился гал- ва «По заводскому гудку». Вы думаете, что не бил гу- док? Гулок би-ил! По этому гудку муног людей шел на работу. Гууууу...

Эццахь гудок санна Iaьхна Буркъушев, вуха ца воь- рзуш, кхо дей буйсий делира. Буйсанна бийша а йини йоцуш, нах, ара а бевлла, лаьтгара. Амма Буркъушев Iaьхначуьра юха ца воьрзура, наха мел дехарш дарх. Эххар а хIетахьлера обкоман Хьалхара Секретарь Вла- сов А. В., Умалатова С., кхиболу официалъни нах а баьхкира Буркъушевга гудок Ioьхучуьра лахъе аьлла. Шена «Ветеран партии и труда» мидал лур ю аьлча, дIасецира вевзаш волу поэт Ioьхучуьра.

Мидал кхин цхьаь лур ю, ДоттагIаллин 200 шо кха- чарна йир язъе, элира Власовс А.В. Буркъушевга шайн лаккхарчу тIегIанехь хиллачу цхьаьнакхетарехь.

Язйира:

ДоттагIаллин ши бIе шо кхаьчна.

ХIан-хIа, бакъ ма дац – ши эзар кхаьчна...

Йол хьалаоьцуш бо цкъа жима кхаьнча?..

Вистхуьлуш сецира ламчуьра ДаьнчIа.

Власовна (вай вуйцург немцошкахъа ваьлла инарла
вац – кхин ву) хьалхара ши моҫа тайра, тӀаьххьарчу
шиннах ца кхийтира.

– И сан философи ю! – бохура БуркӀушевс.

– Партина ца хууш цхъа а философи хила йиш яц –
гучуяккха иза, – стоьла тӀе буй туьйхира хьаькимо.

БуркӀушевс гучуяьккхира философи:

– Рифма.

– Рифма бахънехъ маьӀна дохон йиш юй?

– Рифма ца хилча, поэзи ца хуьлу.

– ХӀа-а, поэзи хилийта еза, – аьлла, БуркӀушевна
«За отвагу» мидал елира Власовс.

Шераш дӀаохура... Цхъанна тӀаьхъа важа а доьдуш,
къаьркъанна хӀоьттина очарт санна... Халахеташ де-
лахъ а, сийлахъ-баккхийнаш а леш хуьлу-кх. Велира
Дада Ильич-П. Кхин шиь шена тӀаьхъа хьехна хилле-
ра цо.

Оцу заманахъ БуркӀушевн керла похӀма гучудели-
ра: цо дуьххъара нохчийн литературехъ кхоьллира ка-
дамбаран (я тийжаман) жанр. Дада Ильич-П, велча цо
ипштга газетехула кадам бира: «Вели. ХӀаъ, дӀаваха, го-
латухучохъ къайлайолу машен санна, гучуьра вели дуь-
ненан а бӀаьрӀуналла деш хилла волу, коммунизман
сийлахъ-воккха теоретик, машарехъа тӀамца кӀийси-
на волу башха яздархо Леонид Ильич. ЭхӀейтӀ, гора-
пера дуьне я! Ма башха коммунист а, Ленински пре-
мийн хьакъволу лауреат а веа-кх хъан кийра. ХӀаъане.
Доккхаде хьо, латта! Пхоьазза Советски Союзан Тур-
палхо а, маршал а, дуьненчохъ мел йолу орден, мидал
лелорхо а воллу хъан кийрахъ.

Сан тахана йиш ю, мацах Лермонтовс Пушкинах
ма аллара, Дада Ильичах ала:

Погиб поэт. Невольник чести...

ХІаъ, хьомсарчу Леонида а дина погібайт, капита-
лизмаца, кьар ца луш, кыйсаме ваьллачохь. ВаллахІ,
царна дубьхал кьамелаш дина, мочхал метгах а ца хьа-
луш-м диспера цуьнан тІаьххьарчу хенахь...

Вайн дегнашкахь гуттар а вехар ву и, М. Шолохоно
рекомендаци елла, СССР-н яздархойн Союзе дІаэци
хилла волу башха прозаик, публицист, теоретик, прак-
тик, бакъволу ленинец, хьакъволу лауреат.

Ткъя хІинца, поэта ма аллара:

Делхийша, адамаш, тийна ма латта,
Зуда яц, Ильич ву кховдош верг лаьтте».

...Шераш дІаоьхура. Цхьанна тІаьхьа важа а доь-
душ... Къаьркхьанна хІоьттина очарт санна...

Кхаа шара чохь кхин шозза язбира цо и тайпа ка-
дам. ТІаккха дІатийра, вайн махкахь хирг хІун ду ца
хууш. Хиъча, хьаьккхина митинге вахна, кьамел дира:

– Нохчий! Къар ма лолаш, нохчий! Къар ма лолаш.

Шун ворхІе да а ца хилла шуна кьарлуш. Шун бархІе
нана а ца хилла шуна кьарлуш. Вайн герба тІерачу бар-
зах тарло. Иза ду-кх акхарошлахь кара ца Іема экха. Же
ямалаш, катохалаш дубьненах. Мерза дол-долчуьра
кхоллуш, даалаш хІара маьлхан дубьне. Лаца ма лаца
дадин маж, амма лаьцча, дІа ца хььцуш, бухъяккха.
ХІай, хІай! иштта!

Цул тІаьхьа яздархойн гуламехь дов дира цо:

– Шу хІунда дац митингехь, гІазот доьхкучохь, шс-
кар дІасададочохь, урамашкахь буййсанах йохуш...

– Могашалла дика яц.

– Роман чекхъяккха гІерташ воллу...

– Митингаш езаш вац...

Бехказбовла гІертара ахмеца хан токхуш болу нох-
чийн советски яздархой.

– Бехказлонаш! Іаддайталах уьш! Царах гІуллакх
хир дац! Партократаш юхабахка лууш ду? Шуна лаахь,

и, г'уллакх хир дац. Оха ревкомаш йина, суьдаш йийр
ю шуна, хенаш а тухуш.

Эххар а яздархойх цхьамма элира:

– Аш хенаш тоьхча, тхо чудохка шун набахтеш яц.
Цул а хьан хийцавалар муха хилира дийцахьа. Ши-кхо
шо хьалха-м партократаша аьлларг яз деш ма вара хьо.

– Кхин ма аьллахь! Могуйтур дац хьуна. ХІан-хІа,
цара аьлларг яз деш вацара – уьш Іехош вара. Цу тІе,
замане хьаьжжина кхиа ма веза яздархо, – шек дІа а
вацара Буркьушев.

Иштта ву-кха иза. Замане хьаьжжина кхуьуш. Вайн
сийлахь поэт, публицист, обличитал Буркьушев. Го-
ралера кІант я!

Цхъана дийнахь Кунта-Хъаьжин масех мурдан барг хилла шайн устазан урд асарх цIандеш гIо дан. Амма цуьнан амал евзачу цара устазе ца хъахийна шайна дагадеьнарг. Иза цхъанхъа ваха новкъа волуш лар а вина, шайн аьстеш¹ а эцна, хъуьнан йистехь Iуьллучу урда тIе бахна уьш.

Арахь аьхкенан юьхь хилла. Схъакхетачу маьлхан зIаьнарша лепош хилла баца тIера а, диттийн гIаш тIера а тхин тIадамаш. Iуьйренан сирла хIаваь декош хилла олхазарийн тайп-тайпанчу эшарша. Царал тIаьхъа ца йиса гIерташ, бацалахь гIара эькхийтина йохкуш сагалматаш а хилла.

Шайн устазан урда тIера хъаьжкIаш асарх цIангьси бохкучу мурдийн дегнаш а хилла шатайпа мукъаме эшарш лоькхуш. Болх атта а, сиха а беш хилла цара. Дукха хан ялале хъаьжкIийн йоккха цхъа аса бецах, ярех цIанийина бевлла уьш. ПаргIатъевлла хъаьжкIийн зIийдигаш, самаевлла, гIийлачу мохехь техкаш, малхе кхевдда.

Шайн балхах баккхийбеш, ИндагIехь жимма са а даьIна, юха а асар дан хIиттина мурдаш. Амма оццу хенахь, салам а луш, веьна царна тIехIоьттина Кунта-Хъаьжа. Салам схъа а оьцуш, шайн болх а сацийна, устазе хъаьвссинчохь бисина мурдаш.

– ХIара хIун ду аш дийриг? Шуьга хъан аьлла сан урда тIехь асар де? – хеттаршка ваьлла Кунта-Хъаьжа.

– Цхъамма а. Делахь а хъуна гIо дан лууш даьхкинс-ра тхо, – бехкала бахна мурдаш.

– Со хIинца а асар далуш ву. Ца хилча, ас эр дара. ХIинца аш хIун де шуна аьлча, шайн аьстеш а эций,

схъадовла. Ткъа аш асарх цѣанйинчу оцу меттиг тѣра хъаѣжкѣаш шун ю шуна. Гурахъ уыш дѣаяхъа а дуыйла, – иштхилла Кунта-Хъаѣжа.

Шайн устазо бохург дина мурдаша, дуыхъал дош а ца дохъуш. Хѣтте а мелла а халахетта хилла царна, устазо шайн гѣо тѣе ца лаѣцна аѣлла. Иза гучу Кунта-Хъаѣжас, Индагѣе охъа а лахвелла, шена улло охъаховна кхайкхина мурдашка. Паккха цо аѣлла:

– Шуна хала ма хета, ас иштта аларна. Сайн куыйга къахъегначу, Дала сайна схъаделлачу рицкъанах бен сайн дегѣе пайда ца эцийта Делан дуыхъа дина ният ду сан, и дохо йиш а яц. Цундела шайн дегнашна хиллачу восана кѣинтѣера а довла!

Цуьнан кѣамел дагах кхетгачу мурдийн бѣаьргаш чу хиш диссина.

– Тхо девлла кѣинтѣера! Хъо вала тхуна кѣинтѣера, хъайга а ца хоттуш, тхо хъайн урда тѣе дахкарна, – дехна цара.

– Со санна, Дела кѣинтѣера волийла шуна! Вай хинца сискалх а кхеташ, жимма хан яхъа еза, луыйш-олуш, – шен тѣоьрмига чуьра шаршуна юккѣе хъарчийна сискал а, нехча а юккѣе йиллина Кунта-Хъаѣжас.

Шашъ еьнарг охъайиллина мурдаша а. Иштта хѣорш хилларш-лелларш дуыйцуш Іаш, делкъан ламазан хан а хилла, Хъаѣжица ламаз а дина, шашъ цѣа бахка новкъа бовлале, мурдех цхъамма дехна устазе:

– Хъехам бехъа тхуна, Хъаѣжа. Хъехам бехъа...

Цуьнан дехарна жоплуш, Кунта-Хъаѣжас аѣлла:

– Ас диъ хѣума дуыйцур ду шуна. Царах шиъ аш дицдан дезаш ду, ткъа важа шиъ гуттар а дагахъ латто дѣиш ду. Шашъ нахана дина дика дицделаш; иза аш дийцахъ, и динера аѣлла, Делера ял хир яц шуна. Шайна паха дина вуон а дицделаш; иза дицдарца шу цунна гѣна довлу, иза шух дѣакъаьста. Ткъа цкъа а диц ца деш, аш дагахъ латто деза ши хѣума: вай дала дезаш хилар а, Далла дуыхъал хѣитта дезаш хилар а.

Иштта хъехам бинера Кунта-Хъаѣжас шен мурдашна.

ЛАМЧОХЬ ПІА ДУЖУЧУ ДІЙНАХЬ

*Воккхачу Іеламстеган
Іабдул-Гіанурин безамна,
боккхачу ларамца.*

Гуьйренан цІастано, аьрцнашкарчу хьаннашна тІедуссуш, царна тІехь седаш, шайн йозалла алсам, яккхарна диттийн гІаш шаьш гаьннех дузуш хилла зІенаш хедош, лаьтта оьгузама яра араьхь. Аьрцнел лакхахь гучу шаша, лайша хьулдинчу лекхачу лаьмнийн баххьашна ца хаалора я гуьйренан цІаста а, я Іаьнан кІайлла а, я бІаьстенан баьццаралла а, уьш гуттар а цхьана басахь дара – кІайн.

Цаьрга хьоьжуш наггахь ойлане волучу хІокху юьртарчу цхьана воккхачу стага Дабас уьш, и лаьмнаш, заманна а кІел ца соцуш, хийцалуш доцу хІума дуьненчохь хиларан масал хета шена, элира кху юьртарчу дешначу стаге Янарсе.

Дикка ойласш а Іийна, Янарсас цуьнга дуьхьал аьллера, заманца ца хийцалуш дуьненахь цхьа а хІума а дац, и лаьмнаш а тІехь; церан хийцамаш ган цхьана стеган зама ца тоьа, амма и хийцамаш хуьлуш бу, вайн бІаьрсино ца лацарх; уьш масийтта шарахь жим-жима хуьлуш дІабоьлху, я цІеххьанна эзарнаш шерашкахь ІаьІнарш цхьана дийнахь хуьлий дІабоьрзу – лаьмнаш тІепангех лелха я уьш хиллачохь хІорд хІутту; ткьа кьематдийнахь хиндерг дуьйцуш хьуна а ма хезна: и дакхий лаьмнаш чу а детташ, Дала хІара дуьне, кераюк санна нисдина, шардина дІахІоттор ду бохуш; цкьа а хийцам боцург вай кхоьллина вайн Дела ву, гуттар а

хилла а, гуттар а хир волуш а ву, шен хьалхе а йоцуш,
шен чаккхе а йоцуш.

Цул тIаьхьа Даба цунах лаьцна ойла ца ян гIуртура,
кхуьнан хьекъална дукха кIорге хIума дара иза, бакъду,
ци хууш кIайчу лаьмнийн баххьех бIаьрг кхетча, цуь-
нан дагчохь ойла хьегIа юлура, адаман оьмар йоца
хилар дага а догIий, из хьогура лаьмнийн заманах...
«Сан ворхIе да волуш а хилла уьш, сан ворхI
тIаьххьенна а гур ду уьш; цуьнга хьаьжча, ма йоца ю
адаман хан».

Юха оцу ойланна дубхьал кхин ойла йогIура: «ХIара
дахар хиндолчун, цкъа а чаккхе йоцчу хиндолчун юьхь
бен ца хилча, ас стенна сагатдо хьокху дуьсу долчун
ошлаеш»...

И шолгIа ойла, хьалхарниг дIашаръеш, хIордан
тулгIенах дIайоьдура кхетамехула. ТIаккха юха а
гIогIура долуш долчух тасавала лааран ойла: «Там-
нийна а, кхераме а ду-кх девзаш доцург... хIун хир
ду-техьа... Доккха хIума ду-кх Далла дуьхьал хIотта
веза бохург...» Цул тIаьхьа кхин ойланийн тулгIе
гIогIура кхетамехь, юха – кхин... Ойланийн тулгIенаша
шен кхетам гIовгIанца буьзча, Даба, хьодий, Янарс
волчу воьдура, и схьа ма гиннехь, кхин хIума дийца
ца оьшуш синтем богIура кхетаме, ойланийн тулгIенаш
кескашца екъалой, мох боцчу дийнахь хIорд санна,
дIатоьра.

«АлхьамдулиллахI, – олура ша-шега Дабас, – хьо,
Янарс, кху юьртахь хилар боккха Делан кьинхетам бу;
и ца хилча, сан лаамза кхоллалучу ойланаша эккхий-
тина, кескаш еш дIайохуьйтур яра хIара коьртан туь-
та»...

– Со леш, суна уллохь хила веза хьуна хьо, Янарс, –
олура цо кест-кеста.

– Вайх тIаьхьа мила вуьсу ца хаьа, Даба... Могаш-
маьрша хилахь, хьуна уллохь ца хилла, мичахь хир ву
со?.. – олура Янарсас.

– Иза а ца хаа... Амма цхьа хIума-м хаа суна, со
хьол тIаьхъависахь, сайн гIуллаккхаш тиша хир дуйла,
– оила юхура Дабин.

Тахана делкъан ламаз динчул тIаьхъа, дIаса ца бу-
хуш, нах маьждиган кертахь севцира, цхьана хIумане
сатесна.

– ХIинца сан хьесапца уьш Лаха-Варша дIакхаьчна
хила декхар ду, – элира Янарсас. – Цигара уьш схьа
бевлча, хаам хила беза.

– Муха, хIун хаам? – ца кхийтира Даба.

– Даба, хьо массо хIумнах кхето везаш ву-кх, – бе-
гаш беш, шеха велакежира Янарс.

– Тхо кхетор ма ду шун декхар, Янарс. Шу ца хилча,
тхо тIехь Iу воцу бажа ма бу.

– Делахь-м, ца дийцича ца волу со... И вайн ге-
ланчаш цигара буха ма бирззи, эвлайисте бевлча, цара
герз кхуссур ду, цуьнан тата шаьш долчу дIахезча, Лак-
ха-Варшан эвлайистехь вехачу вайн бусулба вашас герз
кхуссур ду. ТIаккха Сюжарчу цхьана кхечо, тIаккха –
Вашандарарчу туркхо¹, тIаккха – Борзехь волчо... Ини
тта, юьрто юьрте а кховдош, вайн эвлайистерчу гу тIехь
лаьтгачаьрга схьакхочур бу и кхаь...

– Говза дагадеана хIума ду иза, – корта ластийра
Дабас.

Вуйш баккхий нах, кху шиннан къамелан гIо ца
лоцуш, и шор ца деш (хIинцалц шаьш и деш ма хил-
лара), тийна лаьттара, юьрта йисте бIаьргаш а доьгIна,
я маьждиган кертахь гIантийн метта цхьа агIо шарьен
охьадехкинчу ханнаш тIехь, даккхийчу гIайракхан
тIулгаш тIехь хевшина Iара, суьлхьанаш а хьийзон,
вирдаш дохуш, юха доIанаш деш, уьш дерзош юьхьах
куьйгаш а хьоекхуш.

Малх делкъал тIаьхъа керчина, IиндагIаш дахдала
дуьйладелира, амма тоьпан тата хезаш дацара.

– Iабдул-Iазим, юучух ца кхетча бохкуьйтур бан
вайн геланчаш. Юха говраш хийца а еза, – ша-шеги
луьйш санна, гIийлла элира Янарсас.

– Иштта хир ду иза, иштта хир ду иза, – кортош
геладора баккхийчу наха.

Цо и къамел дина дуккха хан ялале, юьртан малх-
билехъа болчу лекхачу гутIехъ герз делира.

– Схъакхаьчна, схъаккхаьчна... – маьхъарий девли-
ри адамашка.

– Схъа ца кхаьчна, хIинцца Лаха-Варшара новкъа
бевлла, – массарна а хазийта чIоггIа элира Янарсас.

Цуьнан дешнийн маьIнех ца кхеттехъ а, я кхетта-
пехъ, герз долуш хазаро, тахана хилахъара бохуш, шаьш
сел чIоггIа сатуйсург кхочушхилар гергакхачаро шов-
къе бина юьртахой маьждиган хьалхарчу майдана тат-
табелира – воккха а, жима а. Царна юккъехъ – халла
бен ког ца баккхалуш болу баккхий нах а, заьIапнаш, а,
доьзалхойх болу зударий а (уьш шайгарчу хьолах эхъ-
бехк хеташ, кхечу зударшна тIехъа сецалора, къонахийн
бIаьргех ларлуш).

Энийн лазаро гIодаюкъ дIа а лаьцна, хьалагIатта-
луш воцчу воккхачу стага Осмас ша говран салазахъ
валавайтинера. Шега хьал-де хатта улло гIоьртинчу
Янарсе элира цо:

– Ма дош дац-кха хIара, Яни, шу массо а ирахъ лаь-
гташ ву, ткъа сан ницкъ бац...

– Хьан бехк болуш хIумма а дац, Осма, цамгар а
Делера ю.

– Ма говш хIума дац хIара, – бIаьргаш хих дуьзира
Осмин.

– Нах, уьш хIинцца бен Лаха-Варшан эвлайисте
кхаьчна а ца хилча, уьш кхуза схъакхачале мел лаххара
ишх-ворхI сахьт хан ер ю. Цундела шайн гIуллакхашка
хьовсуш, дIасадоха, – къамел дира Янарсас.

Иза вуткъа-лекха воккха стаг вара, хан-зама дIаяларх
хийцавалар кIезга долуш, цкъа цхьана хенахъ – шовзт-
къе иттех-кхузткъа шо кхаьчча, – шен хIоьттина сурт-
снбат тахана дезткъе шиь шо кхаьчча а ша ма-хиллара
лаьгташ, цхьанаэшарехъ вехаш. Цуьнан массо а хIуман

тлехъ: волаваларехъ, вистхиларехъ, дика-вуо тлѣэцарехъ.
 – цхъа шатайпана тем хаалора, хетарехъ, зама а, цун-
 нан деглаца хуьлу хийцамаш тлелбина, цунна мелла а
 сецнера, изза тем беш. Янарсин сибатехъ, амалехъ болу
 тем цуьнан кхетамехъ хЮьттinchу хьолан сурт дара.
 Шовзткъара ваьллачул тлаьхъа, бусулба динан Илма
 Iамош кЮргене мел тЮьрти а, дийнера де мел делн,
 жим-жима кхоллалуш кхоллабелира и синтем, тлаккха
 иза деглатеме белира. Дабас шегла цхъацца хаттарн
 дича, Янарс халла хаалуш велакъежара: цунна Дабехъ,
 цкъа мацахлера ша гора, иштта шеконечу ойланаша
 хьийзош волу; амма и шеконаш дла а йохуш, иймакан
 буха тлехъ члаглавала Илма Iамо деза; цу буха тлѣ
 длахЮьттича а ца тоьа, гуттар а къахьобгуш ца хилахъ,
 шен ойла а, кхетам а меттахъ латтош.

Янарсина и некъ длакхехъ тЮ дора шайгара масал
 эца, синцленаллин лакхенаш йохуш, бехаш нах Нохъ
 чийчохъ хиларо. Цундела кхунна мелла а атта дара:
 Iесаллин къаххашкахула некъ боккхуш, длавоьдуш хIара
 хьалхарчех вацара, я шолглачех а вацара, хIара, хетарехъ,
 кхоалглачех вара. Цундела кхунна атта а дара,
 масал эца, тлѣвахча дагавала стаг а волуш. Къаьсттин
 Янарсина тайнера Лаха-Варшара Iабдул-Iазиз. Шинна
 баттахъ цкъа – хIетий-ветий – говрахъ кху Хьоча-юьрт-
 тара охъаволий, цунах бIаьрг тоха воьдура хIара. Iабдул-
 Iазиз волчохъ кхуьнан ойла екхалора, дуьненах болу
 сингаттам дIаболура. Шен Илма, шен хаарш Iорадахъ
 ца тIерташ, царах дозалла деш ву-кх хIара боху ойла
 цхъаьннан а кхоллаяла йиш йоцуш, шегла хьаттинчуьн-
 га жоп луш амал яра Iабдул-Iазизан. Бакъду, рузбанан
 дийнахъ маьждигехъ (хIара, Янарс, воьдуш хилча, дукха
 хьолахъ, тIераскан дийнахъ воьдура Лаха-Варша, руз-
 банан ламаз цигахъ дан) хьехамаш бора Iабдул-Iазизан,
 боцца а, нахана кЮрда ца бойтуш а.

Иза герггара вевзича, Янарс кхийтира цо нахана
 хьехам, маттаца бина ца Iаш, шен дерриге дахарца, дешу

гІуллакхашца, лелочу гІиллакхашца беш хиларх. Цуь-
нца цхьаьна иза дуьненан хІуман тІехь шен юьртахош-
ца вьозна а вацара, моллалла дІакхехьарал сов, цо шен
бихам а лелабора: латта, даьхни, жа, цул сов кху ла-
манца хІинццалц Іаламат кІезга лелла хІума, – туька-
нахь махбар а юкьадаьккхинера цо. Терза озарехь, хІума
юстарехь, даьхни Іалашдеш болчу Іуйшца йолчу юкь-
аметтигашкахь, нийсо еш, масал хилла вахар чІогІа
хилла хІума ду... Маттаца деккьа цхьа омрий, нехІий²
дар ишта хала а дац, шен хьехам а, дахар а цхьатерра
инедар, Іилма Іаморехь а, дуьненан рицкьа лахарехь а
нахана шегара масал эца йиш а йолуш кхиаме хилар
синна. И тайпа дахаран кеп дІакхехьалур яц, ша эв-
ляяь ца хилча.

Лаха-Варшара Іабдул-Іазиз нахана вирд хьоьхуш,
иена тІаьхьа мурдаш базош вацахь а, Далла Іамальярца
а, нахаца йолчу юкьаметтигашца а эвлаяан дарже кхаь-
чна аьлла ойла чІагІьеллера Янарсин ворхІ-бархІ шо
хьалха дуьйна. Цундела шен ка ма елли, говрана нуьйр
туьллий, Лаха-Варша вьодура иза. ХІокхуьнан сирчу
говран, Харота-коьртехь гучу ма елли, тидам хуьлчу
юьртахоша, дукха хьолахь луларчу бераша кхаь боккхуш
хиллера Іабдул-Іазизе, Хьоча-юьртара хьенех вогІу
оллий. ТІаккха Іабдул-Іазизан хІусамнанас Меднис
Гирадин болчунна (кхуьнан цІе гІиллакх лоцуш ишт-
та йоккхура цо) биэза кхача кечбора – кІайчу демех
чІсталгаш а, хингалш а...

Кхуо Іабдул-Іазизан хІусамехь дуьххьара кхаьлтира
ишкарца кхехкийначу хьаьрсачу хьечийн кочалла. Иза
кхунна тайнийла хуучу Меднис, гуттар а дІа а юьл-
лий, латтайора, хІара веача, кхачанца цхьаьна хьалха
а юьллуш.

Хьеший Іаламат дукха хилахь а, Іабдул-Іазизан
хІусамехь Янарсина цкьа а ца хаалора ша тидам бо-
цуш хІусамдас вуьтуш. Мелхо а ша волчу гонахарчу
ярташкара а, лахенцара а баьхкина Іеламнах хилча,

царна хІара вовзуйтуш, Хьоча-юьртара хьенех ву хІара, Илманах дика кхеташ а ву бохуш, шел игттех шо жима воллушехь, шайн гоне хІара хийшош, кхуьнна Къуръанан сурат доьшуйтуш хьийзара.

«Иштта дагтара стагана дика болх хила лууш, ойла цІена йолуш, массо хІуман тІехь а шегара эца масал долуш, ваха аьтто хир бац, цхьа Дала дика дина воцту стеган», – ойла йора Янарсас Лаха-Варша моссави вогу, Іабдул-Іазизан дехачу, доккхачу цІийнан малх-балехьарчу уча а хьйна Іаш. Иштта ойла кхуьннан шийсса шо хьалха а хилира, Іабдул-Іазиз гІаш ХьаьжцІа ваха новкъавала дагахь ву аьлла хезна, цунна гучувала вахна Іаш, цо шеге: «Янарс, хьо ХьаьжцІа ваха ойла сенна велахь, дуьненан хІума дац алий ма Іе, цу тІехь ас дакъалоцур ду хьуна, мацца а хьайн хилчхьана схьалур ахьа, кечам а бай, новкъавала, – суна накъост а хир ву», – аьлча, цунна дуьхьал Янарсас элира: «Дела реза хуьлда! Іабдул-Іазиз, со хІинца а кийча вац ХьаьжцІа ваха, цу тІе – хьуна суначул а дика ма хаьа иза – цига воьдучо еш йолу харж а ша хьанал кьа а хьегна даьккхинчу рицкъанах хилча бакъахь ма ю».

Нохчийчуьра йоьдучу йоккхачу тобанах а кхетга, новкъабевлчхьана юха цІа кхаччалц, шен ламазан доІанаш тІехь Деле бийхира Янарсас Іабдул-Іазиз а, цуьннан накъостий а. Церан некъ кхетамехь суьрташца дуьхьал хІуьттура цунна, ша цаьрца волуш санна хонтуьйтуш: уьш гІаш буйлабелла гуьржийн махкахула дІабоьлхуш, юха хІордакеманашца Іаьржа-хІорд хадийна, Хонкара буюьсуш, цигара дІа гІаш а, эмкалшца а масийтта мехкийн дозанаш хедош.

Уьш цІа кхаьчна аьлла ма хеззи, говрана нуьйр а тиллина, хаьхккина Лаха-Варша вахана хІара дІакхаьчча – хетарехь, иза доьалгІа де дара, – цецвелира Іабдул-Іазизан керта таттаделлачу адаман дукхалех. Баккхий нах, кегий нах, зударий, бераш – массарна а лаьара, езачу Маккахь а хилла, цІа всанчу хьажо-

цунна маракхета, куьг лаца, цуьнан къамеле ладогIа, Делан элча – IалайхIи салат ва салам – леллачу, цо дин кхайкхийнчу, Дала цунна тIе Джабраил-малике-хула шен дош доссийнчу, юха иза дIавоьллинчу меттигийн шатайпа хIуо цуьнгара хаадала...

Нахана юккъехь кхунах бIаьрг ма кхийтти, Iабдул-Iазиз вистхилира:

– Марша вогIийла, Янарс! Схьа тIеваийта Янарс! Генара веана хьаша ву иза. Схьа тIеваийта.

Ибуьйса Iабдул-Iазиза а, Янарсас а, кхин масех стага а Далла Iамал еш яьккхира, пенашца жайнех доьттина тIегIанаш лаьтгачу цIийна чохь. Наг-наггахь Iабдул-Iазиза Маккахь, Мединатахь шена гинарш дуьйцура, тIкьа ладоьгIучеран дегнашна боккха там хилар гора черан серладовлучу бIаьргех, наггахь уьш, тIанкьолий дузий, тIехдогIура, хиш яххьаш тIехула охьа а оьхуш. Уьш дуьххьалдIа ладоьгIна ца Iара Iабдул-Iазизе, уьш шайн ойланца а, сица а цигахь бара, Делан Элча – Делан салам хуьлда цунна – хьийзинчу меттигашкахуна буьйлабелла лелаш.

Кхин набаран суй ца беш, Iуьйра-ламазан хан а хьшира. Цкъа хьалха суннат, юха парз ламазаш а дина, бирдаш даьхна, доIанаш дина хIорш бовлале арахь дикка садаьржира.

Iабдул-Iазиза кхунна Маккара деана воккхачу имаман ШафиIин жайна а, суьлхьанаш а делира.

СовгIаташ дIазьзна дIавоьдучу Янарсин тIехь бIаьрг гедира пенан лаккхахь тоьхначу уьн тIехь Iуьллучу, хаза кечийна мужалташ йолчу Къуръанан. Иза Маккара Iабдул-Iазиза деана, тежвидца³ йоза нисдина, Iусманан юрбанехь арахеьзна Къуръан дара. И тайпа зорба долу Къуръан Нохчийчохь наггахь бен дацара, молланашцахь тIезалоша Казанехь зорботьхнарш я Суьйлимах-нарчу Iеламнаха куьйга схьаяздина жузаш⁴ дара.

Янарс, и Къуръан кхоь бен дан аьтто ца белира шийн. Царах цхьаь МартантIерчу устазна, важа Лакха-

Варшарчу моллина делла, хЮкхунах цхьаьний пайда-
оьцур бу вай, – элира кхуьнан тидам бинчу лабдул-
лазиза.

– Дела реза хуьлда! Дала хьаж кьобалдойла! Йодика
йойла, – шен говран юьхь а лаьцна, кех велира Янарс.

ХIетахь дуьйна ши бутт сов хан а яьлла, аьхке гуьй-
рено хуьйцуш.

Малх делкьал тIаьхьенга керчина сахьт сов хан а
елира, момсар тIе а ваьлла, Янарсин цхьана
мутаIеламо ламазе а кхайкхина, нах маьждига чу а ба-
хара.

Ламаз а дина, уьш цу чуьра арабевлча, малх кхин а
лахбеллера йоьза бос эцначу аьрцнаш тIе. Дийнан
йовхо хуьйцуш мелла а шийло мох а белира, оцу мохо
дитташ тIера можа-цIен гIаш цхьа атта, цкьа а уьш
диттех доьзна а хиллий теша аьлла хоьтуьйтуш, охьаэ-
гадора, дийнна жаззашца⁵. ХIара шара чохь цкьа бен
ца догIу де а, буйса а дара – хьаннаш чIанайовлу де-
буьйса. ХIара де а, тIейогIу буьйса а дIа а яьлла, кхана
Iуьйранна арабевлча, нахана тIехь духар доцуш, Iаьржа
гур ю хьаннаш, иза гергахь долчу Iаьнан шина басах
цхьаь бу. Iаьнан ши бос бен бац: кIайийй, Iаьржий.
Iаьржаниг кханнехь Iорабер бу, кIайниг тIаьхьо кхочур,
цу шимма йойур ю Iаламан ерриге а бес-бесаралла.
Тахана тIаьхььара дашо-цIен бос бу гонаха массанхьа
гуш, кхидерш кьардеш богуш, чубуза лахбеллачу маьл-
хан можачу серлоно кхитIе а марсабохуш баржабо иза,
цуьнца дерриге Iалам а дузуш.

Некьашца долчу дитташ бухахула дIаоьхучу беж-
нийн, уьстагIийн баккьаш тIе оьгуш, царна тIера шер-
шший лаьтта дуьйшура гIаш а, маьлхан зIаьнарш а,
наггахь охьакхевдий, хьайбанаша це а тухура оцу мо-
жачу хазаллех, амма ца дуура: лепаш делахь а, чомехь
долчух тера дацара диттех кьаьсташ лаьтта эгна гIаш,
кьастаран кьахьоно кьахьбинчух тера дара церан чам.
Хьайбанаша тIе когаш беттара гIашна.

Мохца цхъаьна гуьйренан таме хьожанаш а яьржи-
ра гонаха – хиллачу кхорийн, лежийн, ношлучу хьай-
бийн, лаьтта а бетталуш бухучу лаьржачу хьечийн,
пиош, дуо чу юхкучу хьаьжкийн хьожанаш.

Малх чу а буьзна, мелла а шельяла йолаелира.
Мутаелам маьркIажан ламазе а кхайкхира, ламаз дIа
а дерзийна, нах юха а маьждиган уьйтIа бевлча, аьрц-
неп дикка лакха а даьлла, чаррал доккха беттаса гора,
гуьйренан оццу можачу басца лепаш.

Ялх сахьт тIех а даьлла, ворхIалгIа сахьт дара дов-
душ, кхарна эвайистехь герз долуш хезча. ХIетахь
дуьйна кху маьждиг хьалха гулбелла нах массо а – жима
а, воккха а – когаш тIе охьа ца лахлуш, ирахь лаьтгара,
шмазаш деш йоккху хан ца лерича.

Оццул беза а, лараме а бара царна геланчаша кхуза
бан беза кхаь. Цхьа Осма вара говра-салаз тIехь лаам-
ш хиьна Iаш, ша иштта гайта гIорасиз хилар чIогIа
леткьаш, хорамо легаш дIа а лаьцна.

Зама пхьуйре лестира. Аьрцнаш тIехьара схьахах-
каелла стиглан Iома тIехула шершина йогIу беттан экьа
дикка лакхахь гора.

Iаш буса а эгаш дара, хаддаза, шаьш тIаьхьадисарна
кхоьруш санна, вовшех а тийсалуш. Iаш эгаран
«нанш» лаьттара хIаваэхь, Делан цIераш йохучу не-
хан шабаршца а ийна.

ЦIеххьана Iаламехь хIоьттина тем морцуш, эвайи-
стехь герз делира.

Схьакхаьчна, схьакхаьчна, – маьхьарий девлира
нахе, дукха хан ялале, шаьш тIехь Iен говраш хаьхки-
та вогIу кхо бере велира гучу. Дошлойн деха лаьржа
индагIаш царал а хьалха догIура.

Майдана юккъехь дой а совцийна, лаьтта воьссира
кхо бере, гулбеллачеран буьйса декьал а еш.

Iарах цхьамма шен накъостан букьа тIехь кхозучу
гIоьрмиг чуьра деакIов цхьа гIутахь схьайицира. Бет-
тасехь а къестара цу тIе хьарчийнчу кIадин кIайн бос.

– Схьакхечи вайн веза хьаша. БисмиллахИррохИ-
маниррохьийм, – багахь, маьждиган хьалхара масех
тIегIа лаха ваьлла, беречунна дуьхьал вахара Янарс,
цо дIакховдийнчу шина куьйга диллира шен кара
кIайчу шаршуна юккьера гIутакх.

– Нах, схьакхечи вай долчу Маккара деана Делан
деза дош Къуръан! ХIара тежвидан бакъонаш ларьси,
Гусманан зорбанехь арахеца ду. Къуръан вайн юьрта
дуьххьара кхечи, тховса. Дала кхуьнца цхьаьна пIен
кьинхетам боссабойла кху юьрта тIе!

– Аминь! Аминь! АлхьамдулиллахI, Дела, хьуна бу
хастам! – маьхьарий, белхарш девлира майданахь.

Янарс Къуръан а карахь маьждиган уча велира юха
а. Цигахь ламин лакхарчу тIегIан тIе дIа а хIоьттина,
Къуръан дIадилира цо. Шина мутаIеламо беана пIи
стогар лецира аьрруй, аьтгуй агIор, серло Къуръанан
йозанна тIекхоьтуьйгуш. Янарсас цкъа хьалха фатихь
ат дийшира, юха керла сурат долиира:

– БисмиллахИррохьманиррохьийм! Алиф, лам,
мийм!

Янарсин дуткъа чIогIа аз генна дIадаьржира, ламан
ца беттан серло а, гIаш эгаран «шашш» санна, шатай
панчу мукъамехь, шовданийн лешарш а къардеш. Цуь
нга ладоьгIуш, шен-шен ойланаш еш, бIаьргаш тIе а
дехкина лаьтгара майданара адам а.

Сурат юккье долуш, шен коьрта чохь, и эккхийта
гIерташ санна, дуьхь-дуьхьал идда тулIенаш дIа а тий
на, шег а цхьа тамашийна синтем буссуш хааделира
Дабина. Цунна шен кхетам, декхначу дийнахь Юман
хин экъа санна, хьаььна хийтира.

Ша волччохь гIийла дIасатехкаш, бIаьрхийн тато
лаш хаддаза охьаохуш, говр-салаз тIехь хийна Iара
Осма а.

ХIоранна а бора Янарсас доьшучу сурато тIеIаткъам,
хIора а вара сица гулвелла, Делан кьинхетаме сатес
на.

Янарс сурат дешна ваьлча а, цхьа а меттах ца во
луш, я вист ца хуьлуш, тийналла хIоьттира.

– Нах! Пхъуьйра-ламазан хан ю герга г'ерташ! Шайн ламазна кечам бе. Дала шен дуьхъа дойла, х'ара нов-
кта даьлча дуьйна, кхуьнан сий деш, ирахъ лаьтташ аш
хьестна къа.

– Амин! Амин! Дела реза хуьлда хьуна, – г'овг'анаш
шпира майданахъ, адам меттахъхъайра.

Эццахъ и г'овг'анаш къарьеш, ч'ог'ла мохъ бийкира:

– Яни! Яни!

И мохъ хьоькхург Осма вара. Массо а цуьнгахъа хьаь-
шпира. Иза говр-салазна т'ехъ гор х'оьттина лаьттара.

– Яни! Со хьалаг'аттало! Со оццул хьалаг'аттало,
со... – б'аьрхишна юккъехула вела а къежаш, бохура
Осмас.

– АлхьамдулиллахI, Делан къинхетам боккха бу-кх,
т'е а вахна, цуьнан куьг шен шина куьйгаца схъале-
шпира Янарсас.

Осмина т'егулбелира нах, Далла хастам беш, цун-
на г'оле хилла хазахеташ.

– Нах, пхъуьйра ламаз динчул т'аьхъа, Къуръан а
доьнуш, Далла амал еш, х'ара буйса д'ахьур ю вай, –
шпира Янарсас.

– Бакъахъа хир ду! Бакъахъа хир ду! – хазахетаран
маьхъарий девлира.

Нах, Янарс хьалха а волуш, маьждиг чу бахара, зу-
дарний, бераш д'адахара. Маьждигна хьалхарчу май-
данахъ доккхачу беттасин бухахъ салазна йоьжна говр
а, цу салаз т'ехъ хадлаза воьлху Осма а, цуьнан цхъайт-
ти шо кхаьчна к'ант а висира. К'ентан жимчу дагна
цкъа ч'ог'ла цхъалха хийтира шаьш кхоъ – ша а, шен
дада а, шайн къена говр а. Дуьрста озарца, говр а йо-
лаьлийтина, шен деца нийсса воьлхуш ц'ехъа воьдура
т'и, маьждиган доккхачу Индаг'на юххехула ваьлла,
цагтахъ, корта ойий, геннахъ екхначу анайистехъ гучу
цаьмнийн к'айчу бахъашка б'аьрг а бетташ, цхъаллех
к'елхъарвала сихвелла, шайга хьуьйсуш гергара синош
долчу жимчу х'усаме, шен, дадин хазахетар, шайна
кхузахъ гинарг цаьрца декъа.

Ахтобус цхъанаэшшарехъ йоьдура, доккха догIучу лайлахула, хьалхарчу корийн куьзганаш лубстга тIедетгалучу лайн чимех низамехъ дIасалелачу «нора-ша» цIандора; церан гIовгIа, болх бечу моторанчух уьйш, цхъа шатайпа мукъам кхоллалора, гIийла а, тем беш а.

Ахтобус чуьрчу нахах дукхахберш набарна хьегIан, я цхъацца ойланаш еш дIатийна Iара. Царах къаьстара цхъа кьона зуда. Корехъа корта дIа а берзийна, хIара автобус новкъаяьлча дуьйна, хаддаза йоьлхуш йогIура иза, шен бIаьрхиш кест-кеста йовлакхца дIа а дохуш. Ша елка йолаялале, юханехъа а хъаьжна, ахтобус чухула бIаьрг кхарстийра, цхъа шена вевзарг лобхуш санна. Хьем ца беш дIайирзира – вевзашверг карийначух тера дацара.

ХIетахъ тидам хилира Ашмин цуьнан бIаьргаш дакхий, таьIна-сийна я баьццара хиларан, бос дика ца къаьстара, кхуьнан хъажар тоса а делла, цо корта дIаберзийра.

Цуьнан хъажар тидира кхуо ойланехъ: нохчо ю, мухIажар, тIамо махках яьккхина хьийзаш. МухIажаран хъажар къаьста вукхарачех. Дуьненан муьлххачу маьПехъ хиларх, мухIажар – мухIажар ву, цIийнах, цIарах воьхнарг, махках ваьлларг... Цуьнан дагахъ дерхуур дац, ша мухIажар ца хилча, хиллачунна хуур ду; цуьнан дагчохъ есалла ю, мохаша лобкху йист йоцу есааре; хIан-хIа, яц иза малхо еттина гIамаран аре; иза йист йоцу, шаша, лайша хьулийна, цкъа а гIура яста цалун аре ю.

Кхунна, Ашмина, оцу аренан шело хІетахь, итт шо хьалхехь хааселира. ХІара хІетахь дуьненахь цхьаь бен догчу нохчийн газетехь болх беш вара, литературех, культурах, гІиллакхех, оьздангаллах статьяш язъеш, цхьана гергарчу нехан петарехь Іаш. Кхунна кхин хІумма а ца оьшура, араь дахар иштта дІалаьттичхьана, хІора Іуьйранна «Зорбанан цІийне» балха а воьдуш, цІа а вогІуш, цІахь ша кечбина кхача а бууш, хиндолчу дахаран хьесапаш а деш.

Амма дерриг а цхьана дийнахь хийцаделира, хІинццалц лаьттина, гуттаренна а аьлла хІоьттина хетта низам а, духуш, лелхаш дІадоьдура; кхуьнан дуккхачу а накъосташна оцу дахаран меттахьхьерехь диканг, керланиг гора, кхунах бехкаш а дохура, хьо цкьа а паргехь хилла а вацара, хІетте а цаьргахьа узуш ву хьо, бохуш. Цхьана дийнахь балхара цІа вогІуш, Ленинан хІолламах аьчган муш а тесна – доккха хІума дара-кх и бІаза хенаро стаг, тІехьаьжча могашалла дика цахилар гушволу и стаг, шен ницкьаца тасавелла, гезаг санна, цу хІолламна буьххье тІевалар, и муш Ленинан коьргах дІатаса, – хІаь, и хІоллам «Камазца» озийна чугоьхча, кхуо шена уллохь лаьтгачу шен накъосташка: «ХІара акхаралла ю», – аьлла бохуш, кхунах, лаахь а, на лаахь а, «компартин верас» вира. Цунах бехкаш дахар кхин а чІагІделира: дага ца догІу хьуна, ахь нохчийн Іер-дахарх лаьцна, хи тІехь йина хьер а, лама-ройн дахарехь говро лелийна маьІна а, бІаьвнийн, гІаланийн шатайпана архитектура а юьйцуш, статьяш язъича, хьо цара хьийзийна? Иза а, массо хІума а кхунна дагадогІура, амма кхуьнан даго хьоьхура хІокху нехан карзахалла бахьнехь боккха бохам хирг хилар. ХІара цунах, шеко ца юьсуш, тийшира, цхьана суьйранна митингашкахь човсалла деш волу шиь: хІинццалц парте вала гІерташ, Марксан, Энгельсан, Ленинан цозанаш Іамош, вижар а уьш гІевланга а дохкуш хуьлчу культуран цІийнан белхалочо а, календара тІера

цхьа а цІен терахь тІех ца туьлуйтуш, байташ язьсн
гІараваьлпачу йозанхочо а махкахь а бевзаш болу нах
емалбеш, дуьненахь а нуьцкьалчу пачхьалкхана кхе-
рамаш туьйсус, майра кьамел дича. Тамашийна уьш
майрабовлар а дацара, тамашийна нохчаша хІинццалн
лерина лардина юкьаметтигийн, вовшашка олучу де-
шан дозанаш цара цхьа атта, юхахьажар доцуш доха-
дар дара. И шиь телевиденера ара а валале, хааселира
Ашмина осаллин, хІуьу магийнчу нехан осаллин
шело... Таккха цара тайп-тайпана гІишлош схьалий-
цира... Царалахь царна уггар а чІогІа тайнарг радион
цІа дара... Радиочухула дийнахь а, буса а локхуш цхьа
йиш яра:

Шийла, шийла

Мох бу хьокхуш...

Кхин эшарш а хилла-м хир яра хІетахь цу чухула
екаш, кхин кьамелаш а хилла хир ду, амма кхуьнан кхе-
тамехь иза йисина:

Шийла, шийла

Мох бу хьокхуш...

Барга, барга, барга, барг...

Іуьйранна а, делкьанна а, маьркІажехь а, Іуьйкьехь
а, сатосуш а:

Шийла, шийла...

ХІинца кхуьнан кийрахь гІаьттина, гуттар а хьокху
мох хилла-кх цара локхург...

Ахтобусан чехкалла, цхьана юьрта йисте кхаьчча,
мелла а гІелйира шопаро. Де суьйренга лестинера, ло
хІинца а догІуш дара. Юьртан урамашкахь цхьацц
дезарш деш нах а, хи мала аралаьхкина бежнаш а гора.

Соцдийлехь лаьтгаш цхьа стаг вара, ахтобусна куьг уьй-
уш. Цунна хьалха масех яьшка лаьттара, цӀечу жӀаран
кӀинхетам чохь болуш. Ахтобус сацийра, и стаг яьш-
канашца цхьаьна хьалавелира.

– Ай, нохчий, ма дукха хиннад шо, – элира хьал-
харчу гӀанта тӀехь Ӏачу цхьана воккхачу стага, ша аьл-
пачух вела а луш. – Окхузахь а шо да, Шолжа-гӀалахь
шо да, Москве а шо да, загарнице шо да... Шо-м ки-
тайцаш мо дукха хиннад.

МухӀажар, цунна дуьхьал вист а ца хуьлуш, шена
цхьана жимчу стага еллачу метте охьахиира, дуьне-
нан юкӀара сагӀа чохь долу яьшканаш шена хьалха дӀа
а нисъеш.

Воккхачу стеган бегашан гӀо цхьамма а ца лецира,
уьш кху чохь хӀоьттинчу сингаттаме-таьӀначу хьолехь
цхьа богӀуш бацара. Цунах-м ша а кхетгачух тера дара
воккха стаг, сихха киснара хьаладаьхна суьлхьанаш
хьийзо велира иза.

Ткъа корехь Ӏен кӀона зуда-м йоьлхура, кест-кеста
баьрхиш дӀа а дохий, шен карарчу бере а хьожуш.

Ашми юха а ойланашка велира.

...Шийла, шийла мох бу хьоькхуш...

ХӀаь, и йиш а локхуш, массо а керташ, дозанаш,
бехкамаш дохош чурахкаделла адамаш, карзахалла йоь-
сина хьийзара, шайн дагахь доцурш дуьйцуш, дан йиш
йоцурш кхайкхош, урамашкахь еш кхехкош, жижигаш
дууш, хьарам-хьанал ца кӀестош, дезадег дайдеш,
сийлахьдег сийсаздеш, шайн бежнаш, уьстагӀий тес-
на а дитина, гӀалахула даьхни санна буйлабелла ле-
лаш, кӀуйша хьехарш деш, тиллачара – дарбанаш, бер-
стина зударий барзах угӀуш, озанаш – тӀемалой хила
дӀаязлуш, котамаш нӀаьнех кхойкхуш, цидигаш жӀаьлех
лсташ, говраш вирах Ӏоьхуш, варраша цӀингаш бетташ
– массо хӀума карзахдаьлла, цхьа хӀума хьаьхча санна

хыйзара. Ткъа хъаьхнарг тIом хиллера. ТIом жигаралла йоьссинчу къанбеллачу наха ма бийццара атта бацара, хала бара, кыза бара, гIаланашна, ярташна тIе бомбанаш а егташ.

ХIара, Ашми, шен гIалин йистехъ долчу цIа чуьра ара ца волуш, дикка Ийра: ас цхьанна а дина хIума а дац, цундела суна цхьа а тайпа кхерам а бац. Амма цхьана дийнахъ шайн урамехъ, кемано тоьхначу рактан гериг а кхетта, кхеран лулара цхьа йоккха стаг – гугтар а цхьа цIен боккха етт бажош, лелаш хуьлура иза, цунах йолу шура а юхкуш, хене йолуш, – йийча, тIамо бехкеверг а, воцург а къестош цахиларх кхийтира: цу саьрмикна муьлхха а бен а вацара, шена дIакхалла ижу хилчахьана.

ХIара ламчу вахара, ша винчу, кхийнчу юьрта. Цигахъ цкъа мацах шен деда чохъ Иийна цIенош цIан а дина, вехира пхеа баттахъ, лахенгара хьаладогIучу кемано юьрта йисте бомба моссaza туху, хIинца-м дIаделира хIара бохуш. Делахъ а юьрта хьалавеана дика дара, уллохъ нана а, гергарнаш а бара, цара кхуьнан дог оьцура, кхуо – церан; хIорш вовшийн гIортораши яра; ткъа гIалахъ хIун хир ду хьанна хаьа?

Ламчу веана пхи бутт баьлча, бIаьстенан юьххьехъ, юьртахой шайн керташ охкуш, дIаюьйш бохкучу хенахъ, кема хьаладаьлча уйтIахъ даьхначу оьрнаш чу а лечкъаш, – лармеш яцара ламаройн, уш цкъа а шайна оьшур ю аьлла а ца хеттера – хIаь, оцу хенахъ, ламап басеш сенлучу хенахъ, дуьххьарлера можий, сирласийний зезагаш гучудуьйлучу хенахъ, хIара, шен салпал машин тIе а йоьттина, гIала ван новкъавелира.

ГIалахъ хIун ду а ца хаьара, юьртахъ буьсучарна са а гатлора, коьрта чохъ ойла а хыйзара: «Пачхьалкхан цIарах оцу пачхьалкхан гражданашна тIе бомбанаш егташ хилча, бехке верг-воцург ца къестош, кхетачуна кхетар-кха бохуш, дуьне а, адам а хийцаделла, кхечу тIегIане даьлла, «вуой-дикий», «кызалла-кьинхе-

тим» боху къастам боцчу теглане. И иштта хиларх хIара кхин а чIогIа тийшира, цхъана блок-постехъ, дуккха а лIаIна адам а гина – хIара санна, лаьмнашкара шайн хIусмашка охъататтабелла гIалин бахархой бара уыш, – хIокхуо хаттарш дарх: «ХIунда сецабо нах?» – бохуш, царна дуьхьал жоп луш стаг а ца хаавелла, хъаьккхина салташна тIе а вахна, шен киснара цIен бос болу билет хъала а даьккхина: «Я член Союза журналистов СССР...»¹ – кхуьнан багах доллушехъ, хIара кхин дIа инст ца хуьлуьйтуш, хъаж къовлуш «чухта» йихкинчу цхъана салтичо автомат дIаса а тоьхна, «Да хоть космонавтом будь! Мне все равно! Вон!»² – аьлла, ша юхачовхийча.

ХIаь, СССР а дIаяьллера, дуьне а хийцаделлера.

Таккха гIала гира, юкъ ерриге а йохийна, йистош иштта, жимчохъ лелла меттигаш ца йовззал эрчайохуш, пекIел тоьхна, дохийначу цIенойх йисна кIуьрзах юьзна туьнкалгаш... Делахъ а адам цхъана юкъана гIахъаьлла хыйзара, баланаш а, бохамаш а гуттаренна а дIабевлла моьттуш. ГIалийн юккьерчу херцаршна тIе кIайн кехат уьйзира, гонах хаза керташ йира Туркойн махкарчу фирманаща, цу керташ тIе шайн хъаьркаш а хIиттош. Адамашкахъ синъайам бара, хIума цIиндан, нисдан, кхион. Амма и зулам хIетта бен долалуш а ца хиллера, и хууш вацара хIара а, телевидене балха а хIовьтина, нохчийн къоман овзда гIиллакхаш гIелдалар а, уыш меттахIитто дезаш хилар а дуьйцуш, программаш еш хыйызаш волу, ца хаьара иза даккхий сийна бIаьргаш, хъаьрса месаш йолчу цхъана йоIана а. Цо оьрсийн маттахъ «Соьлжа-ГIала» цIе йолу передача йора, нохчийн коьртачу шахъаран сирла хиндерг дуьйцуш, оцу хиндолчун зIийдигаш гIалин хъакхлагIашкахъ карош.

ХIара шиъ ший а хиндолчух тешарца гергара хилла а ца Iара, кхунна, Ашмина, цуьнан даккхий сийна бIаьргаш а казахетара; уыш цхъа тамашийна сийна дара,

Бѣаьстенан юьххьехъ гучудовлу зезагаш санна. Церан
тидам кхуьнан цхьаьннан хилла а ца Іара. Уьш дукха
бара. Амма цо хІара къастийра. Цуьнан бахьна, хІара
шиь цхьаьна цкъа видеосуьрташ дохуш Веданан райо-
нехъ долуш, дуьхьалбевлла талорхой кхарах йийсар дан
гІоьртича, кхуо хаьн тІехъ кхозу граната схьа а лавцна,
чІагарх пІелг тесна дІа а гайтина, хІорш оцу кхерамах
кІелхьарбовлар хила а тарлора.

Я лам чуьра адам охьа ца долуьйтуш, некъаш дих-
кина, хаддаза хьалахоьжкучу кеманаша, стигал саниа,
дегнаш а этІош, ламчуьрчу шайн гергарчу нахана са-
гатдеш нах бІарзбелла хьаьвзича, Элима юххе а яькк-
хина (цуьнан ненанана а яра ломахъ, цхьана жимчу
кІотарахъ), хІара хьаькимийн наьІаршка хІуьттуш, цаь-
рга дехарш, дІахьедарш деш, хаза, тІаккха кІоршаме
дуьйцуш, Москох Ельцине: «...если Чечня субъект
России, обеспечьте право на жизнь своих граждан»¹,
– бохуш, телеграммаш язъеш, бІаьрга сара кхетча сан-
на хьийзар хила а тарлора Элимина тайнарг. Я иштта
уьдуш кІира даьлча, дуьненаюкьарчу организацийн
гІоьнца хьаннаш юккьехула богІу некъ а белла, лам
чуьрчу нахе охьадовла ала хІара шиь цхьаьна дахар а,
хІорш дІакхаьчча етгачу бомбанаша гІаддайна нах
дуьхьал уьдуш, боьлхуш, хІара шиь орцахбевлла эвла-
яаш хеташ, карзахе хьаьвзича, церан дог оьцуш, мас-
саьрга дІаала бохуш, кхуо доцца дина къамел хила а
тарлора, кхунна хетарехъ, Элимин ойла хийцинарг.

Цу дийнахъ хьуьна юккьехула богІучу, тракторш ле-
лачу новкъахула машенаш охьаюьйлаелча (дика дара
догІа деана ца хилла, догІа деана хиллехъ, боккха хатт
хир бара, чкъург дІа ца корчуьйтуш), ченан кІуьрлахъ
хІумма а ца гуш, машенаш вовшашна тІетта а етгаел-
ла, царах цхьаь бердах а яхана, нах лазийча, кхуо ша
охьа а ваьлла, редакцин машин и лазийнарш охьабаха
дІаялар хила а мегара Элимас иштта къаьстам барап
бахьна. (ХІетахъ цхьа тамашийна хьаьжира иза кхуьн-
га, цецьюьйлуш а, йоккхаш а.)

Амма цу тІехь хІара галваџлла хиллера, вовшахк-хетта цхьа шо зама яълча, цо ша дийцира шен сацаман бохьна: «ТІехьаџча со иштта самукъане адам хегахь а, дагчохь сан гІайгІа яра, сингаттам, къеначу ден-не-нан цхьаь бен йоцчу сайн хІун кхоллам хир бу-техьа бохуш, хІокху къизачу дахарехь ас хІун лелор; хьуна иза тосаделлачух тера дара, хьобгахь къинхегам гира суна, цу сан бІаьрзделлачу сина гІортор хилла дІахІотта».

Кхуо цунна дуьхьал элира: «Суна хІумма а тоса а ца деллера, суна и хьан сийна даккхий бІаьргаш, аьлча а и ши кьобзан-Іам гичахьана тоьара, уьш сайн долаба-ха лаам кхоллабелира, дегайовхо кІезга хиллехь а...»

«— Цкъа цхьана дийнахь ахь ала а ма элира, Іаьржа куьзганаш хІунда ца леладо ахь, куьзганаш тоьр дара хьобгахь... Ахь и хІунда аьлла техьа бохуш, дукха ой-ланаш йира ас».

«— ХІунда аьллерий? Оцу хьан бІаьргийн шина Іома чохь тайп-тайпанчу нехан суьрташ ца лийчийта... Суна уьш сайнна дезара...» Иза цул тІаьхьа йийлира: «Суна-м дагахь а дацара хьо иштта ву бохург...»

Иза хІинца яц, кхунна моьттура цуьнчух тера бІаьргаш цхьаьннан а хила йиш а яц. Кхунна тахханалц гина-м дацара, тахана ги-кха.

И тайпа бІаьргаш долу зуда кху ахтобус чохь, кхунна хьалхарчу гІантахь Іара, хаддаза йоьлхуш, кест-кеста набарх делакъежачу шен бере а хьобжуш. Кхуьнан даг-чохь боккха лаам гІоттура цуьнга вистхила, тІекера вала, цуьнан догъэца, бала байбан. Амма и кхуо ца дира, кхуьнан орца цо тІе муха оьцу а, чуьрчу наха муха гуьду а ца хаьара... ХІара юха а ойланашка вахара.

ХІара Элима а ялийна, гІали йистехь ах доьхна цІа а орца доррах, иза гергарчу нехан гІоьнца та а дина, наха хиьна ши бутта балале, юха а Соьлжа-гІалин кхол-лам керчира. Шахьар чу баьхкинчу нохчийн тІемалоша дІалелецира, федералаша бомбанаш етгара нехан хІусамаш тІе, минач а кхуьйсура, къастам боцуш; ткъа

чубаьхкинарш цу кхийсарех бухабевр болуш бацара, уьш катохна шайн туш а, набахти а дѣа а йиллина, «тѣзкхашна бохкабелла нах» схьа а лобыуш, царна си-хонца тѣларш деш бара, тѣаьхьабисарна кхоьруш сан-на. Хѣара, Ашми а, кхуьнан хѣусамнана а царах хуьлу-ра, телевиденехь болх бина долу. Цундела кхунах дог-лозучу лулахочо («хѣун ду, мила ду хьажа», кест-кеста гѣали юккъе воьдура иза, кхара массара а ма гѣуо бох-хушехь; оцу тѣамехь цунна хѣумма а ца хилира, шолгѣа тѣом баьлча хилира – мини тѣехь иккхинера), – хѣаь, оцу лулахочо дѣадалахьара шуьшиь кхузара элира, шуна цара цхьаь дахь а, тхуна а, тхо санначарна а лан хала хир ду. «Са ма гатде, ойла йина, цхьаь дийр ду оха-шимма...» – «тѣаьхьа ма дисахьара, тѣаьхьа ма дисахь-ара шуьшиь...» – цхьа гѣийла корта ластийра ѣабдул-Гѣапура, тѣехьа ши куьг а дуьллуш.

Ашмина цхьана маѣларгонна иза тезетахь лаьттаху стагах тарвелира, тезет а хѣоьттира дуьхьал, кхоьлиг-чу адамех лаьтташ кхуьнан шен тезет. Хѣара дикка кхо-равеллера оцу суьртех, бѣларгѣа елахь а, хѣун-хаьа и цхьа хаам хуьлий? Иза оцу дийнахь новкъавелира шен хѣусамненаца цхьаьна, ѣабдул-Гѣапура Суьйра-коьрта буьххье хьаладаьккхира и шиь, шен тишчу машенахь – иза цигахь, бензин дѣа а даьлла, сецира. ѣабдул-Гѣапура цу шинга катоххий гѣаш дѣагѣуо элира, ашшимма шена дан гѣо дац, кѣлхьардала, эцца Дикалу юьрта охьа-доссий, дѣагѣо.

Хѣокху шимма дира цо бохург, гѣаш дѣадахара, доь-душ, йохийна йолчу шина машен тѣе а кхечира – «Ка-маз», «Уазик»... Машенаш хѣинца а кѣуртуьйсущ яра, яьгна йовлуш... Виь вийнера, пхиь лазийнера... Бел-ларш а, лазийнарш а дѣабаьхьнера.

Машенаш ченала чуоьхура, уьшала санна, дѣа ца яхалуш, гѣовгѣа еш, цхьана меттехь етталуш, тѣаккха уьш гѣашлоьл гѣийла хетара. Цара ден «гѣигѣ» ца лалуш, гѣашлоша тоьттуш, дѣаюлаюлуьйтура уьш, меттиг

мнча гІаш богІучех цхьацца-шишша машен чу хуура...
Амма цунах гІашлой жим ца лора, уыш дукха бара.
Пехула кеманаш хьавзича, уыш оьрнаш чу а, коьллаш
юккье а охьаоьгура, ткьа машенаш-м шаьш ма-йоьлх-
хура, ца совцуш, кхидІа а йоьлхура; царна кхерам бок-
кхох бара вукхарначул, уыш кеманашна ма-ярра гуш яра,
цхьа а дуьхьало йоцуш...

Ашми вевзинчу цхьана шопаро шен адамех йоьт-
тина йолу ахтобус сацийра: «Шаьшшиь хаалахь, чухаа»,
аларца наьІарш а йоьллуш.

Амма кхуо, дІагІо аьлла, сихха куьг ластийра. Ма-
шен ченийн кІуьрахула дІаяхара, хІинца хІара ахтобус
пайлахула санна.

Ойланех юкьахволуш, цо юха а тергалйира и ко-
рехь Іен зуда а, цуьнан бер а... Цхьа тамашийна ойла
кхоллаелира цуьнан, яханчу хенан марзо а, шатайпа-
налла а хааелла шен доллучу сица а, дегІаца а. Иза
хьаьгира цу заманах, и ойланца юха а дІавахара цига.
ХІан-хІа, иза оцу заманах ца хьоьгура, иза шен, Эли-
мин хиллачу юкьаметтигех хьаьгира, церан марзо ха-
неллера цунна... Зама-м хІетахьлера хала а, тамаший-
на а, беламе а, кьиза а яра – цхьа вон гІан-набарш сан-
на, массо а хІума кегаделла. И зама дІайоьдура, дак-
кхий кьамелаш деш, хаддаза шатлакхан дешнаш бохуш,
берстинчу зударша котбевлларна назманаш а, арти-
сташа иллеш а дохуш, ткьа турпалхой цул тІаьхьа кхин
а чІогІа майрабуьйлуш, дуьненна а чугІерташ, массо а
юьргахь тІамехь белларна ехха биргІанаш-хІолламан
буьйгІуш, сагІанаш дохуш, ловзарш хІиттош, адаман
лечкьош, мах боккхуш уыш юхадухкуш, нахана майда-
нанкахь тоьпаш а етташ, цунах гулбеллачеран чІогІа
самукьа а долуш, жуьгтиша ахча а делла йиллинчу те-
левиденехула жуьгташкара Иерусалим схьайоккхур ю
бохуш иллеш а детташ, гІеранаша мехкадаьттанах а,
нахах а, нехан бахамех ка а етташ, хьанал рицкьа де-
жирг миска а, гІийла а волуш, цхьалха баккхий нах бой-

уш, цаьргара хIусамаш схьа а йохуш, маьждигехь талорхой хьалхарчу моґларшка а хIиттош, цара шайн кьо-ланех саґланаш а тоьлуш, юха а, юха а нах бойуш, нах лечкьош... ЭхI, цхьа кьематде дара, кьематде.

Цхьанхьа балхахь воцуш, балха вахча а алапа а цалуш, гобаьккхина кIежтуйсуш, марсадуьйлуш харцонан ловзар а гуш, хьанала рицкьа лаха цкьа а ца хиллачу кепара холчу даьлла, дIаоьхура денош, йохийначу гIалин ченаш а, догIа я луо деьча – хатт а кегош. Кьелло а, хьо, хьан говзалла оьшуш махкахь халкь цахиларо а дог шелдора, цхьанхьа дIаваха а лаьара, шалхо йоцчу, адам доцчу, Iаламе, де чекхдалале, Iаржялале...

Iаржьелча, чувахна, наьIарш дIачIагIийина, кевнна гIораш доьхкина, кораш дуьхьал кирхьанаш оьзна, дIатаба дезара, гIевланга дуьйлина герз а диллина, урамехула йогIучу машенан гIовгIа мел хеза, хIинца схьакхечи хьуна бохуш, герзах каетташ... Буйсано синтем муххале а ца бохьура, мелхо а сингаттам алсам боккхура, и сингаттам, дуьне дуза а дуьзна тIехьоьхура, цо кхуьнан дог а дуьзнера иштта, цундела цу шиннах цхьаь – я дог, я дуьне – эkkха дезара...

Амма я дуьне а, я кхуьнан дог а ца иккхира, кхеран урамехь йоккха бомба иккхира, кемано чукхоьссина, пхиь стаг а вуьйш – ишколера цIа догIуш хилла ши бер а дара царна юккьехь.

Кхунна Элимех кьахетара, цхьа хIусам, цхьа дахар а, цхьа синтем а хир-кха шена аьлла, кхунах тешна, шен цхьалха нана а йитина араьйллачу цунах...

Цкьа цхьана дийнахь кхуьнга Элимас элира, вайша дIадаха деза, хIинца вайша шиь дац, кхоь ду. Оцу кхао кхунна цхьана ханна дицдира арахьара хьал: етта бомбанаш, нехан хьере хилар, цо-м кхуьнан кхетамера карзахалла а дIаяьккхира, кхерам а дIабелира цхьана юкьана. Амма де дIа а далале кхерар кхин а бIозза алсам-делира, шен хинволчу кIентан (я йоьIан – бен а дац,

цхьа доьзалхо хилчахьана) дахарна цхьа зен хиларна кхерар...

Кхуьнан бакъо яцара хлинца тIамна буха а хиьна йиэн, хIара дIагIур ву, эшахь дуьненан маьIле а, бакъ-дерг дийцича, карахь харж яц; ца хилча а дIагIур ву, гIаш вахна а...

ХIара юьрта вахара, амма цигахь а гIалахь дерг дара бомбанаш еттара эвлαιистехь, эвлаюккъехь, даже дIалаьхкина хьайбанаш дойура, адамаш а дойура, хьайбанаш дукха дойура, адамаш – кIезиг...

Ашмина сихха махках ваIа лиира, шен гергарнаш а цIа (царна юккъехь кхунний, Элиминий бен хаа ца хууш, кхеран хила веза доьзалхо а вара)...

Махках вала сацам хилла, верриге шийтта стаг вовнахкхийтира. Шайца дIаяхьа цхьайолу хIумнаш машенаш тIе а йоьттина, гIалгIайн мехкан дозанехьа бахара хIорш.

Кхарна хьалха а, тIаьхьа а машенаш яра, тIехула хьийзаш – кеманаш. Цара кест-кеста бомбанаш а, ракеташ а тухура, некъа йистошца... Кеманаш гучу ма девлли, кхарна ши машин хьалха йоьдучу «Уазик» чуьра цхьа жима стаг, охьаэккхий, камера ирх а ерзайой, суьрташ даха хIуттура.

Цкъа-шозза цо и дича, цхьана воккхачу стага, машин чуьра корта ара а баьккхина, мохь туьйхира: «Хьаштдоцург ма леладе, кIант». Амма важа кхуо бохучуьнга ладугIуш вацара. Кеманаш юха а гучулилхира, кIант юха а охьаиккхира. ПовгIанаш, лелхарш, серло Iаткъар, юха – узарш, маьхьарий, белхарш... Кеманаша тIе ракеташ тоьхна хиллера... Суьрташ дохуш хилларг а, уьш ма даха баьхнарг а, кхин дуккха а нах а байинера, машенаш йохийнера, ягийнера – верриге ткъаессана стаг вийнера. Кхеран машенах ца кхеттера, Дала цхьа кьинхетам а бина.

Дозанал дехьа ца бовлуйтуш, кхаа дийнахь совцийна латтийна нах, цул тIаьхьа дIахийцира. Кхунна,

Ашмина, дЮ туьйранехъ буйцу саьрмик дагабсара, мехкан шовданна гонах а бижина, шена дІакхалла кьо-на йоІ, жима стаг ца веъча, хи ца оьцуьйтуш хилла...

Кхеран некъ бихкина саьрмик-м иштта «атта» бу-зуш а ца хилла, ткъаессана адам дІа ца кхаьллича...

Ахтобус сецира. Нах охьабисса буйлабелира... Йоьлхуш Іен зуда а, бІаьрхиш дІа а хьаькхна, шен бер а карахъ наьІарехьа гІоьртира.

ХІаь, хІетахъ хІорш а, тІамах бевдда богІуш, кхузахъ, хІокху социйлехъ севцира. Арахъ Іаржлуш яра, шел-луш а. Кхунах Соьлжа-гІалара цхьа нохчо кхийтира. Цо ша лаьцна цхьа ши чохъ ю элира, чувола, готта де-лахъ а, буйса дІаер ю, кхана цхьаь дийр дувай... ХІорш шийтта вара, бухахъ ялх... Шина чохъ – берхІийтта стаг. Чоьнаш а яра готтий... Хала якккхира и буйса, кьаьсттина Элимас. Цунна хІаваь ца тоьара. Иза ма-сийттаза араелира. Арахъ шелъяла йолаяллалц лаьт-тара, тІаккха чуйогІура.

Сатассалц машенаш оьхура социйле, махках баьх-начийн аьзнаш, гІовгІанаш, берийн делхарш.

Некъан йистошца цІераш а латийна, царна гонах хьийзаш, арахъ буйса якккхира цхьаболчу мухІажарша.

Са ма тесси, волавелла, и жима гІала талла хІоьттира Ашми, хІора цІийнан керта хІуттуш, нах тІеобций аш, мелла а шай-кай а лур ю бохуш... Амма хІусамдайша схьадийцарехъ, церан массо а чохъ дІалаьцна тІамах бевдда баьхкинарш бара, шина-кха-амма бІе доллар делча, чохъ Іен меттиг хир ю элира, цул лахара даларх гІуллакх хир дац.

Іаржлуш веара иза чу, когаш дукха лелла зийзаш бара... ХІара Ашмин бІаьра а ца хьажавелира цу буса. «ХІусам ца карий», – элира цо, цІенкъа боьгІначуьра бІаьргаш хьала а ца ойуш, чохъ цхьа шатайпа тийнал-ла хІоьттира, кхунна резабацарехъ юьзна тийналла.

Массо а вацара кхунна реза: бухахъ хилларш – шайн хІусам гатъярна, кхуьнца схьабаьхкинарш – шаьш кху-чуьра арадаьхна, кхечу хІусаме цадигарна.

Ткъа кхуо хІун дийр ду? ХІара хир дуйла хиънехъ,
цІахъ Іийр вара...

Бувайсара йохийра и дагна еза тийналла:

– Хъайн дог ма дохаде, иштта атга ца карайо кху-
вахъ хІусам. Кхана цхъаьний лохур ю вайшимма...

ШолгІачу дийнахъ а изза хилира, Іаржаъяллалц лел-
ла, жІаьла санна хІотта а хІоьттина, чувеара...

КхозлагІчу дийнахъ шеца газетехъ болх бинчу Мак-
шерипах бІаьрг кхетча, мелла а сапаргІатделира цуь-
нан: иза хІокхугІалара вара, цо гІодийр хир ду... ХІара
ца гучуха уллохула тІех а ваьлла дІавоьду иза, кхуо
пхъарс а лаьцна сацийра.

– Ца вевзира... Богатым будеш⁴, – элира цо.

– ХІаъ, ца вовззал хийцавелла со... Дукха хан а яьл-
ла вай вовшах къаьстина – ах шо...

Макшерипа дийцарехъ, цуьнгахъ кхуьнгахъчул а ле-
дара хьал дара, кху махкахъ хІусам карор ю бохург а
бакъдацара, кхечухъа – БуритІа я Нальчике дІавахча
агтахо хила тарлора...

Бувайсарна а ца карийра хІумма а цу дийнахъ а.
ДобьалгІачу дийнахъ кетІа ваьллачу кхунна Бувайсара
шен хІусамненаца ден къамел хезира.

– Ахъ хІун дуйцу? Соьга цу адмашка арадовла ала
боху ахъ?

– Ахъ ца алахъ а, вай массо а цу чохъ садукъделла
лийр ву... Нах четаршкахъ а, вагонашкахъ а Іаш бу.

– Сатоха! Сатоха! – тІечевхира Бувайсар.

Аьзнаш цІийна тІехъара хезара, хІара ша царна ца
тосаволуьйтуш, меллаша юьстахваьлла, оцу жимчу
гІалин урамаш талла вахара, легашкахъ хорам а хилла.
Нагтахъ уллохула тІехбуьйлурш, шегалеррина тидам
беш хъаьвсича, кхуо шен юьхъ тІекуьйгаш хьокхура...
Юьхъ бІаьрхиша яшайой хуьлура, уш кхуьнан лаамза
оьхура... ХІинца хІара луо санна, лешалора
бІаьрхиш... Даго цхъаъ хьоьхуш, доьлхуш хиллера
бІаьргаш...

Оцу сарахь кхин а дукха лийлира иза... Цъа хIусам-тайпа карийра. Кхана чудуьйла, ша чу аьчган пени хIоттор ю...

Іаржъеллачул тIаьхьа Бувайсара лаьцначу петаре веара иза. Бувайсар кхуьнга хьоьжуш, цIийна хьалха лаьттара. «Хьан хIусамнана могаши йоцуш хилла, болниче яьхьна», – элира цо...

Ашмин ойланаш юкъахъехира зудчун озо.

Кхунна генахь йоцуш лаьттара и ахтобус чохь йоьлхуш хилла зуда. ХIара шиь бен, кхин гуш адам а дацара хIокху социьлехь, хIокху лайлахь, хIокху булуш лаьттачу боданехь.

– Хьо соьга йист-м ца хилира?

– Масийттаза-м хилла.

– ХIаь, ойланаша дIалаьцна, со хIумма а хезаш а вац. ХIун бохура ахь?..

– Кхузахь Горькийн урам мичахь бу хаьий хьуна?

– Дера хаьа. Кхузара дерриге а урамаш дуьстина хьуна ас хIокху сайн когашца. Къаьхьа-м массо а бара кхузара урам. Муьлха цIа деза хьуна?.. ХIаь, оцу агIор дIадаха деза. Ас дIакхетор ю хьо. Со цъанхьа а сиха вац. ЦIе хIун ю хьан? Падам? Дика хир ду, Падам. Сан цIе Ашми ю. И хьайн тIоьрмиг схьало ахьа... ХIинца ас дIакхетор ю хьо, суна тIаьхьа схьайола... Дикка дIадаха деза вайшиннан.

«Ас сайн ойла кхидIа а йийр ю... Чекх ца йоккхуш, юккъехь йитича, язло ойла... Цундела ас чекхйоккхур ю иза... Сан гIайгIанечу дагалецамех лаьтта ойла... ХIаь, Падам, ахьа, хьан бIаьргаша вигира со яханчу хене, дагалецамашка. ХIинца хьайна лаахь ладогIа, ца лаахь, ма догIа. Со юха а дIавоьду цу деношка, муьстачу, шийлачу гуьйренан деношка. Со хьаьдда лазартне вахара. Лоьро: «Кийрахь бер делла, масех де а даьлла, цуьнан цIий бехлуш ду... Сихха апраци... ЦIий деза дуккха... Цуьнниг хийца... цIий... дуккха цIий...» Ас цIий дIаделира, кхетамчуьра а ваьлла вожжалц. Бу-

иийсара а делира, Нохчийчуьрчу дуккхачу мухIажарша
а... Дуккха цIий дIаделира нохчаша. ЦIий, цIий...
Амма Элима кIелхьара ца елира цу цIийх...

Ша дIакхалхале, соьга кхайкхира иза: «Хьенех, –
елира цо, – суна хьо ца го, амма хаало. Дукха бIарзлой
ма хьийзалахь, со дIаяьлча... Со йиц а ма е... Хьайна
хIусамнана а ца ялош, цхьалха а ма лела...»

ХIаь, Падам, масех де даьлча и дIаселира... Иза, кху-
иьхь, кешнашка дIайоьллира, дакIа цIа эцна машенца
ман хIуттуш стаг а ца хилла... Цхьана таксисто-м: «Кху-
ири тIе ца даьхьча а, декхий дуккха а ду хьуна цIахь,
дIадохка а ца кхиош», – элира... Со цунна оьгIаз а ца
вахара... Стаг лаьттах мичча вахча а хIун бен ду...
Делан латта цхьаь ду...»

Хьо ладугIуш юй, Падам? Хьайна дика ца хеза, боху
ахь. Хьуна и ца хезча хIумма а дац, ас сайна дуьйцуш
ду хIара... Цул тIаьхьа массо а хIумнах чам баьлла,
массарна а оьгIазвахна, хIокху дерриге дуьненах лет-
та, летта, летта дIавала ойла хуьлура. Юха – хIара дер-
риге а дуьне Iадош мохь хьекха, хIара тIом баккха да-
гадеанчунна, герз динчунна, и дIатоха аьлла омра дин-
чунна, и дIатоьхначунна, царна сискал еллачунна, уьш
хестийнчунна, пачхьалкх ян дагадеанчунна, майданахь
къамелаш динчарна, дуьненан массо а паччахьна –
массарна а, массарна а наьIалт кхайкхош мохь хьекха.
ТIаккха дагадогIура цхьана дарц долчу буса гу лекхчу
ваьлла, барзах угIа, сайгара бала лаьтте а, стигле а бел-
хош угIа, дийнахь а, буса а, вухаверза ца туьгуш...
ТIаккха, угIуш йишхаьлча, цигтахь охьа а кхетта Iилла,
лайлахь гIорош, тIе ло а оьхуш.

Амма аса я иза, я важа а, я кхин а ца дора... Со
иштта дIа лаьттахула волавелла лелара, коьрта чохь
Элимин тIаьхьара дешнаш а хезаш: «Дукха бIарзлой
ма хьийзалахь...»

Хан дIа мел ели а, суна гучудолура оцу дешнийн
маьIна, со кхийтира, со боккбал а бIарзвелла хьийзаш

хиларх. Суна моьттура хІара берриге а тІом сан хІусамнана а, дуьненчу а валаза волу сан доьзалхо а виен баьлла, дерриге а вуо сайга деана... Амма бІаьргаш тІера марха дІаайъаелча, суна хиира вуонаш деана нах, соьгачул а даккхий вуонаш деана нах Нохчийчоь яьккхина буйла.

ХІан-хІа, Падам, дац хьуна массарна а дерг ловзар, бохамаш алсам мел болу сан дог кхитІе а духу. Хьуна ма го бомбанаша дакъош еш, танканаша хьоьшуш, ми-наш тІехь лелхаш, набахтешкахь дахкалуш, сингаттам-на хьере хилла, дегнаш лелхаш, кортош чу цІий дуьс-суш, дуьне мел ду даьржина, дуьненан сагІе сатесна раьгІнашкахь лаьтташ, Соьлжа-гІалин херцаршкахь, хийрачу махкахь четаршкахь гІорош, паччахьаша шайн-шайн Іалашонашца хьехош, цхьаболчара тІетоха олуш, вукхара дукха чІогІа ма тоха олуш, кхоалгІачара када-маш беш, доьалгІачара тІелатта хьоькхуш, пхоьалгІачара «Іалелай, орца дала!» – олуш, нохчийн къам хІора ден-на хІаллакхьуьлуш хилар.

Иштта хиларх со гуттар а чІогІа тийшира, цкъа цхьа-на йочанечу гуьйренан сарахь кхузарчу маьждигехь пхьуьйра ламаз а дина араваьлча, шина а агІор ший-лачу догІано яшочу тІелхигех хьерчаш лаьттачу гІаларташна юккъехь нисвелча. Іаьржа, боданера уьш мелла а схьакъестадора маьждиган корашкара етталу-чу серлонаша. Уьш нохчийн зударий бара, сагІа доь-хуш. «Делан дуьхьа, сагІа... СагІа...». Массарна а дала соьгахь дацара... ХІан-хІа, ас бехке ца бо хьуна и зу-дарий, уьш шайн доьзалш мацаллех кІелхьарбаха ара-бевллера. Бехк нохчийн къонахийн бара, и зударий оцу хьола тІе ца бовлуьйтуш, Іалашбан хьекъал а, ницкъ а ца кхаьчначу. Ткъа зударий-м цхьадолу вайнехан Іадаташ а, бехкамаш а битина, шайн доьзалш кІелхьарбаха арабевллера.

Нохчийн зударий кІайн олхазарш хилла хьийза вайн махка тІехула тахана а, вайн кхерчашкара дахаран цІе дІа ца яйта гІерташ хьийза...

Хъайна ас дуьйцург ца хеза, боху ахь, Падам. Хъуна-м ца хезча а хIумма а дац, со сайна дуьйцуш ву. ХIинца дIакhochу вайша. ХIаъ, дарц чIагIделла. Эццахь некъо голатухучохь ду и цIа. Со сиха воьдучух тера ду, хьо дикка тIаьхъайисна... Иштта хьо тIаьхъайисча-м, бехк а бац хъуна сан ойланаш ца хезча а. Ас гIелдо сайн болар, тIаьхъакхиа хьо...

– И бер ахъа схьаделлехь, хъайн куьйгашка са а доIуьйтуш...

– Баркалла, кIад ца елла со...

– ДIакхаьчна вайша. ХIара ду ахъа лобху цIа...

– Баркалла, Дела реза хуьлда хъуна... Ахь къахьийги...

– Цкъа керта гIой, хъажа хьо, айхъа лобхург кхузахь ий, – Ашми дIа а ца воьдуш, сацавелира урамехь.

Дукха хан ялале Падам юха а ураме елира.

– Кхузара дIаяхна боху иза... тхан ненайиша... – йоьхна хъаьзира Падам. -- Ши кIира ду боху дIаяхна. Суна-м ца хаьа, ХIинца хIун дийр ду а.

«АлхъамдулиллахI, Дела, хъуна бу-кх хастам... Тахана кху Iаьнан буса кхарна гIо-накъосталла дан сан аьтто барна...» – ойланехь Далла хастам бира Ашмис.

– Сан йиша, йохий ма хьовза... Тховса хъуна юхехь тешаме ваша ву-кх хъан, – ондда элира Ашмис.

– Ца хаьа суна-м... Хьо, вевзаш а воцу стаг, кхерставо-кх ас... Тховса хIара буьйса дIаяьллехь-м... – шен корта берана тIе охъаоллийра Падама.

– Тховса буьйса яккха меттиг йолуш ю-кх, ас кхаа баттана ахча дIа а делла... ХIан-хIа, кхин дош ма аьллахь... Схьадал хIара бер... йоI ю хIара, я кIант... КIант? Дала дукха вахавойла хIара... ЦIе хIун ю кхуьнан?..

– Мохьмад, – гIийлла хазийра зудчо. Хьалха воьдучу Ашмина тосаделира иза юха а йоьлхуш хилар...

– Падам, сан дехар ду хьоьга, хIара тховса хилла некъахьовзам бахьнехь са ца гатдар... Ахь кхунна са

ца гатдича а, хьан а, сан а сингаттамаш дуккха а бу... элира цо, юха а ца воързуш.

ГПеххьа некъ бича, и шиъ пхоъазза тІекІелдинчу цІенойн жІуга йолчу кхечира. Царах цхьаьннан наьІарх чохьавелира Ашми. Падам жимма сацаелира. Таккха чухара. Лайн кІур хьийзара цІеношна юккъехула. Мохо неІ чІоггІа тІетуьхира.

Ашмис, шолгІачу тІегІан тІе шавшшиъ хьаладаьлча, бер Падаме дІа а делла, еа наьІарх цхьаъ дІайиллира. Чохьа а ваьлла, чиркх а латийна, Падам чукхайкхира цо.

Бераца чохьа а яьлла, Падам дІасахьобжуш лаьтгара, кхидІа яха ийзалуш.

– Сехьаяла, сехьаяла! – элира Ашмис, цунна тІехьара неІ тІе а узуш.

– Ца хаьа суна-м... айса лелориг хІун ду а... Доккха хІума ду-кх хІара... – элира цо гІийлла.

– Доккха хІума хир дара хьуна, сох а ца кхеташ, тховса буйса яккха чуйитийша бохуш, нехан наьІарш егташ, урамашкахула йолаелла лела дезнехь... Таккха хир дара хьуна доккха а, доьхна а гІуллакх... Иштганаш а гина хьуна суна, – элира Ашмис, цуьнгара бер схьа а оьцуш.

Падама шен палту, схьа а яьккхина, тІера ло охьа а дегийна, дІаоьллира. Бер маьнги тІе меллаша охьа а диллина, Ашми кухни чу велира. Газ а латийна, хи кхехко чайник тІехІоттийра цо. Ша кухни чохь сацавелира, беран гІуллакх дан а, и дузо а Падам паргІат юьтуш. Хи кхихкина даьлла, цІера тІера кхуо юьстахдуьллуш, беран кхача чохь болу жима шиша а карахь кухни чу елира Падам.

– ХІара тІе ца делча, ца вузу и, – кхихкинчу хи чу хІоттийра Падама шиша. Ашмис шен кхетамехь билгалдира, цо иза цхьа атта шега алар, ийзаялар доцуш. Делахь-хІета, кхуо бохург тидаме эцна-кх цо.

Шура чохь долу шиша е чуъра схъа а эцна, дласаластийра Падама, тІаккха дІа а йирзина, къурд оира, шуърин йовхалла толлуш.

Бер дуьзна, юха а набарх доьллера, Ашми кухни чуъра зал чу ваьлча.

– Схъайола, чай мер ду вайшимма, – хъаша кухни чу кхайкхира цо.

Зуда йистхилар доцуш, кухни чу а еъна, стоьла хъал-ха охъахира. Ашмис шина кеда чай доьттира.

Чай молуш цу шинна хиира хІора а цІера мичара ду а.

– КІентан да мичахь ву?

– Кхелхина, – элира Падáма. – Ша саннарш тІам тІе а обьхуш, ша тІамах уьдуш лелар вац аьлла, дІа а вахна, хІаллакьхилира. Итт бутт а бу.

– Шен кІант вуйла хаъарий цунна?

– ХІан-хІа, и вийна бутт кхочуш дуьненчу ваьлла хІара.

– Дала дукха вахавойла кІант! Дала гечдойла цуьнан дена.

– Дела реза хуьлда! – хъалагІаьттина, стоьла тІера пхьегІаш дІалиста йолаелира Падам.

– Падам, ашшимма паргІат садаІа... Гена некъ бина аш, кІадделла хир ду... Со сайн накъост волчу воьду, буйьса яккха... кхана гучувер ву...

– Хьо хІусамах ваьккхи охашимма, – юьхь тІера гуш шийлуш, бехкала яхара Падам.

Ашми кхета цуьнан ойланах: цунна лаъа кхуьнга ала, хьо хІунда воьду хъайн хІусам а йитина дІа, кху чохь шиъ ю чохь... Цунна лаъа иза ала, амма ца олу: кхуо, боьршачу стага, и муха туьду а ца хаъа. Иштта кхунна а ца лаъа кху чохь буйьса яккха: цунна хІун дагадогІу а ца хаъа. Нохчийн гІиллакхаш, нохчийн ойланаш. Цундела хІара дІавоьду, цуьнга эрна ойланаш ца йойтуш, паргІат буйьса яккхийта.

— Хумма а дац! Буйса декъал йойла, — Ашми ара-
велира дарц долчу ураме.

Коърта чохь юха а ека йолаелира и хIетахьлера йини:

Шийла, шийла мох бу хьобкхуш...

Тлаккха шолгIа могIа а дагабеара:

Дагна сзнарг соьца яц...

Юха ерриге а байт ека йолаелира коърта чохь:

Гийда, гийла батте хьобжуш,
Зама ас кхин йоккхур яц...

Иштта багахь мукъам а беш, вогIу хIара Бувайсар
вехачу ураме дIакхечира...

ХIокху урамехъа и ца волу цхъа шой ши бутт баьл-
лера. Бувайсар цкъа-шозза ган-м гинера цунна, цо вола
а олура. Кхуо дуюхьал хIумма а ца олура. Кийрахь доь-
залхо кхалхаран бехк цу чохь буйсанаш йохуш, Эли-
мина хIаваъ цатоар хетара... Иштта ца хила а тарло-
ра... ХIетте а кхунна хIара дерриге а дуюне а, цул чIогIа
хIара мохка, цул а чIогIа хIара гIала а, хIокху гIали чохь
хIара урам а ца безабеллера. Цундела хIара къехкара
хIокху урамах. Аьтто хилча, хIара дIагIур вара кху
гIалара а, кху махкара а.

Цкъа тоха а велира хIара, цхъаьнгара ахча а даькк-
хина. Амма ца вахара, кханий-кханий бохуш, Iаьна кIел
вахара. ТIаьххъара а хIара кхийтира шен дуюхь-уюхь-
ал йолчу ойланех: цхъана агIор кхузара дIаваха лаьара,
гена, гена, массо хIуманна вицвала; вукху агIор, кху-
захь лаьтгах яхнера Элима...

ХIара цхъана Iаьрбойн махкара санчу кIинхетамап
организаце балха а хIоьттина, сецира... Атта хIокху
ураме ца вогIура иза, цхъа гIуллакх хилла цу агIор ваха
дезча а, готоссий воьдура.

Тховса дац кхуынгахь кху урамах хервала лаар, кога-
ша ша-шах валавора хIара кхуза. ХIан-хIа, дац иза Эли-
мина а, цо кхузахь хьегна хало а йицъялар, кхуо иза хIинца
кху урамца а, кху цIийнаца а ца юзура.

Шийла, шийла мох бу хьокхуш,

Суна езнарг соьца яц.

Гийла, гийла батте хьокжуш...

«Батте муха хьокжу, шийла, шийла мох а хилча, дарц
а хилча?...» – и хаттар ша-шега кест-кеста деш, воьду
хIара цкъа сацавелира. И хIун ду? ХIокху тIаьххьарчу
шарахь шен даг тIехь Иллина йозалла ца хаалора цун-
на, болар а дай дара. Цунна ца лиира оцу хийцаман
бахьнаш леха, цунна товра и хийцам, цундела эша а
оьшура. Дуьненчохь ваххал вехаш хилча, иштта хий-
цавелла ваха веза, Iаьржачу ойланех цIан а велла, ой-
ланаш яхь а, хIара луо санна, кIайн хила еза. КIайн ло.
Ашмина а дезара иштта ло догIучу буйсанна йола-
еца лелар... Иштта кIайн заадаьлла бIаьстенан юьхь
а езара... КIайн кучамаш лелор а Элимас марздира
кхунна... Тховса Элимех ойланаш а цхьа яйн яра, цаь-
рца лазам белахь а, кIезиг бара. КIайлла яра цаьрца...
ДIакхечира иза. НеI туьйхира цо гийла. Бувайсар ара-
велира.

– Марша вогIийла, Ашми! Хьо лаа вуй? Сингатта-
ме хIума-м дац? – хIара гича, мелла а карзахе хилира
иза.

– ХIумма а дац. Сингаттам ца хилча, ван ца мега
хьо волчу?

– Мега дера! Чохьхавала.

И буйса дIаелира, Ашмина гIенах цкъа буйсанна
догIуш ло гуш, юха кIайн заадаьккхина хьечийн доьв-
зантуш.

ШолгIачу дийнахь араваьлла, жимма хан яллалц
ийлира иза, дукха Iуьйре вахча, цу шиннан синтем

бохор бу-кх ша бохуш. Берийн ловзоргаш юхкучу ту-
кан чу а вахна, КІантана аганан гІожах олла лестанг а,
стоьмаш а, марзаллаш а эцна, де делкье долуш вахара
иза шен хьеший болчу.

Дарц дІа а сецна, кьегина малх кхетта декхна де
дара, мачаш КІелахь, «кьаз-кьиз» деш, ло цІийзара...
Шелоно юьхь моьрцура. «Шийла, шийла мохь... мохь...
мохь бу я мох бу?.. Мох-м бац тахана... шийла елахь
а... Делахь, мохь бу-кх... ХІаь, оцу иттех шарахь...
шийла мохь а-м хьийкхира, Инчу ма гІуо бохуш... и
мохь бара иза?.. Иза а хилла хир бу. И боцург а бара
мохь... Кхуьнан даго бетта шийла мохь... ХІетахь,
муьстачу гурахь, Элима... кхунах кьаьстина
дІаяхчьана...» Тахана ца хеза цунна и мохь. Делахь а:
«Шийла, шийла мох бу хьобкхуш, суна езнарг соьца
яц...» Кхунна ца лаьа и мукьам шен хье чохь бехий-
ла... ХІетте а...

ДІакхавчча, догІа дІа а хьовзийна, неІ дІайиллича,
цунна ша хІокху тІаьхьарчу эхашарахь вехачу хІусамехь
хийцамаш хаабелира. Чохь зуда хилар бу-кх хийцам,
зуда йолчохь цхьа шатайпа хуьлу кьепе, хІаваь, дахар
хаадалар.

– Іуьйре дика хуьлда! – хазийра кхуо.

– Далла везийла! – цуьнан озехь цхьа а синхаам ца
хаалора, цхьа хІуманна кьера хилар, бенцахетар, де-
ган десалла бен. Цо мелла а дог дохадора, делахь а
доккха хІума дара и чохь хилар, цуьнца и Делан жима
малик а. Цу шимма хийцина хІара хІусам, кьагийна
малхо а, цу шимма а.

КІант набкхетта Іуьллур, Падама кхуьнга кухни чу
кхайкхира. Стоьла тІехь тІекІелтоьхна бога хьала а
айина, чІепалгийн туп гучуяьккхира Падама, чай а
добттира.

Ашмина легашкахь хорам хІобттира, шен хьалха
Элимица хилла дахаран хІуо а хааделла.

– Тхойша цига Франце дІадаха дагахь дара... Сан шича ю цигахь, Ниццехь... Цигахь гуттар а йовха хуьлу, яахІума а, чохь Іен меттиг а...

Корехь лаьтта Надам гІийлла къамеле елира. Мал-хо Іораяьккхинера цуьнан де Іан хазалла. Ашмис цхьа-на мІаьргонна бІаьрг туьйхира цунах. И хьажар тоьй-ра тинчун мах хадо. Вагийча санна, сихха шен хьажар чІепалгаш тІе дуьйгіра цо. Амма чІепалгех ши дакъа дигйна а валале, цунна юха а лиира коре хьажа. Ца хІуттуш сацавелира, кхин цхьа чІепалг а диира. Бех-кам къарбира лааро... Хьаьжча, иза корехь яцара, и хиллачохь маьлхан серло яра, комаьршша цІенкъа Іенаш. Падам ІиндагІе яьллера, малх ца кхочучу. «Іаьрмециг ю вайн хьаша», – ойла хилира Ашмин. Амма ша нийса воцийла хаьара цунна, иза бІаьрмецигалла яцара, иза кхин дара. И шитта хиларо чоІхе боккхура кхуьнан кхетаман кІоргенехь кхолла-еллачу дегайовхоне боьду некъ, хІетте а цо воккха а невоґра.

– Тпаккха, дийца ахь, Падам, со ладугІуш ву хьуна, – чайнах къурд бира Ашмис.

– Тпаккха... тхан ненайиша яра тхойшинга хьобжур ю аьлла... Загранпаспорт даккха гІо дийр ду аьлла... Іакъдерг дийчича, сан йиллинчу хенахь кхуза схьак-хача аьтто а ца хили...

– Цига дІаяха стенна гІерта хьо, Падам... Цигахь мен дика делахь а, сагІадоьхурган даржехь ма ву стаг.

– Ца хаьа суна-м... Сайн дуьхьа-м ца лелара со... ХІокху беран дуьхьа... – цІенкъа буьйгіра шен ши бІаьрг Падама.

– Иза а бакъду... Ас хІун гІо дийр дара хьуна?..

– Ца хаьа... сан гІуллакх къастталц, цхьа масех де кху чоьх даккха аьтто хилча...

– Ахь хІун дуьйцу, Падам... масех де, кІира а, бутт а биккхахьа...

– Ца хаьа... цхьа товш ца хета...

– Падам, со кхета... хІара зама хала ю... Адаманни юккьера тешам дІабаьлла, кѣинхетам гІелбелла... Хетте а хьо сайх теша лаьара суна, со догцІена лелаш хиларх... Ас Далла хастам бо шуьшиь сайна тІелоттадалийтарна... ХІокху кѣематдийнахь сан шуьшинна гІо дан аьтто хилар а ма ду доккха хІума...

Падам цунна дуьхьал йист а ца хилира. БІаьргаш хих буьзира цуьнан. «ГІагІ» аьлла, охьа ца елха, дехьа чу елира иза.

Цхьана дийнахь Ашми, балха тІехь хьие а велла, Іаржѣеллачул тІаьхьа веара Падам, цуьнан кІант долчу. Дикка Іийра иза, цхьацца хилларш-лелларш дуьйцуш. Буйса дикка гена елира, хІара дІаваха тохавелча, Падама элира:

– Кху чохь шиь чохь а ю, цхаь тхойшинна тоьаш ю.

Ашмис цуьнга хІумма а ца элира, иза шена йисначу чохь паргІатвелира. Амма наб ца йогІура. Кхуо шена Іалашо кѣастийнера: хІара Падам а, цуьнан кІант Мохьмад а кхунна Іаржделлачу дуьненан боданехь гуш цхьалха богу чиркх бара, мел гІийла беларь а, и богура, цо серло а лора, амма мохехь богу чиркх чІогІа экам бара, ткъа мох шийла а, кѣиза а бара («Шийла, шийла мох бу хьоккхуш»). Цундела хІара чІогІа хьожуш хила везара, кхуьнан лаамза цхьа меттахъхьар я цхьа нийса ца кхета тарло дош а тоьар дара и чиркх дІабайъа. ТІаккха хІара юха а ойланашка волура: хІан-хІа, тІаьхьакхуьур вац зудчун дог-ойланна, цундела тоьлашха хила тарло, хила доьгІнарг сихдан а ца гІерташ, шен зама кхаччалц ІаддаІар.

Цунна наб оцу буса сатоссуш кхийтира. Іуьйранна, шен буса хилла сацам бохош, кухни чохь чай молуш Іаш, иза ша-шех цец а вуьйлуш, кѣамеле велира:

– Падам... Хьо сох... нийса кхета лаьа суна... Сан бара доьзал цхьа шо хьалха... Хьан а санна... иза дІакхелхира... Цул а хьалха... цуьнан кийрара тхан

доьзалхо кхелхина хиллера... и ас хьуна дийцира...
цундела суна лабара хьо а, Мохьмад а лардан, шуна
ло дан, гуттар а ло дан сайн бакьо... хIаь... хила...
бакьо, – дог деггалора лергаш чохь, мотт тийсалора.
Иштта хьал кхуьнгахь дукха хьалха хиллера, хIара кхиъ-
на воьгуш жима стаг волуш, цхьана можачу гурахь, мохо
гушIе мел туху, можа глаш лаьтта ьгучу, хуьлчу хьай-
банийн хьожа лаьтгачу цхьана сарахь, ьцу хьайбана
деллахь шовданера йогIу йоI, ши ведар охьа а
хIогтийна, шега ладугIуш, сецча... Делахь-хIета, лар
поцуш ца дайна-кх хIетахьлерниг, кхуьнан кьоналла,
юхадерза йиш йолуш хилла-кх хIетахьлера дахаран
хаадалар...

Иза соцу, кхидIа ша хIун эр ду а ца хууш.

– Со реза ю, – цхьа атта олу Падама. – Вайн юкъя-
меттигаш бусалба динехь чIагIьяйта, ТIой-юьртахь
всхаш сан дешича ву хьуна...

Ашмин синкхетам ьцу мIаьргонехь цIанбелира, иза
цхьа кIайн ло диллинчу ламанан басенах тера бара.
Кхунна хаьара иза цхьана ханна дуйла, амма и йоца
хан хааялар а ду-кх доккха хIума.

Урамеваьлча, ло дара доьгуш. Кхушарахь дукха ьху-
ра ло. Кхуо дагаловьцура Падаман дешнаш, цхьа атта,
синкарзахалла йоцуш элир-кха цо уьш. «ХIокху бала-
наша, бохамаша йицйина цуьнан и синкарзахалла,
делахь цуьнан и сацам хьалххехь хилла, цо иза, даге
ла ца доьгуш, хьекьалца тIеэцна, хьекьалца ца хуьлу
карзахалла, дагца хуьлу... хIун бен ду и, мухха хилча
а... Ло хилча а доьгуш, мох а хьийзаш.

ИШийла, шийла мох бу хььокхуш...

Суна езнарг соьца яц...

«Дера ю-кх, Дала мукьалахь. ДIо генахь боданехь
гучу серлонах лепа иза... Дог дохдеш, некь серлабок-
кхуш...»

Садайча кхечира хІара кхоь Соьлжа-гІала. Ло цхьац-
цанхьара дешна, тІуьна шело яра, нагтахь мох а хьок-
хура, мохо и шело дегІе кхачайора, тІедуйхинчу бар-
закъан дуьхьало атта эшош. Ашми гІеххьа цецвелира
оццул йоьхначу, ирчачу гІалахь оццул дукха адам хи-
ларх. Уьш массо а хьаьдда воьдура, вовшашка вистхи-
лар доцуш, ша-ша тІаьхьависарна кхоьруш, бода кха-
чале цхьаццанхьа дІалачкЪа, дІахьулвала, дІатаба. Ма-
сех жима ахтобус яхара, кхаьрга ца кхочуш. Адамаш,
вовшашка хьовсар доцуш, жима-воккха ца къастош,
татталой хьаладовлура машен чу, неІ дІакъовлалора...

Маж йолчу, хенарочу стага элира кхаьрга:

– Иштта латтахь, тховса цІа а кхочур дац шуьша, эхь-
бехк а дитий, хьала а далий, охьахаа... нах буйьсанах
бевдда боьлху... Буйьсанна хуьлурш даккхий хІумнаш
ду...

– ХІун хуьлу буйьсанна?

– Дийнахь хирриг хуьлу-кх... ХІетте а нах буйьса-
нах кхоьру. Нах бойЪу, нах лечкЪабо... ХІумнаш а леч-
кЪайо... Дийнахь а, буса а... Делахь а буйьсанах кхоь-
ру нах.

Ашми ахтобусан социйла а йитина, могІабинна
йоьлхучу машенашна куьг леца хІоьттира. Амма цхьам-
ма а сацош яцара.

– Сан ваша, хьо кху гІалахь хилаза дуккха а хан яьл-
лачух тера ду, – элира мажъяьллачо.

– Муха хиира хьуна? – хаьттира Ашмис.

– Адамаш хьалхалернаш дац. Шайна вевзаш ца хил-
ча, машен ца сацайо цара... Тешам дІабаьлла, цхьа
кхерам бисна...

– Ткъа хьо ца кхоьру?..

– Стенах?

– Буйьсанах.

– Суна буйьса а, де а цхьаь ду. Собардел, собардел
нах! Схьадало ший а! Со тІехууш вац... хІара доьзал...
жима бер... – хІорш теттина ахтобус чу бехира цо.

Ахтобус хІорш баха безачу урамна дикка юѡстахуо сецира. Булучу боданехула ког моссаза боккху цІунаш хьалаетталуш, шийлачу мохехула доьдура и ший: бер Ашмин карахь дара, Падамехь – тІормигаш. Урамаш кылачохь – оьрнаш, айманаш, херцарш... Нагтахь херцарш юккъехь серло хаалора – биргІана буьххьехь йогу газ.

Эха сохьтехь некъ а бина, дІакхаьчча, кхеран урамехь, каш чохь санна, Іаьржа дара, цхьанхьа а йогуш цІе а яцара. Ураман маьПехь жІаьлийн арданг иккхира гучу. Уьш цкъа-шозза «гІалх» аьлла дІадахара, нагтахь юха а доьрзий кхарна «гІигІ» а деш.

Кхуьнан ков къевлина дара. Бер Падаме дІа а делла, хІара кертах тасавелира. Ког гІорто меттиг йоцуш, шершина охьавеара. Аьтту болу меттиг лоххуш, цхьанш ког дехьавелира иза. Кхузахь керт хилла меттиг а бьцара. Кхуьнан уьйгІехула дІадоьдуш некъан тача гора, лийгІехь дикка къаьсташ адамийн, жІаьлийн лараш а йолуш.

Оцу тачанца вахна, чохьхара дІакъевлина ков схьадоьлира цо. ТІаккха – цІийнан неІ.

– ХІинца цІа кхечи-кх вай... Ас хІинцца чІурам латор бу... шуьшиь кхузахь, диван тІе охьахаа... ХІара дукха тиша ю аьлла, йитина хир ю дІа ца хьош... – Падам шен бераца охьа а хаййна, тІормиг чьура чІурам хьалабаьккхира цо. Сирник цкъа-шозза дІаяйра, леташ а, ца леташ а, эххар а чІурам къегира, чохь серла а йоккхуш.

– Газ кхана схьатосуйтур ю... ХІинца пеш латор ю ас, – гІеххьа бехкала вахна хьаьвзира Ашми.

Падам, дуьхьал йист ца хуьлуш, шен тІормиг чьури хи чохь долу шиша хьала а даьккхина, кисин дакъа яшна а йина, стоьбла тІера чан дІаяккха хІоьттира. Мохьмад наб еш вара.

Ашми уьйгІа велира. Цхьадика, дечиг дара. Аьхка цІа веьча, йоккхачу тоьпан хІоьо йожийна туьрк, кхуо

Садайча кхечира хІара кхоъ Соьлжа-гІала. Ло цхьац-
цанхъара дешна, тІуьна шело яра, нагтахь мох а хьок-
хура, мохо и шело дегІе кхачайора, тІедуйхинчу бар-
закъан дуьхьало атта эшош. Ашми гІеххьа цецвелира
оццул йохначу, ирчачу гІалахь оццул дукха адам хи-
ларх. Уьш массо а хьаьдда воьдура, вовшашка вистхи-
лар доцуш, ша-ша тІаьхъависарна кхоьруш, бода кха-
чале цхьаццанхьа дІалачкъа, дІахьулвала, дІатаба. Ма-
сех жима ахтобус яхара, кхаьрга ца кхочуш. Адамаш,
вовшашка хьовсар доцуш, жима-воккха ца къастош,
татталой хьаладовлура машен чу, неІ дІакъовлалора...

Маж йолчу, хенарочу стага элира кхаьрга:

– Иштта латтахь, тховса цІа а кхочур дац шуьша, эхь-
бехк а дитий, хьала а далий, охьахаа... нах буййсанах
бевдда боьлху... Буйсанна хуьлурш даккхий хІумнаш
ду...

– ХІун хуьлу буйсанна?

– Дийнахь хирриг хуьлу-кх... ХІегте а нах буййса-
нах кхоьру. Нах бойъу, нах лечкъабо... ХІумнаш а леч-
къайо... Дийнахь а, буса а... Делахь а буййсанах кхоь-
ру нах.

Ашми ахтобусан социйла а йитина, могІабинна
йохьлхучу машенашна куьг леца хІоьттира. Амма цхьам-
ма а сацош яцара.

– Сан ваша, хьо кху гІалахь хилаза дуккха а хан яьл-
лачух тера ду, – элира мажъяьллачо.

– Муха хиира хьуна? – хаьттира Ашмис.

– Адамаш хьалхалернаш дац. Шайна вевзаш ца хил-
ча, машен ца сацайо цара... Тешам дІабаьлла, цхьа
кхерам бисна...

– Ткъа хьо ца кхоьру?..

– Стенах?

– Буййсанах.

– Суна буййса а, де а цхьаь ду. Собардел, собардел
нах! Схьадало ший а! Со тІехууш вац... хІара доьзал...
жима бер... – хІорш теттина ахтобус чу бехира цо.

дагарца хеда а йина, раггу кѣл охъайиллинера. Цундела хІинца карий. Кхуо цкъа хъалха кегий генаш схъайицира, тІаккха мелла а стаммий дечигаш. Дечиг а карахъ хІара наьларехъа дІаволалушшехъ, цхъа чІогІа татанаш девлира, латта дег а деш. Ша волччохъ охъахлалуш, цуьнан тидам хилира чохъ корехъ богучу чиркхан серло тохалуш, дІаяза а юьсуш. Тохаран тулгІею цІеюш а ластийра, корохъ сизбаьлла куьзган бІаьрган ах охъабуйжира. Цигахула чухъаькхначу мохо юха а дІабайаза бисира чІурам... Лайла охъабобжна куьзган бІаьрган ах, схъа а эцна, корехъ дІахІоттийра цо, жима хьостам тІетаІорца дІа а чІагІбеш...

Ло а долалуш дара, даккхийчу чимашца, герзийн гІовгІанаш а юьйлура кест-кеста, ойланаш а гІуьттура, уьш Деле дечу доІане юььрзура...

Дагна хала дара, делахъ а цхъа сирла а дара... Лаам а бара кху херцаршна, герзийн гІовгІанашна, дарделлачу адамашна юьккъехъ цхъа синтеман гІайре кхолла, шайна гонах, хІокху доьзална гонах – гІайре, тІеобхуш хІара ло а долуш... Кхуо тховса датийна чІурам мохо дІа а ца бойуш... са а тосуш, са а довш... бІаьсте а йолуш... латта а охуш... хъаьжкІаш а юьйш... юха догІанаш а оьхуш... юха малх а кхеташ...

Стаг лаьттара шен тишчу цIийна уллохь. Дукха а хан яра иза иштта лаьтташ. Иза цхьалха стаг вара, хар-ционаш, бохамаш дукха лайна. Иза нахана вицвеллера, нах цунна а бицбеллера. Хьекъална изшна иза, амма адамашна кхераме вац, олура цунах наха. Стагана бен и ца хетара шеа хIуъа а аьлча а. Цунна деккъа цхьа хIума лаъара: цкъа мацах ша жима волуш шена дев-ишчу малх кхеттачу, тайп-тайпанчу аьзнех, хазчу хьожанехь дуьзначу дуьнене цхьана минотана, я цхьана маьргонна вухаверза.

Амма и кхуьнан лаам, дийнера де мел дели, гена болура, дийнера де мел дели кхин беснаш хIаллакдеш, кхуьнан кхетаме богIура Iаьржа бос. Цхьана дийнахь иштта ойланаш еш, и стаг шен цIийна хьалха лаьтташ ло доладелира. Даккхийчу чимашца, бамба санна, Iеда и ло тIедуьллур массо хIуманна. Дерриге а дуьне кIайдора цо.

Цецваьлла хьобжура стаг оцу лаьтта юссучу кIайлле. Иза алсам мел ели, шен ойланашка синтем буссуш санна хетара цунна. ТIаккха Iаьржа бос дIатоттуш, жим-жима богIуш, цуьнан кхетаме бан болабелира кIайн бос. Кхунна гонахара ло алсам мел долу алсамболура и кIайн бос. Эххар а буйса юкъал тIехьаьлча, кхуьнан дерриге а кхетам дIалецира кIайчу басо, цуьнца цхьаьна бсара синтем.

Далла бу-кха хастам, Iаржделла хIара дуьне кIайдан йиш йолчу Далла бу-кха хастам, – элира ста-га.

Тпаккха иза цецвелира:

– ХIара кIайн ло массарна а цхьабосса тIедогIу-кх...
Цо шен кIайчу басца хьулдо-кх массо а хIума: Iаьржа дитташ, хоттах дуьзна некъаш, Iаьржа ценош, дика нах, вуо нах... – массо а хIума хьулдо-кх лан чимаша. Массо а хIума кIайн хуьлу-кх ланна кIелахь. Делахь хIета, массеран а, кьинош, зуламаш динчеран а тIехь, йиш ю-кх оцу ланно шаьш кIайдинчохь, кхин Iаржа ца лун, диса. Церан йиш ю-кх, ло дашале, дохкодовла. Ло дешча, тIаьхьа хир ду, ло дешча, дерриге хьалха ма-хилла-ра хир ду.

Иза чIогIа цецваьккхира шена гучуяьлладу оцу кьайлено, и нахе дIа ца хоуьйтуш Iен бакъо яцара цуьнан.

Лулахойн неI туьйхира цо. Хан яьлла хан йолу дела, ехха етта дийзира.

– Хьенех, хьо вуй иза? – элира араваьлладу хIусамдас. – Хьуна хIумма-м ца оьшу?

– ХIан-хIа, ло ду вайна догIуш. Ло дашале дохко-ваьлча, дика хир ду хьуна.

– Дика ду, – хIара вевзачу хIусамдас кхин тидаме а ца ийцира кхуо бохург. – Чу а волий, чай малахьа, вох-лохьа.

– ХIан-хIа, со дуккха а нахе дIаала дезаш ву.

Урамехула дIатаьIира стаг.

Дукха хьолахь наха хIара оцу лулахочо санна тIеоьцура, цхьа тамашийна бела а кьежаш, хетарехь, уьш ца тешара кхуо дуьйцучух. Иза церан гIуллакх ду-тешар, цатешар. Кхуьнан декхар дIаалар ду.

Цхьаьннан цIийнан ков дехха детта дийзира цуьнан. Цу чохь гIовгIанаш яра яккхий, тайп-тайпана мукъамаш хезара. Эххар а цхьамма ков диллира.

Стага ша деанарг дIадийцира.

Вукхо:

– Яхийта кхузара, Iовдал! – аьлла, цхьа чIогIа ков тIетуьйхира. – Ахь ца аьлча, суна ца хаьа хьуна, ло дуйла догIуш!

Стаг кхидIа а вахара. КетIахь цхьа сирла стогар бо-
гучу, цхьана доккхачу цIенна хьалха сецира иза. Цу
чуIра хIусамда шозза кьуй а баьхкина, шозза а лулахой
орцахбевлла кIелхьара ваьллера. Тховса, уьш юха
багIахь а аьлла, дийнахь ша лехна деана герз а дуьй-
лина Iара иза.

НеI етташ лелачу стагана ца хаьара иза. Цо массе-
ран санна, неI туьйхира оцу цIийнан а. Массо а стаг
кьу тарвелла Iачу хIусамдас, корах ара а диллина, герз
туьйхира. Хьажийна а ца туьйхира, дуьхьалдIа кьу
цIачовхо дагахь туьйхира.

Амма неI еттачу стагана кхийтира иза.

Дуьхьал герз ца долуш тийналла хIоьттича, корах
арахьаьжира хIусамда. Шен кетIахь аркьал вожна
Iуьллуш стаг гира цунна. Вевзира цунна иза. Иза кьу
мацара, наха «Делан-пекъар» олуш цIе йоккхуш, цхьа
миска стаг вара, лакха юкьахь, тишчу цIа чохь Iаш волу.

Хьаьдда вахна, вожна Iуьллучунна тIехIоьттинера
хIусамда:

— Суна ца хаьара, суна ца хаьара, — бохуш.

Лен чов хиллачу адамо, шена герз тоьхначу стаге
хьалла а хьаьжна, элира:

— Ло ду догIуш... Лайно массо а хIума кIайн до...
По дашале дохковала... ло дешча тIаьхьа хир ду...

Тпаккха иза цецвелира:

– ХІара кІайн ло массарна а цхьабосса тІедогІу-кх.
Цо шен кІайчу басца хьулдо-кх массо а хІума: Іаьржа
дитташ, хоттах дуьзна некъаш, Іаьржа цІенош, дика нах,
вуо нах... – массо а хІума хьулдо-кх лайн чимаша. Массо
а хІума кІайн хуьлу-кх лайна кІелахь. Делахь хІета,
массеран а, кЪинош, зуламаш динчеран а тІехь, йиш
ю-кх оцу лайно шаьш кІайдинчохь, кхин Іарж а ца лун,
диса. Церан йиш ю-кх, ло дашале, дохкодовла. Ло деш-
ча, тІаьхьа хир ду, ло дешча, дерриге хьалха ма-хилла
ра хир ду.

Иза чІогІа цецваьккхира шена гучуаьлладу оцу кІай-
лено, и нахе дІа ца хоуьйтуш Іен бакъо яцара цуьнан.

Лулахойн неІ туьйхира цо. Хан яьлла хан йолу дела-
ехха етта дийзира.

– Хьенех, хьо вуй иза? – элира араваьлладу
хІусамдас. – Хьуна хІумма-м ца оьшу?

– ХІан-хІа, ло ду вайна догІуш. Ло дашале дохко-
ваьлча, дика хир ду хьуна.

– Дика ду, – хІара вевзачу хІусамдас кхин тидаме а
ца ийцира кхуо бохург. – Чу а волий, чай малахьа, вох-
лохьа.

– ХІан-хІа, со дуккха а нахе дІаала дезаш ву.

Урамехула дІатаьІира стаг.

Дуккха хьолахь наха хІара оцу лулахочо сапша
тІеобцура, цхьа тамашийна бела а кЪежаш, хетарехь,
уьш ца тешара кхуо дуьйцучух. Иза церан гІуллакх ду-
тешар, цатешар. Кхуьнан декхар дІаалар ду.

Цхьаьннан цІийнан ков дехха детта дийзира цу-
нан. Цу чохь гІовгІанаш яра яккхий, тайп-тайпана
мукъамаш хезара. Эххар а цхьамма ков диллира.

Стага ша деанарг дІадийцира.

Вукхо:

– Яхийта кхузара, Іовдал! – аьлла, цхьа чІогІа ков
тІетуьйхира. – Ахь ца аьлча, суна ца хаьа хьуна, ло
дуйла догІуш!

Стаг кхидла а вахара. Кетлахь цхьа сирла стогар бо-
сучу, цхьана доккхачу цленна хьалха сецира иза. Цу
туьхара хусамда шозза кьуй а баьхкина, шозза а лулахой
орцахбевлла келхьара ваьллера. Тховса, уьш юха
ваьллахь а аьлла, дийнахь ша лехна деана герз а дуьй-
тига йара иза.

Ней етташ лелачу стагана ца хаьара иза. Цо массе-
ран санна, ней туьйхира оцу цийнан а. Массо а стаг
туьху тарвелла йачу хусамдас, корях ара а диллина, герз
туьйхира. Хьажийна а ца туьйхира, дуьхьалдла кьу
лачовхо дагахь туьйхира.

Амма ней еттачу стагана кхийтира иза.

Дуьхьал герз ца додуш тийналла хюьттича, корях
грахьаьжира хусамда. Шен кетлахь аркьал воьжна
уьшлуш стаг гира цунна. Вевзира цунна иза. Иза кьу
ваьллара, наха «Делан-пекьар» олуш цле йоккхуш, цхьа
нека стаг вара, лакха юкьахь, тишчу цла чохь йаш волу.

Хьаьдда вахна, воьжна йуьллучунна тлехюьттинера
хусамда:

Суна ца хаьара, суна ца хаьара, – бохуш.

Лен чов хиллачу адамо, шена герз тоьхначу стаге
вала а хьаьжна, элира:

Ло ду догйуш... Лайно массо а хума кйайн до...
Ло ланкале дохковала... ло дешча тлаьхьа хир ду...

Біаьсте йолуш суна дагайогІу тхайн шира юрт, сайн бералла дІаяхна меттиг а. Хъаннаш юккъехъ Іуьллуш яра иза. Дитташ, коьллаш керл-керла тІейовлура цигахъ. Цундела шаьш йол хьокху цанаш а, даьхний дежа меттигаш а кест-кеста царах цІанъян дезара нехан, цІан ца йича юкълур яра.

Цкъа мацах яккхий хъаннаш хиллачух тера дара цигахъ, и хъаннаш хедош, юьхкаш ягош, ирзуш дохуш, баха хевшинера кхузахъ нах. ХІетахъ кхузахъ хедийначу хъаннийн хІу дара иза, тІепаза дан ца туьгуш, юх-юха а денлуш хьалагІертарг.

ЦІера даьхначу кхойтга шарахъ дика аьтто хилира коьллийн... И кхойтга шо дІа а даьлла, юха цІа кхаьчначу юьртахошна синтарех даккхий девзанаш хилла карийнера. Хьуьно, го гатбеш, юкъяерзийнера юрт, акхарой гергадаьхкинера, лунаш хуьлу бохура эвла юккъехула кхерташ лелаш, адамех къахкар доцуш.

ЦІа дирзинчу адамийн шайна даха меттиг акхарош-кара а, ораматашкара а юхаяккха дийзира. Акхарой-м девдда дІадахнера, гІовгІанах девдда. Ораматашца болу кьовсам иштта сиха дІа ца бирзира.

Дикка къахега дийзира. Дагаршца, херхашца, мангалшца тІетаьІначу наха, ораматашкара юхадаьккхира шайна дуьйш-дерзош лело латта.

ХІинца юьрта боьду некъ боцуш (Орган тІехула тилина тІай дохийна дела), пхи шо а даьлла. Оцу пхеа шарахъ чІогІа аьтто хилла хир бу церан, ораматийн: маргІалех синтарш хилла хир ду, синтарех – коьллаш, коьлlex – девзаш...

Хлаь, хґегахь, тхо тхайн ширчу юьртахь Іаш, со жима
волуш, шашь оццул члогІа ораматашца кьуьйсус дол-
лушехь, шайн керташкахь бошмаш юьйгІура наха, ла-
хенцара тайп-тайпана синтарш а кхоьхьуш: Іежаш, кхо-
раш, баьллаш, туьркаш, гІаммагІаш (и гІаьхьара шиь
дика ца кхуьура ламанца, кьаьсттина гІаммагІа,
стоьмаш балар кІезиг хуьлуш, гІеллуш, гІеллуш, эххар
и, якьалой, дІайолура...).

Дас а юьйгІура цІийна тІехь а, уьйтІахь а беш. Бакь-
дерг дийцича, и шатайпа беш яра. Цо доьгІначех дук-
хахдерш акха синтарш дара: акха кхораш, акха Іежаш.
Уьш дикка ондадевлча, цхьана бІаьстенан юьххьехь,
дас церан баххьаш дІахедийра. Царна тІе оцу юьртахь
утаре а чам болу стоьмаш лучу синтарех даьхна ке-
тнї, беран пІелггал деха а, оццул шуьйра а хир долуш
генаш дуьйгІура. Генийн цхьа юьхьиг, тІера ковст
дІайоккхуш, цІанийора цо, тІаккха и юьхьиг дІахадийнчу
акхачу синтаран кевстигна юххехула чуьгІура. Цхьана
синтаран гІода тІе я шиь, я кхоь, я йиь га югІуш мет-
ти а хуьлура. ТІаккха и генаш асанца дІадоьхкура, чев-
наш санна, цу тІе жимма Іаьржа латта я ширьелла кхел-
ла юьллуш.

Юьртара нах цецбуьйлуш хьуьйсуса дас лелочуьн-
га. Дукхахболчара, бела а кьежаш, кортош лестадора:
«Орна кьахьоьгу, гІуллакх хир дац», – бохуш.

Амма гІуллакх хилира: тІейоьгІна генаш дукхахьерш
денгелира. Наггахь цхьана гІода тІера шиь я кхоь денг-
еллехь, царах тоьлларг юьтура, вуьйш дІайохура.
ТІаккха шо шаре долуш тІейоьгІна га йоккха хуьлура, и
хоттаеллачохь муо хьовзабора, иза хан дІа мел ели
шарлора, акхачу синтаран гІодах дІауьйш, эххар а цхьан-
на а кьаьстар доцуш, цхьа синтар хуьлура тІедоьгІначух
и, бухахь хиллачух а. Цул гІаьхьа цу синтарх, стом а
луш, могаш Іаж я кхор хир бу бохучух тешарш а кІезиг
бара. Юха заза даьккхича: «Заза телхина охьадужур ду,
стом хир бац»; стоьмаш латийча: «Стоьмаш телхина

БІаьсте йолуш суна дагайогІу тхайн шира юрт, сайн бералла дІаяхна меттиг а. Хъаннаш юккъехъ Іуьллуш яра иза. Дитташ, коьллаш керл-керла тІейовлура цигахъ. Цундела шаьш йол хьокху цанаш а, даьхний дежа меттигаш а кест-кеста царах цІанъян дезара нехан, цІан ца йича юкълур яра.

Цкъа мацах яккхий хъаннаш хиллачух тера дара цигахъ, и хъаннаш хедош, юьхкаш, ягош, ирзуш дохуш, баха хевшинера кхузахъ нах. ХІетахъ кхузахъ хедийначу хъаннийн хІу дара иза, тІепаза дан ца туьгуш, юх-юха а денлуш хьалагІертарг.

ЦІера даьхначу кхойтта шарахъ дика аьтто хилира коьллийн... И кхойтта шо дІа а даьлла, юха цІа кхаьчначу юьртахошна синтарех даккхий девзанаш хилла карийнера. Хьуьно, го гатбеш, юкъяерзийнера юрт, акхарой гергадаьхкинера, лунаш хуьлу бохура эвла юккъехула кхерташ лелаш, адамех къахкар доцуш.

ЦІа дирзинчу адамийн шайна даха меттиг акхарош-кара а, ораматашкара а юхаяккха дийзира. Акхарой-м девдда дІадахнера, гІовгІанах девдда. Ораматашца болу къовсам иштта сиха дІа ца бирзира.

Дикка къахеге дийзира. Дагаршца, херхашца, мангалшца тІетаьІначу наха, ораматашкара юхадаьккхира шайна дуйш-дерзош лело латта.

ХІинца юьрта боьду некъ боцуш (Орган тІехула тиллина тІай дохийна дела), пхи шо а даьлла. Оцу пхеа шарахъ чІогІа аьтто хилла хир бу церан, ораматийн: маргІалех синтарш хилла хир ду, синтарех – коьллаш, коьллек – девзаш...

ХІаъ, хІетахъ, тхо тхайн ширчу юъртахъ Іаш, со жима болуш, шайш оццул чІогІа ораматашца къуйсуш долупнехъ, шайн керташкахъ бошмаш юьйгІура наха, лехшара тайп-тайпана синтарш а кхоъхъуш: Іежаш, кхораш, баьллаш, туьркаш, гІаммагІаш (и тІаьхъара шиь дика ца кхуьура ламанца, къаьсттина гІаммагІа, стоьмаш балар кІезиг хуьлуш, гІеллуш, гІеллуш, эххар а, якъалой, дІайолура...).

Дас а юьйгІура цІийна тІехъа а, уьйтІахъ а беш. Бакъдерг дийчича, и шатайпа беш яра. Цо доьгІначех дукхадерш акха синтарш дара: акха кхораш, акха Іежаш. Уьш дикка ондадевлча, цхъана бІаьстенан юьххъехъ, лас церан баххъаш дІахедийра. Царна тІе оцу юъртахъ утаре а чам болу стоьмаш лучу синтарех даьхна кегіи, беран пІеллгал деха а, оццул шуьйра а хир долуш генаш дуьйгІура. Генийн цхъа юьхъиг, тІера ковст пІайоккхуш, цІанийора цо, тІаккха и юьхъиг дІахадийнчу акхачу синтаран кевстигна юххехула чуюгІура. Цхъана синтаран гІода тІе я шиь, я кхоъ, я йиь га югІуш меттг а хуьлура. ТІаккха и генаш асанца дІадоьхкура, чеваш санна, цу тІе жимма Іаьржа латга я ширьелла кхелла а юьллуш.

Юьртара нах цецбуьйлуш хуьйсура дас лелочуьнга. Дукхахболчара, бела а къежаш, кортош лестадора: «Орна къахьобгу, гІуллакх хир дац», – бохуш.

Амма гІуллакх хилира: тІейобгІна генаш дукхахьерш денгелира. Нагтахъ цхъана гІода тІера шиь я кхоъ денгеллехъ, царах тоьлларг юьтура, вуьйш дІайохура. ТІаккха шо шаре долуш тІейобгІна га йоккха хуьлура, и хотгасллачохъ муо хьовзабора, иза хан дІа мел ели царлора, акхачу синтаран гІодах дІауьйш, эххар а цхъанна а къаьстар доцуш, цхъа синтар хуьлура тІедобгІначух а, бухахъ хиллачух а. Цул тІаьхъа цу синтарх, стом а луш, могаш Іаж я кхор хир бу бохучух тешарш а кІезиг бара. Юха заза даьккхича: «Заза телхина охьадужур ду, стом хир бац»; стоьмаш латийча: «Стоьмаш телхина

охъаэггар бу»; охъа ца эгча: «Юккъера бехка хир бу». Стоъмаш бехка а ца хилира, мелхо а цхъа шатайпа чам болуш бара: акхачу стоъман мусталла а, наха кхийнчун марзалла а цхъаьнайна.

Дас доьгІначу синтарех, дуккха а стоъмаш а луш, дика беш хилира. Цо дика дола а дора цу бешан, бІаьста я гурахъ генаш кходура, гонаш самсадохура, тхуна, берашна а, Іамадора бешан дола дан.

И цомгаш хилча, тІаьхъа и дІаваьлча, гІелделира бешан доладар, беш юкъьелира, дІатесира...

Таккха тІом белира, хъалхара тІом: юъртахъ мел долу цІа дагийра. ХІетте а адам хъалаоьхура шайн дай баьхначу, бошмашна дола дан, хилла стом схъагулбан, цанаш цІанъян, мангал хъакха.

ШолгІа тІом белира: Орган тІехъ тиллина тІай дохийра, стиглара чу бомбанаш а тоьхна, хІинца юърта кхача а йиш яц, хийла гергара нах дІабоьхкинчу кешнашка хІотта а. ХІинца кешнаш а, юрт а, коьллаш, къух даьлла, юкълуш хир ю.

Цхъа шо хъалха гуьйренан юьххьехъ, Орга гомха долчухула хих а ваьлла, тхан юърта вахна хиллера Зо-нахара цхъа-ши стаг.

Пайдаоьцуш стаг а воцуш, Іанабаханчу стоьмех йоьттина лаьтта акхаяьлла юрт схъагича, бІаьргех хи делира шайн бохуш дийцинера цу шимма...

И схъахезча, кхин а чІогІа лиира цига ваха. Го тесина, Шуьйтахула, Лакха-Варандахула вахалур вара цига, машенца ца вахалахъ а – говраца я гІаш. Тракторца а вахалур вара... Амма ца вахара, бевза-безачара: «Ахъ хІун до цига вахна, некъаш кхераме ду, минаш хила а тарло, цу тІе хаддаза цу юърта чу детташ герзаш а ду, яккхийчу тоьпийн хІоььнаш; водахъ а, тІеман омаранатера¹ бакъо а яьккхина, тІай а тиллина, цхъаьний гІур ду вай», – баьхна.

Цара и аьлча, сунна цхъа хІума дагадеара. Мацах цкъа Казахстанера цІа доьрзуш, тхан юъртахошка аьл-

ла хиллера, цу к̄аххашка х̄ала а ца г̄ерташ, лахенца
пайна юрт а йиллий, совца. Шина даггах̄ хиллера
пах. «Аш х̄ӯу дах̄ а, со сайн да, деда ва̄хначох̄ бен
це латор йолуш вац», – аьллера дас. Нах
та̄х̄х̄ах̄Ииттинера.

Х̄инца пхи шо а ду, и юрт тесна лаьтта, т̄ай цахи-
лар бах̄нех̄. Да ца даккхадаллал доккха бах̄на ду
иза?

Тхан метта дай хилча, царна карийна хир бара юьр-
та боьду нек̄. Дайн нек̄аш... Тахана мила ву дайн
нек̄аш деш? Я уьш дан г̄ерташ к̄ах̄оьгуш? К̄езиг бу.

Та̄х̄х̄арчу хенах̄ ас кест-кеста ойлайо дех лаьц-
на. Юьртах̄ стаг цомгаш хилча, я бежанна, уьстаг̄Ина
сиркхо х̄акхаелча, я жима бер барамал т̄ех дилхича,
памаз д̄адоло я К̄ур̄ан деша Іама лууш верг (и
та̄х̄х̄ара ши х̄ума ч̄ог̄Іа дихкина а дара х̄етах̄ьлерчу
Іедало, и иштта хиллех̄ а, гуттар а шӣ я кхо̄
мутаІелам хуьлура цах̄ дасгуттар а дарсх̄оьхуш), зу-
да д̄а а яхийтина, и юхаяло лаамберг, кхин, кхин – г̄ю-
нак̄оьсталла я х̄ехар мел оьшург мичча хенах̄:
Іуьйкк̄ех̄ я сатосучу заманах̄ наьІарга сх̄ах̄Іуттура.
Да, цх̄а а хамталла² йоцуш, ара а волий д̄а а воьдура,
пахана орцахвалар шен декхар а хеташ. Х̄инца суо
кхетча санна хета суна цо лелийнчун маьІнех̄: х̄окху
дуьненал дукха эхартан ойлаеш, цунна к̄ах̄оьгуш ве-
хара иза.

Тахана соьца дац дас лелийначу г̄уллакхех̄ дукхах-
дерш. Амма наггах̄ ойла хуьлу сан, тхан ширчу юьр-
тах̄ цо йоьг̄Іначу бешан доладийр дар-кха ас олий...
Оцу бешах̄ болу лазам х̄ег̄Іа болало сан сица
баьстенан юьхх̄ех̄.

Дагна базло тесна йитинчу оцу а, кхин дуккхачу а
Нохчийчоьнан бошмийн сингаттам.

охъаэггар бу»; охъа ца эгча: «Юккъера бехка хир бу». Стоъмаш бехка а ца хилира, мелхо а цхъа шатайпа чам болуш бара: акхачу стоъман мусталла а, наха кхийинчун марзалла а цхъаьнайна.

Дас доьгІначу синтарех, дуккха а стоъмаш а луш, дика беш хилира. Цо дика дола а дора цу бешан, бІаьста я гурахъ генаш кходура, гонаш самсадохура, тхуна, берашна а, Іамадора бешан дола дан.

И цомгаш хилча, тІаьхъа и дІаваьлча, гІелделира бешан доладар, беш юкъъелира, дІатесира...

ТІаккха тІом белира, хъалхара тІом: юъртахъ мел долу цІа дагийра. ХІетте а адам хъалаоьхура шайн дай баьхначу, бошмашна дола дан, хилла стом схъагулбан, цанаш цІанъян, мангал хъакха.

ШолгІа тІом белира: Орган тІехъ тиллина тІай дохийра, стиглара чу бомбанаш а тоьхна, хІинца юърта кхача а йиш яц, хийла гергара нах дІабоьхкинчу кешнашка хІотта а. ХІинца кешнаш а, юрт а, коьллаш, къух даьлла, юкълуш хир ю.

Цхъа шо хъалха гуьйренан юьххъехъ, Орга гомха долчухула хих а ваьлла, тхан юърта вахна хиллера Зо-нахара цхъа-ши стаг.

Пайдаоьцуш стаг а воцуш, Іанабаханчу стоьмех йоьттина лаьтта акхаяьлла юрт схъагича, бІаьргех хи делира шайн бохуш дийцинера цу шимма...

И схъахезча, кхин а чІогІа лиира цига ваха. Го тесина, Шуьйтахула, Лакха-Варандахула вахалур вара цига, машенца ца вахалахъ а – говраца я гІаш. Тракторца а вахалур вара... Амма ца вахара, бевза-безачара: «Ахъ хІун до цига вахна, некъаш кхераме ду, минаш хила а тарло, цу тІе хаддаза цу юърта чу детташ герзаш а ду, яккхийчу тоьпийн хІоьънаш; водахъ а, тІеман омаранатера¹ бакъо а якккхина, тІай а тиллина, цхъаьний гІур ду вай», – баьхна.

Цара и аьлча, сунна цхъа хІума дагадеара. Мацах цкъа Казахстанера цІа доьрзуш, тхан юъртахошка аьл-

на хиллера, цу кьаххашка хьала а ца гIерташ, лахенца
пайна юрт а йиллий, совца. Шина даггахь хиллера
пах. «Аш хIуьу дахь а, со сайн да, деда ваьхначохь бен
це латор йолуш вац», – аьллера дас. Нах
таьхьахIиттинера.

Xинца пхи шо а ду, и юрт тесна лаьтта, тIай цахи-
лар бахьнехь. ДIа ца даккхадаллал доккха бахьна ду
иза?

Тхан метта дай хилча, царна карийна хир бара юьр-
та боьду некъ. Дайн некъаш... Тахана мила ву дайн
некъаш деш? Я уьш дан гIерташ кьахьоьгуш? КIезиг бу.

ТIаьххьарчу хенахь ас кест-кеста ойлайо дех лаьц-
на. Юьртахь стаг цомгаш хилча, я бежанна, уьстагIна
сиркхо хьакхаелча, я жима бер барамал тIех дилхича,
ламаз дIадоло я Кьурьан деша Iама лууш верг (и
тIаьххьара ши хIума чIогIа дихкина а дара хIетахьлерчу
Iедало, и иштта хиллехь а, гуттар а шиь я кхоь
мутаIедам хуьлура цIахь дас гуттар а дарс хьоьхуш), зуда
дIа а яхийтина, и юхаяло лаамберг, кхин, кхин – гIо-
накьосталла я хьехар мел оьшург мичча хенахь:
Iуьйккьехь я сатосучу заманахь наьIарга схьахIуттура.
Да, цхьа а хамталла² йоцуш, ара а волий дIа а воьдура,
пахана орцахвалар шен декхар а хеташ. Xинца суо
кхетча санна хета суна цо лелийнчун маьIнех: хIокху
луьненал дукха эхартан ойлаеш, цунна кьахьоьгуш ве-
хара иза.

Тахана соьца дац дас лелийначу гIуллакхех дукхах-
дерш. Амма наггахь ойла хуьлу сан, тхан ширчу юьр-
тахь цо йоьгIначу бешан доладийр дар-кха ас олий...
Оцу бешах болу лазам хьегIа болало сан сица
бIаьстенан юьххьехь.

Дагна базло тесна йитинчу оцу а, кхин дуккхачу а
Нохчийчоьнан бошмийн сингаттам.

СФИНКС А, СЕДАРЧИЙН СТИГАЛ А, БІАРЛАГІАШ А

И тІулгах дина цхъана тамашийначу Іаламатан я туьйранерчу эхханан сурт суна дуьххъара историн Іамат тІе тоьхна гира. Дуьхъал хІоьттира Мисаран малхо ягийна, кІайчу гІамарийн еса аре. Оцу есаллехъ ша цхъаь лаьтта сфинкс, гонах цхъа а хІума а доцуш, буьйса йоьлча гучудовлу стиглара цхъа седарчий доцург.

«Ма цхъалха, ма сингаттаме хир ду цунна бІешершкахъ цигахъ, йистйоцчу есаллехъ лаьтташ», – ойла хилира сан хІетахъ, жимчохъ, и тІулган хилар диц а делла. Воккха а хилла, яздархойн, суртдиллархойн юкъаметтигаш йовза волавелча, ас тидам бира оцу тайпанчу нахана юккъехъ Сфинкс хила лууш адамаш хилар. «Со цхъаь бен яздархо вац! Со цхъаь бен поэт вац! Со цхъаь бен художник вац! Кхиберш бан а бац, я царах цкъа а хир а бац, церан хъекъал а, доьналла а, похІма а ца тоьа соьца дІанисвала», – иза дара церан къамелийн, леларийн коьрта маьІна. Царна чІогІа лаьара шайн говзаллехъ иштта еса аре хІуттийла а, оцу арахъ Сфинкс санна ирх а вахна, ша лаьттийла а. Далатохар церан и лаам хилар а дацара, далатохар царна иза иштта ду аьлла боккъал а хетар дара, боккъал а чІогІа шаьш – сфинксаш а, гонахарнаш – гІамарш а.

Бакъ а долуш, и нах мелла а похІма долуш, шайн говзалла дика евзаш хуьлу.

Оцу тайпанчу нахана ца го шайна уллорчун цхъа а тайпа кхиамаш, церан уьш хила йиш а яц аьлла дог тешна а бу, царна ура-атталла вовшийн а ца го. И тайпа нах беа шаьш кхоьллинчу шайн дуьненахъ (аьлча а, есачу гІум-арахъ).

Иза синан цамгар яра. Ас цуьнан цIе тилира «сфинксан синдром». Билгтал и цамгар кхоллараллехь къахьобгучу цхьадолчу адамех кхетта хиларх со тийшира, театре балха а вахна, цигара белхалой бевзича. Къаьсттина цхьа режиссер вара цигахь шех, Сфинкс хьовха, ПирIун тарвелла, шен говзаллехь ша дийриг бен дош дац бохуш, дуьненахь а цIеяххана режиссераш, шен хилла хьехархой а тIаьхьа, нехаш хеташ. Цунна кIезиг яра Нохчийчоь, шен ойланехь цо дерриге а дуьненахь минера гIамаран еса аре, ткъа ша, Сфинксах тарвелла, айавелла лаьтгара иза, чIениг ирх а яхийтина, адамашна хьовха, гIалин лекхчу цIеношца а тIехула хьобжуш.

Ванах, кхоллараллехь дIа мел хьакхавелларг ишта вугехьа аьлла, ойлане ваьлча, цхьадика, ишта ца карийра. АлхьамдулиллахI, кхечу тайпана нах а бара: цхьажимма бен дацахь а, хьан диканиг гуш, хьан кхоллараллехь жимма а говза хIума нисделча, иза гучудоккхуш, къагош, даздой дуьйцуш, хиндолчух тешош, дегайовхо кхулуш. Иштта стаг вара Сулайми Ахьмад а.

Иза, шен мел велларг юхавецча санна, воккхавера похчийн маттахь язъеш цхьа стаг гучуваьлча. Шен йоканаш Iадда а дуьтий, Ахьмад араволура, иза тIаьхьа а хIоттавой, цо язйинарш зорботохийта, хьенех вевзийшуна бохуш, редакцешка хIуьттущ, ца вевза аьлча цецвуйлуш, цунах лаьцна кIорда ца деш дуьйцуш, цуьнан сийлахь хиндерг хьехош, кест-кеста: «Гал ма ваьллахь, кIант!» – олий, цуьнга юха а хьожий, мохь а тухуш... Юха и ша волчу веача, цуьнан хенарниг, хIанхIа, цул жиманиг хуьлий, хьошалла деш, дечиг-пондар тIехь иллеш дагардеш, хилларш-лелларш, къонахийн гIуллакхаш дуьйцуш Iара хан хене яллалц.

Айса лелочун ойла йича, суо а хета суна цунах тера: жимма а могIанаш вовшахтаса гIертарг йохье вохуш, «хьох поэт я яздархо хир ву хьуна, къахьега деза, вайн похчийн литература вай кхио езаш ю хьуна, со волчу а вола, «Пхьармата» заседанехь дакъа а лаца, дуьх-

СФИНКС А, СЕДАРЧИЙН СТИГАЛ А, БІАРЛАГІАШ А

И тІулгах дина цхъана тамашийначу Іаламатан я туьйранерчу экханан сурт суна дуьххъара историн Іамат тІетоьхна гира. Дуьхъал хІоьттира Мисаран мал-хо ягийна, кІайчу гІамарийн еса аре. Оцу есаллехъ ша цхъаь лаьтта сфинкс, гонах цхъа а хІума а доцуш, буй-са йоьлча гучудовлу стиглара цхъа седарчий доцург.

«Ма цхъалха, ма сингаттаме хир ду цунна бІешершкахъ цигахъ, йистйоцчу есаллехъ лаьтташ», – ойла хилира сан хІетахъ, жимчохъ, и тІулган хилар диц а делла. Воккха а хилла, яздархойн, суртдиллархойн юкъаметтигаш йовза волавелча, ас тидам бира оцу тайпанчу нахана юккъехъ Сфинкс хила лууш адаман хилар. «Со цхъаь бен яздархо вац! Со цхъаь бен поэт вац! Со цхъаь бен художник вац! Кхиберш бан а бац, я царах цкъа а хир а бац, церан хъекъал а, доьналла а, похІма а ца тоьа соьца дІанисвала», – иза дара церан къамелийн, леларийн коьрта маьІна. Царна чІогІа лаьара шайн говзаллехъ иштта еса аре хІуттийла а, оцу арахъ Сфинкс санна ирх а вахна, ша лаьттийла а. Далатохар церан и лаам хилар а дацара, далатохар царна иза иштта ду аьлла боккъал а хетар дара, боккъал а чІогІа шаьш – сфинксаш а, гонахарнаш – гІамарш а.

Бакъ а долуш, и нах мелла а похІма долуш, шайн говзалла дика евзаш хуьлу.

Оцу тайпанчу нахана ца го шайна уллорчун цхъа а тайпа кхиамаш, церан уьш хила йиш а яц аьлла дог тешна а бу, царна ура-атталла вовшийн а ца го. И тайпа нах беа шаьш кхоьллинчу шайн дуьненахъ (аьлча а, есачу гІум-арахъ).

Иза синан цамгар яра. Ас цуьнан цІе тилира «сфинксан синдром». Билгал и цамгар кхоллараллехь къахьогучу цхьадолчу адамех кхетта хиларх со тийшира, театре балха а вахна, цигара белхалой бевзича. Къаьсттина цхьа режиссер вара цигахь шех, Сфинкс хьовха, ПирІун тарвелла, шен говзаллехь ша дийриг бен дош дац бохуш, дуьненахь а цІеяххана режиссераш, шен хилла хьехархой а тІаьхьа, нехаш хеташ. Цунна кІезиг яра Нохчийчоь, шен ойланехь цо дерриге а дуьненахь минера гІамаран еса аре, ткъа ша, Сфинксах тарвелла, айавелла лаьтгара иза, чІениг ирх а яхийтина, адамашна хьовха, гІалин лекхчу цІеношца а тІехула хьожуш.

Ванах, кхоллараллехь дІа мел хьакхавелларг ишта вуге хьа аьлла, ойлане ваьлча, цхьадика, ишта ца карийра. АлхьамдулиллахІ, кхечу тайпана нах а бара: цхьажимма бен дацахь а, хьан диканиг гуш, хьан кхоллараллехь жимма а говза хІума нисделча, иза гучудоккхуш, къагош, даздой дуьйцуш, хиндолчух тешош, дегайовхо кхулуш. Иштта стаг вара Сулайми Ахьмад а.

Иза, шен мел велларг юхавеъча санна, воккхавера похчийн маттахь язъеш цхьа стаг гучуваьлча. Шен йотанаш Іадда а дуьтий, Ахьмад араволура, иза тІаьхьа а хІоттавой, цо язйинарш зорбатохийта, хьенех вевзийшуна бохуш, редакцешка хІуьттуш, ца вевза аьлча цецвуйлуш, цунах лаьцна кІорда ца деш дуьйцуш, цуьнан сийлахь хиндерг хьехош, кест-кеста: «Гал ма ваьллахь, кІант!» – олий, цуьнга юха а хьожий, мохь а тухуш... Юха и ша волчу веача, цуьнан хенарниг, хІанхІа, цул жиманиг хуьлий, хьошалла деш, дечиг-пондар тІехь иллеш дагардеш, хилларш-лелларш, къонахийн гІуллакхаш дуьйцуш Іара хан хене яллалц.

Айса лелочун ойла йича, суо а хета суна цунах тера: жимма а могІанаш вовшахтаса гІертарг йохье вохуш, «хьох поэт я яздархо хир ву хьуна, къахьега деза, вайн похчийн литература вай кхио езаш ю хьуна, со волчу а вола, «Пхьарматан» заседанехь дакъа а лаца, дуьх-

хъара вай хъан произведени пенагазет тIе тухур ю, тIаккха «Орге» дIалур ю, телевидене кхойкхур ву, тIаккха юкъярчу гулар юкъя гIур ву, юха хъайн киншка араер ю...» – бохуш, къамелаш деш, юха церан йоза-наш доьшуш, уш нисдан гIерташ, чIогIа къахьобгура ас цхъана хенахь.

ХIетахь, со студент волуш, ас цкъа къамел а дира университетан хъехархойн а, Iаморхойн а гуламехь, нохчийн литература кестта французийнчуьнца дIанислур ю, бохуш... Со цунах чIогIа тешаш вара, иштта хирг хиларх. Вайн цхъана яздархочо, сан цIархочо, соьга ала а элира: «И нах стенна базабо ахь хъайна тIаьхъа, хьобга царех я яздархой а, я хъайна доттагIий а балур бац, цу тIе яздархой, доттагIий оц-цул дукха хуьлуш а бац».

Дукхахдолчунна иза бакълуйш хиллера: со яздархой бан гIиртинчу нахах – цхъаболчех – суна лубра мостагIий хилира, вуьйш – шайн дахарх мел ца нисделлачунна а со бехке хеташ, дегабаам а бина, суна тIаьхъашха луйш лела, шайн къинойн маххъаш даздеш; кхоалгIачех бакъйолу сфинксаш хилла, уш а тIетаьпина къахьобгуш бу, шайна гонах малхо егтина еса аренаш алсамйохуш... Бакъдерг дийцича, цхъа масех сан даге хъаьжжина а ву: шайн литературин уьрда тIехь хаддаза къахьобгуш, цу тIе шайн ойланийн хIу дIадуьйш, хъалакхиьна «ялта» дайш чу дерзош...

Делахь-хIета, эрна дац-кха ас хъегна къа! И мухха хиллехь а, со кхечу кепара хила а лур вацара, я хIинца а хила а ца ло. Суна сайна гонах сайн говзаллехь хъанал къахьобгуш дуккха а нах ган лаьара. Уш цахилар сингаттаме а, цхъалха а хир дара.

Ишттачу синхIоттамна а цIе карон хъаьжира со, дагатесира: «седарчийн стиглан синдром». Цуьнан маьIна хIун ду? ХIара: стиглахь седарчий дуккха а ду, хIораннан а лепар шатайпана ду, цхъамма а кхечун

лепарна новкъарло а ца йо. Яздархой а иштта хила
беза... Цхьадика, иштта ойланах йолу яздархой а нис-
но.

ХIара кху тIехь дIадерзо дагахь вара со, амма хIокху
глаххьарчу хенахь, хIара шолгIа тIом дIабаьлча кхи-
тайпа «цомгаш» нах а гучубевлла литераторшна юкъ-
ахь. Хьалха яздархошна юххехь хийзаш, ийза а луш,
ахь а хеташ, шайн цхьацца гIийла йозанах царна
дIаобхьуш, вукхара гIиллакхна шаьш кхоош дош аьлча
а, цай хуьлуш лелла уьш, «яздархой» боху цIе эвхьаза
шайн дола а яккхина, шаьш-шайх статьяш язъеш, вов-
шашкара интервьюш ийъеш, буйлабелла лелара,
гламах бевдла цхьаболу яздархой цIерабовлар бахьнехь
еса йисина церан меттигаш дIа а лелла. (Царна хета-
рехь, амма бакъволчу яздархочун меттиг цкъа а еса ца
хуьлу, иза миччахь хилча а).

Нагахь «сфинксан синдром» ерш мелла а похIма
долуш а, шайл говза дуьненахь а яздархо ца хеташ а
белахь, хIокху вай юьйцучу тобанна а дика хаьа шаьш
гIийла яздархой буйла. ХIетте а церан Iалашо ю шаьш
лелочух адам тешор, къаьсттина Iедалехь берш. Цу
тIехь уьш кхиаме а кхочу, хIунда аьлча нохчийн мат-
тахь йобьшуш а, литературех кхегаш а Iаламат кIезиг
нах бу, къаьсттина хьаькимашна юккъехь. Цундела це-
ран кхиам а хуьлу моттаргIанаш лело а, цунах шайн
пайда бан а. Церан кхин Iалашо ян а яц, атта рицкъа
даккхар бен, дIо малхо ягийнчу есачу араьх хьогалло
хьовзийнчу некъахочунна хIуьтгучех терра суьрташ а
хIиттош нахана. Боккъал а литературни дахар
дIахIоьттича седарчийн стигал а юьсур ю, сфинксах а
лаьттар ю, бIарлагIаш йовр ю. Йовр ю аьлча а, лите-
ратурехь шаьш лело моттаргIа (со ала гIертачун дуьз-
зина маьIна оьрсийн дашо кхуллу – имитаци)
Iораяьлча, уьш кхечу уьрда тIе бевр бу, изза «болх»

цигахъ а бан, шайна гайкхача хилчахъана, кхечу хIумнаи
церан кIезиг бала хуьлу.

И «бIарлагIийн синдром» йолу адамаш гучудовлар
вайн махкахъ лаьтта лартIехъ доцу хьал ду аьлла хета.
ТIом — иза дахарехъ хила хьакъбоцу, оцу дахарна дуь-
хьал болу Iаьржа ницкъ бу. Оцу ницкъо олаилла дечохъ,
хIинццалц хила йиш яц аьлла хетта хIумнаш гучудуьй-
лу: тайп-тайпана синкултурин мутанташ а, бIарлагIаи
а...

Хих Iаьбча, некъахочунна есачу арахъ хIуьтту суьр-
таш дIа ма-довллара, дахар лартIе деача, «бIарлагIаи»
а дIайовр ю, я церан шайн меттиг хир ю — хьалха хил-
ларг.

Тіом мІаькбаьлча а гІали чохь вара Вара. Гонах мел верг дІавоьдуш а, дІаваха ца лууш Іийра шен деций, ненаций. Бакьдерг дийцича, кхин и шиь а дацара дІадаха лууш. Да Іожалло сецош хиллера, хІара бахамо сецавора, нана кху шиннах къаста лууш яцара. Мацах цкъа цІера дохуш дех-ненах а къаьстина, кхин цацах дІа ца кхеташ, и шиь дала а делла йисчаьхана, шен доьзалх яьлла де-буьйса даккхалуш а яцара.

Варин ден-ненан хІарий, кхул ши шо йоккха йоПий бен доьзалхо а вацара.

Санет марехь яра. Цхьадика, иза сагатдан дезаш яцара. Иза шен майрачуьнца цхьаьна дІаяхна Москвахь ехаш-Іаш яра. ХІара шолгІа тіом болабалаь, кхуза цІа а сана, кхарна йилхира: «Кхузара дІадовлахьара ну, ма къиза хьал хІоттор ду кхузахь, бохуш дуьйцу-кх Москохарчу гІазахаша...»

Дас: «Дала диннарг бен хир дац. Са ма гатде, катоххий хьайн бераш тІе дІагІо», – аьлла, дІахьажийра иза.

Варин ялх керт-ков дара, бензин духку меттиг а, шиь туька а, оцу туьканийн лармеш юьззина – товараш а, сурсаташ а.

Кхунна боккха бахам бара иза, кхуо хІокху гІаьхьарчу пхеа-ялх шарахь вовшахтоьхна. Кхунначул а доккха хІума хетара иза кхуьнан дений, нанний, юьртахь кха тІера долу ялтий, бежнах, уьстагІах хуьлу маший, лахий бен хІума ганза долчу.

– Маржа Вара яІ! Обарг Вара санна, хьо къонах хиларе сатуьйсуш тиллина хьуна ас и цІе... Дуьненан

цигахъ а бан, шайна гайкхача хилчахъана, кхечу хІумнан
церан кІезиг бала хуьлу.

И «бІарлагІийн синдром» йолу адамаш гучудовлар
вайн махкахъ лаьтга лартІехъ доцу хьал ду аьлла хета.
ТІом – иза дахарехъ хила хьакъбоцу, оцу дахарна дуь-
хьал болу Іаьржа ницкъ бу. Оцу ницкъо олалла дечохъ,
хІинцалц хила йиш яц аьлла хетта хІумнаш гучудуьй-
лу: тайп-тайпана синкультурин мутанташ а, бІарлагІаи
а...

Хих Іаьбча, некъахочунна есачу араханъ хІуьтту суьр-
таш дІа ма-довллара, дахар лартІе деача, «бІарлагІаи»
а дІайовр ю, я церан шайн меттиг хир ю – хьалха хил-
ларг.

Тіом мІаькбаьлча а гІали чохь вара Вара. Гонах мел верг дІавоьдуш а, дІаваха ца лууш Іийра шен деций, пенаций. Бакъдерг дийцича, кхин и шиь а дацара дІадаха лууш. Да Іожалло сецош хиллера, хІара бахамо сецавора, нана кху шиннах къаста лууш яцара. Мацах цкъа цІера дохуш дех-ненах а къаьстина, кхин цацах дІа ца кхеташ, и шиь дала а делла йисчахьана, шен доьзалх яьлла де-буьйса даккхалуш а яцара.

Варин ден-ненан хІарий, кхул ши шо йоккха йоІий бен доьзалхо а вацара.

Санет марехь яра. Цхьадика, иза сагатдан дезаш яцара. Иза шен майрачуьнца цхьаьна дІаяхна Москвахь ехаш-Іаш яра. ХІара шолгІа тіом болабалале, кхуза цІа а еана, кхарна йилхира: «Кхузара дІадовлахьара шу, ма къиза хьал хІоттор ду кхузахь, бохуш дуьйцу-кх Москохарчу гІазахша...»

Дас: «Дала диннарг бен хир дац. Са ма гатде, катоххий хьайн бераш тІе дІагІо», – аьлла, дІахьажийра иза.

Варин ялх керт-ков дара, бензин духку меттиг а, шиь туька а, оцу туьканийн лармеш юьззина – товараш а, сурсаташ а.

Кхунна боккха бахам бара иза, кхуо хІокху тІаьхьарчу пхеа-ялх шарахь вовшахтоьхна. Кхунначул а доккха хІума хетара иза кхуьнан дений, нанний, юьртахь кха тІера долу ялтий, бежнах, уьстагІах хуьлу машиь, лахьий бен хІума ганза долчу.

– Маржа Вара я! Обарг Вара санна, хьо къонах хиларе сатуьйсуш тиллина хьуна ас и цІе... Дуьненан

цигахъ а бан, шайна гайкхача хилчахъана, кхечу хІумнан
церан кІезиг бала хуьлу.

И «бІарлагІийн синдром» йолу адамаш гучудовлар
вайн махкахъ лаьтга лартІехъ доцу хьал ду аьлла хета.
Тіом – иза дахарехъ хила хьакъбоцу, оцу дахарна дуь-
хьал болу Іаьржа ницкъ бу. Оцу ницкъо олалла дечох,
хІинцалц хила йиш яц аьлла хетта хІумнаш гучудуьй-
лу: тайп-тайпана синкултурин мутанташ а, бІарлагІаш
а...

Хих Іаьбча, некъахочунна есачу арахан хІуьтту суьр-
таш дІа ма-довллара, дахар лартІе деача, «бІарлагІаш»
а дІайовр ю, я церан шайн меттиг хир ю – хьалха хил-
ларг.

Тіом мІаькбаьлча а гІали чохь вара Вара. Гонах мел верг дІавовдуш а, дІаваха ца лууш Іийра шен деций, пенаций. Бакъдерг дийцича, кхин и шиъ а дацара дІадаха лууш. Да Іожалло сецош хиллера, хІара бахамо сецавора, нана кху шиннах къаста лууш яцара. Мацах цкъа цІера дохуш дех-ненах а къаьстина, кхин цацах дІа ца кхеташи, и шиъ дала а делла йисчаьхана, шен доьзалх яьлла де-буьйса даккхалуш а яцара.

Варин ден-ненан хІарий, кхул ши шо йоккха йоПий бен доьзалхо а вацара.

Санет марехь яра. Цхьадика, иза сагатдан дезаш яцара. Иза шен майрачуьнца цхьаьна дІаяхна Москвахь ехаш-Іаш яра. ХІара шолгІа тіом болабалале, кхуза цІа а еана, кхарна йилхира: «Кхузара дІадовлахъара шу, ма къиза хьал хІоттор ду кхузахь, бохуш дуьйцу-кх Москохарчу гІазахша...»

Дас: «Дала диннарг бен хир дац. Са ма гатде, катоххий хьайн бераш тіе дІагІо», – аьлла, дІахьажийра иза.

Варин ялх керт-ков дара, бензин духку меттиг а, шиъ туька а, оцу туьканийн лармеш юьззина – товараш а, сурсаташ а.

Кхунна боккха бахам бара иза, кхуо хІокху тІаьхьарчу пхеа-ялх шарахь вовшахтоьхна. Кхунначул а доккха хІума хетара иза кхуьнан денний, нанний, юьртахь кха тіера долу ялтий, бежнах, уьстагІах хуьлу машиш, лахьий бен хІума ганза долчу.

– Маржа Вара я! Обарг Вара санна, хьо къонах хиларе сатуьйсуш тиллина хьуна ас и цІе... Дуьненан

рицкъанах ца Іехалуш нах кІезиг бу хьуна, хьо ларлюлахь... – олура дас. ТІаккха гІийлла ша-шега олуш санна тІетухура: – Хьуна накъост хила ваша-м ца хили хьан...

Кхуьнан хиллера шиь ваша а, кхин кхо йиша а... Кегий болушшехь беллера. Уьш кхунна дага а ца богІура... Ткъа кхуьнан дас, нанас шайх къаьстинчу кхечу гергарчу нехан аматашца шайн берех болу дагахьбалламаш а лелабора. Цу шинна чІогІа хала дара. Кхунна иштта хала дацара, церан дегнаш тІехь Іуьллу лайначу халонийн, къестарийн, дагахьбалламийн йозалла сица хаалахь а...

Амма иза гІан хиллера, боккъал долчу къастараи, боккъал болчу баланийн къахьалле хьаьжча. Иза кхунна хиіра, Іаьнан хьалхара бутт юккье боьдуш хІорш Іачу урамал цхьа-ши куп дехьахь бомбанаш йитгича. Цу дийнахь кхуьнан ялх цІийнах пхиь хилла меттиг йоцуш дохийна дІадехира. Оцу цІенойх бІаьрг тоха воьду да цига дІа ца кхаьчнера...

Иза гІали йистерчу кешнашка дІаволла халла пхи-ялх стаг вовшахкхийтира. ДІа а хала воьлтира, тІедетташ герзаш а долуш.

– Нана, кху гІали чуьра, мухха даьлла а, арадала деза вайша, – эліра кхуо, да дІа а воьллина, юхавирзинчу сарахь.

Нана тІетайра. Амма карахь ахча дацара, хилларг дІадаьллера. ХІара шен туьканаш йолчу вахара. ГІишлош йохийнехь а, лармеш йиснера. ХІумнех, сурсатех тІанкъаьлла юьзна уьш ах а яцара. Царна доладеш хьийзаш тІеман барзакъ тІехь долу цхьа тоба яра. ХІокхуо ша цу лармийн, цу чуьрчу хІумнан да хилар дІакъадийра. Иза а тоьира дарбеллачу вукхарна хІара, тоьхна-тоьхна, шен туьканан ларми чу кхосса, хІинций-хІинций, Даймахкана ямарт хиларна, тоьпаш туху хьуна шаьш бохуш кхерамаш а туьйсуш. ШолгІачу дийнахь лорах тІаьхьа еанчу нанас тобанан баьччане дехарш а

дсш, «ГІагГІанехъ» елха а йилхина, кІелхъарваьккхира
Іза.

ТІаккха нохчий гІали чуьра арабевлира, минаш тІехъ
лелха а лелхаш, Сольжа-ГІалара Іалхан-гІала кхаччалц
Йолу аре шайн догІмийн дакъойх юзуш. (Цу хьокъехъ
кхуо дийшира тІаьхьуо Москохахъ карахъачначу «Иду-
щие в ночи» романа тІехъ... Иза цхьа агІо къагош, важа
Іаржъеш язбина аьшпаш бара, хилларг хьехадахъ а).

ТІаккха, масех кІира даьлча, кхеран наьІарга баьх-
кинчу салташа хІара пенаца дІахІоттийра, тоьпаш тоха.
Бехк-цабехк къестош а дацара, нохчо хилтхьана. Нана
когех хьаьрчира тобанан хьаькимна, йоьлхуш, мохъ
хьоькхуш, хьесталуш. Иза дагах тІулг хилла балаза вол-
чух тера дара, ненах къахетта, хІара ца вуьйш витира
цо.

ТІаккха нана карзахъелира: «ДІадаха деза кхузара,
дІадаха деза...»

– Собарде. Нехан махка а дахна, сагІадобхуш лела
йиш ма яц вайшиннан.

Цхьа ши бутт баьлча, цхьацца организацеш а, ци-
гахъ болх беш болу нах а гІали чу эха буьйлабелира.
Кхуьннан лулахо а веара, гІишлошъярхойн тобанца.

– Ялх керт а, ши туька а юхкуш ву со, Бека, – элира
кхуо цуьнга.

– Ахъ стенна юхку уьш, тІом чекхбаьллачу хенахъ, –
цецваьлла, къаьрззина кхуьнга хьаьжира Бека.

– Кху махках чам баьлла сан, дІаваха воллу со...

– Мах хІун бу хьан?...

– Схьабелларг... Суна лаххара а цхьа кхо эзар дол-
лар оьшура...

– Нийсса и соьгахъ дуйла муха хии хьуна?.. ХІан,
хІара ду хьуна...

– Ас йоьхки-кх хьуна оцу ахчанах сайн ялх керт а,
ши туька а...

– Мах ма бехьа... И ахча хьайн хилтхьана схьадохъ-
ур ахьа. ТІаьхьа, хьо дохковаьлча...

– Дохковер вац... ас оцу ахчанах йоьхкина хьуна и
ялх керт а, и ши туька а...

– Дала беркат дойла хьан ахчанах.

– Дела реза хуьлда!

ХIара шен ненаца кхоалгIачу дийнахь новкъаволуш
тIетаьпина охьаотуш СоIди-кIотар яра (тIаьхьо-о Мос-
кохахь «Мемориало» арахецна книга карасара кхунна
– эзар сов стаг вийнера цигахь, каравеанчу масех сте-
ган кортош а даьхна, уьш ведарш чу а дехкина, кхех-
кийна бохуш а яздора цу тIехь – оццул инзаре хIума
хезча а, дуьне Iада а ца дира, дуьне шек дIа а ца дели-
ра), лечкъош, бойъуш, тIепаза бовш нах а бара, бехк-
гуьнахь а доцчу нахана денна а беш ницкъ а бара, уьш
осалбохуш, царах горгамаш еш, царна тIе когаш хьоьк-
хуш, лоьлхуьйтуш гIишлош, машенаш, декъех дохуш
мехаш... – зуламаш, къизаллаш IаьIнера Нохчийчохь.

«Ляьтто а муха лов техьа и тайпа хьал... Кхерамс
мохк бу, гена вала веза, гена мел вели а дика ду», –
ойланаш йора Варас.

Кхин ши бутт зама яьлча, гуьйренан юьххьехь,
хIарий, кхуьнан наний доьдуш, доьдуш, Белги кхечи-
ра. Хаддаза догIанаш оьхура. Арахь тIуьна дара. Даг-
чохь а – иштта. Цхьа цабезабелира кхунна и мохк а,
цигара нах а, цигахь севцца нохчий а...

– ХIара догIанаш а доцуш, йовха меттиг яц техьа
кху Европехь...

– Ю, Францехь... Ницца олуш цхьа гIала... Цигахь
нохчий а боху...

ХIара шен ненаца Ницце ваха новкъа велира
цIерпоштахь. Цу чуьра корах арахьаьжча, цхьа сирла,
екхна анайист гора.

Кхуо чоьгIа сатеснера цига дIакхача. Дог тешна дара,
Ницца цигахь, сирлачу анайистал дехьа ю аьлла. Хила
а хиллера. Карара ахча дIа а даьлла, мацалло гIелдина,
дIакхечира. Бакъ а долуш, Ниццехь йовха яра, адамаш
а дара кIеда, массо а велавелла бен бIаьра а ца хьо-

жуш: «БонжугІ – бонжугІ, пагІдон мсье – пагІдон, силь-
вупле – сильвупле, мегІси – мегІси»¹ – бохуш. Кху
шинна дІакхьачначу дийнахь яа хІума а, чохь Іен мет-
тиг а елира, хІора баттахь луш гІо-ахча а хІоттийра. И
дуьххьара схьаэцча, цхьа яьшка юьззина апельсинаш
ийцира Варас. Цценкъя юккье и яьшка охьа а хІоттийна,
ерриге а дІайиира цуо уьш, нанас цхьа-шиь бен ца
кхоллуш. Оцу стоьме чІогІа сатеснера даго мецачу, кьи-
зачу Соьлжа-гІалахь. Цундела дог Іабийра...

Оцу стоьмах санна, хІара хьаьгнера маьршачу, цхьа-
наэшшарехь дІадоьдучу дахарх а, дуьненан марзонех
а. Марзонаш, темаш кхузахь шортта бара, дІа ког мел
баьккхинчохь. Цхьанхьа я кхуссуш герз а дацара, я
тІеетташ бомбанаш а яцара, я хьо иштта вуй, вуйшта
вуй бохуш, хьуна тІаьхьаваьлла лелаш стаг а вацара.
Кхерам кхузахь кхечу тайпана бара: дуьненан марзо-
нашна тІаьхьа а ваьлла, шен сица йолу тІум яйна ви-
сар. И билгтал хІун кхерам бу Варина ца хаьара, амма
дагна хаалора. Цундела дукха чу ца ваьржаш, юхаоьз-
на-а хила везар а хьоьхура кхетамо, нагтахь хІорда йи-
сгехьа... ойлане ваьлча.

ХІаь, хІорд... Иза яра кху мехкан утгаре йоккха хаз-
на. ХІорд хаза а, буьрса а бара. ХІорд ша а дара цхьа
дуьне, шатайпа дахар долуш кхехкаш, тулгІдуьйлуш.
ХІордо шена тІеийзавора, генарчу паналле кхойкхура.
ХІордо кхера а вора, мох болчу дийнахь шен ницкъан
къизалла тулгІенийн лаьмнашца Іора а йохуш...

Франкахойн мотт бийца кхунна кхаа баттахь Іемира.
Іолх а карийра: цхьана ресторанехь къепе ларъярхо –
«секюрите» олура цара кхунах. Варин лекха хилар а,
тІсхьаьжча онда хилар а тидаме эцначух тера дара ре-
сторан йолчо. Кхуьнца хийцалуш верг Іаьржа жима
стаг вара, Африкера веана. Иза кхуьнца кІеда-мерза
вара, хІара а вара цуьнца иштта.

Шайна оцу тайпанчу белхашна тІехь конкуренци
яриа, Іаьржачарна нохчий ца беа бохуш, хабарш-м

– Дохковер вац... ас оцу ахчанах йоьхкина хьуна и
ялх керт а, и ши туька а...

– Дала беркат дойла хьан ахчанах.

– Дела реза хуьлда!

ХIара шен ненаца кхоалгIачу дийнахь новкъаволуш
тIетаь Пина охьаотуш СоIди-кIотар яра (тIаьхьо-о Мос-
кохахь «Мемориало» арахецна книга караеара кхунна
– эзар сов стаг вийнера цигахь, каравеанчу масех сте-
ган кортош а даьхна, уьш ведарш чу а дехкина, кхех-
кийна бохуш а яздора цу тIехь – оццул инзаре хIума
хезча а, дуьне Iада а ца дира, дуьне шек дIа а ца дели-
ра), лечкъош, бойъуш, тIепаза бовш нах а бара, бехк-
гуьнахь а доцчу нахана денна а беш ницкъ а бара, уьш
осалбохуш, царах горгамаш еш, царна тIекогаш хьоьк-
хуш, лоьлхуьйтуш гIишлош, машенаш, декъех дохуш
мехаш... – зуламаш, къизаллаш IаьIнера Нохчийчохь.

«Ляьтто а муха лов техьа и тайпа хьал... Кхераме
мохк бу, гена вала веза, гена мел вели а дика ду», –
ойланаш йора Варас.

Кхин ши бутт зама яьлча, гуьйренан юьххьехь,
хIарий, кхуьнан наний доьдуш, доьдуш, Белги кхечи-
ра. Хаддаза догIанаш оьхура. Арахь тIуьна дара. Даг-
чохь а – иштта. Цхьа цабезабелира кхунна и мохк а,
цигара нах а, цигахь севцца нохчий а...

– ХIара догIанаш а доцуш, йовха меттиг яц техьа
кху Европехь...

– Ю, Францехь... Ницца олуш цхьа гIала... Цигахь
нохчий а бу боху...

ХIара шен ненаца Ницце ваха новкъа велира
цIерпоштахь. Цу чуьра корах арахьаьжча, цхьа сирла,
екхна анайист гора.

Кхуо чIогIа сатеснера цига дIакхача. Дог тешна дара,
Ницца цигахь, сирлачу анайистал дехьа ю аьлла. Хила
а хиллера. Карара ахча дIа а даьлла, мацалло гIелдина,
дIакхечира. Бакъ а долуш, Ниццехь йовха яра, адамаш
а дара кIеда, массо а велавелла бен бIаьра а ца хьо-

жуш: «БонжугІ – бонжугІ, пагІдон мсье – пагІдон, силь-
вупле – сильвупле, мегІси – мегІси»¹ – бохуш. Кху
шинна дІакхьачначу дийнахь яа хІума а, чохь Іен мет-
тиг а елира, хІора баттахь луш гІо-ахча а хІоттийра. И
дуьххьара схьаэцча, цхьа яьшка юьззина апельсинаш
ийцира Варас. Цценкхьа юккхье и яьшка охьа а хІоттийна,
ерриге а дІайири цуо уьш, нанас цхьа-шиь бен ца
кхоллуш. Оцу стоьме чІогІа сатеснера даго мещачу, кхь-
зачу Соьлжа-гІалахь. Цундела дог Іабийра...

Оцу стоьмах санна, хІара хьаьгнера маьршачу, цхьа-
наэшшарехь дІадоьдучу дахарх а, дуьненан марзонех
а. Марзонаш, темаш кхузахь шортта бара, дІа ког мел
баьккхинчохь. Цхьанхьа я кхуссуш герз а дацара, я
тІеетташ бомбанаш а яцара, я хьо иштга вуй, вуьшта
вуй бохуш, хьуна тІаьхьаваьлла лелаш стаг а вацара.
Кхерам кхузахь кхечу тайпана бара: дуьненан марзо-
нашна тІаьхьа а ваьлла, шен сица йолу тІум яйна ви-
сар. И билгтал хІун кхерам бу Варина ца хаьара, амма
дагна хаалора. Цундела дукха чу ца ваьржаш, юхаоьз-
на-а хила везар а хьоьхура кхетамо, нагтахь хІорда йи-
сгехьа... ойлане ваьлча.

ХІаь, хІорд... Иза яра кху мехкан уггаре йоккха хаз-
на. ХІорд хаза а, буьрса а бара. ХІорд ша а дара цхьа
дуьне, шатайпа дахар долуш кхехкаш, тулгІдуьйлуш.
ХІордо шена тІеийзавора, генарчу паналле кхойкхура.
ХІордо кхера а вора, мох болчу дийнахь шен ницкхьан
кхьизалла тулгІенийн лаьмнашца Іора а йохуш...

Франкахойн мотт бийца кхунна кхаа баттахь Іемира.
Болх а карийра: цхьана ресторанехь кхепе ларъярхо –
«секюрите» олура цара кхунах. Варин лекха хилар а,
тІехьаьжча онда хилар а тидаме эцначух тера дара ре-
сторан йолчо. Кхуьнца хийцалуш верг Іаьржа жима
стаг вара, Африкера веана. Иза кхуьнца кІеда-мерза
вара, хІара а вара цуьнца иштга.

Шайна оцу тайпанчу белхашна тІехь конкуренци
ярна, Іаьржачарна нохчий ца беза бохуш, хабарш-м

– Дохковер вац... ас оцу ахчанах йоьхкина хьуна и
ялх керт а, и ши туька а...

– Дала беркат дойла хьан ахчанах.

– Дела реза хуьлда!

ХIара шен ненаца кхоалгIачу дийнахь новкъаволуш
тIетаь Пина охьаотуш СоIди-кIотар яра (тIаьхьо-о Мос-
кохахь «Мемориало» арахецна книга карасара кхунна
– эзар сов стаг вийнера цигахь, каравеанчу масех сте-
ган кортош а даьхна, уьш ведарш чу а дехкина, кхех-
кийна бохуш а яздора цу тIехь – оццул инзаре хIума
хезча а, дуьне Iада а ца дира, дуьне шек дIа а ца дели-
ра), лечкьош, бойъуш, тIепаза бовш нах а бара, бехк-
гуьнахь а доцчу нахана денна а беш ницкъ а бара, уьш
осалбохуш, царах горгамаш еш, царна тIе когаш хьоьк-
хуш, лобылхуьйтуш гIишлош, машенаш, декъех дохуш
мехаш... – зуламаш, къизаллаш IаьIнера Нохчийчохь.

«Лаятто а муха лов техьа и тайпа хьал... Кхераме
мохк бу, гена вала веза, гена мел вели а дика ду», –
ойланаш йора Варас.

Кхин ши бутт зама яьлча, гуьйренан юьххьехь,
хIарий, кхуьнан наний доьдуш, доьдуш, Белги кхечи-
ра. Хаддаза догIанаш оьхура. Арахь тIуьна дара. Даг-
чохь а – иштта. Цхьа цабезабелира кхунна и мохк а,
цигара нах а, цигахь севцца нохчий а...

– ХIара догIанаш а доцуш, йовха меттиг яц техьа
кху Европехь...

– Ю, Францехь... Ницца олуш цхьа гIала... Цигахь
нохчий а бу боху...

ХIара шен ненаца Ницце ваха новкъа велира
цIерпоштахь. Цу чуьра корях арахьаьжча, цхьа сирла,
екхна анайист гора.

Кхуо чIогIа сатеснера цига дIакхача. Дог тешна дара,
Ницца цигахь, сирлачу анайистал дехьа ю аьлла. Хила
а хиллера. Карара ахча дIа а даьлла, мацалло гIелдина,
дIакхечира. Бакъ а долуш, Ниццехь йовха яра, адамаш
а дара кIеда, массо а велаветла бен бIаьра а ца хьо-

жуш: «БонжугІ – бонжугІ, пагІдон мсье – пагІдон, силь-
вупле – сильвупле, мегІси – мегІси»¹ – бохуш. Кху
шинна дІакхьачначу дийнахь яа хІума а, чохь Іен мет-
тиг а елира, хІора баттахь луш гІо-ахча а хІоттийра. И
дуьххьара схьаэцча, цхьа яьшка юьззина апельсинаш
ийцира Варас. ЦІенкъя юккье и яьшка охьа а хІоттийна,
ерриге а дІайиира цуо уьш, нанас цхьа-шиь бен ца
кхоллуш. Оцу стоьме чІогІа сатеснера даго мецачу, кьи-
зачу Соьлжа-гІалахь. Цундела дог Іабийра...

Оцу стоьмах санна, хІара хьаьгнера маьршачу, цхьа-
наэшшарехь дІадоьдучу дахарх а, дуьненан марзонех
а. Марзонаш, темаш кхузахь шортта бара, дІа ког мел
баьккхинчохь. Цхьанхьа я кхуссуш герз а дацара, я
гІеетташ бомбанаш а яцара, я хьо иштта вуй, вуьшта
вуй бохуш, хьуна тІаьхваваьлла лелаш стаг а вацара.
Кхерам кхузахь кхечу тайпана бара: дуьненан марзо-
нашна тІаьхьа а ваьлла, шен сица йолу тІум яйна ви-
сар. И билгтал хІун кхерам бу Варина ца хаьара, амма
дагна хаалора. Цундела дукха чу ца ваьржап, юхаюьз-
на-а хила везар а хьобхура кхетамо, нагтахь хІорда йи-
стехьа... ойлане ваьлча.

ХІаь, хІорд... Иза яра кху мехкан утгаре йоккха хаз-
на. ХІорд хаза а, буьрса а бара. ХІорд ша а дара цхьа
дуьне, шатайпа дахар долуш кхехкаш, тулгІдуьйлуш.
ХІордо шена тІеийзавора, генарчу паналле кхойкхура.
ХІордо кхера а вора, мох болчу дийнахь шен ницкъан
къизалла тулгІенийн лаьмнашца Іора а йошуш...

Франкахойн мотт бийца кхунна кхаа баттахь Іемира.
Болх а карийра: цхьана ресторанехь кьепе ларъярхо –
«секюрите» олура цара кхунах. Варин лекха хилар а,
тІехьаьжча онда хилар а тидаме эцначух тера дара ре-
сторан йолчо. Кхуьнца хийцалуш верг Іаьржа жима
стаг вара, Африкера веана. Иза кхуьнца кІеда-мерза
вара, хІара а вара цуьнца иштта.

Шайна оцу тайпанчу белхашна тІехь конкуренци
ярна, Іаьржачарна нохчий ца беза бохуш, хабарш-м

дара кхузахь даьржина... Цкъадолчунна кхунна хаалуш хIума дацара.

Нохчийчоь кхетаман кIоргенехь лозу даI санна яра. ХIара иза дага ца лаца а гIертара. Лаамза дагаеьча, машенаш аьчганекъана бухахула йовллучохь даккхийчу элпашца яздина хилла йоза дуьхьалтосура уггар хьалха: «Марша догIийла, жожжахате!» Кхунна бицбан лаьара жожжахати лаьтта мохк. Амма нанас кест-кест-та дагалоцура иза.

– Нана, стенна сагатдо ахь, Нохчийчохь йоллу стигал а ю кхузахь, цигахь долу лаьмнаш а ду, хьаннаш а ю... цигахь боцу хIорд а бу кхузахь, цигахь боцу машар а бу, адамаш кьинхетаме а ду...

– Иштта-м ду иза... Амма...

– ХIун амма?..

– Эхь дIадаьлла меттиг ю-кх хIара... Хьайбанаш санна, дерзина цIена хIорда йистехь Iохку адамаш ца гина хьуна...

– Иза а бакьду.

– Зуда нохчо яласлахь, нана яларг, – ненан бIаьргаш хих дуьзира.

– Ялор ю дера... Кхузахь дуккха а бу нохчийн мехкарий... КIира хьалха Голландера баьхкинчу нохчаша кхузара йигна шайн кIантана зуда, шайн юьртахо.

– TIом дIабаьлча, цIа ваха а веза...

– Дика ду... Бакьдерг дийцича, нана, цIа вахар стенна дуьйцу, суна цу агIор дIахьажа а-м ца лаьа... Велча а, суо кхузахь дIаволла эр ду-кх ас.

– Ма аьллахь, кIант... Кхузахь лахь, со цIа хьолахь... хьайн дена юххехь дIайоллалахь... Варийлахь, кIант...

– Дика ду, нана. Дика ду.

И кьамел хилла цхьа-ши бутт баьлла хир бара... Цхьана нохчочун цхьа бер а делла, иза дIадолла кхузахь долчу бусалба кешнашка бахара хIорш, ткьех нохчи, цхьана бIаьстенан довхачу дийнахь.

Суьйранна чувеьча, нене дийцира кхуо:

– ЧогIа хазчу меттехь хиллера кхузахь бусалба не-
хан кешнаш долу меттиг. ГIали йистехь, цхьана лекха-
чу гу буьххьехь... Цхьана агIор тIе хьун, стевн, хьам-
цийн коьллаш свлла арц бу, вукху агIор дIахьаьжча гуш
– лилула-сийна хIорд. «ХIара меттиг кхузахь юйла
дIахайта мегар дац цIерачарна, – бохуш, бегаш бора
ГIойтIарчу Iеламхас. – ХIара юйла дIахаахь, цIахь мел
верг кхузахь ша-ша дIаволлийта бохуш, схьагIертар
ву»...

– КIант, и мел хаза меттиг елахь а, со цIа хьур ю
ахь... – кIоршаме элира нанас, тIаккха цIеххьана
гIагIаьлла охьайилхира.

– Ас Делах дуй буу хьуца, нана, хьуна хетарг дагахь
долуш ма ца дийцира ас иза. ДуьххьалдIа тхан хилла
къамел ду-кх ас хьобга дийцинарг... – бехкала вахна
хьаьвзира хIара хIетахь.

...ХIара шиь Ниццехь дехаш цхьа шо а, ши шо а,
кхо шо а делира. Кхин дуккха а нохчийн доьзалш тIе а
ихира цига, бIеннал тIех а бевлира. Кхарна керла пе-
тар а елира, гу тIехь долчу цIа чохь, корак дIахьаьжча
хIорда гуш.

Вара шен балхах мукъаваьллачу хенахь цкъа хахка-
лой Монако воьдуш, юха хахкалой – Риме, тIаккха –
Лиссабоне, йовхо кIордийча Норвеге хьодуш, дахар-
на чуваьржира, массо хIума ган а, довза а йолу хьо-
галла яйъа гIерташ, амма мелкхерстарх, и хьогалла дIа-
м муххале а ца йолура, мелхо а кхитIе а совйолура.

Кхуьнан саца, ойлаян хан а яцара, дахаран карза-
халло юкъаверзийна, дIо чехкачу хин кIуркIманехь
хьийза, цхьана берда йистехь кхуьуш хилла, хино бу-
хара латта дIа а даьхьна, шен орамашца цхьаьна ядий-
на йохьу коканан колл санна, дIасауьдуш вара. Кхуь-
нан дахаран и екхна стигал мелла а кхолош цхьалтхха
цхьа хIума дара – нана сингаттаме хилар. Цунна йис-
тхила цуьнан хенара махкахой чукхуьйлуш, нохчийн
иллеш, эшарш тIехь йолу экъанаш, гойту кассеташ ийь-

еш, суьйранна чувьѣча я Іуьйранна аравалале кѣамелѣ
вуьйлуш, хІара гІерта-м гІертара цуьнан сингаттам
дІаайтѣ. Амма цунах гІуллакх ца хуьлура, мелхо а дий-
нера де мел дели ненан сингаттам алсамболура,
гІаьххѣара а цу сингаттамо йожа а йира иза.

– Коьрта чу цІий хѣаьдда... Цѣади́ка, кІезигчу ба-
рамехь... ГІюли яла там бу, дарба леладахь, – элира
лоьро.

Дарбанаш лелош дикка хан яьлча, нана меттаян
йолаелира, дуьххѣара берана ма Іаммара, мотт а, ког
баккха а Іемаш.

Цѣана буса гІенах кхунна шайн юрт а, цу юьрта
чухьобжуш лаьтга гІехь кІайн ло, шаш долу лам а гира.
Цу ломах чу кІайн хиш уьдура. Кхеран юьрта кхочуш,
уьш лекхачу бацалахь довра... ШолгІачу дийнахь, кхин
ненаца хІумма а дийцаре ца деш, цІа ван билеташ
ийцира Варас. Нана, йист а ца хуьлуш, тІетайра кІентап
сацамна...

Некѣахьовзам боцуш, дика цІа кхечи́ра и шиѣ.
ГІалахь чу ваха еса хІусам ян а яцара. Нах а, машенаш
а алсамѣвллера. Кхуо керташ йобхкинчу лулахочо а
ца элира: схѣавола, хѣайн хиллачу хІусамехь Іиз цѣа-
чунна. Цѣа шийла вистхилира. Иза мелла а воьхна а
хийтира кхунна. Цунна моьттинчух тера дара, хІара
цѣа бина мах а бохош, шен керташ юхаезаш цІа веа-
на. Кхунна-м и дагахь а дацара. ХІетте а хІара дог теш-
на-м вара, цо шега, ахь шена белларг мах бацара, хѣайн
сабІарзделлачохь керташ охѣа а кхийсина дІавахара хьо,
хІинца цѣаѣ мукъна а дІа юхаэца хѣайна эр ду. Ца эли-
ра. Делахь Бека хѣалхалерниг вацара, хийцавеллера.
Хийца-м массо а хийцавеллера. Гонах схѣа мел гург
чуьраваьллера, махкахь денна а хуьлучу зуламийн, бо-
хамийн, денна шайна уллора дІакѣестачу нехан ойла-
яр кІезиг долуш, пособеш, компенсацеш, пенсеш, дуь-
ненчу бевллачарна а, белларш дІабохка а лун ахча,
кѣинхетаман организацеша ден гІо схѣэца гІерташ,

тайп-тайпана кехаташ кечдеш, кхаънаш тоьлуш, кхаънаш ийдеш, нехан гІуллакхе хьовса декхарехь болчара цу нахана тІера цІокарчий йохуш, уьш якъа а йой, дІаюхкуш... – кызалла яра котьяьлла хьийзаш.

Адамаш далар а, уьш дІадохкар а, тезет хІоттор а, и дІаерзор а хІора дийнахь хуьлу гІуллакх (хи дан вахар я дечиг даккхар) санна тІеоьцура наха, дІавоьллинчунна тІе латта ма хьаьккхи, сихха, хьем а ца беш дІахьовдура Соьлжа-гІалин херцарш кего, я цхьанхьа дама я шекар доькьучохь роге хІитта, шаьш Іожаллина роге хь лаьтташ хилар диц а дой... Иштта хилира, Нохчийчу юхавирзина, шен дешичин оти чохь, хан токхуш, шолгІа бутт болабелча, цІийн Іаткъам хьала а баьлла, кхуьнан нана цІеххьана кхелхича а. Кхо де а далале, массо а дІасавелира, тезетан дай хила беза кхуьнан гергара нах а цхьаьна.

ГІалин коьртачу урамехь яздина хилла: «Марша догІийла жовжахате», – боху йоза дІадайинера. Йоза дІадайьинехь а, жовжахате йиснера. Иза хийцаеллера, кхечу чулацаме йоьрзуш, амма дІа ца яьллера, мелхо а кхунна хьалха евзаш йоцу агІонаш гучуевллера.: иза хІинца ара хь хилла ца Іаш, нехан синошца а яра. Цундела вада везара кхузара, вуха ца воьрзуш, катоьх-хина, цига, йовхачу метте, кІеда-мерза адамаш долчу, темаш, марзонаш кхехкачу.

И лаам кхочушбан, гІали юккье хьаьдира хІара, тезет дІайирзина кІира даьлча, шен некъан тІоьрмиг белпах а тесна, гергарчийн, лулахойн Іудика а йина. Цкъа хьалха гІалин коьрта майда хиллачу, хІинца машенийн социйла а, сурсаташца махлело меттиг а йолчу хІара дІакхочуш, цІеххьана хезначу иллин мукъамо сацаваллийтира иза. Цхьа тамашийна цІена, дагтара аз дара иза, хІокху гІалин массо аьзнаш, гІовгІанаш кьаръеш. Дешнашка ладуйгІира цо:

...Лазийний? Лазийна хьаха.

Кьареллий? Дера ца елла.

Луѳураш дийцийта нахе,
Нохчийчоѳ яла ца елла...²

Цѳъа чIогIа дагах кхийтира цунна уѳш. Кассеташ юхкучу улло а вахна, сацавелира иза. Бухахъ ладогIуш лаѳтташ кхин а масех стаг вара.

«ХIинца а ца елlexъ, цкъа а лийр яц хъуна», гIийлла дешнаш кхоѳссира цхъамма. Резавоцуш дIахъаѳжира Вара цуьнга. Дешнаша хIуѳу бахахъ а, оцу иллис йийсаре вина, бIаѳргаш чохъ хиш а хIиттина лаѳттара и беркъаваѳлла, къоѳжа стаг а. Илланчин шолгIачу байто са дIалецира, велхаран шад кхуллуш легашкахъ:

Йожийний? Йожийна хъаха.
ГIоттур юй? Ас вала дуѳллу!
ГIоттур ю кхетачу малхах,
Яха кхин малхах ца туѳлуш.

Иллига ладогIа луучийн тоба стамлуш яра. Хетарехъ, царна а, кхунна санна, дуѳххъара хезачух тера дара и илли.

Бакъхиллий? Бакъ хилла хъаха,
Беллачех хъогчу вай дохуш.
Амма вай кхуѳур ду даха,
Белларш схъабелара бохуш.

Иллин кхоалгIачу байто логера шад баша а бина, бIаѳргех хица охъахийцира, «жIожж» аѳлла. Киснара хъаладаѳккхина йовлакх бIаѳргех а хъокхуш, дIасахъаѳжча шегара хъал долуш карийра цунна дукхахберш. ДIо цIийнан маѳПехъ сагIадоѳхуш лаѳтта воккха стаг ахIи-декъехъ воѳлхуш вара.

Илли сихха чекхдолура, чекхдаѳлла а далале, юхадолалора.

СагІадоьхучунна пхи туьма ахча а делла, и санна мохь тоьхнна велха ца велха, сихха таксеш йолчу агІор дІаволавелира Вара. Кхуо деллачу сагІано самабаьхна нах мискачу стагана хьалха лаьтгачу жимчу яьшки чу цхчанапш кхийса буьйлабелира. ХІара такси чу хууш пухахьаьжча, яьшка хьалаюзуш йолтура. Амма воккха стаг, ша цигахь хІунда лаьтга а, ахча а, дуьне а дицдина, тІаьхь-тІаьхьа шовкье оьхуш, воьлхура.

– Сипсу-гІала, айрапорте, – элира Варас.

Таксисто машен дІалаьлтира.

Цхьана юкьана кхетам тхьузбоьлла, Іадийча санна, погІа а велла Іийра иза, корах нийсса дІа новкьа а хьоьжуш. ЦІеххьана оцу иллин мукьам кхуьнан кхетаме хьаьдира, дуьхьало дІаяьлча чухьоду сацийна лаьтга хи санна.

«Нохчийчоь яла ца елла... Белларш схьабелара бохуш... гІоттур ю»... – иллийн кийсигаш а гІуьттура ойманехь. Юха а бІаьргаш тІунделира.

Шопаро цхьаь олуш санна а хетга:

– Хьо вист-м ца хилира? – элира кхуо.

– Кхин сингаттаме хІума-м дац?

– ХІан-хІа... и илли... аьлча а... Нана дІаяьлла сан...

– Дала гечдойла цунна.

– Дела реза хуьлда! – бІаьргех йовлакх хьаькхира кхуо.

Амма кхетамехь и иллин мукьам а бацара соцуш, бІаьргех оьху хиш а дацара совцуш.

ТІехьа-Мартана голатухийла йолчохь, блокпостехь, кхеран машен чу хьаьжначу цхьана оьрсийн эпсаро шопаре элира:

– Заложник-м вац хьан чуьрниг?

– Стенна бохура ахь?

– БІаьрхиш Іенош ма ву иза?

– Нана елла цуьнан.

– ХІа-а... кхеташ ду.

Царал тІехваьлла, дІавоьдуш, Варас ойланаш йора:
«Гуш дацахь а, диканиг а ду-кх кху махкахь... Юха а
хила гІерташ, меттаян гІерташ ю-кх Нохчийчоь. И илли
ду-кх цунна тоьшалла. И диканиг шордала а тарлуш
ду-кх, даьржаш... Гуттар а вониг дебаш хир ду техьа?
Цкъа цхьана хенахь кьинхетамаш, тешамаш, гІиллакхан
хилла мохк ма бу хІара».

Машен саца а яйтина, охьавоьссина, юьстахуо некъа
йистехь когаш тІе охьа а лахвелла, сагІадоьхучо дий-
риг-цадийриг а деш воьлхуш, шен дог дассо хІоьттира
иза. Шопар машен уллохь цигаьрка уьйзуш лаьттара.

Пхи минот а елира, итт минот а. Шопаро шолгІа
цигаьрка а уьйзира. Эххар шен дог тедина, са духахь-
аькхира Варас. Шопаро шишан чохь деана, юьхь тІе
хи а туьйхира, йовлакх а хьаькхира.

– Бехк ма биллалахь, боьршачу стагехь товш хІума
дац ас лелориг.

– Со дика кхета хьуна хьох...

Машен латийра шопаро.

– ХІинца машен юхаерзае ахьа.

– Муха юхаерзае?

– Тхан юьрта воьду вайша... ламчу... Шуьйта рай-
оне, – элира Варас.

ХЪАН ШОВДАНАН ХАРШ

— «Гумка» луш ю боху, — мохь болуш, луларчу кертара араикхина тIехь тиша таьIна-сийна халат а, цунна тIехула юьйхина тIергIан белехьюллург а, коьртахь бой а йолу зуда урамехула дIахьаьдча, Камална хиира, шен а хIинца ваха дезий и «гумка» схьаоьцучу.

Гумка — иза дуьненан маьI-маьIпера яьхкинчу организациеша нохчийн мухIажаршна лун сурсаташ а, салгал а яра. «Гуманитарни» бохучу дашах кхолладеллера иза.

И схьаоьцучохь дукхахберш зударий хуьлура, нагналгахь хIара Камал санна, масех боьрша стаг а нислора.

Кхузахь тIамах бевдда баьхкинчарна юккьехь дукха бара цхьалха бисина зударий — боьрша нах, цхьаберш, тIамо хIаллакбинера, вуьйш, шайн доьзалиш кхуза охьа а ховшийна, рицкьа даккха меттиг лобхуш генна дIабахнера, Россехула а, кхидIа а.

ГIо схьаэца Камалан хIусамненан яха йиш яцара, ити деа бераца чохь Iен езара. Бераш кегий дара, уггаре а йоккха йолчу йоьIан шийтта шо бен а дацара. Цхьаерг цуьнан хенахь а йоккха хуьлу, нанна накьосгалла а деш. Iайнаь хIинца а итт шо кхаьчначу берал бен яц, ишколехь шен хенарчарал уггар а лоха ю. Витаминаш ца тоьа боху лобраша.

Витаминийн ойла ечохь ма дац гIуллакх, яхIума хилча а доккха хIума хеташ, тIемаша, бохамаша лелхийна хьийзачу кхеран.

Шен доьзал кхийча, кхеташ хиллера ден гIайгIанех, хьалха ца кхетара. Кхьюьнан ден-ненан хиллера цхьайтта доьзалхо. Царах воккхахволу ялх хьалххе, дуьненчу ваьлла дукха хан ялале дIаваьллера, цхьаь воцургI. Иза итт шо кхаьчка кхелхинера, цIеххьана корта лаза а баьлла. «Мацалла-м ца белира хьуна уьш, – олура дас кест-кеста. – Иштта хилла-кх Делан кхиэл». Нанас хIумма а ца олура. Иза, уьш дагабаьхкича, гIийлла йовлхура... ТIаккха шаьш лелийнарш дуйцура цигахь, шийлачу, хийрачу махкахь: ялта чудерзийнчу арахь, лай кIелахь дисина кIен кенаш лехьадора, ненан мел хилла дешин а, тIеюху а хIума дIаюхкура, шахте балха оьхура, цигахь елла пайок берашна хьежайора, кьинхетаме болчу лулахоша: кхазахаша, гIиргIазоша, немцоша, оьрсаша – гIо дора...

Хинца Дала боккха кьинхетам бина кхарах, дерриге а дуьне орцахдаьлла, хIорш мацалла а, шелонна а ца балийта. И иштта ца хиллехь, кхара хIун дийр дара? Карахь хIума а доцуш, кху махка биссинехь, ма вуон хьал хир дара. Кхунна атта ду шен деначул. Мацалла цхьа а валаран кхерам а бац... Дуьненан сагIа ду схьакоьхьуш, мало а ца еш, схьаэца вахчахьана.

И гIо схьалучохь болх беш волу Ахьид, цхьа шо хьалха рогIехь лаьтта хIара вовза а вевзина, кхунна тIевеара. «Камал, ахь хIун леладо? Хьо тайпа Илманча рогIехь латто йиш яц, схьавоьл», – аьлла, хьалха а ваьккхина, чувигира иза...

Очартехь лаьттачу цхьана зудчо: «Цуьнан стунненан ерг а дIалолахь цунна...» – олуш хезира.

Оцу дешнех ца кхеташ, ехха ойланаш йира кхуо: кхо шо хьалха елла кхуьнан стуннана стенна хьехайо? И хIун ала гIерташ яра? Эххар а кхийтира хIара цунах: рогIехь шел хьалха ваккхарна резаяцар гучудаккха, хIара шен сесагний, цуьнан нанний хьалхара леларг а веш, Iоттар яра цо йинарг.

Делахь-хІета, цу зудчунна хетарехь, дуьненан сагІа схьаоьцуш очартехь латтар зударийн гІуллакх ду-кх. ГІкѳа берашца чохь Іар – хьенан гІуллакх ду?..

ХІетахь дуьйна Ахьида гІиллакх хІоттадарх, хьалха ца волуш, шен рагІ тІекхаччалц хІуттий лаьттара хІара. ГІакьдерг дийцича, бутт батте мел болу, Ахьида кхуьнна хІитто гІиллакх а, тІекеравалар а гІеллуш догІура, нѳа ша верстара, эххар а, чІешалг санна хилла иза, гІеххьа тІингар а йолуш, зударшна тІе мохь бетташ («ГІхуна тІе мохь а ца бетташ, хьайн зудчунна тІе беттахь»), – олура вукхара), гІахьаьлла белхало хиѳира.

– И «гумка» а лечкѳош, вуьзна мацалла валарг, – олура зударша шаьш рогІехь лаьтташ.

ХІара цара дуьйцург ца хезачуха лаьттара, шен ой-панап а еш. Тахана и «гумка» лучохь, хІара дІакхьаьчча, йоккха гІовгІа эkkхийтина воллура Ахьид:

– Ва-а, зуда! Ас ца ло-кх хьуна, паспортан ксерокс гІийтарх, хьан йоьІан гуманитарни... И ша схьаайита, яцуйнан паспорт схьада! – мохь хьоькхура Ахьида.

– Ас муха дохьу хьуна паспорт, и шен паспорт а ѳица, гІалийтІа марнана еллачу тезета яхна хилча?! – почул а чІогІа мохь хьоькхура кхузткѳа шаре яьллачу ерстинчу зудчо.

– И цІа еьчахьана, схьайоуйтур ю ахь...

– И цІа маца йогІу хьанна хаьа?..

– Делахь, сан дан хІума дац хьуна!

– Дала кхиэл йиэ шуна, тхан мискачу нехан рицкѳа хІидо гІертачеран! Дала кхиэл йиэ шуна! – гІагІаьлла, мохь тоьхна, охьайилхира ерстина зуда.

Ахьид, мелла а воьхна, дІасахьаьжира. Кхунах бІаьрг а кхетта, тІевеана салам делира цо.

– ХІокху наха болх бан вуьтуш вац-кха со... Хьажахьа, оцу зудчо доьху сардамаш! – эѳира цо, хІара юьстах а воккхуш.

– Ахьид, дІалохьа цунна цо йоьхург... – эѳира кхуо.

– Да муха лур ю ас, сан бакьо ца хилча... Моттбеттарш... аьлча а монитораш!... Балхах вохор ма ву со... – воьхна дIасахьаьвзира Ахьид.

– Ахь куьг а таIадайтина, нахана хIума дIаелла аьлча, хьо балхах вохор вац хьуна... ДIалохьа... – Ахьидна кху киртигах кIелхьарвала гечо каро гIертара хIара.

– Делахь, ахь бохург дийр ду ас... Хьан дуьхьа...

ПовгIа а дIасецира, ерстина зуда а дIаяхара.

Ах гали дама ги а тесна, карахь шекаррий, хьаьжкIийн даьттий чохь долу тIоьрмиг а лаьцна, цIехьа волавелира Камал. Шена нийсса хьалха а хьоьжуш, ойланаш а еш...

Юха а шен да дагатесира цунна. Цкьа ша эвла юккьехула кхерсташ, де а даьккхина, цIа вирзича, резавоцчу дас кхуьнга элира: «Хьо хIинца кхетар вац ас дуьйцучух, хьо тIаьхьа кхетар ву, добзалан да а хилла охьахиьчахьана...»

ХIетахь ца кхетара оцу дешнийн маьIнех, хIетте а кхетамехь диса-м дисина уьш... ХIетахь ма генахь хетара дас юьйцу хан. Ма гергахь хилла иза...

Даскхарна, берашна, эхарт дуьйцура, Кьурьан деша а, ламаз а Iамийра, аяташ дагахь а Iамадойтура, амма кхарна цхьанна а дуьненан рицкьа муха лаха деза ца дийцира... Цундела и дIаваьлча хIорш, цуьнан бераш, ткьа шаре бевлча а, хIокху дахаран гIиллакхех ца кхеташ, лийлира дикка хан яллалц... Бакьду, Кати кхийтира хIусамнана ялийча, аьлча а цо кхетийр-кха. ХIинца шен стунцахоша дIавигна Москохахь хьийза. ХIарий, йоккхажIолу йиший хIинца а ца кхета нахах, кхетахь а, нахана санна даха ца хаьа. Иза Теркал дехьа, цхьана гIамаршна юккьехь йолчу кIотарахь, бежанакотам а лелош ехаш-Iаш яра...

ХIара цкьа ишколехь нохчийн мотт хьеха юьрта вахара, гIалахь институт чекх а яьккхина. ТIаккха, юьртахь болх беш, цхьа шо а, ши шо а даьлча, ламчоьх йолчу бIаьвнийн, кхечу гIишлойн, цигарчу адамийн,

царан кыинхъегаман: гота ахаран, хъаьжкIаш дIаеран,
уыш чуерзоран, хин хъера тIехь ахъаран, цунах кхача
кчIбаран, йол хъакхаран, хъалаэцаран, дIайоттاران...

Бакъду, хӀинца и шен тема дукха йоккха а, шуьйра а хета пунна. ХӀинца кхуа иза билгалйоккхур яра кхечу метара: «Нохчийн доьзалехь ден меттиг а, цуьнан оздигалшин маӀна а».

Ойлане ваьллачу цунна дуьхьалхИттира генарчу
серамлера кьегина суьрташ.

Пхи шо долу кІанталг кІайн кир тоьхначу цІийна
 пехарчу бешахула лела, цу буха охьаэгначу стоьмаш-
 на пІе хІуьттуш. Цо царах шена хазбелларг схьаоьцу,
 пергтху, тІаккха иза охьа а кхуссий, кхин схьаоьцу,
 цуьнаи чоме а хьожу, тІаккха кхечу девзан кІела вьоду.
 Ццпахь а карабо Іаж, я кхор, я боккха хьач, хьайба а
 пІслю наггахь, гІаш юккьехь можа кьаьсташ...

хІара ерриг беш шен хеташ. Иза кІанталгана ца деза, цо нІаьнина кхаьल्लीна стом кхуссу, я тІулг. НІаьнина и ца тов, иза жимма дІа а кѡаьхий соцу, шен «кѡо-кѡо-кѡо» алсамдоккхуш. Ткѡа кІанта ша йитгане а ца йитча, кхоссалой керта тІе йолу, биь гІуркх тухуш йинчу керта тІе хьала а йолий, ши тІам дІаса а бохуйтий, кхайкха хІутту иза, лаг а дахдой, цхьа дуткѡа-деха аьзнаш шен кийрара хьаладохуш: «Іуь-Іа-ре-Іуь-уу»!

Жимчу кІанта кхин и тергал а ца йо, иза юха а стоьмаш кѡесто водало, царах чомехьниг лобхуш. Амма цІеххьана хезначу цхьана кхайкхаро иза цецвоккху. Цунна хІинццалц хезна дац и тайпа кхайкхар: иза нІаьнийниг санна зевне а, чІогІа а дац, иза цхьа тамашийна кѡора ду, легаш Іуьйдуш санна. КІанта бІаьргашца лоху и тамашийна аьзнаш схьадуйлу меттиг. Кхеран бероза котам ю, нІаьна санна, кхайкха гІерташ, лаг сеттош, тІемаш детташ.

Эццахь Дада волу цІийна тІехьа.

– И хІун дара, Камал? – хаьтти цо.

Дадина тІеюьйхина таьІна-ал хІумнаш ю, коьртахь - лергаш долу холхазан куй. Камална гуттар а ишттачу духарехь го шен да: гурахь а, бІаьста а... Іай цо оцу бедаршна тІехула кетар юху. Аьхка а хуьлу духарехь хийцамаш: куйнан метта пес туьллу, маьхьсешна тІе кІархаш буху, калош охьа а йохий.

КІанталгана моьтту шен да а, иштта шена гун лулахой а шайн духаршца цхьаьна кху дуьненчу схьабахкийтина Дала, стиглара чу а биссош. Ша а иштта схьавайитина... КІанталгана дагахь а дацара, и цхьа духар шен дас а, юьртарчу кхечу наха а кѡелла бахьнехь леладо бохург. Иза цунах а, адамаш стиглара чудуьсуш цахиларх а тІаьхьуо кхийтира.

– Муьлханиг яра иза, кхайкхниарг? – юха а хоьтту дас.

– Иза, – бероза котамна тІе пІелг хьажабо кІанталга.

Кхуо и даре хьобжуш Ийча санна, берозаниг юха а
лаг дахдой кхайкха гурту.

– ХІаа, – эли дас, – яй чу кхосса еза.

ТІаккха уйтІахь цхьацца деш хьийзачу Яхийте а,
Катига а кхойкху:

– Схьадола ший а, хІара котам схьалаца еза.

И ден багах доллушехь тІаьхьаведдачу Катис,
уйтІахула эккхайой, гатте хьовзайо берозаниг, яла-
нола меттиг ца юьтуш.

– Иштта, иштта, Кати! Яхийта, хьо дІога дуьхьал
хІотта! Камал, ахь хьоу волчухула тІех ма ялийталахь!
ГІаж ластае! ГІаж ластае! Божал чу лалла! Цу чохь атта
хир ду иза схьалаца. Иштта! Иштта! – куьйгалла до дас.

Амма котам божал чу яха ца туьгу, иза, ша кхин йит-
тане а ца йитича, таттаелла дуо буха йоьду. Бертал а
поьжна, Катис когаш тІера а лаьцна, такхийна схьаяь-
ккхи котам.

– Схьая ахь кхуза, – боху дас, хаьн тІехь кхозучу бат-
та чуьра схьадаьккхина гІеххьа доккха урс доьхкаран
маттах а хьобкхуш.

Урс лаьтта дІа а доьгІна, котам охьайилли цо, цуь-
нан шина тІома тІе а, шина кога тІе а когаш а хІиттош.
Котамо дІасабетта корта аьрру куьйга тІилдан тІера
дІамоцу, аьтту куьйгаца урс схьа а оьцуш.

– ДІаверза, Камал, – эли кхуьнга дас.

ХІара-м лаьтта, шега бохучух ца кхеташ. Яхийтас
бІаьргаш тІе куьг дуьллу цунна. Куьг дІадаьккхича,
цІийх дуьзна урс юха а лаьттах доьгІна лаьтта; ката-
ман лаг хадийна, корта тІехь а буьтуш – ах...

Егтаялар цІенна дІасецча, котам когаш тІера схьа а
доций:

– ЦІийна тІехула яккха еза хІара, – олу дас.

Шена цІий кхетарх ларлуш, дас ластайой, тхов тІе
кхуссу котам. Амма тхов тІехула ца йолуш, шипар тІе а
кхестий, цу тІехула цІийн томмагІа дуьтуш, хахкалой
уйтІа южу иза.

Дас кхин а чIогIа ластайо: хIинца тоа чехкалла, тхевн буьххьенал дехьайолу котаман чарх. ТIаккха, шипарна тIехула хахкалой, цIийна тIехьа охьаюжу иза.

Кати, шегаларе ца хьобжуш, цIийна тIехьа хьаьди, котам схьаян.

– Шу хIун деш ду цу тхов тIехь, – учара лаха юссу нана.

Камал ведда нанна улло дIавоьду, цуьнан кучан юх а лоций, дIахIутту. Цунна тахана гинарг тамашийна хIума ду. Иза нене дIадийца лаа. Амма нана тIаьхьарчу хенахь кхуо дуьйцуьнга ладогIа дог догIуш яц. Нана йоккха хилла. ДIадижча, меттиг а кIезиг юьсу кхунна. Хьалха дуккха а хуьлура. Хьалха нанас туьйранаш а дуьйцура, хIинца ца дуьйцу...

– НIаьнех кхайкхинера иза... Иза тхов тIехула кхусуш дара тхо... хIинца яйчу кхосса еза, цIан а йина, – боху дас.

– Яхийтас цIанийир ю... Со тховса мукъа хир яц: вайга хьаша ван тарло, – боху нанас.

– Яхийта! – кхойкху да.

Йиша тIейогIу.

– ХIун боху, дада?

– Яхийта, дIо эвла йистехь Iаш йолу Эсила евзий хьуна?... Цуьнга схьайола ала гIуо... Шайн нанас бохура алалахь.

Йиша дIайоьду, кех а йолий, хIара латта вуйсу ненан коч а лаьцна.

– Вало, Дадина гIуо, – эли нанас. – Мама гIельелла, мама садаIа йоллу.

ХIара хIетте а лаьтта, ненан коч дIа а ца хьобжуш. Кхунна хаало ненан гIельялар, иза хьалха санна ела ца кьежа, хьалха санна хIара хьаста а ца хьосту, кхунна эшарш а ца локху, туьйранаш а ца дуьйцу...

Цо кест-кеста узарш до, даккхий синош а доху... Кхуьнан велха дог догIу.

– Схавола Дадина, – дас шен куыг схъалаыцча,
дахоыцу кІанта ненан коч.

Нана чу йоьду. ХІарий, дадий уьйТарчу оти чу вольду.

— Камал, хьо хІинца воккха хилла. Воккха хилча, пенаца вуьжуш ца хуьлу. Хьо тховса кху чохь дІавижа, Катица. Схьавоьл, Кати... ХІара хьайна уллохь вита-
лахь, хІума а яае, айхьа юуш, хьайца дІа а вижаве...
— Тховса цІахь хир вац шуна. Дика Іелаш! Гийр вуй
хьо, Камал?

КІанта «хІаъ» олу, ша дас дийцинчарах дуккханна а
реза воццушехъ. Иза реза вац ненаца а ца вуъжуш,
Китица вижа а, реза вац Дада дІавахийта а, реза вац...
Амма Дадас ца хоътгу цуьнга, хьо реза вуй, вацій бо-
куш. Иза, ала луург кхуьнга схъа а олий, дІавов
маьркІажан боданехъ. Юха и ерстина зуда схъайогІу.
Іаж а луйзуш. Цунна тІаьхъа а хІуттий, Яхийта а
погІу.

— Бераш, вуон лелаш-м дац шу? Дика Іелаш, бераш, дика Іелаш! Дала дукха дахаде шу! Ха-а, схьадуыйла... хьарчийна кехат цуьрг ло цо Катига.

Дѣдаѣстича, кехат юккѣхъ кампеташ ю – кегий
ѣибеш. Ерригеа пхиъ. Катис кхоъ кхунна схало, шиъ
пена а юьтий.

Ерстинчу зудчунна тӀаьххь кхеран лулахо а йогӀу,
икъаелла Зарган.

Хіорш стенна гуллуш бу схья? – реза вац Камал.

Иштта ала ма ца мега, Камал, – боху Катис. –
Иштта аьлча, царна халахетар ма ду.

Катина цхъаъ хуучух тера ду, кхунна цахуург. Дадина а хаъа иза. Яхийтина а... Оцу шина зудчунна а хаъа, кхунна ца хаъа. Я цара дийца а ца дуьйцу.

Гаржълча Катий, хІарий оти чу вьѡду. РагІу
кІеларчу пеша тІехъ чІепалгаш деш ю Зарган. Иза а ца
тов Камална: шайн рагІу кІелахъ дан деза-кх чІепалгаш,

кхузахь а ца деш. Кхузахь мамас дийр ду... Камал парлу клел волу.

– ХІинцца котам а схьер ю... ЧІепалгаш а схьадевр ду. Заргас яахІума лур ю шен берашна, – боху Заргана, чІепалгаш довхачу хи чу а Іуьтгуш, тІекІел дохуш охьа а дохкуш, шун чохь барз а беш. Стобла хьалха лаьтта Яхийта, Заргана схьадаькх-даьккхинчу чІепалгана цхьацца Іайг даьтта а хьокхуш.

Дина яьлча, Заргана уьрсаца дакъош деш, хедий чІепалгаш, цхьа дакъа Камална а дели. Юха цхьа-ши туп схьа а эцна, хедар чу а дехкина, Яхийте дІакховдий:

– Яло, сагІийна ло хІорш, шайн нанна тІера.

КІантана ца дезало и дешнаш. Наг-нагтахь нанас хІара а вохуьйтура, сагІина хІума оьций, беллачарна тІера.

– Мама! – мохь болий, цІа чу хьоду иза.

Цунна тІаьхьаведда Кати ца кхуьу и сацо. Иза учи а хадайой, ведда воьддушехь нана йолчу чу эккха. Нана паднара тІехь Іуьллу, масех гІайба а биллина, леккха айьина гІовла а, тІетесна кІайн шарішу а йолуш.

Иза схьа ма гиннехь, кхин а чІогІа велха волало Камал.

– Камал, схьавоьл мамина, – нанас коьртах куьг хьокху кІанталгана. – Велха ма велха. Мама кхана талур ю. Тховса Катиций, Яхийтиций Іиз. ДІавало. Дала Іалашве хьо.

Ерстинчу зудчо араваьккхича, велха волало иза. Катис куьг а лоций, оти чу вуьгу. Цу чохь цІенкъахь лаьтгачу горгачу стобла тІехь шун дуьззина чІепалгаш ду. Камал дуьхьалволу уьш ца дууш, воьлхуш. Яхийтий, Катий чІогІа гонах хьаьвза цунна, иза воьлхучуь-ра сацо, чІепалгаш дайита гІерташ.

– Ца деза суна! – дуьхьалволу Камал.

– Хьуна ца дезарх, хьан багина деза чІепалгаш... – боху Яхийтас.

– Ца деза, – бат дІакьовлу Камала.

Велхар соцу.

– Хъан гайна-м деза... Хъажал, жимделла... – кхуьнан коч хъала а ойий, гай тIе куьг Iутту Катис. Камал велакъежа. Амма сихха, бат схъа а йоьллий:

– Ца деза! – олу.

– Хъан гайна-м деза... ЛадогIий ас хъан гайно хIун боху... – Катис гай тIе лерг дуьллу.

– Хи-хи-хи, – гилгаш довлий, велало Камал.

– Хи-хи-хи... – йоьлу Яхийта.

Ха-ха-ха... – воьлу Кати.

Вуьзча, сихха наб кхета Камална.

* * *

БIаьргаш тIе а дехкина, паднара тIехь Iуьллу шовз-пехь пхеа шаре ваьлла Камал, хъала а гIаьттина, чухула волавелира. БIаьстенан юьхь шийла яра, арахь ло дерриге аьлча санна дешнехь а. Чохь а яра шийла. ХIокху юьрта, къаьсттина хIокхуо петар лаьцначу урам кIезиг кхочура газ. Иза а кест-кеста дIа а йоккхура. Цундела цунах тешна ца Iен, кхуо цхъана къинхетаман организаце а аьлла, цхъа пеш нисйинера шена, чучи а туьллуш ягон.

Пеш дIаяйнера. ЦIахь, хIокхеран юьртахь хуьлу попан, пожан, къахьаштун дечиган алу ехха лаьттара, дIа ца йовш. ХIокху аннийн дакъойх, яьшканийн коьча-лех латийнарг сихха дIайовра, ша кехатах латийча санна, овкъарш кегаярх кIега а карор бацара.

Кхунна дас дийцина цхъа хIума дагадеара. ЦIера даьхча, цIерга тилла хIума а йоцуш, бераш гIорорна кхера а велла, араваьлла да, эвла юккъехула чекх а ваьлла, эвла йисте ваьллера, цхъанхъа а ирах лаьтташ довта а, я доьжна дечиган чIеш а ца карош. ЦIеххъана дорцаьхь цунна хааеллера дечигех йина жIараш... «Кеш-панка кхаьчна-кх со... Дала къилахь ма лорийла-кх хIо...» – олуш, царех цхъаннах тасавеллера иза. Амма дечиг метгах а ца яьллера. ТIаккха дуккха а дIаса а

йиттина, гІори-гІоддах озийча, хьалаяьллера дечиг, мурбоьлла бух каг а белла. И тайпа ши дечиг йохьуш цІа а веана, цо шайн чох йохйинера.

ХІинца кхуьнгара хьал иштта хала а дац. ХІетте а хІетахь цунна хІиттина халонаш тІехІуьтту кхунна а. Иза а, цІера а ваьккхина, доьзал шелонах а, мацаллех а ларбан гІерташ лелла. Иза а Іийна иштта, хІинца хІара санна, цІе а латийна, цу цІаре а хьожуш, когаш тІе охьа а лахвелла...

Делахь хІета дахар, кьаьсттина нохчийн дахар, нийсса дІадоьдуш доцуш, гонаш дохуш ду-кх, бохамийн гонаш...

Дуьненан дуккхачу кьаьмнийн, нохчийн лулахойн а цхьаьна, дас долийнарг кІанта чекхдоккхуш, кІентан кІанта кхидІа а кхиош, масийтта бІешарахь кхоьллини дахаран бух бу: гІишлош, йийбар, деши, дети, жайнаш... Ткьа нохчийн и дерриге хІаллакдо кест-кеста хьокхучу дарцо, хІинца санна. Ткьа хІун дуьсу тІаьхьа? Дас ден хьехар. И дІаэца корта хилахь...

Ткьа хІетахь, бераллехь, иштта хир ду аьлла дагахь а дацара. ХІетахь дахар цхьа йоккха кьайле хетара, хІора догІучу дийно керл-керла кхаььнаш дохьуш, яста еза кьайле. ХІетахь, оцу Іуьйранна...

* * *

Камал самаваьлча, кьегина кхетта малх бу. Бешахула хьийзаш нІаьна а ю, котамац тІаьхьа а яьхна.

Уллохь нана а ца карайой, цецволу кІант.

ДІа а хьожу, схьа а хьожу, шена гонах куьйгаш а туху. Яц нана. ТІаккха цуьнан тидам хуьлу: хІара чох а хІара хІинццалц вуьжуш хилларг яц!

– Мама! – мохь болуш, арахьоду иза. УьйтІе а хадеш, маьлхан серлонехула воьдий (цуьнца цхьаьна хьаьдда доьду цуьнан ІиндагІа), даккхийчу цІеношна тІевоьду. Учахь лаьтта ши зуда: Эсилий, Зарганний – гІадйобдий, елало.

– Хъа-хъа-хъа.

– Вахъ-хъа-хъа...

– Нанина виса хьо! ВогIург хъажахъа, тIаьхъависарна кхоьруш санна. – боху цхъамма.

– Вало, вало! Хьеше вистхила хьо, – боху вукхо.

ХIара цаьрга дIа ца хьожу, цунна ца лаъа и шиь ган. Снийсара дуьйна схъа а еана, кхуьнан дахаран кеп йохийна цу шимма.

ХIара сикхха чухьоду нана йолчу. Нана меттахъ Iуьллу, тIе кIайн юргIа а тесна. Ткъа цунна юххерниг хIун ю, тайниг санна? Йоккха тайниг-м ю иза? Иза-м бага гIиттош а ю...

– Камал, схъавола мамина...

– Мама, и хIун ю?...

– Иза... иза хъан ваша ву-кх.

– Ткъа со мичахъ вуьжур ву?

Нана гIийла елакъежа, елаяла де доцуш.

– Хьо а суна юххехъ вуьжур ву-кх. ХIара цхъана агIор, хьо вукху агIор...

– Мама, шиь тарлур ма вац.

– Делахъ, хьо когашкахъ вуьжур ву... Хьо воккха ма пу...

– Суна ца лаъа когашкахъ... – велхаран мохъ а болуш, арахьоду Камал.

УьйтIахъ зударий боьлу, тIараш вовшах а детташ. ХIара кхин а чIогIа воьлху, уьш кхин а чIогIа буьйлу...

– Камална тIе эмгар еьна, – боху Заргана.

– Хъа-хъа-хъа, – йоьлу Эсила.

Яхийта йогIу кхунна тIе. Цо, куьг схъа а лоций, олу:

– Вало, Дада волчу вогIий хьо?

КIант воьлхучуьра соцу. Иза дIавоьду йишица, цуьнан куьг а лоций. Йишин карахъ цхъа ларча ю, вукху куьйга лаяцна. И шиь, кел ара а долиь, дIадоьду. Басах чу дуссу, тогIи чу. ТогIи чухула доьдуш ахк ду. КIайн хи, чуьра тIулгаш а гуш. ХIокхунна хи чу вала лаъа. ГIишас ца волуьйту. Кара а лоций, дехъавоккху. Юха и

шиѣ коьллаш юккѣхула, охѣаэгначу гІаш тІе когаш а бегташ, басах хѣаладоьду.

КІант, гІаш тІехъ когаш шерший, охѣавужу, йишин куьг хецалой, басах чувобду, нийсачу кхаччалц, цигах, можачу гІаш юккѣхъ веттало, гІаггІанехъ воьлуш, гІаш куьйгашца хѣалайдеш, ирх кхуьйсуш, уьш кѣегинчу маьлхан серлонехъ цІен-можачу беснашца лепа.

– Тоьар ду хѣуна, Камал. Хѣалавала, – мохъ бегта йишас.

Камал басах хѣалаволало, амма юха а шерший охѣавобду. Юха а воьлу, гІаш ирх а кхуьйсуш.

Яхийта шен карара ларча цхъана бІаьллингган кулла улло охѣа а юьллий, басах чу йолало, гІаш юккѣхъ масех бІар карадо цунна... Царах цхѣа каг а дой, тІум Камална ло цуо. ТІаккха Камалан куьг а лоций, басах хѣалайолу. Юха и шиѣ мелла а нийсачухула, коьллаш юккѣхула дІадоьду. Эххар жимчу баьццарчу ирзу тІе кхочу. Цуьнан цхъана маьПехъ лаьтташ боккха-боккха кхор бу, цунна бухахъ охаэгна шортта можа кхораш а бу. Камал, йишин куьг дІа а хобций, кхура кІел хьоду. Кхораш лехѣабо, буу. Эццахъ оцу кхура тІехъара гучу-волу Дада.

– Дада! – водий, мара кхета Камал дена. Да, иза кара а лоций, Яхийте хьожу.

– КІант вина, – олу Яхийтас, лаьтта бІаьра а хьобжуш.

– Вахъ-хѣа-хѣа! – велало да, карара кІант охѣа а хІоттош. – Камал, хѣуна ваша вина ца боху?!

– Цхѣа жима бен ван а вац, – резавоцуш олу Камала.

– Воккха хир ма ву иза, Камал... Хьо а ма вара иштта жима... – воьлу да.

– Со-м вацара, – балдаш дусадо Камала.

Цуьнан велха дог догІу, селхана дуьйна ша ненах кѣастор дага а догІий.

– Вацара.... вацара... хьо иштта воккха а волуш охъавена, – кхура кIел Iуьллучу цхъана дечиг тIе охъахуу да, Камал кара а лоцуш.

Дас Камалан беснех шен жимма тIеяьлла маж хьокху, амма важа хьалха санна вела ца воьлу. Да, шекволий, хьожу цуьнга. Камал велхха воллу.

– Дада, со когашкахъ вуьжур вац хьуна... – олу цо.

– Хьобга хъан боху, когашкахъ вижа?

– Мамас...

– Хъа-хъа-хъа, – юха а воьлу Дада. – Хъан меттиг дIаьцна... Хьо Дадас когашкахъ вуьжуйтур вац... Хьо Дадас шеца вуьжуйтур ву... Ткъа хIинца хъан вешина цIе тиллий вайшимма. Кати, Камал... Ковра... Ковра хир ю цуьнан цIе!

Да, ларча дIаса а яржайой, хIума яа волало, нагнагахъ шен карахъ Iачу Камална а кхаллош. Яхийта кхораш лехош, кхура кIелхула хьийза. Кхуран шуьйрачу IиндагIо юккъехула декъна ирзу.

ХIума йиъна ваьлча, дас карара охъавоссаво Камал.

– Яхийта, шуьша цIа гIуо, – олу цо.

– Суна Дадица лаъа, – дена юххе гIерта Камал, куьга лоций, и дIаийзаво.

– ХIан-хIа, Дадин хIинца цIа ван йиш яц... Суьйраина, Iаржъелча цIа вогIур ву... TIаккха вайша цхъаьна вуьжур ву.

Ши бер дIадоьду, баьцарчу ирзу тIехула долиий, юха коьллаш юккъехула, можа-цIечу гIаша къайлабаьккхинчу гух чудуссу, шена чухула кIайн хи хъаьдда догIу тогIи а хадайой, дехъа басах хъаладоьду.

Делкъанга баьллачу маьлхан серлонехула шайн жимчу хIусаме доьду йиший, ваший.

* * *

Набарха ваьллачу цунна шен бIаьргаш тIуьна карийра. Шен генаяьллачу бераллина воьлхуш хиллера гIенах.

шиь коьллаш юккъехула, охьаэгначу гIаш тIе когаш а бетташ, басах хьаладоьду.

КIант, гIаш тIехь когаш шерший, охьавужу, йишин куьг хецалой, басах чувовду, нийсачу кхаччалц, цигахь можачу гIаш юккъехь веттало, гIаггIанехь воьлуш, гIан куьйгашца хьалаийдеш, ирх кхуьйсуш, уьш къегинчу маьлхан серлонехь цIен-можачу беснашца лепа.

– Тоьар ду хьуна, Камал. Хьалавала, – мохь бетта йишас.

Камал басах хьалаволало, амма юха а шерший охьавовду. Юха а воьлу, гIаш ирх а кхуьйсуш.

Яхийта шен карара ларча цхьана бIаьллингaн кулла улло охьа а юьллий, басах чу йолало, гIаш юккъехь масех бIар карадо цунна... Царах цхьаь каг а дой, тIум Камална ло цуо. ТIаккха Камалан куьг а лоций, басах хьалайолу. Юха и шиь мелла а нийсачухула, коьллаш юккъехула дIадоьду. Эххар жимчу баьццарчу ирзу тIе кхочу. Цуьнан цхьана маьПехь лаьтташ боккха-боккха кхор бу, цунна бухахь охаэгна шортта можа кхораш а бу. Камал, йишин куьг дIа а хобций, кхура кIел хьоду. Кхораш лехьабо, буу. Эццахь оцу кхура тIехьара гучу-волу Дада.

– Дада! – водий, мара кхета Камал дена. Да, иза кара а лоций, Яхийте хьожу.

– КIант вина, – олу Яхийтас, лаьтта бIаьра а хьожуш.

– Вахь-хьа-хьа! – велало да, карара кIант охьа а хIоттош. – Камал, хьуна ваша вина ца боху?!

– Цхьа жима бен ван а вац, – резавоцуш олу Камала.

– Воккха хир ма ву иза, Камал... Хьо а ма вара иштта жима... – воьлу да.

– Со-м вацара, – балдаш дусадо Камала.

Цуьнан велха дог догIу, селхана дуьйна ша ненах къастор дага а догIий.

– Вацара.... вацара... хьо иштта воккха а волуш
схавеана, – кхура кӀел Іуьллучу цхьана дечиг тӀе охь-
ахуу да, Камал кара а лоцуш.

Дас Камалан беснех шен жимма тӀеяьлла маж хьок-
ху, амма важа хьалха санна вела ца воьлу. Да, шекво-
нний, хьожу цуьнга. Камал велхха воллу.

– Дада, со когашкахь вуьжур вац хьуна... – олу цо.

– Хьобга хьан боху, когашкахь вижа?

– Мамас...

– Хьа-хьа-хьа, – юха а воьлу Дада. – Хьан меттиг
дӀалаьцна... Хьо Дадас когашкахь вуьжуйтур вац...
Хьо Дадас шеца вуьжуйтур ву... Ткьа хӀинца хьан
вешина цӀе тиллий вайшимма. Кати, Камал... Ков-
ра... Ковра хир ю цуьнан цӀе!

Да, ларча дӀаса а яржайой, хӀума яа волало, наг-
пагтахь шен карахь Іачу Камална а кхаллош. Яхийта
кхораш лехьош, кхура кӀелхула хьийза. Кхуран шуьйра-
чу Іиндаг Іо юккӀехула декъна ирзу.

ХӀума йиьна ваьлча, дас карара охьавоссаво Камал.

– Яхийта, шуьша цӀа гӀуо, – олу цо.

– Суна Дадица лаьа, – дена юххе гӀерта Камал, куьг
а лоций, и дӀаййзаво.

– ХӀан-хӀа, Дадин хӀинца цӀа ван йиш яц... Суьй-
ранна, Іаржъелча цӀа вогӀур ву... ТӀаккха вайша цхьаь-
на вуьжур ву.

Ши бер дӀадоьду, баьццарчу ирзу тӀехула долиий, юха
кӀовлаш юккӀехула, можа-цӀечу гӀаша кьайлабаьккхин-
чугух чудуссу, шена чухула кӀайн хи хьаьдда догӀу тогӀи
а хадаьой, дехьа басах хьаладоьду.

Делкъанга баьллачу маьлхан серлонехула шайн
жимчу хӀусаме доьду йиший, ваший.

* * *

Набарха ваьллачу цунна шен бӀаьргаш тӀуьна ка-
ррийра. Шен генаяьллачу бераллина воьлхуш хиллера
гӀа гӀенах.

Хіума юучу жимчу ціа чу а вахна, лампа латийра цо. Бераш тіе ца кхачийга, ишкапа тіе хьаладехкина, ша яздеи лело кехаташ схьа а эчна, стоьла хьалха охь-ахиира иза.

Ойланаш, хьаьвззина, юха а бералле даяхара. Хіара кхета гіертара ден гіллакхех. Довзалхо дуьнен чу ваьлча, урамерчу, юьртарчу шел баккхийчу нахана ша гарна кхоьруш, кьайлаволюра иза, буьйса йоьлча чу вогура. Оцул чіогІа дара-кх цуьнан эхь-бехк.

ХІаь, эхь-бехк. Оцу кхетаман маьІна ду даста дезаш. Шен кьолам схьа а эчна, и дош даккхийчу элпашца дІаяздира цо – иэьхь-бехк. ХІинца ма гіелделла иза. Тилигарехула² хІора суьйранна хеза: «Хьенехов Минеха даггара декъалио шен йоІ (я кІант) цхьа шо (я муьлхха а шо) кхачарца...» Изза ціахь, Соьлжа-гІалахь а ду боху.

Ткьа нІаьнех кхайкхина котам ер, кхуьнан ден хилла ца Іаш, дерриге а халкьан а Іедал хиллера. Дала шена динчу хьукмана – боьрша я сте хиларна – реза йоцуш, гІаттам бинчунна еи кхиэл яра иза. Оцо гойту мел чіогІа хила беза и кьастам адамашна юккьехь. Ткьа хІинца оцу тилигарехь ма дукха гойту уьш: зударех лела боьрша нах а, вуьйш а...

Бехкамаш бохош бу хІора а денна, дегІ маьршадок-кхуш, сагатте а дерзош, я и доцуш санна кеп а хІиттош...

Кьолам кара а лаьцна, шен ойла дІаязъян кечвелла Камал юкьахвисира, дехьа чохь доьлху бер а хезна.

Иза кхузахь хийрачу махкахь дуьненчу ваьлла кІант вара, Зайт. ЭгІаза ву, кест-кеста цомгаш а хуьлу. Жимчу маьнги чохь Іуьллучу цуьнан коьрта тіе куьг диллира цо. Дагар дара. Каралецира цо бер. Хіара жима волуш – иштта жима-м вацара хІара, хІокху кІентан ворхІ бутт бен ца кхаьчна, – хІаь, кхо-диь шо долуш, хІара цомгаш хилча, дас кара а хаавой, хозуьйтуш «ясин» доьшура, «мубийн» олучу даша тіе моццаза кхо-чу кхунна дегІа тіехула охьа куьг а хьокхуш. Цхьа ша-

гайна хаза мукъам бара Къуръан дешаран, оцу мукъа-
мо кхунна наб кхоътуьйтура, тIаккха кхунна хаза гIенаш
гора... ГIоле а йолура.

Кхунна ца хаъара «ясин» дагахь, кхунна дагахь ла-
мазан бисмилла а, къулхъа а, кхин масех доца сура а
хаъара. Кхуо уьш доьшура шен кIантана.

Энцахь самаиккхинчу нанас куьг схъалецира беран:

Дагар ду. Панадол мало еза, – дIахъаьдира иза.
Схъаеана, молха малийра. ТIаккха дехъачу елира,
цхъацца дезарш дан.

ХIаъ, хIоккхул вара-кх хIетахь Ковра а. Маса бутт
бара цуьнан? Хетарехь, шо кхачаза-м вара. Дукха воча
ваьлла вара иза, хIума а кIезиг юура.

Далас: «Дарба дан деза цунна», – элира. Божал чохь
лихъанна кхобуш йолу бежана беша яьккхира. Цуьнан
дсIах муш а хъарчийна, и муш схъа а озийна, йожий-
ра...

Дукха цIий деара бежанах. Катис бел Юьттина баь-
ккхина жима кIаг хъалабуьзнера...

Иза тилийча, доккха лоппаг санна, юсаелла цуьнан
гай а хадийна, цу гайчу хаййра верзина ваьккхина жима
Ковра. ХIара воьлхура, цунна цхъаь хиларна кхоьруш.
Коврина бежан гай чохь наб кхийтира. Цул тIаьхъа иза
тIавелира, варста а верстира, кога а вахара... Онда стаг
хилира цунах... Кхиъна ваьллачу хенахь, цхъана аьх-
ка лийча вахча, кино ваьхъна, Орга аренга долучохь
ГIамар тIехь тулгIеша юьстах кхоьссина карийра. Да а
цул тIаьхъа дукха ца вехира... Даго ца лайра тIаьхъара
тохар... ЦIера дахар, дех-ненах къастар, юха ворхI доь-
залхо дIакхалхар, тIаьхъара Ковра а дIавалар... Цара
массара цхъацца цуьрг йоккхуш, жимдинера цуьнан
дог, эххар а и дешна дIаделира.

Дуьхъара доьзалхо дуьненчу ваьлча дуьйна, шайн
могашалла, шайн дахар дицдой, берашна чу са дуьл-
лий деха дай-наний... Дерриге а хIума царна лобруш.
ГIкъа царах, даккхий хилча, хIун хир а ца хаъа.

Хума юучу жимчу цІа чу а вахна, лампа латийра цо. Бераш тІе ца кхачийта, ишкапа тІе хъаладехкина, ша яздеи лело кехаташ схъа а эчна, стоыла хъалха охъахира иза.

Ойланаиш, хъаввзина, юха а бералле дІаяхара. ХІара кхета гІертара ден гІиллакхех. Добзалхо дуьнен чу ваьлча, урамерчу, юьртарчу шел баккхийчу нахана ша гарна кхоьруш, къайлаволура иза, буйса йоьлча чу воьгура. Оццул чоьІа дара-кх цуьнан эхъ-бехк.

ХІаь, эхъ-бехк. Оцу кхетаман маьІна ду даста деш. Шен кьолам схъа а эчна, и дош даккхийчу элпашца дІаяздара цо – изхъ-бехк. ХІинца ма гІелделла иза. Тилигарехула² хІора суьйранна хеза: «Хъенехов Минеха дагтара декъалио шен йоІ (я кІант) цхъа шо (я муьлхха а шо) кхачарца...» Изза цІахъ, Собыжа-гІалахъ а ду боху.

Ткъа нІаьнех кхайкхина котам ер, кхуьнан ден хилла ца Іаш, дерриге а халкъан а Іедал хиллера. Дала шена динчу хьукмана – боьрша я сте хиларна – реза йоцуш, гІаттам бинчунна еи кхиэл яра иза. Оцо гойту мел чоьІа хила беза и къастам адамашна юккъехъ. Ткъа хІинца оццу тилигарехъ ма дукха гойту уьш: зударех лела боьрша нах а, вуьйш а...

Бехкамаш бохош бу хІора а денна, дегІ маьршадоккхуш, сагатте а дерзош, я и доцуш санна кеп а хІиттош...

Кьолам кара а лаьцна, шен ойла дІаязъян кечвелла Камал юкъахвисира, дехъа чохъ доьлху бер а хезна.

Иза кхузахъ хийрачу махкахъ дуьненчу ваьлла кІант вара, Зайт. ЭгІаза ву, кест-кеста цомгаш а хуьлу. Жимчу маьнги чохъ Іуьллучу цуьнан коьрта тІе куьг диллира цо. Дагар дара. Каралецира цо бер. ХІара жима волуш – иштта жима-м вацара хІара, хІокху кІентан ворхІ бутт бен ца кхаьчна, – хІаь, кхо-диъ шо долуш, хІара цомгаш хилча, дас кара а хаавой, хозуьйтуш «ясин» доьшура, «мубийн» олучу даша тІе моссaza кхоchu кхунна дегІа тІехула охъа куьг а хьокхуш. Цхъа ша-

тїїна хаза мукъам бара Къуръан дешаран, оцу мукъа-
мо кхунна наб кхоътуьйтура, тІаккха кхунна хаза гІенаш
гора... Поле а йолура.

Кхунна ца хаъара «ясин» дагахь, кхунна дагахь ла-
мазан бисмилла а, къулхъа а, кхин масех доца сура а
хаъара. Кхуо уьш доьшура шен кІантана.

Эццяхь самаиккхинчу нанас куьг схъалецира беран:

Дагар ду. Панадол мало еза, – дІахъаьдира иза.
Схъаеана, молха малийра. ТІаккха дехъачу елира,
пхъацца дезарш дан.

ХІаъ, хІоккхул вара-кх хІетахь Ковра а. Маса бутт
бара цуьнан? Хетарехь, шо кхачаза-м вара. Дукха воча
ваьлла вара иза, хІума а кІезиг юура.

Дадас: «Дарба дан деза цунна», – элира. Божал чохь
лахъанна кхобуш йолу бежана беша якккхира. Цуьнан
дегІах муш а хъарчийна, и муш схъа а озийна, йожий-
ра...

Дукха цІий деара бежанах. Катис бел Іоьттина баь-
ккхина жима кІаг хъалабуьзнера...

Иза тилийча, доккха лоппаг санна, юсаелла цуьнан
тїй а хадийна, цу гайчу хаийра верзина ваьккхина жима
Ковра. ХІара воьлхура, цунна цхъаъ хиларна кхоьруш.
Коврина бежан гай чохь наб кхийтира. Цул тІаьхъа иза
гІавелира, варста а верстира, кога а вахара... Онда стаг
хилира цунах... Кхиъна ваьллачу хенахь, цхъана аьх-
ка лийча вахча, хино ваьхъна, Орга аренга долучохь
Іамар тІехь тулгІеша юьстах кхоьссина карийра. Да а
цул тІаьхъа дукха ца вехира... Даго ца лайра тІаьхъара
тохар... Цера дахар, дех-ненах къастар, юха ворхІ доь-
вилхо дІакхалхар, тІаьхъара Ковра а дІавалар... Цара
массара цхъацца цуьрг йоккхуш, жимдинера цуьнан
дог, эххар а и дешна дІаделира.

Дуьххъара доьзалхо дуьненчу ваьлча дуьйна, шайн
могашалла, шайн дахар дицдой, берашна чу са дуьл-
лий деха дай-наний... Дерриге а хІума царна лоьруш.
Ткъа царах, даккхий хилча, хІун хир а ца хаъа.

Хіара ша а вац дас лелийна цхьаболу бехкамаш лар-
беш. Хіара а юьстахваьлла ден некъана. Ткъа хьо, жима
Зайт, кхидла а юьстахвалахь, хІун дуьсур ду дайн ама-
тех тІаьхьа? Мичахь лохур ду хьан дайшна сийлахь
хетгарг? Мичахь карор ю церан некъийн лараш? Ма
гІолахь дІа, юьстах а валий. ДІа ма излахь бехкам, къа-
стам боцчу даьржинчу хих. Хьайн шовданан шен харш
хилийталахь, Зайт. Хіара, хьан да, мел веа а ца хаьа
хьуна... Ледара ма хилалахь.

Эццахь шен ойланаш совцийра Камала. «Со ма
чІогІа чуьраваьлла, хІокху жимчу, хІинцца бен дуьненчу
а далазчу адамна сайн еза ойланаш, гІайгІанаш юьй-
цуш... Уьш цуьнга муха лало, аса а хала ловш хилча?»
— элира цо шабаршца. ТІаккха кІентан хьаж тІе куьг
диллира. Хьацар даьллера, дагар гІелделлера.

Бер шен маьнги чу охьа а диллина, юхавирзича,
цунна гира корах чуеана дуьххьарлера синбилгало.
Сатосуш дара. Ламазан хан а хиллера...

ПОВЕСТАШ

Универзитет "Св. Кирил и Методиј"
Скопје, Република Македонија

Галин урамаш. ХІаъ, гІалин урамаш. Адамех, ма-
шнєх дуъззина гІалин урамаш, вовшашна жІара дуъй-
луш, вовшєх детталуш Іохкурш. Даккхий а, кегий а
дерш...

Уъш ду-кх вайн тидам тІебахнарш.

Тайп-тайпанчу аъзнєх дуъзна дека уъш. И аъзнаш
саина, кърза бу церан бос а.

Хъаьнца дуста мегар ду уъш, я стенца?.. Хъаьнца
а, я стенца а, шена чохъ даима лелар, болам, мет-
тахъхьєр долчу хІуманца. Масала, ламанан шовдана-
ца. Даима кхєхкаш, вовшєх уъйш, гІовгІанца чууъду
уъш. Царах тера ду гІалин урамаш. Ткъа даима тем боцчу
шовданєх тарлуш адаман хъєкъал а ма ду...

Массо шовда а ду-кх шєн-шєн хазалла йолуш. Цъхъаъ
– шєн чєхкаллица, чахчарєх бєрдєх чукхийсадаларца,
важа – чомє хиларца, кхоалгІаниг – шєн кхитайпанчу
башхаллица.

Ишта ду-кх гІалин урамаш а, ишта ду-кх адамаш а.

Муьлххачу адаман кхоллам а бу-кх шєн башхаллаш,
шєн Іаьржа а, кІайн а, шєн вєлха а, вєла а меттигаш
йолуш.

1

М...ски урамєхъ лоьмар І27 тІєтоьхначу цІєнош чохъ
Ієн кєрла вахархо вєанєра. Оцу доккхачу пхоъазза
тІєкІєлдинчу цІа чуьрчу дукхахболчарна хєтарєхъ, та-

Бе шовзткѣа гергѣа цѣа долчу Варш-юъртахъ мас-
сарна а дика дечиган пхѣола деш ву бохуш Очча вев-
заш хиллехъ, хЮкху йоккхачу гѣалахъ хѣара вевзаш а,
кхуѣнца вистхилар долуш а цхѣа а стаг вацара, цхѣа
кхуѣнан кѣант Мохъсум а, цуѣнан доьзал а цѣа лерича.

Оцу шен духарца, колхозан машенан кабини чу а хиъна, машенна тӀе шен сал-пал а йӀоттина, хыйзош дарц долчу, Ӏаьнан тӀаьххьарчу беттан цхьана дийнахь веара Очча гӀала. Иза шен кӀант волчу Ӏен-ваха схьа-

исара, кьоналলেখь дубйна кьена кьанваллалц вуо-дика
доькьуш, дог-ойланах кхеташ, цкъа а вуон дош аьлла а
дог ца дохош яьхна йолу шен зуда – Ану – даиманна а
длтийча.

И кхелхинчу дийнахь, нахах лечкъаш, нах боц-боц-
чу а вуьйлуш, дуккха а вилхира Очча. Иза кхоьрура
цхьанна ша гарна. «Массо вуон ловш, кху хене схьа-
мьлла волчу Оччин ницкъ ца кхечи шен хIусамнана
шларан бохам лан, дера велла Очча кьан, кьанвелча
стаг беран хьесапе ма воьрзу», – эр дара цунна наха.
Цул эхье хIун ду кьонахчуна: кьонахчо хIуьу лан ма
деза. Берд санна, чIогIа а, доьналла долуш а хила ма
неза кьонах. Оччина иза хаьара. Амма дог болатан ма
дцц. Я тIулган а дац. Дилхан ду. Экама, кьинхетаме
адаман дог. Цундела доьлхура иза. БIаьргаш севцча а,
и саца ца туьгура.

ТIаьхий-хьалхий а хIиттина, Iаьржа даккхий кор-
талеш а тихкина кьена зударий шийлачу белхамца-
тийжамца, тIехула жIара йолуьйтуш тоьхна ши гIаж
йолу дечган тиша зIар дIа а хилош, кетIа бевлча, Оч-
чин кьена дог орца дохуш мохь хьекха долура, цуьнан
кийрахь IаьIна гIайгIа логахула хьалагIертачу, мел кьурд
барх дIабала ца туьгучу шодах, бIаьргашкахула кхех-
каш, тIехьоьхуш санна, Iеначу хих нахала яла гIертара.

– Очча, дала гечдойла цунна...

– Дан хIума дац-кха Делан кхиэлана...

– Цкъа дуьненчу ваьлларг юха дIаверза дезаш ву-
кх...

– Дала ийманца собар лойла хьуна а...

ГIенах санна, и кадаман кийсигаш хезаш, набарх
санна, царна дуьхьал жоьпаш луш, тезетахь лаьттара
иза.

Юкъ-юкъа мархаш а йолуш, кхоьлина де делкъал
тIаьхьа лестича, Анун дакъа барам тIе а диллина, иза
масех стага белшаш буха а хIиттийна хьалаайгича, зу-
даршка тийжаме маьхьарий девлча, уьш кьардеш бак-

кхийчара кар-кара оыцуш назма йолийча, Оччина дер-
риге а дицделира, цуьнан бІаьрхиш кхин совца ца луш
охъахъаьлхира. Цуьнан цомгашчу кхетамо цхъана та-
машийначу озаца: «Очча вала, *иза* де, ма яхьийта Ану
дІа, сихло, сихло»... – бохура цуьнга. Амма воккхачу
стагана хаьара шег а хІинца *иза* далур доций, хаьара
шена иштта меттигаш дуккха а гина дела, хаьара бІе-
шершкахъ дуьйна адамашна девзарг, уш шена хьалха
ницкъ боцуш дерг шена а девза дела, ша а цунна хьал-
ха ницкъ боцуш волу дела.

Цундела цуьнан кхетаман генна кІоргехъ цхъа шийла
аз а хезара гІийлла. И мел гІийла делахъ а, Оччина *иза*
хезара. Цо бохура: «Очча, ца оышу хьуо Іехон гІерта,
хьо-х бер а дац... Хьан хІинца дан хІума а дац, хьан
орцахвала меттиг а бац. Ану хьуна тІаьххьара гуш ю,
тІаьххьара...»

Оцу «тІаьххьара» бохучу дашо кхин а карзахдаькк-
хира Оччин дог. *Иза* корта а оллийна, белш а егош,
юьртан йистерчу кешнашка Анун дакъа эцна доьлху-
чу адамийн тобанна тІаьхьахІоьттира.

ЭхІ, маржа назма-яІ! Ма дукха хезнера Оччина кеш-
наш долчу агІор йоьдучу тобано и олуш. И мел хези а,
Оччин дегІах цхъа тамашийна зуз хьотура, цуьнан де-
гІан мел болу чо ирахІуттура, цуьнан дог, доьлхуш, хье-
гІа дулура.

ХІун ца лайра Оччас? Бежана санна, хьуьнхахъ топ
а тоьхна, вийначу шен ден тезетахъ *иза* лаьттира, шен
нана лаьттан кийра а цо кховдийра, деган доттагІ а
кхуьнан кхелхира, ши кІант а кхуьнан велира, ткъа
хІинца масийтта шарахъ кхерчара цІе ца йойтуш яхъ-
на кхуьнан цІийнан, цІеран, хІусаман нана а кхелхи.

ХІун ца гинера Оччина?

Оччина дуьненахъ «къематан де» а гинера...

И дерриге а вуонаш, и берриге а бохамаш дагатуьй-
суьйтуш бекара кешнашка боьлхучу нехан гІийла мукъ-
ам. Оцу берриге бохамашна доьлхура Оччин дог,

цундела цо лечкѣа ца дора шен бѣаьрхиш. И цѣаьболу бохамаш массарна а хилла, халкѣана а ѣаьткѣина ма бира. Очча хѣинца шена хѣалхара ца воьлхура, иза вуон дѣиначу массарна а хѣалхара воьлхура. Ткѣа массарна а хѣалхара воьлхучунна эхъ дац велхарх: массеран вуон шѣлур ма дац цѣаьнга, кѣайллах.

Бакѣо ярий Оччин массарна хѣалхара велха? Дера яра. Хѣеннан а бохам кхунах хѣакха ца луш ца буьсура, хуьлда и акхачу акхаройн бохам а.

Амма юьртахой-м ца кхетара кхуьнан бѣаьрхих.

– Ца Јевели Очча, шен вуо кѣайллах ловш, ца Јевели...

– Дера, бехк а ма бац Оччин вилхича а, цуьнан уггаре а гергара накѣост дѣа ма ѣли.

– Дукха вовшашка багатоьхна, нахала даьлла ца кѣаьсти хѣуна Ануй, Оччий...

Иштта кѣамелаш дора цѣаьболчара, цѣаьболчара иштта ойланаш йора.

Дѣакхечира нах кешнашка. Деакѣов даьккхинчу каш чу, дуьхѣал ножан уппагѣа хѣоттош, дѣаьоьллира Ануй. Тѣе латта тѣсира, кошан барз бира. Моллас заѣам а дийшира.

Шайн-шайн цѣа бирзира нах. Ткѣа Очча шен ясса-сшачу хѣусаме вирзира.

Поппаран цѣенкѣа йиллина, цу тѣе можа боршам а хѣаькхна яра и чоь масех шо хѣалха. Тѣаккха чу, вовшашна дуьхъ-дуьхѣал а хѣажош, попан аннаш туьйхира Оччас. Сонехъ лаьттара йоккха нохчийн пеш. Пенах тоьхна – кѣорза истанг...

Кху чоьхъ мел дерг Анун куьг кхетта, Анун хѣожа йогѣуш дара. Кху чуьра цѣенкѣа Анус хѣора дийнахъ горгам хѣокхуш кѣагайора, сонехъ йолчу йоккхачу пешахъ цо хѣора дийнахъ цѣа хаза хѣожа йогѣу сискал йора, шина а агѣор цѣий а йолуьйтуш. Ткѣа истанг? И истанг а, тѣехъ тайп-тайпана куьцаш деш, цѣяна шийлачу ѣаьнан дѣошкахъ – гоьлел дуккха а лакхадолуш ло диллина шо дар-кха иза – Анус ма динера...

кхийчара кар-кара оыцуш назма йолийча, Оччина дер-
риге а дицделира, цуьнан бIаьрхиш кхин совца ца луш
охьахьаьлхира. Цуьнан цомгашчу кхетамо цхьана та-
машийначу озаца: «Очча вала, *иза* де, ма яхьийта Ану
дIа, сихло, сихло»... – бохура цуьнга. Амма воккхачу
стагана хаьара шег а хIинца *иза* далур доций, хаьара
шена иштта меттигаш дуккха а гина дела, хаьара бIе-
шершкахь дуьйна адамашна девзарг, уш шена хьалха
ницкъ боцуш дерг шена а девза дела, ша а цунна хьал-
ха ницкъ боцуш волу дела.

Цундела цуьнан кхетаман генна кIоргехь цхьа шийла
аз а хезара гIийлла. И мел гIийла делахь а, Оччина *иза*
хезара. Цо бохура: «Очча, ца оышу хьуо Iехон гIерта,
хьо-х бер а дац... Хьан хIинца дан хIума а дац, хьан
орцахвала меттиг а бац. Ану хьуна тIаьххьара гуш ю,
тIаьххьара...»

Оцу «тIаьххьара» бохучу дашо кхин а карзахдаькк-
хира Оччин дог. *Иза* корта а оллийна, белш а егош,
юьртан йистерчу кешнашка Анун дакъа эцна доьлху-
чу адамийн тобанна тIаьхьахIоьттира.

ЭхI, маржа назма-яI! Ма дукха хезнера Оччина кеш-
наш долчу агIор йоьдучу тобано и олуш. И мел хези а,
Оччин дегIах цхьа тамашийна зуз хьодура, цуьнан де-
гIан мел болу чо ирахIуттура, цуьнан дог, доьлхуш, хье-
гIа дулура.

ХIун ца лайра Оччас? Бежана санна, хьуьнхахь топ
а тоьхна, вийначу шен ден тезетахь *иза* лаьттира, шен
нана лаьттан кийра а цо кховдийра, деган доттагI а
кхуьнан кхелхира, ши кIант а кхуьнан велира, ткъа
хIинца масийтта шарахь кхерчара цIе ца йойтуш яхь-
на кхуьнан цIийнан, цIеран, хIусаман нана а кхелхи.

ХIун ца гинера Оччина?

Оччина дуьненахь «къематан де» а гинера...

И дерриге а вуонаш, и берриге а бохамаш дагатуьй-
суьйтуш бекара кешнашка боьлхучу нехан гIийла мукъ-
ам. Оцу берриге бохамашна доьлхура Оччин дог,

цундела цо лечкѣа ца дора шен бѣаьрхиш. И цѣаьболу бохамаш массарна а хилла, халкѣана а ѣаьткѣина ма бира. Очча хѣинца шена хѣалхара ца воьлхура, иза вуон дѣиначу массарна а хѣалхара воьлхура. Ткѣа массарна а хѣалхара воьлхучунна эхъ дац велхарх: массеран вуон палур ма дац цѣаьнга, кѣайллах.

Бакѣо ярий Оччин массарна хѣалхара велха? Дера яра. Хѣеннан а бохам кхунах хѣакха ца луш ца буьсура, хуьлда и акхачу акхаройн бохам а.

Амма юьртахой-м ца кхетара кхуьнан бѣаьрхих.

– Ца ѣевели Очча, шен вуо кѣайллах ловш, ца ѣевели...

– Дера, бехк а ма бац Оччин вилхича а, цуьнан уггаре а гергара накѣост дѣа ма ѣели.

– Дукха вовшашка багатоьхна, нахала даьлла ца кѣаьсти хѣуна Ануй, Оччий...

Иштта кѣамелаш дора цѣаьболчара, цѣаьболчара иштта ойланаш ѣора.

Дѣакхечира нах кешнашка. Деакѣов даьккхинчу каш чу, дуьхѣал ножан уппагѣа хѣоттош, дѣаьоьллира Ануй. Тѣе латта тесира, кошан барз бира. Моллас заѣам а дийшира.

Шайн-шайн цѣа бирзира нах. Ткѣа Очча шен ясса-шлачу хѣусаме вирзира.

Поппаран цѣенкѣа ѣиллина, цу тѣе можа боршам а хѣаькхна яра и чоь масех шо хѣалха. Тѣаккха чу, вовшашна дуьхъ-дуьхѣал а хѣажош, попан аннаш туьйхира Оччас. Сонехъ лаьттара ѣоккха нохчийн пеш. Пенах тоьхна – кѣорза истанг...

Кху чоьхъ мел дерг Анун куьг кхетта, Анун хѣожа ѣогѣуш дара. Кху чуьра цѣенкѣа Анус хѣора дийнахъ горгам хѣокхуш кѣагаѣора, сонехъ ѣолчу ѣоккхачу пешахъ цо хѣора дийнахъ цѣа хаза хѣожа ѣогѣу сискал ѣора, шина а агѣор цѣий а ѣолуьйтуш. Ткѣа истанг? И истанг а, тѣехъ тайп-тайпана куьцаш деш, цѣаьна шийлачу ѣаьнан деношкахъ – гоьлел дуккха а лакхадолуш цо диллина шо дар-кха иза – Анус ма динера...

Блаьстенан хама ца хаа-кх гуьйре кхаччалц. Глара-
гIулийн хазалла а ца хаало-кх, уьш лаьттана геннахь,
стиглахь, анайистехь, дIабузчу маьлхан зIаьнарша шайн
могIаршна гонах можа сиз хьаькхна, етталуш, аьзнаш
Iенош галлац.

Иштта ду-кх адам. Иза вайх дIакъастталц, вайна цо
го цуьнан дика агIонаш. (Грахь а, цуьнан хадо ма-без-
зара мах а ца хадабо). Зевне Iена цIена шовда а, и сец-
ча, дагадогIу. ДагадогIу цуьнца доьзна долу мел кIезга
хIума а. «— Цу чурьа тIулгаш детинэкъанаш санна дара».
«— Дара, цхьа горга а долуш». «— Дацара уьш-м горга,
беа сонара дар-кха»... ХIаь, оьшург а, ца оьшург а да-
гадогIу, хаста а до ламанан хьоста и сецначул тIаьхьа...

Ткъа Ануй, Оччий ша-ша дацара, и шиь ший а цхьаь,
дара, вуон деьча — вуон а, мацалла еьча тIаьхьхьара
сискалан юьхк а йоькьуш Iийна. Массо а вуон цу шимма
лайра. «Тхуна тIекхачаза-м хIун диснера?» — олура цу
шимма. Цу шинна дага а ца догIура шаьшшиь вовшех
цкъа мацца а къаста дезаш хилар. Муха лийр ду цхьа-
на хIумнан ах, важа дийна дуьсуш? Иштта хетара цу
шинна, амма иштта дацара...

Ану еллачу масех дийнахь гергарнаш, бевза-безарн
листира Очча волчу. Цхьамма юург йохьура, вукхо —
яго хIума, кхечо — кхин. Шозза-кхузза Мохьсум а веара
хIара волчу, сетки чохь, тIийриг тIе туьйсуш, кочарн
дина чкъургаш а, шекаран кийла а йохьуш. Цкъа ишт-
та гIалара юьрта веьча цо элира:

— Дада, охьаван везара хьо, кхузахь хьо Iалашван,
хьуна юург ян, цIе лато стаг а вац.

— Деллахь, кIант, ма ца хаа-кх хьуна соьгара хьал,
ма ца оьшур-кх суна и гIалий, гIовгIий. ВорхIе да ваь-
хначу хIокху юьртахь сайн валар а, дIаволлар а хуь-
лийла лаьара суна...

ТIекхечира Ia. Оччин йоI Заьлбика хIора денна йо-
гIура дена юург ян, аттах куьг хьакха, цунна докъар
таса. Заьлбикица цхьаьна цуьнан ялх шо кхаьчна волу
кIант Амади а вогIура.

Цо хІоразза а олура:

– Воккхадада, суна туьйра дийцахьа.

– Муьлха дийца аса хьуна?

– Муьлха дийций? Иза дийцахьа... иштта цхьа кІант лаьтта бухарчу дуьнен тІе а воьдуш, юха цо цхьа нахе хи ца молуьйтуш болу саьрмик а буьйш, юха иза цхьа-на аьрзуно, шен тІемаш тІе а виллина, вайн дуьнен тІе а воккхуш, юха-а...

– ХІаь, хІинца кхета, схьавоьл, Воккхададина юххе охьахаал, пенах букъ дІа ма тоха, шеллур ву хьо, – олий, кІант шена тІе а озавой, цунна коьртах куьг а хьоькхуш, Очча туьйра дийца волІалора.

И шиь иштта Іара, Заьлбика чохь-арахь дан деза гІуллакхаш дина яллалц. Ткьа шен нана маьркІажан бода буллур цІа яха тохаелча, Амади, паднар тІера охьаэкхий, нанна тІаьхьахІуттура.

– Амади, тховса Воккхададица ца Іа хьо? – олура Оччас кІанте.

– Кхана сан наница юха а схьаван ма деза, – олура Амадис, шена карийнарг доккха бахьна хеташ, воккхачу стага санна, ойлане юьхь а йой.

– Вало, Дадица Іе, – олура нанас а.

– Ца оьшу, кхана иза со волчу муха вогІур ву, тховса дІа ца вахча, – Амадина цІа ваха лаарна, цуьнан даге хьожжий, олура Оччас. ТІаккха:

– Схьавоьл Воккхададина, аса хьайна хІун лур ю хаьий хьуна, – олий, дехьа чу волура.

Амадин чІогІа самукьадолура цо и дича. Цундела иза, дукха хазахетий ирх а кхоссалой, ненадена тІаьхьа волалора. Оччас я гурахь хуьлу дечиган жир юккъехь Іалашбина Іежаш, я хи чу боьхкина хьаьмцаш, я хуьннан кхорийн аьхкаш лора кІантана.

И шиь дІадахча, Очча дуккха а Іуьлтура набарна тар ца тосуш, паднар тІе биллинчу меттахь дІасакерчаш. БІаьра хьалха хІуьттура хийла хилларш...

Дагалецамашший, юха набарна тар тесча гун гІе-нашший вовшийн хуьйцуш, вовших уьйш, тайп-тай-

Блаьстенан хама ца хаа-кх гуьйре кхаччалц. Глара-
гIулийн хазалла а ца хаало-кх, уьш лаьттана геннахь,
стиглахь, анайистехь, дIабузчу маьлхан зIаьнарша шайн
могIаршна гонах можа сиз хьаькхна, етталуш, аьзнаш
Iенош галлац.

Иштта ду-кх адам. Иза вайх дIакъастталц, вайна ца
го цуьнан дика агIонаш. (Грахь а, цуьнан хадю ма-без-
зара мах а ца хадабо). Зевне Iена цIена шовда а, и сец-
ча, дагадогIу. ДагадогIу цуьнца доьзна долу мел кIезга
хIума а. «— Цу чуйра тIулгаш детинэкъанаш санна дара».
«— Дара, цхьа горга а долуш». «— Дацара уьш-м горга,
беа сонара дар-кха»... ХIаь, оьшург а, ца оьшург а да-
гадогIу, хаста а до ламанан хьоста и сецначул тIаьхьа...

Ткъа Ануй, Оччий ша-ша дацара, и шиь ший а цхьаь
дара, вуон деьча — вуон а, мацалла еьча тIаьхьхьара
сискалан юьхк а йюькьуш Iийна. Массо а вуон цу шимма
лайра. «Тхуна тIекхачаза-м хIун диснера?» — олура цу
шимма. Цу шинна дага а ца догIура шаьшшиь вовшех
цкъа мацца а къаста дезаш хилар. Муха лийр ду цхьа-
на хIумнан ах, важа дийна дуьсуш? Иштта хетара цу
шинна, амма иштта дацара...

Ану елладу масех дийнахь гергарнаш, бевза-безарш
листира Очча волчу. Цхьамма юург йохьура, вукхо —
яго хIума, кхечю — кхин. Шозза-кхузза Мохьсум а веара
хIара волчу, сетки чохь, тIийриг тIе туьйсуш, кочарш
дина чкъургаш а, шекаран кийла а йохьуш. Цкъа ишт-
та гIалара юьрта веьча цю элира:

— Дада, охьаван везара хью, кхузахь хью Iалашван,
хьуна юург ян, цIе латю стаг а вац.

— Деллахь, кIант, ма ца хаа-кх хьуна соьгара хьал,
ма ца оьшур-кх суна и гIалий, гIовгIий. ВорхIе да ваь-
хначу хIокху юьртахь сайн валар а, дIаволлар а хуь-
лийла лаьара суна...

ТIекхечира Iа. Оччин йоI Заьлбика хIора денна йо-
гIура дена юург ян, аттах куьг хьакха, цунна докъар
таса. Заьлбикица цхьаьна цуьнан ялх шо кхаьчна волу
кIант Амади а вогIура.

Цо хІоразза а олура:

– Воккхадада, суна туьйра дийцахьа.

– Муьлха дийца аса хьуна?

– Муьлха дийций? Иза дийцахьа... иштта цхьа кІант лаьтта бухарчу дуьнен тІе а воьдуш, юха цо цхьа нахе хи ца молуьйтуш болу саьрмик а буьйш, юха иза цхьа-на аьрзуно, шен тІемаш тІе а виллина, вайн дуьнен тІе а воккхуш, юха-а...

– ХІаь, хІинца кхета, схьавоьл, Воккхададина юххе охьахаал, пенах букъ дІа ма тоха, шеллур ву хьо, – олий, кІант шена тІе а озавой, цунна коьртах куьг а хьоккхуш, Очча туьйра дийца волІалора.

И шиь иштта Іара, Заьлбика чохь-арахь дан деза гІуллакхаш дина яллалц. Ткьа шен нана маьркІажан бода буллур цІа яха тохаелча, Амади, паднар тІера охьаэкхий, нанна тІаьхьахІуттура.

– Амади, тховса Воккхададица ца Іа хьо? – олура Оччас кІанте.

– Кхана сан наница юха а схьаван ма деза, – олура Амадис, шена карийнарг доккха бахьна хеташ, воккхачу стага санна, ойлане юьхь а йой.

– Вало, Дадица Іе, – олура нанас а.

– Ца оьшу, кхана иза со волчу муха вогІур ву, тховса дІа ца вахча, – Амадина цІа ваха лаарна, цуьнан даге хьожжий, олура Оччас. ТІаккха:

– Схьавоьл Воккхададина, аса хьайна хІун лур ю хаьий хьуна, – олий, дехьа чу волура.

Амадин чІогІа самукьадолура цо и дича. Цундела иза, дукха хазахетий ирх а кхоссалой, ненадена тІаьхьа волалора. Оччас я гурахь хуьлу дечиган жир юккъехь Іалашбина Іежаш, я хи чу боьхкина хьаьмцаш, я хьуьнан кхорийн аьхкаш лора кІантана.

И шиь дІадахча, Очча дуккха а Іуьлтура набарна тар ца тосуш, паднар тІе биллинчу меттахь дІасакерчаш. БІаьра хьалха хІуьттура хийла хилларш...

Дагалецамашший, юха набарна тар тесча гун гІе-нашший вовшийн хуьйцуш, вовших уьйш, тайп-тай-

панчу суьрташкахь дехара цуьнан кхетамехь. Тlаьххi-
ара а оцу дагалецамаший, гlенаший кlадвой, «закl-
зикъанехь» паднар цlовзуйтуш: «Эхl-хlай, хьо къан-
делла дегl», – олий, метта кlегар хуура Очча. Тlаккха,
корера кирхъанаш дlа а узий, куьзганан бlаьрга тlе куь
а дуьллий, нагахь буьйса екхна хилча, ломал тlехъа
къайладала кечделла беттаса, цо къагийначу басахь
долчу диттийн лай тlе дийшина Индагlаш тергалдеш;
нагахь буьйса кхоьлина хилча, кхин шена къаьсташ
хlумма а доццушехь, иштта дlа бодашка ара хьоьжуш
lара Очча, сихха садаржаре са а туьйсуш.

Цкъацкъа цхъана юкъана буьйса lарж а елла, юха
бода зарзбала боьлча, юьртара нlаьнеш тlаьххъара
кхайкха йоьлча, Очча меллаша, неl а цlовзош, «уьхъ-
уьхъ» олий, йовхарш а йой, кетlа волура.

«Къанцlлехь» ло а цlийзаш, кетlахула волалой а
лелий, тlаккха ханнех доьттинчу лохачу божалан неl а
йоьллий, цу чурчу цхъаназшарехь нох дохуш бижи-
на lуьллучу атте а, шо кхаьчначу шинаре а хьожий,
царна таса йол ян воьдура иза, лайлахула lшада а тек-
хош.

Оччина угтаре а кху тlаьхъарчу хенахь дукхадеза
гlуллакх, шен дечиган пхьола дечу оти чу а вахна,
Амадина хъехан, попан дечгех цхъацца совlаташ деш
болх бар дара. Иштта цхъана дийнахь Оччас ког-сала-
заш йира Амадина.

Кlанта дукха сатийсинера шена ненадас и совlат
даре. Амади, къажа а къежий, хийла лаьттара ког-са-
лазашца хехкалучу берашка хьоьжуш.

– Амади, хахкавала ваьхъар вуй хьо дlо гу тlера чу,
– хаьттира Оччас, цуьнга ког-салазаш дlа а луш.

– Ву, хlаь, – корта таlийра Амадис.

– Кхоьрур-м вац хьо?

– Вац.

Тlаккха lийна-а, жимма ойлане воьжча санна а хил-
ла, Амадис элира:

– Воккхадада, и кІант кхийриний, саьрмик бе вьодуш.

– ХІа-хІа, хьо а ма кхера хьо иштта.

– Со-м кхьорур вац цкъа а.

Иза шена тІе а озийна, коьртах куьг а хьаькхна, Оччас элира:

– Хьо ваха дукха, хІа-а ваха. Вало, хахкавала вьодунайша.

ІОьртана юьстахо бара бераш хехкалун гу. КІоргачу лайлахула вогІура воккха стагтий, жима кІанттий: Очча шен баккхийчу когашца ло а кегдеш, Амади – цуьнан куьг а лаьцна, цо баьккхинчу новкъахула. Эххар а, Очча куьг юха а озийна, вехъа а вехъаш, Амадис элира:

– Воккхадада, и кІант лаьтта буха вахна Іуьрг ми-чаьх ду?

Мила кІант?

– Иза вуй... иза.. лаьтта бухарчу дуьнен тІе а вахна, нахе хи ца оьцуьйтуш, бижна Іуьллу саьрмик бийнарг нуй?..

ХІа-а, изий? Иза хьаха вахна, дІо лам тІехь, гой хьуна, цхьа Іаьржа меттиг, – аьлла, малхбалехь тІе ло диллина, шурула-кІайн, тІехь цхьа Іаьржа меттиг гун лам болчу агІор пІелг хьажийра Оччас.

Амади вехха лаьттира, маьлхан зІаьнарша кьегочу лайна ши бІаьрг а хьаббина, лам болчу агІор дІахьожуш.

Воккха стагтий, жима кІанттий эххар а дІакхечира бераш салазаш тІехь хехкалун гу болчу. Йоккха гІовгІа баккхийтина хьийзара бераш. Тайп-тайпана бара церап хехкалун гІирсап: дечиган салазаш, ког-салазаш, цаьх йина лыжанан тайпанаш, туьканара эцна аьчган салазаш, канкеш... Хахка цхьа а хІума йоцчо шен мачап хьохкура.

Канкеш, лайх чу оьхуш, мегарг хахка а ца лора. ХІетте а уьш ерг чІогІа кура вара берашна юккъехь: цхьаьннан а йоцу канкеш ма яра кхуьнан. Кхуо уьш стохка

аьхка шен ненайиша йолчу хьошалгIа гIала вахча, цигарчу цхьана кIантера морожний, кегий тIулгаш кхусу Iаддий, ах сом ахчий делла яьхнера. Оцу кIантана тIаьхахIоьттина лелаш масех хуьлура гуттар а, шегий-шегий канкеш хахкийта бохуш.

Берашна мелла а юьстах а сецна, Амади ког-салазаш тIехь хахкавала Iамо хIоьттира Очча. Хала дIадоьдура Iамораш, шинна а хьацар даьллера, Амади хахкаваларал дуксах лаьттах ветталора. ТIаккха цуьнгара салазаш схьа а эцна, кIантана гойтуш, Очча ша хахкавала хIоьттира:

– Хьажал, иштта, тIехьа ма теIал хьо, хьо тIехьа таьIча, салазаш хьалхара хьала айало, тIаккха охьакхета, хьажал, иштта, иштта... ОхI!

Оччин охьакхетар хазделла, гонахара бераш гIадь-оьуш дуьйлура, бIаьстенан юьххьехь Iам чохь екачу пхьидаша санна гIовгIа а эккхийтина. Цаьрга хьоьжуш вела а воьлуш, ша охьакхетгачохь, лайлахь Iуьллура Очча.

Иштта Амадина совгIаташ а деш, шен дерриге а хазахетар цуьнца доьзна, шен дагардина шераш кхузахь, юьртахь, дIадахьа реза вара Очча. Амма нах ца Iара, ца Iара-те.

– ХIун лардеш Iа кхузахь Очча, шен кIант волчу дIа а ца воьдуш?

– ВаллахI, Заьлбикас и дика Iалаш а ма во, делахь а цуьнан шен доьзал а, цIа а ма ду...

– Лахь а, висахь а, шен кIант волчохь бакъахь хьаха вара Очча.

– Ша вина, кхиина меттигаш хьоме хеташ Iа-кх Очча.

Иштта дуьйцура наха. Ткьа цхьаболчу зударша, серий дуцуш йинчу керташ юххехь а соьцуш, иштта а дуьйцура:

– Делан вазлор, гIур вара Очча дIа, шен дIаваха меттиг елахьара-м. Кхин хIара тIейзош цуьнан кIант а вац, хьуна.

– Даяккхахъа цуьнан кІант – кІант ю? ГІиллакх-гІул-
лакх а доцуш, гІалахула йолаелла лела пис!

– Цуьнан зуда ю боху чІогІа гарадской стаг.

– И ша а, хъаха, ву гарадской-м.

– Цундела новкъа ву-кх царна хІара къена-къанвел-
ла стаг...

И эладиташ шена хазахъ а, Очча-м вацара дІаваха
дагахъ..

Мохъсума ша хъала моссазавеа, охъа вагІахъара хьо,
кхуьнга ала а ма олура, делахъ а бІо ца булур-кх Оччин
гІала ваха.

Амма тІаьххъара а деза-м дийзира Оччин кхуза схъа-
ван.

Цхъана дийнахъ хІара волчу Яхъа веара. ХІокху
юьртахъ Оччин чкъурахъ виснарг вар-кха иза. Жимчохъ
дуьйна цхъаьна хъалакхиьна, цхъаьна эвла юкъара че-
наш кегийна, цхъаьна синкъерамашкахъ хелха хьий-
зина, хало а, атто а цхъаьний евзина вара и шиъ. Цун-
дела Оччин чІогІа сапаргІатдолура Яхьица къамел
деш. Наха чІогІа забар йолуш ву олуш стаг вара иза.

Суьйранна, малх чубуза гергга бахча, веара Яхъа
Очча волчу.

– Очча, хІей! – чу мохъ туьйхира цо. – Чохъ вуй хьо?

– Дера ву, мича гІур вара со, схъа чоьхъавала.

– Ой, мича гІур ву бохург хІун ду? – когаш лаьтта
бетташ, шен мачаш тІера ло дІадохуш воллура Яхъа. –
Хин коьрте хІуттур ву-кх, мехкаршка бІаьрг тоха...

– ДІаваьллахъ, сан дог ца догІурш а ца дуьйцуш.

– ЭхІ, хъан хІунда ца догІу дог? – аьлла, шен Іаса
соне а хІоттош, везза охъахиира Яхъа. – Вай-м хІинца
а кхин цхъацца зуда яло дезаш а дай.

– Зударий-м, Къуръанора, ца оьшура вайна.

– ВаллахІ, оьшур ца оьшур-м ца хаь суна, и лаха
юккъера Іабдин йоІ сайга еьча, тховссехъ ялор ма яра
ас.

– Яра, хъайга еьча-м... Дог ма лаьтта дац дегІ.

аьха шен ненайиша йолчу хьошалгIа гIала вахча, цигарчу цхьана кIантера морожний, кегий тIулгаш кхусу Iаддий, ах сом ахчий делла яьхнера. Оцу кIантака тIаьхьахIоьттина лелаш масех хуьлура гуттар а, шегий-шегий канкеш хахкийта бохуш.

Берашна мелла а юьстах а сечна, Амади ког-салазаш тIехь хахкавала Iамо хIоьттира Очча. Хала дIадоьдура Iамораш, шинна а хьацар даьллера, Амади хахкаваларал дукхах лаьттах ветталора. ТIаккха цуьнгара салазаш схьа а эчна, кIантана гойтуш, Очча ша хахкавала хIоьттира:

– Хьажал, иштта, тIехьа ма теIал хьо, хьо тIехьа таьIча, салазаш хьалхара хьала айало, тIаккха охьакхета, хьажал, иштта, иштта... ОхI!

Оччин охьакхетар хазделла, гонахара бераш гIадьоьуш дуьйлура, бIаьстенан юьххьехь Iам чохь екачу пхьидаша санна гIовгIа а эккхийтина. Цаьрга хьоьжуш вела а воьлуш, ша охьакхетгачохь, лайлахь Iуьллура Очча.

Иштта Амадина совгIаташ а деш, шен дерриге а захетар цуьнца доьзна, шен дагардина шераш кхузахь, юьртахь, дIадахьа реза вара Очча. Амма нах ца Iара, ца Iара-те.

– ХIун лардеш Iа кхузахь Очча, шен кIант волчу дIа а ца воьдуш?

– ВаллахI, Заьлбикас и дика Iалаш а ма во, делахь а цуьнан шен доьзал а, цIа а ма ду...

– Лахь а, висахь а, шен кIант волчохь бакъахь хьаха вара Очча.

– Ша вина, кхиина меттигаш хьоме хеташ Iа-кх Очча.

Иштта дуьйцура наха. Ткьа цхьаболчу зударша, серий дуцуш йинчу керташ юххехь а соьцуш, иштта а дуьйцура:

– Делан вазлор, гIур вара Очча дIа, шен дIаваха меттиг елахьара-м. Кхин хIара тIейизош цуьнан кIант а вац, хьуна.

– Дѣяккххъа цуьнан кІант – кІант ю? ГІиллакх-гІул-
лакх а доцуш, гІалахула йолаелла лела пис!

– Цуьнан зуда ю боху чІогІа гарадской стаг.

– И ша а, хъаха, ву гарадской-м.

– Цундела новкъа ву-кх царна хІара къена-къанвел-
ла стаг...

И эладитаиш шена хазахъ а, Очча-м вацара дІаваха
дагахъ..

Мохьсума ша хъала моссаза веа, охъа вагІахъара хьо,
кхуьнга ала а ма олура, делахъ а бІо ца булур-кх Оччин
гІала ваха.

Амма тІаьххъара а деза-м дийзира Оччин кхуза схъа-
ван.

Цхъана дийнахъ хІара волчу Яхъа веара. ХІокху
юьртахъ Оччин чкъурах виснарг вар-кха иза. Жимчохъ
дуйна цхъаьна хъалакхиъна, цхъаьна эвла юкъара че-
наш кегийна, цхъаьна синкъерамашкахъ хелха хъий-
зина, хало а, атто а цхъаьний евзина вара и шиъ. Цун-
дела Оччин чІогІа сапаргІатдолура Яхьица къамел
деш. Наха чІогІа забар йолуш ву олуш стаг вара иза.

Суьйранна, малх чубуза гергга бахча, веара Яхъа
Очча волчу.

– Очча, хІей! – чу мохъ туьйхира цо. – Чохъ вуй хьо?

– Дера ву, мича гІур вара со, схъа чохъавала.

– Ой, мича гІур ву бохург хІун ду? – когаш лаьтта
бетташ, шен мачаш тІера ло дІадохуш воллура Яхъа. –
Хин коьрте хІуттур ву-кх, мехкаршка бІаьрг тоха...

– ДІаваьллахъ, сан дог ца догІурш а ца дуьйцуш.

– ЭхІ, хъан хІунда ца догІу дог? – аьлла, шен Іаса
соне а хІоттош, везза охъахира Яхъа. – Вай-м хІинца
а кхин цхъаццзуда яло дезаш а дай.

– Зударий-м, Къуръанора, ца оьшура вайна.

– ВаллахІ, оьшур ца оьшур-м ца хаъа суна, и лаха
юккъера Іабдин йоІ сайга еъча, тховссехъ ялор ма яра
ас.

– Яра, хъайга еъча-м... Дог ма лаьтта дац дегІ.

– Дац-те, – аьлла, ойлане вахна Яхьа цӀеххьана вьлавелира.

– ХӀинца хӀун дагадеана вьолу хьо?

– Дера вьолу, хьан доттагӀчунна ТӀокказна зуда аялийна, вайша мотт бастийта вахча, ас цхьа эвхьази бегаш а бина, нускало сайна, пеша хьалхара схьа а эцна дечиг тохар дага а деьна... Хьа-хьа-хьа!..

– Иза-м бакъ ма туьйхира хьуна цо.

– Нийсса хье тӀе а кхийтира иза-м, шен да ватӀарг. Сан хье тӀера чуйппалг гича, ма вьохна хьаьвзира ТӀокказан-миска, дала гечдойла цунна.

Вехха Ийира Яхьий, Оччий шаьш мел лелийнарг, мел гинарг дагаловцуш, бегаш беш, юьртахь мел хуьлуш дерш а, кхечухьа хилла бохуш хезнарш а дийцаре деш. Оччица и гӀала дӀавахарх дерг а хьахийра Яхьас.

– Хьо хӀун доьгӀна ла кхузахь? Кхузахь дечиган гӀай-гӀа бан беза, йол яккха деза, юург латто – масане дуьш.

– Уьш-м даккхий хӀумнаш дацара. Дечиг эцца колхозо доуьйтур ду, йол а пирсдатело языйир ю аьлла, оьшучунна хьажа и йоӀа ю...

– Дера, Заьлбикас хьо дика лела а ма во, цунна хьо кӀордор ву бохург а ма дац ас дуьйцург-м. Цигахь хьайн йовххачу чохь, мела а, шийла а хи ду хьуна, лаахь лийча меттиг ю, кхузахь санна хӀара хатт текхо а ца деза хьуна, цу тӀе хьайн кӀантана уллохь а ву. Оцу гӀалитӀахь ахь цхьа-ши кӀира даккхяхь, хьо цигара цӀа ца ваййга-м ас тӀелоцу хьуна. Цигахь йоцуш хӀун ю? Баа бес-бесара кхачанаш, хаза меттигаш. Ткьа мехкарий – ва-хьа-хьа! – бӀаьрго боххол хазанаш бу.

Яхьа дӀавахча вехха Иллира Очча, шен метта ваьлла, ойланашка вахна.

«Деллахь, хӀун ду теша хӀокху наха массара а соьга дӀаваха веза бахар? Ура-аттала Яхьас а ца эли: «Ма гӀолахь дӀа, дала дезачу сохьтехь вовших а кьаьстина хӀун дийр ду вай». Дера ца эли. Кхузахь со оьшуш а, со хьашт волуш а стаг а вац, дӀагӀур ву-кх оцу гӀалитӀа».

ШолгІачу дийнахь колхозан конторе вахара Очча, пиредатале шен хІумнаш дІаяхьа машен еха.

– Машен лур ма яра хьуна, Очча. Делахь а, хьо кхунахь виснехь, хьо накхаршна тІе хІотто дагахь ма вара со. И дІо шу Іийначу басахь дика меттиг яра царна: дезаг долуш цана, гондІа хьехан хьун а йолуш...

– Шуна-м кхин белхало карор вара, кхузара дІавахар дагца чІагІдина ваьлла со, – доккха са а доккхуш, олира Оччас.

Очча новкъа воккхуш кхуьнан йоПий, Амадий, массех лулахой вара. Цара массара а машен тІе йоьттира Оччин салпал. Оччас попан дечигах, дагарца хьакха а хьокхуш, воттанца шар а еш йина ишкап а тІейиллира, тІейиллира мотт-гІайба, тІейиллира цІестан кІудал а, хІокху масийтта шарахь Анус хитІа кхехьна йолу....

Очча машен чу хаа дІаволавелча, Заьлбикин бІаьргех хи делира. Амадис, цхьана бІаьрга буй а хьийвош, элира:

– Воккхадада, хьо цІа маца вогІур ву?

– Кестга вогІур ву. Вуон ма лелалахь.

Машен дІайолаелира. Корах ара бІаьргаш кхерстош, корта а оллийна, машенан кабини чу а хиьна Іара Очча.

ТІехделира хІокхо эвла йистехь нийсса шийтта шо хьалха доьгІна, хІинца гІеххьа доккха хилла комаран дигт, тІехбелира колхозан арахь дІабоьттина го элан хола а, тІехдевлира эвла йистехь долу, гондІа аннийн керт йина юьртан кешнаш а. Некъ басах чубирзира.

Ша кхуза цкъа а вухавогІур воцуш санна хетара Оччина. Шен пІендарш дохуш санна, хала дара цунна юьртах къаста. Дера дара пІендарш схьадохуш санна хала-м. Духхьара дахаран чам Оччина кхузахь бевзинера. Духхьара эвла йистехула охьадоьду ламанан хи бердах чукхуйсуш хиллачу чахчари тІе лийча иза кхунахь вахнера. Духхьара гуьйренан белхешкахь йоІе са а цо кхузахь кьийринера. Кхузахь, аьрцнаш юккъехь

– Дац-те, – аьлла, ойлане вахна Яхьа цIеххьана вьлавелира.

– ХIинца хIун дагадеана вьолу хьо?

– Дера вьолу, хьан доттагIчунна ТIокказна зуда аялийна, вайша мотт бастийта вахча, ас цхьа эвхьаза бегаш а бина, нускало сайна, пеша хьалхара схьа а эцна дечиг тохар дага а деьна... Хьа-хьа-хьа!..

– Иза-м бакъ ма туьйхира хьуна цо.

– Нийсса хье тIе а кхийтира иза-м, шен да ватIарг. Сан хье тIера чуйппалг гича, ма вьохна хьавзира ТIокказан-миска, дала гечдойла цунна.

Вехха Iийра Яхьий, Оччий шайш мел лелийнарг, мел гинарг дагалоьцуш, бегаш беш, юьртахь мел хуьлуш дерш а, кхечухьа хилла бохуш хезнарш а дийцаре деш. Оччица и гIала дIавахарх дерг а хьахийра Яхьас.

– Хьо хIун доьгIна Iа кхузахь? Кхузахь дечиган гIайгIа бан беза, йол яккха деза, юург латто – масане дуьш.

– Уьш-м даккхий хIумнаш дацара. Дечиг эцца колхозо доуьйтур ду, йол а пирсдатело язйийр ю аьлла, оьшучунна хьажа и йоI а ю...

– Дера, Заьлбикас хьо дика лела а ма во, цунна хьо кIордор ву бохург а ма дац ас дуьйцург-м. Цигахь хьайн йовххачу чохь, мела а, шийла а хи ду хьуна, лаахь лийча меттиг ю, кхузахь санна хIара хатт текхо а ца деза хьуна, цу тIе хьайн кIантана уллохь а ву. Оцу гIалитIахь ахь цхьа-ши кIира даккхяхь, хьо цигара цIа ца ваййга-м ас тIелоцу хьуна. Цигахь йоцуш хIун ю? Баа бес-бесара кхачанаш, хаза меттигаш. Ткьа мехкарий – ва-хьа-хьа! – бIаьрго боххол хазанаш бу.

Яхьа дIавахча вехха Iиллира Очча, шен метта ваьлла, ойланашка вахна.

«Деллахь, хIун ду теша хIокху наха массара а соьги дIаваха веза бахар? Ура-аттала Яхьас а ца эли: «Ма гIолахь дIа, дала дезачу сохьтехь вовших а кьаьстина хIун дийр ду вай». Дера ца эли. Кхузахь со оьшуш а, со хьашт волуш а стаг а вац, дIагIур ву-кх оцу гIалитIа».

ШолгІачу дийнахь колхозан конторе вахара Очча, пиредатале шен хІумнаш дІаяхьа машен еха.

– Машен лур ма яра хьуна, Очча. Делахь а, хьо кхунахь виснехь, хьо накхаршна тІе хІотто дагахь ма вара со. И дІо шу Іийначу басахь дика меттиг яра царна: дезаг долуш цана, гондІа хьехан хьун а йолуш...

– Шуна-м кхин белхало карор вара, кхузара дІавахар дагца чІагІдина ваьлла со, – доккха са а доккхуш, олира Оччас.

Очча новкъа воккхуш кхуьнан йоПий, Амадий, массех лулахой вара. Цара массара а машен тІе йоьттира Оччин салпал. Оччас попан дечигах, дагарца хьакха а хьокхуш, воттанца шар а еш йина ишкап а тІейиллира, тІейиллира мотт-гІайба, тІейиллира цІестан кІудал а, хІокху масийтта шарахь Анус хитІа кхехьна йолу....

Очча машен чу хаа дІаволавелча, Заьлбикин бІаьргех хи делира. Амадис, цхьана бІаьрга буй а хьий-зош, элира:

– Воккхадада, хьо цІа маца вогІур ву?

– Кестта вогІур ву. Вуон ма лелалахь.

Машен дІайолаелира. Корах ара бІаьргаш кхерстош, корта а оллийна, машенан кабини чу а хиъна Іара Очча.

ТІехделира хІокхо эвла йистехь нийсса шийтта шо хьалха доьгІна, хІинца гІеххьа доккха хилла комаран дигт, тІехбелира колхозан арахь дІабоьттина го элан хола а, тІехдевлира эвла йистехь долу, гондІа аннийн керт йина юьртан кешнаш а. Некъ басах чубирзира.

Ша кхуза цкъа а вухавогІур воцуш санна хетара Оччина. Шен пІендарш дохуш санна, хала дара цунна юьртах къаста. Дера дара пІендарш схьадохуш санна хала-м. Духхьара дахаран чам Оччина кхузахь бевзинера. Духхьара эвла йистехула охьадоьду ламанан хи бердах чукхуйсуш хиллачу чахчари тІе лийча иза кхунахь вахнера. Духхьара гуьйренан белхешкахь йоІе са а цо кхузахь кьийринера. Кхузахь, аьрцнаш юккьехь

Гуьллучу, гондларчу баьццарчу хьюьна юккъехь цкъа мацах даьхна ирзош гучу юьртахь цо дика-вуо а, хала-хетар-хазэхетар а лайнера. И дерриге а дагаохуш, кий-рара дог гийла доьлхуш, хаба а хебна, кабини чохь лара Очча.

Ткъа арахь углура дарц, лаьмнийн басеш а, аьрц-наш а кIайдеш.

2

Очча гIалитIа схьакхечира. Машен пхьовазза тIекIел динчу цIеношна хьалха сацийра шопаро.

КхоалгIачу гIатIехь кхаа чоьнан хIусамехь Iаш вара Мохьсум. Цу чохь Оччас охьаеьна хIумнаш а дIанисй-ира цхьаерш, цхьаерш кладовой чу дIа а яьхьна, дIаех-кира.

Мохьсум ткъе пхийтга шо долуш стаг вара, юккъ-ерчу дегIахь, Оччинчух тера мара а болуш. Ша хIума хаьал хилчхьана гIаланашкахула волавелла лелаш, кхин дас-нанас цIа верза бахарх, цIа ца воьрзуш, эххар а шена цхьа зуда а ялийна, шопаран балха а вахна, кхузахь, Соьлжа-гIалахь, ваха хиьна.

Мохьсум Оччин кхаа кIантах юккъерниг а, хIинца дийна виснарг а вара. Воккхах волу кIант, тIом дIабаьлчачу уггаре а халчу хенахь, шен вуьрхIийтга шо кхаьчначу шолгIачу дийнахь, цIеххьана коьрте лазар а иккхина, велира. Цуьнан цIе тIокказ яра. Ткъа цул тIаь-хьа иттех шо даьлча, «цIе ца йоккху цамгар» а хилла кхелхира Ануний, Оччиний уггаре а хьоме хета, доь-залехь массарал жимах волу Iабдулла. И велча Анус а, Оччас а масийтгаза элира Мохьсуме юьрта дIавола. Амма иза, цхьацца бахьнаш хIиттош, хIинца вогIур вуй, тIаккха вогIур вуй бохуш, Ийра.

ДIакхаьчначу дийнахь цхьа тамашийна хийтира Оччина хIокху гIалахойн дахар.

«Муха Iало теша хIорш хIокху яьшканаш чу а хев-шина, стенах самукьадолу, стенах баккхийбе:

гловгІанаш, машенаш, дІахъаьжча а, схъахъаьжча а хІа-
ра тІекІел дина цІенош, кІур, туьканахъ – раьгІнаш.
ДІахар дан а дац-кх»... – ойланаш йора Оччас.

Ша вичхъана а юьртахъ Іийначу, ахархочун болх
кхетамах а, тІамарх а боьллачу, юьртан тийналлий, тІе
хъаннаш евлла аьрцнашший шен дахарехъ ца хилча
цаторург долчу Оччина хала дара гІалин хъелех дІа-
вола а, кхузарчу бахархойн сакъералучу хІумнийн мар-
ю йовза а.

ЦІхъанхъа балхахъ а воцуш, чохъ Іаш хиларо а кхин
тІе а сагатдора Оччин. Сарралц чу а хуий, шен гІожа
тІехъ жимчу уьрсаца цхъаца куьцаш деш Іара иза, тІак-
кха, и кІордийча, дехъа чу а волий, Мохъсуман шина
кІантах воккханиг – кхо шо кхаьчнарг – чу а валавой,
гІа хъоьстуш дІахъора цо шен хан. Цо жимчунна, шех
цІа кхетташехъ, тайп-тайпана хІумнаш дубьцура, хаза
а, беламе а хІумнаш, царах ша, берах тарлой, гІадъоь-
хуш вела а воьлуш. Жима кІант а велалора, воккхачу
стеган синкъерамечу юьхъо йийсаре а вой.

Цуьнца-м кІордор дацара воккхачу стагана, амма
Оччица иштта воьлуш, ловзуш Іен «мукъа вацар-кх»
жима Аслан. Воккхачу стага и схъавалийна сахът а
далале: «Асланчик, схъавоьл мамина, дІавижа веза»,
«Асланчик, схъавоьл, хІума яал», «Асланчик, схъавоьл,
хъо лийчо веза», – боху а, иштта дІа кхечу тайпана а
маьхъарий деттара Мохъсуман зудчо – Зинас. Дубьхъ-
ара цо и кеп хІоттийча, чІогІа цец а велира, оьгІаз а
пахара Очча: цунна девзачу гІиллакхехъ данне а догІ-
уш ма дацара цо лелориг. ОьгІазваханчу воккхачу ста-
га хІетахъ хала сатуьйхира несе вуон бага ца тухуш,
амма кІант цІа веьчахъана цуьнга юьйцур ю-кх ша цо
исца хІоттийна кеп аьлла, ІадІийра иза. Делахъ а, де
суьйренга лестинчул тІаьхъа: «Деллахъ, хІинццалц хІок-
хуьнан гІиллакхаш а, хІара а мегаш, цу тІе доьзал а бо-
луш Іачу хІокху кІанте и дІа а хъейина, хІара шиь, вов-
панна ца луьушехъ, вовпашца изгІо а, кхеран барт бохо

Гуьллучу, гондларчу баьццарчу хьуьна юккъехь цкъа мацах даьхна ирзош гучу юьртахь цо дика-вуо а, хала-хетар-хазахетар а лайнера. И дерриге а дагаохуш, кий-рара дог гийла доьлхуш, хаба а хебна, кабини чохь Iара Очча.

Ткъа арахь угIура дарц, лаьмнийн басеш а, аьрц-наш а кIайдеш.

2

Очча гIалитIа схьакхечира. Машен пхьовазза тIекIел динчу цIеношна хьалха сацийра шопаро.

КхоалгIачу гIатIехь кхаа чьонан хIусамехь Iаш вара Мохьсум. Цу чохь Оччас охьаеьна хIумнаш а дIанисй-ира цхьаерш, цхьаерш кладовой чу дIа а яьхьна, дIаех-кира.

Мохьсум ткъе пхийтга шо долуш стаг вара, юккъ-ерчу дегIахь, Оччинчух тера мара а болуш. Ша хIума хаьал хилчхьана гIаланашкахула волавелла лелаш, кхин дас-нанас цIа верза бахарх, цIа ца воьрзуш, эххар а шена цхьа зуда а ялийна, шопаран балха а вахна, кхузахь, Соьлжа-гIалахь, ваха хиьна.

Мохьсум Оччин кхаа кIантах юккъерниг а, хIинца дийна виснарг а вара. Воккхах волу кIант, тIом дIабаьлчачу уггаре а халчу хенахь, шен вуьрхIийтга шо кхаьчначу шолгIачу дийнахь, цIеххьана коьрте лазар а иккхина, велира. Цуьнан цIе Tпоказ яра. Ткъа цул тIаь-хьа иттех шо даьлча, «цIе ца йоккху цамгар» а хилла кхелхира Ануний, Оччиний уггаре а хьоме хета, доь-залехь массарал жимах волу Iабдулла. И велча Анус а, Оччас а масийтгаза элира Мохьсуме юьрта дIавола. Амма иза, цхьацца бахьнаш хIиттош, хIинца вогIур вуй, тIаккха вогIур вуй бохуш, Iийра.

ДIакхаьчначу дийнахь цхьа тамашийна хийтира Оччина хIокху гIалахойн дахар.

«Муха Iало теша хIорш хIокху яьшканаш чу а хев-шина, стенах самукъадолу, стенах баккхийбс:

гловгІанаш, машенаш, дІахъаьжча а, схъахъаьжча а хІа-
ра тІекІел дина цІенош, кІур, туьканахъ – раьгІнаш.
Дахар дан а дац-кх»... – ойланаш йора Оччас.

Ша вичхъана а юьртахъ Іийначу, ахархочун болх
кхетамах а, тІамарх а боьллачу, юьртан тийналлий, тІе
хъанаш евлла аьрднашший шен дахарехъ ца хилча
цаторург долчу Оччина хала дара гІалин хъелех дІа-
нола а, кхузарчу бахархойн сакъералучу хІумнийн мар-
ю йовза а.

Цхъанхъа балхахъ а воцуш, чохъ Іаш хиларо а кхин
тІе а сагатдора Оччин. Сарралц чу а хуий, шен гІожа
тІехъ жимчу уьрсаца цхъаца куьцаш деш Іара иза, тІак-
кха, и кІордийча, дехъа чу а волий, Мохъсуман шина
кІантах воккханиг – кхо шо кхаьчнарг – чу а валавой,
иъа хьобстуш дІахьора цо шен хан. Цо жимчунна, шех
ца кхетташехъ, тайп-тайпана хІумнаш дуьйцура, хаза
а, беламе а хІумнаш, царах ша, берах тарлой, гІадъоь-
хуш вела а воьлуш. Жима кІант а велалора, воккхачу
стеган синкъерамечу юьхьо йийсаре а вой.

Цуьнца-м кІордор дацара воккхачу стагана, амма
Оччица иштта воьлуш, ловзуш Іен «мукъа вацар-кх»
жима Аслан. Воккхачу стага и схъавалийна сахът а
давалле: «Асланчик, схъавоьл мамина, дІавижа веза»,
«Асланчик, схъавоьл, хІума яал», «Асланчик, схъавоьл,
хьо лийчо веза», – боху а, иштта дІа кхечу тайпана а
машъарий дегтара Мохъсуман зудчо – Зинас. Дуьххъ-
ара цо и кеп хІоттийча, чІогІа цец а велира, оьгІаз а
вахара Очча: цунна девзачу гІиллакхехъ данне а догІ-
уш ма дацара цо лелориг. ОьгІазваханчу воккхачу ста-
га хІегахъ хала сатуьйхира несе вуон бага ца тухуш,
амма кІант цІа веьчахъана цуьнга юьйцур ю-кх ша цо
иъца хІоттийна кеп аьлла, ІадІийра иза. Делахъ а, де
суьйренга лестинчул тІаьхъа: «Деллахъ, хІинццалц хІок-
хуьнан гІиллакхаш а, хІара а мегаш, цу тІе доьзал а бо-
луш Іачу хІокху кІанте и дІа а хъейина, хІара шиь, вов-
шашна ца луьушехъ, вовшашца изгІо а, кхеран барт бохо

а соь хІун хІоьттина... Сох кхана-лама велла дІавер ву, даха дезаш а, доьзал кхио дезаш а долчу хІокху шиннан кѣа ца латош, я хІокху шиннан сайх безам а ца бойуш, дІа ІадІийр ву-кх», – боху ойла йича, Оччас сацам бира несо шена бина бохам, и ца хиллачуа, Іад-дабита.

Оччин нус Зина (кхуза вале Оччина иза цкѣа бенган а ца гинера) 27 шарера зуда яра, иттѣх шарахѣ бе-пигкомбинатан директор болх бинчу, хІинца, хІокху тІаьххьарчу масѣх шарахѣ, цхѣана кѣоначу журналистана хІокхуьнан чІога «бала кхачар» бахьнехѣ, туьканан йохкархочун балхах а тоам бан дезачу, дика ларош волчу Шарпуддин йоІ.

Шарпудди 30-чу шерашкахѣ кооперативни техникум чѣкхѣяккхина, хІѣтахѣ дуьйна махлелорехѣ болх а бина, тІаккха, кхин пхийттѣх шо даьлча, шен доттагІ-ий шена лела хууш хиларца цѣц а бохуш, кхачанан институт чѣгаІдеш долу кѣхат а карийна, куьйгаллин балха вахара. Гѣххѣа ге а, гуламацшкахѣ «белхан эвсаралла лакхаяккхаре» кхойкху кѣамелаш дан корматалла а йолчу Шарпуддина шен ши кІант а, йоІ а лакхара дешар дешна а, культурни а хуьлийла лаѣара. Цундела цуьнан ши кІант (ден гІо доцуш ца вахнехѣ а) институташка деша а вахна, Шарпуддина хѣтарехѣ, шайна дахарехѣ атта сискал яккха кѣчлуш вара. Царах да воккха а вера. Амма жимах йолчу Зинѣх дѣна луьург ца хилира.

Вуон доьшуш а ма яцара Зина-м ишколехѣ, хІан-хІа, яцара, мелхо а дика доьшуш яр-кха. Ишколехѣ дика дешарал сов, иза эшарш лакха Іемаш, исбаьхьаллин самодеятельностѣх дакѣалоцуш, хѣхархошна юкѣахѣ «юкигархо» ю аьлла цІѣ яхна, «нийса дерг юьхѣ-дуьххѣ-ал дІа эр долуш» (принципиальни) йоІ яра. Цо дознал арахьарчу илланчийн а, вайн махкахойн а эшарш дІаязйина гармпон экѣанаш а, цул сов, цхѣацца почтан маркаш а гулийора. ХІора Іуьйранна, ша ишколе

яхалх хьалха зарядка йой, шен духарна иту хьокхий бен, хума кхалла охьа ца хуура иза. Дена а, шен майра воккха хьаьким а, хьекьалан да а хеташ йолчу цуьнан нанна

Човкина а шайн йола лелочу оцу гуллакхашкахь иза кхетама а, культурни а хиларан кьегтина долу масалш гора. Церан и тешам кхин тле а члагбора, йола кест-кеста цхьа газет, я журнал дохьуш ца а йогий, цу тлера цегаш муха лалашъян еза я гуьйранна зарядка ярах хун пайда болу дуьйцу статьяш, «Астрономи», «Физика» тлера тамашийна хумнаш шайна довзийтаро.

ЙоI ишколехь жигархо лоруш елахь а, накьосташна мелла а ца езара иза. Оцу дабезаман билггала долу бахьна и шайн дегнаш чохь лелочарна а ца хаьара. Амма класса чуьрчу дукхахболчара цахь белла болх ца бинчу цхьана дийнахь, Зинас хьала а иккхина, массо а цец а воккхуш (хьехархо а тлехь):

– Эхь дац и, хунда ца бина аша болх кхочуш? Шу кхуза деша догуш дац? – аьлла кьамел дича, и синхачим Зинин нийсархойн дегнашкахь хилар кьегтина гучум делира. И дешнаш хьехархочунна а ца дезаделира, амма цо берашна хьалха хумма а ца элира Зинега... Цул сов, Зинас газете цхьа кехат а яздира ша ширчу, боданечу ладаташна дуьхьал хилар длахоуьйтуш, цо (газето) «Гонах хьовса, мехкарий» боху дискусси длахоуьйту хьенахь.

Иштта доьшуш яра Зина ша уьссалгачу классе ялалаш. Таккха цуьнан амалехь, массо а цец а воккхуш, хьехархой а тлехь (дай-наний-м цецдаьлла а ца ийра, цу шинна хала а хийтира и гуллакх), цхьа хийцам хилира. Зинин жигаралла тапъаьлла яйра. Цо дитира марканаш гульяр хьовха, дозана арахьара мукьамаш тле даязбина экъанаш гульяр а. Хьалха шен накьосташна изхь хетийта гиртинехь а, хинца-м тедилларш, цахь бан белла болх кхочуш ца бина аьлла, шена хьехархочо барт биттича, эхь хетар хьовха, ура-атгала ший а ца лора иза. Хинца Зинас шен дукхахйолу хан

а соь хІун хІоьттина... Сох кхана-лама велла дІавер ву, даха дезаш а, доьзал кхио дезаш а долчу хІокху шиннан кѣа ца латош, я хІокху шиннан сайх безам а ца бойуш, дІа ІадІийр ву-кх», – боху ойла йича, Оччас сацам бира несо шена бина бохам, и ца хиллачуа, Іад-дабита.

Оччин нус Зина (кхуза вале Оччина иза цкѣа бенган а ца гинера) 27 шарера зуда яра, иттѣх шарахѣ бепигкомбинатан директор болх бинчу, хІинца, хІокху тІаьххьарчу масѣх шарахѣ, цхѣана кѣоначу журналистана хІокхуьнан чІога «бала кхачар» бахьнехѣ, туьканан йохкархочун балхах а тоам бан дезачу, дика ларош волчу Шарпуддин йоІ.

Шарпудди 30-чу шерашкахѣ кооперативни техникум чѣххьяккхина, хІѣтахѣ дуьйна махлелорехѣ болх а бина, тІаккха, кхин пхийттѣх шо даьлча, шен доттагІий шена лела хууш хиларца цѣц а бохуш, кхачанан институт чѣагІдеш долу кѣхат а карийна, куьйгаллин балха вахара. Гѣххѣа ге а, гуламацшкахѣ «белхан эвсаралла лакхаяккхаре» кхойкху кѣамелаш дан корматалла а йолчу Шарпуддина шен ши кІант а, йоІ а лакхара дешар дешна а, культурни а хуьлийла лаѣара. Цундела цуьнан ши кІант (ден гІо доцуш ца вахнехѣ а) институташка деша а вахна, Шарпуддина хѣтарехѣ, шайна дахарехѣ атта сискал яккха кѣчлуш вара. Царах да воккха а вера. Амма жимах йолчу Зинѣх дѣна луьург ца хилира.

Вуон доьшуш а ма яцара Зина-м ишколехѣ, хІан-хІа, яцара, мелхо а дика доьшуш яр-кха. Ишколехѣ дика дешарал сов, иза эшарш лакха Іемаш, исбаьхьаллин самодеятельностѣх дакѣалоцуш, хѣхархошна юкѣахѣ «юкигархо» ю аьлла цІѣ яхна, «нийса дерг юьхѣ-дуьххѣ-ал дІа эр долуш» (принципиальни) йоІ яра. Цо дознал арахьарчу илланчийн а, вайн махкахойн а эшарш дІаязйина гармпон экѣанаш а, цул сов, цхѣацца почтан маркаш а гулийора. ХІора Іуьйранна, ша ишколе

яхше хьалха зарядка йой, шен духарна иту хьокхий бен, хума кхалла охьа ца хуура иза. Дена а, шен майра воккха хьаьким а, хьекьалан да а хеташ йолчу цуьнан нанна

Човкина а шайн йоIа лелочу оцу гIуллакхашкахь иза кхетае а, культурни а хиларан кьегтина долу масалш гора. Церан и тешам кхин тIе а чIагIбора, йоIа кесткеста цхьа газет, я журнал дохьуш цIа а йогIий, цу тIерм цергаш муха Iалашъян еза я Iуьйранна зарядка ярах хIун пайда болу дуьйцу статьяш, «Астрономи», «Физика» тIера тамашийна хIумнаш шайна довзийтаро.

ЙоI ипкоলেখь жигархо лоруш елахь а, накьосташна мелла а ца езара иза. Оцу дабезаман билггала долу бахьна и шайн дегнаш чохь лелочарна а ца хаьара. Амма класса чуьрчу дукхахболчара цIахь белла болх ца бинчу цхьана дийнахь, Зинас хьала а иккхина, массо а цец а воккхуш (хьехархо а тIехь):

– Эхь дац и, хIунда ца бина аша болх кхочуш? Шу кхуза деша догIуш дац? – аьлла кьамел дича, и синхам Зинин нийсархойн дегнашкахь хилар кьегтина гучум делира. И дешнаш хьехархочунна а ца дезаделира, амма цо берашна хьалха хIумма а ца элира Зинега... Цул сов, Зинас газете цхьа кехат а яздира ша ширчу, боданечу Iадаташна дуьхьал хилар дIахоуьйтуш, цо (газето) «Гонах хьовса, мехкарий» боху дискусси дIахьочу хенахь.

Иштта доьшуш яра Зина ша уьссалгIачу классе ялалц. ТIаккха цуьнан амалехь, массо а цец а воккхуш, хьехархой а тIехь (дай-наний-м цецдаьлла а ца Ийра, цу пинна хала а хийтира и гIуллакх), цхьа хийцам хилла. Зинин жигаралла тIапъаьлла яйра. Цо дитира марканаш гульяр хьовха, дозанаI арахьара мукьамаш тIе дIаязбина екъанаш гульяр а. Хьалха шен накьосташна изхь хетийта гIиртинехь а, хIинца-м тIедилларш, цIахь бан белла болх кхочуш ца бина аьлла, шена хьехархочо барт биттича, эхь хетар хьовха, ура-атгала ший а ца лора иза. ХIинца Зинас шен дукхахйолу хан

а соь хІун хІоьттина... Сох кхана-лама велла дІавер ву, даха дезаш а, доьзал кхио дезаш а долчу хІокху шиннан кѳа ца латош, я хІокху шиннан сайх безам а ца бойуш, дІа ІадІийр ву-кх», – боху ойла йича, Оччас сацам бира несо шена бина бохам, и ца хиллачуа, Іад-дабита.

Оччин нус Зина (кхуза вале Оччина иза цѳа бен ган а ца гинера) 27 шарера зуда яра, игтех шарахь бепигкомбинатан директор болх бинчу, хІинца, хІокху тІаьххьарчу масех шарахь, цѳана кѳоначу журналистана хІокхуьнан чІогІа «бала кхачар» бахьнехь, туьканан йохкархочун балхах а тоам бан дезачу, дика ларош волчу Шарпуддин йоІ.

Шарпудди 30-чу шерашкахь кооперативни техникум чекхъяьккхина, хІетахь дуйна махлелорехь болх а бина, тІаккха, кхин пхийттех шо даьлча, шен доттагІий шена лела хууш хиларца цец а бохуш, кхачанан институт чекхъяккхар чІагІдеш долу кехат а карийна, куьйгаллин балха вахара. ГІеххъа ге а, гуламашкахь «белхан эвсаралла лакхаяккхаре» кхойкху кѳамелаш дан корматалла а йолчу Шарпуддина шен ши кІант а, йоІ а лакхара дешар дешна а, культурни а хуьлийла лаѳара. Цундела цуьнан ши кІант (ден гІо доцуш ца вахнехь а) институташка деша а вахна, Шарпуддина хетарехь, шайна дахарехь атта сискал яккха кечлуш вара. Царах да воккха а вера. Амма жимах йолчу Зинех дена луьург ца хилира.

Вуон доьшуш а ма яцара Зина-м ишколехь, хІан-хІа, яцара, мелхо а дика доьшуш яр-кха. Ишколехь дика дешарал сов, иза эшарш лакха Іемаш, исбаьхьаллин самодеятелностехь дакѳалоцуш, хьехархошна юкѳахь «ожигархо» ю аьлла цІе яхна, «нийса дерг юьхь-дуьххьал дІа эр долуш» (принципиальни) йоІ яра. Цо дознал арахьарчу илланчийн а, вайн махкахойн а эшарш дІаязйина гармпон экѳанаш а, цул сов, цѳацца потчан маркаш а гулийора. ХІора Іуьйранна, ша ишколе

и халхе хьалха зарядка йой, шен духарна иту хьокхий бен, хлума кхалла охьа ца хуура иза. Дена а, шен майра воккхьа хьабким а, хьекъалан да а хеташ йолчу цуьнан нанна Човкина а шайн йола лелочу оцу глуплакхашкахь иза кхетаме а, культурни а хиларан къегтина долу масалш гора. Церан и тешам кхин тле а члаглбора, йола кесткеста цхьа газет, я журнал дохьуш цла а йогий, цу тлера цергаш муха лалашгян еза я луйранна зарядка ярах хлун пайда болу дуьйцу статьяш, «Астрономи», «Финика» тлера тамашийна хлумнаш шайна довзийтаро.

Йола ишколехь жигархо лоруш елахь а, накъосташна мелла а ца езара иза. Оцу цабезаман билггала долу бахьна и шайн дегнаш чохь лелочарна а ца хаьара. Амма класса чуьрчу дукхахболчара цлахь белла болх ца бинчу цхьана дийнахь, Зинас хьала а иккхина, массо а цец а воккхуш (хьехархо а тлехь):

— Эхь дац и, хлунда ца бина аша болх кхочуш? Шу кхуза деша доглуш дац? — аьлла къамел дича, и синхам Зинин нийсархойн дегнашкахь хилар къегтина гучум делира. И дешнаш хьехархочунна а ца дезаделира, амма цо берашна хьалха хлумма а ца элира Зинега... Цул сов, Зинас газете цхьа кехат а яздира ша ширчу, боданечу ладаташна дуьхьал хилар длахоуьйтуш, цо (газето) «Гонах хьовса, мехкарий» боху дискусси длахоуьчу хенахь.

Иштта доьшуш яра Зина ша уьссалгачу классе ялалц. Тлакха цуьнан амалехь, массо а цец а воккхуш, хьехархой а тлехь (дай-наний-м цецдаьлла а ца Ийра, цу шинна хала а хийтира и глуплакх), цхьа хийцам хилтира. Зинин жигаралла тлапьяьлла яйра. Цо дитира марканаш гулгяр хьовха, дозана арахьара мукъамаш тле длаязбина экъанаш гулгяр а. Хьалха шен накъосташна изехь хетийта гиртинехь а, хинца-м тедилларш, цлахь бан белла болх кхочуш ца бина аьлла, шена хьехархочо барт биттича, эхь хетар хьовха, ура-атгала цний а ца лора иза. Хинца Зинас шен дукхахйолу хан

ша-шена тІехъажайора, иза масех сохътехъ лаьттара куьзгана хьалха кечлуш. Цо шен дега я нене, йоьлхий а, дехарш дой а, керлачу модехъ ю мел боху хІума оьцуьйтура. Шен Іаламера иштта а хазчу юьхъ тІе, иза кхин тІе а хазъян гІерташ, тайп-тайпана парфюмерни хІумнаш хьоькхура.

Иштта ойланаш панаевлла лелачу Зинас, шен ден Гоьнца, халла чекхъяьккхира итт шеран ишкол.

Шарпудди, цхьацца хІумнаш дагаэхахъ а, дика ца кхетара йоІехъ хиллачу хийцамех. Цундела цо Човкина: «Хьан бу берриге а бехк, хьуна ца хии цунна Іамо дезарг Іамо. Иза-м хІинца а жима яй, цуьнан-м деша а, шена атта сискал яккха Іама а дезий», – бохуш, дов дора.

Амма Човкина шен мар, и шена мел хьекъал долуш хетахъ а, оцу хІуман тІехъ бакъ ца хетара. Цундела цо, дІа хІумма а ца алахъ а, шен даг чохъ иштта ойланаш йора: «Дера яц иза-м жима. Шен маре яха хан тІекхаьчна дела ю-кх иза деша ца лууш а. Со-х цул а жима яра хьоьга йогІуш. Ткъа хІун до зударша дешарх? Церан дешар шайн цІа-цІе меттахъ латтор ду-кх».

Зударшна уггаре а оьшург хазалла, маха баккха а, юург ян а хаар лору, шена берахъ дуьйна нанас хьехна «философи» коьрта чу йоьллинчу Човкина ца оьшуш а, совнаха а, цу тІе уьш оьзда хиларна кхераме а хетара зударшка дешийтар. Цундела, цунах лаьцна майрачуьнга дІа хІумма а ца хьахадахъ а, Човка шен даг чохъ чІогІа реза хир яра Зине цхьа аьтту болу маре дайта. Ткъа Зинас шен ненан лаам, цуьнга а ца хоуьйтуш, нийсса ах кхочушбира: цо маре дира, амма нанна де-зачу аьтто болчех дацара иза.

Оцу заманахъ Ригехула, Москвахула, Ленинграде-хула, Тбилисехула, кхечу Галанашкахула хьаьддий-вед-дий лелла вогІу Мохьсум нисвелира Соьлжа-ГІалахъ. Карахъ кепек ахча а доцуш, юьрта шен дай-наний дол-чу ваха даго а ца витина, ГІалахъ, шопаран балха а вах-

на, сецира иза. Амма масех бутт дІабаълча а жимма а
ахча ца ІаьІира цуьнгахь. Муха ІаьІар дара, алапа схьа
мен ло, цо иза «лийчош» хилча. ХІоразза «лийчийн-
чул» тІаьхьа цуьнан ахчанах доьалгІа дакъа а тІаьхьа
ца дуьсура. Иштта масех бутт баьккхира цо гІалахь,
шовзткъа километр бен генахь йоцчу шайн юьрта ваха
са а ца гатдеш, да-нана газа ши шой ах шой даьлlexь а.

Зина Мохьсумна евзачу хенахь институтехь кечам-
баран курсехь доьшуш яра. Дас и цига нуьцкъаша яхий-
тира, цо шен дешар хьахийча Іетто дог керча бохху-
шехь.

ЙоьІан дог-ойла деша йоьдуш иштта хилlexь а, амма
студентка хилла яьлча-м дохко ца елира иза шегарчу
хьолах. ХІунда аьлча, цо деша гІерташ шена ницкъ а
ца бора, ткъа самукъадала меттигаш кхузахь, институ-
техь, дуккха а яра. Зинас шен занятеш, кест-кеста юкъ-
ахїитахь а, институтехь хуьлу синкьераме'суьйренаш
цхьа а ца юьтура ца йоьдуш. Ишттачу цхьана сарахь
невзира цунна Мохьсум.

Мохьсум буточу, юккьерчу дегІахь, цІен-кІайн бо-
гуш бос а болуш, мел мелча а къаьркъа а ловш, дІатаь-
Іначохь наб а кхеташ, шайн дерриге а дахарх ойлаеш
яьккхина хан итт сохьте а ца кхочучу кегийчу нахах
вара, дахарехь дІадахнарг а, хиндерг а дага а ца догІ-
уш, карахь долчуьнца вехаш. Дахарехь утгаре лакхара
Іалашонаш – мехкарий безар а, сакьерар-кхерстар а
(цунна гергахь дуьне довзар) хета Мохьсум, шен тІею-
хучу хІумнашца а, никІапица а вайн заманна дика тІаь-
хьаххуьш вара, цул сов, гитара лакха а Іамийнера цо.
Іцуьнан амалан и башхаллаш мехкаршна дика ган а
гора, тІаьхьарчара хьалхарчеран хьдо ма беззара мах
а хадабора. Зинин кІанте безам бахийтинарг а, коьр-
тачунна, цуьнан и башха амал ма яра.

Ткъа кІайн юьхь-сибат а, тайна, дуьйлина гІад а,
Іаьржа бІаьргаш а, стаммий настарш а йолу Зина, цуь-
нан гІеххьа бехо мара белахь а (ненан аматан лар),

ша-шена тІехъажайора, иза масех сохътехъ лаьтгара куьзгана хьалха кечлуш. Цо шен дега я нене, йоьлхий а, дехарш дой а, керлачу модехъ ю мел боху хІума оьцуьйтура. Шен Іаламера иштта а хазчу юьхъ тІе, иза кхин тІе а хазъян гІерташ, тайп-тайпана парфюмерни хІумнаш хьоькхура.

Иштта ойланаш панаевлла лелачу Зинас, шен ден гІоьнца, халла чекхъяьккхира итт шеран ишкол.

Шарпудди, цхьацца хІумнаш дагаэхахъ а, дика ца кхетара йоІехъ хиллачу хийцамех. Цундела цо Човкина: «Хьан бу берриге а бехк, хьуна ца хии цунна Іамо дезарг Іамо. Иза-м хІинца а жима яй, цуьнан-м деша а, шена атта сискал яккха Іама а дезий», – бохуш, дов дора.

Амма Човкина шен мар, и шена мел хьекъал долуш хетахъ а, оцу хІуман тІехъ бакъ ца хетара. Цундела цо, дІа хІумма а ца алахъ а, шен даг чохъ иштта ойланаш йора: «Дера яц иза-м жима. Шен маре яха хан тІекхаьчна дела ю-кх иза деша ца лууш а. Со-х цул а жима яра хьоьга йогІуш. Ткъа хІун до зударша дешарх? Церан дешар шайн цІа-цІе меттахъ латтор ду-кх».

Зударшна уггаре а оьшург хазалла, маха баккха а, юург ян а хаар лору, шена берахъ дуьйна нанас хьехна «философи» коьрта чу йоьллинчу Човкина ца оьшуш а, совнаха а, цу тІе уьш оьзда хиларна кхераме а хетара зударшка дешийтар. Цундела, цунах лаьцна майрачуьнга дІа хІумма а ца хьахадахъ а, Човка шен даг чохъ чІогІа реза хир яра Зине цхьа аьтту болу маре дайта. Ткъа Зинас шен ненан лаам, цуьнга а ца хоуьйтуш, нийсса ах кхочушбира: цо маре дира, амма нанна дезачу аьтто болчех дацара иза.

Оцу заманахъ Ригехула, Москвахула, Ленинградехула, Тбилисехула, кхечу гІаланашкахула хьаьддий-веддий лелла вогІу Мохьсум нисвелира Соьлжа-гІалахъ. Карахъ кепек ахча а доцуш, юьрта шен дай-наний долчу ваха даго а ца витина, гІалахъ, шопаран балха а вах-

ни, сецира иза. Амма масех бутт дІабаълча а жимма а
ахча ца ІаьІира цуьнгахь. Муха ІаьІар дара, алапа схьа
мел ло, цо иза «лийчош» хилча. ХІоразза «лийчийн-
чул» тІаьхьа цуьнан ахчанах доьалІа дакъа а тІаьхьа
ца дуьсура. Иштта масех бутт баьккхира цо гІалахь,
шовзткъа километр бен генахь йоцчу шайн юьрта ваха
си а ца гатдеш, да-нана газа ши шой ах шой даьллехь а.

Зина Мохьсумна евзачу хенахь институтехь кечам-
баран курсехь доьшуш яра. Дас и цига нуьцкъаша яхий-
тира, цо шен дешар хьахийча Іетто дог керча бохху-
шехь.

ЙоьІан дог-ойла деша йоьдуш иштта хиллехь а, амма
студентка хилла яьлча-м дохко ца елира иза шегарчу
хьолах. ХІунда аьлча, цо деша гІерташ шена ницкъ а
ца бора, ткьа самукьадала меттигаш кхузахь, институ-
техь, дуккха а яра. Зинас шен занятеш, кест-кеста юкъ-
ахїитахь а, институтехь хуьлу синкьераме'суьйренаш
цахьа а ца юьтура ца йоьдуш. Ишттачу цхьана сарахь
невзира цунна Мохьсум.

Мохьсум буточу, юккьерчу дегІахь, цІен-кІайн бо-
гуш бос а болуш, мел мелча а къаьркъа а ловш, дІатаь-
Іначохь наб а кхеташ, шайн дерриге а дахарх ойлаеш
яьккхина хан итт сохьте а ца кхочучу кегийчу нахах
вара, дахарехь дІадахнарг а, хиндерг а дага а ца догІ-
уш, карахь долчуьнца вехаши. Дахарехь угтаре лакхара
Іалашонаш – мехкарий безар а, сакьерар-кхерстар а
(цуьнна гергахь дуьне довзар) хета Мохьсум, шен тІею-
хучу хІумнашца а, никІапица а вайн заманна дика тІаь-
хьакхуьуш вара, цул сов, гитара лакха а Іамийнера цо.
Цуьнан амалан и башхаллаш мехкаршна дика ган а
гора, тІаьххьарчара хьалхарчеран хьдо ма беззара мах
и хадабора. Зинин кІанте безам бахийтинарг а, коьр-
тачуьнна, цуьнан и башха амал ма яра.

Ткъа кІайн юьхь-сибат а, тайна, дуьйлина гІад а,
Іаьржа бІаьргаш а, стаммий настарш а йолу Зина, цуь-
нан гІеххьа бехо мара беллахь а (ненан аматан лар),

синъайа ме хкарый безачу Мохъсумна ца тан йиш а
яцара, иза йовзуйтуш кхуьнан накъосто – студенто
«Зинин да», «бепигкомбинат», «директор» боху деш-
наш цхьаьнадалийча-м муххале а.

Мохъсума оцу сарахь, кхин ийза а ца луш, хьаькк-
хина тIе а вахна, Зине шеца хелха яла элира. Иза реза
хилира. Оцу сарахь Мохъсума Зинина шена «вальс» а,
«танго» а, «шейк» а хелхавала хаар гайтира, и буйса
дIаяьллачул тIаьхьа Зинин, Мохъсуман доттагIалла
кхин а чIагIдала дуьйлира. Кестта кIанта йоIе шега йола
а элира, иза реза а хилира. КIанта там-текъам, ахчий-
совгIат хьахийча, Зинас элира: «Со шири, бодане Iада-
таш лелор долуш яц, вайшимма, тхан цIахь а ца хоуьй-
туш – суна хаьа уьш хьуна реза хир боций, – загсехь,
регистраци йойтур ю». Цо ма-аллара, и гIуллакх, цкъа
хьалха йоIа шен маре яхар дуьйцуш нене кехат яздин-
чул тIаьхьа, къоначара кхочуш а дира. Мохъсум, Зина
иштта шега ян реза хиллехь а, цхьа хIума ца лелийча
товш а ца хетта, шен зуда а эцна, юьрта вахара, тIаккха
Оччас нохчийн гIиллакхо ма хьоьххура, хилларг хайи-
та Шарпудди волчу баккхий нах бахийтира. Шарпуд-
ди, цкъа хьалха: «оцу хулигано Iехийна и йоI!» – бо-
хуш, чуьра а вийлла, тIаккха, Човкас шега Зинин кехат
гайтича, дерригенах а кхетта, са метта а деана, «оцу
йоIах аса бохур ца хилла дели» аьлла, сихха резахили-
ра захалонна.

Гуш ма-хиллара, институтан кечамбаран курсаш
Зинина маре яхарна кечамбаран курсаш хилира. ХIе-
тахь юьрта еача гира Оччина шен нус дуьххьара. Зи-
нас ша хIеттехь а йовзийтинера шен мардений, мар-
нанний. Цо царна хьалха шен майрачун цIе а ца кхо-
бура, кхидIа долу гIиллакхаш-м дийца а ца оьшура.
ХIетахь яхнер-кх Мохъсуман, Зинин «гарадской нах»
боху цIе дIа а.

Масийтта бIешарахь лаьттина а, и еш масех ада-
мийн чкъор хийцаделла а йолу бIов, цуьнан хазалле

и, и шайна новкъа ца хиларе а ца хьобжуш, уллохь дук-
кха а тIулгаш а доллушехь, шаьш лелориг кхетамехь оза
а ца узуш, йоха а йина, оцу бIаьвнах тоьла ян а кийча
болчу къоначу нахах цхьаь яра Зина.

Ша бохург цо ца динехь а, Шарпуддис тесна ца йи-
тира шен йоI. Цо цунна кхо чов йолуш квартира а ий-
цира, цуьнан майрачунна гIали юккъехула лелачу ав-
тобус тIе ваха гIо а дира.

Даима кхерсташ лелла Мохьсум бахамаллин декъ-
ехь чIогIа ледара вара, цундела цо и гIуллакх дерриге
и шен зудчунна кара дIаделира. Ткъа Зинас, бахам ле-
лорал сов, шен майрачуьнга малар а дитийтира, цкъа
халха и могошаллина вуон хилар чIагIдеш «Здоровье»
журнал тIера масех статья а ешна, тIаккха дехарш деш
и, кхерамаш туьйсуш а.

Дуьненахь цхьа адамийн тайпа ду, чIогIа майра,
аьлча а чIичIаьлла, хьаьнца а, хIуьу а дийца карах-
долуш, тIахьаьлла кIентий бу уьш аьлла, цIеяхна. Амма
гондIарчу наха, стенна делахь а, цхьана хIумнан ти-
дам ца бо, царна шаьш и вай лакхахь ялийна эпита-
тиш лучу хенахь: и нах майра а, чIичIаьлла а, иштта
кхидIа а болчу хенахь мелла хиларан. Амма иза коьр-
таниг ду ишттачу нехан амалшлахь и вай лакхахь бил-
галгьяхнарш хиларан. Мацца а, цхьана тайп-тайпан-
чу хьелашкахь нисдалар бахьнехь, цара малар дитахь,
царал тийна, озалуш, цу тIе (ишттанаш а хуьлу) кхера-
луш а стаг хир а вац. Гуш ма-дарра, оцу адамийн сто-
галла, майралла, тIахьаьлла хилар а, коьрта долчунна,
маларо латтош ду-кх. Дукхахдолчу декъана, и тайпа
амалш йолчу кегийчу нахах вара Мохьсум а. Цундела
хIинца малар дитинчул тIаьхьа, иза халкъо шех «бага
бишпича пIелг а Iовшур боцуш ву» олучу адамийн то-
банах дIакхеттера. И тайпа нах вистхилар кIезга а,
Iохь-сибат ойлане долуш а хуьлу. Дукхахболчарна
моьтгу уьш, дахаран кIезга-мезгаллаш йитина, цхьа
дIаккхий, дуьненна а мехала долугIуллакхаш шайн кор-

тошкахъ кѣстош бу. Амма и дукхахберш шайна хета-
чунна тІехъ мелла а галбовлу, хІунда аьлча, оцу наха
цкъа а кІоргера ойланаш ян а ца йо дела, яхъ а хІокху
тайпанарш бен: «Цахъ оцо борщ йина хилахъара, чор-
па а ца еш»; «Маса де дисна-техъ кІиранде тІекхача?»;
«Оцу дІогарчунна тІераниг санна палту оьцур ю-кх аса
а сайна»,— иштта цу тайпана кхин а.

И тайпа адамаш, шайн «со» гучудаккха ца хІуттуш,
шайн билтгала болу дуьнене хежамаш а, дуьне гар а
доцуш болу, атта кІел совцу кхечеран лаамна, и кхи-
берш шайна дахаран, Іаламан баххаш довзарехъ шайн
дукха гена бевлла бацахъ а. Иштта кху тІаьххьарчу ш-
рашкахъ дахарехъ Зинин лаамо, хешан говр санна,
юьхъ лаьцна лелош вара Мохьсум, мел халчу некъап-
кахъ дохк хилча а, ша хъаькхна хилча а дика, бохам ца
хуьлуьйгуш, цунна автобус лело хаахъ а.

Малар дитинехъ а, и малар санна, кхин цхъа хІума
марзделира Мохьсумна: цунна дуьхьал цуьнан зуда
Зина яцара, я цуьнан стунда Шарпудди а вацара. И
хІума ахча ІаІор дара.

Хьалха, жима стаг волчу хенахъ, и башхалла шена
йолуш а ма вацара хьуна Мохьсум, я ша иштта «тІала-
ме» хир ву бохург дага а ма ца деьнера цунна. Хета-
рехъ, цунна и дагадогІур а дацара, нагахъ цхъана дий-
нахъ, стундас эцначу хІусам чохъ, стуннанас совгІат-
на еллачу диван тІехъ агІор а ваьлла, тахана шена бал-
ха тІехъ волуш, цхъана денй-нанний еха месаш ле-
лочу шайн кІангах, буса и дІавижча, боьха хІума а хилла
карийна бохуш, цхъана воккхачу стага дийцина хІума
цецвийларца дага а лочуш хІара Іаш, кхарна луларчу
хІусаман дас—Макшерипа шен машене, ша цІа кхаьч-
нийла массарна а дІахайта воллуш санна, ехха сиг-
нал ца ялийтинехъ.

ХІетахъ Мохьсумна дагадеара, деллахъ, ма дика хир
дар-кха, хІинца цхъа машин хилча, хІара кьонах а кІор-
дийна суна-м даим а шен машенах кураллаш еш, аьл-

ла, ТIаккха цо хозуьйтуш: «Машен эца еза», – элира. ТIкIа и гIуллакх кхочушдан ахча, ша IaIa ца дича, кхуьнан хуьлийла а яцара, хIунда аьлча Шарпудди (кхуьнан стунда) ша бепигкомбинатан директор волчуьра дIаваьккхичьхана совгIаташ дарна дукха тIера а вацара. Мохьсума хIара шен ойла нийсса ши шо хьалха йиннехь, цуьнан лаам кхочушхилла лара мегар дара. ХIинца и хила тарлуш дацара. Цундела шена машен эцар хьалххехь дага ца дарна оьгIаз а оьхуш, Мохьсум ахча IaIo вуьйлира. Алапех цхьа дакIа дIадуьллур. Амма иштта ахча IaьIар дацара Мохьсумна ма луьу снха, цундела ахчанан коьрта хьоста хилира хIора дийнахь, смена чекх моссаза ели, автобусан кондукторо цунна лун туьма, пхийтта сом, я наггахь ши туьма а. Иштта и ахча гулдан воьлчхьана, Мохьсуман амал синтем боцуш а, оьгIазе а яра. Цуьнан оьгIазалла шен чIогIалица угтаре а лакхарчу дарже кхочура, Зинас кхунна гергахь ца оьшучу, пайда боцчу а хIумнашна – Зине хаьттича-м, чIогIа оьшуш, ца хилча ца тарлуш а хIумнанш яра уьш – ахча доьхкича.

Деллахь а, ша ишттачу хьолехь волуш а, Мохьсум ара ца волура, я аравала а ца гIуртура Зинин лаамо шена тоьхначу, гуш боцчу зилал.

Мохьсум хIора сарахь, ша балхара цIа моссаза воьгу, шена тIера куртак дIаяьккхина а (ванни чу вижар-м дийца а ца оьшура) паргIат ца волуш, дуьххьал долчу готтачу, яахIума кечьечу цIа чу а воьдий, тахана шена каракхаьчна ахча лара хIуттура, юьстахо-о ша леррина тергалвеш лаьттачу Зине велакъажарца дIа а хьоьжуш. Зина а къежара майрачунна дуьхьал ела. Цунна хIумма а ца товш дацара майрачо дийриг. Цо, «Здоровье» журнало ма-боххура, жима Асланчик, иза Воккхапаница ловзуш хилча а, лийчош, яахIума яош, дIавижош раж лелаяхь а (и гIуллакх цунна гергахь, шен оьзда а, культурни а, заманна тIаьхьакхуьуш а хиларан билгало а яра), массо журнало а, газето а, цул сов, хIора дог

цІенчу стага а хаддаза «ѡкѡараллина кѡоладар ша ѡѡ-
да лоручу стагехъ тарлуш дац», – боххушехъ, Мохъсу-
ме цкъа а ца олуро: «ХІан-хІа, Мохъсум, дитахъа и хъа-
рам ахча, цулла а вайшимма, хъанал къа а хъѡгуш,
паргІат ахча а ІаІийна, ѡѡцур ю вайна машен». Алар-м
хІунда дуьйцу, ура-атталла и тайпа хІума Зинина дага
а ца догІура.

Иштта дара Очча воьссинчу хІусаман дай, наний.
Ткъа жима Асланчик хаза, дика хъийкъина бер дара,
цу тІе шен нанас боххург а деш. Берийн маьнги чохъ
Іуьллу цул жимах волу Абушенька, кест-кеста цхъаъ ца
тайча, я мацвелча велхарал сов, шен амал хІинца а
дуьненна йовзийтаза вара.

Ишттачу хъолехъ нисвеллачу Оччин чІогІа сагатло-
ра; уллохъ, лула-кулахъ вистхила вевза-везаш стаг ца-
хиларо кхин а тІечІагІдора иза. Иштта, шен са а хъий-
заш, де суьйренга лестича, Оччас оцу сохътехъ балха-
ра цІа веанчу шен кІанте Мохъсуме олуро:

– КІант, суна цхъа болх лахахъа.

Мохъсума, дуьххъара дас шега и аьлча, элира:

– ДІавалахъа, дада, ахъ хІунда бо болх, вай иштта а
дика ларош схьадогІуш ду.

– Вай лара ца до ца боху ас. Кху чохъ со ца Іело
боху.

– Дика ду, со хъожур ву.

Ша и тІаьххъара дешнаш хІора суьйранна Очче алахъ
а, Мохъсум сиха вацара уьш кхочушдан. ТІаккха Очча,
«ма бала бац-кх хІокху кІантана сан балхаца», – дагахъ
а аьлла, шен са ца хъийзийта кхин некъ лаха вуьйли-
ра. Цунна и кара а бира. Иза, ойланаш а еш, гІалин
урамашкахула лелар дара. Иштта ша лелаш, Оччас хий-
ла луьстура шен дахаран денош. Иза юха а вехара
дІадаханчуьнца. Ишттачу миноташкахъ Оччас, дийначу
нахаца санна, гІийла шабарш а деш, къамелаш дора
цІеношца, дитташца, урамашца. Эххар а урамашна,
цѡран хормане я тийна, гІѡвгІане хиларе, цигарчу цІе-

пошка, я кхечу башхаллашка хьабжжина цѣраш а тех-
тира цо. Могѣара лаьтташ лоха цѣнош а, уьш чекх-
повла жимма меттиг йолччохь, меран дукъ санна, тѣ-
даьлла кхаа этажан цѣа а, цул лахахь стеган можах тар-
луш доьгѣна дитташ а долчу ураман цѣе «Хьекъалча»
яра. Доьгѣна дуккха а бес-бесара зезагаш а, хаза горга
дигташ а, ирх кхуьйсун хиш долчу урам-майданан, иза
иштта хаза йолу дела, Оччас шен дагахь «Зезаг» аьлла
цѣе тиллинера. Ткъа даима хьабвддий, девддий лелаш
адмаш а, дуккха а машенаш а, трамвайш а хуьлчу гѣв-
гѣанечу урамах цо «Чахчари» олура, иза шен меттахъ-
хьерца Варш-юьртарчу лекхчу бердах чукхуьйсучу чех-
качу хих тардеш. Оччас хѣора дийнахь цаьрга салам-
маршалла хоттура, царна керла хѣумнаш а, шена хе-
тарш а дуьйцура, тѣаккха цара дуьйцучуьнга ладоьгѣ-
унш а лелара иза.

Цкъа, цхьана дийнахь, иштта урамашкахула кхерста
а кхирстина, цѣа воьгучу Оччина гира шайн лулахо
Макшерип а, шен кѣнтан зуда Зина а. Макшерип, кхе-
ран квартири хьалха машен а сацийна, балкон тѣхь
лаьттачу Зине къамел деш вара.

– Соседка, туькана платформы тѣхь туфлеш еьна
хьуна, – бохура цо.

– Ой, боккъаллий, импортни юй?

– Ю, фински-м.

– ЭхІ, ма эца дезаш яр-кха со уьш!

– Со ву-кх уьш эца вьдуш, яло, соьца йогѣий хьо? –
вселявелира Макшерип.

– Вай, йогѣур ма яра со, и старик чохь велахьара,
берашца вита.

Эццахь Макшерипна гира, шен гѣаж а луйьзуш, цѣа
воьгучу Очча.

– Хѣара-м кхуза воьгучуш ву хьуна, – элира Макшери-
па, воккха стаг волчухьа куьг а тосуш.

– Ой, ван а ма ву, со хѣинцца кечло хьуна, – балкон
тѣера чухара Зина.

Стенна делахь а, Оччина ца дезаделира Макшерипан шен несаца долу къамел. Макшерипе хьалха дуьйна а чам бацара цуьнан. Ткъа берал башха кхин ша тергал а ца веш, «вогӀуш ву хӀара-м» аьлча, цуьнан цабезам огӀазалле бирзира, кхуьнан цӀийца ийна йолу ламаройн амал кӀеж тийса юьйлира. «ХӀара хӀун ю яна а, марш оьху хӀума, селхана-стомара йина йолу, – бохура цо шен дагахь. – Хьажахь, бере санна, «вогӀуш ву хӀара» тов, цу тӀе «вогӀу-воьду а» дац. Хьажахь оцу вукхуьнга а, соьга а ца хотту я берашца чохь Ia, я ца Ia, кечьяла яха катобхна. ВаллахI, ца хуьлу хьуна хьайна хетарг-м». Иштга ойланаш еш ламеш тӀехула хьалавогӀучу Оччина дуьхьал кхийтира чухьаьдда йогӀу Зина.

– Со хӀинцца схьайогӀу хьуна, Абушенька велхахь, шкаф чохь шура ю хьуна, – элира цо, уллохула тӀех а эькхаш. Амма эццахь, шен огӀазалло онда динчу озаца Оччас:

– Духадерзал, шайтIа! Делан вазлор гӀур яц-кха, хьада, дӀаяло, хьайн берашца чохь Iе! – аьлча, иза мардена дуьхьал хӀума ала ца хӀуттуш, йолаелла чу яхара.

Ша и дарна дагна гӀеххьа хьаам хиллачу Оччас дикчу синхӀоттамехь дӀадаьхьира дийнан тӀаьхьадисна дакъа. Сарахь-м и цунна диц а делира. Амма цул тӀаьхьа хиллачу цхьана хӀумно цуьнан дагна йина чов карли а яьккхира, кхин тӀе кIарг а йира.

Сарахь, Мохьсум цIа всанчул тӀаьхьа, са а гатделла, Асланчик ша волчу схьавало дагахь араваьлла Очча, шен кIанттий, нуссий долчу неIарехь сацийра цу чухьа схьаезачу Зинин елхаро. Цо, халла къурдаш а деш, дуьйцура:

– Суна-м ца хаьа, и бахьнехь араяла а, чу яла а мегаш дац-кх. Тахана и бахьнехь фински туфлеш йитикх ас ца оьцуш, хм...хм...у-у...хм...хм, суна цо со юьйр ю моьттура...

Ткъа Мохьсума, и хьоьстуш, хӀара къамел дира:

– ДӀаялахь, Зинек (и цIе цо нагахь, хӀара тайпа хала киртиг тӀехӀоьттича бен йоккхуш а яцара), ма елхахьа,

и-м воккха стаг вай, вайн керлачу дахарх ца кхеташ. Жимма сатохахьа: иза-х вайца даим Иийр вац. Цуьнан-х дезткъа шо сов хан ю.

ЭхI, Мохьсум, ма аьлла делара ахь и дешнаш. Хьо-х Оччин цхьаь бен вацара, ерриге дегайовхо а цуьнан хьо яра. Ма вуон туйхи ахь Оччин экамчу, иштта а чевнаша гелдинчу дагах шаьлта.

Меллаша, хезначун йозаллина букар а сеттина, се-хьа чу велира Очча. Цуьнан бIаьргех бохамо ши тIа-дам баьккхира, цунна дуьне кхоьлира. «Ванах, иштта найдабоцуш ю теша адамийн дахаран чаккхе: массар-на а, ура-атталла хьайн доьзалхочунна а совволий, жIаьлел башха ца хеташ». ХIан-хIа, Оччин и тайпа чекхьяьлла ойла ца хилира, делахь а и тайпа ойла цуь-нан оцу минотехь хиллачу синхаамийн маьIнаш вов-шахтоьхча кхоллалур-м яра.

ЭхI, Мохьсум, Мохьсум, хьо вацара Оччас шело-нех, мацаллех, цамгарх ларвеш, нагахь йовхарийн чап кхетча а хьуна юххе а хуй, буйса-де доккхуш, хьох кьонах хилахьара бохуш, кхийинарг?

ХIумма а дац, Очча, чIагIю хьо, иштта ма ду хIара дахар. Бохамаш а оьшур бац. Ткъа кьонахчун дахаран IаIашо и халонаш, и бохамаш стогаллица лар, уьш эшор ма ю. Нагахь шаьлта тухуш чов йинехь, таIадай чу туь-ха дохка: Иийжа а Иийжина, дIайоьрзур ю хьуна. Я иза а дан ца лаахь, цIергахь цIийийинчу шаьлтанца ягае, ягае хьу ца лотуйтуш. Хьуна-х хийлазза ма гина и тай-на хIумнаш.

ХIаь, Очча кIел ца сецира оцу бохамна. Цо халла, кьурдаш а деш, сатуйхира хIинца а. Делахь а шен даг чохь: «ДIаваха веза, лаьмнашка, юьрта», – аьлла, са-цам бира цо. Цул тIаьхьа хIара ойла а йира: «ХIинц-цехь ваха тарлац, наха хийла эладита доккхур ду. Ма-сех бутт а балийтина, хIумма а ца хиллачуха, цIа гIур ву со».

Амма Оччина доьгIна ца хиллера масех баттахь гIалахь Iен.

Март беттан тІаьххьарчех цхьана дийнахь лилула-
сийна стигал а, гІеххьа бовха малх а болчу дийнахь,
мелчу хІаваах, гІа долуш лаьттачу таьлlex, цІинлуш
хазлучу гІалин урамех, делахьажар тІехь седначу ада-
мийн яххьех воккхавеш хьийзара Очча.

«Кху гІалахь бІаьсте ма тамашийна а йолу, муха йолу
а ца хууш, цхьа цІеххьана.

Хьажахь, селхана а таьІна лаьттина Зезаг тахана гІа
даьккхина, серла а даьлла, дІахІоьтти; баьццара гІов-
тал юьйхина, можа-баьццара басар а дина кечвели хьо
а, Хьекъалча... Вахь-хьа-хьа! Къанвелча а, и бегаш ца
бити-кх ахь... Чахчари, хьан гонахарчу дитташа гІа даь-
ккхича а хаа ца ло. Хьан кхузахь йолчу гІовгІано а,
машенийн, адамийн гулдаларо а берриге кхетам дІа-
лоций, тидамза буьту кхузахь бІаьстенца хуьлу хийца-
маш...», – иштта ойланаш а еш, самукъадаьлла, шена
мел го жима бер, цуьнан нана: «ХІара суна вевзаш а
ма вац, ванах, хІокхуо ма чІогІа хьоьсту хІара сан бер,
шен долуш санна», – олий, цец а йоккхуш, хьоьстуш
лелара иза. Де делкъал тІаьхьа лестича, кху тІаьххьар-
чу хенахь цкъа а ца хиллачу кепара мац а велла: «ХІин-
ца шен хеннахь хир ду, Зина шен копаста тоьхна чор-
па схьайоккхуш хир ю», – бохуш, багара туйнаш а оьхуш,
кху тІаьххьарчу масех баттахь дуьххьара са малхадаьл-
ла цІехьа вахара воккха стаг. Амма цІахь цунна я, кхих-
кина а яьлла, Іаь гІуьттуш лаьтташ чорпа а ца карийра,
я иза бошхепаш чу охьаюттутуш хьийзаш Зина а, шена
йогІург схьаяларе хьоьжуш «мама, суна а» бохуш Іаш
Асланчик а ца гира. И дерриге а хила дезачу кухни
чохь, цІенкъа юккье гІант а хІоттийна, вуса а велла,
цу тІе макх а велла Іаш Мохьсум вара, дехьа чохь –
хаддаза воьлхучу Абушенькина тІе мохь бетташ йол-
луш Зина а.

Кху чохь иштта хьал хиларна (Мохьсум хІинца а,
пхиь даллалц, балхахь хила везаш а вара): «Цхьа хІу-
ма-м ца хилла теша», – аьлла, шекваьллачу Оччас
Мохьсуме хаьттира:

- КІант, хьо ма хьалхе веьна балхара цІа.
- Иштта, схьа цІа веьна-кх.
- Балха тІехь кхин хІума-м дац?
- Дац, дера.
- Могаш воцуш дІасхьа-м вац хьо.
- Вац, дика а ду воцуш...

Шен дена иштта жьопаш лахь а, Мохьсуман гІул-пакхаш цо ма-бохху дика-м дацара. Хилларг хІара дара.

Мохьсумаххий, цуьнан кандуктарххий шекбевллачу автоколоннан хьаькимаша хІокхеран маршруте сел-хана кхин белхалой бахийтинера. Ткьа цара пачхьал-кхана тІебеана пайда дуккха а алсам хилла. Цундела, шолгІачу дийнахь хьаькимо и гІуллакх а, цул хьалха пассажираша шайна и номер йолчу автобус тІерачу кандуктаро билетах а ца делира, цу тІе цхьаболчара дІакховдийча билетах дІа а ца оьцура цуьнгара бо-хуш, дахкийтина кехатах а тидаме эцна, ша дикка ла-стош къамел дича, Мохьсума цунна Іаламат юхьадев-ла дешнаш элира:

– Ткьа сан хІун бехк бу, сайн гІийлла балхахь вол-луш ву-кх со, эцца кандуктар ю шуна, нагахь бинехь, цо бина шуна оцу билетех пайда...

И дешнаш шен цхьана гІуллакхна сени чу яьлладчу кандуктарна ша санна шера хезира. Иза гІеххьа ерсти-на а йолуш, адамашка йистхилар, тІе-кера ялар кІезга йдолуш, хІума чІогІа хазахеташ а, чІогІа халахеташ а, бохамах оьшучул сов кхералуш а стаг яра. Цундела иза, боккьалла чІогІа ша чуйоьллина яьлла моьттуш, йоха а йоьхна, ега а еш, автоколоннан хьаьким а, Мохьсум а волчу чуиккхира, и ший а (тІаьххьарниг-м гуттар а чІогІа) цец а воккхуш.

ТІаккха цо, шена а ша дуьйцург хІун ду а ца хууш, цхьамма ша сацорна кхоьруш санна, дешнаш вовшаш-на тІеттІа а детташ, гергарчу хьесапехь хІара къамел дича:

– Ас... ас... хІун пайда бина?.. Эхь ца хетий хьуна, хета а?.. Ас цхьа кепек ца лачкыйна хьуна. Ахь лачкы адайтир-кх соьга, хьайна дукхахдолу дакъа дІа а оьцуш... Суна иза дага а ца догІура, хьуна... ВаллахІ, ца догІур-кх, хьаьким... Гийла стаг ю хьуна со, гийла стаг... И ву хьуна массо хІуманна а бехке.

Оцу кеппара, ша дешнех гІурт бина яьлча, кандуктар, шен цІе Кайпа йолу, хецаелла, гІагІаьлла, охьайлхира...

Автоколоннин хьаькимо и зуда, цунах кьахетарал сов, и шен кабинета чуьра араялийтархьама: «Дерриге а кьастор ду вай, хьо лаца гІерташ стаг а вац» – аьлла, тейира.

Ткъа Мохьсум, те ца винехь а, изза:

– Дерриге кьастор ду вай, – аьлла, балха ваха пурба ца луш, цІа вайитира.

Цундела вара Мохьсум тахана дог-ойла йоьхна. И шегга майрачо дийцарна – Зина а. Оччина-м ца хаьара иза. Могаш а хилча, балха тІехь кхин хІумма а ца хилча, эцца шен зудчуьнца пайда боцчу хІуманна тІехула дІасаалар хилла хир ду-кх кхуьнан аьлла, хийтира Оччина. Цундела, дага деьначуьра аьлла, Мохьсуме хаьттира цо:

– КІант, суна белхан меттиг юйла ца хьаьжи хьо тахана а?

Шен цхьа тахана хиллачун бен бала боцчу, дас хьалха дина хеттарш а халла лайначу Мохьсуман дог кхоччуш детІира. ТІаккха цо, и да вар-кха аьлла ца Іаш, кІоршамечу озахь:

– Ахь хІун до балхах, яа яц хьуна, тІеюха яц хьуна? Ва-а, витахь со, ма хьийзавехьа со, кІордийна-кх суна ахьа сайга хоьтту барт, – элира.

– Мохь хІунда хьоькху ахь? Хьан хІума оьшуш вац со-м..

– Ас хьоьга хІумма а ца боху, витахьа со.

– Делан вазлор, вити-кх ас хьо вита-х.

И дар-дацар хиллачул тIаьхьа Мохьсум, «Оф-фай» аьлла, доккха са а даьккхина, дехьа а вахна, шен зудчуьнца гIийла, дан дезарг дийцаре деш, къамеле велира, ткъа Очча шен чохь ойлане вьожна, хIинцца ах сахьт хьалха исбаьхьа а, сирла а хетта дуьне, бIаьсте, массо хIума а Iаржелла, кхоьлина, бIарзвелла Iара. Инигта, гIеххьа хан яьлча, меллаша неI а цIовзош (иза Мохьсумний, Зининий хаза а ца хезира), Очча, кхин а букар а сеттина, ураме велира. ХIун дийр ду цо? Хаза-хетар я халахетар, вуон я дика хилча, стаг шен гергарниг, шен дог хуург волчу вьоду. Ткъа Оччина-х вацарий хIокху йоккхачу гIалахь вевзаш стагта а, цхьа гIалин урамаш: Хьекьалча Зезаг, Чахчари — ца лерича. И шен доттагIий болчу вьодура Очча. Цо царна дуйцур ду шена Iаьткъинарг. Цундела вьоду и хьаьдда а, цхьа а хIума а ца гуш.

Чахчари... Хьо дика накъост ву. Амма хьо кхетар яц Оччин дог-ойланах, тIе хьан йиш а яц цуьнга ладегIа. Хийла адамаш, хийла гIовгIанаш, хийла машенаш ю хьуна тIехула хьаьвддний-евддий лелаш... Ахьа-м мегарг наб а ца йо. ХIунда оьшу хьуна совнаха бала?

Зезаг.. Ахь хIун до воккхачу стеган латкъамех? Хьан дог тIулган ду бохург даций и-м. Делахь а... къоналла ю хьоьца, хьан IиндагIашкахь эшаршка юьйлург а къоналла ю. Ткъа бIаьста-м муххале а... Заза даьккхина хазделла дIахIоьттина хьо-м, Зезаг... тайп-тайпанчу бесаша хаздина хьо. Хьуна тIехь сийна ю стигал. Очча-м вогIур ву хьо долчу, хьан гIанта охьахаа, дикка кIоргтера са а доккхуш, сирлачун ойла ян.

Хьекьалан да... ХIаь, хьо цхьаь ву-кх Оччин дагах кхета ницкъ берг. Хьо-м Оччин да хила а мегар долуш къена а, дуккха а хIума гина а, лайна а ву. Кхузахь аьчган гIовгIанаш а яц дукха, я къонанаш а ца богIу хьан синтем байта, хьо IаьнтIехь шелонах хиэба, бIаьста ахь хьайн букь, маьлхе а оьхьуш, бохбо... Ахьа дуккха а ойланаш йо. Хетарехь, хьайн жималла дагалобцу ахь.

Иштта ойланаш-м Оччас а йо хуна кест-кеста. Уыш цо хИинццалц, цхъаынгта а ца юыйцуш, дагчохъ латтийра... Ткъа хИинца ца Іало, уыш ца ялхийча. Кхетий хьо, уыш дуккха а ма ІаьІна цуьнан дагчохъ: цхъаццатІадам бен ца божийча а, кад тІаьххъара а хъала ма бузу хих, тІаккха и тІех а боьду.

Э-хІей, Хъекъалан да, дика ладогІалахъ лекхачу лаьмнаш юккъехъ Іуьллучу юьртарчу Очче. (Баьццара хъаннаш ю оцу лаьмнашна тІе евлла, ткъа оцу хъаннаш юккъехъ кегийра Іаьмнаш а ду, йистехъ, баццалахъ, акхачу бедаша баннаш а дина).

3

Хъалха еха учи а йолуш, кхаа чобнах лаьттта цІа. Серий дуцуш дира цуьнан пенаш, тІаккха уыш, шина а агІор стомма поппар тухуш, хъаьхира юьртарчу наха. Юха, кІайн кир а тоьхна, къагийра. ХИинца хІокху бІаьстенан юьххъехъ, кху цІенна гонаха доьгІначу кхорийн, Іаьржачу хъечийн, Іежийн кІайчу зазанца дика цхъаьна уьйра и. Дерриг хІума сирла а, цІена а, къона а хетара кху кертахъ. Шайн-шайн эшарш локкхуш хІаваъ декадора алкханчо, кус-кусо, чІегІардиго, кхечу олхазарша. Ткъа хІаваъ ша? Йовхачу аьхка ламанан шовда санна дара и. ГІа даьккхинчу хъаннашкара схъа а дахаран гІовгІа хезара. Лилула-сийна стигал цкъа а, цхъа а марха ца хилча санна яра. БІаьсте яр-кха кІеж туйсуш, бІаьсте. Йоккха гІар а эkkхийтина, эвла йисте, хъаннаш юккъерчу ирзошкахъ ловза, ида, тийсадала доьлхучу берийн дегнашкахъ а бІаьсте яра. БІаьсте яр-кха царых дІакхета шайн кел араиккхина воьдуш, шенанас:

– Дака, схъавоьл нанина, схъавоьл, ма гІолахъ хуьнах, цигахъ борз ю хуна – аьлла, сацийначу кІентап даг чохъ а.

– Нана, вахийтахъа со, – элира цо, хъаста а луш. Ткъа нанас, кІентан куыг схъа а лоцуш, хъастарца элира:

– Ма гІолахъ, нанина, хъуьнха, хъо цхъаъ бен ма вац нанин. Нанас хъуна туьйра а дуьйцур ма ду.

– ДІадаккхыхъа «Бецхалг, бецхалг»... ЧІогІа хаза туьйра а ду хъуна и...

– Иза дуьйцур дац нанас хъуна тахана... Нанас хъуна цхъана майрачу кІантах лаьцна туьйра дуьйцур ма ду.

Бешахъ баьллачу баьццарчу бай тІе охъахиира и шиь. Ойлане ваьлла ладоьгІура кІанта ненан озе, ткъа сийначу стиглан Іомахъ шайн аьзнаш Іенош, етталуш, дІайобълхура гІаргІулеш. ХІаъ, бІаьсте ма яра кІежтуьйсург.

– ... Ежаш лаьтгачу кхаа говрах кІайчунна тІе хаа дагахъ кхоссавелира кІант. Амма, и дІа а иккхина, Іаьржачунна тІе нисвелира и. Цо и вадийна лаьттан бухарчу дуьнен тІе вигира.

– Нана, лаьтта бухахъ а ду дуьне?..

– Дера ду. Лаьтта бухахъ а, лаьтта тІехъ а – дуккха а... ТІаккха, оцу лаьтта бухарчу дуьнен тІехъ, Жоьра-Баба йолчохъ, ваха хиъна кІант. Хи ца хилла Бабин кІантана яахІума ян, хи ца хилла Бабин цунна дала, я шена мала. Оцу юьртарчу цхъаъ бен доцчу шовданна гондІа бижина Іуьллуш, цхъаьнтга а хи ца оьцуйтуш, саьрмик хилла. Бийцина Жоьра-Бабас юьртахойн бала. ТІаккха аьлла кІанта:

– Кху цІентІехъ цхъа а герзах хІумма а юй? – аьлла.

– Ю оцунах йисина, мекха а йоьлла, цхъа туьран мІаьчиг-м.

Вахна кІант, и туьран мІаьчиг а эцна, хитІа. Летта и саьрмиках, цунах саьрмик. Масех дийнахъ летта и шиь. Царна тІера оьхучу хъацарх уллора латта дешна хатт баьлла хиллера. Эххар а кІанта эшийна саьрмик. Тур дьсташ цистина, цхъа литт дина кІанта цунах. Іовраш хилла саьрмиках даьллачу цІийх. ПаргІатбевлла нах

баланах. Турпал санна лоруш хилла цара кІант. Цигарчу паччахьо цунна еззарг луш хилла. Ткъа кІангана лууш-м кІайчу дуьнен тІе валар ма дуй. Амма и данницкъ кхочуш цхьана лекхачу берда буьххьехь дехаш долу цхьалххьа цхьа аьрзу ду. Иза а хилла шен цхьа бала хьогьуш. Цуьнан кІорнеш, яха моссаз ахи а, хІара ижу лаха дахча, юуш хилла лаьхьано. И хІаллакбау ницкъ кхочуш ца хилла аьрзун. Иза а бийна кІанта. Цул тІаьхьа аьрзуно, ондачу тІемаш тІе а виллина, масийтта дийнахь-бусий тІома некъ беш, вайн кІайчу дуьнен тІе ваьккхина иза...

ХІаь, и бІаьстенан юьхь яра Оччин дахарехь. Оччина хІеттахь ца безабелира я саьрмик а, я лаьхьа а. Цо хІеттахь сатуьйсура ша, и кІант санна, цхьана дуьнен тІе а нисвелла, цо санна махкахь цхьаь бен доцу шовда нахана маьрша даккхаре. Оччас хІеттахь дуьйна хІокху дийне кхаччалц шена ма хуьу, шегла мел латталю кьийсам латгийра саьрмикна дуьхьал, я лацалуччу кепара дакъалоцура оцу кьийсамехь. БІаьстенан юьххьехь даьлла кьона синтар мохо сатгийча, цо иза хьала и нисдой, улло гІаж а югІий, цунах дІадоьхкура. Юха и денделча, цуьнца цхьаьна Оччин дог а гІа даккха дулура. Амма массо хІума иштта дика дІа ца доьрзура, нагтахь тулура саьрмик а. Нагтахь тулура, ткъа дукха хьолахь Оччас толам боккхура цунна тІехь, я шен ницкъ мел кхочург дора, и толам герга кхачийтархьама.

Сингаттамаш дуккха а гинехь а, Оччин дахарехь кхин цкъа а юха хир йоцу, цкъа а йицлур йоцу синкьераме, мерза марзонаш а хилира. Оччина хІинца а гуш санна хетара шай, шен доттагІ ТІокказзий гуьйренан доккха беттаса кхетгачу буса Іаьржачу Іаннаш чухула ваьлла Шахин-ирзе ихина зама. ХІара шиь дІакхача герга мел гІоьрти, хьаннаш юккъехула схьахезара мехкарша локкху эшарш. ГІаш юккъе а лечкъаш, кхаьрца ловзура беттаса. Кху шинна кхераме дацара цхьа а эхха (ткъа хьаннаш ма ярий яккхий а, юькъя а), я цу шинна

«кхерам» боху синхаам цкъа а хила а ца хуьлура. Цу шинна гЮдаюкъах йихкина шаьлтанах ма яра, чу хьаьжча сурт а гур долуш къагийна, ткъа даг чохь кхехкаш безам а бара.

ЭхI, ма хаза эшарш локхура хIетахь, ма хазахетара уьш, дукха сихваларна хьуьхьа а воьлла, цIена, тайп-тайпана хьаннийн хьожа йогIу хIаваь а муьйлуш, вогIучу Покказний, Оччиний. Очча ша ма вара хIетахь дика илли олуш. Цо-м масех шо хьалха Ануца а олура дуьхь-дуьхьал къамел деш долу илли. ХIинца оцу илли тIехь буьйцу безам хIокху шиннан дегнаш чохь кхоллабелла. Ткъа оьший и массарна а бовзийта? ХIан-хIа. ХIетте а Оччас и йиш иен даг чохь локхура кест-кестта. Иза иштта яра:

ЙОIA:

Киса дитгал саба эцна, со хитIа гIура ю.

КИАНТА:

Сирчу дина ва хиъна, со тIаьхьа вогIур ву.

ЙОIA:

Сирчу дина ва хиъна, хьо тIаьхьа веача,
ХIурдан чIара ва хилла, со хи чу лечкъар ю.

КИАНТА:

ХIурдан чIара ва хилла, хьо хи чу лечкъича,
Болатан мIара ва хилла, хьо лаца вогIур ву.

ЙОIA:

Болатан мIара ва хилла, хьо лаца веача,
Сийна кхокха ва хилла, со стигал ера ю.

КИАНТА:

Сийна кхокха ва хилла, хьо стигал ва яьлча,
Мокха куьйра ва хилла, со тIаьхьа вогIур ву.

ЙОІА:

Мокха куьйра ва хилла, хьо тІаьхьа веача,
Берцан кана ва хилла, со лаьтта Іенар ю.

КІАНТА:

Берцан кана ва хилла, хьо лаьтта Іенича,
Йоккха боргІал ва хилла, со лехьо хІуттур ву.

ЙОІА:

Йоккха боргІал ва хилла, хьо лехьо хІоьттича,
Шийла дакъа ва хилла, со охьаюжур ю.

КІАНТА:

Шийла дакъа ва хилла, хьо охьа ва йоьжча,
Кисин марчо ва хилла, со хьоьца хьаьрчар ву.

ЙОІА:

Кисин марчо ва хилла, хьо соьца хьаьрчича,
Готгачу лахьти чу ас ерзайойтур ю.

КІАНТА:

Готгачу лахьти чу ахь ерзаййтича,
Ножан уппагІ ва хилла, со дуьхьал хІуттур ву.

И йиш Анус, Оччас хІинца ца локхура. Амма Анус
кест-кеста ша локхура башха эшарш. Уьш дукха хьо-
лахь беамаха лоций хуьлура. Цу тІехь вуьйцург ша во-
луш санна хетара Оччина. Ткъа Анус:

Чергазийн чаккхарма,
Цу некъан бохалла,
Цкъа тоьхча тоьар ю
Дикчу динна шед.
Маьждиган доккхалла,
Цу нехан дукхалла,
Цкъа аьлча тоьар ду

Дикчу кІентан дош.
 Схъавала, ва кІанат,
 Лам тІе дала ва вайша,
 Лам тІерачу ламхошца
 Лам боькъур бу вайша.
 Хъан туьран дитга тІе
 Некъ буьллур вайша,
 Хъан тоьпан чаппах тІе
 Юрт юьллур вайша.
 Чергазийн хъан верта
 ТІетосур вайша,
 Сан хуьтан гІабали
 ГІов юьллур вайша, –

боху йиш лекхча, Оччин ойла хуьлура, цхъана сир-
 чу динна тІе а хиъна, шеца кІайн гІабали юьйхина Ану
 а эцна, генна лаьмнаш цоьстуш, хъаннаш юьккъехула
 дІаваха, тІаккха цхъана лекхачу лам буьххье а ваьлла,
 Ануга: «Суна хьо еза сайн сил а дукха», – ала, юха цІе-
 хъа догІуш шаьшшиь цхъана юьккъачу хуьна юьккъехъ
 тила а делла диса (уллохъ угІуш берзалой а хир ю), ша,
 Анун дог іра-кара хІиттош, халчу хъаннашкахула, кІор-
 гачу уьшалшкахула некъ лоьхийла, и шена мел тІаьххъ-
 ара а, сатоссуш, малхбале зарзлуччу хенахъ карабойла,
 бххар а малхаца, дела а къежаш, шаьшшиь шайн цІа
 кхочийла...

ХІумма а дацара Оччинний, Анунний безамна нов-
 къарло еш, цхъа ТІурло ца лерича. ТІурло лекхачу дег-
 Іахъ, боккха мара а болуш, жима стаг вара, адамна вуон
 болх хилча хазахеташ а, цунна дика болх хилча хала-
 хеташ а хиллачу шен дегара мелла а амалш схъаэцна а
 волуш. ТІурлон да Хъама наха шайлахъ, дика тоьаш
 вац а олуш, даима яьлла маж а, ирх хьийзина мекхаш а
 леллош, кІиранахъ шозза шен зудчух а леташ, шен дук-
 хахйолу хан хуьнхахъ экханна толлуш дІахьош, ша кьен
 стаг воллушехъ колхозе а ца язлуш, я шен бахамна тІе-

ЙОІА:

Мокха куьйра ва хилла, хьо тІаьхьа веача,
Берцан кана ва хилла, со лаьтта Іенар ю.

КІАНТА:

Берцан кана ва хилла, хьо лаьтта Іенича,
Йоккха боргІал ва хилла, со лехьо хІуттур ву.

ЙОІА:

Йоккха боргІал ва хилла, хьо лехьо хІоьттича,
Шийла дакъа ва хилла, со охьаюжур ю.

КІАНТА:

Шийла дакъа ва хилла, хьо охьа ва йоьжча,
Кисин марчо ва хилла, со хьоьца хьаьрчар ву.

ЙОІА:

Кисин марчо ва хилла, хьо соьца хьаьрчича,
Готтачу лахьти чу ас ерзайойтур ю.

КІАНТА:

Готтачу лахьти чу ахь ерзаййтича,
Ножан уппагІ ва хилла, со дуьхьал хІуттур ву.

И йиш Анус, Оччас хІинца ца локхура. Амма Анус
кест-кеста ша локхура башха эшарш. Уьш дукха хьо-
лахь безамах лоций хуьлура. Цу тІехь вуйцург ша во-
луш санна хетара Оччина. Ткъа Анус:

Чергазийн чаккхарма,
Цу некъан бохалла,
Цкъа тоьхча тоьар ю
Дикчу динна шед.
Маьждиган доккхалла,
Цу нехан дукхалла,
Цкъа аьлча тоьар ду

Дикчу кІентан дош.
 Схъавала, ва кІанат,
 Лам тІе дала ва вайша,
 Лам тІерачу ламхошца
 Лам боькъур бу вайша.
 Хъан туьран дитта тІе
 Некъ буьллур вайша,
 Хъан тоьпан чаппах тІе
 Юрт юьллур вайша.
 Чергазийн хъан верта
 ТІетосур вайша,
 Сан хуьтан гІабали
 Гов юьллур вайша, –

боху йиш лекхча, Оччин ойла хуьлура, цхъана сир-
 чу динна тІе а хиьна, шеца кІайн гІабали юьйхина Ану
 а эцна, генна лаьмнаш цоьстуш, хъаннаш юьккъехула
 дІаваха, тІаккха цхъана лекхачу лам буьххье а ваьлла,
 Ануга: «Суна хьо еза сайн сил а дукха», – ала, юха цІе-
 хъа догІуш шаьшшиь цхъана юьккъачу хуьна юьккъехь
 тила а делла диса (уллохь угІуш берзалой а хир ю), ша,
 Анун дог ира-кара хІиттош, халчу хъаннашкахула, кІор-
 гачу уьшалшкахула некъ лобхийла, и шена мел тІаьххь-
 ара а, сатоссуш, малхбале зарзлуччу хенахь карабойла,
 оххар а малхаца, дела а къежаш, шаьшшиь шайн цІа
 кхочийла...

ХІумма а дацара Оччинний, Анунний безамна нов-
 кьарло еш, цхъа ТІурло ца лерича. ТІурло лекхачу дег-
 лахь, боккха мара а болуш, жима стаг вара, адамна вуон
 болх хилча хазахеташ а, цунна дика болх хилча хала-
 хеташ а хиллачу шен дегара мелла а амалш схъаэцна а
 волуш. ТІурлон да Хъама наха шайлахь, дика тоьаш
 вац а олуш, даима яьлла маж а, ирх хьийзина мекхаш а
 меллош, кІиранахь шозза шен зудчух а леташ, шен дук-
 хайюлу хан хуьнхахь экханна толлуш дІахьош, ша кьен
 стаг воллушехь колхозе а ца язлуш, я шен бахамна тІе-

вирзина и табан а ца гІуртуш, ваьлла лелаш стаг вара, чІогІачу томкин цигаьрка а узуш. Динца а дукха йоккха зІе яцара цуьнан. Ма-дарра аьлча, марха, ламат, кхидолу Делан парзаш лелош вацара. Нагтахь когара наІар-мачаш дІаяха дог ца догІуш, масех де а доккхура цо, когаш билар-м дийца а ца оьшура. Ша иштта суьпалла дайна велахь а, Хьамас марха кьобалден де дика лардора. Оцу дийнахь иза шайн юьртарчу нехан массеран а кетІа хІуьттуш, хІорангахь аьлча санна, хІума а юуш, волалора. Цо шен мачаш, мел боьха хилча а, охьа ца йохкура: «Нехан хІуьттаренна».

Иштта тамашийна стаг вара Хьама. ОччагІаьрца-м вуон юкьаметтигаш яцара цуьнан: цо ехнарг Оччин дас а, цуьнан вежарша а лора; эшначунна кхарна гІодан иза а вогІура. Амма цкьа, цхьана, догІа а деана, юха малх а кхетта, кьегинчу бІаьстенан дийнахь, Хьама волчу шен декхар схьадеха вахана Оччин девашпа ТІупа цІа ца веара. Иза Хьамас кхин цхьа бехк а, гуьнахь а доцуш, ша волчуьра дІавоьдуш, мелла а гена-ваьлча, хьаьвзина дуьхьал а ваьлла, топ а тоьхна, вийнера. Топ кхеттачул тІаьхьа масийтта сохьтехь Іиллинера иза, цІий дІа а оьхуш, кхин тІе адам а ца кхочуш, оцу буса деана догІа а цунна тІе дилхинера. Ткьа шолгІачу дийнахь Іуьйранна, цхьана кулла бухахь велла Іуьллуш карийра ТІупа. Шегара и бохам баьлча, кхин бехкала вахна а ца хьаьвзира Хьама. Иза лачкьа-м мухале а ца лечкьира, мелхо а ша оцу хьенехІарах гучу-ваьллагунна топ еттар ю бохуш, кхерамаш а туьйсура цо БотагІарна (Бота Оччин ден цІе яра). Цундела Оччин жимах волчу девашас БочІас юьртана малхбузехьарчу орцаца хьалаяьллагчу хьуьнхахь, юьхь-дуьххьал тІе а Іоттавелла, ший а йолуьйтуш топ а тоьхна, вийра Хьама. И дов баккхийчу наха, вийна ши стаг дуьхь-дуьхьал а лерина, дІадерзийнехь а, Ботин, Хьамин доьзалшна юккьера юкьаметтигаш берзан, газанан санна яра. Ткьа хІинца Оччий, ТІурлой цхьана йоІана тІе-

хъовзар гІелъяла йоьлчачу цІарна тІе хІуп алар санна хІума дара.

Турло хІокху тІаьххьарчу хенахь цхьаболчарна чІогІа Іедалан стаг хеташ вара. Ши шо хьалха юьртахь кхоьллінчу комсомольски ячейкин сикиртар ТІахин некъийн стаг вара. Цо шен ницкъ мел кхочу дуьхьало йора комсомоле кхечу тайпанах болу кегий нах бовларна. (Цул сов, нахалахь дуьйцуш дара хІокху Турлон генаро гергара стаг НКВД-хь болх беш ву бохуш а...). Ингга Гуллакхаш хьаладевллера кху тІаьххьарчу хенахь ТІахин некъех болчу нехан.

Амма Очча цунах бзалур вацара. Нагахь санна Анух лаьцна ойла еш шен даг тІе, Турло Іедалан стаг ву, цунах ларвала веза аьлла, кхерам иккхича, Оччина ша цкъа а кьонах хетар вацара, я цунна буса наб а кхетар яцара. Оччина гург цхьа шен Маьлх-Аьзни Ану яра. Цунна хьалхахь, цуьнга болчу безамна хьалхахь Оччина кхидолу хІумнаш мелла а кІезга а, жима а, пайдабоцуш а гора, мел даккхий хилча а.

Турлона, шена гергахь, ша синкьераме а веана, кегийчу нахана юьстах а ваьлла, куро, бугІа санна вуса а велла, дІа а хІоьттина, лаьттича, синкьерамехь мел йолу йоІ шег а хьоьжу а, шен Гуллакх тІелаца кийча ю а моьттура, ша «Іедалан стаг» хилар дагадеьча-м муххале а. Амма цуьнан и кура ойланаш, маьждиган момсар тІера чукхоьссича кхийран пхьегІа санна, йоха-м юьйхира кхуо шен Гуллакх Ануна тІедахьийтинчу сохьтехь. Анус шена дуьхьало йича, чІогІа оьгІазвахара Турло, ткъа и Очче яха безам болуш юйла хиьча, цо сацам бира Ану ядо. Амма Турло цергаш хьекхоччохь вуьтуш, Токказий, Оччассий лула юьртарчу шайн хьеший болчохь йоссийра Ану.

Екхна буьйса яра и. Гуьйренан белхаш дІабирзине-ра. Дорчий ялтех дуьзнера, Подмаш-докъар такхораш деш дІадоьттинера. Оцу буса тамашийна цхьа а хІума а ца хилира. Бетгаса а, седарчий а, юрт а ша ма-

ярра яра... Амма Оччиний, Ануний дерриге а Іалам – стиглара седарчий а тІехь – хийцаделлера. Цу шинна мохехь гІан-патар тахкар, беттан серло а, шовдано ден шабарш а, ша иштта дІа Іаламан хиламаш боцуш, доккха маьІна а, шен-шен кЪайленаш йолуш а хІумнаш хетара.

ТІокказа: «ХІинца дуьйна дІа тхан нус ю-кх хьо», аьлла, Ану шена хьалха а хаййна, уьш сихха лула юьрта боьдучу новкЪа бевлира. Цъхамма а кхуьйсус тоьпаш яцара, я нускал схьакхачаре хьуьйсус цхьанхьа а хІоттийна гІовгІане ловзар а дацара. Дерриге а Іалам тийна дара. Говрийн бергашна кІелахь кеглора новкЪа эгна диттийн дакЪаделла гІаш а, хилла хьуьнан кхораш а. Зевне тийналла яра лаьтташ. Органан чІожахь сийса а сийсаш лаьттара кІайн дохк. Жимма хьалха йогІучу ТІокказан говрана улло шениг а таІийна вогІура Очча. Ану цуьнга хьоьжура. Оччина цуьнан доьлу бІаьргаш гора. И шиь дист а ца хуьлура. Амма цу шиннан ши дог дара кЪамелаш деш.

Анун даго бохура: «Очча, хІара ю-кх и тамаше, сатийсаме, ирсе буьйса, туьйранахь юьйцу».

Оччин даго бохура: «ХІаь, Ану, дІо стиглахь, гой хьуна, уггаре а сирла цхьа седа? И суна хьо хета».

Анун даго: «Очча, ма хаза а даьржа, дІо хьажахь, дохк чІажахь».

Оччин даго: «Ану, хьаьмцаш а ношбелла, кхораш а хилла, суна хьо сайн сил а...»

Анун даго: «Суна хьо а... Гой хьуна кІайн кортош долу дІо лаьмнаш, цхьа хаза лаьтташ».

Оччин даго: «Го суна... Ас хьуна кхана талла а вахна, хаза лу лоцур ду лело, хьан дог дело».

Анун даго: «Ас хьуна каранаш а дуцур ду, хьан куьйгаш шел ца далийта, суо даим хьоьца хилийта».

Оччин даго: «Кестта ло дуьллур ду арахь, дарц а дер ду шийла, узам беш гІийла, амма хьо чохь а йолуш, цкЪа а шеллур яц вайн тайна хІусам, тешна ву со...»

Анун даго: «Іа деъча, дарц даълча, ас йоккха цѣ латор ю кхерчахъ, яй а хир бу кхехкаш».

Оччин даго: «Ас хъуна цѣ лато дечиг а дохъур ду хъуьнхара... ЭхІ, и хан тІекхачахъара».

Анун даго: «Ас хъуна сайн эшарш локкхур ю мелла-ша, гІел ца луш...»

Оччин даго: «Ас хъуна...»

Анун даго «Ас хъуна...»

Иштта дІа кхин а, иштта дІа кхин а. Кхача ца луш Іенара дегнийн къамел. «Гурт-гурт» дора дегнаша, «гурт-гурт» деш, цхъанаэшшарехъ йоълхура говраш а ІиндагІаш дийшинчу новкъахула. Некъ, цхъа гола а тоьхна, басах чубоьрзучу кхъьчча, кхарна дуьхьал кхий-тира говраца охъавогІу цхъа бере. Цо ша кхарна улло ма нисвеллинехъ:

– Сабурдел цкъа, – аьлла, мохъ туьйхира.

ТпоказгІар, шаьш зуда ялош богІу дела, бегаш беш цхъаъ хир ву-кх аьлла, кхин совца а ца совцуш, юбста-хо тІехлилхира.

– Далин вазлор ас топ ма туху шуна, савца! – элира вевзаш воцчу беречо.

Тпаккха Тпоказа: «ХІокхуо лелориг лаа-м ма дац», – аьлла, сихха говр, дуьрста юха а оьзна, сацийра.

– ХІун боху ахъ, къонах? – хаьттира цо, шен кис-нахъ Іуьллучу тапчина тІе ка а дуьллуш.

Ткъа вукхо, шен говр хаьккина тІе а веана, элира:

– Шу зудай ялош багІуш буй?

– Ду-те.

– Делехъ, цу хІокху новкъа дІабоьлхе, шуна цхъа бахум хуригбу шуна...

– Хъуна хІун хаьа?

– Со хІунца дІагу схъавогІуш дуьйцу хази суна. Пхе-ялх саг ву циге. Цхъамма баху: «ХІунца схъакхачу де-заш бу овш». Вукхо баху: «Цкъа хьалхи говрашна а туо-ниш тухуриг ю вай, тІаккха цІеххьена тІебеттабале зуда охъайоккхуг ю вай»...

Тюкказ а, Очча а кхийтира ца вевзачу беречо дуй-
цург бакъ хиларх: схъахетарехъ, ТюрлогIар бара кхар-
на кIело йинарш.

– Со Хулундара БатIин кIант Iайха ву шуна, АтагIис
водаш ву со, нагахъ шуна накъост эше, со а вагIу шуци.

– ХIан-хIа, хъуна баркалла, тхо кхечу новкъа гIур
ду, – аьлла, Тюкказа шен говр боккхачу некъа тIера кIел
а яьккхина, хъуьнан хоти чу ерзийра. Кестга, уьш кхин
зен-зулам а доцуш, лула юьрта дIакхечира.

КIира зама яьлча цIа ялийра Ану. Дика дIадирзира
и гIуллакх-м, нехан цергех хи а долуш, дика дIадирзи-
ра. Тюкказ а веара шен ненаца Оччин зуда декъальян,
цIестан кIудал а, кхин цхьацца хIума а йохъуш.

Тюкказ бегаш, пайдабоцу къамелаш кIезга а долуш,
шен пхийтга шо кхаьчначу дийнахъ дуййна нахе салам
дала а, кегийчу нехан пхьобхане¹ вийла а волавелла,
деш долу къамел доккха а, хадам боллуш а деш, жима
стаг вара, стохка ткъе диъ шо а дуьзна, хIинца ткъе
пхеа шаре вирзина.

Иза жимчохъ дуййна халкъан иллешца кхиина вара,
цу тIерачу турпалхойх тарвала а гIерташ. ХIинца цуь-
нца и тарвала гIертарш дацахъ а, хьалха бер долуш и
лелорна, цуьнан амалехъ йиснера воккха лелар а, дош
ондда алар а, совнаха, ца оьшу бегаш ца бар а, иштга и
тайпа кхин а башхаллаш.

Тюкказан а бара юьртахъ шен цхьа безам. Иза хIин-
цца вуьрхIийтга шаре йирзина, лекхачу дегIахъ, хаза
бIаьрг-цкъоцкъам долу Наташа яра. Иза ша украинхо
яра. Цуьнан да ткъе итталгIачу шерашкахъ шайн мах-
кахъ йокъа хилар бахънехъ, ялта а ца хуьлуш, хIоьттин-
чу мацаллех бевдда Кавказе баьхкинчу иттаннаш эзар-
наш адамех цхьаь вара. ХIетахъ царах доккха цхьа дакъа
Нохчийчу а деара, уьш нохчаша дика хьошалла деш тIе
а ийцира...

Наташин да Яков дечиган пхьола дика деш говза
стаг вара. Шений, шен итт шо кхаьчначу йоIаний яахI-

ума а, тІеюха хІума а, охъадижа меттиг а елчхъана, хъан-
на а хІуъу а болх бан а реза хир волуш, гІаддайна кхе-
чира Яков хІокху ламанан юрта. ХІокху юртахъ гІех-
хъачул сов ларош волчу Элжаркъас и генара хъаша ша
волчу тІе а ийцира, цунна бан болх а белира: зуда ялон
дезачу шен кІантана цІенош дар. Якова ша шена хІот-
тийначу мехал сов Элжаркъас цунна кхин тІе ахча а,
кхин йолу цІентІехъ дІаса оышу хІума а лур ю аьллера,
цунна шен махка юха ваха а, шена керла бахам боло а
гІодархъама.

Амма мисканна доьгІна ца хиллера юха Украина
гар, иза цІеххъана кхеттачу цамгарх велира. Ша леш
шен йоІ Наташа Яковс Элжаркъех тешийра, цуьнга и
хъайн йоІ йолуш санна, гІайгІабеш Ілашгъяхъара аьлла,
дехар а деш.

Элжаркъас а, цуьнан зудчо Базийхъата а, веллачун
дехар кхочушдеш, шайн массо а доьзалхочул хъоме а,
дукхъазаш а кхийра Наташа. Наташина нохчийн мотт
а Іемира дика, ткъа нохчийн гІиллакхаш, уыш шен къо-
ман долуш санна, йоьІан дагах, цІийх доьллера. И йоІ
юьртана а езаш а, хъоме а яра, дуккха а кІентий а бара
цунна тІеххийзаш. Амма Наташас къастийнарг ТІок-
каз вара. Ткъа ТІокказан да-нана, шаьшшинна и йоІ
сзахъ а, цуьнан схъаялар кхечу къомах долу дела шина
даггахъ дара. И хиьначу Оччассий, ТІокказий, тІаьх-
хъарчун дай-наний кхин дуьхъал далале аьлла, хъалха
Ану санна, лула юьрта а йигна, йоссийра иза.

ХІетахъ юьртахъ хийла хабарш даьржира. Цъабол-
чара бохура: «Деллахъ ю Сепехъатан хаза нус, дика
гІиллакх долуш а ма ю»; ткъа вукхара – шайн дог-ойла
мелла а кхоьлина болчара, цабезамца: «Эш-ш, чІогІа
захало ду-кх и, копар-кериста а ялийна», – олура. Оцу
тІаьххъарчарна юкъахъ бара, и йоІ («Хаза куц-кеп а
долуш, шех йинарг хир йолуш а ю и», – олура цара
хъалха) шайн-шайн кІанте ян реза цахиларна хъагІ лаь-
царш а. Ткъа кхоалгІанаш шайна гергахъ оцу захалонна
кІорге, хиндолчуьнга хъуьйсура. Цара бохура: «ХІан-

хІа, цунах захало хир дац... Къона волуш-м дІаІийр ву и цуьнца. Ткъа могашалла а, къоналла а массо хенахь, ма ца лаьтта, цхьа хала киртиг тІекхаьчча шен дагах кхетар йоцург яло ма ца еза. Ткъа кхечу къомах йолу зуда кхетар ю аьлла тешийла а ма яц, – ша дІатосу волу зуда яло мегар дац»...

Амма и хабарш бакъ ца хилира. Покказзий, Наташий даима кхетара вовшийн дегнех...

Хаза зама дІаяьхьира Очассий, Покказий. Буйсаде цхьаьна доккхуш вара и шиь. Покказа ша жижиг дохьуш базарара цІа воІуш, ах Очча волчохь охьадуьллура, я чохь мерза кхача бина хилча гуттар а, Очче дІа а кхойкхий бен, и баа охьа ца хуура и. Иштта кхарна тІера стигал лилула-сийна а йолуш, дІадахара хийла де. Амма...

ЙоІ шена везачу кІанте яхар. ХІун ду кхузахь вуон? ХІумма а. Амма иза ТІурлос чІир эца езаш гІуллакх лерира. Цо и эца а ийцира.

БІаьстенан юьххьехь дара и. Арахь дешна а, дашаза а долу ло хаттах цхьаьнайна тІеда яра. ТІуьна дохк Іуьллура юьртана тІехь. Ишттачу цхьана дийнахь хьуьнха дечиге вахна Бота цІа ца веара. Иза ТІурлос, шен деган хьу йойуш, вийна хиллера.

Цул тІаьхьа, ша обарг ву аьлла, цхьана ша санна болчу накъостех а кхетта, базара воьдург а, цигара цІа воІург а ца вуьтуш, талораш дан вуьйлира ТІурло.

ХІаь, Саьрмик туьйлира хІинца Оччел. Цо Оччин угтаре хьомечу нахах цхьаь дІавехьира. «Бота шен кІентан дика да а ву, шен дега хьаьжжина дика воІ Очча а ву», – олура Ботиний, Оччиний юьртахоша. Оччас дуьхьал дош аьлла а халахетар ца динера шен дена. Ден лаам – цуьнан лаам бара.

Цхьана дийнахь, Бота цІахь а воцуш, стерчашца масех салаз дечиг деара Оччас. И цо арахь нисдеш охьа а диллира. Сарахь цІа веанчу Ботас элира:

– И дечиг рагІу кІел эцнехь бакъахьа дара, арахь а мегар ду и мага-м.

Кхин хIумма а ца элира. Делахь а и тобира Оччина, буса чу а ца воьдуш, кьайлах и масех салаз дечиг риглу кIел а даьхьна дIанисдан...

Саьрмико толам баьккхинера. Амма и эшо безара. И эшорхьама кьийса дезара. Оччас кьийса а кьийсира, кхечу кьийсамхойх дIа а кхетта. Кестта оцу кьийсамо шен стоьмаш а беара: ТIурло а, цуьнан накьостий а лийцира.

Амма Очча кхеттера Саьрмикан бохам лайна ша цхьаь хилла ца Iарах. Саьрмикна дуьхьал даим а кьийсам латто безарх.

Цундела, комсомолан обкома векал а веана, юха шолгIа вовшахтоьхначу ячейке ша дIаэцар дийхира Оччас.

Тайп-тайпана Iалашонаш, тайп-тайпана кхетамаш а бара комсомоле богIучийн, нислора шайна цхьацца аьгтонаш лоьхурш а.

ХIаь, тайп-тайпанчу кхетамца, бIаьргашца хьуьйсура нах «комсомолашка». Ткьа Оччина уьш Саьрмикна дуьхьал гуттар а латточу сийлахьчу кьийсаман бIаьхой санна гора. Цундела и церан тобане дIа а язвелира. Иза дара эзар исс бIе ткье ткьаессналгIа шо. Цул тIаьхьа мел эшамаш, бохамаш лан дийзира, Оччин шен дезна ца Iаш, дерриге а халкьан а. Хийла денош дIаи-хира Нийсонал Саьрмик тулуш. Амма Очча, ша мел холча хIоттарх, шен дог хиндолчух ца тешаш мел чIо-гIа хьегIарх, гуттар а тешара, я теша ницкъ ца хилча а теша гIуртура Нийсо Саьрмикал тулург хиларх. Цундела Оччас, хийламмо санна, шен ницкъ кхочург дерриге а дора и толам гергаозархьама.

4

ЭхIей, Хьекьалан да, иза-м цхьа ларча бен яций Оччин кхача ца лучу ойланех, цо-м Оччин дахаран сов кIезиг мур сов беса бен ца гойтий. Оччина-м цкьа

а кЈордор дацара хьоьга шен дахар дийца, делахь а, хЈинца садайна, хьо набарна теҀа, хЈаь, къяналла ю-кх шен амал гойтуш. Иштта-м Оччин а яц хьоьца латта йиш, иза хЈинца дҀагЈур ву шен кЈант Мохьсум волчу, Іен-м гЈур вац. ХЈан-хЈа, иштта дҀа. Цхьа масех дош ала. Ша цҀа воьдийла хаййта. ТҀаккха иза Ш.Юьрта йоьдучу автобуса тҀе кхиа дезаш ма ву. ТҀаьххьара цхьа автобус бен гЈур а ма яц тховса Ш.Юьрта. Цу тҀера охьа а воьссина, ялх сов километр гҀаш ваха а ма деза Оччин. Иза-м хала некъ бацара, цига дҀакхаьччехьара. Дика а ду-кх шен дог-ойла йийца цхьаь хилар. Дика сапаргҀат дели-кх хЈинца Оччин а, цуьнга хЈинца сел чҀогҀа оьшу кьонахалла йоьсси. Цундела цуьнан боллар хьалхачул онда ду. Тарамбай йоьттина хиларе ца хьоьжуш, таттавелла тевелира иза: иза сиха ма вара.

Очча шена хЈокху тҀаьххьарчу масех баттахь хиллачу хЈусаме вогЈучу хенахь, оцу чохь, дивана тҀе агЈор а ваьлла, цигаьрка а багахь Іуьллуш Макшерип а вара, цунна дуьхьал, лоха гҀант а хЈоттийна, гҀодаюккьсел лакха цхьалха а ваьлла, синтем байна, кест-кеста ко-рах ара а хьоьжуш, Мохьсум а вара Іаш.

– Дера, сосед, шай-кай алссам хилахь а, дукха рискованни гЈуллакх ма дара Москохара товараш Грозне дар. Бакъдерг дийцича, со-м кху тҀаьххьарчу хенахь и хечеш-мечеш, и тҀелхигаш, и пайдабоцу хЈумнаш юх-куш а ма вацара хьуна. Я – по крупному... Техника яра сан профиль... – цигаьркнан кЈур чҀагарш еш ирх а оьхуьйтуш дуьйцура Макшерипа. – Амма иза а кхераме гЈуллакх ду... Тхан компанех сой, кхин цхьаьий бен ца висина имущество конфисковать ца еш. «Нехан гҀалаташ тҀехь Іама веза», – кицано ма боххура. ХЈинца оцу ВАЗ-е ваха дагахь ву со, гЈуллакх хилахь. Шай-кай алссам йолучух тера ду цигахь, дохка басар-масар, запчаст-мапчаст хир ю... Иштта ду гЈуллакхаш, сан доттагІ...

Мохьсум кхин башха ладугЈуш а вацара Макшерипа дуьйцучуьнга. Кхуьнан сагатдийриг шен бала бара.

ХИинца цхъа сахът хьалха Зина Шарпудди волчу шай-
н хилла бохам дАбийца а яхийтина, цуьнга хьобжуш
Iара Мохьсум.

Шарпуддех йоккха дегайовхо яра Мохьсуман: хьал-
ха хIара оцу метте балха а стундас ма вахийтира шена
бевзачу накъосташкахула. Цунна хIинца а ца хаъара
Шарпуддина бевзаш хилла болу накъостий, цхьаберж
цул хьалха а, вуьйш цул тIаьхьа а шайн белхан метти-
ганшкара дIабаьхнийла, ткъа дIаваккхаза виснарг, оьр-
сашна а дайна, хил тийна а, бацал лоха а хилла Iаш
пуйла. И шена ца хуу дела, Зина хIиндий-хIинций хаза
кхьаь бохьуш схьакхочур ю бохуш, синтем байна Iара
Мохьсум. Эххар а Оччас ша схьакхачар хоуьйтуш не-
Iар тIера горгали бекийча, Мохьсум, и Зина ю моьт-
туш (Очча-м цунна дага а ца воIура):

– Зинек, собарделахь, я сейчас, – аьлла, неI схьаел-
ш вахара.

И ша кхочушдича, Зинин метта Очча а гина, Мохь-
сум, шена тIехь коч цахиларна, гIеххьа цIий а велла,
сихха дехьа чу а иккхина, шена тIе коч а юьйхина, схьа-
нсара. Очча, дуьххьал дIа долчу цIа чохь диван тIехь
иьжина Iуьллуш Макшерип а гина (и гича, лаьхьа гича
сашна а хетта), аьтту агIорхьа долчу яахIума кечъечу
цIа чу велира.

КIант, – элира цо Мохьсуме, лекхачу гIанта веза
охьа а хууш. – Со цIа ваха воллу.

Мохьсумна, иза ша а цецволуш, кхин бен а ца хий-
тира Оччас аьлларг. Амма кхетамо гIо дира цунна: цо
и деннаш шена сов чIогIа халахетта моттуьйтуш сих-
ха элира:

– Муха?

Амма цо сел чIогIа хьегна и къа эрна хилира: Очча
хIара тергалвеш а вацара. Цо шен къамел кхидIа а дора:

– Ас дан хIума дац кхузахь. ХIинца бIаьсте а яьлла,
дечиг-хIуманца со ларор ву, я ца ларрол иштта
гIаддайна а вац. Ткъа ахь са а ма гатде, хаза хьайн хьа-

нал болх беш, хъайх нехан бIаьрг а ца бодуьйтуш, ваха. Стаг хила хала ду хьуна, стаг ца хила атта ду. Стаг хила хъажа веза. Къонах хилахь, суна а, юьртана а, махкана а юьхькIам бу хьо. Къонах ца хилахь, бала а бу хьо бок-кха... Кхин сан хьоьга ала хIумма а дац. Я хьо жима а вац, муха ваха веза ца хаьал. И сан тIелхигаш а, хъайн ка ма елли, хъалаяийта... ХIан, Iодика йойла, со автобус тIе кхиа дезаш ву...

Мохьсума цо къамел деш а, юха и дина ваьлча а, хъалха санна, шена кхетамо ма хьеххара (синхаамаш, цуьнан цкъа а хила а ца хилча санна, къайлабевллера) масех дош элира, хIокху тайпана дерш: «Хьо хIунда воьду дIа»; «Дада, суна бехк ма биллалахь»; «Тховс-сехь хIунда воьду хьо, кхана вахча ца мега?»; «ХIа-а, хъайн юьртахь Iийна а волуш, гIалахь ца Iело-кх хьо», – иштта дIа кхин а. Ша и дешнаш олучу хенахь Мохьсум, ницкъ мел кхочу шен юьхь кхоло, бIаьргаш сингаттаме хилийта гIюьртинехь а, шайца цIенчу синхаамийн цхьа а Iаь йоцу дела, уьш, Оччин дагах кхетар-м дийца а ца оьшура, цунна ура-атталла, церан маIна а къаьсташ, хаза а ца хезира.

Арахь Iаржьеллера. Масийтгаза тIекIелдинчу цIен-нойн кораш а, некъан йистош а хъалалеттачу электрически лампанаша къагийнера. Шайн-шайн хIусамашка дерза сихделла хьийзара адам. Цхьаберш, яахIума юхкучу туькана чу а лелхий, катуххий шайна оьшург а оьций, дIахьолхура, вуьйш – и гIуллакх тахана Iуьй-ранна динарш – туьканал тIех а бовлий, сихха тарамбайна я автобусна тIе ховшучу боьлхура. Ткъа кхоалгIанаш и хъалхарчу шина тайпанан нах тергал а беш, паргIат, цигаьркаш уьйзуш, я ца уьйзуш, хIора тIех мел волучунна бIаьра хьоьжуш, я уьш цхьа а тергал а ца веш, лелара. Хетарехь, и кхоалгIанаш шайн доьзал кхоллаза, я цкъа кхолла а кхоьллина, юха и боьхнарш бара.

Очча царах цхьа а вацара, амма оцу кхоьа а тайпанчу нахах тера-м вара и. ХIунда аьлча, хъалхара шина

тайпанара нах санна, шен цІа хьаьдда (цуьнан цІа ламнан жимчу юьртахь ду) вьодура и. Ткьа кхоалгІаче-ран санна, кхуьнан цІахь хьоьжуш доьзал бацара, цкьа мацах и хиллехь а, хІинца боьхнера.

Шена мел чІогІа хала ца хетийта гІоьртича а, дог мел чІогІа чІагІдан хьаьжча а, Оччина хала-м хийтира ша иштта, шен кІантаца дІа а кьаьстина, схьавогІуш. Дай, кІанттий вовших ца кхийти. Хала ца хеттал кІез-га хІума дуй и? Дера дац, Оччина-м муххале а, цу тІе кху тІаьхьарчу хенахь хІара дика дІа а воьллера гІалин урамех. Хьекьалан да, Зезаг, Чахчари кхунна хьоме, дагна гергара а хиллера.

ХІинца-м тІехьависи Хьекьалан да. «Іодика йойла хьан, Хьекьалан да, со-м вогІур ву хьуна хьо волчу, хьох дагавийла». Зезаг а гучудели. «Іодика йойла хьан, Зе-заг, со-м вогІур ву хьан ІиндагІашкахь садаІа. Даима кьона а, синкьераме а латта хьо!» ТІехдели Зезаг. ХІин-ца автобус Чахчари тІехула хахкаелла йоьду. «Чахчари, хьан а Іодика йойла. Хьо-м кьонах стаг ю, ахь хІуьу нов: гІовгІа а, йозалла а, иралла а. Со кхочур ву хьо волчу а».

ТІехьелира Чахчари а. Автобус автостанце схьакхесира. Яссалуш лаьттара автостанци. Очча схьакхачча, масех автобус бен яцара социйлехь а. «Деллахь, и син автобус дІаяхна ма хилахьара, вуха оцу хІусаме булІса яккха ваха дезахь, ма дош а дац хьо», – сингаттаме ойла хилира Оччин. Амма эццахь цуьнан сате-леш диспетчеран мохь бийкира: «Ялх сахьт итт минот яьлча Ш.-Юьрта йоьду автобус дІайолало масех ми-нот яьлча. Билетах дерш автобусна тІе гІо».

ХІора автобусна тІе а вьодуш, цу чуьрачаьрга хоьт-тун, эххар а шена оьшург а карийна, хьалавала гІоьр-тира воккха стаг. Амма эццахь:

ХІей, хІей, ахь хІун до, ахь хІун до? – аьлла, шо-паро тоьхначу кІоршамечу маьхьаро сацийра и. Оччас дийцира ша мича вьоду.

– Делан вазлор, хьо цига водахь а, хьо цигара дIа-
водахь а, сан хьо вига йиш-м яц, воккха стаг.

– ХIунда? Ас мах дIалур бу хьуна.

– ХIахI, иза-м кхеташ ду, мах ца белча-м хьо цхьам-
ма а вуьгур вац. Ткьа хьо ас мах белча а вуьгур вац,
хIунда аьлча, сан ирахь стаг вига бакьо йоцу дела. Хьо
бахьнехь сайн белхан меттиг яйа йиш йолуш ма вац
хьуна со-м, сан цIахь кхаба дезаш диь бер а ду. Кхетий
хьо?..

Очча, кхуьнца хIуьу дийцарх бала пайда бац аьлла,
гIайгIане а воьжна, автобус тIера охьавоьссира. Шо-
паро воккхачу стагаца дийцинарг мелла а ца тайначу
цхьамма тIехьара схьа мохь туьйхира:

– И саннарш тIеховшарна ца яхна хьуна и автобус
бердах, хьо санначарна наб кхетта дела яхна хьуна.

– Яхнехь, суна кхетар яц хьуна наб.

– Дера кхетар яц ахь, оцу воккхачу стагана санна,
лекци тхуна вай хьалакхаччалц есахь-м. Вахь-хьа-хьа!..

Белабеллачу нехан гIовгIа яьржира автобус чохь.
Ткьа хьалхарчу Iойлехь Iачу студентан партпел а йол-
чу, цхьана жимчу стага (цунна шерра гинера Оччин
холчу хIотгар) тIе а вахна, элира:

– Накьост, и воккха стаг хьалавалийта ницкъ кхо-
чур бацара хьан? Со тIехьа цхьаьнца дIатарлур вара...

– ВаллахI, накьост, сан йиш-м яц и тIевалийта...
Сан цIахь кхаба дезаш диь бер а ду... Хьайна лаахь,
хьоу охьа а воссий, тIевалийтахьа.

– Делан вазлор, волуьйтур ву-кх, волуьйтур вац
моьтту хьуна?! – аьлла, охьайккхина: – Воккха стаг, хIай,
воккха стаг, схьавола, сан метта хьала гIо, сан, схьаэца
вицвелла, тхан дейишин сахьт дисна тхан деваша вол-
чохь... Дашо сахьт... ЦIа да аьллера цо, – аьлла, мохь
тоьхна, гIали агIорхьа гIийлачу боларца дIавоьду Очча
сацийра цо.

– ХIан-хIа, жима стаг, цунах хьаха хир дац гIуллакх,
– цо лелочух кхетта, элира Оччас.

– Дера хир ду-кх, хІунда ца хуьлуш ду?..

– ХІан-хІа, хьо дІагІо.

– Эццахь шопара схьа мохь туьйхира:

– ХІей ши кьо́нах, и шайн гІиллакхаш дитий, шаь-
пшиннах тІехуург тІе́хайи валийша... Хан тІехъя́лла
гоххаре́хь... И шун ца оьшу гІиллакхаш бахьне́хь, наха
аьрзнаш яздо тхуна... Сан цІахь-м кхаба дезаш диь
бер...

– ДІаволалолахь, и леш лаьтта хьуна, – аьлла, жим-
чу стага Очча, теттина, автобус тІе хьалаваьккхира.

Автобус дІайолаелира. Некъана шина агІор долчу
цІенойн корашкара серло етталора автобус чу, цу чуь-
рчу дукхахболчеран яххьаш гучу а йо́хуш. Уьш, цхьа-
ерш, набарна тар тесна яра, вуьйш уллорчо дуьйцу-
чуьнга ладоьгІначохь севцца, кхоалгІанаш (къамел дечу
дайн яххьаш) шайн хІоттам кест-кеста хуьйцуш, жига-
ри яра.

Массо а ойланаш дІаевлла, авгобус лаьмнехьа мел
те́ла, сапаргІат долуш санна Іара Очча. Кху тІаьххьар-
чу беттанийн гІовгІанаш, леларш, бо́хамаш, ла́замаш
– дерриш цкъа а ца хилча я цкъа а хир доцуш санна,
цуткъа пардо хилла дайделлера воккхачу стеган даг
тІекх. Цундела иза (цхьадика, цуьнан меттиг кора хьалха
и интеллера) корал арахь тІехлелха машенаш, церан
серлонаш, цІенош, дитташ леррина тергалдеш Іара,
уьш цхьа башха, дуьххьара гун хІумнаш йолуш санна.
Іакъдерг дийцича, ша ишттачу синъайаман хьо́лехь
ветихь а, Оччин коьрта чу хІара цхьа чекхъя́лла ойла-
м пІакхира: «Пирсдатало накхаршна тІе стаг вахийти-
на ми хилахьара...» И ойла цуьнан кхетаман хьалхарчу
тІетІанахь яра, ткъа кхетаман утгаре а кІоргерчу тІетІа-
нахь хилла ойла иштта яра: «Іен ницкъ мел кхочу ада-
машна пайдехь хила хьажа веза. Нагахь и хьан дан
ницкъ кхачахь, хьо хьайна а, я нахана а сов вер вац.
Нагахь санна, ца кхачахь, хьуна – дуьне а, нахана – хьо
и кІордоран кхерам бу».

Иза Оччин тІаьххъара ойла яра, кхеран автобус Варш-юьрта боьдучу некъа йисте кхачале. Цига дІак-хаьчча, Оччас, хаддаза утаре хьалхарчу цхьалхачу гІан-тахь Іачу некъахочунна ша лелийнарг а, цалелийнарг а, шена мел гина а, шена юьйцу мел хезна а авари шех Іоттаеллачуха хаддаза хабар дуьйцуцу шопаре, и юкь-ах а воккхуш, элира:

– Со кхузахь охъавоссийталахь.

– ХІокху сохъта, ас автобус сацошшехь ахь сом кеч-де, – шовкъе хилла вистхилира шопар.

Амма Очча шен киснара бохча схъа а даьккхина, цу чуьра сом схъа эцна валале, хевшина Іачарна юккъе-ра, вовшел тола гІерташ санна, вовших а хьерчаш, ма-сех мохь бийкира. Церан массеран а юкъара маьІна хІара дара: «Цо хІунда ло хьуна ахча, ма лолахь, иза оцу охъавоьссинчу накъостан билетца ма веъна». Иштта маьхъарий хезча, шен соьме болу безам мел алсам белахь а, шопаран ала дийзира:

– ДІадовла, ас-м оьцур дацара цуьнгара ахча, ас-м бегаш бой, – шена хьалха ша вистхуьлуш «бегаш» боху дош дага а ца деъаншехь.

Автобуса чуьра охъавоьссина Очча, йолучу бІаьсте-нан, денлучу Іаламан гІовгІанехь висира. Екхна, дук-кха а седарчий долуш, Іаьржа бІаьстенан буьйса яра ламчохь. Амма Оччина, шен бІаьрса къеналле хьаьж-жина ледара делахь а, шерра гора Орган чу буссу некъ, гора кху новкъара мел жима чхар. Аьлча а, цунна и ган ца гора, дерриге а цуьнан дегІана хаалора. Кхуза-ра массо хІума а, Органан гІовгІа а тІехь, хІаваъ а тІехь, стиглара седарчий а тІехь Оччина девзаш а, хьоме, гергара а, кхуьнан дагца, кхуьнан цІийца, сица гуш йоцу, амма цкъа а йоха йиш йоцу уьйр йолуш а дара.

Некъ Органна тиллинчу тІай тІе кхечира. ХІаь, хІа-ра ду и Орга, Башламан кийрара даьлла, чхернех, бер-дех дегталуш охьадогІург. Шеца нохчийн халкъан хийла хилларш, хиндерш доьзна долу. Оччина дагадогІу хІа-

ра Орга бераллехь дуьйна. ХIетахь ма дарра ду-кх хIин-
на а, я къан а ца делла, я кIад а ца делла, даима а кьо-
нах хилла дисна-кх и. Иза-м иштта хила а деза. ХIун
ду Очча къанваларх, Очча санна берш хийла къанбел-
ла хуна йистехь. Ткъа хьо, Орга, даима кьо-на, даима
кьо-нахалла йолуш хилла, хьо ишта хила а деза. Оччи-
на-м атта ду вала а, лаьтте дIаверза а, хьо даим иштта
кьо-на хилчхана.

Даима кыйсаме ду-кх хьо, Орга. Ахьа хьаьнца
кьуйсу? Саьрмикца. Тулгийн бердийн вастехь хуна
дуьхьал баьлла и. Амма хьо-м кьар ца ло цунна, я кьар-
лур а дац...

ТIай. ХIара тIай-м бетонах когаш дуттуш, тIе аьч-
гин рама а юьллун дина ду. Хьалха-м, Очча жима во-
луш, наха халла, даккъаш туьйсун туьллур. Иза, хIо-
разва а, догIа моццаза догIу, дистинчу Органо дIахьо-
ра.

Амма наха, юха а малх схьа ма кхийттинехь, керла-
ниг туьллур...

Кху меттиган цIе Муьж-агана ю. Эцца лахахь, бер-
дах схьаболуш муж болу дела... Дарбане хи ду. Кхуза-
м генинара дуьйна цомгаш нах оьху, дарбанаш лело.
ЛюбгIар бара кхузахь Iаш. ХIинца церан цIа хиллачохь
кетъелла кибарчигаш бен хIумма а ца йисна. Цхьа беш
а йисна, хIинца гIа даккха тохаелла йолу. Церан тIаь-
хьенах берш лахенца цхьанхьа бехаш-м бу.

Дешначу лайн айманаш хIиттина кхузахь. Баьцца-
ра буц йолуш, мелчу мохехь гIа доккху хьаннаша. Пхьи-
дин! Пхьидаш а ю екаш. Дерриге а Iалам меттахдаьл-
ла. Цхьа аьхна, тамехь, хих, бацах, седарчех, пхьидийн
энарех юьзна гIовгIа. Гуьйренца хIаллакьхилла дахар
юха денлуш, юха кхоллалуш ду...

ХIокху некъан шина агIор яьлла хуьн. Беркате хуьн.
Кху хуьнхахь йоцуш хIун ю: кхораш, Iежаш, хьаьмцаш,
степ... Йовхо кху хуьно ло, цIа-хIусам кху хуьнах йо,
утиа а кху хуьнхарчу ножах доккху... Дуккха а бахар-

хой бу кху хьуьнхахь: ча, борз, пхьагал, цхьогал, цЮкь, саллор, массарал а хьоме, гергара хета лу а. Миска лунаш я! ХІаллакхуьлуш лаьтта шун хІу. Шун мостагІий дуккха а бу: борз, цЮкь, кхидолу акхарой. Цул сов, адамаш а хІаллакдо шу, масийтта метр генахь хилча а ши Іуьрг долу чІижаргІа тІе а ерзайой. Іаламо хазалла, догдикалла, семалла елла шуна, амма и кІезга ду-кх дахарехь дисархьама. Дахарехь кьийса ницкь а, хьуьнар а хила деза-кх, Саьрмикца кьийса. Саьрмик-м вон хІума яй, ахь хьайн кьийсам жимма а лахбахь, цо хІаллаквийр ву хьо.

Седарчий. ХІинццалц тидам хІунда ца хуьлура теша седарчийн. Муха ду-техь уьш уллохь? Генахь дуй-техь уьш, мел?.. ЭхІ, хьо кьайленаш. Тамашийна хІума ду-кх хІинццалц седарчийн тидам цахилар. ГІала ца вах-нехь, хІинца а хир бацар-кха церан тидам. Хьажахь, хийла гІаланаш, хийла адамаш, хийла мехкаш ду-кх хЮкху лаьттахь. Хийла гІуллакхаш до цара кхочуш, хийла цІенош до цара, хийла готанаш оху бІаьста. Аьхка мангал хьокху. Цаьрца цхьа а бала боцуш санна Іий-кх хЮкху дезткьа шарахь... Бакьдерг дийцича, йиш яцара иштта ойланаш ян. Хьайн баланаш, хьайн гергарчийн баланаш дІа ца бевлча, нехан баланех ойла ма ца ялю... Кьайленаш! Ког мел баьккхинчохь ястаза! ЭхІ, маржа, кхин дезткьа шарахь ваха йиш хилча. Ма тамашийна а, кІордор доцуш а ду-кх дахар!

Некьан тІаьхьара гуолатуху меттиг. Некь. ХІара Варша боьду некь даима лаьттина, яраш а ца йовлуш. Хийла, хийла хьалха баьккхина хьо. ХІетахь-м халла бен ворда йоьдуш а ца хилла. Цул тІаьхьа, Шемал во-хийнчул тІаьхьа, хьо паччахьан салташа шор а бира, дика то а бира... ХІинца-м хьох боккха, шуьйра тІулган некь хилла. Хьуна тІехула хийла адамаш лелла, тайп-тайпана. Кхузара дІа лахенца шайн гІийла баккхал а эцна базара ихна нах, кхуза а ихна хьеший. Цхьа-берш ахь шена тІевуьгучу юьртара бахархой лорурш,

цѣран сий дийраш, вуьйш царна бала, бѣаьрхиш, кѣи-
цѣлла хьош а... Хьан йистош баланийн бѣаьрхиша тѣа-
дѣйна. Хѣтте а хѣнца хаза бай баьлла хьан йистош-
ца, хьаннаш а дебна.

Хѣнца хьуна тѣехь хазахетаран кѣамелаш хѣза. Хьу-
на тѣехула а буьйлуш, машенаш чохь а, гѣаш а охьаоьху
гѣалара бу, я мичара бу а хуур доцу кѣонанаш.

Уьш футболе, театре, кино, кхечухьа, кхечухьа дѣа-
оьху. Уьш хѣун ю? Шайн цхьа хѣумнаш хир ю-кх, керла
хѣумнаш... Хьуна тѣе-м цкѣа а яраш евр яд хѣнца, яьл-
ларг а машено хьаьшна дѣайоккхур ю.

Юьртан йист. Кешнаш. Ах кегделла а, кегдалаза а
чуьрташ долу а, уьш доцу а кешнаш. Кхузахь Юьрку хий-
ла, хийла хьалха кѣонахий хилла баьхнарш, шайн сий
дахарал а деза хеттарш, тѣемаш бинарш, машаречу хѣ-
на-ден куьйгаш лѣцнарш, хьаяза йолу хѣара яккхий
хьаннаш хѣдош, хѣара юрт йиллинарш... Кхиберш, кхи-
берш... цѣран тѣаьхьенийн тѣаьхьенаш. Хѣокху кешнаш-
кахь шен каш хуьлийла лууш хийла кхелхир-кх геннахь.
Оччина а лаьа-кх кхузахь ша лаьттах гѣойла.

Юьрт. МаьI-маьIпехь ду цуьнан цѣенош. Хийла, хийла
хьалха, цхьана гена махкара хѣордаца, хѣордан кема-
наш тѣе а хевшина, баьхкинчу бѣонах тѣаьхьависинчу
цхьана стага (гѣаш волавелла воьгуш кхуза кхачначух
гѣра ду иза), Варшахойн тайпанан дас йиллина ю хѣа-
ра, дийцарехь. Чѣаьнтийн-чѣожаца бѣхаш хиллачу
наьртийн зуда а ялийна, ваха хьѣна и кхузахь. Цунах
схьабевлла бу варшахой. Цара бѣжнаш лѣлош а хилла,
гѣишюш еш а хилла, ловзарш а... Амма баланаш хьѣга
лѣйна цѣран, кѣийса дезна. Саьрмикца кѣийса дезна...

Хѣнца-м бѣаьсте ю юьртахь йолуш. Хьаннийн вар-
паншкахула хьийзачу мелчу мохо шуш-ш до. Лайн Юьв-
рѣх дуьзна, гѣад стамделла, йиш гѣаргѣелла доьгу ахк.

Юькь-юкѣа лета жѣаьлеш, кхойкху боргѣалш... Мас-
со хѣума а хьаделла.

Цѣа. Хѣара ду-кх хѣокху ткѣех шарахь Оччин, Анун
хѣусам хилла лаьттинарг. Хѣумма а хийца а ца делла,

цхьа кираш жимма охьаэгар доцург. Кораш дика лаьт-та, атталла куьзган бIаьрг а ца кагбина цхьамма а. Оч-час ша дира хIара цIа. Хьуьнха а вахна, дечигаш а ехи-ра. Колхозан трактор а ехна, уьш цIа а еара. Лула-кула-ра накъостий а кхойкхуш, хьалахIиттийра цIенош. ТIак-кха, белхий а бина, поппар хьаьхира. Анус кир а туьй-хира, чохь пеш а йира. Дуьххьара кхарна чохь буйьса яккха чувахча, ма самукъаделира, цхьана ханна диц-делира дахарехь мел хьегнарг, мел лайнарг. ТIаккха... ТIаккха – юха а Iаьржа а, кIайн а даьхкира денош. ХIин-ца-м резадоцуш санна хета шу, цIенош. ВаллахI, шух къаста а лууш-м ца къаьстира шуна Очча а. ХIан-хIа, хера-м ца девлла шу Оччина. Шух схьаьстгалург, Оч-час ца Iебаш чууьзург кхунна масийгта шо хьалха ев-зина, йицлур йоцу хьоме хьожа ю.

Шийло ю чохь а. И-м хIумма а дацара. Кхана док-кхур ду-кх дечиг. Йоккха цIе а латор ю. Мохьсума и хIумнаш хьалайохьур хир ю. Амади вогIур ву кхана. Ву-те. Жимма агIорваьлча дика хир дара. Буха таса хIумма а яц теша кху чохь. Ю хIара черт²-м. ЭхI, ма хаза ду-кх цIахь. «Шен цIа – цIизн цIа», – эрна олуш ца хилла-кх халкъо. ЭхI, и пхьидаш. Ма хаза а хета уьш екаш. БоргIалш а ма ю кхойкхуш. Сатосуш ду-кх вай-на... Ма меллаша хилла Оччин болар. Малхбале ю сер-лайолуш. ХIан-хIа, кхунах наб хир яц. Iуьллучул а ара-валар гIоли ю. Хьожур ву-кх ирзу хIун деш ду, гIа даь-ккхиний теша бешо, бай баьллий теша кетIахь (хилла-чу кетIахь).

Сатосу хан. Iуьйре. Малх богIу, буйьсанан къайле-наш гучуйохуш. Буса хьуна инзаре-инзар хеттарг, дий-нахь цхьа миска колл хуьлу. Iуьйре, хьо а ю-кх, массо хIума санна, юха денлуш, къонлуш. Хьан стигал а ю сов сийна а, сов къона а. Хьан малх а бу эсала. Селха-на зуда ялийча санна.

Кху юьртара-м цхьа а стаг хьала а ца гIаьттина. ЭхI, алкханч яц и екарг? Алкханч гIаьттина хьала. Хийла

мехкаш теллина цІа кхечи хьо. «Шен цІа – цІиэн цІа»,
– олуш ца хезна хьуна?

Эвла йистера Іам, хьох лаьцна дуккха а хабарш
дуйцу. Хьун чу а вахна, хийла стаг велла боху. Хьан
бух а бац боху. Хьуна гондІа яьлла шач ю, хьан хи дІа-
хьулдеш, тІеэгна мажделла гІаш ду. ХІинца хьуна чохь,
пийн той хІогтийна, гІовгІанаш еш йохку пхьидаш...

Ирзу. Юьрта боьдучу некъа уллюхь ду хІара. Ботас
хийла некъахо, и вевзаш хилча а, ца хилча а, чу а ва-
лийна, сискал шена чохь елла хІусам лаьттина меттиг
и яйна. Стоьмийн беш ю гІа доккхуш. Можа зезагаш а
девлла бешан бухахь. Оччас-м' цхьалха, байлахь дуй-
тур дац хІара ирзу. Цо кхуза схьа а деана, колхозан нак-
хармозий дІахІиттор ду. Шена чохь Іен цІа а дийр ду
кхузахь. Амади кхуйлур ву кхуза, цунна туьйранаш а
дуйцуш, цуьнга хабарш а дуйцуьйтуш, хийла суьй-
ренаш дІахьур ю.

ЭхІ, и хьайба кагъелла хилла-кх, миска. ХІаь, къа-
нцла ю-кх. ХІетте а, ша йоьжна йоллушехь, гІа а даь-
ккхина.

Воккхадада, Воккхадада, Воккхадада! – аьлла, цІех-
хана бекначу маьхьаро шен ойланех юкъахваьккхира
Очча. Малх, гІеххьа лакха а баьлла, богура. Ткъа кху
ирзунна тІебогІучу новкъахула, Амади хьалха а ваьл-
ла, девдда догІура кегий бераш.

Ой, схьавадалахь Воккхададина, схьавадалахь, –
аьлла, царна дуьхьал хьаьдира Очча, Амади гина бок-
кхал чІогІа хаза а хетта.

Воккхадада, хьо цІа маца веана? – хаьттира Ама-
ди, шен ненаден марахь воллушехь.

Сийсара. Са-м ца гатлора хьан Воккхададина?

ХІаь. Дийнахь-м ца гатлора сан, буьйсанна гат-
лор-кх.

Ой, хьо ваха Воккхададина дукха! – аьлла, Оччас
Амади, хьала а кхоьссина, схьалецира.

Амадица хилла бераш, шаьш Оччас кхин тергал а ца дича, ловзуш, леташ дІасадаьржира. Оччий, Амадий шаьшшиь висира. Очча Амади хьистина а, цуьнца вийлина а ваьлча, цунна коьртах куьг хьоькхуш, цхьаьннан-м ойла еш ша Іаччохь дІатийра. Иштга тийна, куьйго, малхо вохвина, Оччин карахь дика дІатарвелла Іара Амади. Эххар а цо, Очче хьала а хьаьжна, хаьттира:

– Хьо кхин цкъа а дІа-м гІур вац, Воккхадада?

Оччас, гІеххьа вист ца хуьлуш а Іийна, эххар а элира:

– ГІур ву, лаьтта бухарчу дуьнен тІе-м.

– ХІунда? – хаьттира жимчо.

– Саьрмик бен.

– Оцу кІанта бен ца бийна и Саьрмик?

– Цо и цхьаь берах, дуккха а ма ду уьш.

– Воккхадада, со а вигахьа цига.

– ХІан-хІа, хьо жима ву.

– Воккхадада, со жима вац хьуна, ас стохка хІоккхуза яраш юккьехь гІаж тоьхна моьлкьа а бийра хьуна, – элира кІанта, ненаден карара охьа а иккхина, ша моьлкьа бийна меттиг а гойтуш.

– Кхуза кест-кеста воьллахь, Амади, со дІавахча. Кхузахь яраш йовлийтахь, моьлкьарчий дуккха а хир ду хьуна... ВогІур вуй хьо, Амади?

– Ву со-м.

– Воьллахь. Ткъа цига дІаваха-м кхуьур ву хьо...

ГІеххьа хан елира цу шиннах цхьа а вист ца хуьлуш. ТІаккха Очча, воккха стаг санна, ойлане вахначу Амадига а хьаьжна, велавелира.

– Амади, ас-м бегаш борий, со цкъа а дІагІур вац. Вайшимма, кхуза схьа а деана, колхозан накхарш дІах-Іиттор ду. Вайшинна кхузахь жима цхьа цІа а дина, ас хьуна туьйранаш а дуьйцуш, Іийр ву вайша... – иштга Амадица къамел а деш, и кара а эчна, яккхийчу гІулчашца юьрта боьдучу новкъа велира Очча.

МОХК БЕГИЙЧА

Ло дог Iу даккхийчу чимашца, массо xIума а хьул-
деш. Цкъадолчунна. Малх ма-кхийтти, гуча-м дер ду
дерриге а. Дуьненчохь ахь мел лелийнарг, замано диц-
даларан пардо тасахь а, мел тIаьхьа а цхьанхьахула гу-
чудолу. Вон а, дика а. Жаьмбикна-м гутгар а и иштта
луйла хаара. XИнца санна ца хиьнехь а, геннахь, кхе-
таман кIоргенехь ехара и ойла. Цо сецавора цхьадол-
чу некъашна тIе ца волуьйтуш. Хало-о-м дара иза,
кIетге а и хало лан а лайна, тIехьяьлча, декхна хетара
денош а, буьйсанаш а...

IОкь-юккъера екхна ю стигал. Мархашна юккъеху-
ла Iеначу беттасин серлонехь лепа чимаш. Куй дIа а
бььккхина лаьттаху цуьнан коьрта тIехь соьцу уьш, юха
деша.

Цо дIатуьллу куй. TIаккха хьаннашлахь Iуьллучу
жимчу юьрте бIаьрг бетта. ДIатийна юрт. IОкь-юккъ-
ехь бен стогарш а гац. Iаьржа гIаларташ а хилла лаьтта
пIенош а, царна гонахара бошмаш а. Тийна ю кхуьнан
хIусам а. Цхьанаэшшарехь синош дохуш Iохку бераш а,
туда а. XIара хьобгу царех: кхунна хаьа кхин цкъа а,
мел дукха вахарх, иштта синхааме наб шена кхетарг
цахилар. Масех бутт хьалха дIабаьлла и синтем.

– Маржа дуьне яI! – доккха са а доккхий, кетIахула
бай-й ког а боккхуш, водало иза.

TIаккха цIийна тIехьа, беша волу. Iежийн, кхорийн,
хьайбанийн дитташ лай кIелахь лаьтта.

– Шелло-кх шу лайлахь. Я ца шелло? Ма дукха хан яра вай ишта къамелаш даза... ХIетахь, шу дIадоьгIна масех шо даьлча, дIаделира вайн къамелаш дар. Сан бехкенна. Сай йиш ца хуьлура бIаьстенан юьххьехь шун гонаш ахка, совнаха га дIахадощ, асар дан. ТIаккха шун цIен-кIайн заза ган, аьхка муттанех дузучу стоьмех воккха а веш, шун IиндагIехь Iен а... Гурахь, шуьца чекхъяьлла аьхке а юьйцуш, охьаэгна гIаш тIегулден лела а... ТIаккха Iаьнан ехачу буйсанашкахь боданах, шелонах хорам хилча, ара а ваьлла, иштта хилларш, лелларш дуьйцуш, шун сапаргIатдаккха а. Со сиха вара. ХIинца со вухавирзина. Со аш тIезцахь.

Сан кхор, суна дагадогIу – хьо цхьа жима, эгIаза синтар дара. ДIо колхозана беш югIуш, стоьмаш а луш дитт хир дац аьлла, юьстах а кхоьссина битинера хьо... Хьан дегI, худа а делла, дIадолуш лаьтгара бIаьстенан малхехь. Ас хьо, цIа а беьна, дIабуйгIира. Хала летира хьо лаьттах дIа. Денна а хи тухуш, го самсабохуш лийлира... Ахь дуккха а къахьегийтира. Цундела дарий а хаац, хьо уггар а дукхадезаш дитт дара... хилла.

Сан Iаж, ахь дIабоьгIначу шаррехь зазадаьккхира. Шортта стоьмаш а латийра. Дерриге а генаш охьа а охкош. Ас буха гIортораш хIиттийра царна. ХIегте а цхьа га кагделира... Ас сайна ма-хуьу лоьралла дира хьуна.

Сан хьайба, хьо кертан йистехь нисъяларна, атто шозза а йиира. ШозлагIа хьо йиьча, суна моьттура, хьан ницкъ кхочур бац юха а маргIал хеца. Амма ахь, бIаьсте ма-елли, гIа даьккхира. ТIаккха аса хьуна гонаха керт йира еакIов, кегий дечигаш а югIуш...

Стаг вехха лела бешахула воалалой, хIора диттана юххехь сеца а соьцуш, къамел а деш. ТIаккха бешара ураме волу иза. Малхбузехь лекха арц Органа чу бус-сучохь, кIайчу лай тIехь Iаьржа къеста ах хаьрцина бIов.

БIов тIулгех лаьтта. Кегийчу а, даккхийчу а тIулгех. Уьш ша-ша даьхча тIулгаш ду, цхьаьна – бIов.

Стеган сий а ду-кха бIов. Иза а лаьтта цуьнан дак-
кхийчу а, кегийчу а гIуллакхех. Цо денна а дечу дикачу
гIуллакхаша ирх бохуьйту цуьнан бохь.

Баьвнех терра, лекха деш хилла-кх наха куйнаш а
хьалха.

Ткъа бIаьвнаш – лаьмнех таръеш.

Керта тIера оьций, ло кхоллу цо.

Лайн хин чам... Маржа... Хьо цкъа а бицлур бац...
ХIетахь, ешначу арахула текхаш, хIотта а хIоьттина,
бертал воьжча, ма мерза хетара лайн хи.

ХIаь, цу дийнахь хилира цуьнан кхетамехь уггаре а
къиза тIом.

«Хьан хIун гIуллакх ду, сел дукха тIулгаш, даккхий
тIулгаш лома буьххье а дохуш, царах бIов йотта? ХIун
хаьа, ког шершина бердах воьдий а? Цулла а нийсачу-
хула лела. Тоьла а тоьар ю хьуна чохь Iен. Дахар цкъа а
юха хир долуш ма дац... Мича ваха гIерта хьо?...
ТIсеттачу яккхийчу тоьпашна бухахула? Иза велла хир
ма ву. Ца веллехь... Хьуна бехк кхачац. Цунна тIекхача
гIоьртича, хьо хьо а вуьйр ву-кх... Вухаверза!..»

Иштта тIаьхьа мохь биттинехь а, хьайн даго хьоь-
хург дира ахь, хIетахьлера Жаьмбик! Хьуна хаьара
хIетахь хьайн даге ладогIа, цуьнан аз хаза. ТIаккха цо
бохург дора. Со хIинца къарвелла... Къорачу соьга
мохь биттина, йиш хаьлла, аз а дайна деган...

...Лайн хин чам... И гIовгIа, хIаваь цоьстуш йоь-
ду... ХIара хIун ду?... «Маржа ЖанарIела, вайшиь-м
лаьттах дIаэвора хьуна цо... ХIаь, йоккхачу тоьпан
хIоьо. Кхин цхьаь а... ХIей, Iожалла! Ахь хьошур вац
тхойшиь, тхойшиь вехар ву, хьуна мел ца лаахь а. Тхой-
ша тоьлур ву хьол. Хьо йоккхачу тоьпан хIоь хилла
ягIахь а, со кхин соьцур вац хьуна. Ас «хIуп» аьлча,
иза лоппаг санна хIаваэхула дIагIур бу... «ХIинцца,
хIинцца, ЖанарIела, цкъа кху хих къурда бина...» Лайн
хин чам...

– Шелло-кх шу лайлахь. Я ца шелло? Ма дукха хан
яра вай ишта къамелаш даза... ХIетахь, шу дIадоьгIна
масех шо даьлча, дIаделира вайн къамелаш дар. Сан
бехкенна. Сай йиш ца хуьлура бIаьстенан юьххьехь шун
гонаш ахка, совнаха га дIахадош, асар дан. ТIаккха шун
цIен-кIайн заза ган, аьхка муттанех дузучу стоьмех
воккха а веш, шун ИндагIехь Iен а... Гурахь, шуьца
чекхъяьлла аьхке а юьйцуш, охьаэгна гIаш тIегулден
лела а... Таккха Iаьнан ехачу буйсанашкахь боданах,
шелонах хорам хилча, ара а ваьлла, иштга хилларш,
лелларш дуьйцуш, шун сапаргIатдаккха а. Со сиха вара.
ХIинца со вухавирзина. Со аш тIеэцахь.

Сан кхор, суна дагадогIу – хьо цхьа жима, эгIаза
синтар дара. ДIо колхозана беш югIуш, стоьмаш а луш
дитт хир дац аьлла, юьстах а кхоьссина битинера хьо...
Хьан дегI, худа а делла, дIадолуш лаьттара бIаьстенан
малхехь. Ас хьо, цIа а беьна, дIабуьйгIира. Хала лети-
ра хьо лаьттах дIа. Денна а хи тухуш, го самсабохуш
лийлира... Ахь дуккха а къахьегийтира. Цундела да-
рий а хаац, хьо угтар а дукхадезаш дитт дара... хилла.

Сан Iаж, ахь дIабоьгIначу шаррехь заадаьккхира.
Шортга стоьмаш а латийра. Дерриге а генаш охьа а
охкош. Ас буха гIортораш хIиттийра царна. ХIетге а
цхьа га кагделира... Ас сайна ма-хуьу лоьралла дира
хьуна.

Сан хьайба, хьо кертан йистехь нисъяларна, атто
шозза а йиира. ШозлагIа хьо йиьча, суна моьттура, хьан
ницкъ кхочур бац юха а маргIал хеца. Амма ахь, бIаьсте
ма-елли, гIа даьккхира. ТIаккха аса хьуна гонаха керт
йира еакIов, кегий дечигаш а югIуш...

Стаг вехха лела бешахула волалой, хIюра диттана
юххехь сеца а соьцуш, къамел а деш. ТIаккха бешара
ураме волу иза. Малхбузехь лекха арц Органа чу бус-
сучохь, кIайчу лай тIехь Iаьржа къеста ах хаьрцина бIов.

БIов тIулгех лаьтта. Кегийчу а, даккхийчу а тIулгех.
Уьш ша-ша даьхча тIулгаш ду, цхьаьна – бIов.

Стеган сий а ду-кха бЮв. Иза а лаьтта цуьнан дак-
кхийчу а, кегийчу а гЮллакхех. Цо денна а дечу дикачу
гЮллакхаша ирх бохуйту цуьнан бохь.

Блаьвнех терра, лекха деш хилла-кх наха куйнаш а
хьалха.

Ткъа блаьвнаш – лаьмнех таръеш.

Керта тЮера оьций, ло кхоллу цо.

Лайн хин чам... Маржа... Хьо цкъа а бицлур бац...
ХIетахь, ешначу арахула текхаш, хЮтта а хЮьттина,
бертал воьжча, ма мерза хетара лайн хи.

ХIаь, цу дийнахь хилира цуьнан кхетамехь уггаре а
къиза тЮом.

«Хьан хIун гЮллакх ду, сел дукха тЮулгаш, даккхий
тЮулгаш лома бухххь а дохуш, царах бЮв йотта? ХIун
хаьа, ког шершина бердах воьдий а? Цулла а нийсачу-
хула лела. Тоьла а тоьар ю хьуна чохь Iен. Дахар цкъа а
юха хир долуш ма дац... Мича ваха гЮрта хьо?...
ТIсеттачу яккхийчу тоьпашна бухахула? Иза велла хир
ма ву. Ца веллехь... Хьуна бехк кхачац. Цунна тIекхача
гЮьртича, хьо хьуо а вуьйр ву-кх... Вухаверза!..»

Иштта тIаьхьа мохь биттинехь а, хьайн даго хьоь-
хург дира ахь, хIетахьлера Жаьмбик! Хьуна хаьара
хIетахь хьайн даге ладогIа, цуьнан аз хаза. ТIаккха цо
бохург дора. Со хIинца къарвелла... Къорачу соьга
мохь биттина, йиш хаьлла, аз а дайна деган...

...Лайн хин чам... И гЮвгIа, хIаваь цоьстуш йоь-
ду... ХIара хIун ду?... «Маржа ЖанарIела, вайшиь-м
лаьттах дIаэвора хьуна цо... ХIаь, йоккхачу тоьпан
хЮьо. Кхин цхьаь а... ХIей, Iожалла! Ахь хьошур вац
тхойшиь, тхойшиь вехар ву, хьуна мел ца лаахь а. Тхой-
шна тоьлур ву хьол. Хьо йоккхачу тоьпан хЮь хилла
ягIахь а, со кхин соьцур вац хьуна. Ас «хIуп» аьлча,
иза лоппаг санна хIаваэхула дIагIур бу... «ХIинцца,
хIинцца, ЖанарIела, цкъа кху хих къурд а бина...» Лайн
хин чам...

Стаг некъа юккъе а хЮьттина лаьтта, буйнахъ ло а
Юьйдуш. Дешачу лайн хи пхъуйша оьху, лаьтта Іена
тІадамаш...

Чевнех вирзира ЖанарІела.

ХІетахъ коьрта чуьра цІенна дІаелира атто еза ойла,
цкъа а кхин юхайогІур йоцуш санна. Цкъа а ца хилча
санна. ХІетахъ кхунна къегтина гира шен сийн гІала.
Иза лаьттара малхехъ лепа а лепаш, бамба санна кІайн,
марха санна яйн. Иза кхуьнан толам бара угтаре а хал-
чу, атто лоьхучу ойланца хиллачу тІамехъ. Цундела
кхуьнан цкъа а дезар дац, маьлхан серлонахъ къехкаш,
буьйсанехъ лела.

И кІайн гІала, тІеман кІуркІаманехула лелаш, кхин
а керлачу гІуллакхашца хІокхо йоккха хуьлуьйтура.
ТІаккха тІом чекхбаьлча, лепа нур хилла кхуьнан юьр-
та а сана, цІийна юххе дІахЮьттара иза.

«Жаьмбик ца хилла мел халчу меттехъ а кІилло...
Иза тІехъа ца личкъина накъосташна... Мелхо а и хьал-
хавийлла... Цунна тоьшалла ду и нур... И гІалин хье-
сапехъ цунна тІаьхъа лела нур. Дика къонахъ ян а ма ю
гІала...»

Иштта яра ерриге а юьртан ойла. ТІаьхъа ша юьрт-
да а хаьржина дІаволавелча, некъ тобойтуш, ахкана
тІай туьллуьйтуш, воккхачун докъар, дечиг цІа доуьй-
туш, кхин тайпа гІуллакхаш деш, цо лакхаяккха йиш
яра и, стигланахъ бохъ гІортталц. Ткъа стигал мел лек-
ха ю?

Амма, жим-жима йицлуш, кхунна эххар а ерриге а
йицъелира иза. Бакъдерг дийцича, наггахъ, молуш а,
дууш а лелла, цІа веьча, дага-м йогІура. Делахъ а, цуь-
нга бІаьргтохар а, цуьнан хьал довзар а кханенга а тот-
тий, юха а дІавоьдура хабарш дийца...

«Махьарлахъ жим санна Іаш ву Жаьмбик». И маца
хезира кхунна дуьххъара? Хаац. ХІара хила а хилла
махьарла бахана жим. Ткъа махьарлахъ йовха ю, таме
а хета. Мерза наб а кхета.

Бакъду, оцу буса...

И буйса, аьхкена дийнан тов шовданаший, хьан-
наший шайна чу а хуьйдина, шийло-тIуьна санера аьр-
цаашкахь. Сарахь нах шайн-шайн чу бирзира. Хьелий
узуш шуьреш ведарех егталуш хилла зов, юкъя-кара,
бажал тIаьхьа а дисина, цIа оьхучу хьайбанийн цхьал-
ха Iехарш, маьI-маьIехь ловзучу берийн гIовгIанаш
дIатийра маьркIаже буйсане йоьрзуш.

Таккха доьзалш пхьуьйре хевшира, Iуьйкъе хуьлуш,
серлонаш кхуьйлира цIеношкара. Цхьанаэшшарехь
доьлуш синоша дехира уьш. Дерриге Iалам синтемах
дуьзира.

Масех сохьтехь лаьттиратийна. Таккха – дуьнен-
нал боккха яй кхихкина тIехбахча санна, цхьана кьо-
рачу гIовгIанан, ницкъан тулгIе денъелира лаьттаца
дIаса. Кхерамо, Iадоро хийцира синтем. Цхьа сихха,
къила даххана, уьгIира жIаьлеш, йийкира котамаш,
кхайкхира нIаьнеш, дIасатехкира хьаннаш. Таккха ле-
сто долиьра латта. ЦIенойх, цацанах санна, чекхбуьй-
дура дохоран ницкъ. Шен гIорасизаллех эхь хеташ,
делахь а дан хIума доцуш, дIасатехкара бIешарахьлера
поп...

Поп, поп, поп... Дала орца доху бохам хала бу хьу-
на. Поп, поп, поп... Хьо лесточу ницкъана дуьхьал
вай хIун доккхур ду? Хийла дарц, мох, хьуна дан хIума
доцуш, юьстахо, ле а тухий, тIехболура. Хьуна тIехьа
лечкъина, шело а кхераме яцара. ХIинца... ХIинца вай
хIун дийр ду, поп?...

ЦIенкъа егталуш юхучу пхьегIийн, берийн делха-
ран гIовгIанаш хезара цIенош чуьра схьа. Адамаш
уьлуш, попана хьалхарчу майданахь гуллуш дара, йил-
личохь неIарш а, кевнаш а дуьтуш... Уьш, вовшашка
дистхилар доцуш, когаш Iуьйра а, мачаш туьйдина а,
массо а агIор анайисте бIаьргаш а доьгIна, шаьш дол-
чохь оза а делла лаьттара.

Адамаш, адамаш... Шун гIайгIа яйян, шуна товр-
индан, шун даге хьажа, шу бохамах кIелхьарадаха...

Иза дара-кх стагана хаа дезарг, хиъча, замано а ца дойу дерг...

Утгаре а тамашениг, утгаре а дезаниг ду-кх, адаман, вайн вовшашна орцах кхачар.

Цул тІаьхъа бутт баьлча йицъелира и ойла а. Кхин цкъа а мохк бегор боцуш санна. «Махъарлахъ жим санна». Цигахъ йовха а ю, тамехъ а ду... Кхин мичахъ дара иштта?

ЭгІаза, аьрха бер. Шелггал бен дац пхъаьрсаш а, настарш а. «Ча-а-й, чи-и-й». «Ма велхал, ма велхал нанина, ма велхал... ХІинцца, хІинцца гІоли ер ю». ЦІий. Бежанан неІ. Чуьйраш. Лоппаг санна юсаелла лаьтта гай а ятІайой, цу чу хаадо эгІаза бер. ТІаккха жим-жима гІеллуш, гІелло цуьнан делхар. Эххар а наб кхета кхеллин йовхонехъ...

Стаг шен севсинчу дегІе охъахьобжу. Доккха хІума ду-кх оцу эгІазчу берах хІара хилла бохург!

«Махъарлахъ жим санна». Мохъ шера ма ю. Цу тІехула хахка а велла, бердах ваха а тарло...

Иза кхунна оцу дийнахъ хиира, синтемо ша вуьтучу дийнахъ.

Оцу дийнахъ Іуьйранна, сатоссучу хенахъ гІарагІулеш яхара дІа. ХІетта самаваьлла, цаьрга ладоьгІуш, меттахъ дІаса а керчаш, вехха Іиллира иза. Цхъа сингаттам кхоьллира цуьнан даг чохъ оцу гІарагІулеша. Цара карлабаьккхира иттех шо хьалха иэсан чалхехъ тесна битина цхъа дагалацам.

ХІорш тІаме боьлхучу дийнахъ а яра-кх иштта дІайоьлхуш и гІарагІулеш...

Диван а цІовзош, цІенкъа а воьссина, шен туду ма-чаш леха велира иза. Уьш кара а йина, аравелира. Юьхъ-куьг а дилина, кечвелла ваьлча бен, дага ца де-ара цунна хІора денна деш долчу хІуманех цхъаь шена дицделла хилар. «Тахана ца яьшча а мегар хир ю-кх хІара», – элира цо, куьзган чохъ шен юьхъ тергал а еш.

Цхъа а стаг ца кхийтира цунна дуьхал оцу дийнахъ: дукха хьалхе дара.

Юьртсоветан цийнан догIа дIа а даьккхина, чувальча, чохь цIена а, тIуьна а хиларан тидам бира цо. Дсхьачу волу неI схъа а йиллина, вехха лаьттира иза, тIаккха – коре а вахана, арахьобжуш а.

ЦIен-можа бос эцна хьаннаш. Хьуьнан бIараш охьаргна хир ду.

Эххар а, шен гIанта охъа а хиъна, дIатийра. Кестта хьалха чу схьабаьхкира вуьйш а.

Иши сакьералуш вара. Важа-м йистхуьлуш а яцара.

– Мохк бегор а хьаха ду, Махьма, цхъана агIор дика хIума...

Иза Маккхалан аз дара. И'стенна веана кхуза? ХIа-а-и, мохк бегорехула йолчу комиссин пирсдатал ма ву иза.

– ХIаъ, – Махьма чот етта хIоьттира.

– Дера хилла мохк бегор а дика...

– Ой, и хIун ду ахь дуьйцург, мохк бегор муха хуьлу дика?... – хезира зудчун аз.

– Зезаг, хьо яц иза, хьо кхетар яц ас дуьйцуцух, хьо заманал тIаьхьайсна.

– Со хьол хьалха йолаелла хIара латта хьеша.

– Эззар шарахь ваьхча а ма ца кхета цхьаверг.

Зезаг а, гIарагIулеш а... Тахана дерригено а дагатуьйсу и де. Стенна ду теша хIара?..

– Цо иштта ма ца боху, йоккха стаг. Хьуьлла эвла йистера Беччаркхий, ахкал дехъара Берсий, гуттар а дов хуьлуш волу, мохк бегийча кхера а велла, тан а тайна дIа ма вахара. И дац ткъа дика? – юкьагIоьртира Махьма.

– Иза-м ду.

– И ду-кх цо дуьйцург а. Вайн баккхийчу нахана цхьацца хIумнаш хаа ма ца хаьа. Масала, мохк стенна

бегабо. Хьо а яра оцу буса, дуьне стеран маIаш тIехь лаьтташ ду, цо корта дIасаластийча мохк бегабо, бо-хуш... – чот дIасатуьйхира Махьмас.

– Дера йисна хьо а, йоккха стаг, заманал тIаьхьа...

– Маккхал кисана ши куьг а диллина, чухула дIасаволавелла лелара.

– Ткъа стенна бегабо иза?

– Иза дера бегабо лаьттан кийрахь магма меттахъя-лар бахьнехь...

– ХIаь, иштта ду хьуна иза, Зезаг... Кхузза куьг таIадел ахь... ХIара хьайн ахча дIа а оьцуш. Ши туь-мий ворхI соммий итт кепеккий...

– И хIун ахча ду?

– Мохк бегорна пачхьалкхо хьуна луш...

– Деллахь, йоккха стаг, оцу буса и дуьйцуш хьо хьоу а тешарий цунах? – Махьмин аз цхьа кIеда декара.

– Ца хаь суна-м. Иза суна тхан ненананас дуьй-цуш хезна. ХIун бен ду иза мухха хилча а. Дерриге а хууш долчу аша ма дегадайтийша иза, шайн и «махь-ма» саца а яй...

– Ткъа оцу хьан старана бута еьча хIун хир дара вайн кху лаьттах? Вахь-хьа-хьа!

– ОьгIаз ма гIолахь, йоккха стаг, хIара иштта шен бегаш болуш ву хьуна...

Иаж, оцу дийнахь дерриге а бIаьрнегIар тухучу юкъ-ана хилира. ЧIогIа сиха. Амма и дерриге а масийтта шарахь гулделла хиллера. Жим-жимма гуллуш. Ткъа цу дийнахь IаьIна а даьлла, тIехдахара.

ХIума гул ма ло сихха. Къаьсттина вон хIума. ЦIоз санна деба иза.

Гой хьуна, Иаж, хIара лайн чимаш. Мохо ловзадо, чекх хьаьжча са а гуш дайн ду. Делахь а, цхьаь цхьан-нах а тийсалуш, хьуна тIехь IаьIа уьш. Хьо берриге а букар сеттина. Хьан генаш а кегдийр ду цо. ДIа ца дак-кхахь. Шен хеннахь.

Стага лестабо Іаж. Юх-юха а. Мукъадевлла генаш, дІаса а техкаш, хьаланисло. Иза верриге а лайх вузна. Южа бухара сехъа а волий, цо бегабо куй а, кетар а.

– Сан кхор, сан хъайба... Ас шуьшиъ а хІинцца паргІатдоккхур ду. Иштта. ХІинццалц муха лаьттина шу? ХІокху масийтта шарахъ? Иштта дІа лаьттина-кх... Генаш а кеглуш. Ас хІинцца... Сайна тІехъ ІаьІна чалх, кху тІаьххьарчу итт шарахъ ІаьІна чалх охъаего ницкъм ца кхечи... БукъадаьІахк кагъяллалц. Хьаланислур вуй теша юха цкъа а? Оцу дийнахъ хиллачо а, хІокху дазделлачу дегІо а хьалха чуийзаво, лаьтта тІе. ХІара ништта дІадодахъ, лан-м лур дац. Ши ког дІа а иккхина, бертал кхетар ву... Сан кхор, ас хІинцца...

РогІ-рогІана тІе а вьдуш, бешара дитташ лестадо стага. Юха а лайх вузу. Амма вегавала сих ца луш, шелонах хаба а хебий, вехха лаьтта иза, малхбузехъа бІаьрг а бетташ.

– Мохк бегор а хилла цхъана агІор дика... Адамаш, кеге-мерса хІумнаш а, хъаьгІнаш а юьтий, яккхий ойланаш ян дуйлало... – чот дІасаеттара Махьмас хъашт хилча а, ца хилча а.

– Дера дуйлало. Ас хІун ойла йира хаьий хьуна оцу буса? Суна хІара вайн миска латта дагадеара. ХІун дийр ду кху мискано термоядерни тІом эккхяхъ?... – Маккхал ши бІаьрг стигла а боьгІна дІатийра.

Йоккхачу тоьпан хІоьо хІаваъ цьосту. Дуйне а кьардеш тата. Лайн хин чам. «ЖанарІела! ЖанарІела...»

Жаьмбик, корта схъа а лаьцна, шен гІанта чохъ дІахебира.

ДогІучу лайлахъ лаьттачу стага а къуьйлу шен корта. Вехха дІасатехка иза. ХІаъ, хІумма а ца дира кхо тІаккха а.

бегабо. Хьо а яра оцу буса, дуьне стеран маӀаш тӀехь лаьтташ ду, цо корта дӀасаластийча мохк бегабо, бо-
хуш... – чот дӀасатуьйхира Махьмас.

– Дера йисна хьо а, йоккха стаг, заманал тӀаьхьа...

– Маккхал кисана ши куьг а диллина, чухула дӀасаволавелла лелара.

– Ткъа стенна бегабо иза?

– Иза дера бегабо лаьттан кийрахь магма меттахъя-
лар бахьнехь...

– ХӀаь, иштта ду хьуна иза, Зезаг... Кхузза куьг таӀадел ахь... ХӀара хьайн ахча дӀа а оьцуш. Ши туь-
мий ворхӀ соммий итт кепеккий...

– И хӀун ахча ду?

– Мохк бегорна пачхьалкхо хьуна луш...

– Деллахь, йоккха стаг, оцу буса и дуьйцуш хьо хьуо
а тешарий цунах? – Махьмин аз цхьа кӀеда декара.

– Ца хаьа суна-м. Иза суна тхан ненананас дуьй-
цуш хезна. ХӀун бен ду иза мухха хилча а. Дерриге а
хууш долчу аша ма дегадайтийша иза, шайн и «махь-
ма» саца а яй...

– Ткъа оцу хьан старана бута еьча хӀун хир дара вайн
кху лаьттах? Вахь-хьа-хьа!

– ОьгӀаз ма гӀолахь, йоккха стаг, хӀара иштта шен
бегаш болуш ву хьуна...

Іаж, оцу дийнахь дерриге а бӀаьрнегӀар тухучу юкъ-
ана хилира. ЧӀогӀа сиха. Амма и дерриге а масийтта
шарахь гулделла хиллера. Жим-жимма гуллуш. Ткъа
цу дийнахь ІаьІна а даьлла, тӀехдахара.

ХӀума гул ма ло сихха. Къаьсттина вон хӀума. ЦӀоз
санна деба иза.

Гой хьуна, Іаж, хӀара лайн чимаш. Мохо ловзадо,
чекх хьаьжча са а гуш дайн ду. Делахь а, цхьаь цхьан-
нах а тийсалуш, хьуна тӀехь ІаьІа уьш. Хьо берриге а
букар сеттина. Хьан генаш а кегдийр ду цо. ДӀа ца дак-
кхахь. Шен хеннахь.

Стага лестабо Іаж. Юх-юха а. Мукъадевлла генаш, дІаса а техкаш, хьаланисло. Иза верриге а лайх вуьзна. Южа бухара сехъа а волий, цо бетабо куй а, кетар а.

— Сан кхор, сан хъайба... Ас шуьшиъ а хІинцца паргІатдоккхур ду. Иштта. ХІинццалц муха лаьттина шу? ХІокху масийтта шарахъ? Иштта дІа лаьттина-кх... Генаш а кеглуш. Ас хІинцца... Сайна тІехъ ІаьІна чалх, кху тІаьххьарчу итт шарахъ ІаьІна чалх охъаго ницкъ-м ца кхечи... БукъадаьІахк кагъялалц. Хьаланислур вуй теша юха цкъа а? Оцу дийнахъ хиллачо а, хІокху дазделлачу дегІо а хьалха чуийзаво, лаьтта тІе. ХІара иштта дІадодахъ, лан-м лур дац. Ши ког дІа а иккхина, бертал кхетар ву... Сан кхор, ас хІинцца...

РогІ-рогІана тІе а воьдуш, бешара дитташ лестадо стага. Юха а лайх вузу. Амма вегавала сих ца луш, шелонах хаба а хебий, вехха лаьтта иза, малхбузехъа бІаьрг а бетташ.

— Мохк бегор а хилла цхъана агІор дика... Адамаш, кега-мерса хІумнаш а, хъаьгІнаш а юьтий, яккхий ой-ланаш яндуйлало... — чот дІасаеттара Махьмас хъашт хилча а, ца хилча а.

— Дера дуьйлало. Ас хІун ойла йира хаьий хьуна ону буса? Суна хІара вайн миска латта дагадеара. ХІун дийр ду кху мискано термоядерни тІом эккхяхъ?... — Маккхал ши бІаьрг стигла а боьгІна дІатийра.

Йоккхачу тоьпан хІоьо хІаваъ цоьсту. Дуьне а кьардеш тата. Лайн хин чам. «ЖанарІела! ЖанарІела...»

Жаьмбик, корта схъа а лаьцна, шен гІанта чохъ дІахебира.

ДогІучу лайлахъ лаьттачу стага а кьуьйлу шен корта. Вехха дІасатехка иза. ХІаь, хІумма а ца дира кхо тІаккха а.

— ...Хьо йист ма ца хуьлу, ва тхан керла сикиртар.
— Цуьнан йистхила йиш а ма яц, Махьма. И сан нус
ма ю.

— Муха?

— Сан шичин кІанта ялийна, ши кІира хьалха.

— Мотт бастийта беза-кх ткъа, Маккхал Даудович.

— ХІара дІа ма-дирззи...

— Хьо хІун деш Іа кху чохь?

— Газеташ доьшуш дІа Іара со-м.

И аз хьенан ду? Кхунна хезна-м дац иза.

— Хьо кху чу маца веана? Мила ву хьо ван? — Махь-
ма мелла а воьхна хьаьвзира.

— Оцу йоккхачу стагана тІаьххье... ХьошалгІа веа-
на ву со...

— ХІа-а, дика ду-кх. ХьошалгІа-м ван веза. Хазане-
ха санна, кест-кеста а вогІуш. Гергарло леладаре тер-
ра бен ма ца хуьлу...

Эццахь, неІ йиллина, юха а чохьхаелира Зезаг, схьа
а схьаш:

— ХІей, заманал хьалхаваьлларг. ХІара ахча суна ма
кІезиг делла ахь?

— Кхин ахь дІадиллина-м дацара кхузахь... — ирах
кхоссавелира Махьма.

— Ткъа сан лулахочунна Сулаймина стенна делла
аша ялх туьма?

— ТІаьхьадиснарг хьуна оцу старо доуьйтур ду хьу-
на... Вахь-хьа-хьа!..

— Муха ялх туьма? Оцу ведомость тІехь шийтта туь-
ма ма ду цунна, — оцу дийнахь дуьххьара йистхилира
Заза.

— Ой, йист ца хили иза суна хьалхахь?

— Ахча чохь диси хьуна, Маккхал Даудович.

— ЙоІ, шийтта туьма хир а ду хьуна иза... Цо хІун
бохурий, ялх шена схьа а делла, ялх шайна дитина бо-
хура.

— Туьйранаш... Оцу буса а яра хьо цхьацца туьйра-
наш дуьйцуш... И сту а, маІаш а юьйцуш...

– Собардехъа цкъа...

– Ой, соьга луйш яц иза... Хьовсийша, нус ю бо-
хуш ма ю иза...

– Дика ду. Адамов Іадлан – пхийтта туьма, Масе-
ва Бикату – диъ. Муха? Іадланан ценошна хилла
хІумма а дац, вукхуьнан пенаш раз а девлла лаьтта...

– Йохий ма хьовза хьо, йоІ. Оха хьан нанна а кха-
чийтина хьуна... – чот еттар сихдира Махьмас.

– ХІара-м йогІуш ма ю вай хьехошшехь... Кебий-
рат, оцу хьан йоІа соьга мотт кхаба декхар дуй?... – де-
габааме, веза а веш, вистжилира Маккхал.

– Ватта, мотт а ца кхобу цо хьобга? Деллахь, Мак-
кхал, оьгІаз ма гІолахь, жима ма ю иза. Ишколехь деш-
иа а ю.

– Мотт кхабар стенна дуйцу ахь. И лаьтташ волу
шен марваша хІаллакван гІерташ-м ю.

– Ватта, иштта ницкъ болуш ю, ткъа, сан йоІ... И
хІун ду, йоІ, хьер-м ца яьлла хьо?..

– ХІинцца кхетта йогІу.

– ДІасаца, дІасаца!.. Ас хьоь хІун аьлла?

– ХІай-хІай, иштта човхае ахь... ХІинцца схьайола
хІара хьайн ахча дІаэца...

– Нана, ахь оьцур яц хьуна цхьа а кепек. Ас цкъа
районе а яхана хІара къасттолц, – чІогІа элира Зазас.

– Хьажахь цо дуйцург? ХІара ду-кх аса ша балха
яхийтича кхо суна олуш долу баркалла... – мохь хьоь-
кхура Маккхала.

– Со халкъо хаьржина кхуза... – къар ца лора Заза.

– Хьахь-хьа, «халкъо»... ХІокху районехула хьаьки-
машна корта бетташ лелларг-м со ву...

– Ас лела-м ца аьллера цхьаьнгта а.

– Ахь ца аьллехь а, ша аьллачунна хаьа хьуна иза-м.

– Ватта, и-м ахь маьхза ца динера, Маккхал. Цу тІе,
хьоь мич-миччахьа и дийца а ма ца баьхнера аса-м, –
девице елира Кебийрат.

– ...Хьо йист ма ца хуьлу, ва тхан керла сикиртар.
– Цуьнан йистхила йиш а ма яц, Махьма. И сан нус
ма ю.

– Муха?

– Сан шичин кІанта ялийна, ши кІира хьалха.

– Мотт бастийта беза-кх ткъа, Маккхал Даудович.

– ХІара дІа ма-дирззи...

– Хьо хІун деш Іа кху чохь?

– Газеташ доьшуш дІа Іара со-м.

И аз хьенан ду? Кхунна хезна-м дац иза.

– Хьо кху чу маца веана? Мила ву хьо ван? – Махь-
ма мелла а воьхна хьаьвзира.

– Оцу йоккхачу стагана тІаьххье... ХьошалгІа веа-
на ву со...

– ХІа-а, дика ду-кх. ХьошалгІа-м ван веза. Хазане-
ха санна, кест-кеста а вогІуш. Гергарло леладаре тер-
ра бен ма ца хуьлу...

Эццахь, неІ йиллина, юха а чохьхаелира Зезаг, ехьа
а ехьаш:

– ХІей, заманал хьалхаваьлларг. ХІара ахча суна ма
кІезиг делла ахь?

– Кхин ахь дІадиллина-м дацара кхузахь... – ирах
кхоссавелира Махьма.

– Ткъа сан лулахочунна Сулаймина стенна делла
аша ялх туьма?

– ТІаьхьадиснарг хьуна оцу старо доуьйтур ду хьу-
на... Вахь-хьа-хьа!..

– Муха ялх туьма? Оцу ведомость тІехь шийтта туь-
ма ма ду цунна, – оцу дийнахь дуьххьара йистхилира
Заза.

– Ой, йист ца хили иза суна хьалхахь?

– Ахча чохь диси хьуна, Маккхал Даудович.

– ЙоІ, шийтта туьма хир а ду хьуна иза... Цо хІун
бохурий, ялх шена схьа а делла, ялх шайна дитина бо-
хура.

– Туьйранаш... Оцу буса а яра хьо цхьацца туьйра-
наш дуьйцуш... И сту а, маІаш а юьйцуш...

- Собардехъа цкъа...
- Ой, соьга луйш яц иза... Хьовсийша, нус ю бо-хуш ма ю иза...
- Дика ду. Адамов Іадлан – пхийтта туьма, Масаета Бикату – диъ. Муха? Іадланан цІеношна хилла хІумма а дац, вукхуьнан пенаш раз а девлла лаьтта...
- Йохий ма хьовза хьо, йоІ. Оха хьан нанна а кхачийтина хьуна... – чот еттар сихдира Махьмас.
- ХІара-м йогІуш ма ю вай хьехошшехь... Кебийрат, оцу хьан йоІа соьга мотт кхаба декхар дуй?.. – дегабааме, веза а веш, вистжилира Маккхал.
- Ватта, мотт а ца кхобу цо хьоьга? Деллахь, Маккхал, оьгІаз ма гІолахь, жима ма ю иза. Ишколехь дешна а ю.
- Мотт кхабар стенна дуьйцу ахь. И лаьтташ волу пшен марваша хІаллакван гІерташ-м ю.
- Ватта, иштта ницкъ болуш ю, ткъа, сан йоІ... И хІун ду, йоІ, хьер-м ца яьлла хьо?..
- ХІинцца кхетта йогІу.
- ДІасаца, дІасаца!.. Ас хьоь хІун аьлла?
- ХІай-хІай, иштта човхае ахь... ХІинца схьайола хІара хьайн ахча дІаэца...
- Нана, ахь оьцур яц хьуна цхьа а кепек. Ас цкъа районе а яхана хІара къасттолц, – чІоггІа элира Зазас.
- Хьажахь цо дуьйцург? ХІара ду-кх аса ша балха яхийтича кхо суна олуш долу баркалла... – мохь хьоькхура Маккхала.
- Со халкъо хаьржина кхуза... – кьар ца лора Заза.
- Хьахь-хьа, «халкъо»... ХІокху районыхула хьаьки-машна корта бетташ лелларг-м со ву...
- Ас лела-м ца аьллера цхьаьнгта а.
- Ахь ца аьлলেখь а, ша аьллачунна хаьа хьуна иза-м.
- Ватта, и-м ахь маьхза ца динера, Маккхал. ЦутІе, хьоь мич-миччахьа и дийца а ма ца баьхнера аса-м, – девне елира Кебийрат.

Хъалаэккха тоха а велла, юха а шен Гланга охъахин-
ра Жаъмбик. ХІаъ, къадийнера цо иза. Иштта бакъахь-
ара йоІ а яра Кебийрат хала а йоллура, аьлла. Къас-
тийна даьллачул тІаьхьа. Юьртсоветехь цхьаъ зуда хил-
ча дика хир ду кхуьнга а аьллера. Ткъа Заза... Иза яр-
кха кху балхана хьакъ. Ткъа хІокхо...

Жаъмбикна хІетахь лергашкахь потт хІоьттира. Цу
йоккхачу тоьпан хІоь иккхира юха а кхунна уллохь, тІом
чекхбаьлла шовзткъа шо даьллачул тІаьхьа.

Таккха цунна йилбазмох дагабеара. Шерачу арахь
шена гина. Цо бІаьрнеГар тухучу юкъана тІепаза дай-
ира цхьа хаза дІадоьттина лаьтта сийначу элан литта.
ХІаваэхь хьийза масех чемхалг бен, хІумма а ца йис-
нера и хиллачохь.

– И стенна дагадеара теша суна, – шабарш до буй-
санехь лайла хІоьттина лаьтгачу гІаларто. Юха мелла-
ша некъаца хъалий-охъий лела долало.

– Бакъ хилла-кх хьуна и, Маккхал Даудович, декъ-
азчунна ден цІера а йогІу бохург, – Махьмас хаддаза
шен чот еттара.

– И хьанна еана боху аша ден цІера?.. – воккха стаг
велира чоьхьа.

– Марша вогІийла хьо, Докка... Ма дика ду-кх хьо
веана. Шайн тайпанан хьалхе йолуш стаг ма ву хьо, –
тІекаравелира Маккхал.

– Ву бохуш-м ву со...

– Велахь, и хьайн тайпана йиша дІасацаехьа.

– Ой, Кебиратан йоІ яц иза. Дукха лачкъа а лечкъ-
ий, шайтІа...

Лайлахь лаьтта дитташ. Шело кхийда орамашка.
ГІюрийна дІа ца довлуш дика а дуьсу... Мел шийла
хилахь а, ницкъ кхочу шайн дахаран йовхо Іалашгъан –
бІаьста гІашца, зазанца денло.

Иштта ІаьнтІехъ хилир-кха иза а. ХІан-хІа, кхин а шийла яра. Хьуьнхара схьа шелонах схьавогІучу цунна – куй чІогІа дика куй бара, сирчу холхазан, лекха – коьллаш юккѣехула схьа а яйитина, дега тІе топ хІогттийнера. Таккха – пханарш юккѣе тІехьара тІе а.

– Я куй, я корта, – аьллера цара. (ХІетахь баржа а баьржинера и нах – тоьпан хьокха кара а оьций: «Со обарг ву».)

– Суна куй а, корта а цхьаь бу. Царах цхьа а шуна хир дац моьтгуш а ву-кх со, – иза Доккас ша кхосса-велла кІоргачу Іинах чувьоьдуш аьллера. Масийтта даьндарго шок тоьхнера цуьнан коьрта тІехула. Кхо Ин чуьра хьала тІом а бина, шинна чов йинера. Иштта ца веьнера Докка хІетахь, Ин чуьра хьала а ваьлла, гоьллец кхочуш диллинчу лайлахулла.

Ткъа хІинца, Докка, хІинца хьох хІун хилла?..

Мичахь ву хьо, хІетахьлера Докка? Докка, Докка...

Дпаяхана хан кьоналла эцна яхана а ца Іийн теша?..
Іа Іийн теша?.. ХІахІ?..

– ...Иза-м ас дІасацор ю хьуна. Со цхьа шайнаш...

– ...Шайнаш а ю... Схьавола, куьг таІаде...

– Ой, суна пхи туьма бен ца яздина аш? Оцу сан лулахочунна-м яздина аш пхийтта. Суна меллаший, цунна чІогІий бегийна хилла-кх и мохк. Шайна дита и ахча а... Эхь а ца хетий?! ЙоІ, хьайга далург делахь кхарна, эхь дац хьуна...

– Деллахь, Докка, хьох воккха стаг ву. И пайдабo-цурш дийца воллу хьо. Вайша-х вовшийн тезетахь латта везаш ву, – кІедда элира Махьмас.

– Ахь хІун дей? И зурма суна ма лекхалахь кхин. Со Іехалур вац хьоьга. Хьуна хІинца а дика ца вевза Іадун кІант Докка. Шуна дало Іедал а карор ду суна... Эхь а ца хетий...

– ХІорш-м массо а гал ма ваьлла, Махьма... – цец-велира Маккхал.

– Оцу буса, мохк бегийна ца Іаш, кхеран кортош а дегийна моьтту суна...

Сан Іаж, Маккхала и аьлча, суна юха а мохк бегош санна хийтира. Амма, цхьадика, и суна тарделла хиллера. Тпаккха суна шу дагадаьхкира. БІаьста цІен-кІайи заза а даьккхина лаьтташ, тІехь полларчий а, накхар-мозий а хьийзаш. ХІара лайн чимаш санна, цІена долчу шун заза дагатесча, сан жимма сапаргІатделира. Аьхкенан довхачу дийнахь шийла хи мелча санна.

Сан Іаж, сан кхор, сан хьайба, ас ло гулдийр ду шуна гонах. Шун орамаш гІора ца дайта. Иштта...

Стага когашца ло тІе а хьоькхуш, боккха барз бо Іожана гонаха. Тпаккха кхурана... Иштта волавелла лела иза.

– ...Сан тайпа дац моьтту хьуна? Сан тукхам дац моьтту хьуна?! Ахь суна хІоккхул хІума дийр дац хьуна. Я дахь дуьтур а дац. Цу тІе, ахь кІезиг хан а йоккхур ю-кха хьуна оцу кертахь, и кІант цІа веанчул тІаьхьа... – чуьравуьйлура Маккхал.

– Ватта, и ду хаза!.. И шайга еьча-м, Кьурьанор, тоьур дара шуна... Шун хІун дара Арснакьин кІентан Лом-Іелин йоІана ала... – дуьхьал хІоьттира Кебийрат.

– ХІумма а дац, Кебийрат... Ша и оцу кІантана тІаьхьа а хІоьттина, хьаннаш юккьехула йолаелла лелла ца алахь, маре а яле... И шедаг локкху Хьаван кІант вуьйцу ас.

– Ахь хІун дийр дай, хІай Маккхал аьлча а, ва гІиргІа? Кхин сан йоІах лаций бага хьала ма гІаттаелахь. Цунна, миччахьа леллехь а, хиьна хьуна, ша хІун лело деза... Цулла а ведда лелачу Дамина айхьа ахчанах йоьхкина хьайн шичин йоІиййца.

– Ма хьахаелаш, ма хьахаелаш, – хьалаиккхира Зезаг. – Шайн гІуллакх шаьш кьастаделаш, сан йишин йоІ а йитий... Иза-м и эхь ца лалуш иккхирий бердах.

Цуьнан ваша велахъара, хьо иштта лелаш а ма хир вацара хьуна, ва Маккхал... Ва-а, сан Румиса, сан Румиса...

– Иза-м цундела ца иккхинера бердах, шена яха кГорда а дина иккхинера.

– Муха?.. Малх муха кхета хьуна тІехула? Буц муха йолу ахь ког левзинчу?... Нах, суна хаьа шуна, мохк стенна бегабо. ХІара тайпа адамаш кху лаьтта тІехь долу дела... Ткъа ахь стенна хъехайо, Кебийрат, сан йишин йоІ кхузахь? Цулла хьуо йийцахьа, хьуо. ЦІийнда тІаме вахана шо а далале, маре яхана йолу хьуо...

– Ватта, и ду хаза!.. Дохко-м ца яьлла яхана. Цундела сайн доьзал а болуш Іаш ю-кх, ешап санна цхьалха а йоцуш. Хьо Іе, хьо. ТІом дІабаьлла шовзткъа шо даьлча а...

– ХІаь, со ешап ду, со Іовдал ю, со заманал тІаьхьайисна... Амма яц хьуна со хьо санна, я хьо санна а, Маккхал... Хьан эр ду, Іабдуллин йоІа Зезага шен сий дайина, и тешаме ца хилла, цо шен дош ца лардина, аьшпаш боьттина?... Цхьамма а. ХІаь, со Іовдал ю, цхьалха ю, со ешап ду...

Хьо елха а йоблхуш даяхара хІетахь, Зезаг. Уьш кьиза хилира хьоьца. Хьан цкъа а ца йоьрзу чов – дог Іовжийра цара. Муха лайра ахьа иза? Хьо ехха йилхина хир яра хьайн цхьаллех юьззинчу шийлачу хІусамехь.

Юххе неІарш тІе а оьзна, шогачу паднара йисте а хиьна, дІаса а техкаш. Мел хала хила деза, догъэца стаг а воцуш, гуттар а ша-шена велхар. Хьан яхар а ду, Зезаг, кьоначалла.

Тховса, кху Іаьнан шийлачу буса хІун деш ю-техьа хьо? Наб ца кхеташ, гІайгІанечу ойланаша са дууш Іа-техьа хьо? ЯгІенан кхоблах хьайна Іаламат кІезиг даьхкина малх кхетта денош дуьхьалтуьйсу хьуна?..

ХЮкху масийтта шарахь цхьана а буса уыйтIара чиркх дIа ца бойу ахьа, Зезаг. Цу серлонца хьайн хIусамна хорам бина бода мелла а эккхо гIерта хьо?

Я хью хьожург буьйсанна керта кхаьчча (хIаь, хьан тешам ца байна хIинца а), цунна, шен цIа хIинца а шелдалаза ду-кх аьлла, казахетийта буьту ахь и чиркх?..

— Заза, оцу ахчанах дакъа хьуна а дийр ду аьлла, дийцина ду хьуна тхан.

— Суна-м ца оьшу.

— Муха ца оьшу? Бельгийски пальто, японски магнитофон, фирменни халат, кхин хьайна мел оьшург... Хьайн алапех уьш эца йолахь, къан а елла юьсур ю хьо.

И шиь, Маккхаллий, Зазий, ара а даьлла, кхуьнан кора кIеллаьттара.

— ...Ахь хIун дуьйцу? Цул тIаьхьа, жимма ахча вовшах а тоьхна, Iаьржа хIорд болчу гIур ду вай. СадаIа. Мел хаза хуьлу хаьий хьуна цигахь, цхьа эсала тулгIеш а йолуш... Реза яц хьо?... Ткъа хьайна и дIааьлча мидал уллур ю моьтту хьуна? Мичара. Мелхо а «мттбет-тарг» бохуш, кхаьрдар бу-кх. Дикка ойла ел ахь. Хьо хIинца а жима ма ю, селхана-стомара ишкол чекхьяь-ккхина. Ахь Iамийнчу тептарш тIехь санна хаза ма дац дахар. Ирча ду. Цундела хIора а гIерта-кх и шена хаздан. Со а ву царах. Ткъа хьо санна волчо шен гIуллакх доцург а дуьйций, дерриге а дохадо. Со-м цхьана йоккхачу хозяйствехь коьрта бухгалтер а хилла Iаш хир вара. И цхьа практикант боху маршбоьху хIума дуьхьал а яьлла, хьун хьакха ца вахийтинехьара...

Кхин барт а ца хуьлуш, и шиь чудеара. Юха а лен велира Маккхал:

— ...Ткъа сан тайпа дац моьтту хьуна, сан тукхам дац моьтту хьуна?...

— ДIаяхийтахьа, Маккхал Даудович! Эцца мохе а, малхе а яьлла, цIа йогIур ю хьуна, — цIехьхана лен вели-

ра Махьма. – Хьенан г'уллакх эчна йоьду иза, хьенан г'уллакх дийца? Цхьа бер дина а, и хьалакхийина а, вайна юкъяраллина цхьа а тайпа пайда база йолчу, х'ара дуьне стеран ма'аш т'ехь лаьтташ ду бохуш хабарш дуьйцучу цхьана мракобесан г'уллакх дадийна йоьду-кх. Цу т'е, ша современни хеташ а ю.

– Ма ца вевза хьуна, Заза, со. Ма ца девза хьуна вайн дайшна юккъехь хилла гергарло. Хьан деда Арсанакъий, сан да Дауддий воккха ши доттаг' ма хилла. Ший а ц'ен партизан а волуш. Чаккарахь, «ура!» бохуш, деникинцех лета а летта... Хьан дай, сой вара воккха ши доттаг'I, вовшийн багара сискалш а йохуш... Ой, д'айоьду хьо? Жьайн дех лаьцна дуьйцучуьнга ла а ца дуг'ушший?

– Даяхийтахьа, Маккхал Даудович. ЮьхьIаьржа а х'оьттина, ц'а йог'ур ю хьуна, – вай цигарчарна дог'ург а д'а ма делла.

– Цига д'аяха а ца оьшу, со схьавеьна, – ша хьошалг'Iа всана баьхнарг иштта вистхилча, х'ара цецвелира. Важа шиь-м Iадийна а хир вара.

Къаьсттина ч'ог'Iа Маккхал воьхнера.

– Муха схьавеьна?

– Газете а яздинера шуна арз.

– Газетера ву хьо?.. Сан бехк-м бац хьуна, накъост. Со х'аллак ма велахь. Сан ц'ахь зуда а, бераш а ду хьуна. Кегий бераш... Х'окхо ца вуьтуш...

Махьма оьг'Iазвахна вегавора:

– Х'ей, Маккхал вара хьо, я Къиг... Хи т'е а кхачале, мачаш ма яха... Накъост, схьагайтал хьайн документ.

– Дера гойтур ду-кх.

– Ван а ма ву, – иза а аьлла, Маккхал, дог а к'Iаделла, охьавахара.

– Довели человека!¹ – мохь белира Махьме. – Схьада хи... Х'ара лахь, хьан бехк бу хьуна, йоI.

– Дада вуй кху чохъ? – Жаъмбикна девзира и беран аз.

Амма иза цхьамма а тергал ца вора. Массо а Маккхална гонаха лаьтгара.

– МетгваогIуш ву.

– Ву, ца веъча ца мегаш санна, – бегаш бан гIертара Махьма. Дукха воьхна, гIантах тасавелла, охьавожжа-за а велира иза.

– Махьма, и хIун гIовгIанаш ю, мохк бегош-м бац вайна?..

– Мохк бегор стенна дуьйцу ахь, Маккхал, дуьне духуш ду вайшинна-м..

– Дада вуй кхузахъ? – юха а хезира беран аз.

– И кIант хьенан ву, Кебийрат?

– Шун хьаьким волчу Жаъмбикан йоьIан кIант вац иза?

– КIант, хьан дадина а дуьне доьхна моьтту суна.

– Ах...

– Вахъ-хьа-хьа!.. Жима велахъ а, бегаш бан ца хууш вуй дукха. Хьан дадина ах доьхна Iен а мега, цуьнан мидалш а, бевзаш нах а бу...

ТIаккха дехъа чу велира иза. Цкъа хьалха цхьаьннан а тидам ца хилира кхуьнан. Массо а жимчу кIанта пIелг хьежочу корах дIа арахьоьжуш лаьтгара.

ХIара а вахара коре. Малхбузерчу орцахъ, ирачу берда буьххьехъ лаьтта бIов ах чухаьрцина гира цунна...

ТIаккха кху шимма дира къамел.

– ...Маккхална санна, хьуна-м ца деара хIара вайн миска латга оцу буса дага. Иштта кIелхьарадаккхалур дуй-теша иза хила тарлучу термоядерни бохамах? – хаьттира газетера веанчо.

– Ткъа хIун дича кIелхьарадер ду иза? – элира Жаъмбика.

– Нах шайн ницкъ кхочург дIалуш, машарехъа къуьйсуш бу, ткъа шу мелхо а...

– Ас а лур ду-кх.

ХІун?

Сайн дахар а...

Важа гІадваххана велавелира. ХІара оыгІазвахара:
хнх волуш виран цІога а лацаза волчу цуьнан хІун бакъо
ю кхунах, Жаъмбиках, вела? Цунна хІун хаъа, дуьне хІун
ю а.

Амма хІара хІумма а ала ца кхиира, елха а йоьлхуш
чунккхинчу Зезага:

ВаллахІ, Жаъмбик, суна ца лаъара хъуна и бохам
бан. Елла елара со и ахча хъахочул... КІант,
Іаддадитахъа и гІуллакх. Суо бахъанехъ стагтана а бо-
хам бан ца лаъара суна. Тхан МаІин некъех цхъа а ца
хилла моттбетташ. Сайн веллачу дена дуьхъал муха
хІуттур ю со?..

Зезаг те а йина, дІахъажо кхиале, чохъа а ваьлла,
Доккас мохъ туьйхира:

– ХІинца хуур ду-кха, цІен погонаш йолчуьнца аш
муха дуьйцу. Іадун кІант Докка-м, хъаха, вац шеца бе-
гаш бойтур болуш. Мича ваха хьо, хІей?

– ХІинцца, мачаш цІанъеш ву, – мохъ беара арара
чу.

– Ахъа а изза динехъ бакъахъа а ма дара, – элира
редакцера веанчо.

– Сан мачаш боьха елахъ а, куьйгаш а, гІуллакхаш а
цІена ду, шуьнчех тера а доцуш.

Доккас шеца валийнарг, тІехъ милицин хорма а
болуш, бакъахъара жима стаг вара. Лекхачу дегІахъ а,
хъаьрса а волуш.

– ХІара, хъаха, ву тхан йишин кІант. Я цхъаьнгга а
шеца бегаш бойтур болуш а ма вац. Іедало сий а деш,
тІеюха хорма а, хаьн тІе олла тапча а елла... Вашин
Бож ю-кх. Жима волуш дуьйна а хаъара суна, кхунах
цхъа Бож хир юй...

Балхахъ мичахъ ву хьо?

– Дада вуй кху чохъ? – Жаъмбикна девзира и беран аз.

Амма иза цхьамма а тергал ца вора. Массо а Маккхална гонаха лаьттара.

– МеттавогIуш ву.

– Ву, ца веъча ца мегаш санна, – бегаш бан гIертара Махьма. Дукха воьхна, гIантах тасавелла, охьавожжа-за а велира иза.

– Махьма, и хIун гIовгIанаш ю, мохк бегош-м бац вайна?..

– Мохк бегор стенна дуьйцу ахь, Маккхал, дуьне духуш ду вайшинна-м..

– Дада вуй кхузахъ? – юха а хезира беран аз.

– И кIант хьенан ву, Кебийрат?

– Шун хьаьким волчу Жаъмбикан йоьIан кIант вац иза?

– КIант, хьан дадина а дуьне доьхна моьтту суна.

– Ах...

– Вахъ-хьа-хьа!.. Жима велахъ а, бегаш бан ца хууш вуй дукха. Хьан дадина ах доьхна Iен а мега, цуьнан мидалш а, бевзаш нах а бу...

ТIаккха дехъа чу велира иза. Цкъа хьалха цхьаьннан а тидам ца хилира кхуьнан. Массо а жимчу кIанта пIелг хьежочу корах дIа арахьоьжуш лаьттара.

ХIара а вахара коре. Малхбузерчу орцахъ, ирачу берда буьххьехъ лаьтта бIов ах чухаьрцина гира цунна...

ТIаккха кху шимма дира къамел.

– ...Маккхална санна, хьуна-м ца деара хIара вайн миска латта оцу буса дага. Иштта кIелхьарадаккхалур дуй-теша иза хила тарлучу термоядерни бохамах? – хаьттира газетера веанчо.

– Ткъа хIун дича кIелхьарадер ду иза? – элира Жаъмбика.

– Нах шайн ницкъ кхочург дIалуш, машарехъа къуьйсуш бу, ткъа шу мелхо а...

– Ас а лур ду-кх.

ХІун?

Сайн дахар а...

Важа гІадваххана велавелира. ХІара оьгІазвахара: хІх волуш виран цІога а лацаза волчу цуьнан хІун бакъо ю кхунах, Жаьмбиках, вела? Цунна хІун хаьа, дуьне хІун ю а.

Амма хІара хІумма а ала ца кхиира, елха а йоьлхуш чуьнкххинчу Зезага:

ВаллахІ, Жаьмбик, суна ца лаьара хьуна и бохам бан. Елла елара со и ахча хьахочул... КІант, Іаддадитахьа и гІуллакх. Суо бахьанехь стагтана а бохам бан ца лаьара суна. Тхан МаІин некъех цхьа а ца хІиша моттбетташ. Сайн веллачу дена дуьхьал муха хІуттур ю со?..

Зезаг те а йина, дІахьажо кхиале, чохьха а ваьлла, Доккас мохь туьйхира:

– ХІинца хуур ду-кха, цІен погонаш йолчуьнца аш муха дуьйцу. Іадун кІант Докка-м, хьаха, вац шеца бегаш бойтур болуш. Мича ваха хьо, хІей?

– ХІинцца, мачаш цІанъеш ву, – мохь беара арара чу.

– Ахьа а изза динехь бакъахьа а ма дара, – элира редакцера веанчо.

– Сан мачаш боьха елахь а, куьйгаш а, гІуллакхаш а цІена ду, шуьнчех тера а доцуш.

Доккас шеца валийнарг, тІехь милиции хорма а йолуш, бакъахьара жима стаг вара. Лекхачу дегІахь а, хьаьрса а волуш.

– ХІара, хьаха, ву тхан йишин кІант. Я цхьаьнгга а шеца бегаш бойтур болуш а ма вац. Іедало сий а деш, тІеюха хорма а, хаьн тІе олла тапча а елла... Вашин Бож ю-кх. Жима волуш дуьйна а хаьара суна, кхунах цхьа Бож хир юй...

– Балхахь мичахь ву хьо?

– ГІалийГІахь, участкови. Амма миччахь велахь а, сайн ницкъ а кхочуш, харцо чекхйолуйтур йолуш-м вац. Суна бен а дац – ГІалахь а, юьртахь а – миччахь а.

– Ткъа хІинца хІун харцо нисъян веана хьо?

– Шуна ца хаьа? – чукхоссавелира Докка. – Сан ГІишлош йохорна дала деза ахча ца делла-кх.

– Комиссис хьан цІеношна кхин дина хІумма а дац ма элира...

– Муха ца дина? Пенаш херадевллий, бух иккхиний, шипар кагъеллий?.. Божал охьахаьрциний?

Редакцера веанарг (Сайдулла ю элира цо шен цІе), Доккин фамили дІаязъан воллур, Зезаг ІадІийнехь...

– Собардел цкъа, – элира цо. – Докка, и божал мохк бегийча доьхна ду боху ахь? Мохк бегийна кхо де даьлча ма ду суна хьо шайн божал дохош вайча. Керланиг дан воллу хьуна иза, бохуш...

– Деллахь, ма хьашт доцург дуьйцу ахь. Деллахь ма хьайна тІехь доцург дуьйцу ахь. Эхь ца хетий, адам-йилбаз!.. – чугІоьртира Докка.

– Бакъдерг дуьйцу дела хир ду со адам-йилбаз, ткъа харцдерг дуьйцуш волу хьо?..

– Моттбетта... Кхин хІун хир яра хьох. ШайтІанан сардам а бахана, тІаьхье ца кхуьучу МаІин тайпанах яцара хьо?..

Уьш дІабахча, вехха Іийра и шиь вист ца хуьлуш. ХІара, ши куьг тІехьа а диллина, чухула волавелла лелара. Важа хиьна Іара, корах ара бІаьрг а бетташ. Эххар а Сайдулла вистхилира.

– Ахь элира, Жаьмбик, дахар а дІалур ду. Кхузахь и дан а ца дезара, я атталла чов хилийта а. ХІетте а... Ткъа нагахь боккъал цхьа киртиг тІехІоьттича, сий я дахар къасто дезаш...

ХІара юха а оьгІазвахара цунна. Амма кхо лачкъий-ра иза.

– Оцу киртигех чекхвийлла-кх со хьан хенахь. Наха дийцарехь, вон и ца вуьйлуш... ХІан, хІара дешахьа.

Жаъмбик шина даггахь хилира и кехат цуьнга
даделлачул тIаьхьа. Иза дуьхьал а лаьцна, кху
гуллакхах кIелхьаравала гIертарг хир ву-кх. Я вац?

Важа кехат доьшуш вара:

– «...Сан кIант, со вехаш ву! ХIун хир ду тIам тIехь
волчу стагана цул доккха. Со дийна висаран «бехк»
Жаъмбикан бу. Нагахь со тIамера цIа ца верзахь, хаа-
лахь, айхьа иза, хьайн да санна, лара везийла».

...Лайн хин чам. ХIаваъ цоьстуш, йогIу гIовгIа.
«ЖанарIела! ЖанарIела...»

– Ца верза доьгIна ца хиллера ЖанарIелин мис-
канна. ТIом чекхбала кхо де дисча, вийра иза...

Шен бIаьргех йовлакх а хьокхуш, дахьаьжначу цун-
на Сайдулла а гира велха а кхохкийна лаьтташ.

– Сан да а вайна тIамехь, – элира цо.

Эццахь веана чуиккхинчу Махьмас гIовгIанах юьзи-
ра чохь.

– ИШуьша хIун деш ву? Жаъмбик, хьо воьлхуш-м вац?
Велха хьо, Жаъмбик. Велха а мегар ду хьуна, тийжа а,
гор хIотта а, дехарш дан а мегар ду хьуна, цу шийлачу
махка садаIа ца воьдуш. Накъост хьаьким, къа ца хета
хьуна цунах, воккхачу стагах? Фронтовик а волчу. ХIара
велхий ахьа. Вукхуьнан дог а гIелдалийти... Ой, хьо а
ма ву бIаьргаш чу хиш а хIиттина! Даьдиса, Жаъмбик,
хьан молханан. Ахьа-м милла а велхориг хилла. Я хьо
сел дог-кIеда хилла-те, накъост журналист? И дика
амал ю хьуна. Дог кIеда нах кIезиг ма бу вайн зама-
нахь, къаьсттина шу санна болчу хьаькимашна юккь-
ехь. Адамаллин дефицит ю-кха. Амма гуманист-м хила
пеша хьуна. Гуманист – иза курра дека.

– Тхойша цхьан витахьа, Махьма, хьоу дийцина ваь-
шехь.

– Дера вуьтур ву-кх хIинцца-м. Ткъа хьо, накъост
журналист, айхьа статья я фельетон язъеш, виц ма ло-
пахь, со бухгалтер бен вац хьуна, хIокху сайн хьаькимо
бохург дичахьана волуш.

Сан кхор, цо иза аьлча а со цец ца велира. Суна къахийтира цуьнан дех. Иштта тIаьхье хьакъ яцара цунна. ДIо лахенца цхьана синкъераме ваханчохь, накъостий бевдда кIелхьара а бевлла, вада ка ца йо-луш висна хиллера иза. Дов кхуьнан бехкенна даьлла а ца хиллера. Кхеран цхьана накъосто хьашт доцург а дийцина...

Чучча хахкабелла, шаьлтанаьш йиттина хиллера цара вовшашна. Бухарчарах цхьанна лен чов йича, хIорш бевддера. Ткъа цу Махьмин да, Атаби, вукхарна кара-вахнера.

– Кху тхан веллачунна шаьлта тоьхнарг хьо-м вац?
– хаьттинера цара, хIара верина охьавилла кеч а бел-ла.

– Суна ца хаьа. Сан шаьлта хила а тарло... Тхо дук-ха сиха хьийзаш дара...

Бакъдерг аьллера, аьшпаш ца ботта.

Ткъа вукхара иза, хIинца воьй, тIаккха воьй бохуш, кIиранах лела а вина, эххар а лоруш болчу наха чIир эцахь а, иштта эца ца еза аьлла, цIа ваийтинера. ХIетахь цара «ХIинций-хIинций» бохуш са ийдина, коьртаца мелла а телхина а бохура иза.

Иштта хала киртиг тIехIоьттича а, ца дийцинера Атабис харцдерг...

Ткъа цуьнан кIанта Махьмас, бIаьрга тIе бIаьрг а хIоттийна...

Бехк-м сан а бара, кхор. Оцу комиссин пирсдатал Маккхал хIоттавахьара аьлла, Махьма сайна тIевеьча, ас дира цо бохург. Суо шек воллушехь царах. ТIаккха теша а тешна IаддаIийра. Иза а ма бу бехк. Сан бакьо ма яцара, сайн даге ла ца догIа. Царах теша а тешна, IаддаIе. Цундела, сан кхор, со вист а ца хилира цуьн-га. Тадала хIумма а дацара, хилларг хилла даьллера.

Ши куьг пхьуьйшашна чучча а дохкий, кхурах букъ а тухий дIахIутту Жаьмбик.

Махьма араваьлча а Ийра и шиъ вист а ца хуьлуш
нехха. Кхуьнан дийца хIумма а дацара. ХIан-хIа, ца
гIергара бехказвийла, Iадда хиъна Iара. ХIинца важа
шара волавелла лелаш.

— Жаьмбик, хIинца хьобгара даьлларг стенах тера
дуй? — чIоггIа декара Сайдуллин дешнаш. Цец а ваьл-
ла, хьобжура хIара цуьнга. Тамашийна хIума ду-кх стаг,
масех минот а ялале, иштта хийцавалар.

— ... Утгаре а лекхачу лаьмнийн баххьаш тIе а вуьй-
луш лелачу альпинистан цхьана жимчу, масийтта метр
болчу гу тIехь корта хьовзарх тера ду-кх. Ткъа нийса
хир дарий вай, оцу альпиниста яьхна лакхенаш тиде-
ме а ца оьцуш, цуьнан корта хьовзар нахала даьккхи-
чи? Дацара. Иштта хьал ду кхузахь а. Хьо реза велахь,
най и гIуллакх Iаддадуьтур ду. Амма иза, хьуна ма-хаъ-
ара, сох цхьаннах доьзна Iаш дац. Цундела... Хьуна
хаба-кх иштта йолчу меттигашкахь наха хIун леладо.

Жима къонах, хьо а Iемина хIинцале а...

Ас хьоб хIумма а ца боху. Дера ца боху... Со бегаш
беш ма вара. Ахь хIун до хьожуш... Ас сайн фельетон
ийийр ю, аьлча а, ас цунах йоккха статья йийр ю мо-
ралийно-нравственни темина лерина. «Сийн мах» аьлла
тIе а туьллуш... Ахь айхьа хьайн сийн хIоттийна мах...
Iодика йойла.

Iодика йойла, Iодика йойла...

Тлаккха иза ара а ваьлла, цIийна тIехьа йолчу беша-
хуна лийлира сохьтехь гергга. Малх чубуза лахбеллера.
Ишттахь мохо, схьадоккхий, коьрта тIе мажделла гIа а
кхуссура.

Ванах, Зазех а хир ду теша оцу кIантах хилларг, ма-
сех шо даьлча?.. Цуьнан хIинцалерчу кIайллек цхьа
пигалацам бен хIумма а дуьсур дац теша? Цо а бохур
ду техьа: «Iовдал хиллера со хIетахь, наха дийрриг а
деш, Iад ца Iийна?...» Массара а изза дича, кIайлла
юьсур а ма яц дуьненчохь...

Сан кхор, цо иза аьлча а со цец ца велира. Суна къахийтира цуьнан дех. Иштта тIаьхье хьакъ яцара цунна. ДIо лахенца цхьана синкъераме ваханчохъ, накъостий бевдда кIелхъара а бевлла, вада ка ца йолуш висна хиллера иза. Дов кхуьнан бехкенна даьлла а ца хиллера. Кхеран цхьана накъосто хьашт доцург а дийцина...

Чучча хахкабелла, шаьлтанаьш йиттина хиллера цара вовшашна. Бухарчарах цхьанна лен чов йича, хIорш бевддера. Ткъа цу Махьмин да, Атаби, вукхарна каравахнера.

– Кху тхан веллачунна шаьлта тоьхнарг хьо-м вац?
– хаьттинера цара, хIара верина охьавилла кеч а белла.

– Суна ца хаьа. Сан шаьлта хила а тарло... Тхо дукха сиха хьийзаш дара...

Бакъдерг аьллера, аьшпаш ца ботта.

Ткъа вукхара иза, хIинца воьй, тIаккха воьй бохуш, кIиранах лела а вина, эххар а лоруш болчу наха чIир эцахъ а, иштта эца ца еза аьлла, цIа ваийтинера. ХIетахъ цара «ХIинций-хIинций» бохуш са ийдина, коьртаца мелла а телхина а бохура иза.

Иштта хала киртиг тIехIоьттича а, ца дийцинера Атабис харцдерг...

Ткъа цуьнан кIанта Махьмас, бIаьрга тIе бIаьрг а хIоттийна...

Бехк-м сан а бара, кхор. Оцу комиссин пирсдатал Маккхал хIоттавахъара аьлла, Махьма сайна тIевеьча, ас дира цо бохург. Суо шек воллушехъ царах. ТIаккха теша а тешна IаддаIийра. Иза а ма бу бехк. Сан бакьо ма яцара, сайн даге ла ца догIа. Царах теша а тешна, IаддаIе. Цундела, сан кхор, со вист а ца хилира цуьнга. Тадала хIумма а дацара, хилларг хилла даьллера.

Ши куьг пхьуьйшашна чучча а дохкий, кхурах букъ а тухий дIахIутту Жаьмбик.

Махьма араваьлча а Ийра и шиъ вист а ца хуьлуш
нехха. Кхуьнан дийца хIумма а дацара. ХIан-хIа, ца
гIергара бехказвийла, Iадда хиъна Iара. ХIинца важа
Iара волавелла лелаш.

— Жаьмбик, хIинца хьобгара даьлларг стенах тера
дуй? — чIоггIа декара Сайдуллин дешнаш. Цец а ваьл-
ла, хьобжура хIара цуьнга. Тамашийна хIума ду-кх стаг,
масех минот а ялале, иштта хийцавалар.

— ... Уггаре а лекхачу лаьмнийн баххьаш тIе а вуьй-
луш лелачу альпинистан цхьана жимчу, масийтта метр
болчу гу тIехь корта хьовзарх тера ду-кх. Ткьа нийса
хир дарий вай, оцу альпиниста яхна лакхенаш тиде-
ме а ца оьцуш, цуьнан корта хьовзар нахала даьккхи-
ни? Дацара. Иштта хьал ду кхузахь а. Хьо реза велахь,
ний и гIуллакх Iаддадуьтур ду. Амма иза, хьуна ма-хаь-
ара, сох цхьаннах доьзна Iаш дац. Цундела... Хьуна
хаба-кх иштта йолчу меттигашкахь наха хIун леладо.

Жима кьонах, хьо а Iемина хIинцале а...

Ас хьоб хIумма а ца боху. Дера ца боху... Со бегаш
беш ма вара. Ахь хIун до хьожуш... Ас сайн фельетон
ийийр ю, аьлча а, ас цунах йоккха статья ийир ю мо-
ралийно-нравственни темина лерина. «Сийн мах» аьлла
ше а туьллуш... Ахь айхьа хьайн сийн хIоттийна мах...
Iодика йойла.

Iодика йойла, Iодика йойла...

Таккха иза ара а ваьлла, цIийна тIехьа йолчу беша-
хула лийлира сохьтехь гергга. Малх чубуза лахбеллера.
Нигтахь мохо, схьадоккхий, коьрта тIе мажделла гIа а
кхуссура.

Ванах, Зазех а хир ду теша оцу кIантах хилларг, ма-
сех шо даьлча?.. Цуьнан хIинцалерчу кIайлlex цхьа
дагалацам бен хIумма а дуьсур дац теша? Цо а бохур
ду техьа: «Iовдал хиллера со хIетахь, наха дийрриг а
деш, Iад ца Iийна?...» Массара а изза дича, кIайлла
юьсур а ма яц дуьненчохь...

Къа дара оцу сийначу элан литтан, йилбазмохо
паза дайинчу...

Шен кІайлла хуьйцур ю теша цо атта. Атта махьар-
хь ду. Цигахь йовха а ю, тамехь а ду. Кхин мичахь
ра иштта? Аьттан ге чохь...

БІов... Хьо стенна хаьрци теша чу? Иштта чІогІа
ангеллера хьо? Хьо-х ехха латта дезаш яра.

Чувовдуш, Заза гира цунна шен стоьла хьалха а хиь-
лаш, елхарна ши бІаьрг а цІийбелла.

ХІара бешахула волавелла лелаш, цуьнан майра ве-
ра кху чу. Цо аьлча, юхаели техьа хІара шена хетачун-
атІера?

Иза, Зазе вист а ца хуьлуш, шен кабинет чу вахара.

Кестта Кебийратан аз а хезира цунна дехьачуьра
къа:

— ЙоІ, и хІун ду суна хезнарг? Шуьша ийгІина ма
боху. Ой, хІун ду ахьа дуьйцург? Цара юьтур ма ю хьо!
Таккха лелар ю хьо. Хьайн бат дІа а сацаяй, ІаддаІе.
Хьуна дикачохь белхан меттиг, аттачохь марелла а
исдан гІерташ, хьаьддий-еддий, са бага а кхаьчна, со
исла. Ткъа хьо? Со ІаддаІийнехь, хьаха, яра хьо оцу,
Хьаван лаппагІи чохь йоллуш, деш-дуьтуш хІума а до-
цуш, шедаг а локхуш волавелла лелачу цуьнан кІанте
а яхана. Ойла ехьа: хІара юьртан шовданаш тодойтуш
лела, шен раздаьлла ков а ца гуш.

ЧІогІа хадийра ахь айхьа! Хьайга хададайтича, ха-
дийра-кх. ИгІуллакх аьлча а, дакъазьялар. Цо хьох лаь-
нна дийцина бохург асий, Бесланан нанассий тхайг-
гара кхоьल्लीна ма дара. Стенна тов! Хьо дакъаза ца
ялийта. Хьой, Бесланний вовшахтоха. Хьо
оьгІазьяхана? Кхин со сайн гІуллакх дадийна лелаш
ю-м ца моьтту хьуна? Кхин ца оьшу боху ахь? Дика ду,
ІаддаІийр ю со-м. Хьо дохко-м ер ю. Дера ю. Дукха
сиха а йолуш.

Тлаккха цхьа еса тийналла хЮьттира чохь. Заза мет-
тахьхьовиш а яцара. Жаьмбикан глеххьа сапаргIатделира:
цхьадика, ца кьарьели цаьрга и йоI.

Кхунна хаьара, цхьаь дан дезийла. Дог оьцуш дош
лаьла а, Зазин гЮ лаца дезийла. Озийна пха санна йолу
хIара тийналла цхьанхьахула эkkхале. Хьем бахь,
таьхьа хир ду.

Эххар а дехьа чу а ваьлла:

– Заза, ас Зезагах лаций дийций хьуна? – элира цо.

Цо дийцира цунна Зезагах лаьцна:

– Зезаг чIогIа хаза йоI яра. Вайн варшахойн ярташ-
сахь цIе яххана. Дуккха а кIентий бара цуьнга безам
болуш. Иза Наже яхара. Шен гергара нах дйкка реза а
боццушехь. Нажа чIогIа бегаш болуш, дика дин хьовзо
а хууш, тайна кIант вара.

Зезаг ялийна масех бутт балале, Нажига а, цуьнан
хенарчаьрга а (царах со а вара) тIаме кхайкхира. Ишт-
та юкьа-кара мархаш а йолуш, гуьйренан хаза де дара
ига. ГIарагIулеш яра дIайоьлхуш. Нажас аьлла хиллера
оцу дийнахь Зезаге: «Иштта кхоьлинчу гуьйренан дий-
нахь, дIайоьлхуш гIарагIулеш а йолуш, со цIа вогIур ву
хьуна»...

ХIетахь дуьйна ткъе ткъаяссана гуьйреларийна Зе-
зига, гуттар а вайн юьрта чу богIу некъ а тергалбеш.

Юха а тийналла хЮьттира. Амма иза озийна пха
бацара. И тийналла синхьааме яра. Ехха яхъелира иза.

– Дуккхачу нахах суна хетарш хирци-кх тахана...

– Ах бIов а чухаьрци... БIов... И цхьа ша-тайпа бIов
ма яра, Заза. Иза мацах-мацах цхьана Турпала генахь,
хпйрачу махкахь хIаллакьхиллачу шен доттагIчун бе-
ламна йоьттина хилла. «Хьо лаьтгийла иштта, нахана
юккьера безам, оьздангалла дIаяллалц. Ткъа уьш хIара
дуьне доххалц дIадевр а дац...»

– ХIинца ах бIов чухаьрцина...

– Мохк бегийча, икхина хир яра иза...

– Цхьанна а дага а ца деа цига ваха.

Къа дара оцу сийначу элан литтан, йилбазмохо
паза дайинчу...

Шен кІайлла хуьйцур ю теша цо атта. Атта махьар-
къ ду. Цигахь йовха а ю, тамехь а ду. Кхин мичахь
ра иштта? Аьттан ге чохь...

Блов... Хьо стенна хаьрци теша чу? Иштта чІогІа
аньеллера хьо? Хьо-х ехха латта дезаш яра.

Чувовдуш, Заза гира цунна шен стоьла хьалха а хиь-
лаш, елхарна ши бІаьрг а цІийбелла.

ХІара бешахула волавелла лелаш, цуьнан майра ве-
ра кху чу. Цо аьлча, юхаели техьа хІара шена хетачун-
а тІера?

Иза, Зазе вист а ца хуьлуш, шен кабинет чу вахара.

Кестта Кебийратан аз а хезира цунна дехьачуьра
къа:

– ЙоІ, и хІун ду суна хезнарг? Шуьша ийгІина ма
боху. Ой, хІун ду ахьа дуьйцург? Цара юьтур ма ю хьо!
Таккха лелар ю хьо. Хьайн бат дІа а сацаяй, ІаддаІе.
Хьуна дикачохь белхан меттиг, аттачохь марелла а
исдан гІерташ, хьаьддий-еддий, са бага а кхаьчна, со
цела. Ткъа хьо? Со ІаддаІийнехь, хьаха, яра хьо оцу,
Хьаван лаппагІи чохь йоллуш, деш-дуьтуш хІума а до-
цуш, шедаг а локхуш волавелла лелачу цуьнан кІанте
а яхана. Ойла ехьа: хІара юьртан шовдана ш тодойтуш
лела, шен раздаьлла ков а ца гуш.

ЧІогІа хадийра ахь айхьа! Хьайга хададайтича, ха-
дийра-кх. ИгІуллакх аьлча а, дакъазьялар. Цо хьох лаь-
цна дийцина бохург асий, Бесланан нанассий тхайг-
гара кхоьллина ма дара. Стенна тов! Хьо дакъаза ца
ялийта. Хьой, Бесланний вовшахтоха. Хьо
оьгІазьяхана? Кхин со сайн гІуллакх дадийна лелаш
ю-м ца моьтту хьуна? Кхин ца оьшу боху ахь? Дика ду,
ІаддаІийр ю со-м. Хьо дохко-м ер ю. Дера ю. Дукха
сиха а йолуш.

Тлакха цхьа еса тийналла хЮьттира чохь. Заза мет-
тихьовш а яцара. Жаьмбикан глехьа сапаргIатделира:
цхьадика, ца къяръели цаьрга и йоI.

Кхунна хаьара, цхьаь дан дезийла. Дог оьцуш дош
пылла а, Зазин гIо лаца дезийла. Озийна пха санна йолу
хIара тийналла цхьанхьахула эkkхале. Хьем бахь,
глаьхьа хир ду.

Эххар а дехьа чу а ваьлла:

— Заза, ас Зезагах лаций дийций хьуна? — элира цо.

Цо дийцира цунна Зезагах лаьцна:

— Зезаг чIогIа хаза йоI яра. Вайн варшахойн ярташ-
кахь цIе яххана. Дуккха а кIентий бара цуьнга безам
болуш. Иза Наже яхара. Шен гергара нах дйкка реза а
боццушехь. Нажа чIогIа бегаш болуш, дика дин хьовзо
а хууш, тайна кIант вара.

Зезаг ялийна масех бутт балале, Нажига а, цуьнан
хенарчаьрга а (царах со а вара) тIаме кхайкхира. Ишт-
та юкъя-кара мархаш а йолуш, гуьйренан хаза де дара
тIа. ПарагIулеш яра дIайоьлхуш. Нажас аьлла хиллера
оцу дийнахь Зезаге: «Иштта кхоьлинчу гуьйренан дий-
нахь, дIайоьлхуш гIарагIулеш а йолуш, со цIа воьгIур ву
хьуна»...

ХIетахь дуьйна ткъе ткъаяссана гуьйре ларийна Зе-
зага, гуттар а вайн юьрта чу боьгу некъ а тергалбеш.

Юха а тийналла хЮьттира. Амма иза озийна пха
бацара. И тийналла синхьааме яра. Ехха яхъелира иза.

— Дуккхачу нахах суна хетарш хирци-кх тахана...

— Ах бIов а чухаьрци... бIов... И цхьа ша-тайпа бIов
ма яра, Заза. Иза мацах-мацах цхьана Турпала генахь,
хийрачу махкахь хIаллакьхиллачу шен доттагIчун бе-
тимна йоьттина хилла. «Хьо лаьттийла иштта, нахана
юксьера безам, оьздангалла дIаялалц. Ткъя уьш хIара
дуьне доххалц дIадевр а дац...»

— Хинца ах бIов чухаьрцина...

— Мохк бегийча, икхина хир яра иза...

— Цхьанна а дага а ца деа цига ваха.

Къа дара оцу сийначу элан литтан, йилбазмохо
паза дайинчу...

Шен кІайлла хуьйцур ю теша цо атта. Атта махьар-
хь ду. Цигахь йовха а ю, тамехь а ду. Кхин мичахь
ра иштта? Аьттан ге чохь...

Блов... Хьо стенна хаьрци теша чу? Иштта чІогІа
ангьеллера хьо? Хьо-х ехха латта дезаш яра.

Чувовдуш, Заза гира цунна шен стоьла хьалха а хиъ-
Іаиш, елхарна ши бІаьрг а цІийбелла.

ХІара бешахула волавелла лелаш, цуьнан майра ве-
ра кху чу. Цо аьлча, юхаели техьа хІара шена хетачун-
атІера?

Иза, Зазе вист а ца хуьлуш, шен кабинет чу вахара.

Кестта Кебийратан аз а хезира цунна дехьачуьра
къа:

– ЙоІ, и хІун ду суна хезнарг? Шуьша ийгІина ма
юху. Ой, хІун ду ахьа дуьйцург? Цара юьтур ма ю хьо!
Таккха лелар ю хьо. Хьайн бат дІа а сацаяй, ІаддаІе.
Хьуна дикачохь белхан меттиг, аттачохь марелла а
исдан гІерташ, хьаьддий-еддий, са бага а кхаьчна, со
цела. Ткъа хьо? Со ІаддаІийнехь, хьаха, яра хьо оцу,
Хьаван лаппагІи чохь йоллуш, деш-дуьтуш хІума а до-
цуш, шедаг а локхуш волавелла лелачу цуьнан кІанте
а яхана. Ойла ехьа: хІара юьртан шовданах тодойтуш
лела, шен раздаьлла ков а ца гуш.

ЧІогІа хадийра ахь айхьа! Хьайга хададайтича, ха-
дийра-кх. ИгІуллакх аьлча а, дакъазьялар. Цо хьох лаь-
цна дийцина бохург асий, Бесланан нанассий тхайг-
гара кхоьल्लीна ма дара. Стенна тов! Хьо дакъаза ца
ялийта. Хьой, Бесланний вовшахтоха. Хьо
оьгІазьяхана? Кхин со сайн гІуллакх дадийна лелаш
ю-м ца моьтту хьуна? Кхин ца оьшу боху ахь? Дика ду,
ІаддаІийр ю со-м. Хьо дохко-м ер ю. Дера ю. Дукха
сиха а йолуш.

Тлаккха цхьа еса тийналла хЮьттира чохь. Заза мет-
тхьхьовш а яцара. Жаьмбикан гIеххьа сапаргIатделира:
цхьадика, ца кьарьели цаьрга и йоI.

Кхунна хаьара, цхьаь дан дезийла. Дог оьцуш дош
аьлла а, Зазин гIо лаца дезийла. Озийна пха санна йолу
хIара тийналла цхьанхьахула эккхале. Хьем бахь,
таьхьа хир ду.

Эххар а дехьа чу а ваьлла:

– Заза, ас Зезагах лаций дийций хьуна? – элира цо.

Цо дийцира цунна Зезагах лаьцна:

– Зезаг чIогIа хаза йоI яра. Вайн варшахойн ярташ-
кахь цIе яххана. Дуккха а кIентий бара цуьнга безам
болуш. Иза Наже яхара. Шен гергара нах дйкка реза а
боццушехь. Нажа чIогIа бегаш болуш, дика дин хьовзо
а хууш, тайна кIант вара.

Зезаг ялийна масех бутт балале, Нажига а, цуьнан
хьсарчаьрга а (царах со а вара) гIаме кхайкхира. Ишт-
ти юкъя-кара мархаш а йолуш, гуьйренан хаза де дара
гIа. ГIарагIулеш яра дIайоьлхуш. Нажас аьлла хиллера
оцу дийнахь Зезаге: «Иштта кхоьлинчу гуьйренан дий-
нахь, дIайоьлхуш гIарагIулеш а йолуш, со цIа воьIур ву
хьуна»...

ХIетахь дуьйна ткъе ткъаяссана гуьйре ларийна Зе-
зага, гуттар а вайн юьрта чу боьIу некъ а тергалбеш.

Юха а тийналла хЮьттира. Амма иза озийна пха
бацара. И тийналла синхьааме яра. Ехха яхъелира иза.

– Дуккхачу нахах суна хетарш хирци-кх тахана...

– Ах бIов а чухаьрци... БIов... И цхьа ша-тайпа бIов
ма яра, Заза. Иза мацах-мацах цхьана Турпала генахь,
хийрачу махкахь хIаллакьхиллачу шен доттагIчун бе-
тамна йоьттина хилла. «Хьо лаьттийла иштта, нахана
юккъера безам, оздангалла дIаяллалц. Ткъа уьш хIара
дуьне доххалц дIадевр а дац...»

– ХIинца ах бIов чухаьрцина...

– Мохк бегийча, икхина хир яра иза...

– Цхьанна а дага а ца деа цига ваха.

– Цхъаннан а бала ца кхечи...

– ХІун хилла хаьий шуна?.. Хъаван кІант велла, оцу чухаьрцинчу бІов бухахь а висина... – neI бух а йок-кхуш, чулилхинчу оцу дешнаша, чиркх санна, «хІуп» аьлла, дІабайира малх.

Сийна бошмаш, кьона бошмаш... Латта датІа а даьтІа, кьайлаевли уьш. Стиглара кІайн мархаш, лаьтгах а егталуш, юху. Уьш хаттех дІаоь.

Малх, малх... Бац иза, уьшалахь кьайлабаьлла.

Баланийн Іаьржа кІур баьржа дуьненчухула.

– Орцахдовлийша, хІай, орцахдовлийша, хІай, орцахдовла...

«Дуьне дохар хиллийца-а...»

ГІийлачу узамах дузий, тІехьорьху дуьне. Узамо тІулгаш а делхадь. Ткьа адамех тІулгаш до цо.

Поп, поп, поп... Тахана юха а уьду хьуна хьалхарчу майдана адамаш. Бешарал а сов дахарехь болчу ахьа муха лайна и тайпа бохамаш? Поп, поп... Дада орца доцу бохам бу хьуна хала. Вай хІун дийр ду, поп? Вай хІун дийр ду?..

– ...Ма кІант вара иза.

– ...ЧІогІа гІиллакх долуш вара.

– ...Суна йол цІа еара.

– ...Цо ишколехь дика доьшура.

– ...Иза вонехь а, диканехь а карош вара.

– ...Иза ненан цхьаь бен вацара...

– ...Иза ерриге а юьртан кІант вара...

– ...Нанас хІун дийр ду теша?

– ...Цо бІаьста суна зезагаш лора.

– ...Цо суна дечиг доккхура кест-кеста.

– ...Цунна нийсо езара.

– ...БІаьсте а, эшарш а...

– ...Нанас хІун дийр...

– ...Хелха ма волура.

– ...И дуьненан а меха вара...
 – ...«Дуьне духур ду аьлча...»
 – ...ХІаъ, и илли дара цунна уггаре а дукхадзарг.
 – ...Цунна лаъара массо а бІов лаьттийла.
 – ...И хІун деш хилла бІов юххехь?
 – ...Цунна даьлла дотІуна бетонаца дІадукъа
 пергаш.
 – ...Иза дукха цІена вара кху дуьненна.
 – Нана йогІу.
 – ...Сан кІа-а-нт... Нах, ас хІун дийр ду?.. Ас хІун
 дийр ду, нах?..

ДогІанан кІур а хилла, аьрцнаш тІехула хьийза не-
 нан тийжам. Марха а хуьлий, лаьтта боьлху иза. Баьц-
 нара хьаннаш леста цуьнан мукъамехь. Іаннашкахь
 Іовраш йоьлху.

ГІарагІулийн аьзнаш а хуьлий, дуьне мел ду баьржа
 ненан тийжам. Нана, нана...

Цхьаъ бен вацара со сайн ненан – Хьаван. Ткъа да
 суна дага а ца вогІура. Нанас суна жима волуш туьй-
 ранаш дуьйцура, Жоьра-бабин жимчу кІантах лаьцна.
 Суна нана Жоьра-баба хетара, суо – цуьнан жима кІант.
 Суна лаъара, цо санна, дика хІуманаш дан.

Суна бІаьстенан маьркІажеш дукхаезара. Со бер-
 долчу хенахь эвлан йистехь ловзуш Іара, маьркІаже
 буьйсане ерзалц. ТІаккха суна хазахетара, сайга кхой-
 кхучу ненан мохь хезча. Иза кхузза кхайккхалц ІаддаІара
 – хІун хаъ, шайтІа хуьлий а. И дан а нанас Іамийнера
 со. Эххар дуьхьал вистхуьлура. Юха со цІа вогІура.
 УьгІІарчу кхалу² бухахь цІе а латайой, Іаш хуьлура
 нана. Цунна юххе охьахуура со, кхерчарчу цІаре а хьоь-
 жуш. Нанас хІетахь тоьпаш олу межаргаш а доттура,
 Жоьра-бабин жимчу кІантах туьйранаш а дуьйцура.
 Охашимма межаргаш дуура, тІе етташура а муьйлуш.

– Цхъаннан а бала ца кхечи...

– ХІун хилла хаьий шуна?.. Хъаван кІант велла, оцу чухаьрцинчу бІов бухахь а висина... – неІ бух а йок-кхуш, чулилхинчу оцу дешнаша, чиркх санна, «хІуп» аьлла, дІабайира малх.

Сийна бошмаш, кьона бошмаш... Латта датІа а даьттІа, кьайлаевли уьш. Стиглара кІайн мархаш, лаьттах а егталуш, юху. Уьш хаттех дІаоь.

Малх, малх... Бац иза, уьшалахь кьайлабаьлла.

Баланийн Іаьржа кІур баьржа дуьненчухула.

– Орцахдовлийша, хІай, орцахдовлийша, хІай, орцахдовла...

«Дуьне дохар хиллийца-а...»

ГІийлачу узамах дузий, тІехьорху дуьне. Узамо тІулгаш а делхад. Ткьа адамех тІулгаш до цо.

Поп, поп, поп... Тахана юха а уьду хьуна хьалхарчу майдана адамаш. Бешарал а сов дахарехь болчу ахьа муха лайна и тайпа бохамаш? Поп, поп... Дада орца доцу бохам бу хьуна хала. Вай хІун дийр ду, поп? Вай хІун дийр ду?..

– ...Ма кІант вара иза.

– ...ЧІогІа гІиллакх долуш вара.

– ...Суна йол цІа еара.

– ...Цо ишколехь дика доьшура.

– ...Иза вонехь а, диканехь а карош вара.

– ...Иза ненан цхьаь бен вацара...

– ...Иза ерриге а юьртан кІант вара...

– ...Нанас хІун дийр ду теша?

– ...Цо бІаьста суна зезагаш лора.

– ...Цо суна дечиг доккхура кест-кеста.

– ...Цунна нийсо езара.

– ...БІаьсте а, эшарш а...

– ...Нанас хІун дийр...

– ...Хелха ма волура.

- ...И дуьненан а меха вара...
- ...«Дуьне духур ду аьлча...»
- ...ХIаъ, и илли дара цунна уггаре а дукхадзарг.
- ...Цунна лаьара массо а бIов лаьттийла.
- ...И хIун деш хилла бIов юххехь?
- ...Цунна даьлла дотIуна бетонаца дIадукъа гIерташ.
- ...Иза дукха цIена вара кху дуьненна.
- Нана йогIу.
- ...Сан кIа-а-нт... Нах, ас хIун дийр ду?.. Ас хIун дийр ду, нах?..

ДогIанан кIур а хилла, аьрцнаш тIехула хьийза нецан тийжам. Марха а хуьлий, лаьтта боьлху иза. Баьц-цара хьаннаш леста цуьнан мукъамехь. Iаннашкахь юьраш йоьлху.

ГIарагIулийн аьзнаш а хуьлий, дуьне мел ду баьржа нецан тийжам. Нана, нана...

Цхьаь бен вацара со сайн ненан – Хьаван. Ткъа да суна дага а ца воьIура. Нанас суна жима волуш туьйранаш дуьйцура, Жоьра-бабин жимчу кIантах лаьцна. Суна нана Жоьра-баба хетара, суо – цуьнан жима кIант. Суна лаьара, цо санна, дика хIуманаш дан.

Суна бIаьстенан маьркIажеш дукхазара. Со бер долчу хенахь эвлан йистехь ловзуш Iара, маьркIаже буьйсане ерззалц. ТIаккха суна хазахетара, сайга кхой-кхучу ненан мохь хезча. Иза кхузза кхайккхалц IаддаIара хIун хаьа, шайтIа хуьлий а. И дан а нанас Iамийнера со. Эххар дуьхьал вистхуьлура. Юха со цIа воьIура. УьйтIарчу кхалу² бухахь цIе а латайой, Iаш хуьлура нана. Цунна юххе охьахуура со, кхерчарчу цIаре а хьоьжуш. Нанас хIетахь тоьпаш олу межаргаш а доттура, Жоьра-бабин жимчу кIантах туьйранаш а дуьйцура. Охашимма межаргаш дуура, тIе егташура а муьйлуш.

Тпаккха воккха а хилла, хийисте хИтга волавелча а езара суна бІаьстенан маьркІажеш. Цуьнца, Іаьржа бІаьргаш долчу йоІаца, кьамелаш дуьйцуш а лаьттий шовданехь, со эвлан йисте волура. Дийнан серло йойуш боґучу боданца цхьаьна дІасадаьржара сан пондаран аьзнаш. Уьш маьІ-маьІехь хезара.

Тпаккха, цІа а воґий, тхайн цІийза тиша дечиган ков дІа а доьллий, цуьнан гурах дІа а тевжий, лаьттара со, пеша хьалха межаргаш дотгуш йоллу нана тергал а еш, уллохь, дохнакертахь, Іохкучу бежнаша нахарш дохуш а хезаш.

Сан оила хуьлура, и дерриге а тергалдеш: «Ванах, кхин цхьа а хІума ца оьшура-кх дуьненахь хІара бІаьстенан маьркІажеш, и пешан серло, оцу кьежлучу зудчун сибат, бежнаша доху нахарш а, тІуьнчу лаьттан хьожа а хилчахьана. И дерриге а иштга лаьттича, лахь а, ирс лан а ца делла лийр вара...»

Нана, нана... Хьо хІинца а Іа маьркІажехь кхалу бухарчу пеша хьалха а хуйй. Ахь Іеночу бІаьрхиша масийттаза дІайойу хьан цІе. Кхин межарг барх гІуллакх а ца хуьлий, хьо хІума а яза дІаюьжу. ХІан-хІа, меца-м ца юьжу. – Юьзна. ГІайгІа юу ахь хьуо юззалц, тІе бІаьрхиш а моьлуш.

Нана, нана... Хьо суна реза яц. ХІан-хІа, сан йиш яцара цига ца ваха. Жоьра-бабин кІанта а диьр дара иза. Ларъян ма еза вайн лаьттан Лакхенаш. И ца дахь, дуьне цхьа а Лакхе а йоцуш, еккьачу цхьана шералле доьрзур ду. Я бІаьвнаш а, я лаьмнаш а доцуш.

Нана, нана... Дуьне Лакхенех ма лаьтта. Суна а лаьара, нана, Лакхе а хилла, дІахІотта. Со тешара сайх Лакхе хирг хиларх, адамех хІора а ма ву и дан ницкь болуш.

Нана, нана... Массара а дицдича иза – шаьш лакхенаш хилар, шаьш лаьмнаш хилар, – хІун хир ду дуьненах? Массо а бІаьвнаш херцар ю, массо а лаьмнаш текхар ду. Царна гІортораш ма оьшу.

Тахана адамаша ечу ойланех ах гергта дуьне дохара
кхерамах ю. И стенна ду, нана, стенна ду?..

Нана, со дагахь вара дуккха а дика дан. Амма ца
кхии. Маржа, маржа... Юха а цу маьржажехь латта...
Блаьста буц йолуш ган... Суьйранна цаьцалтийн екар
саццалц, ойланаш а еш, Iен... Маржа, маржа...

Адамаш, адамаш, адамаш... Вай серлонан бераш ма
ду. Вовшашна бода ца луш, серло яла хьакь долуш.

Оцу дийнахь байна синтем кхин буха а ца бирзи.
Буйсанна наб а ца кхета. Кхетча а самаволу, гIенах и
кIант я ЖанарIела а гой.

IOккъехула ятIа а яьтIа чуйогIучу блаьнна буха бел-
панш а гIортийна воллуш хуьлу и кIант, шен гIори-
Iолдах тасалой. Когаш тIулгех чу а ихна.

ЖанарIела гуттар а кхойкху, ша тIеман арахь ма ви-
тахьара бохуш.

Нагтахь набарха воккху лергаш а кьардеш иккхинчу
поккхачу тоьпан хIоьан татано. ТIаккха и тата маьхьа-
ре доьрзу. Дикка ладугIу цо цуьнга. Иза Турпалан аз
ду, беIешерийн кIоргенашкара схьадогIуш: «Хьо гуттар
а лаьттийла»...

ТIаккха хIара араволу, шена тIе хIума а юхий. Беша-
хула волавелла лелаш, дитташца кьамелаш а деш, мелла
а снхьаам хуьлу.

Сатаса гергадахна. Ло дIа а сецна, мархаш дIаса а
яхана, екхна... Цевзина шело хIоьттина арахь.

Жаьмбика шен кетаран кач хьалакарчабо. Когаш
кIелахь лайне «кьаз-кьаз» а дойтуш, волалой, божал
хьалха воьду иза. Цуьнан неIарца хьалалаьтташ йолу
гIаж схьа а оьций, кех араволу. Малхбузехьа дIаволало
ина. Цкьа хьалха некъан тача охьанехьа доьду, тIаккха,
Iин чу а дуссий, дехьарчу орцах ирх доьрзу.

Жаьмбик сих-сиха соцу, кIоргга синош а дохуш.
Некь хьала мел бели хала ду ваха. ТIулгаш тIе ша бина.
Жимма ког галбалахь, хахкавелла бердах гIур ву.

обхуш, я тІаьхьа мехкаршка назманан кепехь кехатан
яздеш лелаш, вайшиь иштта къантур ву аьлла, — кта
меле велира Іуса.

Корта а оллийна, дерриге а дегІ дегош, воьлхучу
ТІайбас куьг ластийра:

— Уьш дІадевлла... массо хІума а дІадаьлла... Со а
дІавахна ваьлলেখь бакъхьа дара...

— ДІагІур ву хьо а, со а, вай массо а, шен хан кхач
ча... Хан кхаччалц сагатдан мегар дац... Хьуна суна
чул а дика ма хаьа иза... Делан салам хуьлда цунна,
Делан элчано ма аьлла: «Кхана лийр волуш санна ДІа
ла гІуллакх а де, цкъа а лийр воцуш санна дуьне а лахан,
— шен доттагІчунна тІера бІаьрг ца боккхуш, дуьйцуш
Іусас.

— Дера, иза а ма хаьа суна... ХІетте а гуттар а син
гаттам лаьтта-кх дагчохь... Іожаллин сингаттам...
хІокху дуьненчохь цхьа а чам ца бисна сан, цхьа къа
хьа чам боцург, — бохура ТІайбас, шен карара Іаси
цІенкъа а Іуьттуш.

— ХІаь, хІаь, свза суна и цамгар. Жинаш ду хьуна
тІаьхьадевлла, хьуна дахар къахьдеш... царна дарба дан
деза... ХІишца вай дарба дийр ду царна. Суна цкъа
хьалха... эрз безар бу... кхин ворхІ хІума: саьмгал, мукх,
кІа, кІора, даш, эчиг, цІаста. И ерриге хІумнаш ахь во
шахтоха, ХІаваил... Иштта ши ленам хьостам а оьнур
бу хьуна... эрз тІе хьарчо кІайн киса а. Ахь уьш во
шахтуххушехь, ас кхин дарба дийр ду... Цкъа хьалхи,
ХІаваил, Іаьржачу котамна урс хьакха ахь...

ХІаваил аравелира, Іусин тІедахкарш кхочушдан.
Эццахь наьІаре хІоьгтийна ХІазан дукха чІогІа бек
кала яхара, ша хитІа яхана, чохь а йоцуш, хьаша кха
чарна а, ша дуьхьал а яьлла, цуьнга маршалла хатт
аьтто боцуш йисарна а.

— Марша вогІийла хьо! — агІор маракхийтира ина
Іусина.

ТІаккха тІекара елира, цІа, доьзалш, гергарнаш, мо
гашалла, болх-некъ хььттуш.

– Алхьамдулиллах! Далла бу хастам.. Дика Іаш ду! Дала иштга Іайгахь. Сан ваша цамгаро лаяцна хилла... Делахь а дукха сагатдан мегар дац. ГІоле Делехь ю, вай бахьнаш лелор ду, – элира Іусас. – ХІинца дама да ахь, ХІазан, боги чохь... Жимма, дукха ца оышу хьуна, цхьа-ши хьокхам балла...

ХІазан дама дан яхча, паднара йисте кора хьалха охьа а хиьна, Іаьржачу кІадин тІоьрмиг чуьра схьаэцна доккха жайна дІа а даржийна, деша хІоьттира Іуса.

ТІайба, бІаьргаш тІе а дехкина, гІайби тІе дІа а тевжина Іуьлтура. Іусас шен карара жайна вовшах а тоьхна, коре охьадиличи, бІаьргаш схьадилира цо:

– Доккха хІума ду-кх...

– ХІун ду доккха хІума?

– Хьо кху керта ваьлчхьана, сингаттам дикка байбели-кх суна...

– Дала мукъалахь, цІенна дІабер бу... БисмиллахІиррохьманиррохьийм! – бод хьакхо волавелира Іуса, халдаза дагахь доьшуш аяташ а долуш.

ХІара хІундан гІерта теша бохуш, цуьнга цеце хьоьжура ТІайба. Адаман жима сурт дира цо бадах: горга корта, дегІ, ши ког, ши куьг.

Оцу хенахь ХІазана арара чусара ХІаваила урс хьаькхна охьайиллина Іаьржа котам. Адаман суьртехь йинчу тайниган кхаа маьІе котаман цІий Іоьттира Іусас. ТІаккха ХІазане элира цо:

– ХІара котам ТІайбина тІера сагІийна луо, цхьана мискачу стагана. Ткьа хІинца хІокху суьртана тІехьарчо кІайн киса дан ахьа.

ХІазан хьие ца луш схьаеара, киса а дохьуш.

– ХІокху тайниган цІе ТІайба ю... ТІайба «велла», хІинца кхунна марчо хьарчор ду вай. ХІара дІаволла веза, кешнашка а ваьхьна. БисмиллахІиррохьманиррохьийм, – юха а багахь шабаршца цхьаь дуьйцуш, бадах йинчу тайнигна гонах кІайн киса хьарчо волавелира Іуса.

обхуш, я тІаьхьа мехкаршка назманан кепехь кехатан
яздеш лелаш, вайшиь иштта кьантур ву аьлла, — кІа
меле велира Іуса.

Корта а оллийна, дерриге а дегІ дегош, воьлхучу
ТІайбас куьг ластийра:

— Уьш дІадевлла... массо хІума а дІадаьлла... Со а
дІавахна ваьлলেখь бакъхьа дара...

— ДІагІур ву хьо а, со а, вай массо а, шен хан кхаьч
ча... Хан кхаччалц сагатдан мегар дац... Хьуна суна
чул а дика ма хаьа иза... Делан салам хуьлда цунна.
Делан элчано ма аьлла: «Кхана лийр волуш санна Дав
ла гІуллакх а де, цкьа а лийр воцуш санна дуьне а лаха»,
— шен доттагІчунна тІера бІаьрг ца боккхуш, дуьйцуш
Іусас.

— Дера, иза а ма хаьа суна... ХІегте а гуттар а син
гаттам лаьтта-кх дагчохь... Іожаллин сингаттам...
хІокху дуьненчохь цхьа а чам ца бисна сан, цхьа кьаь
хьа чам боцург, — бохура ТІайбас, шен карара Іаси
цІенкьа а Іуьттуш.

— ХІаь, хІаь, свза суна и цамгар. Жинаш ду хьуна
тІаьхьадевлла, хьуна дахар кьахьдеш... царна дарба дан
деза... ХІинцца вай дарба дийр ду царна. Суна цкьа
хьалха... эрз безар бу... кхин ворхІ хІума: саьмгал, мукх,
кІа, кІора, даш, эчиг, цІаста. И ерриге хІумнаш ахь воь
шахтоха, ХІаваил... Иштта ши ленах хьостам а оьнур
бу хьуна... эрз тІе хьарчо кІайн киса а. Ахь уьш воь
шахтуххушехь, ас кхин дарба дийр ду... Цкьа хьалха,
ХІаваил, Іаьржачу котамна урс хьакха ахь...

ХІаваил аравелира, Іусин тІедахкарш кхочушдан.

Эццахь на Іаре хІоьттина ХІазан дукха чІогІа бсх
кала яхара, ша хитІа яхана, чохь а йоцуш, хьаша кха
чарна а, ша дуьхьал а яьлла, цуьнга маршалла хатта
аьтто боцуш йисарна а.

— Марша вогІийла хьо! — агІор маракхийтира ина
Іусина.

ТІаккха тІекара елира, цІа, доьзалш, гергарнаш, мо
гашалла, болх-некъ хьоттуш.

– Алхьамдулиллах! Далла бу хастам.. Дика Іаш ду! Дала иштга Іайгахь. Сан ваша цамгаро лаьцна хилла... Делахь а дукха сагатдан мегар дац. Гюле Делехь ю, вай бахьнаш лелор ду, – элира Іусас. – ХІинца дама да ахь, ХІазан, боги чохь... Жимма, дукха ца обыу хьуна, цхьа-ши хьокхам балла...

ХІазан дама дан яхча, паднара йисте кора хьалха охьа а хиьна, Іаьржачу кІадин тІоьрмиг чуьра схьаэцна доккха жайна дІа а даржийна, деша хІоьттира Іуса.

ТІайба, бІаьргаш тІе а дехкина, гІайби тІе дІа а тевжина Іуьллура. Іусас шен карара жайна вовшах а тоьхна, коре охьадиличи, бІаьргаш схьадиллира цо:

– Доккха хІума ду-кх...

– ХІун ду доккха хІума?

– Хьо кху керта ваьлчхьана, сингаттам дикка байбели-кх суна...

– Дала мукъалахь, цІенна дІабер бу... БисмиллахІиррохьманиррохьийм! – бод хьакхо волавелира Іуса, халдаза дагахь доьшуш аяташ а долуш.

ХІара хІундан гІерта теша бохуш, цуьнга цеце хьоьжура ТІайба. Адаман жима сурт дира цо бадах: горга корта, дегІ, ши ког, ши куьг.

Оцу хенахь ХІазана арара чусара ХІаваила урс хьаькхна охьайишлина Іаьржа котам. Адаман суьртехь йинчу тайниган кхаа маьІе котаман цІий Іоьттира Іусас. ТІаккха ХІазане элира цо:

– ХІара котам ТІайбина тІера сагІийна луо, цхьана мискачу стагана. Ткьа хІинца хІокху суьртана тІехьарчо кІайн киса дан ахьа.

ХІазан хьие ца луш схьаеара, киса а дохьуш.

– ХІокху тайниган цІе ТІайба ю... ТІайба «велла», хІинца кхунна марчо хьарчор ду вай. ХІара дІаволла веза, кешнашка а ваьхьна. БисмиллахІиррохьманиррохьийм, – юха а багахь шабаршца цхьаь дуьйцуш, бадах йинчу тайнигна гонах кІайн киса хьарчо волавелира Іуса.

Цуьнга хьобжуш Iачу Tайбин бIаьргех ши Tадам керчира кьежъеллачу можа тIехула охьа. XIазан а Iадийча санна Iара. Оцу хенахь веана чобхъавелира XIаваил. Стоьла тIехь Iуьллу марчо хьарчийна тайнин а гина, вобхна хилира. Цуьнгара хьал гучу Iусас элира:

– Цхьа а хаттар а ма диэ... Кхуьнан цIе Tайба ю. XIара «велла». XIара, дIа а хьой, юьртан кешнашка цхьана маIпехь дIайолла, кхунна йохалла хиллал кIорга ор а дакхий.

XIаваил цо бохург кхочушдан вахара.

Iуса эрз язбан охьахиира, кест-кеста шекъадолу кьолам хи чу а Iуттуш. Tедачу лаьтта тIехь зингатан лар санна, нийсса дохкура цо Iарбийн элпаш. Йоза дина ваьлча, цхьа ленан хьостам кIайчу кисин асанах чекх а баьккхина, эрзан буьххье чубоьлтира цо, тIаккха и аса эрзах хьарчийра, и берриге а дIахьулбеш. Юха цу асан важа маIиг а эрзан вукху юьххье йоьлтира шолгIачу ленан хьостамца.

И кечамаш бина Iуса воллушехь, юхакхечира XIаваил, тIе хин киса хьарчийна эрз дIабелира цуьнга Iусас:

– XIара биъ некъ кьаьстачу лаьттах болла, цхьа-шин ша кIорга охьа а ахий... Делан цIе а йоккхуш, хIокху эрз тIе таса и ворхI хIума! Саьнгал, мукх, кIа, кIора, даш, эчиг, цIаста. TIаккха хIара хIоа а цу тIе а тохий. дохаде, Tайбин тIера цамгар кхуьнца йобхна дIайолийла олуш.

XIаваил юха а аравелира. Эвлаюккъехь жIара болура ши некъ. Амма цунна ца лаьара нахана ша гойла, иза юьстахо долчу тачанашца эвла йисте велира. Цигахь, хьун дIайолалуччохь, яра ши некъ жIара болу меттиг.

Цигара юхавеьча, XIаваил наьIар хьалха сацавелира учара схьа Tайбин, Iусин самукъне аьзнаш а хезна.

– Дера яра хаза хенаш, Tайба, массо хIумнах а самукъадолуш. ДагадогIий хьуна, МартантIехь хьуьжа-

рехъ долуш, вай Жимчу-Атаҭарчу мутаҭеламашка кехат дахыйтина?.. «Чухъаьжча кедан бух а гуш, сирлачу морзин берам чу сискалан юьхкаш буххехула стена хьобкху аш?» – аьлла?

– Дера доҭу, – велакъежира Ҥайба. – Цара дуьхьал дайитина жоп а-м доҭу. «Калдан цуьрг карор яцара техъа бохуш, Делан дикане сатийсар ду-кх!»

– Самукъне зама яра, хала хиллехъ а... Хинца юучуьнца, Ҥедухучуьнца парҭато ю, самукъадалар кезиг ду... – бохура Үсас.

– Вайн зама дҭаялар ма ду иза, Үса. Кегийчеран самукъадолу хьуна тахаҭа а, – бохура Ҥайбас.

– Хҭара кҭант-м хаза хьан аьллар Ҥехъ ву моьтту суна, – кьамел хийцира Үсас.

– Иштта-м ву хҭара...

– И доккха хҮума ду, Ҥайба, вайн заманахъ ден-ненан лаамехъ доьзалхо хилар... Дукха хьалха, вай кегий долуш, вайн чохъ, тхан да волчохъ гулбелла бара цхъа безамехъ баккхий нах. Луьйш-олуш ҭаш, царах цхьамма хьахийра, кьонахчунна лан утгар а хала хҮума хҮун ду, кху дуьненахъ цунна Ҥекхача аьлла. Цхьамма элира: «Доккха хҮума хьаха ду, чохъ юьззина болчу доьзал Ҥера нана а елла, кегийчу берашца ша цхъаъ висначу хҮусамдена Ҥекхаьчнарг».

«Иштта ду», – бохуш, кортош теҭадора ладоьг Үчара.

Амма жимма хан яьлча, кхин воккха стаг вистхилира: «Цул а хала хҮума ма хета шена-м, хьенех, шен деҭе ваьлла цхъаъ бен воцу доьзалхо дҭа а кхелхина, воҭ воцуш, кьонах цхьалха висар...» Цунна а шаьш реза хилар хаййтира чохъ болчара.

Эццахъ вистхилира, шена хьалха бҭаьргаш а доьҭна, суьлхьанаш хьийзош ҭаш волу цхъа кьобжа маж ерг: «И ший а лан чҭоҭа хала хҮума ду, – элира цо. – Амма царал доккха далатохар хета шена, шен деҭе ваьлла, воккха хилла воҭ ден аьллар Ҥехъ воцуш, цунна дуьхьал валар».

«Дера, хьо бакъ ма лобъ», – тІетайра цу чохъ мел верг. И бакъ хилар-м суна сайна хии хьуна, ТІайба, – аьлла, дІатийра Іуса.

– И стенна боху ахъ, ва Іуса?

– Дера боху и кІентан ши хІума дуьне мел ду йолаелла лелаш йолу дела... Наггахъ кост а, шай-кай а йоуьйту... Ас хІун до кхеран ахчанах, хІорш вуонехъ я диканехъ а ца хилча?

– Талур ма бу уьш, Іуса... КІант, мел гена валахъ а, хьаьвззий шен орам тІе вухавогІу хьуна, – бохура ТІайбас.

Схьахезачу аьзнех ойла екхаелла, чохъхаваьлла, наьІарехъ сецира ХІаваил. Чохъ, лаьттахъ, боккхачу куза тІе яржийначу шаршу тІехъ лаьттара кхача: сискалан дакъош, тІуо-берам, даьттагІа, шура тоьхна Іаждарбецан чай.

Ма хаза дара, ма товш дара ХІавайлан дагна и сурт: кхуьнан да, хьалха санна, самукъане Іара, шен хенарчу воккхачу стагаца хІума юуш, хилларш-лелларш дуьйцуш.

Малхбуза-ламаз динчул тІаьхьа, малх аьрцнаш тІе лахбеллачу хенахъ, дІаваха аравелира Іуса. ТІайба генна тІаьхьавелира цунна.

Цуьнан машен некъо гола а тоьхна, къайлаялалц тІаьхьахьобжуш а лаьттира. Вухавирзича, ша леррина тергалвеш лаьтташ ХІазан а, ХІаваил а хааделира цунна.

«ХІара шиъ ма чІогІа хьобжу соьга», – ойла хилира ТІайбин. ТІаккха ша а кхийтира: цомганш хиллачул тІаьхьа дІабаьллачу кхаа баттахъ дуьххьара ваьллера иза кел ара, кетІа, цхьана гуш боцчу ницкъо шена тоьхна доза а хадийна.

Кхийран биргІи чухула даьлла шовда басерчу тІулгийн экъанашна тІедетталуш духура, даккхийчу

цинцашка даържаш. Малх баьццарчу реглаь кьайлаба-
ла сахьт гергта зама яра. Оцу хенахь шовдане йог'ура
Кеси́ра. Тайбаг'еран уьйт'ара дахьаьжча, шерра схьа-
гора Кеси́ра чохь Iен ц'а а, урам а. Церан дечган рин-
жа куьйгаца саца ца дича, ч'ог'ла т'екхетара, «т'ох»
олий тата а доккхуш. И тата, Тайбаг'еран ц'ийнна
т'ехьа болчу аьрцнех кхетий, шолг'ла а долура.

И х'ума ишколехь йоьалг'ачу классехь доьшуш во-
луш дуьххьара гучуделира Х'аваилна. Х'ара а, кхуьнан
пикьост Ваха а ишколсера ц'а вог'уш, Ша́манг'еран
(Кеси́рин да вара иза) ц'а долчу ма кхеччи, нийсса
церан ринжи хьалха саца а соций, мохь бетта волаю-
ра: «Х'ей! Х'е-х'ей!»

Х'ан-х'а, цхьамма мохь тухура: «Х'ей!» Т'аккха шим-
ма а ладуг'ура. Цхьа м'аьрго яьлча, изза мохь дуьхьал
кеси́ра: «Х'ей!»

Вахас: «Х'аваил!», цхьа м'аьрго яьлча, дуьхьал:
«Х'аваил!»

Т'аккха шайна дага мел дог'у дешнаш дагардан во-
налора и шиь рог'I-рог'Iана. «Хьаьмцаш!» Дуьхьал:
«Хьаьмцаш!» «Нитташ!» – «Нитташ!», «Борз!» – «Борз!»
«Космонавт!» – «Космонавт!», «Тхьид!» – «Тхьид!»,
«Буьрка!» – «Буьрка!», «Iов! – Iов! – Iов! – Iов!»...

И шиь иштта вехха лаьттар вара, х'оразза а Ша́мана
я цуьнан х'усамнанас Кебийрата, т'аьхьа г'аж а кхуьй-
суш, лелхош ца хиллехьара, кху тхан кет'ла а веана
к'аьлех ца летча, кхин меттиг яц шуна бохуш.

Меттигаш-м дуккха а яра юьртаьх а, юьртал араьх
а, амма иштта д'ааьлларг дуьхьал схьаолуш меттиг
ишара и йонург кху шинна свзаш. Цундела ишколе воь-
душ, я цигара ц'а вог'уш, цкьа Ша́манг'еран наь'ара
хьалха саца везаш вара, цкьа-шозза тоьхна а мохь тоха
а, шайт'ано дуьхьал тухучу маьхьаре ладог'ла а.

Шина-кхаа шарахь дахделира иза, т'аккха, шаьшшиь
доккхахила волавелча, дитира.

Амма церан ц'ийна уллохула лелар-м ца дитира цу
шмма: цу кертахь кхуьуш хаза йоI яра – Кеси́ра. Ший

а цуьнга безам болуш вара, цундела ший а чIогIа гIиллакхе а вара цуьнан деций, ненаций.

– И ши кIант ма гIиллакхе ваьлла, – хезира ХIаваилна ШaIмана шен хIусамнене олуш.

– Дика ду-кх гIиллакхе хилча, мухха делахь а...

– Дика-м дара иза, лаа дуй-техьа.

– Хаза йоI кхиъча, урам а бевза... – слаелира Кебийрат.

– ХIа-а, и ду иза?

– Къа ма дара хъуна сан, хIара шайтIа ледина ший нуц ца хилча...

Кебийратан оцу тIаьххьарчу дешнаша дог Iовжийра, амма цо цуьрриг жим ца бира цуьнан йоIе болу безам. Кхунна марзделларг марзлуш Ваха а хиллера: иза а тIехьаьвзира Кесирина.

– И муха хир ду? Вайша ши доттагI ву бохуш а ву, – элира кхуо Вахе.

– Зудчун дика шен вешина а ма де, аьлла ду-кх вайн дайн кица, – дуьхьал жоп делира вукхо.

– И Iовла Iахар ас баьхьна тхайн уьйтIа лаьллича, хъуна халахетахь а аьлла бохура ас-м...

– Иза а хуур ду вайна... ЙоI яьккхинчун хуьлуш ю, – юха а кица далийра Вахас, вела а къежаш.

И къамел кху шиннан хилира, итт класс чекх а яьккхина, хIорш буйса юккье яххалц ишколехь а, цул тIаьхьа сатассалц эвлайистерчу гу тIехь а Iийна цIехьа воьдуш.

ЙоI хIинца а дешна ялаза яра – уьссалгIачу клас-сехь... Ма сиха дIадер ду-кх и шо. ХIара, ХIаваил-м, и ишкол цуьнга охьатасийтина, и дIайига дагахь вара, амма Кесири яцара иштта сиха. Бакъду, хIара шена тIехьийзарна дуьхьал яцара иза, дуьненан синкьерамна дош а деллера цо. Ткъа Вахина ца деллера, амма иза юхавала дагахь а вацара.

Цунах лаьцна а кица далийра цо. Иза-м кица хилла а ца Iара, иза дийнна дийцар дара: «Цхьана паччахьан йоI хилла корах арахьоьжуш Iаш. Арахь цхьана зуьда-

на тІаьхьадаьлла масех пхьу хилла вовшах леташ...
Царах цхьаь ког лазийна хилла, иза вукхара улло дуб-
туш а ца хилла. Цу жІаьле хьаьжна, паччахьан йоІа
аьлла:

– ТІаьхьара ма даьллахь, хьо кьар ца лахь, гІуллакх
хир ду хьан.

И хезна арахь волчу цхьана кьечу жимчу стагана.

Паччахьан йоІе безам болуш хилла иза. ЙоІа пхьу-
жІаьлина хьехар ма-дарра, йоІана тІаьхьара ца волуш,
кьар ца луш, кьахьегна, шен Іалашоне кхаьчна».

– Хьуна хІума кара-м дийр дара ала, Молнесартана
санна, – элира ХІаваила цуьнга.

Вукхо хІумма а ца элира дуьхьал. Иза оцу шарахь
хІокху юьртара Сибреха ахча даккха боьлхучу нахах а
кхетта дІавахара. ХІаваил дика кхийтира Вахин ойла-
нах: ахчанца безам эца гІерташ ву. Амма гІуллакх хир
дуй-техьа цуьнан? Иза ахчанна тІаьхьауьдуш лелла-
шехь, кхуо Кеси́ра...

И догІане бІаьсте а, и тов хьийзо аьхке а, и йоькха-
не гуьйре а цхьа мІаьрго санна дІаяхара, юхахьаьжна а
валале.

Цхьана гуьйренан декхначу дийнахь (гІа доьжна
даьлла, хьаннаш ерзина свлла нийсса кхо де даьллера
хІетахь) Ваха юьрта веара шен кІайчу «Жигули» тІехь.
Цунах доккха дийцар хилира: «Вахас машен ялийна
ца боху?» Оцу жимчу юьртахь иттех а яцара долахь
машен, хІинца царах цхьаь – Вахин яра.

Дуьхььара йис тесначу цхьана шийлачу Іуьйранна
шовдана йисте ваханчу ХІаваилна бухахь Ваха карий-
ра, шен машенца веана лаьтташ. Иза шовдана йисте
дІа а хІоттийна (цу чуьра гІийла лекхалуш схьахезаш
эшарш а яра), Кеси́рица кьамел деш вара.

Кхуьнан дог лазаделира, хІара гІеххьа оьгІаз а ваха-
ра, боккьал шен долахь йолу хІума цхьамма дІаяьккхича
санна. Амма кхуо лачкьийра шегара хьал. ХІара чІогІа
самукьадаьллагхуа хьаьвзира:

– Ассаламу Іалайкум, махкара воцу хъаша! Хьо ма Іуьйрре гІаьттина.

– Ва Іалайкум салам, дикчу ден-ненан воІ! Іуьйрре гІаьттинарг ирсан декъахь хир ву бохуш ма хезнера суна. Цуьнга дегайовхо йолуш ма гІаьттира со сахуьлу седарчий уьдучу ва хенахь... ХІинца сан хан дІаели, шу паргІат дуьтуш, сайн сирчу динна юткъа нуьйр тиллина, дІатаІа воллу со аренаш талла... Шун Іодика йойла! – машен чу хиира Ваха.

– Некъ дика хуьлда! Гена мел вели а кхин а дика а хуьлуш, – тІаьхъа мохъ туьйхира хІокхо. Вахас машен дІатохалийтира, шина чкъурга тІе хІотто гІерташ санна, йоккха гІовгІа а йоккхуш.

Кеси́ра малх санна, ела а къежна, лаьтгара, кху шинга ладоьгІуш. Машен къайлаяьлча элира цо:

– Кхуьнан машенах цецъяла кечъелла мила ю?

– ХІетий... машенаш дукха ма ю дуьненчохь... Ткъа хІара шовда цхъаь бен дац.

– Вайшиннан туьйра а дац цхъаь бен.

– Дера дац.

– Дийцахъа иза.

– КІорда ца дина хъуна?

– Иза суна цкъа а кІордор дац.

– Бакъдуй-техъа... Мехкарийн дог-ойла сих-сиха хийцало олу, бІаьста малх, догІий санна...

– Иза сох аьлла дац... Дийцахъа...

– Цхъана ден-ненан цхъаь бен йоцу хаза йоІ хилла ехаш-Іаш.. – гуттар а санна дІадолийра ХІаваила туьйра.

– Цуьнан цхъа а йиша а, ваша а ца хилла. Цуьнан сагатлуш хилла. Цунна чІогІа хазахетара шурула кІайчу газанан буьхьиг... ло санна кІайн пухІа йолу буьхьиг, – кхидІа дийцира Кесирас. Иштта кар-кара а оьцуш дуьйцура цу шимма и туьйра гуттара.

– Цхъана дийнахь цхъана ненан цхъалхачу кІанта кІайн буьхьиг ялайо цхъанхъара, лекхачу ломара. Баьц-

царчу бацалахь дежаш долчу жа тIе а вьодий, жаIуьнна гирданца узуш дети а, саьхьашца дустуш деши а делла, эцна ялийна хуьлу и буьхьиг.

– Цхьана дийнахь иза, цхьамма диллина дитинчу ринжехула йолий, хьуьнха а йьодий, йов.

– ГПайгIане южу йоI, буьхьигна сагатдеш, барзо йиьна техьа, я бердах яхна техьа бохуш.

– ТIаккха цуьнан дас олу, и буьхьиг кара а йина, юхаерзийнчуьнга лур ю ша шен йоI олий.

– ТIаккха арабовлу юьртара кегий нах, дуьне толлуш, и буьхьиг лохуш.

– Амма цхьанхьа а ца карайо. Цхьана ненан цхьалхачу кIантана карайо иза. Барзах едда, цхьана берда буьххье даьллачу лохчу дитта тIе а яьлла Iаш.

– «Чухи, чухи», – кхайкхина цуьнга кIант. «БIе-е», – дуьхьал кхайкхина буьхьиг. Буьхьиг а ялош цIа веана кIант. Хаза йоIIий, ненан кIанттий, кIайн буьхьигтий цхьаьна даха хевшина.

И туьйра XIаваила пхи шо хьалха дийцира Кесирина. Цкьа цхьана бIаьстенан Iуьйранна ишколе ваха даьлла XIаваил тIаьхьаххира Кесирина. Кхуо, гуттар и ша олуш ма-хиллара, бегаше дешнаш элира:

Кесира, Сира,
Шун вир ду сира!

Iцо дуьхьал ца элира:

XIаваил, ил-ил...
Хьо мичахь жил-бил...

Иза, дуьхьал йист а ца хуьлуш, лаьтта бIаьра хьоьжуш дIайоьдура. Кхуо букь тIехь кхозу тIоьрмиг дIаозийча а йист ца хилира иза, я кхуьнга схьа а ца хьаьжира. Цу гIуллакхах цецваьлла, хьалха а иккхина,

къарззина цуьнга хьаьжира ХIаваил: йоI йоьлхуш яра, кьила яххана.

Кхунна чIогIа кьахийтира цунах. «Хьажахь, ма чIогIа халахетта цунна ас аьлла и дешнаш», – ойла хилира.

– Хьо стенна йоьлху?

Йист а ца хуьлура.

– Ас кхин эр дац хьуна...

Юха а йист ца хилира.

– Делахь ах алахь суна хьайна луьург... – тIаьхьара ца волура хIара.

– Дадас, нанас суна туьйра а ца дуьйцу... Учитало туьйра дан аьлла... тахана дIадийца... – эххар а шен бала балхийра йоIа.

– ХIа-а, и ду иза?! Туьйра-м ас дуьйцу ду хьуна...

Эццахь вoьдуш лаьтгашехь шеггара дага а лoьцуш, туьйра дийцира ХIаваила, кIайчу бoьхьигах долу туьйра.

Иза хьехархочунна дIа а дийцина, Кесирас пхий даьккхинера.

ХIетахь дуьйна и туьйра кест-кеста дагалоцура цу шимма, цо и шиь цхьа гергара динера, дегнашках вовшашка кхийдар, кест-кеста вовшашна ган лаар кхоьллинера.

И кьамел хилла а ах шо дIадаьллера. Ваха шолгIа Сибреха болх бан вахна а ши бутт кхоччуш боллура. ЦIахь волуш, ша мухха тIезцахь а, цхьа де ца долура иза Кесирина дуьхьал ца хIуттуш.

– Эрна кьа стенна хьoьгу ах? – элира ХIаваила цуьнга.

– «ВорхIазза дуьхьал хIoьттича езачу йоIана, цуьнан ойла ца керчаш юьсур яц», – олуш хезна-кх суна ЖагIаша.

– Хьо-м ворхI эзарзза хIoьттина хир ву... Хьа-хьа-хьа... хийцаделла хIумма а гой хьуна? – гIадвахна велавелира ХIаваил.

– Цхьацца хийцамаш бу, – кьар ца лора Ваха.

ХІаваилна дагах кхийтира и дешнаш. Дог хьере хи-
лира, боккъл а цхьаъ хила а мегара аьлла. Цундела
сихха чекхдаккха деза хІара гІуллакх. «Буйса яьккхича
хударна мотт Іема, – боху нанас а, – хударна мотт ма
Іамийта».

Иштта ойланаш а еш, шовдана йисте кхечира
ХІаваил.

Хьаьрсачу хьечийн заа доьжнера, хьаннаш тІера гІа
дукълуш дара. БІаьстенан кийрахь кхийна аьхке яра
дуьненчу яла кечълла!

Кеси́ра цхьа хьалха санна ца хийтира цунна. Цхьа
кхунна ца хууш йолу кьайле шена гучуяьлча санна, цхьа
тамашийна темболуш яра иза. И иштта гича, кхин а
гІогІа лиира цунна Кеси́ра а э́цна цІа ваха, шен нанас
хІора дийнахь шегә бохург кхочушдан.

ДуьххьалдІа и ца олуш, кхуо цхьана эшара тІера
могІанаш далийра:

ЛадогІал, цхьанделхьа,
Согга, сан деган езар,
Іуьйранна дайна гІан
Хьоь дийца воллу со.
ІШун кертахь лаьтташ
Баккхий нах бай суна.

И йиш Кеси́рина а хууш яра, иза шина агІор лакха
йиш йолуш яра: йоІ кІантана реза хилча – цхьана ке-
пара, реза ца хилча – кхечу кепара.

Кеси́рас, ела а кьежна, корта а ластийна, жоп де-
тира:

Диканна хила ду,
Со еха бахка ду.

ХІаваила кхидІа а элира дешнаш:

Цу кертахь ва хьийзаш
Кегий нах бай суна.

Кесирас:

Диканна хила ду,
Ловзаргахь хьийза ду,

ХІаваила:

Цу кертахь ва кхехкаш
Даккхий яйш дай суна.

Кесирас:

Диканна хила ду,
Доккха той хІотто ду.

ХІаваилан озехь кхерам хаало:

Юккъера чохь доруш
КІайн киса дай суна.

Кесирас яржайо кІентан Іаьржа ойланаш:

Диканна хила ду,
Сан кирхьа кечдан ду.

– И иштта делахь, – бохура ХІаваила, – вайшимма катюхна кхочушдан деза суна гІенах гинарг. Суна хан йилла еза ахь.

Кеси́ра лаьт́та б́лаьра хьоь́жуш дикка лаьтти́ра, т́аккха елаели́ра, ѓадьяхна. Кхунна иза иштта йоьлуш гина а яцара... Цуь́нан елар – т́улгаш т́е детталуш духучу шовданан хин цинцаш.

– Хьуна иштта хазахетар дуйла хиьнехьара, ас хьал-ххехь эр ма дара иза, – ша а велавелира ХІаваил.

– Хаза ду иза-м. Делахь а сих ма лохьа... Со хІинца а ишколера яьлла а яц...

– Ишкол чекхъяла ши бутт бисна... Шун дІасахецаран суьйре чекхъялча, хан йилла еза ахь.

– Сиха дахна хи хІордах ца кхетта... олуш ду-кх.

– Хьо сан доттагІ Ваха санна, кичанаш дало ма йонаелла.

– Ткъа нийса дац иза... Ас паргІат ишкол чекхийоккхур, ахь вайна оьшучунна ойла йийр ю...

– Вайн туьйра хилчхъана, хІумма а ца оьшу ма бохура ахь..

– Ас-м иза хІинца а боху, делахь а нанас...

ХІаваил цхъаь ала тохавеллачохь, и ца олуш сацанелира. ГІеххъа хан елира, цу шиннах цхъа а дист ца хуьлуш. Кеси́ра ела а къежаш, бехкала яхна, тІулгаш тІехь духучу хин цинцашка хьоьжура, уьш шена дуьххъара гуш санна.

– Хъажахъа, ма хаза а ду хІорш...

– ХІун?

– ХІара хин тІадамаш, чубузучу маьлхан серлонехь...

– Уьш-м схьакхетачу маьлхан серлонехь а хуьлу хаза...

– Иштта-м ца хуьлу...

Юха а тийналла хІоьттира, ХІаваила, эххар а вела а къежаш, элира:

– Мотт Іемина...

– Суна мотт Іемина дуккха хан ю – дегабааме ханши́ра йоІа.

– Ас хьо ца юьйцу, ва Кеси́ра, – юха а велавелира ХІаваил. – Ас худар дуьйцу.

– ХІун худар?

– Буйса яьккхина худар... Буйса яьккхинчу хударна мотт Іемина боху...

– И хІун ду?

– Нохчийн кича ду... Кичанаш хъайна бен ца хаьа моттту хьуна?

– Ца моьтту суна-м, – йоI шен ши ведар а эчна дIаяхара, кхин юха а ца хьожуш. ХIаваил лаьттира, чIогIа тIекхеттачу ринжин гIовгIа хаззалц.

Ойла йоьхна, маьркIажа хан хиллалц лийлира иза волавелла, эвла йистехула, нах боц-боцчу а вуьйлуш. ТIаккха шен ойла йохаран бахьна лосьхуш, кхетам листа велира.

Гуш хIара ду аьлла цхьа а бахьна а дацара, амма синхьехам бара: хийцаелла Кеси́ра.

Хьалха кхунна, буюто тIулг санна, чIогIа хетта кху шиннан юкьаметтиг иштта чIогIа а ца хилла. ... Иза кхунна а гуш, маллуш, гIеллуш дIайоьдура, басах чухекалучу жагIанах атаелла дIаяла а тарло, гIуллакхаш иштта дIадолхахь. Ткьа оцу жагIи юккьехула чуоьхучу чехкачу хи чуьра чIара куьйгашца лаца хала бу, схьалаьцна а, шершший карара болу. ХIара гIиртина цкьа иштта чIерий леца, дIо гена ламчу хьошалгIа вахча. Кхуьнан хьешо Доккас дика лоцура чIара, кхуьнан карара буьйлура. Иза воьлура, иштта лоцур ду ахь ирс а бохуш. Цул тIаьхьа цу шимма, декьа дечиг а гулдина, цIе латийра, дикка алу а ялийтина, цу тIехь датта а доттуш диира чIерий. ...

ХIетахь и чIерий санна, шершшина кхуьнан карара яла гIерта-те иза?

И иштта хилча, кхуо эшаран могIанаш долиьча: «Шун кертахь лаьтташ баккхий нах бай суна», – аьлча, цо жоп дала дезара: «Тезетна ду хьуна, со кхалха ду хьуна. ...» Амма цо и ца элира, цо кхин элира.

Цул тIаьхьа: «Цу кертахь ва хьийзаш Кегий нах бай суна», – аьлча, ца элира цо: «Тезетна ду хьуна, со кхалха ду хьуна». Юха кхуо шена гIенах гина кIайн киса хьахийча а ца элира: «Тезетна ду хьуна, марчо ду кеч-деш сан». Ца элира, дера ца элира. ТIаьхьара а кхуо кхехкаш яйш дай шена аьлча, шена лиьнехь, цо эр ма дара: «СагIанаш даха ду, со кхалха ду хьуна».

Ца элира. Нагахь кхуьнца йолу юкьаметтигаш дIаерзо лууш хиллехь, цо иштта эр дара.

Делахъ, дукха гена а ца даьлла «хударна мотт Iам.
Амма дIадоладелла.

МаьркIажан хан хиллалц лийлира иза, чу ца воьр-
зуш. Шовданан хица охъа а вахна, хьуьн чу вуьйлира.
Хьуьнчохъ Iаржъелира сихха, бIаьрга Iоьттича пIелг а
гур боцуш. XIара юхавеара тила ца вала. Шовданан
хи чохъ седарчий гича, мелла а сапаргIатделира: хьун
а, бода а хилла ца Iаш, стигал а ю-кх, седарчий а до-
луш.

6

Ши бутт баьллера, XIаваил кхуза Омски областан
цхъана районе веана. Оцу бIаьстенан суьйранна, Ке-
сирица шовдана йистехъ къамел динчу суьйранна
кхоллаелира цуьнан ахча даккха ваха ойла..

Кхунна-м и дага а догIур дацара, кхуо шен, Кеси-
рин къамел дIадийцича, нанас элира:

– Дера, кIант, дуьненан хIумнах Iеха ца душ йоI атта
хир ма яц. Хьо а вахча хIун дара техъа цу Сибреха бал-
ха, нехан санна, аьтто а хилла цIа вогIур вацара техъа?

Нана бакълуйш хетара, амма балха воьдург
дIавахнера. Масехазза бен кху юьртара ара а ца волуш
кхиъначу кхунна хала хIума дара генахъ, дуьненан
маьIехъ болчу хийрачу махка а вахна, балха хIоттар.

Амма хIокху шарахъ кхуза ван а, кхузахъ рицкъа схъа-
ица а доьгIна хиллера. Кхуза балха веана кхеран юьрта-
хо Iаьмир, цхъа гIуллакх а хилла, цIа веьнера. Цо шена
белхало оьшу а аьлла, кхуза схъавеара иза.

Бакъдерг аьлча, новкъа ма велли дохко а велира,
Iаьмира, и хьайн нохчийн куй чамди чу биллахъа, нах
цец а ца бохуш, ма элли. XIара чIогIа цецвелира
Iаьмирх, цуьнга и аладаларх. TIаккха кхуо цунна дуь-
хьал жоп хазийра-кха хьуна: «XIара нах хьовха, хIара
дерриге а дуьне цецдаьлла, тIаьхьарчу когаш тIехъ лаь-
тIаш делахъ а, ас сайн куй чамди чу буьллур бац хьу-
ни».

Ялх дийнахь-бусий цІерпоштахь некъ беш,
ІаьмиргІара болх бечу дІакхаьчча, кхин а чІогІа дохко-
велира ХІаваил.

Цхьа хан елира кхунна ша мича кхаьчча ца хууш,
бІагор оьхуш, бІарзвелла хьийзаш. Іаьмирца балхахь
цуьнан зуда яра – Дошубика, цуьнан ши ваша – Дарта
а, Далхьад а, церан шича – Морис а.

ТІаьххьара кхоъ кегий нах бара, ХІаваилан хеннара
я жимма баккхий хир болуш. Уьш цхьана чохь Іаш
бара, Іаьмир шен зудчуьнца шинна чохь дІатарвеллера.
Церан пхи шо долуш кІант вара, Іаьмира дийцарехь,
чІогІа хьекъал долуш а вара, шен хене хьаьжна ца Іаш,
жІаккех чІогІа ловзуш вара, хІинцале а шен да а эшош.

Бакъду, ХІаваила атта эшийра иза, мегар ду моьт-
туш. Дена чІогІа халахийтира. Вукху белхалоша шайл
толуьйтуш хиллера иза, дений-нанний хазахетар дан.
Ткъа дас-нанас шайн кІентан хиндолчух яккхий пала-
наш хІиттош хиллера: итт-шийтга шо кхаьчча, Карпов
а, Каспаров а, кхидІа берш а эша а бина, кхеран жима
Іаламбек дуьненчохь массарна а везаш хир ву, дений-
нанний шортга ахча а доккхуш... Ткъа кхуо, и куй ирх
бахийтина схьа а веана, дохийра церан мерза туй-
ра...

ХІаваилна кегий нах болчу маьнга хІоттийра.

ШолгІачу я кхоалгІачу дийнахь Морисца дов дели-
ра кхуьнан. Бакъдерг дийцича, ХІаваилна схьа ма гин-
нехь ца тайра и хьенех, цуьнан цІе а яра цхьа тама-
шийна. Морисна а хеташ хиллера кхуьнан цІе тама-
шийна. Цо-м юьхьдуьхьал схьа а элира, цхьа шеха, оьр-
сийн маттахь:

– И цІе мичара яьлла хьуна.

ХІара цунна оьгІазвахара:

– И хІун къамел ду: «Мичара яьлла?» Сан дас тил-
лина-кх. Бакъйолу нохчийн цІе. Цул а и хьайн цІе ми-
чара яьлла дийцахьа?!

– Сан цІей? Сан цІе дуьненаюкъара цІе ю. Морис
Торез олуш хезний хьуна?

– Ца хезна.

– Муха ца хезна? Дуьненна а вевзаш коммунистически боламан лидер – Морис Торез? Цуьнан сийнна тиллина-кх суна сан дас и цѣе...

Цѣххъана шен хабар а дитина, чѣгѣа велавелира иза, кхунна тѣ пѣлг а хъежош.

– Хѣун хилла хъуна? – оьгѣазе мохъ туьйхира Хѣаваила.

Амма важа, кхуьнан тидам а ца беш, воьлура гѣад а оьхуш. Цуьнан велар хезна, схъавсана, Дартий, Далхъаддий лаьтгара, кхетаман кхелаш а гуш, къажа а къежна. Эххар а шен велар саца а дина, кхунна тѣ пѣлг а хъежош, Мориса элира:

– Селхана юьрта юккъехула схъавогѣуш ву со... Две телки меня остановили... «Этот новенький вождь нашего племени?»³ – боху-кх. Хъа-хъа-хъа! «Хѣунда боху аш?» – хоьтту ас. «У него такая высокая шапка, и он такой важный, ни на кого не смотрит»... «Хѣан-хѣа боху ас. – Он шаман нашего племени».⁴ Хъа-хъа-хъа... Пакъост, жимма дѣасахъожуш хилахъ, боьрша боцу нах ялсаманехъ а ца оьшу боху хъуна... Хъа-хъа-хъа... Хъа...

Эццахъ цуьнан велар юкъахдаьккхира бага кхетгачу буйно. Хѣаваилна шена а ца хаьара, ша и муха туьйхира. Цхъа ша-шех нисделир-кха. Морис, пенах дѣа а кхетга, охъа ца вужуш висира. Тѣаккха кхуьнан легашина тѣкхийтира иза, коьртара куй а божош. Юкъаиккхинчу Дартассий, Далхъаддий дѣасаваьккхира и шиь.

– Ас сайна тоьхна буй буьтур бац! – мохъ хъоькхура Мориса.

– Ас сайн коьртара божийна куй буьтур бац! – чуьгѣртара Хѣаваил.

Эццахъ хъаьдда схъавсѣначу ѣаьмира маслаѣат дира: тоьхна буй а, божийна куй а дуьхъ-дуьхъал а лерина, куйгѣ вахийтира ши довхо.

Амма хІетахь дуьйна ХІаваил цу чохь вужуш вацара. Іаьмира ша схьалаьцначу шина чобнах цхьаь схьаелира цунна.

– ХІара бахьнехь со гаттехь ялла еза-кх, – цунна хазийта санна дехьа чохь чІоггІа гІовгІа йора Дошубикас. – ХІара стенна сеттош ву?.. Кха тІе йоьгІна мунда... И куй ирх а бахийтина, хІара нах а белош.

– Тсс... ГІовгІа ма е... Цуьнан да мила ву хаьий хьуна?.. Дика стаг ву, юьрто а, махко а лоруш... Цуьнан дуьхьа а лан веза... Сатоха! Гучуяла а ца гІерташ...

И кьамел хезначу сарахь, са ма тесси, новкъаваьлла, цІа ваха дагадеара цунна.

Амма ахча дацара, некъана дала а. Цкъа ахча схьадаллалц мукъна а сатоха дезара.

Цхьана дийнахь Далхьада элира кхуьнга:

– Валохьа, вайна яздина жижиг схьазца вайшимма совхозан искладера...

Вахара и шиь, жижиг а дохьуш схьавеара. ХІаваила цу дийнахь жижиган чорпа ца йиира – налхий, бепиг диира, тІе чай а молуш.

– ХІара жижиг хьакхин дац хьуна. Хьакхин делхьара, оха а дуур дацара. Бежнан ду, – элира Іаьмира.

– Урс хьаькхна дац, – меллаша хазийтира ХІаваила.

– ХІа-а, урс хьаькхна-м дац. И бакъду, – цхьа шеха велакъежира Іаьмир.

Цуьнан кьажар а тоьара вукхарна, уьш гІада оьхуш, бийла хІиттира.

ХІаваил оьгІазвахнера, амма гучу ца волуш садетташ Іара, чайнах кьурда беш. Чохь хІаваь дулалуш дара, эккха кечлуш.

– ХІун до аш? – тІе мохь туйхира Іаьмира. Уьш шен стунцахой белахь а, ша воккха хиларе терра, нагахь оьгІазвахча, аз айдора цо бехкечу нахана тІе, амма гена ца волура.

Вуьйш цхьана йоццачу ханна дІатийра. Амма ХІаваилна гора оцу кхаамма, юха а вела ца вала

герташ, халла саетташ. Къаьсттина халчу хьолехь
мира Морис. Багахь дIакхаьллина хIума а йолуш, буьр-
ка санна вусавеллера иза, ца велаваала герташ. Амма
гуллакх ца хилира: «хIурт» олуш, багара даарш дIа а
кхуьйсун, чуьра аратилира иза. Юха веларца кхехка
пелира:

— Вахь-хьа-хьа! Музейный экспонат!⁵ — хезара ара-
ра чу.

И хеззашехь, «парт-парт» аьлла чуьра аралилхира
Даргий, Далхьаддий. Арара белар кхин шозза совде-
шира.

— Ас музейни экспонат йийр ю шуна! — гIийлла
мира ХIаваила, хьалагIатта дагахь меттах а хьовш.
Амма эццахь Iаьмира къамел а долийна, сацавала дий-
шира цуьнан.

— ХIаваил, хьо дукха вахарг! Ас а, вайн юьрто а ло-
рчу дикчу ден кIнт ву хьо... хьо бакъ а ву... Амма зама
хIицIаелла... И музейни экспонат Мориса аьлла ма
деш хьох... ХIокху совхозан директора хаьттира соьга,
хьо похчийн духар а дуьйхина схьавогIуш гича: «Это
что за музейный экспонат?»⁶ И духар а цIахь лелор ду
ахь...

ХIаваил цунна дуьхьал вист а ца хуьлуш аравели-
ра, ша-шеца къамел а деш: «Сан дайн, дедайн дахар
музей елахь, оцу дахаран экспонат хила а реза ву-кх
со... я цхьаннах а эхь а ца хета?»

Цул тIаьхьа кIира дIаделира, ХIаваила жижигах
йина хIума ца юуш. Цкъа Iуьйранна ламаз а дина, вирд
а доккхуш, коре а хийна хIара Iаш, «Уазик» еара керта.
Цу чуьра охьавоьссинчу Iаьмира, машенан тIехьара неI
охьа а йиллина, цу чуьра боккха уьстагI охьайицира,
буьт тIера кхакха а лаьцна, айина.

— ХIаваил! — кхайкхира иза кхуьнга. ХIара, суьлхьа-
нан кора хьалха охьа а дехкина, аравелира.

Iаьмира машен чу кхевдина, цхьанхьара цхьа док-
кха урс схьайицира.

Амма хІетахь дуьйна ХІаваил цу чохь вуьжуш вацара. Іаьмира ша схъалаьцначу шина чохьнах цхьаь схъала цунна.

– ХІара бахьнехь со гаттехь ялла еза-кх, – цунна хазийта санна дехьа чохь чІоггІа гІовгІа йора Дошубикас. – ХІара стенна сеттош ву?.. Кха тІе йоьгІна мунда... И куй ирх а бахийтина, хІара нах а белош.

– Тсс... ГІовгІа ма е... Цуьнан да мила ву хаьий хьуна?.. Дика стаг ву, юьрто а, махко а лоруш... Цуьнан дуьхьа а лан веза... Сатоха! Гучуяла а ца гІерташ...

И кьамел хезначу сарахь, са ма тесси, новкьаваьлла, ца ваха дагадеара цунна.

Амма ахча дацара, некъана дала а. Цкъа ахча схъадаллалц мукъна а сатоха дезара.

Цхьана дийнахь Далхьада элира кхуьнга:

– Валохьа, вайна яздина жижиг схъаэца вайшимма совхозан искладера...

Вахара и шиь, жижиг а дохьуш схъавеара. ХІаваила цу дийнахь жижиган чорпа ца йиира – налхий, бепиг диира, тІе чай а молуш.

– ХІара жижиг хьакхин дац хьуна. Хьакхин делхьара, оха а дуур дацара. Бежнан ду, – элира Іаьмира.

– Урс хьаькхна дац, – меллаша хазийтира ХІаваила.

– ХІа-а, урс хьаькхна-м дац. И бакъду, – цхьа шеха велакъежира Іаьмир.

Цуьнан кьажар а тоьара вукхарна, уьш гІад а оьхуш, бийла хІиттира.

ХІаваил оьгІазвахнера, амма гучу ца волуш садетташ Іара, чайнах кьурд а беш. Чохь хІаваь дулалуш дара, эькха кечлуш.

– ХІун до аш? – тІе мохь туьйхира Іаьмира. Уьш шен стунцахой белахь а, ша воккха хиларе терра, нагахь оьгІазвахча, аз айдора цо бехкечу нахана тІе, амма гена ца волура.

Вуьйш цхьана йоцчачу ханна дІатийра. Амма ХІаваилна гора оцу кхаамма, юха а вела ца вала

гІерташ, халла садетташ. Къаьсттина халчу хьолехь
мира Морис. Багахь дІакхаьल्लीна хІума а йолуш, буьр-
ка санна вусавеллера иза, ца велавала гІерташ. Амма
гІуллакх ца хилира: «хІурт» олуш, багара даарш дІа а
кхуйсуш, чуьра аратилира иза. Юха веларца кхехка
пслира:

– Вахь-хьа-хьа! Музейный экспонат!⁵ – хезара ара-
ра чу.

И хеззашехь, «парт-парт» аьлла чуьра аралилхира
Дартий, Далхьаддий. Арара белар кхин шозза совде-
тира.

– Ас музейни экспонат йийр ю шуна! – гІийлла
мира ХІаваила, хьалагІатта дагахь меттах а хьовш.
Амма эццахь Іаьмира къамел а долийна, сацавала дий-
тира цуьнан.

– ХІаваил, хьо дукха вахарг! Ас а, вайн юьрто а ло-
рчу дикчу ден кІнт ву хьо... хьо бакъ а ву... Амма зама
хийцаелла... И музейни экспонат Мориса аьлла ма
лац хьох... ХІокху совхозан директора хаьттира соьга,
хьо похчийн духар а дуьйхина схьавогІуш гича: «Это
что за музейный экспонат?»⁶ И духар а цІахь лелор ду
ахь...

ХІаваил цунна дуьхьал вист а ца хуьлуш аравели-
ра, ша-шеца къамел а деш: «Сан дайн, дедайн дахар
музей слахь, оцу дахаран экспонат хила а реза ву-кх
со... я цхьаннах а эхь а ца хета?»

Іцул тІаьхьа кІира дІаделира, ХІаваила жижигах
инна хІума ца юуш. Цкъа Іуьйранна ламаз а дина, вирд
а доккхуш, коре а хийна хІара Іаш, «Узик» еара керта.
Іцу чуьра охьавоьссинчу Іаьмира, машенан тІехьара неІ
аьла а йиллина, цу чуьра боккха уьстагІ охьайицира,
буьст тІера кхакха а лаьцна, айина.

– ХІаваил! – кхайкхира иза кхуьнга. ХІара, суьлхьа-
ниш кора хьалха охьа а дехкина, аравелира.

Іаьмира машен чу кхевдина, цхьанхьара цхьа док-
кха урс схьайицира.

– ХІан, хьакха оцу уьстагІна урс... ХІинца дуьйна урс хьакхна жижиг а дуур ду вай, – элира Іаьмира.

ХІаваил, цунна дуьхьал вист а ца хуьлуш, уьстагІ кьилбехьа а берзийна, урс хьакха кечвелира...

Дошубикина а, вукху кхаанна а ца тайра иза чІогІа. «ХІара стенна сэгтаво? Кхунна товриг дан дезаш дукх...» – хабарш хезадора кхунна лере кест-кеста. Амма кхуо дуьхьал хІумма а ца олура, шеца гІиллакхе волчу Іаьмиран юьхь ларьеш.

Цкьа цхьана буьйсанна, хан яьллачу хенахь, цхьа чІогІа гІовгІанаш евлира кхо жима стаг вехачу цІа чохь: «Іай-вай! Хьан денний, хьан нанний! Гоп-Гоп-Гоп»!

Ког ма боллу сиха хьаьдда дІакхаьчначу ХІаваилна хьалха хІоьттира ирча сурт: чухуларчу духарехь, батош цІех а юьзна, вовших леташ воллура Дартий, Морисий.

– И сан тоьлка ю, хьан хІун гІуллакх ду цунна юххе гІерта, ва боьха хІума! – мохь хьоькхура Мориса, Дартин бага, чу пІелг а тесна, ятІо санна дІа а ийзош.

– И ша ю суна тІегІерташ, хьо ледара хІума йолу дела! – цуьнан пІелг шен багара баккха гІертара Дарта.

И шиь дІасакъасто гІерташ, царна гонах хьийзачу Далхьада гІаддайна мохь туьйхира:

– КІентий! Вайн барт хилча, иза вайна массарна а тоьар яра-кх, цкьа собардейша!

Амма важа шиь, собар деш вацара, леташ вара тІетаьПина. Кхара кьуйсу «шинар» – хьийкьина хьаьрса зуда – диван тІехь агІорьяьлла Іуьллура, дуьненна а резахилла, кьажа а кьежна. Иза кху кьовсаман муьлххачу жамІана резахиллачух тера дара, кьовсам бола а балале.

– ДІасавала ший а! – мохь хьаькхира ХІаваила. – Эхь ца хетий шуна!

Леташ волу шиь дІасавелира. Хьаьрса зуда, «шуш» аьлла йолаелла, чуьра араелира.

– ХІун ду аш лелориг?! Эхь ца хета шуна!

Далхьад, Морис тІе хІумнаш юха волавелира.

– ХІинца и хьайн кьена кьамелаш дІа ма доладелахь, экспонат Лувра⁷... Суна хьох а, цхьаннах а эхь ца хета хьуна!.. – бохура Мориса, шен хечин барч дІа а чІагІбеш.

ХІаваилан ойла хилира цунна тоха. И ойла дуьххьара хуьлуш а яцара, хьалха д хиллера масеахазза. Амма хІоразза а кхуо халла сатухура. Дов даьккхича, даррехь мостагІалла дара. Ткьа мостагІчуьнца цхьана кертахь муха Іийр ву, цхьана шуьнахь важа а вежаш... Амма хІинца и бахьнаш ца тоьира и юхаваккха, хІинца кхуо шен дог Іабор ду цунах. ТІеволавелира иза. Эццахь цхьа гІаларт хІоьттира наьІаре, доккха кхетгачу бетгасин серлонна дуьхьал. Вухахьаьжча, кхунна халла девзира и бетгасо гонах серлонан можа сиз дина гІаларт Іаьмир.

– ХІаваил, – кхайкхира иза – схьавало, вайшиннан гІуллакх долуш меттиг яц хІара.

ХІаваил цунна тІаьххье аравелира. Іаьмира, цІийна хьалха долчу гІанта тІе охьа а хиьна, цигаьрка латийра. ХІаваил цунна уллохь сецира, охьа ца хууш. Цунна хьаллора Іаьмир шегга цхьаь ала гІерташ вуй, цундела чу ца вьодуш сацавелира иза.

– Охьахаахьа, – элира цо.

ХІара ца хиира. Цо шолгІа ца элира. Цо шен дагахь дерг дийцира:

– Сан бехк бу берриге а. Ас варрашка санна, болх бойттуш белыхара, дог догІур дацара кьаьркьа мийла д, кхаьхьпалла лело а... Со кхарна хьалхара бацо бичаш а балийна, кхаьрга шай-кай яккхийта гІерташ волну, дйса дийриг цхьаь ду моьттуш... Ткьа хІорш?.. – ступцхой болчу агІор туй а кхоьссина, цигаьрканах доккха кІур баьккхира Іаьмира.

Іаьмира буййцу «бичаш» цхьа декъаза адамаш дара, кьаркьанехь шайн дахаран маьІна карийна, цІийнах,

цIарах бевлла, вокзалашкахула буьйлабелла лелачуьра болх байта схьабалийна. Цара тIетаьПина кьахьобгура шайна яа а, кIирандийнахь мала а хIума елчахьана. Ша царна алапа а ду охьадуьлгуш, элира Iаьмира, баттахь хIоранна а итт-итт туьма, болх чекх а баьлла уьш цIа боьлхуш дIалур ду ша, хIинца дIалахь малар муьйлуш, хайраза дойур ду, вуьшта шена хьарам хIума ца оьшу, ша цаьрца бинчу барта тIехь чекхвер ву.

ХIокхеран декхар дара Iаьмира билгалдаьккхина: цаьрга болх байтар а, шайга далург дар а. ТIаьххьарчу хенахь сатассалц сакьобруш лела Iаьмиран стунцхой болх бечу хьолехь а ца хуьлура, набаран тар а туьйсуш, бIарлаIаш санна, буьйлалой лелара сарралц. Белхалойн Iуналла дар дерриге а кхунна, ХIаваилна, тIехь хуьлура, Iаьмир белхан гIуллакхна цIера ваьлча. Кхуом цаьрца нийсса болх а бора, бух буттуш, поппаран кибарчиг еш, тхов туьллуш...

– Дера, ХIаваил, ю хIара хийла да галволуш меттиг, – цигаьрка оьзна а ваьлла, цуьнан юьхк генна дIакхьоссира Iаьмира. – Кхуза балха богIу олий, схьа а богIий, иштта маларш а муьйлуш, харцахьа лелаш, кьотIарчий алсамдохуш бу-кх дуккха а нохчий... Дош дац хьуна, шен цIахь доцург... Ван-м мегар дацара кхуза, ша вала а волуш, цIахь жимма а рицкьа даккха аьтто а болуш.

Iаьмир шен чу вахара, цкьа-шозза йовхарш а тоьхна, доккха кхетгачу беттасин серлонехула а ваьлла. ХIаваил дикка Iийра буьйсанан гIовгIанашка ладоьлгуш. Цхьа чIогIа сахьаьвзира цуьнан. Ойла хилира: «Кхуза дуьненан маьIе схьа а веана, хатгаш кегош лелаш ву со, ткьа цигахь, цIахь, бакьдолу дахар ду дIадоьдуш. ЦIа ваха веза!»

ШолгIачу дийнахь делкьал тIаьхьа чукхайкхира кхуьнга Iаьмира.

– Шина баттана ахча делла вайна, – элира цо. – Хьуна кхочург цхьа бIе, ах бIе туьма ду.

Цецвелира ХІаваил: оццул ахча цунна цкъа а біаьрга
гина а дацара.

– Дукха-м дац-техъа?

– Хъуна догІург ду.

Ахча кисна а диллина, юьстах а ваьлла, ойланаш
ян хІоьттира иза.

Ишколехъ болх бечу хъехархойн а дацара шийтга,
кхойтга туьма бен алапа... Директоран уггар а дукха
ду бохура – ткъа туьма. Ткъа кхунна шина баттахъ цхъа
біе ах біе туьма, баттана и хуьлу кхузткъе пхийтга туь-
ма. Бакъду, кхуо къа а ма хъегна, шега далург деш, са-
госсуш хъалагІоттуш, маьркІажа хан хиллалц, ламазна
а, хІума яа а юкъахвалар доцург, кхин хан ца йойуш.
ХІетте а и ахча даллал къа ца хъегна-кх.

Тпаккха кехаттий, къоламмий схъа а эцна, лара
хІоьттира иза:

– Хуьлуйтур вай сан алапа ишколан директорчул
жимма сов – 25 (ткъе пхиъ) туьма. Шина баттахъ иза
хуьлу – 50 (шовзткъе итт) туьма... А-а... Цѐра
схъавогІуш ас дайина ахча (билет, яахІума) – 10 (итт
туьма), юха цІа воьдуш даѐа дезарг – 10 (итт туьма)...
некъана дІадолург 20 (ткъа) туьма... мел дукха даѐа-
хъа а кхин дер дац... Кхузахъ цхъацца кега-мерса хІума
оьцуш (цѐргаш цІанъян паста, шотка, чухула духу бар-
закъ...) шина баттана дІадаьлларг – 10 (итт) туьма. И
дерриге а вовшахтоьхча хуьлург – 800 (бархІ біе) туь-
ма. Важа хъарам ахча ду.

Ахча шина агІор дийкъира ХІаваила: хъанал дерг
аьтту агІорчу кисна диллира, хъарам дерг – аьрру
агІорчу кисна...

Аьрру агІоно вагавора иза. «Кхунах хІун дийр дара?
– оѐла йора цо. – Іаьмирна юхаделча... Ас хІара тІе ца
делча а, цуьнгахъ шортга ду и хъарам ахча... И декъаз-
наш а бацош, даьккхина... ХІара тІе а делла, цуьнан
иштта а дукха долу къинош алсам стенна доху ас? Оцу
декъазчарна дІадекъча? Цара цунах къаьркъа мер ду,

цІарах бевлла, вокзалашкахула буыйлабелла лелачуъра болх байга схьабалийна. Цара тІетабІина къахьобгура шайна яа а, кІирандийнахь мала а хІума елчахьана. Ша царна алапа а ду охьадуъллуш, элира Іаьмира, баттахь хІоранна а итт-итт туьма, болх чекх а баьлла уьш цІа боьлхуш дІалур ду ша, хІинца дІалахь малар муьйлуш, хайраза дойур ду, вуьшга шена хьарам хІума ца оьшу, ша цаьрца бинчу барта тІехь чекхвер ву.

ХІокхеран декхар дара Іаьмира билгалдаьккхина: цаьрга болх байтар а, шайга далург дар а. ТІаьххьарчу хенахь сатассалц сакьобруш лела Іаьмиран стунцхой болх бечу хьолехь а ца хуьлура, набаран тар а туьйсуш, бІарлаІаш санна, буьйлалой лелара сарралц. Белхалойн Іуналла дар дерриге а кхунна, ХІаваилна, тІехь хуьлура, Іаьмир белхан гІуллакхна цІера ваьлча. Кхуом цаьрца нийсса болх а бора, бух буттуш, поппаран кибарчиг еш, тхов туьллуш...

– Дера, ХІаваил, ю хІара хийла да галволуш меттиг, – цигаьрка оьзна а ваьлла, цуьнан юьхк генна дІакхьоссира Іаьмира. – Кхуза балха богІу олий, схьа а богІий, иштта маларш а муьйлуш, харцахьа лелаш, къотІарчий алсамдохуш бу-кх дуккха а нохчий... Дош дац хьуна, шен цІахь доцург... Ван-м мегар дацара кхуза, ша вала а волуш, цІахь жимма а рицкъа даккха аьтто а болуш.

Іаьмир шен чу вахара, цкъа-шозза йовхарш а тоьхна, доккха кхетгачу беттасин серлонехула а ваьлла. ХІаваил дикка Іийра буьйсанан гІовгІанашка ладоьгуш. Цъа чІогІа сахьаьвзира цуьнан. Ойла хилира: «Кхуза дуьненан маьІе схьа а веана, хатташ кегош лелаш ву со, ткъа цигахь, цІахь, бакьдолу дахар ду дІадодьдуш. ЦІа ваха веза!»

ШолгІачу дийнахь делкъал тІаьхьа чукхайкхира кхуьнга Іаьмира.

– Шина баттана ахча делла вайна, – элира цо. – Хьуна кхочург цъа бІе, ах бІе туьма ду.

Цецвелира ХІаваил: оццул ахча цунна цкъа а біаьрга
гина а дацара.

– Дукха-м дац-техъа?

– Хьуна догІург ду.

Ахча кисна а диллина, юьстах а ваьлла, ойланаш
ян хІоьттира иза.

Ишколехь болх бечу хьехархойн а дацара шийтта,
кхойтта туьма бен алапа... Директоран уггар а дукха
ду бохура – ткъа туьма. Ткъа кхунна шина баттахь цхьа
біе ах біе туьма, баттана и хуьлу кхузткъе пхийтта туь-
ма. Бакъду, кхуо къа а ма хьегна, шега далург деш, са-
госсуш хьалагІоттуш, маьрклажа хан хиллалц, ламазна
а, хІума яа а юкъахвалар доцург, кхин хан ца йойуш.
ХІетте а и ахча даллал къа ца хьегна-кх.

ТІаккха кехагтий, къоламмий схьа а эцна, лара
хІоьттира иза:

– Хуьлуйтур вай сан алапа ишколан директорчул
жимма сов – 25 (ткъе пхиъ) туьма. Шина баттахь иза
хуьлу – 50 (шовзткъе итт) туьма... А-а... ЦІера
схьавогІуш ас дайина ахча (билет, яахІума) – 10 (итт
туьма), юха цІа воьдуш дайа дезарг – 10 (итт туьма)...
некъана дІадолург 20 (ткъа) туьма... мел дукха дайна
хьа а кхин дер дац... Кхузахь цхьацца кега-мерса хІума
оьцуш (цергаш цІанъян паста, шотка, чухула духу бар-
закъ...) шина баттана дІадаьлларг – 10 (итт) туьма. И
дерриге а вовшахтоьхча хуьлург – 800 (бархІ біе) туь-
ма. Важа хьарам ахча ду.

Ахча шина агІор дийкъира ХІаваила: хьанал дерг
аьтту агІорчу кисна диллира, хьарам дерг – аьрру
агІорчу кисна...

Аьрру агІоно вагавора иза. «Кхунах хІун дийр дара?
– ойла йора цо. – Іаьмирна юхаделча... Ас хІара тІе ца
делча а, цуьнгахь шортта ду и хьарам ахча... И декъаз-
наш а бацош, даьккхина... ХІара тІе а делла, цуьнан
иштта а дукха долу къинош алсам стенна доху ас? Оцу
декъазчарна дІадекъча? Цара цунах къаьркъа мер ду,

бала эггалц. Ткѡа кѡаьркѡа динчунна, и эѡа ахча дел-
лачунна, и охѡадиллинчунна, меллачунна... – верри-
ге 10 (итг) стагана, кѡаьркѡанах дѡахѡакхавеллачунна
наѡлал аѡлла Делан Элчас – Делан салам хуѡлда цун-
на...»

Тѡаккха?... Хѡун дан деза?... Хѡара агѡо а ягош, кисна
алу а ѡиллина лела ѡиш ма яѡ... дѡа а даѡхѡна, уѡшал
чу кхѡѡссича? Хѡан-хѡа... Хѡара цхѡана нехан рицкѡа
ду... Иза эрна дайѡа кхуѡнгахѡ бакѡо яѡ... Кхуѡ хѡара
ахча, дѡа а даѡхѡна, ѡаьмире и схѡаделлачу совхозан
директоре дѡалур ду. Цѡ шена луѡург диѡ-кха цунах...
И кхуѡнан бала а баѡ.

Хѡара чуваѡлча, совхозан директор – кѡунзал болуш,
верстина, совса а севсина, лилула-сийна ши бѡаьрг
болу шовзткѡе итг шо хир долу стаг – стоѡла хѡалха а
хиѡна ѡара, цхѡана кехаташ тѡе а хѡѡжуш, цигаьрка а
уѡйзуш.

– А-а, хѡо ву и... – велакѡежира иза, хѡара гича, –
музейни експонат...

– Со ву иза, лераме динозавр, со хѡѡца цхѡа
гѡуллакх долуш веанера.

Директор хѡара иштта вистхиларх ѡѡгѡа цеѡвели-
ра, хѡунда аѡлча кхуѡ хѡуѡу аларх, мел кѡоршаме я мел
осала хѡума аларх, кхуза ахча даккха ѡхучарах цхѡам-
ма а дуѡхѡал дош деана даѡара кхунна. Цундела цеѡ-
ваѡллера иза, амма ѡѡгѡаз ца вахара:

– Схѡадийѡал хѡаьн гѡуллакх.

– Тахана суна ахча деллера.

– А-а, хѡаьна деллачунна реза ваѡ хѡо? Кѡастор ду.
Охѡаязде кехат... Хѡун яра хѡан хѡаькиман цѡе – ту-
рецки султан я ирански шах? Хѡа-хѡа-хѡа...

– ѡаьмир.

– Хѡа-а, Эмир... арабский эмир в Омских степях
устроился... Я ему сделаю!⁸

– Цхѡаьнгта а, хѡумма а ала ца деза... Суна мелхо а
сов делла ахча... Ас лерина, суна бархѡ бѡе сом бен ца
догѡу. Хѡара совнаха делла кхузткѡе итг бѡе сом дѡаѡа.

– Муха? ХІун? – ца кхеташ, цеце къаьрзира цуьнан бІаьргаш, севсина кедаш чуьра аралелха гІерташ санна. ТІаккха мохь тоьхна, вела хІоьттира, шен доккха гай дегош, цуьнца цхьаьна хьалхара стол а, стоьл тІера хи чохь долу графин а егош.

ТІаккха цІеххьана сецира цуьнан велар, юьхь тІера бос баьхьира, макхвелира, куьйгаш кхитІе а дего дуьйлира.

– ДІадаккха... дІадаккха хьайн ахча...

– Сан дац, хьан ду... Хьарам хІума оьшуш вац со, – сихха цу чуьра аравелира ХІаваил.

ХІара дукха гена валале, кхунна юххехула тІехьиккхира совхозан директоран «Волга». Ченийн кІур а гІаттийна, кхеран биргад йолчу агІор чутилира иза.

ХІара дІакхаьчча, Іаьмир вара кхуьнга хьоьжуш.

– Ва, ХІаваил, и ахча совдаьлlexь хьайна... Я цІахь и дала стаг воцуш ву хьо?..

– Суна хьарам хІума ца оьшу...

– Хьарам стенна ду иза... Хьан ворхІе да хІаллаквинчу, хьан дерриге а халкъ махках а даьккхина, хьийзийнчу Іедалера ахь схьаоьцу ши-кхо сом...

– Цунах бекхам хир бац.

– И директор-м чІогІа кхерийна ахь... Хьо КГБ-с ваийтина ву боху... Хала теший ас, хьо цигара вац бохуш... Ва-хьа-хьа...

– Со кхана цІа гІур ву...

– Дала ницкъ лойла хьуна иштта чекхвала. Бакъду, хьо санна иштта нисвелла лелларг, цхьа хан яьлча карзахволуш метгигаш а хуьлу, эхь-бехк а дицдой.

ХІаваила дуьхьал хІумма а ца элира.

И гІуллакх Іаьмира Дошубике а дийцина, цо – кхе-чаьрга а, оцу сохьтехь нахала делира.

И хазделла, вела волавелла Морис, саца аьлча: «Ца сацало, приход лаьцна ас», – бохуш, сатаса гергадахалц вийлира. ТІаккха набаро Іехийна дІасецира, амма

бала эггалц. Ткѡа кѡаьркѡа динчунна, и эѡа ахча дел-
лачунна, и охѡадиллинчунна, меллачунна... – верри-
ге 10 (итг) стагана, кѡаьркѡанах дѡахѡакхавеллачунна
наѡлал аѡлла Делан Элчас – Делан салам хуѡлда цун-
на...»

Тѡаккха?... Хѡун дан деза?... Хѡара агѡо а яѡош, кисна
алу а ѡиллина лела ѡиш ма яѡ... дѡа а даѡхѡна, уѡшал
чу кхѡессича? Хѡан-хѡа... Хѡара цхѡана нехан рицкѡа
ду... Иза эрна дайѡа кхуѡнгахѡ бакѡо яѡ... Кхуѡ хѡара
ахча, дѡа а даѡхѡна, ѡаьмире и схѡаделлачу совхозан
директоре дѡалур ду. Цѡ шена луѡург диѡ-кха цунах...
И кхуѡнан бала а баѡ.

Хѡара чуваѡлча, совхозан директор – кѡунзал болуш,
верстина, совса а севсина, лилула-сийна ши бѡаьрг
болу шовзткѡе итг шѡ хир долу стаг – стоѡла хѡалха а
хиѡна ѡара, цхѡана кехаташ тѡе а хѡѡжуш, цигаьрка а
уѡйзуш.

– А-а, хѡо ву и... – велаѡѡежира иза, хѡара гича, –
музейни експонат...

– Со ву иза, лераме динозавр, со хѡѡца цхѡа
гѡуллакх долуш веанера.

Директор хѡара иштта вистхиларх чѡгѡа цеѡвели-
ра, хѡунда аѡлча кхуѡ хѡуѡу аларх, мел кѡоршае я мел
осала хѡума аларх, кхуза ахча даккха ѡхучарах цхѡам-
ма а дуѡхѡал дош деана даѡара кхунна. Цундела цеѡ-
ваѡллера иза, амма ѡѡгѡаз ца вахара:

– Схѡадийѡал хѡаѡн гѡуллакх.

– Тахана суна ахча деллера.

– А-а, хѡаѡна деллачунна реза ваѡ хѡо? Кѡастор ду.
Охѡаязде кехат... Хѡун яра хѡан хѡаькиман цѡе – ту-
реѡки султан я ирански шах? Хѡа-хѡа-хѡа...

– ѡаьмир.

– Хѡа-а, Эмир... арабский эмир в Омских степях
устроился... Я ему сделаю!⁸

– Цхѡаьнгта а, хѡумма а ала ца деза... Суна мелхо а
сов делла ахча... Ас лерина, суна бархѡ бѡе сом бен ца
догѡу. Хѡара совнаха делла кхузткѡе итг бѡе сом дѡаѡа.

– Муха? ХІун? – ца кхеташ, цеце къаързира цуьнан бІаьргаш, севсина кедаш чуьра аралелха гІерташ санна. ТІаккха мохь тоьхна, вела хІоьттира, шен доккха гай дегош, цуьнца цхьаьна хьалхара стол а, стоьл тІера хи чохь долу графин а егош.

ТІаккха цІеххьана сецира цуьнан велар, юьхь тІера бос баьхьира, макхвелира, куьйгаш кхитІе а дего дуьйлира.

– ДІадаккха... дІадаккха хьайн ахча...

– Сан дац, хьан ду... Хьарам хІума оьшуш вац со, – сихха цу чуьра аравелира ХІаваил.

ХІара дукха гена валалє, кхунна юххехула тІехьиккхира совхозан директоран «Волга». Ченийн кІур а гІаттийна, кхеран биргад йолчу агІор чутилира иза.

ХІара дІакхаьчча, Іаьмир вара кхуьнга хьоьжуш.

– Ва, ХІаваил, и ахча совдаьлlexь хьайна... Я цІахь и дала стаг воцуш ву хьо?..

– Суна хьарам хІума ца оьшу...

– Хьарам стенна ду иза... Хьан ворхІе да хІаллаквинчу, хьан дерриге а халкъ махках а даьккхина, хьийзийнчу Іедалера ахь схьаоьцу ши-кхо сом...

– Цунах бекхам хир бац.

– И директор-м чІогІа кхерийна ахь... Хьо КГБ-с ваийтина ву боху... Хала теший ас, хьо цигара вац бохуш... Ва-хьа-хьа...

– Со кхана цІа гІур ву...

– Дала ницкъ лойла хьуна иштта чекхвала. Бакъду, хьо санна иштта нисвелла лелларг, цхьа хан яьлча карзахволуш мегтигаш а хуьлу, эхь-бехк а дицдой.

ХІаваила дуьхьал хІумма а ца элира.

И гІуллакх Іаьмира Дошубике а дийцина, цо – кхе-чаьрга а, оцу сохьтехь нахала делира.

И хазделла, вела волавелла Морис, саца аьлча: «Ца сацало, приход лаьцна ас», – бохуш, сатаса гергадахалц вийлира. ТІаккха набаро Іехийна дІасецира, амма

юкѣа-кара набарх а велалора иза, «Ма Јовдал а ву!» – олуш, мохь а болуш.

И самавалале аьлла, Јуьйра-ламаз а дина, новкѣа-велира ХІаваил.

7

Ца кхаьчча, ношѣелла гуьйре яра. ХьаьжкІаш хьак-ха йолийнера: юьртахь маьІ-маьІехь, хьаьжкІийн хьун лаьттинчохь даккхий ирзош гучудуьйлура. Дитташ тІера гІаш мажлуш, цїйлуш, лаьтта оьгура. ХІара хитІа воьдура, Кесира шайн ринжех арайолу а ларйина. Синхьехам дика бацара. Ваха кхул а хьалта балхара цІа а веана, шен кІайчу машенахь хин коьрте хІуьттуш ву аьлла дийцира луларчу цхьана зудчо, Човкас. Цо гІалахь цІенош а эцна бохура, юха Кесирин наний, Вахин наний чІогІа ши доттагІ хилла а бохура, дийнахь цкѣа-шозза вовсах ца кхетча ца мегаш, шина коьртахь цхьа корта хилла, шайн берийн хиндерг дуьйцуш, цхьамма шен кІентан хьуьнарш хьехош, вукхо – шен йоьІан оьзда амалш... «КІант, хьо леллашехь, и тІам шера кІайн кхокха нехан гура чохь карорий техьа хьуна?... Нагахь хьо нехан ирсах а хьобгуш ваха лууш вацахь, куьйрано дададо котаман меь санна... ТІаккха маслаІатан дайша мотт говза лебеш, дІадерзор ду хьуна...»

И ма элира Човкас... Кхунна-м ца оьшу, йоІ реза йоцу захало. ХІун дахар хир ду цунах?

Иштта ойланаш еш, ХІаваил шовдана уллохь долчу боча-бІарийн дитташ бухахь лаьттара. ХІара а ца гуш, некъан тачи тІехула аьрру куьйга ши ведар а лаьцна, кхийс-кхийсалуш, йогІура иза. Аьтту куьйгахь боккха можа Іаж бара, йоІа цунах «кѣарш» олуьйтуш церг туьйхира. Іаж хилла бара, муттанех буьзна. ЙоІ а яра – иштта. ХІара чІогІа хьаьгира цунах, кхера а велира, мегара и кхунна ца кхача. ХІара гича, ша йолччохь сацаелира иза, кхосса а луш.

– Хьо ву иза? – делира йоьІан багах, карара Іаж а бужуш. Кхунна кхоам хийтира и Іаж, сел хилла, муттанех буьзна.

– И Іаж... Кхоам ма бу цуьнан...

– Іежаш-м дуккха а дара... Марша вогІийла хьо! – элира йоІа.

Іза хийцаелча санна хийтира ХІаваилна. Хьалха санна ийзаялар дац. «Ішкол чекх а яьккхина, йоккха хилла, – велаьџежира иза шен ойланна, – делахь, берийн бегаш дІабевлла».

– Стенна воьлу хьо?

– Хьо гина хазахеташ.

– Ахча даьккхин ахь? – хІинца иза яра елакџежаш.

Делахь-хІета, кхуза схьакхаьчна-кх кхуо ахча юхаделла боху хаам. Кхаьчча хІун ду? ХІара-м вац цунах эхь хеташ. Эхь хьарам ахча доккхучунна хета деза-кх.

– Сайга мел даккхалу-м даьккхи...

– Ценош эццал? Машен эццал?

– Ценош а, ков-керт а долуш ду... машин кху юьртахь оьшуш а ма яц...

– Ца хаь суна-м... наха лотьруш хІума ма ду и...

– Наха-м дуккха хІумнаш лотьру... Ткъа вайшиннан туьйра дицдина ахь?

– Ца дицдина... Делахь а тхан нанас боху: «Туьйранех дуо бузур бац»...

– Дуо стенах бузу суна а хаь...

– Стенах бузу.

– ХьаьжкІех... хьаьжкІаш бІаьста дІаен еза... гурахь чуерзо...

ХІаваилна хаь ша дуьйцург цхьа а маьІне доцийла. Уьш деса дешнаш дара, цо дуьххьалдІа тийналла йохо дуьйцуш. Ткъа хІетахь, бІаьстенан юьххьехь Кеси-рин амалехь кхунна хаелла зІийдигаш, хьаьжкІаш санна, яккхий хиллера, шен нанас а, Вахин нанас а дуьйцучу хабарша ницкъ луш, хьаьжкІашна догІано санна.

ХІаъ, дІадаълла кху шиннан туьйра. Хьуьнха яххан-
чохъ тилаелла кІайн буьхьиг, барзах кхераелла бердах
яхна, кхунна мел лехча а карор яц иза... ХІинца кхуо
дІайолийча а, гІан туьду йиш а локхур яц Кесирас. Цуо
и берийн хІумнаш дитна, иза йоккха хилла...

Кесирас балдаш хьедеш го цунна, амма цо дуьйцург
ца хеза ойланаша лерса къардинчу кхунна.

– ХІун бохура ахъ?

– Асий... Даго цхьаъ боху, нанас кхин боху... Суна-
м ца хаъа, айса хІун дийр ду... – иза корта а оллабой
йоьлху, гІийла, аз доцуш.

Кхунна къахета цунах: шина ницкъо дІасаозийна,
холчухІоттийна иза. Кхунна бицло Іадатийн бехкамаш,
кхунна дицло наха аьндерг, кхунна чІогІа лаъа ши дакъа
хилла, йоьхна, дІасайоьду Кесира шен къинхетамца
сацо. Цо коьртах куьг хьокху цунна, жимчу берана сан-
на, белша тІехула пхьарс боккху. ЙоІа дуьхьало а ца йо
хьастарна, иза кхидІа а йоьлху.

Дю дехьахъ хьаьжкІаш хьокхуш йоллу, лаьттаца болх
дукха барна, букар яхна Минга, дуьххьара хІокху
тІаьххьарчу итт шарахъ хьала а нисьелла, кху шинга
хьаьжначохъ йисира, ша букар хилар а дицлой. Дю
дехьа басахъ мангал хьокхуш воллу воккха стаг ЖагІаш
(бІаьрса дика долуш ву хІинца а, Къуръан а доьшуш,
куьзганаш ца хилча а), шен карара мангал хьалаайъ-
инчохъ, и дІаласто виц а велла, лаьттара; дехьа
маьПера етт оза хиьна къена Ажу а, кхаьрга хьаьжжин-
чохъ Іара, шура ведара уллохула лаьтта а етташ; говр
хаьхкина, шовданна лакхарчу гу тІехула дІавоьдучу
Іибадис шен говр, дуьрста юха а озийна, тІехьарчу
шина кога тІе а хІоттош, сацийра, гучу суьртах цец-
ваьлла.

– Даьдиса, моллин кІант!.. Лелар хІаваэхъ хиллехъ
а, воссар-м кхелли тІе хили моьтту суна. Хеча охъа ца
йиллахъ а, ондда харж ян-м дезар ду моллин кІанта,

мел лахара а кхаа говран мах, – гуттар а говрашца вол-
лучу Ибадис массо хIума а оцу хъайбанца дустура.

Массарна а хазийта санна, чIогIа элира иза Iабадис.
ХIаваилна а хезира, цIарах санна дIакъаьххира иза
Кесирина юххера.

Иза кхийтира: Ибадин бIаьргашца ерриге а юьрта-
на гина кхузахь хилларг; цо шен говраш лечкъор а, уьш
йохкар а дуьтур ду, цкъа кхузахь хиллачун йист яллалц.

Маржа дуьне яI! Оцу цхъана мIаьргонна бIарзделла
делара хьо, хIара хийист ца гуш! Маржа нур дашо малх
яI! Ломах чукерчина бели белара хьо а, хъайн сирлачу
зIаьнаршца хIара шовданан хи а ца лепош!

Маржа шовда яI! Хьо а цхъана юкъана, хъайн декар
сацийна, лаьтта буха дахна, къайладели делара!

Делахь а. хIун дара кхузахь хилларг?! ХIумма а да-
цара-кха, наха сел харцахьа даккхал. Малх, хъан серло
санна сирла яра ХIаваилан ойла. Шовда, хъан хин
тIадамаш санна цIена яра иза. Иза къинхетаман ойла
яра, иза беран гIан санна, кхин къайле йоцуш,
дуьххьалдIа ойла яра. Малх, дуьне, шовда... Шу-м кхе-
тара ХIаваилах. Ткъа нах? Нах ца кхетара.

Кесира, шен ши ведар хъала а дуьзна, юхайирзина
дикка генаяллалц лаьттира ХIаваил. ТIаккха цIа ваха-
ра.

Юьртан урамашкахь, некъо гола мел тухучохь гул-
белла нах гора цунна, шишша-кхоккха, кхин сов. Це-
ран къамелийн кийсигаш хезча, хиира цунна массара
а дуьйцург хIинцца шовданехь хилларг дуйла. Ма сиха
кхиьна Ибади и даржо. Я цуьнан кхин накъостий а
хилла? Мухха делахь а, элан холанах яьлла цIе санна,
эладита дара юьртах летта, марсадуьйлуш.

Цхъа масех зуда гульеллачохь хезира цунна:
«ДIадовлийша, вуьйр а вац, воккхур а вац, я хеча а
йоккхур яц... Зуьдо цIога ца ластийча, пхьу тIаьхьа а
ца долу... И йоI оцу кIанте дIа а елла, дIадерзор ду...»

Дера, Делан къайленаш яккхий ма ю, стагана хаа
йиш ма яц кхана шех хІун хир ду, я шена хІун тІекхочур
ду а. Хьо мел тІаьхьаидарх, яздина доцург хила йиш а
яц.

Оцу суьйранна цомгаш хилла воьжна ТІайба, вис-
тхилар доцуш кхаа дийнахь Іиллина, дІавелира.
ХІаваилна стигал тІеюьйжира, цунна Іаламат хала
дара цу стигалан йозалла лан. «Ванах, иштга бохамаш
ган дезачу хІокху дуьненчу ван везаш а ма ца хилле-
ра», – ойла хилира. ТІаккха цунна шен ойла Іеса хий-
тира: «Цхьаьнгга а хатта ма ца хотгу хьуна, дуьненчу
ваха лаа я ца лаа олий... Бакъду, синошка хотгу-м
боху маликаша, хьуна мел хан еза олий... Амма сица
дина къамел дага ца догІу... Суна-м ца догІу иза, кхе-
чарна дагІахь а, ца дагІахь а...»

Да дІаверзийна кхо бутт болуш, нана а дІаелира.
«ТІайбех къаьстина дукха ца Іеели ХІазан», – элира
ЖагІаша.

«Цу шиннах а къаьстинчу аса хІун дийр ду?!» – аз
доцу мохь белира ХІаваиле. Цунна тосаделира, нана
дІаяьлча, шен когаш кІелара латта а дІадолуш хилар.

Иза хІинца я стигал а, я латта а доцуш, хІаваэхь кха-
за висира. Иза а, керта йистехь яьлла гІундалгІи а цхьаь
яра... Иза а лаьтгара, шена тІедогІу догІа а, дерз а ловш,
уллохула тІехдуьйлучу бежнаша, наха ченаш а егташ.
ХІара а лаьтгара шен кертахь, бохамаш, нехан къаме-
лаш, хьехамаш, баланаш ловш... Амма иштга, яр сан-
на, ваьхна вер вацара. Вол-волуш, адаман дахаран хор-
ша вала везара. Мел дог ца дагІахь а, и дан дезара,
шена чу садиллина хиллачу шен ден-ненан дуьхьа,
дІалела дезара... ХІан-хІа, мух-мухха лела ца дезара.
– шен да а, деда а ма леллара.

Оцу деношкахь, дех-ненах къаьстинчу оцу халчу
деношкахь бакъ хир дацара кхунна Кесиара дага ца єьна

аьлча. Дагайогура, кхунна чогуа эша а оьшура цуьнгара го-накьоосталла. Амма кхуьнан аьтто бацара Кесирица цхьаьнакхетар лаха, ткъа вукхо цуьнан ойла ечух тера а дацара.

Кхунах ойла ечохь иза хила а ца хиллера. Иза кхунна лулахочо Човкас дийцира, кест-кеста: «Цхьацуьр-риг халахета ца оьшу хьуна, зударий хIара дуьне даьк-кхина бу хьуна, цул а тоьлларш, цул а хазнаш», — олуш, тIе а тухуш.

Цо дийцарехь, кхуьнан да дIаваьлла бутт а балале, Кесири Вахе дIаелла хиллера. ХIетахь хийистехь хилларг хьахийча, Вахин нанас Меднис аьлла хиллера: «Нехан куьг кхетарх бех ца ло деши... Говгуа яккха оьшуш дац... Катоххий схьаийта...» Цунна чогуа резахиллера Кесирин нана а: «Деллахь, ма бакълоьра хьо, Медни... Айса хIун дийр ду ца хууш, йоьхна хьий-заш ма яра со, и хезчахьана. Кхуьнан дена и дIахаахь...» «Цунна хайитталц ма Iе... ТIаккха тIаьхьа хир ду... Эладитанашка дер ду... Хеча яккхий, там баккхий, цуьнга дIалой...» — чуьраюьйлуш хиллера Медни. — «Деллахь, ма бакхльоь-кх хьо, Медни. И ТIайбин кIант нахах тарвелла охьахуур волчух тера а дац», — аьллера Кебийрата. «Вац, Кебийрат, вац. Цо дина бохург ца хезна хьуна... Шена делла ахча, дукха ду аьлла, юха-делла... Вахь-хьа-хьа...»

И шиь гIадьоьхуш, йийлира боху Човкас, бежнаш лахка яханчуьра юхайогуш шайн юьйцинчу керта йисте а хIоьттина. Кертал чохььарчу кхунна, Човкина, ма-дарра хезнера церан къамел а, и шиь кIажьоьхуш елар а. Кхуьнгахьа шен озабезам болу дела, Човкас ма-дар-ра кхунна довзийтира хилларг, «шегара цхьа хьаьрк тIе а ца тухуш, я тIера дIа а ца доккхуш».

Бакъду, Човкас дийцарехь, Кесири чогуа дуьхьаль-ьяьлчух тера дара царна, шена ца лаьа хIинццехь маре яха, шена деша яха лаьа, гIала университетe, бохуш. Амма важа шиь дукха тIетаьIна хиллера: «Ахь хIун

дуйцу, хьо мича йохуйту хьан дас деша...» – Кебий-
рата олуш; «Деша а йохуйтур ю, лаахь, хьо гIалахь Иийр
ю гIаланаш санна долчу цIенош чохь», – Меднис олуш.

Човкас бохура, цара ша иштта къиза хьовзийча, Ке-
сирига мохь белира: «Да а, нана а делла висинчу цун-
на, кхин цхьаь а тохар муха дийр ду ас?!» – аьлла.

Цул тIаьхьа Кебийрат, оьгIазъяхна, кхехкаш яра бо-
хура: «Тохар хьаха дина цо суна, эхь а ца хетий, ерриге
а юьртана а хьалхahь, дийнан делккъехь, хийистехь
йоIах куьйгаш детта... Ша вен ца вуьйш, я тIера хеча а
яьккхина, сий ца дойуш витарх воккха а веш Iен веза-
ра иза-м... Ахь хьайга боххург ца дахь, хIара наха дуй-
цу хабарш хьан дега дIакхачахь, иза цунна хиндерг а
ду-кх хьуна. TIаккха Иийр ю хьо, къена къанъяллалц,
цхьамма а «почем» ца олуш...»

Кесирас кхин дош а ца элира, бохура Човкас. Иза
догIа санна йилхира. Иштта догIанах Иийдалун марха
яра иза, бохура Човкас, цIера араяьккхина, цара гIала
дIаюьгуш а, цул тIаьхьа ах шо даьлча гIалахь чуьрчу
базарахь Човкина гича а... «Догдика хилла ехаш яц
хьуна цуьрриг а... дуьненах йоккхаеш а яц...» – кхун-
на хилларг дайдан гIертара Човка. Оцу дешнаша мел-
хуо а кхин тIе а базбира кхунна сингаттам.

«Ирсе хилла елар-кха иза а, иза дакъазъяларх сан
хIун тало», – ойла хилира ХIаваилан.

ХIаь, иштта къастийна хиллера Кесирин некъ. Кхуь-
нца туьйра дийцинарг, луо санна кIайчу буьхьигах долу
туьйра кхоьллинарг дIаяхнера, хIара а витина. Туьйра
цхьана ханна даха дисира кхуьнан изсехь, TIаккха де-
нош беттанашка девлча, беттанаш шерашка девлча,
дицделира. Хьуьнхahь тилаелла кIайн босболу буьхь-
иг, гуттаренна а кхерста йисира Iаннашкахула, цунна
тIаьхьа а вахна, цуьнан орца доху «бIе-е» а хезна, и цIа
яло стаг а воцуш.

Човка, и кьамел а дийцина, дIаяханчу сарахь шайн
parIу кIеларчу паднара тIе аркъал дIавуьйжира ХIаваил:

«ХІейтІ, маржа дуьне я!» – аьлла, мохь а болуш. Ткъа дуьне-м диса а ца диснера, и бІаьстенан зазанех, хазчу хьожанех, хийисте хІиттарех, Кеси́ра хааяларех, чубузучу маьлхан серлонех, сатосуш серладуьйлучу седарчех, ден-ненан кьинхетамех, тамехьчу сатийса-мех лаьттинчу дуьненах, бохаман хьераша ахьа а аьхна, цхьа а сирла бос боцу цхьа таьІна-сийна овгал бинера, дашал а беза иза кхуьнан даг тІе боьжна Іуьллура, цуьнан цІе – гІайгІа яра.

И гІайгІа яра сарахь а, Іуьйрре а, дийнахь а, буса а... И бара кхача а, и дара хи а. Кхуьнан ойла хуьлура, и гІайгІа йоцург, кхин хІума хила а хиллий техьа кху дуьненахь олий. Таккха дагадогІура бераллин де-нош... Уьш дагадахкаро гІайгІа кхин тІе а язйора.

Оцу гІайгІано хьаьшна, иза дуккха а Іиллира пад-нара тІехь, уьйтІахь евллачу яраша рагІун хьалхе кьай-лаяккхалц. Таккха хьалагІеттира иза, ша гуттаренна а оцу ярашлахь висарна кхера а велла. Шен юьхь а, уьйтІе а цІанйира. Эвлаюккье велира. Кхунна тосаде-лира гІайгІано хьаьшна Іуьллучу хенахь шех лаьцна юьртахь дуккха а хабарш даьржина хилар: коьртаца телхиний; шен бохамаш лан доьналла ца тоьий; кьа ду-кх ТІайбин, кхин тІаьхье а йоцуш дІаваьллачу; цхьа-на зудчо-м: «Дай, наний-м лалур дара цуьнга, Кеси́ра маре яхар ду и вожийнарг», – иштта а аьлла хиллера, Човкас дийцарехь. Ткъа ишколерчу дешархоша, «Беш-то» аьлла, керла цІе тиллина хиллера цунна.

ХІаь, Бештона тІекхачна хилла кхо бохам: нана а елла, тІехьийза йоІ а, говр а. «Говр... Говр ялар а иш-тта деза хуьлу техьа, гергара адам далар санна, иштта хала?.. Цхьа са цІена гила нисбича хІун дара техьа аса а сайна...» – ойла хилира цуьнан.

Кху эвларчу нахаца кьамеле вийлар ца дезаш, тача-нашца воьдий, эвлайисте а волий, хьуьнха чувулура. Хьуьнхахь таьІначу меттехь Іам бара, басах охьаохучу шовданийн хих хилла. Цхьа итт-пхийтта шо хьалха иза

гІеххьа боккха Іам бара, амма хІора шарахь гонах коьл-
лаш, шач йолуш, тІегатлуш, юккѣхь дукха йоккха йоцу
хин экъа йиснера. Цу тІехула чІапа тІулгаш хоьхкура
кхара, бераша. Гена хьенаниг боьдийла хьобжуш.

Наг-нагтахь хин куьзган тІе а кхетий, хахкалой боь-
дий, Іома юккѣе кхочура, тІаккха чехкалла цІеххьана
кхачалой, мІаьргонна цхьана меттехь саца а лой,
«чкѣултІ» олий, хи чу боьдура чІапа – мел гена бах-
нарг а.

ІЦхьана дийнахь цу Іома йистехь сацавелла, тІулгаш
гулдина, уьш Іома тІехула хехка велира ХІаваил а, бе-
раллехь санна. Іа-аш, цуьнан ойла хилира, чІапа-тІулг
санна, хахкавелла чехквала везара дуьненчухула, шена
тІекхаьчна вуонаш дукха даз а ца деш; даздахь, чехкал-
ла яйна тІулг санна, Іома чу воьжна, дІавер ву; ткъа и
Іам, хІара санна, чохь стигал, мархаш, малх, дитташ
гуш, сирла а бац; иза девзаш цахиларан боданах лаьт-
та, цуьнан бух бу-бац а ца хаьа, цу чу'вахна, юха хьала-
ваьлла стаг а вац... ГІайгІа ю-кх мел тІаьхьа а цу чу
ваха везар а. ГІайгІа...

ТІаккха ХІаваил, и ГІайгІа яйа гІерташ, хІокху йок-
кхачу Нохчийчохь массанхьа а: лекхчу ламанца а, арен-
ца а, Теркайистаца а йолчу ярташкахь – шена доттагІий
а лаьцна, царна тІевуьссуш, дечиг-пондарца иллеш
бохуш, шена бинчу синкѣерамашкахь бІаьрго йоххол
хазчу мехкаршца сакѣоьруш, хелхавуьйлуш (амма ца-
рах цхьа а шен деган неІ йиллина чу ца юьтуш, царах
цхьанна а кІайчу буьхьигах долу туьйра ца дуьйцуш:
цхьамма дагийнчу дагна ца лаьара юха а ша Іехадайт),
нагтахь жерочо ша хьовзош: «Хьенех, хьо тІехьаьвзина
йоІ сихха маре йоьду, суна тІехьовзахь», – аьлча: «Мас-
серан а ца хуьлу-кх и аьтто, ахь кхин дарба лаха деза
аьлла ма хета суна-м», – дуьхьал бегаш беш; тІаккха
цІеххьана шовкѣ а юссий, дечиг пондарх пІелг тосий,
забаречу иллин байт олуш:

...Ва сарахь гІайгІа ю
Чохь йоцу цІеннана,
Іуьйренца гІайгІа ю
Йоьхна и ши мача;

тІаккха: «Тоха тІараш», – олий чухьодий, хелхаран
чинк еш, мехкарийн ирчу бІаьргашка ша лобцуьйтуш,
амма церан цхьана а хьажарна кІел ца соцуш; юха хел-
харан бал гІелбелча: «Хьенех, – олий, пондарчин цІе
а йоккхий, – и йиш лакхахьа... «гобаьккхина лам бу
бохург», – дехар деш, дехарна жоп луш пондарчас шен
«кехат-левси» батІо саїна дІасаозийча, тІаьхьара деш-
наш а далош:

Го баьккхина лам бу ала,
Цу ламанца со ю ала,
Со езначу дикчу кІанте
Со дІайига вола ала;

мехкарша: «ВаллахІ, дІайигна вер волуш вац хІара,
мел чІогІа дІайига бахахь а», – олий, дешнаш а кхуьй-
суш (кхунна хаззал – чІогІа, нахана ца хаззал – гІийла),
сатаса гергадаххалц синкьерамехь Іаш, тІаккха доттагІ
волчу схьавогІий, набарна дІакхетий, шолгІачу дий-
нан делккьалц Іуьллуш; делкьахан хилча, гІоттий, ша
лоруш бинчу кхачанах кхетий, делкьал тІаьхьа хІара
веьна аьлла, чугулбеллачу кегийчу нахана, цкьа хьал-
ха дечиг-пондаран мерзаш, лергаш хьийзош, ийзош,
пІелг туьйсуш, озе а даладой, юха «Маьхьтин Идар-
зан, Гуьржийн кІентан илли» дагардеш – иштта мех-
кан хьаша а, мехкан нуц а хилла волавелла лелаш, итт
шо а дІаделира, итт де санна чехка.

Оцу итт шарахь дукха хІума хийцаделира, цхьа
ХІаваил воцург. ХІаваила, хьалха санна, дайн Іедалехь
духар леладора: вета-туьдург тесна коч, шуьйра ког болу
хеча, гІовтал, холхазан куй. БІаьстенца шен урд

охуьйтура, мах а лой, хьаьжкIаш дIаен, тIаккха уьш хьа-
лаевлча асар дан белхи бора, юьртара зударий кхойк-
хий (лулахочо Човкас хьийзавора иза: «Зуда ялоза кIант
юьртан нуц ву олура, хьо-м юьртан марда хили»)...
Дечиг-пхьола а Iамийна, нахана рагIу деш, я ценошна
тхевнаш тохкуш, я кор-неI дIахIоттош, кьахьобгура цо
шара чохь масех баттахь. И ахча тоьара хене вала.
Совдаьлладух кхуо шена тIехууш лело говр ийцира.
Цуьнца вьодура иза лула-куларчу ярташка хьошалгIа.

Кхуьнан доттагIий а массо а доьзалш болуш бара.
XIара жима стаг волуш бераш хилладех а кегий нах
хиллера, цара шех шайлахь «Гость из прошлого»⁹ олий-
ла а хаьара XIаваилна. «Хьалха суна Омскехь тиллин-
чу цIарал тоьлаш ю иза-м», – ша-шена велякьежира
XIаваил.

Итт шо даьлча а, иштта дIалелар волуш вара
XIаваил, цхьана дийнахь ша волчу а веана, ЖагIаша –
доккха хIума дар-кха Дала цунна елла могашалла:
хIинца а церг-кхела талхаза, куьзганаш а доцуш Кьурь-
ан дешалуш, бIаьрса долуш вара иза – хIаь, оцу
ЖагIаша: «Дечиг-пондар а льокхуш, синкьерамашка-
хула лела хан дIаяьлла хьан; хIинца хьан дас, дедас
лелийнчу новкъа вала... Шен хене хьаьжжина ваха
веза стаг...» – боху дешнаш ца аьлlexьара.

Оцу дешнаша XIаваил чIогIа ойлане ваьккхира:
«Кхин ши шо даьлча ткье итт шо кхочу сан, суо воккха
хиллийла а ца хууш, жимхин некъаш идош лелаш хил-
ла-кх со».

ТIаккха цо хийцира шен некъаш, амма дита-м ца
дитира: шен вирдан вежаршца гергарлонаш а тесна,
тезета, зихIарте, сагIе вьодуш, цкъа цхьана эвлахь, юха
вукху эвлахь сохьбаташка¹⁰ гуллуш, зикарш деш, назма-
наш олуш (уьш а хIинцалц иллеш санна хьалхара олу-
ра XIаваила, мурдаша: «Мукъам дика бу хьан, дIаалал,
хьенех», – олий, тIе а дожош), цхьаьна, вовшах а кхет-

та Далла Іамалъеш, вовшашкара марзо оьцуш, дІаихира
денош, беттанаш, шераш.

9

Хьол сийлахь кхоьллина дегІ ма дац Дала,
Шен Іарш-курс хьан нуьрах кхоьллина Дала,
Хьо вазварца кӀинхетам совбаьккхи Дала.
– Мархьаба, маршава я РасуллалахІ.

Аренан масаро бала балхийра хьоьга,
ГІийлачу эшарца иджайкхира хьоьга,
Ахь цунна жоп делира, хьуо кхетта уьшарех.
– Мархьаба, маршава я РасуллалахІ.

«Нур долу бІаьргашца хьажахь, ва Элча,
Ша кхузахь йихкина, вижина Іаьрбо,
Ши кІорни яра шен, шех якхош, кхобуш...»
– Мархьаба, маршава я РасуллалахІ.

«Беркате куьйгашца ястахь, ва Элча,
ХІара самавалале юхайогІур яра ша,
Шен кІорни якхийна, царах бІаьрг тоьхна...»
– Мархьаба, маршава я РасуллалахІ.

Элчано ма элира аренан масаре,
Хьо юха ца ягІахь нийса дац аьлла,
Элчанца тешнабехк мегар бац аьлла...
– Мархьаба, маршава я РасуллалахІ.

Масаро ма элира шен жимчу кІорнешка:
«Шу сиха хилалаш, шен жима кІорнеш,
Элча юкӀара ва хилла, шуьша якхо єьна ша».
– Мархьаба, маршава, я РасуллалахІ.

«Элча юкӀарп ва хилла, хьо єьна ва елахь,
Хьо сиха юхагІолахь, шайн нана, ва масар,
Шаш якхош хьо Гийча, хьо дукха хьелур ю».
– Мархьаба, маршава я РасуллалахІ.

Мерзачу набарха ша самаваьлча,
Шена тӀе хӀоьттина ва Элча вайча,
Ӏаьрбичо ма элира: «ХӀун гӀуллакх ду техь хьан»?
– Мархьаба, маршава я РасуллахӀ.

«Цхьа гӀуллакх дара шен, шен ваша Ӏаьрбо...
ГӀийла ю, миска ю аренан масар,
Шен бена ерзай, и паргӀатъяккха...»
– Мархьаба, маршава я РасуллахӀ.

Элчанан беркатах ша маршайьлла,
Шен бена йоьдучу масаро аьллера:
Хьо бакъ веш шахӀадат даладо ша, Элча...
– Мархьаба, маршава я РасуллахӀ.

И назма чӀогӀа доггах а, хаза а олура ХӀаваила, цу-
нах терра ладоьгӀуш болчеран дагах а кхетара иза. Го-
бина охьахевшина мурдаш а, наьӀарехь лаьтта Човка
а, кхин масех лулара зуда а бӀаьргех девлла хиш
дӀадохуш бара.

Шархь цкъа-шозза шен накъостий-мурдаш ша вол-
чу кхойкхура ХӀаваила, уьстагӀа боьй. Кхача кечбан
Човка йогӀура, цуьнца лулара масех зуда а.

Мурдаш, Ӏуьйранна схьабогӀий, сарралц Ӏара, лама-
заш деш, назманаш олуш, зикарш деш, мовладаш доь-
шуш, юкъа-кара кхачанах а кхеташ, чайн стака а мо-
луш, стоьмийн чоме а хьовсуш, хилларш-лелларш дуьй-
цуш, цхьацца бегаш беш, вовшийн хьийзош.

Суьйранна дӀабоьлхура, шайн машенашка а ховший:
«Буьйса ца йоккху, буьйса а, кӀира а доккхур ду, ахь кху
керта хӀусамнаца ялийчхьана, хӀинца хьобга хӀара не-
хан зударий хьийзабойтур бац вай», – бохуш, ХӀаваил
а хьийзавой. Тахана а, гӀа мажлучу гуьйренан дийнахь,
малхбузан ламаз а дина, малх регӀа тӀе лахлуш, кар-
кара оьцуш, Делан Элчанна (Делера салам хуьлда цун-
на) салават а диллина, хьалагӀевттина дӀабоьлхуш,
царах цхьамма – Жимчу-АтагӀарчу Жумас элира:

– Тхо кху керта кхин юахадоГур дац хьуна, ахь тхуна нус ялаялалц.

– Делахь, шу тайпа хьеший бахкийта, ас дийр до-
цуш хIума дац... ХIусамнана ялор стенна дуьйцу, аш
алахь, дIо ворхI ломал дехьара дарбане шовда дан а-м
Гур ву...

– Гур ву дера, зуда ца яло-м, хьо ворхI ломал дехьа
а, – бохура Лаха-Неврерчу Аптис.

– Ца оьшу хьуна яло а, – вистхилира Шелара Бетар-
би, – хIинцалц а Иийний хьо, дIа чекхвала... Цхьа а
хаза хIума дац хьуна зуда ялор...

– И иштта хилча, ахь стенна ялийна уьш кхоь? –
хоьттура Чечанарчу Элмарзас.

– Яла а йина, ялийна воккхавеш а вац, – воьлура
Бетарби.

– ХIара лелла ца валахь, ас схьа а ялийна, цхьаь чу
охьа-м хаор ю кхунна, – бохура Дами-дукьарчу
ИсмаьИла.

Иштта бегаш а беш, машенаш чу а хевшина,
дабахара ХIаваилан доттагIий, вирдан вежарий.

ПхьегIаш дIалиста юхайирзинчу Човкас элира:

– ХIаваил, ас цхьа хIума дийца хьуна?

– Хаза делахь.

– Хаза чIогIа ду... Селхана сайн дешича волчу ях-
нера со, Лакха-Варша. Цигахь бIаьрго йоххол хаза йоI
кхийна.

– Мел бу уьш, хазнаш...

– Со дийца йита ахь, юкьа а ца кхийсалуш... И хаза
йоI хьо дага а воьхна яла йоллуш ю-кх... Цунна хIун
хазделла-м ца хаьа суна... Белисат ю цуьнан цIе.

– Ой, мила ю-те иза, – воьлура ХIаваил – соьга а
сана, дакьазьяла лууш ерг?

– Оцу Лакха-Варшахь эвла йистехь Iаш бу-кх уьш.
Бокри ю-кх церан ден цIе...

– ХIа-а, и Молнесарт вуьйций ахь?

Мерзачу набарха ша самаваълча,
Шена тӀе хӀоьттина ва Элча вайча,
Ӏаьрбичо ма элира: «ХӀун гӀуллакх ду техь хьан»?
– Мархьаба, маршава я РасулутлахӀ.

«Цхьа гӀуллакх дара шен, шен ваша Ӏаьрбо...
ГӀийла ю, миска ю аренан масар,
Шен бена ерзай, и паргӀатъяккха...»
– Мархьаба, маршава я РасулутлахӀ.

Элчанан беркатах ша маршаяьлла,
Шен бена йоьдучу масаро аьллера:
Хьо бакъ веш шахӀадат даладо ша, Элча...
– Мархьаба, маршава я РасулутлахӀ.

И назма чӀогӀа доггах а, хаза а олура ХӀаваила, цу-
нах терра ладоьгӀуш болчеран дагах а кхетара иза. Го-
бина охьахевшина мурдаш а, наьӀарехь лаьтта Човка
а, кхин масех лулара зуда а бӀаьргех девлла хиш
дӀадохуш бара.

Шархь цкъа-шозза шен накъостий-мурдаш ша вол-
чу кхойкхура ХӀаваила, уьстагӀа боьй. Кхача кечбан
Човка йогӀура, цуьнца лулара масех зуда а.

Мурдаш, Ӏуьйранна схьабогӀий, сарралц Ӏара, лама-
заш деш, назманаш олуш, зикарш деш, мовладаш доь-
шуш, юкъа-кара кхачанах а кхеташ, чайн стака а мо-
луш, стоьмийн чоме а хьовсуш, хилларш-лелларш дуьй-
цуш, цхьацца бегаш беш, вовшийн хьийзош.

Суьйранна дӀабоьлхура, шайн машенашка а ховший:
«Буйса ца йоккху, буйса а, кӀира а доккхур ду, ахь кху
керта хӀусамнана ялийчхьана, хӀинца хьоьга хӀара не-
хан зударий хьийзабойтур бац вай», – бохуш, ХӀаваил
а хьийзавой. Тахана а, гӀа мажлучу гуьйренан дийнахь,
малхбузан ламаз а дина, малх регӀа тӀе лахлуш, кар-
кара оьцуш, Делан Элчанна (Делера салам хуьлда цун-
на) салават а диллина, хьалагӀевттина дӀабоьлхуш,
царах цхьамма – Жимчу-АтагӀарчу Жумас элира:

– Тхо кху керта кхин юахадогГур дац хьуна, ахь тхуна нус ялаялалц.

– Делахь, шу тайпа хьеший бахкийта, ас дийр до-
нуш хГума дац... ХГусамнана ялор стенна дуьйцу, аш
алахь, дГо ворхГ ломал дехьара дарбане шовда дан а-м
гГур ву...

– ГГур ву дера, зуда ца яло-м, хьо ворхГ ломал дехьа
а, – бохура Лаха-Неврерчу Аптис.

– Ца оьшу хьуна яло а, – вистхилира Шелара Бетар-
би, – хГинццалц а Гийний хьо, дГа чекхвала... Цхьа а
хаза хГума дац хьуна зуда ялор...

– И иштта хилча, ахь стенна ялийна уьш кхоь? –
хоьттура Чечанарчу Элмарзас.

– Яла а йина, ялийна воккхавеш а вац, – воьлура
Бетарби.

– ХГара лелла ца валахь, ас схьа а ялийна, цхьаь чу
охьа-м хаор ю кхунна, – бохура Дами-дукьарчу
ИсмаьИла.

Иштта бегаш а беш, машенаш чу а хевшина,
дЛабахара ХГаваилан доттагГий, вирдан вежарий.

ПхьегГаш дГалиста юхайирзинчу Човкас элира:

– ХГаваил, ас цхьа хГума дийца хьуна?

– Хаза делахь.

– Хаза чГогГа ду... Селхана сайн дешича волчу ях-
нера со, Лакха-Варша. Цигахь бГабьрго йоххол хаза йоГ
кхийна.

– Мел бу уьш, хазнаш...

– Со дийца йита ахь, юкьа а ца кхийсалуш... И хаза
йоГ хьо дага а воьхна яла йоллуш ю-кх... Цунна хГун
хазделла-м ца хаьа суна... Белисат ю цуьнан цГе.

– Ой, мила ю-те иза, – воьлура ХГаваил – соьга а
сана, дакьазьяла лууш ерг?

– Оцу Лакха-Варшахь эвла йистехь Гаш бу-кх уьш.
Бокри ю-кх церан ден цГе...

– ХГа-а, и Молнесарт вуьйций ахь?

– ХІаъ, бегаше волу дела, наха олу-кх цунах...
...ДогцІена адам ду.

– Иза а бакъду... эвла йисте ма кхеччи, шолгІа цІа ду-кх цераниг... Цу кертара йоІ товш стаг ю, Човка.

– Хьуна гина иза?

– Ас хийла тидам бина-кх цуьнан. Цо вайн тидам беш а хааделла суна, цигахула говран юьхь а лаьцна тІехволуш.

– Тидам чІогІа бина, хьо дага а воьхна яла йоллуш ю.

– Ой, сан бахам, ас лелориг, сан Іер-дахар девзий цунна?

– Дукха чІогІа девза. Ахь лелориг а товш ду цунна, хьан духар а, хьо Хьаьжин мурд хилар а, ахь назма алар а, хьан говр а – дерриге а, – шовкье яхара Човка.

– Ой, маса шо ду цуьнан, соьга а сана, когаакха яла гІертачун?

– ВуьрхІийтта шо ду, маре яха хан тоххарехь тІехъялла.

– Ва Човка, иза сол ялхийтта шо жима ма ю...

– Хилча хІун ду?... Кьонахчун хан ян а яц.

10

Гуьйренан юккьерчу беттан денош довха а, декхна а лаьттара. Юьртахой тІетаьІина хьаьжкІаш тилош, уьш дай чу юхкуш хьийзара.

Ишттачу цхьана дийнахь ХІаваилан цІийна хьалха машенаш гульеллера: Жимчу-АтагІара Жума веанера нелхан басахь «Волга-М-2І» а ялош, Шелара Бетарби – таьІна-цІечу «Жигулица», Чечанара Элмарза – сирчу «Газ-24» машенахь, Лаха-Неврерчу Аптис ялийна хьаргІин тІам санна Іаьржа машен хІинццалц схьа кху эвларчу нахана цхьанна а гина а яцара... Цуьнан цІе «Форд» ю элира Аптис. Шайца Човка а эцна, и йиь машен а, царна тІаьхьахІоьттина юьртара кхин ший а

(«Москвич – 412», «Газ-64») юъртах елира, ченийн кIур гIаттийна.

И тайпа зуда ялор, иштта замой а боьлхуш, хилла а дацара кхузахь хIинццалц сьха.

– Даьдиса хьан, ХIаваил! – элира ураме ваьлла лаьтгачу Ибадис. – Говр тIе а хиьна леллехь а, зуда яло-м ялх машен дIахьажий... Говраш дош яц, машенашна тIаьхьавала веза.

Ах сахьт далале, замойн ковра дIакхечира Лакха-Варше. Човка а, моллалла лело валийна Ауд а, кхин воккха ши стаг а чувахара.

ХIаваилан доттагIий арахьа лаьтгара, нускал ара ма даьккхи, шайн машенаш дIалелхийта кийчча.

Массарал а тIахьаьлла хьаьвзинчу Шеларчу Бетарбис шен машен кевна хьалха дIахIоттийра, нускал цу чу хаон дагахь. Цхьа хан яьлла, араьллачу Човкас Бетарбига элира:

– Хьан машен жима ю иштгачу нускална. Иза вай Аптин машен чу хаор ду.

Цуо и кьамел дича, оьгIазваханчу Бетарбис, Човкас букь берзошсехь, шен машен хьала а латийна, юханехьа ерзийна, дIаэккхийтира. Замоша, Бетарби боккьал чIогIа нускал эцна воьду моьттуш, шайн машенаш цунна тIаьхьахькира.

Сигналаш етташ, вовшел хьалхабийла гIерташ, машенаш хоьхкуш, некъ лаца дуьхьалбевллачарна ахчанаш тоьлуш, юьртарчу наха ирх тоьпаш кхуьйсусш, богIу замой, «кьакьараст» аьлла, ХIаваилан керта чу тилира.

Боккьал чIогIа нускал сьхакхачна моьттуш (цунна хьалха таса куз а карахь – цхьаь, цунна каравала жима кIант карахь – кхин, цунна бага билла шекаран бIелиг а эцна – кхоалгIаниг) арахьаьвдда зударий, нускал мичахь ду ца хууш, боьхна хьаьвзира. Машен чуьра охьабиссина замой массо а Бетарбига хьаьвссинчохь бисира. Важа-м шек дIа а воцуш, охьавоьссина, тIедачу

горгамца шен машенан хьалхарчу куызган тІера чан дІаяккха хІоьттира.

– И машен-м тІаьхьа цІаниййр яра ахь, и нускал охьадаккха цкъа, – элира Жумас.

– Соьца-м дац нускал, – ша дийриг ца сацош, хазийра Бетарбис.

– Муха дац?! – цец хилира адам.

– Иштта дац-кха. Човкас ша иза сан машен чу хаор дац элира. Дацахь, со кхузахь оьшуш а вац аьлла, со схьавеара. Шу стенна даьхкина-м ца хаь суна.

Цхьана юкьана тийналла хІоьттира, моза боьду а хезар долуш. ТІаккха цхьана зудчуьнга, «хІи-хІиь» аьлла, елар иккхира, цунна тІаьххье: «Во-хьо-хьо!» – аьлла ветІира Чечанара Элмарза, цунна тІаьхьа Лаха-Неврера Апти гІадвахара, цуьнца нийсса – Жимчу АтагІара Жума а, цунна тІаьхьа – оцу кертахь мел верг – зуда а, бер а; тІаккха ерриге а юрт ела хІоьттира.

Иштта боьлуш иттех минот яьлча, Чечанарчу Элмарзе мохь белира:

– Маржа ХІаваил я! Хьуна ца хилла, хьанна хир дара хІара! ХІорд боькьуш, хин куршка ца кхаччал декь-аза стаг ма ву вайша!

– ХІа-хІа, вежарий! – мохь туьйхира Дами-дукъарчу ИсмаьІила. – Сихха духадерзаде вайн дой, хІара дукха гена далале.

Амма уьш шайн дойшка хевшина бовлале, тІулг кхоьхьу йоккха машен хІоьттира ХІаваилан кетІа, йоккхачу гІовгІанца. Ченийн кІур бижча, гулбеллачарна гира, цу машен чуьра охьаюьсу Човка а, цунна тІаьхьа охьагІерта кІайн нускала.

Дуьхьал хьаьвддачу Жумас а, Аптис а гІо дира цуна.

– Дела ян хьо марша! – мохь туьйхира ИсмаьІила.

– Шун йоцуьрш, кхин машен яц моьтту шуна?! – мохь беттара Човкас.

– Ой, хІара-м Бокрис болх бен колхозан машен ма ю! – цецвуйлура Ібади.

– Ю дера! «І замой я сол а Іовдал бу, я суна цхьа тешнабехк бан гІерташ... Же хьалалатае», – аьлла, шен лулахо кху чу а хайина, тхо кхарна тІаьхьа хийцира-кха са дешичас!

– Даьдиса, Бокри!

– Молнесарт хилла а-м ца Іа!

– ВаллахІ дина дан деззарг!

Юха а буйлура нах.

ТІаккха доккха ловзар хІоттийра цара ХІаваилан уьтІахь, кхаа дийнахь кхаа бусий лаьттира иза. Зика-рехь санна, хелхарехь а тІахьаьлла бара ХІаваилан доттагІий – мурдаш...

Масех шарахь дийца хІума хилира ХІаваила зуда ялорах юьртахошна.

11

Ткьа и масех шо дІа а даьлла, нийсса кхойтта де даьлча, сатоссуш ерриге а юрт Іадийра Човкас хьокху чу маьхьаро:

– Ва, ма йиш яцара хьо валийта! Ва, оха хІун дийр ду, хьо воцуш?! Буоберийн доладеш вара хьо! Баккхийчийн доладеш вара хьо! Хьо воцуш оха хІун дийр ду?!

Иштта, мохь тухуш, тийжа а тийжаш, Човка шен кетІа иккхича, лулахой схьахьавдира, хІинца мила велла теша кхуьнан бохуш.

– Ва хІун хилла? ХІун хилла?! – мохь беттара хьаьдда вогІучу Ібадис.

– Велла!.. Велла!..

– Мила велла?..

– Бирежнев... Нана яларг!

– Мила Бирежнев? – ца кхетара Ібади.

– Вайн паччахь Бирежнев... Ва-а, ма йиш яцара и валийта...

горгамца шен машенан хьалхарчу куызган тІера чан дІаяккха хІоьттира.

– И машен-м тІаьхьа цІанийир яра ахь, и нускал охьадаккха цкѡа, – элира Жумас.

– Соьца-м дац нускал, – ша дийриг ца сацош, хазийра Бетарбис.

– Муха дац?! – цец хилира адам.

– Иштта дац-кха. Човкас ша иза сан машен чу хаор дац элира. Дацахь, со кхузахь оьшуш а вац аьлла, со схьавеара. Шу стенна даьхкина-м ца хаь сунa.

Цхьана юкѡана тийналла хІоьттира, моза боьду а хезар долуш. ТІаккха цхьана зудчуьнга, «хІи-хІиь» аьлла, елар иккхира, цунна тІаьххье: «Во-хьо-хьо!» – аьлла ветІира Чечанара Элмарза, цунна тІаьхьа Лаха-Неврера Апти гІадвахара, цуьнца нийсса – Жимчу АтагІара Жума а, цунна тІаьхьа – оцу кертахь мел верг – зуда а, бер а; тІаккха ерриге а юрт ела хІоьттира.

Иштта боьлуш иттех минот яьлча, Чечанарчу Элмарзе мохь белира:

– Маржа ХІаваил яІ! Хьуна ца хилла, хьанна хир дара хІара! ХІорд боькѡуш, хин куршка ца кхаччал декѡаза стаг ма ву вайша!

– ХІа-хІа, вежарий! – мохь туьйхира Дами-дукѡарчу ИсмаьІила. – Сихха духадерзаде вайн дой, хІара дукха гена далале.

Амма уьш шайн дойшка хевшина бовлале, тІулг кхоьхьу йокккха машен хІоьттира ХІаваилан кетІа, йоккхачу гІовгІанца. Ченийн кІур бижча, гулбеллачарна гира, цу машен чуьра охьаюьсу Човка а, цунна тІаьхьа охьагІерта кІайн нускал а.

Дуьхьал хьаьвддачу Жумас а, Аптис а гІо дира цунна.

– Дела ян хьо марша! – мохь туьйхира ИсмаьІила.

– Шун йоцурш, кхин машен яц моьтту шуна?! – мохь беттара Човкас.

– Ой, хІара-м Бокрис болх бен колхозан машен ма ю! – цевуйлура Ибади.

– Ю дера! «И замой я сол а Іовдал бу, я суна цхъа тешнабехк бан гІерташ... Же хъалалатае», – аьлла, шен лулахо кху чу а хайина, тхо кхарна тІаьхъа хийцира-кха са дешичас!

– Даьдиса, Бокри!

– Молнесарт хилла а-м ца Іа!

– ВаллахІ дина дан деззарг!

Юха а буьйлура нах.

ТІаккха доккха ловзар хІоттийра цара ХІаваилан уьйтІахъ, кхаа дийнахъ кхаа бусий лаьттира иза. Зика-рехъ санна, хелхарехъ а тІахъаьлла бара ХІаваилан доттагІий – мурдаш...

Масех шарахъ дийца хІума хилира ХІаваила зуда ялорах юьртахошна.

11

Ткъа и масех шо дІа а даьлла, нийсса кхойтта де даьлча, сатоссуш ерриге а юрт Іадийра Човкас хьоькхучу маьхъаро:

– Ва, ма йиш яцара хьо валийта! Ва, оха хІун дийр ду, хьо воцуш?! Буоберийн доладеш вара хьо! Баккхийчийн доладеш вара хьо! Хьо воцуш оха хІун дийр ду?!

Иштта, мохъ тухуш, тийжа а тийжаш, Човка шен кетІа иккхича, лулахой схъахъавдира, хІинца мила велла теша кхуьнан бохуш.

– Ва хІун хилла? ХІун хилла?! – мохъ беттара хъаьдда вогІучу Ибадис.

– Велла!.. Велла!..

– Мила велла?..

– Бирежнев... Нана яларг!

– Мила Бирежнев? – ца кхетара Ибади.

– Вайн паччахъ Бирежнев... Ва-а, ма йиш яцара и валийта...

— Ва хьо йиса, оцу Бирежневн массо а ненахой а, дехой а белла... Кхерийна, дерриге са даьккхи-кх ахь... Сай-бодий а кьастале, алмазах угIуш... Цуьнан метте хIотта гIазкхи ца карорна-м ца кхоьру хьо?! — девне вуьйлура Ибади, вуьйш, церан кьамелана дика тIаьхьа ца кхуьуш, кьежа а кьежаш лаьттара, шаьш хIун дича бакьхьа ду ца хууш.

— Иштта кьинхетамениг хир вац... Мискачу нахаца кьинхетаме вара иза... Цхьалхачун накьост вара... Буоберашна ишколаш ехкинера цуо... Дукха бераш дечу зударшна мидалш лора цо! ХIинца хIун дийр ду оха, мискачу наха! Ва-а, нана яла хьан! — Човка юхаер-за дагахь а яцара.

Цо лелочух эххар а кхетта лулахой, цIеххьана мас-саьрга а белар доьссина, гIадбахара. Церан белар а, Човкин тийжамца елхар а, вовшах а ийна, цхьана тамашийначу гIовгIанца декара, юьртан сатасаран синтем кьиза бохош.

Юьртахошна ХIаваила зуда ялор дицдеш, кхин пхи-ялх шарна дийца хIума хилира Брежнев валар а, Човка цунна тийжар а.

Пхи-ялх шо даьлча-м хиира нахана, Човка эрна тийжина ца хиллийла. Мискачу нехан гIуллакхаш, тишлуш, гIеллуш дIадаха дуьйладелча, юьртахоша дийца даьккхира: «Дера хилла и Човка хиндерг хууш. Делахь, эвлаяша дийцахь а, я жинаша дийцахь а, — цхьамма хиндерш дуьйцу цуьнга».

ТIаккха оцу юьртара а, кхечу ярташкара а адамаш эха дуьйладелира цунна тIе, шайний, шайний хиндерг дийца бохуш. Човка цкьа хьалха дуьхьальелира, шена хIумма а ца хаь, ма хьийзае ша бохуш. Иза а наха шатайпа тидира: «Дера яц, Човка, шена мел хIума хаахь а, гIиллакхах юхур йолуш... Эвлаяан гIиллакхаш ду. Эвлаяан гIиллакхаш...»

Кхин нах тIаьхьара ца бевлла, эххар а Човка ша а тийшира ша хIума хууш ю аьлла. Цо шена хетарш дуьй-

цура, царах цхъадерш нислора. Цул сов дарбанаш лело а елира иза, дол дилла а. Цо массарна а хІоттош, муьлхха цамгар елахъ а, масех диагноз бен яцара: хъам баьккхина, марздарш я къахъдарш лелийна, бІаьрг хилла, жинаша хыйзош ву. Оцу еа а цамгарна дарбанаш а дара цо деш. Хъам баьккхинчунна – сагІина хІума ялар а, мовлид ешийгар а тІедожадора. БІаьрг хиллачунна – кІур тохар, марздарш я къахъдарш лелийнчарна – гІайбеш, гоьнаш ястийтар, холмач лобхуш, жинаша хыйзочарна – жайнаш, хІайкалш дахар...

Оцу цхъана-шина шарачохъ и йиъ цамгар кхетаза а, царна Човкас дарба лелоза а нагтахъ стаг ца висира ламанан кІоштахъ. Брежнев велла байлахъ йисинчу, къацахетарша пенсех хадийнчу Човкин дика гІуллакх хуьлура уьнхоша «сагІийна» лучу шай-кайнах.

Цул тІаьхъа чІогІа хийцаелира Човка, дарбанаш лелийна ца Іаш, йохка-эцар лело а елира. Хийца-м кху эвлахъ мел верг а хийцавелира, цхъа кхо стаг воцург – воккха стаг ЖагІаш, Іеламстаг Ауд, ХІаваил.

Карзахалла йоьссина хыйза юьртахой, цкъа хьовдий гІала боьлхуш, юха хьовдий Хонкара боьлхуш хыйзара, бІаьста дуьйш а, гурахъ дерзош а доцуш, суьйре-Іуьйре ца тергалъеш.

ХІаваил ша гуттар лелачу новкъа лелара: латта дІадобра, эханна тІехъ – хъаьжкІаш, эханна тІехъ – саьрамсекхаш; говра а хуий, лула юьрта а воьдура; доттагІий-мурдаш болчу а кхочура, бусалба нехан марзо эца; нагтахъ, нисделча, дечиган пхьола дан балха а воьдура.

Кхуьнга хъаьжжина Белисат а яра, долчух тоам беш, доцчуьнга са а ца туьйсуш.

Белисат ялийнчу шолгІачу шарахъ дуьненчу велира кІант ХІарон, кхин цхъа шо даьлча Дала йоІ а елира – Айзан. КІант сийна бІаьргаш а, хъаьрса месаш а йолуш, шен ненах тера вара. Айзан Іаьржа бІаьрг-цкъоцкъам долуш, шен ден аматаш алсам долуш хетара.

КІантана гуттар а хъехарш дора дас, шен да а, деда а хъехош, йоІана туьйра дуьйцура – кІайчу буьхьигах лаьцна. Жима волуш кІант ца кхетара хъехарх, воккха мел хили а цо ла а ца дугІура. ЙоІа жима йолуш чІогІа ладугІура туьйране, дуккха а хеттарш а дора: «Оцу йоьІан ваша хІунда ца хилла?», «Вешин йиша стенна ца хилла?», «Буьхьиг гена хъуьнха дІа стенна яхна?» Йоккха хила йоьлча, дас ца дуьйцура цунна туьйра, я кІантана санна хъехарш а ца дора. Цунна хъехарш на- нас дора. ХІаваила шена йоІе ала луург хІусамнене олура, цо – йоІе. Иштта дара дайн гІиллакх.

Нохчийчохь карзахалла мІакъьяллачу хенахь, стиг- лара чувсанчу паччахьо (цхьаболчара и кІайчу динахь лаьтта воьссина олура, вукхара иза кема а хаьхкина, кема а далош цІа веьна бохура, нохчийн халкъ паргІатдаккха – ХІаваилна ца хаьара царах бакъ мила ву, хІара цхьаннах а ца тешара) – хІаь, оцу паччахьо «пенси, алапи ца хиларх, вай мацалла а лийр дац, хъуь- нхахь шортта хъаьмцаш а, кхораш а бу», – аьлла дІакхайкхар динчу шарахь, ишколехь дешна велира ХІарон.

Бакъду, и паччахьан дІахьедар ХІаваилна шена ца хезнера, хІунда аьлча цуьнан хІусамехь тиливизор цкъа а хилла а яцара, я и цахиларх сагатлуш а вацара. Иза цунна, эвла юккъехь, пхьоьханахь Іибадис дуьйцуш хезира. И дийцина ваьлча, Іибадис цуьнца доьзна кхин цхьа хІума а дийцира.

– Цкъа цхьана хенахь, вайн ламчохь колхозаш йох- кучу хенахь, упалмоч веана хилла гІалара хьала. Цо кху кІоштара нах схьа а гулбина, къамел дина хилла: «Массо колхозе дІа а язло, шайн говр, бежана, котам колхозе дІа а ло, латта юкъара а хир ду», – бохуш.

Ца тайна нахана и къамел. Амма цхьа а вистхила ца хІуттуш (зама буьрса хилла хІетахь, элп алале стаг тІепаза войбуш), тийналла хІоьттича, вайн эвларчу ЖагІашан дас БІагаша аьллера: «ЛадогІал, нах! Вай

хЮкху упалмачо бохург а дийр ду, говр, бежан, котам колхозе дІа а лур ю, вай массо а колхозе дІа а язлур ву. Хьюьнхахь кхораш, хьаьмцаш мел бу, вай мацалла а лийр дац. Амма бакъду, – эццахь соцунгІа йина БІагаша, – чуо юкъ а елла, кийра-м цІанлур бац вайн».

– Хьа-хьа-хьа.

– Ма нийса а аьлла!

– Ма дика кхетта хилла иза оцу колхозан маьІнах!

– Палитик чІогІа хилла.

– И дагадар а ду-кх доккха хІума.

Иштта дешнаш кхуйсуш, гІадьохуш буйлура юьртахой.

Церан белар жимма лагІделча, Іибадис тІетуьйхира:

– Цунна а дайна, вайн паччахьо бохург дахь, кийра-м вайн а цІанлур бац.

Юха а беларш чІагІделира.

И аьхкенан буйса юккъе яххалц дІа ца севцира эв-лаюккъера нехан гІовгІанаш.

12

Іуьйр-ламаз а дина, вирд а даьккхина, учахь, пад-нара тІехь дІатаьІна ХІаваил, набаран тар тесна дикка Іиллира. Самаваьлча, къеггина кхеттачу маьлхан зІаьнарша къагийна яра учи. Кора кІелахь, лоха ши а гІант а хІоттийна, «бур-бур» деш Іара наний, кІанттий.

Юха а селханлерниг дуйцуш ду... Дера, и шиь цхьа-на агІор бакълуйш ма ду. Дешна ца хилча, дуьне лаха хала а ма ду. Делахь а генахь ю-кх и Москох, цигахь вехаш-Іаш хЮкху зудчун ваша Берс велахь а. ХІун хаьа, бІаьрІуналлера дІаваьлча цунах хІун хуьлу. ХІетахь, цуьнан хеннара волуш, кхунна, ХІаваилна, шен дас дуйцург дерриге ца хазахь а, цхьадерг хезара. Ткъа хЮкху кІангана кхуо дуйцуцух хІумма а ца хеза. Цун-на шен накъосташа а, газеташа а, тиливизоро а дуй-цург хеза. Цунна шен нийсархойх къаста ца лаьа, цун-

на царах терра хила лаба. ХЮкхунна ца лабара цхъан-
нах а тера хила, кхунна шен даго ма-хьоххура ваха
лабара, шен дас бохург а деш...

Делахь а, кху кІентан лаам кагбан а ца гІерташ,
дІавохуьйтур ву-кх деша. Іилма, муьлхха делахь а, Іилма
ду. «Китай махка гІой а, Іилма Іамаде», – аьлла, хьадис
ду а боху Іеламнаха.

– ХІарон, чувоял, – мохь туьйхира ХІаваила.

КІант, чу а веана, наьІарехь сецира.

– Деша ваха лууш ву-кх хьо?

ХІарон дуьхьал вист а ца хилира: хагтар жоп оьшуш
дацара.

– ХЮкху цІенна дола а деш, латта а, даьхни а ле-
лош, вуоне, дикане а вьодуш, Далла Іамал а еш, сарин,
оршотан буйсанаш а ларьеш, ваха луучух тера дац
хьуна. Дера, дуьне доккха а ма ду, хаза а ма ду. И довза
а ма лаба... Бакьду, суна-м ца карийна кху дуьненчохь
сайн дас бохург дарал деза а, сийлахь а хІума. И айса
дичхъана, наха сайх лаьцна хІуьу дийцича бен ца хет-
та суна. Цхъа хан яра сан хенарчара сох «Музейни эк-
спонат» олуш, сол мелла а кегийчара – «... Гость из
прошлого»... Хъан чкъурах болчара хІун олу-м ца хаьа
суна.

– Суна хьалха-м хІумма а ца олу, вуьшта...

– Вуьшта къайлах хІун олу кхара?

– «Мамонт».

– Хьа-хьа-хьа... ХІета миллион шо долуш ву-кх со!
ТІаьхьа тІе мел кхуьурш хьекъална кІорге хиларан бил-
гало ю хьуна иза... Хьажал, со реза хилла-кх, нахана
гергахь «музейн експонат» хилла а, «яханчу заманан
хьаша» хилла а, «мамонт» хилла а, сайн ден, деден
дахаран кепехь ваха... я цкъа а дохко а ца ваьлла...
Амма хьуна и дан ца лаба. Хьо бакь хила а тарло...
Іилма Іамийнчу стагера пайда алсам хила хьакь бу –
цу стагана шена а, цуьнан гергарчарна а, юьртахошна
а... Цундела хъан лаамна тІе ца тайча ца волу со...

Ахъа новкъавала кечам бе. ТІаьхъара цхъа хъехар дийр ду ас хъуна. Изза хъехар сан дас суна а дина. ЦІарах санна, хъарамчу хІумнах ларлолахъ, хъуо мичара ву а, муьлхачу орам тІера вуйла а хууш...

ШолгІачу дийнахъ Іуьйранна новкъавелира ХІарон. Иза чу а хиъна, дІаяханчу автобуса тІаьхъахъоьжуш лаьтгара ХІаваил, шайн кетІа а ваьлла. Некъ басах чу а бирзина, автобус къайлаяьлча а лаьтгара иза цу агІор дІахъоьжуш, тайп-тайпанчу ойланаша садууш.

Иза иштга кхин а латта тарлора, урамехъ Іибади гучу ца ваьлlexъ.

Салам делла тІехІоьгтина Іибади, салам духа а дерзош, шел хъалха кел чохъа валийтира ХІаваила.

– Хъо дешна Іелама стаг вацахъ а, дикчу ден кІант а, хъуо дика стаг а волу дела, хъох дагавала гІуллакх долуш веанера со.

– Ас хІун хъекъал лур ду хъуна, Іибади, хъо-х сол пхийттех шо воккха ву...

– Хъекъал-м воккха хиларх хуьлуш, жима хиларх ца хуьлуш дац, ХІаваил. И дІадели. Хъуна вайн паччахъо тІаьхъара нахе аьлларг хезний? Хъуна муха хезар ду иза, хъо тиливизоре хъожуш а ца хилча. «Шайн де долчо катоба, де доцчо – сатоба»... Амма сатухуш вайн цхъа юьртахой бен, стагга а вац кху нохчийн махкахъ. Массо а катухуш ву. Цхъаберш бу, дийнна тобанаш а йина, цІерпошташ а сецош, цу тІера дуьненан рицкъа дІасадоккхуш, вуьйш йоккхачу биргІина тІелетта, цІубдарш санна, мехкадаьтта дІаузуш бу, кхоалгІанаш – хІокху вайн гІалара белхан гІирс, станокаш, эчиг дІадухкуш бу, гена дІа а кхоьхъуш, кхин тобанаш ю гІалахъ, гІунаш а яьхна, цу чуьра мехкадаьтта духкуш...

– массо а цхъацца деш ву-кх, вай доцуруш.

– Ткъа вай стенна тІера дІадуьйладелча бакъахъ хета хъуна? – хаьттира ХІаваила, шеа вела а къежаш.

– Угтар хъалха вайн юьртара колхозан даьхни нахана дІасадекъа деза. ТІаккха лахенца охъадовла деза-

кх, кху мехкан бахам боькьуш хитча, вайна а дакъя кхача
ма деза. Вай кхин нехан когашкара хадийна-х даций!
Я дийначохь девлла ду вай?!

ХІаваил дикка Іийра, вист а ца хуьлуш, Іибади дий-
цина валлалц.

ТІаккха вистхилира:

– Іибади, ахь мел дуьйцург хъарам хІума ду. Маса-
ла, и колхоз – юкъяра бахам бу. Цуьнан дакъя ду, оцу
колхозехь къя а хьегна, беллачеран а, церан берийн а,
тІехинийолчу тІаьхъенийн а... Цу массеран а хъакъ тІе
а лаьцна, Далла дуьхьал ваххал майра вац со-м.

Іибадина чІогІа ца дезаделира и къамел, цо вагий-
ра иза, оьгІазвахийтира.

– Ткъя хІара дерриге а халкъ, хІара берриге а юьр-
тахой Іовдал бу, хьой, къанвелла шен цІе яккха а ца
хууш волу ЖагІашший, жинашца тайна Ауддий кхе-
таш ву...

– ХІан-хІа, кхеташ шу ду... Тхо Іовдал ду... Делахь
а тхуна хъарам хІума ца деза... ХІара юьртахой стенна
буьйцура ахъа, хІокху дерриге а дуьнено хьо бакъ ву
бахахь а, со хъарам рицкъин декъя воьІур вац... И хъа-
рам хилар ас шуьга дІа а боху. Дан шайна луьург де...

ХІаваилан и къамел бахънехь делахь а, кхин шина
баттахь лаьттира колхоз, тІаккха ах даьхни цхъана буса
къайладевлла дайра. Вуьйш дІасадокъьуш вовшахлет-
тачу юьртахойх пхиь больнице кхечира. Цхъадика,
цхъа а вала ца велира, шиь заьІап виснехь а.

Дозалхо цІера а валийтина, цунна сахьийзор а хала
хІума хиллера. ДІа ойла йича, сахьийза хІумма а даца-
ра. КІант тІамтІехь а вацара, я эскарехь а вацара. КІант
доьшуш вара Москохарчу угаре а йоккхачу доьший-
лехь (цунна хьалха даьккхина шен сурт дайитинера
ХІарона: церан институт чохь йолу ГІишло-м яккхий

тЕкЕслЙина гІаланаш яра – пхййтга эзар стаг ву боху-
ра цигахь доьшуш; оццул-м хІокху ламанан кІоштан
бахархой а бацара). Шен ненаваша волчохь Іаш а вара.
ХІинца дешаран шо чекхдаьлча, цІа воґІур ву а аьлле-
ра. Иштга-м дара, хІетте а цхьа тамашийна сахьийза-
ра ХІаваилан.

Аьхкенан шолгІа бутт болабелча, цІа веара ХІарон.
ЦІенчу «Камаз» машен хьалха а хиьна. ЧІогІа кечвел-
ла вара. ХІаваилна ца дезаделира иза: боьрша стаг
иштга чІогІа кьегина ца хилча а мегар дара. Делахь а
кху заманан амалш ю-кх уьш... хІун дийр ду?

– И машен хьан ненавешин хир ю, кІант, – хаьгтира
ХІаваила, иза хІума кхаьллина, чай мелла,
паргІатваьлча.

– ХІан-хІа, вайн ю иза.

– Муха, вайн ю? Хьо доьшуш вацара?

– Доьшуш а вара, болх беш а вара.

– Уой, хІокху итт баттахь и машен эццал болх бина
ахь?

– И машен эццал а бина, цу машен тІера ши тонна
ахча даккхал а бина...

– ХІун ахча? Муха ахча?..

– Иштга ахча ду-кх...

– И ду хаза, – араиккхина ХІаваил, машенан чкьур-
га тІе хьала а ваьлла, тІестоьхна бирзент дІа а айдина,
чухаьжира: дан а дара ахча, яккхийчу таппашца
Іохкуш.

Вагийча санна, чкьурга тІера охьаиккхина, чухаь-
дира ХІаваил.

– Харц ахча! Зуламхойх дІакхетта хьо? – мохь хьаь-
кхира цо.

– ХІун харц ахча?! Цу юккьехь цхьа сом дац харц! И
Іовдал хІумнаш ас стенна лелош ду?! Иза деши санна,
цІена ахча ду, банкера схьаэцна, – вела а кьежаш дуьй-
цура ХІарона.

кх, кху мехкан бахам боькьуш хитча, вайна а дакъя кхача ма деза. Вай кхин нехан когашкара хадийна-х даций! Я дийначохь девлла ду вай?!

ХІаваил дикка Іийра, вист а ца хуьлуш, Іибади дийцина валлалц.

ТІаккха вистхилира:

– Іибади, ахь мел дуьйцург хъарам хІума ду. Маса-ла, и колхоз – юкъяра бахам бу. Цуьнан дакъя ду, оцу колхозехь къя а хьегна, беллачеран а, церан берийн а, тІехинийолчу тІаьхьенийн а... Цу массеран а хъакъ тІе а лаьцна, Далла дуьхьал ваххал майра вац со-м.

Іибадина чІогІа ца дезаделира и къямел, цо вагийра иза, оьгІазвахийтира.

– Ткъя хІара дерриге а халкъ, хІара берриге а юьртахой Іовдал бу, хьой, къянвелла шен цІе яккха а ца хууш волу ЖагІашший, жинашца тайна Ауддий кхеташ ву...

– ХІан-хІа, кхеташ шу ду... Тхо Іовдал ду... Делахь а тхуна хъарам хІума ца деза... ХІара юьртахой стенна буьйцура ахъа, хІокху дерриге а дуьнено хьо бакъ ву бахахь а, со хъарам рицкъин декъя воьгІур вац... И хъарам хилар ас шуьга дІа а боху. Дан шайна луьбург де...

ХІаваилан и къямел бахьнехь делахь а, кхин шина баттахь лаьттира колхоз, тІаккха ах даьхни цхъана буса къяйладевлла дайра. Вуьйш дІасадокъьуш вовшахлетачу юьртахойх пхиь больнице кхечира. Цхъадика, цхъа а вала ца велира, шиь заьІап виснехь а.

Добзалхо цІера а валийтина, цунна сахьийзор а хала хІума хиллера. ДІа ойла йича, сахьийза хІумма а дацара. КІант тІамтІехь а вацара, я эскарехь а вацара. КІант доьшуш вара Москохарчу угаре а йоккхачу доьшийлехь (цунна хьалха даьккхина шен сурт дайитинера ХІарона: церан институт чохь йолу гІишло-м яккхий

тІекІелїйна гІаланаш яра – пхїйтта эзар стаг ву боху-
ра цигахь доьшуш; оццул-м хІокху ламанан кІоштан
бахархой а бацара). Шен ненаваша волчохь Іаш а вара.
ХІинца дешаран шо чекхдаьлча, цІа воґІур ву а аьлле-
ра. Иштта-м дара, хІетте а цхьа тамашийна сахьийза-
ра ХІаваилан.

Аьхкенан шолгІа бутт болабелча, цІа веара ХІарон.
ЦІенчу «Камаз» машен хьалха а хїтна. ЧІогІа кечвел-
ла вара. ХІаваилна ца дезаделира иза: боьрша стаг
иштта чІогІа кьегина ца хилча а мегар дара. Делахь а
кху заманан амалш ю-кх уьш... хІун дийр ду?

– И машен хьан ненавешин хир ю, кІант, – хаьгтира
ХІаваила, иза хІума кхаьллина, чай мелла,
паргІатваьлча.

– ХІан-хІа, вайн ю иза.

– Муха, вайн ю? Хьо доьшуш вацара?

– Доьшуш а вара, болх беш а вара.

– Уой, хІокху итт баттахь и машен эццал болх бина
ахь?

– И машен эццал а бина, цу машен тІера ши тонна
ахча даккхал а бина...

– ХІун ахча? Муха ахча?..

– Иштта ахча ду-кх...

– И ду хаза, – араиккхина ХІаваил, машенан чкьур-
га тІе хьала а ваьлла, тІестоьхна бирзент дІа а айдина,
чухаьжира: дан а дара ахча, яккхийчу таппашца
Іохкуш.

Вагийча санна, чкьурга тІера охьаиккхина, чухаь-
дира ХІаваил.

– Харц ахча! Зуламхойх дІакхетта хьо? – мохь хьаь-
кхира цо.

– ХІун харц ахча?! Цу юккьехь цхьа сом дац харц! И
Іовдал хІумнаш ас стенна лелош ду?! Иза деши санна,
цІена ахча ду, банкера схьаэцна, – вела а кьежаш дуьй-
цура ХІарона.

– Ва кІант, оццул ахча хІокху ламчохъ мел волчу ста-
ге, хІокху ткъе игтех шарахъ къахъетча а, ма ца даккха-
делла... массажга а... – чуъравуьйлура ХІаваил.

– ХІинца даккхало, Дада. Ас цхъана банке а воь-
дий, оццул ахча кхечу банке дІа тоьхна олий кехаташ
кечдо, тоьхна доццушехъ, банкирца барт а бой... Юха
дІа а воьдий, вукхунна цхъа дакъа дІа а лой схъавогІу,
ахча а дохъуш... Воздух... ХІаваъ... ТІаккха банка чуь-
ра кехаташ дІадоху...

– ШайтІанийн базар... – шабарш дира ХІаваила.

– ХІаъ, хІаъ, цхъа шайтІан базар ю-кх... Доцца аьл-
ча, хІун ду хаьий хъуна, Дада. ХІара пачхьалкх йохош
ю. ХІора шений, шений дакъа даккха гІерташ ву. Ас
вайна догІург схъадетьна.

– ШайтІан базар... Іибадин цамгар, – шабарш дора
ХІаваила. ТІаккха чІогтІа элира:

– КІант, хьох шайтІанийн цамгар кхетта. Катоьхна
хъуна дарба ца дахъ, цамгар гена ер ю. Цкъа хьалха
шайтІанаша хъуна карадаийтина, хьо шайна муьтІахъ
ван дагахъ карадаийтина боьха ахча, цІе а тесна, дагор
ду вайшимма. ТІаккха...

– Дада, ахъ хІун дуьйцу?... Ахча дага муха до? Оцу
ахчанах вай даккхий цІенош дийр – цхъаъ, шить, маше-
наш оьцур ю, кху юьрта богІуш силаман некъ буьллур
бу, Орган тІехула доккха, шуьйра тІай туьллур ду, ми-
нирал хи шишанаш чу дутгуш завод йийр ю...

ХІарона, ша дас юкъах ваккхале, сихха дуьйцура оцу
ахчанах дан тарлуш дерг.

ХІаваил ойлаеш сацавелира цхъана юкъана: «ХІун
дара техъа...» Амма и ойла йохийра цІеххъана кхета-
мехъ денделлачу, мацах цкъа Омскехъ кхуьнга Іаьмира
аьллачу дешнаша: «Дала ницкъ лойла хъуна иштта
чекхвала. Бакъду, хьо санна...». «ХІаъ, хІара киртиг
хилла-кх цо йийцинарг... ОстопируллахІ, цхъа минот
ца яьлпехъ, шайтІано корта хьовзабора-кх сан, – ойла-
наш йора ХІаваила. – Оцу ахчанца бинчу новкъахула

дІаваха а мегар дац, я иштта тиллинчу тІай тІе вала а мегар дац»...

– КІант, хъарам хІума алсам мел хили а, къа алсам ду... Эрна бага а ца лееш, машен кха тІе схъататта, дІо охъайоьхкина кхелли йолчу, – сирникаш а эцна аравелира ХІаваил.

ХІарона, кхин дуьхъал вист а ца хуьлуш, машен хъалалатийра. Амма цо иза кха тІе дІа ца яхийтира, цо и юьртах болучу новкъа дІахаьхкира, цхъамма ша лацарна кхоьруш санна, чехкалла тІеттІа алсам а йоккхуш.

Машено гІаттийна ченийн кІур охъабижжалц лаьттира ХІаваил. КхидІа латта ца лора, настарш чуьра са дІадаьллера. Дагехь цхъа есалла хаалора, шийла мох чекхбуьйлура дагехула, цигахь дог а доцуш, кор долуш санна. Латтанаш бухдуьйлуш дара, цундела хала дара охъа ца вужуш, меллаша ког боккхуш чуваха... Стигланаш, кеглуш, тІейоьлхуш яра, уьш еза яра, цара лаьтта тІе бертал телавора, цундела хала дара ирахь латта.

ХІетте а иза, и йозалла ловш, меллаша ког а боккхуш, чувахара, дІатаьтира. Шега цецъяьлла хьоьжу зудий, йоИий тергал а ца еш, паднар тІехь агІорвелира. Суьйренга велира, маьркІаже, пхьуьйре... Ламазаш дан а вицвелла, Іуьйренга велира. Паккха, синбилгалонаш гучуюьйлуш, ламазна кечам бан уьйтІа велира. Ламазийцира, суннат а дира, парз а... Вицвелла диснарш а дира дехха, вирд а даьккхира.

ХІусамнана а гІаьттира. Ламаз а дина, етт оза яхара.

Ма бакълуьйш хилла и воккха стаг: шен дегІе ваьлла доьзалхо дуьхъалваларал доккха хІума хила а ца хилла. ХІаь, и бакъ хилла. ХІетте а...

Іома тІехула екъа санна, хахкавелла чекхвала веза. Дукха даздан мегар дац хІумма а... ХІара а мегар дац... Даздахь, чу гІур ву, бух боцчу Іома чу...

ХІаваила дама чохь долу бога паднара тІе хІоттийра. ТІе хи а доьттина, бод хъакхийра. Мацах Іусас санна,

адаман сурт дан вуьйлира иза – деГІ, ши ког, ши куьг, корта. Дика ца нислора, делахь а мегар дара, цхьа тема хилчахьана. Цунна тІехь кІайчу кисин кхоалГІа чкьор деш, чуеара Белисат.

Цецъяьлла, ша йолччохь сацаелира иза.

– Хьо хІун деш ву? – ша-шах делира багах.

– Вайн кІант дІаволла кечвеш, марчо хьарчош.

«ГІагІ», – аьлла, охьайилхира Белисат, юхаерза ца туьгуш, егта а луш.

– Елха хьо, елха мегар ду хьуна, хьоу мел елхало... Амма тийжа мегар дац... Тийжар бусалба дино дихкина ду... – бохуш, тайнигна марчо хьарчийна велира ХІаваил. ТІаккха иза а эцна, уьйтІа велира.

УьйтІахь шен юьртахой гича, кхин цец а ца велира: кхуьнан кІант дІаваьллачу тезета баьхкина-кх уьш.

– Салам Іалайкум! – салам делира царна хьалхаваьллачу Іибадис.

– Ва Іалайкум салам! – марчо хьарчийна шен «кІант» бай тІе охьа а виллина, куьйгаш хьала а лавцна доІа дира ХІаваила. Наха куьйгаш хьала а ца лецира. ХІара куьйгаш юьхьах хьаькхна а валале, Іибади вистхилира. Мелла а оьгІазе хийтира цунна иза, цец а велира: тезетан дега оьгІазе вистхуьлуш ма дацара.

Цо дуьйцучун ойла йира. Кхетаме кхечира церан маьІна:

– ХІара пачхьалкх дІасайоькьуш, шерет деш, вайн юьртана кхаьчна ши тонна ахча деана боху хьан кІанта. Ас сийсара колхозан бугалтер болх бинчу Сайдига ларийтича, хІора син цІарах ши кийлий, йиь бІе гарам кхочу. Со а, хІара нах а шайн-шайна догІург дІадахьа баьхкина.

– Ахча? ХІун ахча?

– ХІаь, ахча. Хьан кІанта машен йоьттина деана.

– Сан кІант велла... – бай тІера марчо хьарчийна Іуьллу тайниг схьайицира ХІаваила. – Со хІара дІаволла воьдуш ву.

УьйгIе а хадош, вахна, божлех хьалалаьтга бел схьа-ийцира цо. Иза белша тIе а йиллина дIаволавелира. Кевнехь лаьтга нах, цунна некъ буьтуш, дIасахилира.

ХIаваил цаьрга дIа а ца хьаьжира. Иза кешнашка боьдучу новкъавелира. Цунна Iаламат хала дара цу новкъа дIаваха.

14

И де дIадаьлча, ХIаваилан дуьненах самукъадалар гIелделира. Хьалха санна, дехьа-сехьа шен накъостий, вирдан вежарий болчу вахар а нагтахь бен ца хуьлура. Вахча а, дог а духий, юхавоьрзура. Кхуьнан доттагIий хьалха санна бацара, вовшакхетча а хьалхалера марзо эцар а ца хуьлура, цхьа вовшашца гIортаделла хилар хаалора, бистхиларехь а, салам-маршалла хаттарехь а, охьаховшарехь а, гIовттарехь а. Дикка хан дIаяхара, кхеран тобанан декъашхой шина декъе бекъабеллехь а, вовшашца эвхьазбовларх ларлуш, амма дийнера де мел дели, церан юкъаметтигийн стигал Iаьржа мархаш гуллуш, Iаткъам лакхаболуш, эkkха кечлуш яра. И гуш, хIара, ХIаваил а, Элмарза а, шайн хирг деш, гIерта а ма гIиртира и мархаш дIасалахка, стелахьштигаш къега доладалале.

Амма цунах гIуллакх ца хилира: стелахьштигаш а къыйгира, ткъес а диттира, ваьснаш а йира, стигал, цхьана вочу тракторхочо латта санна, нахарца охуш, тIекIел а туьйхира.

ХIара цецвуьйлуш цхьа хIума дара: и дуткъий мекхаш долу паччахь, цхьана тобано ма-боххура, махкана а диканиг дохьуш веана, эвлаяан даржехь велахь а, я вукхара ма-вуьйццура халкъ хIаллакдан веана, зулам-да велахь а, и милла велахь а: лоьман цIога я виран голаш – и бахьнехь шайна юккъехь хIинццалц схьа хилла и оьзда марзо муха хIаллакхийр ю?

И тайпа юкъаметтигаш, гергарлонаш дохош, даьлла дотIуна Нохчийчухула чекхделира, нехан хIусамашкахула, нехан дегнашкахула.

Цуьнан ойла йича, адамаш декъадаларан, уьш дуьхь-дуьхьал латтаран бахьна хилларг дика хила йиш яцара. Иза доккха хьекъал оьшуш хIума а дацара, лай тIе хиьна Iаьржа кьиг санна, кьегтина гуш дара. Шена санна, и массарна а стенна ца го бохуш, оьгIазло а кхоллалора дагчохь.

Амма хIара мел хьовзарх, хIинццалц кхуьнан доттагIий бу бохуш лаьттинчеран бIаьргаш тIе сана марха дIаяккха гIортарх, кхуьнан гIуллакх-м ца хилира. ТIаккха хIара, вала а волуш, кхин лахенца охьаверма вац ша аьлла, ниййат дина, шайн жимчу юьртахь сацавелира.

И юрт чIогIачу мехех а, дорцах а ларйора гобина лаьтгачу, тIе хьаннаш евллачу аьрцнаша а, лаьмнаша а, амма уьш а лахенца цIийзачу карзахаллин йилбазмахна дуьхьалгIорасиз дара. И хIуо, жим-жима догIуш, деана, кху юьртахула а даьржаш дара: цхьаь ши ахтомат а йохьуш веара гIалара, кхин – цIерпошт талощ шена кхаьчна кIадин таппашца, кхоалгIачо шекаран галеш деара, воьалгIачо юьртан юкьарчу меттигах йоккха кийсиг яьккхира. Цуьнца йохье бевлла арахаьлхинчу юьртахоша, вовшашна хьокхий а дегташ, берзалоша дIасайоккху ижу санна, дIасазийна, вовшашна «гIигI» деш, декъна даьккхира юьртан юкьара латта.

«Дика ду хьокхий диттина а дIасакъаьстина, цхьайолчу ярташкахь вовшийн бойьуш меттигаш а хилла», – ойла хилира ХIаваилан.

Цкъа цхьана Iаьнан шийлачу суьйранна, маьркIажан ламаз дIа а дерзийна, вирд доккхуш ХIаваил Iаш, учахь ло охьадегош, когаш бетташ, татанаш хезира. Татанех хиира уча ваьлларг мила ву: Белисат яра тахана Iуьйранна ден цIа яхна, Айзан а эцна, и шиь юхайирзинчух тера дара.

Чуяьлла Белисат наьIарехь сацаелира, хIара вирд даьккхина валлалц. Мел дIа а белла, суьлхьанаш хьарчийна хьалхарчу кисна а дехкина:

– ХIун дара лакхахь? Бокри муха Iаш ву? Шун нана? – хеттаршка велира ХIаваил.

– Дика Iаш ду и шиъ-м. Хьобга маршалла дайитира. Берс а вара цIа веана...

ХIаваила хIумма а ца элира.

– Цо бохура... иштта ХIаронна зуда яло дийцина хIума ду, ши кIира даьлча... Дикчу нехан йоI ю боху, ларочу нехан... Москохахь хIусам а эцна боху ХIарона... – сихьелла кьамел дора Белисата.

– Веллачу стага муха ялайо зуда? – элира ХIаваила.

«ГIагI» аьлла, охьайилхира Белисат. Йоьлхучура ца соцуш, дехьа чу а яьлла, паднар тIе дIа а кхетта, Иллира пхьуйре хиллалц.

ХIаваила новкьарло ца йира цунна елха, дош аьлла а. Иштта новкьарло ца йира цо, цул тIаьхьа цхьа шой ши бутт болуш Белисата: «Вайн кIентан шиъ доьзалхо дуьненчу ваьлла – йоI, кIант», – аьлла, кхаь баьккхича, ша дуьхьал изза: «Веллачун хуьлу доьзал?» – аьлла, хIетахь чул а чIогIа карзахьаьлла, иза елха йолаелча а.

КIант, кхуо велла бахахь а, шех кест-кеста хаамаш беш, цIенна дIа ца волура ХIаваилан дахарера. Цкьа цхьана дийнахь Айзанан лергах, пIелгах дашо чIагарш а гина, шен хIусамнене барт хаьттира ХIаваила:

– Мичара ю уьш?

– Цуьнан ненавашас еана.

– Бакьдерг дийцича?

– Бакьдерг дийцича, цуьнан вашас яийтина, ненавешехула...

– Яийтинехь, юхаяхьийта, катоххий, и йоI хьарамчу рицкьана юкьа а озаяй, дакьазьаккха а ца гIерташ.

– Юхайохуьйтур ю... – елхаран кьурд бира Белисата. – Амма хьан йоI йоккха хилла, цунна нехачарна санна, лергех а, пIелгех а деза...

— Хир ду, хир ду... Цуьнан да хІинца а валаза ву.
ШолгІачу дийнахь Іуьйрре шен говра тІе а хиъна,
ТогІичу базара вахара ХІаваил. ЦІа вогІуш юьртахо-
чун машенца веара.

— Стаг, и говр мича яхъна ахь? — йоьхна хъавзира
Белисат.

— Говр дІайоьхкина... ХІан, хІара ду хъуна ахча...
Оцу йоІана оьшург эца...

Белисат юха а елха хІоьттира:

— Ас хьоьга и де ма ца бохура. Говр а йоцуш, хьо
муха лелар ву?..

— Дера, зуда, сан говр лело зама а дІаяьлла моьтгуш
ма ву со... Цу тІе хІинца наха говраш лела а ца йо...
Машенца лела... Цу тІехь мукъна а нахах тера хила
со?..

— Ас ахьар, кхоьаш йоьхкина а, цхьаь дийр дара...
говр вуон йоьхкина ахь, — боккъл а халахеттера Бели-
сатна.

— Цунах эца а хІума хир ю хъуна... Дукха ма ду
йоІана оьшург... КІантана-м цхьа чкъор хилча а тоьар
дара, — аьлла, шен чу вахара ХІаваил.

15

БІаьстенаш вовших тера ю цхъана агІор. ХІора
бІаьста буц а йолу, зезагаш а довлу. Стоьмийн дитга-
ша зазанаш доху — кІайн, цІен, рузу... Царна тІехь нак-
хармозий а хьийза, шайн дургал гульеш... ДогІанаш а
оьху, малх а кхета, стелалад а хІутту.

Амма вукху агІор цхьа а бІаьсте а яц кхечух тера.
ХІунда аьлча и бІаьсте гуш волу хьо вац хьалхалерниг,
стохкалерниг, лурчахлерниг, итт шо хьалхалерниг, ткъа
шо хьалхалерниг, ткъе итт шо хьалхалерниг-м муххале
а... Хьалхалера дуьненах воккхавер а дац, хьалхалера
тешамаш, сатийсамаш бац, эшамаш бу, эшамаш... ХІора
шарахь — эшамаш.

Эшамаш алсамбовлу, шераш а алсамдуйлу, ткъа некъ бах ца ло, иза мелхуо а бацло, зама а яцло...

Зама... Ма сиха йобдуш хиллера-кх зама... Селхана долуш санна хета кхузахъ, хЮкху кхура кЕлахъ, хЮкху гІантахъ хиъна Иийна кхуънан да ТІайба. Цо хьалхаваларна хІарий, Вахий идийтина...

ХІинца хІара Іара кху гІантахъ, да вац, кІант а вац...

Кхеран зІара хьалха кІайн машен сецира, тІаьххъара яьлла «Волга». Цу чуъра охъавоьссина, таьІна-сийна кастом а юьйхина, коьрта Іаьржа лаба йолу куй тиллина стаг. Иза кхеран керта хьобжуш, зІара хьалха сацавелира.

ГІантара гІеттина, ХІаваил зІара тІе схъаволавелча, воьхна-а дІаса а хьаьвзина, салам делира цо:

– Ассалам Іалайкум!

– Ва Іалайкум салам! Марша а вог Іийла! – и ца вевзаш, цуьнга хьаьжжинчохъ сацавелира ХІаваил.

– Со ца вевза хьуна?

– Ой, Ваха, хьо вац иза... Вовза-м вевзара хьо, вицвеллера-кх.

– Вицвелча а бац бехк... Ткъе итт шо кхочуш ма доллу вайша газа...

– Оццул къехкаш а лелла, хьо кху керта вар ма доккха хІума ду... Схъа чохъхавала, чохъхавала... Хьо лаа мукъна а вуй?..

– Лаа ву, лаа ву... Хьо а, хІара керт а ган са а гатделла, схъавеъна-кх...

– Ой, ткъе итт шо даллац са ца гатлуш Іийра хьо, Ваха... Хъа-хъа-хъа... Хьуна ма марзъелла и гІала, – бегаш бора ХІаваила. – Со-м тахана хьо дагавеъна Іара...

– Суна а-м догІура дага кест-кеста вайша ТІайбас хьалхаваларех идийтар... Кху кертахъ...

– ХІинцца, хьо керта вале, и дагадеъна Іара-кх со...

– Цкъа со схъалоций, хьо хьалхаволуьйтуш, юха хьо дІалоций, со хьалхаволуьйтуш...

– Хир ду, хир ду... Цуьнан да хІинца а валаза ву.
ШолгІачу дийнахь Іуьйрре шен говра тІе а хиъна,
ТогІичу базара вахара ХІаваил. ЦІа вогІуш юьртахо-
чун машенца веара.

– Стаг, и говр мича яхъна ахь? – йоьхна хъаьвзира
Белисат.

– Говр дІайоьхкина... ХІан, хІара ду хъуна ахча...
Оцу йоІана оьшург эца...

Белисат юха а елха хІоьттира:

– Ас хъоьга и де ма ца бохура. Говр а йоцуш, хъо
муха лелар ву?..

– Дера, зуда, сан говр лело зама а дІаяьлла моьтгуш
ма ву со... Цу тІе хІинца наха говраш лела а ца йо...
Машенца лела... Цу тІехь мукъна а нахах тера хила
со?..

– Ас ахъар, кхоьаш йоьхкина а, цхъаь дийр дара...
говр вуон йоьхкина ахь, – боккъл а халахеттера Бели-
сатна.

– Цунах эца а хІума хир ю хъуна... Дукха ма ду
йоІана оьшург... КІантана-м цхъа чкъор хилча а тоьар
дара, – аьлла, шен чу вахара ХІаваил.

15

БІаьстенаш вовших тера ю цхъана агІор. ХІора
бІаьста буц а йолу, зезагаш а довлу. Стоьмийн дитга-
ша зазанаш доху – кІайн, цІен, рузу... Царна тІехь нак-
хармозий а хьийза, шайн дургал гульеш... ДогІанаш а
оьху, малх а кхета, стелаІад а хІутту.

Амма вукху агІор цхъа а бІаьсте а яц кхечух тера.
ХІунда аьлча и бІаьсте гуш волу хъо вац хьалхалерниг,
стохкалерниг, лурчахлерниг, итт шо хьалхалерниг, ткъа
шо хьалхалерниг, ткъе итт шо хьалхалерниг-м муххале
а... Хьалхалера дуьненах воккхавер а дац, хьалхалера
тешамаш, сатийсамаш бац, эшамаш бу, эшамаш... ХІора
шарахь – эшамаш.

Эшамаш алсамбовлу, шераш а алсамдуйлу, ткъа некъ бах ца ло, иза мелхуо а бацло, зама а яцло...

Зама... Ма сиха йоьдуш хиллера-кх зама... Селхана долуш санна хета кхуззахь, хЮкху кхура кЈелахь, хЮкху гІантахь хиъна Иийна кхуьнан да ТІайба. Цо хьалхаваларна хІарий, Вахий идийтина...

ХІинца хІара Іара кху гІантахь, да вац, кІант а вац...

Кхеран зІара хьалха кІайн машен сецира, тІаьххъара яьлла «Волга». Цу чуьра охъавоьссина, таьІна-сийна кастом а юьйхина, коьрта Іаьржа лаба йолу куй тиллина стаг. Иза кхеран керта хьоьжуш, зІара хьалха сацавелира.

ГІантара гІеттина, ХІаваил зІара тІе схъаволавелча, воьхна-а дІаса а хьаьвзина, салам делира цо:

– Ассалам Іалайкум!

– Ва Іалайкум салам! Марша а вог Іийла! – и ца вевзаш, цуьнга хьаьжжинчохь сацавелира ХІаваил.

– Со ца вевза хьуна?

– Ой, Ваха, хьо вац иза... Вовза-м вевзара хьо, вицвеллера-кх.

– Вицвелча а бац бежк... Ткъе итт шо кхочуш ма доллу вайша газа...

– Оццул къехкаш а лелла, хьо кху керта вар ма доккха хІума ду... Схъа чохъавала, чохъавала... Хьо лаа мукъна а вуй?..

– Лаа ву, лаа ву... Хьо а, хІара керт а ган са а гатделла, схъавеъна-кх...

– Ой, ткъе итт шо даллац са ца гатлуш Іийра хьо, Ваха... Хъа-хъа-хъа... Хьуна ма марзъелла и гІала, – бегаш бора ХІаваила. – Со-м тахана хьо дагавеъна Іара...

– Суна а-м догІура дага кест-кеста вайша ТІайбас хьалхаваларех идийтар... Кху кертахь...

– ХІинцца, хьо керта вале, и дагадеъна Іара-кх со...

– Цкъа со схъалоций, хьо хьалхаволуьйтуш, юха хьо дІалоций, со хьалхаволуьйтуш...

– Иштга цкъа хьалхаваьлла, ведда вахна, хьо хІинца а ваза ма ву. ВаллахІ, чехка водуш-м хиллера хьо... Хьа-хьа-хьа, – юха а воьлура ХІаваил.

Хазакхетар а, дагалецамаш а, дагахьбалламаш а цхьаьнайина, цхьа шатайпана синъайам хаалора ХІаваилна шегяхь.

– Со-м кхин чехка а ца вемира хьуна. Хьо тІаьхваада аьтто болуш вацара-кх. ТІайбас дІа чІогІа лаьцнера-кх хьо...

– ХІун бен ду иза, хьо тоьлчахьана...

– ХІан-хІа, ХІаваил, тола хьо тоьлла хьуна...

– Тола со муха тулу, ва Ваха, вайшимма кыййсина Іахар ахь хьайн керта лаьллича... Хьа-хьа-хьа... – иштга хІара велаза дуккха а хан яьллера.

– Іахар баьккхинехь а, Іахаран дог-м ца даккхадели хьуна соьга дола... Цхьа де ца дели-кх цуьнан, са кху-зара цІа а дирзина...

– ЭйтІ, миска дог я! Дог ца Іа... Ша тІекхачаза болу стом угтар мерза хета-кх... Дог ца Іа...

– Яхь массо а хІуман тІехь хила езаш ца хиллера, ХІаваил...

– ДІавалахьа, Ваха... Хьуо воцург хила а ца гІерташ... Хьо тоьлла, кхин хІун оьшу хьуна...

– Хьуна вевзарг вац хьуна со, ХІаваил... Кху ткье итт шарахь со хийцавелла... Сан толам а къаьхьа толам бу хьуна. Со дІавоьду...

– Дера ца воьду-кх, цхьа чайнан стака а ца молуш-м... Хезий хьуна... Хьаша веана хьуна вайга... Сан бераллин накьост...

– Дела реза хуьлда хьуна, ХІаваил... Ахь иштга тІеоьцур вуй хиьнехь-м, со хьалххехь вогІур вара...

– Со а хийца ма велла, ва Ваха... ОьгІазалла а дІаяьлла, дагахьбаллам биснехь а... Кху дуьненахь хІумма а даздан ца дезийла а хаьа... Шершшина чекх-вала веза, Іома тІехула экъа санна...

– Дела реза хуылда хьуна, даг тIера боккха тIулг охь-
абуйжи-кх хIинца...

Иштта, шен са паргIатдаьлча санна ХIаваилна а
хийтира, шеца чай молуш, хилларш-лелларш дуйцуш
Иийна, Ваха дIавахча.

16

Юьртара нах, тобанаш еш вовшахбетгалуш, лахен-
ца охьаохуш, цхьаццанхьа балхахь бу шаьш бохуш,
кепаш хIиттош, тайп-тайпанчу гIишлош чу хуйшуш,
йобжнaрг-йиснарг ядош, цхьаболчара (цкъа а эскарехь
ца хиллачара а тIаьхьа) тIеман хорма лелош, чин а (цуь-
нга хьаьжжина погонаш а) шайн даго къобалдиннарш
схьаоьцуш, вукхара нохчийн хорманаш а, лекха куй-
наш а лелош, тIе чалбанаш а хьерчош (мeгaрг ламаз
дан ца хуучара а тIаьхьа), карзахе хьийзира, шина ша-
рахь сов. Ши шо дIа а даьлла, кхоалгIаниг доладелча,
Iаьнан хьалхара бутт юккье боьдуш, царах цхьаберш,
хьалхаваьлла Iибади а волуш, ХIаваилан кeрта баьх-
кира.

– Шу лаа дарий?

– Дера, тхо лаа а ма ду... ТIом баьлла вайна лахен-
ца... Иза гергагIертaш а бу... Вай хIун дича бакъахь
дара техьа аьлла, хьох дагадовла даьхкина-кх тхо...

– Аудах а, ЖагIашах а дагадовла деза... Царах цхьаь
дешна ву, важа массарал а воккха ву... Со шул воккха а
вац, я дешна а вац...

– Цигахь хилла тхо, – элира Iибадис. – Цара хьох
дагадовла аьлла, схьахьовсийна...

– Иштта делахь-м, цхьаь ца дича девр дац вай...
Делахь а со кийча вац тахана шуьга хIумма а ала. Ой-
лаян а еза, Аудах, ЖагIашах а дагавала а веза... Кхана
маьждигехь, делкъа-ламаз динчул тIаьхьа къамел хир
ду вайн, – нах дIасабахийтира ХIаваила.

Оцу буйсанна Ауд а, ЖагІаш а волчохь хилира иза. ТІаккха шолгІачу дийнахь, нахаца иштта кьамел а дира цо:

– Тамна дуьхьал вай дан хІума а дац, доггах Далла Іамалгьяр, Деле доІанаш дар бен... И дан деза. И доккха хІума а ду. Цул сов, хІокху маьждигехь хаддаза доьшуш Кьурьан хила а деза. РагІ а хІоттийна, цхьамма кхаа сохьтехь, кхечо кхаа сохьтехь... Иштта хаддаза дийнахь а, буса а доьшуш хила деза Кьурьан... Кху юьртана гуттар а ха деш, хехой а хила беза. И ас ца богІу, иза Ауда а, ЖагІаша а боху. Со цу шинца реза а ву.

Нах а тІетайра. Вистхуьлуш стаг а воцуш, тийналла хІоьттира маьждиган кертахь.

– ХІара тІом баларан бахьна аш лехахь, иза генахь а дац шуна. Вай, хьарам-хьанал ца кьастош, дахар ду шуна, кхин хІумма а дац, – элира ХІаваила, мохь тухуш.

Юха а вистхуьлуш стаг воцуш, тийналла хІоьттира цхьана юкьана.

ТІаккха цІеххьана нахана юккьера схьа ара а иккхина, мохь бетта велира Іибади (ХІаваила дуьйцург Іоттаделлачух тера дара цунна):

– ХІара тІом хІунда баьллий, соьга хаьттича?.. Цхьа еха палтош йолуш цхьа кегий нах бевлла-кх вайн. Вайн дайн Іедалехь салам луш, куьйге ца богІуш, охьа а теІаш, тІома кІела мара бетталуш... Гиний шуна?.. Цундела баьлла шуна хІара тІом.

Цо дуьйцучух ца кхеташ, цеце хилира адам.

ТІаккха ЖагІаша элира (атга вистхуьлуш Іедал дацара цуьнан):

– Ши шо хьалха, бІаьста, ша Іуьйранна аттера схьа-ьяккхина шура кхехкон хІоттийра кху чурчу йоккхастага. И йиц а елла, шура, тІехьяхна, ах сов яйра... Суна хетарехь, хІара тІом цундела баьлла.

Цунах дика кхийтира нах. Цундела цхъатерра мас-со а вела а велира, «гIагI» аьлла.

ТIекхевссина догIучу лай кIелахь боьлуш латта нах а битина, ХIаваил маьждиган кех а ваьлла, цIехъа ва-хара.

ТIаккха нах а метгахьхьайра.

17

Шийла денош, шийла буьйсанаш, кхерамо Iадийна нах, самукъадалар дайна бераш, хаддаза юьйлу герзийн гIовгIанаш, кеманийн гIергIарш, цкъа генахь, юха гер-гахь етта бомбанаш, яккхийчу тоьпийн хIоььнаш... Хала киртиг яра тIехIоьттинарг. Адамаш кIелхьардовла гIертара оцу киртигах, шайн хирг деш. Цара ламазаш, доIанаш дора, маьждигехь хаддаза Къуръан а доьшу-ра, юьртана сема ха а дора.

Цхъана шийлачу буса хехойх цхъаь веара ХIаваил волчу, цхъа герзех боьттина нах баьхкина вайн юьрта, маьждиге, цу чохь буьйсанаш яха дагахь а, бу уьш...

– Къуръан доьшучуьра саца-м ца дина?...

– ХIан-хIа.

– Саца ма де ала... Со дIабогIу...

ДIакхаьчча, тIебаьккинарш маьждиг чуьра аракхай-кхира ХIаваила. Масех аравелира.

– Маьждиг, аш чу буьйсанаш яха, общежити а яц... Эшахь, буьйса яккха меттиг а карор ю... Шаш хIун леладо дийцийша, – элира цо.

– Тхо кхуза позици лаца даьхкина. ХIара юрт ларь-ян. Тхаьш буьйсанаш мичахь яха еза ца хууш а дац тхо, ахь ца хьехча а... Цу тIе хьуна атчет яла тхан гIуллакх а дац... – кIоршаме элира коьртах пазатан куй боллучу, яьлла юьхь йолчу жимчу стага, шен белшах кхозу ав-томат кара а лоцуш.

– И тайпа эвхъаза къамел махьар тIехь¹¹ винчу ста-га дан йиш йолуш а дац... И иштта делахь, ахь хIун де

хьуна, накъост, хьайн биргад а эций, юмъе дукха сиха! Сиха! Кху юьртан дай а бу хьуна! ХIара ларъян нах а бу хьуна, ларъян езыхь. Теркал дехъара дуьйна кху ламчу кхаччалц кхин позици лаца меттиг йоцуш-м ца веана хьо?..

– ХIетий, хIетий... – веана ХIаваилна улло дIахЮьттира Ибади. – Кху тайпанчара и чIажаргIа стигла а кхуссий, кеманашка тIе бомбанаш а йоьттуьтий, бехк боцу адам хIаллакдойту.

Цара и къамел дешшехь, маьждиган керта бевлла юьртан хехой, кхиболу нах а, герзаш а карахь, кхарна го беш дIахИттира.

– ТIе ма гIерта! ТIе ма гIерта! Ас герз тухур ду шуна, – юла а юьйлина, ахтомат ХIаваилан некха тIе лецира пазатан куй болчо.

Шен дагехь, цкъа мацах ХIарон дIавахча санна, цхьа шийла мох хаабелира ХIаваилна.

– Кху дагах-м кор даьлла хьуна, ахь и тохарх цецвала меттиг бац хьуна сан-м.

Уллохь лаьтгачу, салтийн хорма тIехь йолчу вуткъа-лекхачу стага, куьйгаца схьа а лаьцна, охьаерзийра шен накъостан ахтомат:

– ХIара нах бакълуйш бу, вай дIадаха деза.

Пазатан куй берг хIумма а ца олуш юхавелира. Вуткъа-лекхачо, маьждиг чу мохь а тоьхна, шайн накъостий аракхайкхира. Маьждиган кех арабевлла дIабоьлхуш, царах цхьамма схьа мохь туьйхира:

– Кхана-лама гIазкхий схьакхаьчча-м, тхох моз тарлур ду шуна.

Цунна дуьхьал цхьамма а хIумма а ца элира.

Уьш дIабахна нийсса кIира даьлча танканийн муцIарш гучуевлира, аре йолчу агIор, уьш юьртана ах го беш, аьрцнаш тIехула дIахИттира. Ламанца йолу агIо мелла а маьрша яра, цу агIор Лакха-Варша а, Шуьйта а, Итон-Кхаьлла а дIаваха йиш яра.

– Эскаран юьхь чIогIа къиза хуьлу боху... Лахенца дукха адамаш дайина бехк а, гуьнахь а доцуш... Цундела нах Лакха-Варша а, кхечу ярташка а хъалабовла дагахь бу, оцу салтийн къизалла гIелъяллалц, – элира танканаш гучуьллачу шолгIачу дийнахь Ибадис.

– Шайн даго къобалдиннарг дан деза. Со, бакъдерг дийцича, сокур волуш ву, – элира ХIаваила.

ШолгIачу дийнахь, нах, могIа бинна, юьртах бевлира, цхьаберш гIаш, вуьйш тракторна тIаьхъатесначу салазаш тIехь (уьш дукха яцара – ялх, царна тIе бакхий нах а, цомгашнаш а, бераш а ховшийра). Цхьаболчара бежнаш, уьстагIий дуьгура хьалха а лаьхкина, вукхара даьхни божалш чуьра ара а лаьхкина дитинера: кертахь мелла а докъяр дара, хьуьнхахь бIаьллингIо чIенигаш а яьхнера – мацалла лийр дацара.

Юьртахь соцуш игтех гергта стаг вара: Ауд, ЖагIаш – шайн хIусамнаношца, Човка, эвлайистехь Iаш волу ишколан хьехархо Шадид, цуьнан зуда Шайман, хIара, ХIаваил...

Шен хIусамнана а, йоI а дIаяхийтира цо; Белисат юхагIертташихь: «Юочу хIуманна хIун дийр ду ахьа?»

– Хьо ялаяле айса диннарг – ма дукха Iийна со, зуда а йоцуш... Шуна шаьш ца хилча дуьне духур ду ма моьтту, – бегаш бира цо, доггах вела а луш.

И иштта ойла екъаелла гича, мелла а сапаргIатделира Белисатан, хIара йоI нахаца дIаяхнехъара шен ненада волчу, иза сокур яра, амма йоI дуьхьальелира, шуьшиь дитина гIур ма яц ша аьлла. Ткъа кхийна йогIучу йоIана кхерам бIюзза сов алсам бу, и ларьян еза...

Юьртах бовлучу нахах дукхахберш ХIаваилна тIеоьхура: «Тхан цIийнах бIаьрг тохалахь, тхан даьхнийн Iуналла делахь...» Кхуо дика ду олура, шен ойла йоллушихь: «Дийнна юьртан доладан кхуьнан хIун ницкъ кхочур бу?...» Амма и ойла нахе юьйцуш, церан шеца йолу дегайовхо ца йохайора цо.

Оцу тІуьна шело лаьттаху кхоьлинчу дийнахь юьртах даьлла адам, яккхийчу тоьпаша тІехула хІоььнаш дегташ, кеманаша уллохь бомбанаш а кхуьйсуш, цхьа Делан кїинхетам хилла лазийний, вийний стаг воцуш, Лакха-Варша чукхечира.

18

Юрт цхьана кІирнахь, даьхнийн Іехарш ца лерича, гІар-гІовгІа йоцуш, елча санна Іуьллура. Ах гуо бина лаьтта эскар, юьрта чударжа ца хІуттуш, наггахь шех цхьа дакъа танканашца, бронемашенашца хІун ду хьовса, урамашка хьажош (иза, юьрта чу дІаса герзаш а кхуссий, хахкалой, юхадобдура), кІиранах сов лаьттира. ТІаккха чудаьржира, тІекхаьчна бежана а, уьстагІа буйш, чохь шайн бІаьрг тІехь сецнарг дІахьош, йиснарг йохош, наггахь, хазахета санна, цІе тосий цІа а дагош...

ХІаваилна хаьара оцу бІона дуьхьал даккха шен хІумма а доцийла.

Юьрта чохь висначу бархІ стагах, Къурьан деша хууш ялх вара. Цара сахьташца ийикїира дийнан-буйсанан хан. ХІоранна а диь сахьт кхочура. Шена кхаьчначу деа сохьта чохь, хаддаза Къурьан деша дезара хІорамма а. ХІаваила шена буйсанна шийтта сахьт даьлча Іуьйранна диь даллалц йолу хан ийцира. Диь даьлча, шийтта даллалц Къурьан деша дезаш ЖагІаш а, цуьнан хІусамнана а дара. Царал тІаьхьа – Ауд а, цуьнан хІусамнана а, тІаккха – Шадид.

Юьртахь биснарш шайн чуьра ара ца бовлуш, Къурьан доьшуш, Далла Іамал еш, доІанаш деш Іара, хІинций-хІинций шайн наьІаре хІотта тарлучу ницкьана дуьхьал хІотта сица, дагца кечам беш.

Эскар чудаьржина кхо де даьлча, дийнан делккьехь Човке мохь белира, хІара дуьне Іадо санна:

– Ва-а, орцадала! Ва-а, орцадала!

Хъаьдда вахна ХІаваил, ирчачу суьртана тІеІоттавелира.

Човкин цхъаь бен боцу етт оьзна вогуш цхъа салти вара, вукхо, етт тІехъара тІелоллуш, наг-нагтахъ аьт-тан букъа тІе, гІаж санна, ахтомат а еттара.

Етт дІа ца бигийта гІерташ, царна дуьхъал лелхаш, мохъ хьоькхуш, шен хирг деш Човка а йоллура. Цунна тІе автомат хъежош, кебертехъ лаьтгачу салтичо мохъ хьоькхура:

– Ас юьйр ю хьо! ДІаяла! Юьйр ю!

– Накъостий салтий! Сялтичун сий стенна дойу аш? Шу кхуза баккхийчу нехан бежнаш даа аьлла дахкий-тина? – мохъ туьйхира ХІаваила.

ХІара цІехъана гучуваьлча, воьхначу салтичо муш дІа а хецна, етт, бедда кех а баьлла, хьуьнчохъ къайла-белира.

Кебертехъ лаьтгачу салтичо (иза эпсар волчух тера дара) мохъ туьйхира вукху шинга.

– Пенаца дІахІоттаве иза! Бандиташ берриш а дІабахна ца хилла.

Шина салтичо, вигна пенаца дІахІоттийра ХІаваил.

– И къена гІам а цунна юххе дІахІоттаде!

Човка а кхунна юххе дІахІоттийра, лаьтга ког ца кхо-чуьйтуш, ядийна, ялийна.

– Ткъа хІинца, хьовсий, кху юьртахъ шайна карош верг а валош, схавола! Катоххий!

Амма цу шиннан дІаваха а ца дезаш, хьалхабаьхна балош нах а болуш, кхин кхо салти а тІехІоьттира.

– ХІорш а хилла тІаьхъабисна...

– Пенаца! ДІахІиттаде бандитийн дай-наной...

Човкиний, ХІаваилний юххе дІахІоттийра Ауд а, ЖагІаш а, церан хІусамнаной а. Шадид, Шайман ца карийнчух тера дара.

– Къурьан дешар юкъах ца дисна хьуна вайн, – эли-ра ЖагІаша, ХІаваилан лере а таьІна, – со дагахъ доь-пуш ву хьуна.

ХІаваил велакежира.

– Пенехъа дІадерза! – мохъ хъаькхира эпсаро, мала-ро хъеребина бІаьргаш а кързош.

Амма цхъа а меттах ца велира.

– Ас дІадерза ца боху шуьга! – адамийн кортош тІехула герз тоьхна, кІайчу пена тІехъ луьстта Іуьргаш дехира эпсаро.

– Ахъ тхуна тІе мохъ а ма хъекха! И лаьттарш хъан дедайн хеннара хир бу, ткъа со – хъан ден хеннара. Къена нах а ца хъийзош, хъуо стаг велахъ соьца юьс-тахвала – один на один¹²! – чІоггІа элира ХІаваила.

– Хъа-хъа-хъа, – цхъа вуо велавелира эпсар. – Рыцарийн зама дІаяьлла дукха хан ю. Хъо тІаьхъависна шина-кхаа бІешарна. Отвернись, Дон-Кихот хрено-вый!¹³ – юха а тІехула герз кхоьссира эпсаро.

Амма ХІаваил, хІун леладо билгтал шена а ца хууш, эпсарна тІеволавелира.

– Саца! Саца ца боху ас!

ХІаваил соцуш вацара. Герз делира. ХІаваилна шен коьртехъ цхъа шело хааелира. Куьг Іоьттича, куй бацара. Иза лай тІехъ Іуьллора, лакха маьІехъ ахтомато даьккхина Іуьрг а гуш.

«Дагах Іуьрг даьллачо, куйнах Іуьрг даккхар а ловр ду... ХІумма а дац», – ойла еш, охъа а таьІна, куй хъа-лаийцира ХІаваила.

Эццахъ Човкас мохъ хъаькхира, массо а гІовгІа къръеш:

– Советски салтий! Орцахдовла! Бандитех кІелхъардаха тхо! Орцадала! КІелхъардаха! Спасите!¹⁴

Эццахъ шина броневика тІехъ баьхкина, ткъех гергга салти схъаІоьттира. Уьш машенаш тІера охъа а лелхаш, кертарчу салташна го бинна дІахІиттира.

ТІебаьхкинчех коьртачо а, бухарчу эпсаро а чІоггІа кІоршаме къамелаш дира, вовшашна чучча а гІерташ, герзаш а дулуш, чаппахаш дІаса а егташ.

Эххар а бухарнаш, шайн эпсар хьалха а волуш кех бевлла, эвла йистехьа бахара.

– Бехк ма билла! КхидIа кхерам бац шуна, со кхузахь мел ву! – аьлла тIевеана эпсар а дIавахара, шен салтий а эцна. Бронемашенийн гIовгIанах юьзира юрт. ТIаккха и гIовгIа, генайолуш, генайолуш, дIаяйра.

19

БIаьстенан хьалхара бутт юкьал тIехбаьлча, цIа бир-зира юьртах бевлла бахнарш.

– ТIамна хьалхара а ца уьдуш, буха а сецна, тIом тIехбалийтар гIолею, – элира Ибадис.

Юьртара дахар чIогIа сингаттаме а, таьIна а дара. Кест-кеста вонаш догIура: бежнашна тIаьхвавахна хьенех тIепаза вайна, эвла йисте ваьлла минех мини тIехь иккхина, кхозлагIниг – йоккхачу тоьпан хIоьан гериг кхетта лазийна, воьалгIаниг – дог иккхина велла, ялхалгIачунна коьрта чу цIий хьаьдда... Зуламаш, бо-хамаш, вуонаш...

Дийнера де мел долу тIебазлуш кхин цхьа сингаттаме а бара: юьртахойн дама а, ахьар а дIадолуш дара. Бакьду, ахьар дан хаьжкIаш яра, амма юьртахь а цхьаь бен йоцу, ахка тIехь йина хинхьера, стиглара чу ракеташ тоьхна (и хьанна новкъя хилла-м ца хаьа...), йохийнера. Дийнера де мел дели мацаллин кхерам бара тIебазлуш... Юьртахь цхьа кохьар карийнера, ЖагIаш волчохь... Цу тIехь хьаьжкIех жарж боккхура наха, рогI-рогIана. Жоржах худар дора.

ХIаваил хьалха а ваьлла, юьртана гобиллинчу эскаран хьаькимашна тIевахара юьртара масех стаг, ялта да лахенца охьадахийтахьара шаьш, гIийла хьал ду шайгахь аьлла.

Некъяш маьрша дац, новкъя довлахь хIаллакьхир ду шу, шайн ерг яа а юуш, сатоха, элира вукхара.

И кѣмел хилла кѣира дузуш, адам эвлаюккѣе хѣадира: «Дама деана, дама деана», – бохуш, вовшашка кхѣаьнаш а дохуш.

– Уой, Дела реза хуьлда цунна! Мила ву техѣа вай, мисканаш, дагадаьхкинар?

– Хѣаваилан кѣант ву боху.

– Дела реза хуьлда цунна, хѣокху халчу хенахѣ вайна орцахѣаьллачу.

– Хѣаваила и дѣавоьллинехѣ а, оцу кѣанта хаа-м хаййти ша дийна вуьла...

– Валлахѣ, цхѣа киртиг тѣекхѣаьчча хаа-м хѣа, мила мила ву...

– Дукха ахча дайина боху цо, кхуза шена ван бакѣо йоккхуш, эскархошна тоьлуш.

– Дала шен дуьхѣа дойла оцу кѣанта лелориг!

Иштга дешнаш хезара эвлаюккѣе йоьдучу Белисатна, шен кѣантах лаьцна. Уьш цунна дуьненчохѣ болчу массо а мукѣамел а хаза мукѣам бара, цо доккха зен хуьлуьйтур дара уьш кѣентан дена хазийта.

Хѣинца, наха иштга мах хадийча мукѣна а, дог дас-талур дац техѣа цуьнан? Цу хаттарна жоп диканиг хирг хиларх дегайовхо кхоллаелла, шена кхѣаьчна ши ведар дама а дохьуш, кѣантаца дукха тѣекерѣаьлла кѣамелаш деш хѣе ца луш, хѣаьдда чу сара Белисат, Айзан шен вешица а йитина.

– Суна кхин ца кхечи, – элира цо Хѣаваиле, ши ведар дама уча охѣа а хѣоттош. – Ши-кхо де даьлча вуѣа а воьгур ву ша боху. Кхин а дама а, шекар а дохьуш.

Хѣаваила хѣумма а ца элира. Ца элира, хѣалха малара: «Веллачу стага муѣа...» Иза дика билгало яра, доккха хазахетар а дара Белисатна. Цуьнан бѣаьргаш хих дуьзира.

Масех де даьлча, юѣа а веара Хѣарон юьрта, ялта а, шекар а дохьуш. Цига яхна чу еьначу Белисте Хѣаваила элира:

– Чу стенна ца кхѣйкхи ахѣ цуьнга?..

– Ахь хІун эр ду ца хууш... ДІавахаз а вац техьа, нана яларг, – бІаьрхиш оьхуш арахьаьдира Белисат.

Амма, юьртах йолуш йоккха кира кхобхьу машен а гина, чуйирзира иза, дог доьхна.

– ВухавогІур ву аьлла цо, цхьа кІира даьлча, – элира цо майрачуьнгачул сов ша-шега. – ТІаккха чу кхойкхур ву...

Амма ХІарон юьрта ца вогІуш кІира а тІехделира. ХІаваил, цкьа мацах кІант деша вахча санна, сагатдан а велира.

Цхьана буса сатоссуш, цхьа тамашийна гІан гира цунна. Дуккха а нах бара кхунна гобинна лаьтташ... Царна юккъехь кхуьнан дай-наний а дара. Нахана юккъехь пазатан куй болу тІемало а вара, вела а къежаш, кхунна тІе пІелг а хьежош, цхьаь гойтуш, шена уллохь лаьттачунна – и мила вара? ХІаь, топ тоьхна, кхуьнан куйнах Іуьрг даьккхина эпсар ву-кх иза. ХІун гина теша кхарна суна тІехь? Шен дегІа тІехула охьа бІаьрг тоьхча, цунна го шен дог долчохь буй биллал доккха кор... Цу корехула стигал а го, мархаш а йолуш, шийла мох а хьобху. Кхуо даг тІе куьг дуьллу, мохо чуйизадо куьг... ТІаккха ХІарон го, жима ХІарон, ТІайбас цхьана можа месаш йолчу кІантаца хьалхаваларех уьдуьйтуш: цкьа ХІарон сацавой, и кІант хьалхаволуьйтуш, юха...

Самаваьлча, оцу гІенан халонна гІатта ца луш, дикка Иллира ХІаваил меттахь. ТІаккха хьалагІаьттина, кечам а бина, Іуьйр-ламаз дира, цкьа хьалха – суннат а, тІаккха – парз а. Юха дехха доІанаш дира, беллачарна гечдара, шашь зенах-зуламах лардар а доьхуш, эхарт а, дуьне а шайн декьалдахьара бохуш.

ТІаккха серладаьллачу коре а хиьна, Къуръан дийшира. Мел белира. Белисат, гІаьттина хаелча, чу кхайкхира.

– Белисат, вала санна, хала ду безачех къастар а ловш, ваха а...

– И стенна боху ахь?

– Хіуъу тІекхачахъ а, хьо собаре хила еза дела, оила Далла тІе а ерзийна.

– Хіун хилла вайна?..

– Цхъа вуо гІенаш гина суна...

– Дала диканиг дойла... Хіун гІенаш?

– Уыш дийца а ца лаъа суна. ДоІанаш а де, сагІийна хІума а луо.

Дикка де делира, Белисат сагІийна дала чІепалгаш деш йоллуш. Малх кхегта, къегина де дара. Басеш сенъелла йогІура, юкъа-кара можа зезагаш а гора.

Делкъахан хуылтуш баъхкира юьртара нах ХІаваилан кетІа, хьалхаваьлла ЖагІаш а, Ауд а волуш. Лоьрийн айьоргана тІе а виллина, юьртарчу кегийчу наха вохьуш ХІарон а вара.

– Юьрта йистехъ сецна лаьтташ машен а гина, и йола ца луш ехха лаьттича, тІедахна хъаьвсира тхо. Чохъ дІавоьжна Іуьллуш ву... Автомат кхеттачух тера ду... Сийсара маьркІажехъ хиллачух тера ду... Эвла йистехъ герзаш дуьйлуш хезира суна... Блок-постехъ тІех а валийтина, юха тІехъара тІе герз тоьхна... Вайна дама а, шекар а дохьуш, вогІуш хилла миска.

Ибадин аз цхъана генара схъахезира, цхъа лазамену, дуькъачу дахкарлара, я иза цунна гІенах хезара?

ХІарон кечвеш делкъал тІаьхъе елира. Юьртара масо а: жима а, воккха а – веара кешнашка, «цхъа иттех стаг а тоьар ву, кешнашкахъ дукха адамаш гулделча, кеманаша тІе герз тухуш меттигаш а хилла», – ХІаваила шайга боххушехъ.

ХІарон дІавоьल्लीна девлча, цуьнан кошан борза юххе дІа а хІуьттуш, наха тоьшаллаш дора, кхелхинчун комаьршалла, догцІеналла, доьналла хъехош... Тоьшаллаш дахделира, хІоранна а лаъара вистхила. Амма Ауда:

– Тоьар ду хІинца! Дика тоьшаллаш ду! ХІинца дІадерза, Дела реза хуьлда шуна... Ламазан хан а ю тІекхаьчна, – аьлла, совцийра уыш.

Адам, меллаша доладелла, кешнийн кертара ара-
делира.

ЖагIаш сацавелира ХIаваилна уллохь.

– ХIаваил, ткъе вуьрхIийтта чохьара гергара стаг
лаьтте верзийна ас... Лан хала хIумнаш ду хIорш...
Хьуна кхин а чIогIа хала дуйла а хаь суна, шен доь-
залхо шозлагIа дIаволлар доккха хIума ду.

– ХIан-хIа, дуьхьара хала дара... хIинца иштта хала
а дацара...

– ХIаь, хIаь... Кхета со... Дала ийманца собар лойла
хьуна, ХIаваил, Дала ийманца собар лойла, – ЖагIаш
а дIаволавелира.

ХIаваил дикка лаьттира, юьртахой некъаца долчу
дитташ тIехьа къайлабевлча а, чубуза лахбелла малх
аьрцнаш тIе хIотталц.

Дагахьбалламаша хорам бинера легашкахь. Амма
уьш генабаха безара. ХIунда аьлча, кхуьнан кхидIа а
ваха дезара. ХIарон-м ведда чекхъиккхи цу новкъахь.
Оццул нахе тоьшаллаш дойтуш, дIаваха, кхул хьалха а
ваьлла. ХIара хIинца а дIаьха деза цу новкъа. КIентан
доьзал а схьабало беза. ХIокху зудчунна синтем а хир
бу... ХIара хьовр-зIовр дIа а дерзийтина, схьабалор.
АлхьамдулиллахI, Далла бу-кх хастам! Доккха хIума ду-
кх уьш хилар а.

Хьакъикъат¹⁵ дан деза цу шинна тIера... ХIаронна
дагадеъна хир дац иза. Кхин шена хIума ца
Iамадойтуш, дIаваха. Еха хан яккха веана а ца хилла.

ХIаваил, кертал ара а ваьлла, цIехьа волавелча, ке-
манаш девлира стиглахь гучу...

Уьш стигал этIош, аьрцнаш тIе бомбанаш етташ,
карзахе хьаьвзира. Когаш кIелара латта дегадора гер-
зийн ницкъо.

ХIаваила тидам а ца бора цуьнан, гонах лаьттачун:
стигал къекъаран а, латта дегоран а. Цуьнан дагчохь
дуьнненал боккха лазам бара, цуьнца цхьаьна цхьа

тамашийна синтем а хаалора. И лазам а, и синтем а ловш, ХІаваил дІавоьдура.

Ког бай-й баккха безара, хІунда аьлча некъ Іома тІехула дІавоьдура. Амма мохъ беза бара, дуьненчохъ вахар а мохъ базбалар хиллера, мел чІогІа шершина чекхвала гІоьртича а, мел чІогІа хІума тІехтилийта хьаьжча а, кхуьнан белшаш тІехъ, даг тІехъ Іилла цхьа йозалла ца юьтуш чекх ца долура цхьа а шо... Дех, ненах къастар, юха Кеси́ра, юха хІара юрт, цкъа кхунах Іовдал, юха хьерваьлла стаг, хІинца тхьамда ван гІертан, коча еана хІара юрт, хІара цхьа а къастам боцу адам, хІара кІант, хІара тІом...

Хене валлал хьанал рицкъа доккхуш, Далла Іамал а еш, маьркІажехъ бода болар а, сатосуш и зарзбалар а тергалдеш, бІаьста гІа даларан а, гурахъ и дожаран а тидам беш ваха ца вуьту хІара карзахе зама... И дерриге а дара болар дохош, ког баккхар даздеш. Амма цхьана мІаьргонна а саца йиш яцара, сацахъ, бух боцчу Іаьржачу Іома чу гІур ву – ткъа цигахъ хІун хир ду хьанна хаьа? Цундела, цу Іома тІехула шершина дІаваха везара, шен некъ а эчна, иштта дІаоьхуш, цу некъах ца туьлуш, чекхвала.

БИЛГАЛДАХАРШ

ДИЙЦАРШ

Сарахь

Дийцар яздина 1974 шарахь. Дуьххьара зорботьхна «Баьстенан хиш» (Соьлжа-гIала, Нохч-ГIалгIайн книжни издательство, 1977 ш.) цIе йолчу авторийн юкъярчу гуларехь.

Шн сом

Яздина 1974 шарахь. Дуьххьара зорботьхна «Баьстенан хиш» цIе йолчу гуларехь.

¹ *Мурай байина корта* – иштта цIе йолуш меттиг билгал йолуш ю вараңдой баьхначу махкахь, Сорота цIе йолу юрт хиллачохь. – (15 арIо).

² А. Сулеймановн «Ламанан хьостанаш» стихотворени тIера. – (16 арIо).

Дашо ор

Яздина 1975 шарахь. Дуьххьара зорботьхна 1977 шарахь «Баьстенан хиш» цIе йолчу гуларехь.

¹ *ЦIесай* – нохчийн цхьана тайпанан боккъял а йолу цIе. «ЦIеса» боху меттиг ламанца Шаройн кIюштахь ю. Кхузахь дуьйцург автора шегтара кхоьллина ду, исторехь хилла хIума дац. – (22 арIо).

Хьаннийн ирзошкахь

Яздина 1975 шарахь. Дуьххьара зорботьхна «Баьстенан хиш» цIе йолчу гуларехь. ШолгIа арадаьлла авторан дуьххьарлерчу «Десачу цIа чохь буйса» (Соьлжа-гIала, Нохч-ГIалгIайн книжни издательство, 1983 ш.) цIе йолчу жайни тIехь.

¹ Нохчийн халкъан йиш. Иштта, йоIий, кIантий дуьхь-дуьхьял локх-хучу эшарийн жанр дикка кхиьна ю нохчийн фольклорехь. – (41 арIо).

² *Табржа-Хожя, Маьлх-Аьзни, Чингиз* – нохчийн фольклоран турпалхой. – (42 агIо).

³ *Беито, Бусана* – Бадиев СаьИндан «Бешто» повестан турпалхой. – (42 агIо).

ХIаь, хIинца тIаьхьа ду...

Яздина 1976 шарахь. Духхьара зорботьхна «БIаьстенан хиш» цIе йолчу гуларехь.

¹ *Ромео, Джульетта* – В. Шекспиран трагедин коьрта турпалхой. – (44 агIо).

² «Алссам ягош долу бIаьрхьажарш» (оьрс.) – (46 агIо).

Техийна сатийсам

Яздина 1976 шарахь. Духхьара зорботьхна «Орга» альманахехь (№ 2, 1977 ш.). Цул тIаьхьа арадаьлла «Десачу цIа чохь буйса» гуларехь.

Поэзехь духхьарлера а, тIаьхьарлера а гIулчаш

Духхьара зорботьхна «Орга» (№ 1, 1978 ш.) альманахехь. Цул тIаьхьа иза араделира «Десачу цIа чохь буйса» гуларехь.

¹ «О, Иалам!» (оьрс.) – (68 агIо).

² «ЭхI, хьо исбаьхьалла!» (оьрс.) – (69 агIо).

³ «Эхьцахетарг!» (оьрс.) – (70 агIо).

⁴ «Бехк ма билла» (оьрс.) – (70 агIо).

Дохковаьлча

Яздина 1977 шарахь. Духхьара зорботьхна «МаьркIажехь дитташ» цIе йолчу гуларехь.

БочIа

Яздина 1978 шеран 21 майхь. Духхьара зорботьхна «Десачу цIа чохь» бохучу сборникехь. ШолгIа зорботьхна «МаьркIажехь дитташ» (Соьлжа-гIала, 1989 ш.) жайни тIехь. Оьрсийн маттахь арадаьлла «Литературная учеба» (№ 6, 1984 ш. Гочдархо – Н. Сгарченко) журналехь а, «И муравейник не разрушай» (Москва, «Молодая гвардия», 1990 ш.), «Ночь в пустом доме» (Москва, «Современник», 1991 ш. Гочдархо – Ю. Доброскокин) жайнаш тIехь а.

Деса бIар

Яздина 1980 шарахь. Духхьара зорботьхна «Десачу цIа чохь буйса» гуларехь.

Хьер-м сатесча а хыйзаш яра...

Яздина 1978 шарахь. Дуьххьара зорбатоьхна «Десачу цIа чохь буй-са» гуларехь. Оьрсийн маттахь арадаьлла «Ночь в пустом доме» (гочдархо – Н. Крылова) жайни тIехь.

¹ Мах – кIайн чкьор долу довза (дечиг). – (112 агIо).

² Йинпар – хаза хьожа йогIу буц. – (117 агIо).

Блаьста хаза хуьлу-кх адам а, Iалам а

Яздина 1974 шарахь. Дуьххьара зорбатоьхна «Десачу цIа чохь буй-са» цIе йолчу гуларехь.

¹ Дикаев Мохьмадан байта юкъяра. – (118 агIо).

² Нохчийн халкъан илли юкъяра. – (122 агIо).

³ «Алссам темаш» (оьрс.). – (124 агIо).

⁴ КАМАЗ, БАМ – Советан Iедал доллуш хилла баккхий белхаш: Камски машенашъяран завод, Байкало-Амурски магистраль. – (124 агIо).

Иза самавелира

Яздина 1980 шарахь. Дуьххьара зорбатоьхна «Десачу цIа чохь буй-са» гуларехь.

Десачу цIа чохь буйса

Яздина 1978 шарахь. Дуьххьара зорбатоьхна Шуьйтарчу «Ленин-хо» газетехь (1980 ш.). Арадаьлла «Десачу цIа чохь буйса», «МаьркIажехь дигташ» (Соьлжа-Iала, Нохч-IалгIайн книжни издательство, 1989 ш.) цIераш йолчу книгаш тIехь. Оьрсийн маттахь арадаьлла «И муравейник не разрушай...» (гочдархо – автор), «Ночь в пустом доме» (гочдархо – Н. Крылова) жайнаш тIехь.

Телефон

Яздина 1980 шеран июль баттахь, арадаьлла «Десачу цIа чохь буй-са» гуларехь. Цул тIаьхьа «МаьркIажехь дигташ» жайни тIехь а, «БIе эзар дика гIуллакх» (Нальчик, 2002 ш.) гуларехь а. Оьрсийн маттахь зорбатоьхна «Грозненский рабочий» (1981 ш.) газетехь а, «Костер» (№ 12, 1983 ш.) журналехь а, ткъа ишта «И муравейник не разрушай...» (гочдархо – автор), «Ночь в пустом доме» (гочдархо – Н. Крылова) гуларшкахь а.

Массо дIатийначу хенахь

Дуьххьара зорбатоьхна Шуьйтарчу «Ленинхо» (1981 ш.) газетехь, Арадаьлла «Десачу цIа чохь буйса» гуларехь.

Денисолта

Яздина 1983 шарахь. Изза сюжет а йолуш, пьеса язйира авторо 1977 шарахь. Иза нохчийн театран исбаьхьаллин Советехь еша а йийшира. Пьесин текст яйна ю 1978 шарахь. Иза кхин юха метта а ца хIоттош, оццу сюжетана дийцар яздира авторо.

Дуьххьара зорботьхна «Десачу цIа чохь буййса» цIе йолчу жайнехь, шолгIа – «МаьркIажехь дитташ» гуларехь. Оьрсийн маттахь арадаьлла «Ночь в пустом доме» (гочдархо – Ю. Доброскокин) жайини тIехь.

¹ Цхарйовлла – тишъелла, заръелла. – (171 агIо).

² ТОЗ – товарищество по обработке земли (оьрс.) – латталелоран юкъяралла. – (177 агIо).

Новкъахь

Яздина 1977 шарахь. Зорботьхна «МаьркIажехь дитташ» гуларехь.

Полларчий

Оцу кицан хьалхара вариант язйина 1980 шарахь. ХIеттехь Шуьйта районан газетехь ара а елира иза. Цуьнан буха тIехь, керла текст а язйина, 1997 шарахь автора видеофильм якккхира «V канал» телестудехь (Соьлжа-ГIала).

И текст «БIе эзар дика гIуллакх» гулара юккъе а яхара. Иштта цунна зорботьхна «Орга» журналехь а (№ 1, 2005 ш.).

Ловзарга вахар

Дийцар яздина 1981 шарахь. Дуьххьара зорботьхна Ачхой-Мартан районан «Иман» газетехь 2001 ш. 27 августехь (№ 11 [6424]). ШолгIа зорбане даьлла «Орга» журналехь (№ 3, 2005 ш.).

Боча-БIарийн дитташа гIовгIа йо

Яздина 1984 шарахь. Дуьххьара зорбане даьлла «Орга» альманахехь (№ 3, 1984 ш.). Цул гIаьхьа иза араделира «МаьркIажехь дитташ» гуларехь. Оьрсийн маттахь арадаьлла шозза: «И муравейник не разрушай» (гочдархо – автор), «Ночь в пустом доме» (гочдархо – Н. Крылова) жайнаш тIехь.

Иаьнан шийла Iуьйре

Яздина 1986 шарахь. Дуьххьара зорботьхна «МаьркIажехь дитташ» гуларехь. Оьрсийн маттахь арадаьлла «Ночь в пустом доме» (гочдархо – Н. Крылова) книгехь.

Тиша эчиг гулдар

Яздина 1987 шарахь. Дуьххьара зорбатоьхна «Маьрклажехь дитташ» жайни тӀехь. Цул тӀаьхьа арадаьлла оьрсийн маттахь «И муравейник не разрушай» (авторан гочдарехь), «Ночь в пустом доме» (гочдархо – Н. Крылова) книгаш тӀехь.

БӀаьсге яра яьлла

Яздина 1987 шарахь, хӀетгахь зорбатоьхна «Ленинхо», «Ленинан нехь» газеташ тӀехь. Арадаьлла «Маьрклажехь дитташ» жайни тӀехь. Оьрсийн маттахь арадаьлла «И была весна» (Соьлжа-гӀала, 1991 ш. Гочдархо – А. Магомедов) цӀе йолчу юкьарчу гуларехь.

Кхаа вешех туьйра

Яздина 1983 шарахь. Дуьххьара зорбатоьхна «Орга» альманахехь (№ 1, 1985 ш.), тӀаккха «Сатоссуш седарчий довш» (Соьлжа-гӀала, Нохч-ГӀалгӀайн книжни издательство, 1986 ш.) цӀе йолчу жайнехь. Иза иштта арадаьлла «Маьрклажехь дитташ» гуларехь а. Оьрсийн маттахь зорбатоьхна «И муравейник не разрушай» (авторан гочдар), «И была весна» (гочдархо – И. Окаров), «Ночь в пустом доме» (гочдархо – Н. Крылова) цӀераш йолчу гуларшкахь.

Заза даьккхинчу беша юккӀехь кӀайн цӀа

Яздина 1988 шарахь. Иза цӀе а йолуш, оццу сюжетана пьеса язйира автора 1987 шарахь. Иза хӀоттийра «Аз» театр-студис 1990 шарахь. Дийцар дуьххьара арадаьлла «Маьрклажехь дитташ» жайнехь. Оьрсийн маттахь арадаьлла «Ночь в пустом доме» (гочдархо – Н. Крылова) гуларехь.

Зама

Яздина 1983 шарахь. Дуьххьара зорбатоьхна «Орга» журналехь (№ 3, 1984 ш.). Арадаьлла «Сатоссуш, седарчий довш» гуларехь. Авторо иза «Маьрклажехь дитташ» цӀе йолчу романна юкьадахийтира, жимма хийцамаш а бина. Оьрсийн маттахь арадаьлла «И муравейник не разрушай» (авторан гочдар) гуларехь.

Сатоссуш, седарчий довш

Яздина 1984 шарахь. Дуьххьара арадаьлла оьрсийн маттахь «Ночь в пустом доме» книгехь (гочдархо – Н. Крылова). Нохчийн маттахь хӀинцалц схьа зорбатоьхна дац. ТӀаьхьо и дийцар «Маьрклажехь дитташ» романна юкьа дахара, цуьнан чаккхе а хилла.

Къоьзана-Іам

Яздина 1989 шарахь. Оццу шарахь арадаьлла «МаьркІажехь дит-таш» гуларехь. Оьрсийн маттахь арадаьлла «И была весна» (гочдархо – И. Окаров) гуларехь.

¹ «Суна луур дац-кха вицвелла дІавижа. Амма...» (М. Ю. Лермонтовн стихотворени тІера). – (280 агІо).

² «...уьш арабахна, бежнаш санна...» (оьрс.). – (281 агІо).

³ Эххе – талла. – (282 агІо).

Дечиган тайпигаш

Яздина 1992 шарахь. Дуьххьара зорботьхна «Орга» журналехь (№ 1, 1993 ш.). Оьрсийн маттахь арадаьлла «Вайнах» журналехь (№ 2, 2004 ш. Гочдархо – М. Эльдиев).

¹ «Со сийлахь суртдилархо ву!» (оьрс.). – (293 агІо).

² Кхера – тІулг. – (296 агІо).

Кхайкхар

Яздина 1993 шарахь. Дуьххьара зорботьхна «Орга» журналехь (№ 2, 1993 ш.). Оьрсийн маттахь арадаьлла «Вайнах» журналехь (№ 12, 2004 ш. Гочдархо – М. Эльдиев).

Буркъушев кхуьш ву

Яздина 1992 шарахь. Дуьххьара зорботьхна «Орга» журналехь (№ 3, 1992 ш.).

Асарахь

Яздина 2001 шарахь. Арадаьлла «БІе эзар дика гІуллакх» цІе йолчу гуларехь.

¹ Аьста – метиг. – (319 агІо).

Ламчохь гІа дужучу дийнахь

Яздина 2003 шарахь. Зорботьхна «Орга» журналехь (№ 3, 2004 ш.). Оьрсийн маттахь арадаьлла «Вайнах» журналехь (№ 12, 2004 ш. Гочдархо – М. Эльдиев).

¹ Туркх – нахе тезега, carle, зихІарте кхайкха хаьржина стаг. – (322 агІо).

² Омра – де аьлла, тІедауьллуш дерг; nexІu – ма де аьлла, доьхкуш дерг. – (325 агІо).

³ *Тежвид* – Къуръан дешаран бакъо. – (327 аҟо).

⁴ *Жуз* – Къуръанан цхьа дакъа. – (327 аҟо).

⁵ *Жаз* – гІан цхьа курс. – (328 аҟо).

Мохехь богу чикрх а...

Яздина 2004 шарахь. Оццу шарахь арадаьлла «Орга» журналехь (№ 7). Оьрсийн маттахь арадаьлла «Вайнах» журналехь (№ 1, 2005 ш. Гочдархо - Э. Минкайлов). И дийцар французийн маттахь а арадаьлла 2005 шарахь (Париж).

¹ «Со СССР-н журналистийн Союзан декъашхо ву...» (оьрс.). – (337 аҟо).

² «Хьо велара космонавт! Суна бен а дац! Яхийта!» (оьрс.). – (337 аҟо).

³ «... нагахь Нохчийчоь России субъект елахь, цуьнан гражданашна даха йолу бакъо ларъе...» (оьрс.). – (338 аҟо).

⁴ Хьалдолуш хир ву хьо (оьрс.). – (345 аҟо).

Ло ду догІуш

И кица яздина 1997 шарахь. Оццу шарахь цуьнан буха тІехь автаро видеофильм яьккхира «V канал» телестудехь. Дуьххьара зорбатоьхна «Орга» журналехь (№ 1, 2005 ш.).

Дас йобгІна беш

Яздина 2004 шарахь. Зорбатоьхна «Орга» журналехь (№ 1, 2005 ш.).

¹ Омранат – комендатура – (366 аҟо).

² Хамталла – резаватар. – (367 аҟо).

Сфинкс а, седарчийн стигал а, бІарлагІаш а

Яздина 2004 шарахь. Зорбатоьхна «Орга» журналехь (№ 1, 2005 ш.).

Лам а, хІорд а

Яздина 2005 шарахь. Зорбатоьхна «Орга» журналехь (№ 1, 2005 ш.).

¹ «Маршалла, бехк ма билла, баркалла» (фр.). – (377 аҟо).

² Кхузахь а, кхидІа а – Л. Абдулаевн стихаш. – (382 аҟо).

Хъан шовданан харш

Яздина 2005 шарахь. Зорбатоьхна «Вайнах» журналехь (№ 2, 2005 ш.)

¹ Монитораш – балхана тIеховса хIиттйнарш. – (388 агIо).

² *Тилигар* – керла дош, телевидени бохучу маIнехь. – (400 агIо).

ПОВЕСТАШ

Воккха стаг Очча

Язйина 1978 шарахь. Зорбатоьхна «Десачу цIа чохь» цIе йолчу сборникехь.

¹ *Пхьобха* – хьалха заманахь юьрта юккъехь хилларг-лелларг дийцанах вовшахкхесташ хилла меттиг. – (446 агIо).

² Уьшал чохь йолу яр – шач юцуш бина куз. – (460 агIо).

Мохк бегийча

Иштта цIе йолчу пьесин буха тIехь язйина 1985 шарахь. Оццу шарахь зорбатоьхна «Орга» альманахехь (№ 3). ХIетахь цуьнан цIе яра «Стагана анайист оьшу». ШолгIа араяьлла «МаьрIажехь дигташ» жайни тIехь. Оьрсийн маттахь зорбатоьхна «Ночь в пустом доме» (гочдархо – А. Смородина) гуларехь.

¹ Диакхачий аш стаг! (оьрс.). – (479 агIо).

² *Кхалу* – жима рагIу, тховкIело. – (489 агIо).

Зингатиин барз а ма бохабелахь

Язйина 1985 шарахь. Зорбатоьхна «Орга» альманахехь (№ 2, 1986 ш.). Цул тIаьхьа араяьлла «МаьрIажехь дигташ» жайни тIехь. Оьрсийн маттахь араяьлла «И муравейник не разрушай» (авторан гочдар), «Ночь в пустом доме» (гочдархо – Ю. Добросконин), «Песня над Сунжей» (Дагестанан книжни издательство, 1988 ш. Нохчийн яздархойн прозин гулар. Гочдархо – Хь. Юнусов) гуларшкахь.

¹ Диалектика. – (495 агIо).

² *ИгIа* – лакхахь (диал.). – (500 агIо).

³ *MugIa* – лахахь (диал.). – (500 агIо).

Лабтга тIехь лаьмнаш а хIиттош

Язйина 1986 шарахь. Араяьлла «Орга» альманахехь (№ 3, 1987 ш.). ШолгIа зорбатоьхна «МаьрIажехь дигташ» цIе йолчу книги тIехь. Оьр-

сийн маттахь араялла «Ночь в пустом доме» (гочдархо – А. Магомедов) гуларехь а, «Вайнах» журналехь а (№№ 5-6, 2003).

¹ *Уьнхой* – гуннаш. – (519 агIо).

² *Межлис* – кхузахь: кхеташо. – (519 агIо).

³ *МIаьмгалой* – монголаш. – (545 агIо).

⁴ *Кхачвелла стаг* – массо а хIума нисделла оьзда стаг. – (553 агIо).

⁵ *ХIуьрлаьийн мехкарий* – ялсаманехь хинболу мехкарий. – (553 агIо).

⁶ *ХIонц* – мостагIашна тIе а летта, доккху дуьненан хIума. – (553 агIо).

Иштта, дIавоьдуш, цу некъах ца туьлуш, чекхвала...

Язйна 2004 шарахь. Зорботьхна «Орга» журналехь (№№ 7-8, 2004 ш.). Оьрсийн маттахь зорботьхна «Вайнах» журналехь (№ 3, 2005 ш. Гочдархо – М. Эльдиев).

¹ *ТIайра* – хин дуткъа схьакхийсар. – (563 агIо).

² *Напха* – мутагIеламашна наха лун яахIума. – (569 агIо).

³ «...Шина пинаро саций со...» – «И керланиг шун тайпанан тхьам-да ву?» (оьрс.). – (587 агIо).

⁴ «Цуьнан куй бу лекха, ша а ву чIогIа нисвелла...» – «...Иза тхан цIу ву» (оьрс.). – (587 агIо).

⁵ «Музейн гойтург» (оьрс.). – (589 агIо).

⁶ «И хIун музейн гойтург ю?» (оьрс.). – (589 агIо).

⁷ *Лувр* – Францин утгаре йоккха, Парижехь йолу музей. – (591 агIо).

⁸ «Iаьрбойн эмир Омскан аренашкахь паргIатваьлла... Ас бийр бу цуьнан болх!» (оьрс.). – (594 агIо).

⁹ «ДIаяханчу заманера хьаша» (оьрс.). – (606 агIо).

¹⁰ *Сохьбат* – бусалба нах Далла Iамалъян вовшахкхетар. – (606 агIо).

¹¹ *Махьар* – ден, ненан бусалба динехь мах хилла хилар. – (633 агIо).

¹² «...Цхьанна дуьхьал цхьаь!» (оьрс.). – (638 агIо).

¹³ «...ДIаверза, кIовбецан Дон-Кихот!» (оьрс.). – (638 агIо).

¹⁴ «...КIелхьарадаха!» (оьрс.). – (638 агIо).

¹⁵ *Хьакьикъат* – бусалба динехь берана тIера сагIадоккхуш уьстагIна урс хьакхар. – (643 агIо).

Чулацам

Бексултанов Муса

...ТевозГучунна ша а гайта 5

ДИЙЦАРШ

Сарахь	11
Ши сом	15
Дашо ор	22
Хьаннийн ирзошкахь	35
ХІаъ, хІинца тІаьхьа ду... ..	44
Іехийна сатийсам	56
Поэзехь дуьххьарлера а, тІаьххьарлера а гІулчаш	62
Дохковаьлча	75
БочІа	87
Деса бІар	100
Хьер-м сатесча а хьийзаш яра... ..	108
БІаьста хаза хуьлу-кх адам а, Іалам а	118
Іза самавелира	126
Десачу цІа чохь буйса	135
Телефон	151
Массо а дІатийначу хенахь	157
Денисолта	167
Новкъахь	186
Полларчий	201
Ловзарга вахар	203
Боча-БІарийн дитташа гІовгІа йо	205
Іаьнан шийла Іуьйре	215
Тиша эчиг гулдар	223
БІаьсте яра яьлла	230
Кхаа вешех туьйра	234
Заза даьккхинчу беша юккъехь жима цІа	243

Зама	256
Сатоссуш, седарчий довш	265
Къовзана-Іам	274
Дечиган тайнигаш	287
Кхайкхар	304
Буркъушев кхуъуш ву	313
Асарахъ	318
Ламчохъ гІа дужучу дийнахъ	320
Мохехъ богу чиркх а... ..	332
Ло ду догІуш	361
Дас йоьгІна беш	364
Сфинкс а, седарчийн стиғал а, бІарлагІаш а	368
Лам а, хІорд а	373
Хъан шовданан харш	385

ПОВЕСТАШ

Воккха стаг Очча	405
Мохк бегийча	463
Зингатиин барз а ма бохабелахъ	493
Лаьтта тІехъ лаьмнаш а хІиттош	515
Иштта, дІавоьдуш, цу некъах ца туьлуш, чекхвала....	561

БИЛГАЛДАХАРШ	645

Издание Чеченского
государственного университета

Ахмадов Муса Магомедович

**Собрание сочинений
в 5 томах**

Том 1

Рассказы. Повести

Редактор – Хамзат Юнусов

Художник – Борха Амирханов

Компьютерный набор – Сацита Батаева

Верстка – Абдул Керимов

Подписано в печать 11.05.2005. Формат 84 × 108 ¹/₃₂.
Гарнитура Times Nev Roman. Печать офсетная.
Уч.-изд. л. 27,5. Усл.-печ. л. 41. Тираж 5000 экз.
Заказ № 105.

Отпечатано на ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 года» Мининформпечати КБР.
360000, КБР г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

